

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ УКРАЇНОЗНАВСТВА ІМ. І. КРИП'ЯКЕВИЧА

Україна

КУЛЬТУРНА СПАДЩИНА,
НАЦІОНАЛЬНА СВІДОМІСТЬ,
ДЕРЖАВНІСТЬ

2021
34

Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність / гол. ред. Ігор Соляр; НАН України, Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича. Львів, 2021. Вип. 34. 438 с.

Збірник об'єднує студії з історії, мовознавства та літературознавства.

Статті історичного блоку розкривають актуальні проблеми становлення і розвитку України, містять розвідки про відомих людей та їхнє значення у формуванні державності.

Мовознавчі студії репрезентують аналіз лінгвістичних явищ за матеріалами пам'яток XVI–XVIII ст. і за діалектними джерелами, а також висвітлюють проблеми ономастики.

Дослідження з літературознавства зосереджені довкола аналізу творів Б. І. Антонича, А. Кокотюхи та ін.

Традиційно збірник містить рубрику «Огляди та рецензії».

Ukraine: Cultural Heritage, National Consciousness, Statehood / Ed. Ihor Soliar; NAS of Ukraine, I. Krypiakivych Institute of Ukrainian Studies. Lviv, 2021. Vol. 34. 438 p.

The collection unites studies in history, linguistics, and literary studies.

Articles of the historical section reveal current issues of Ukraine's and development and contain research about famous people and their importance in forming Ukrainian statehood.

Linguistic studies represent the analysis of linguistic phenomena based on the materials of the 16th and 18th centuries and dialect sources, and highlight the problems of onomastics.

Research in literary studies focuses on the analysis of works by B. I. Antonych, A. Kokotiukha and others.

Traditionally, the collection contains a section «Reviews».

«Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність» – фахове видання категорії «Б» зі спеціальностей 032 «Історія та археологія» та 035 «Філологія» (наказ МОН України № 886 від 2.07.2020 р.)

Рекомендувала до друку вчена рада

Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України
(протокол № 9 від 28.12.2021 р.)

ГОЛОВНИЙ РЕДАКТОР

Соляр Ігор Ярославович, д-р іст. наук, проф. (Україна)

ЗАСТУПНИК ГОЛОВНОГО РЕДАКТОРА

Романюк Михайло Васильович, канд. іст. наук (Україна)

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ:

Акіллі Алессандро (Achilli Alessandro), д-р філос. (Австралія)

Борчук Степан Миколайович, д-р іст. наук, проф. (Україна)

Газдаг Вільмош (Gazdag Vilmoš), д-р філос., доц. (Україна)

Даниленко Андрій (Danylenko Andriy), д-р філос., проф. (США)

Золтан Андраш (Zoltán András), д-р філол. наук, проф. (Угорщина)

Литвин Микола Романович, д-р іст. наук, проф. (Україна)

Мозер Міхаель (Moser Michael), д-р габіліт., проф. (Австрія)

Муравський Олег Іванович, канд. іст. наук, ст. наук. сп. (Україна)

Надрага Марта Степанівна, канд. іст. наук, ст. досл. (Україна)

Пастух Тарас Васильович, д-р філол. наук, доц. (Україна)

Рембішевська Дорота Кристина (Rembiszewska Dorota Krystyna), д-р габіліт., проф. (Польща)

Ситник Олександр Степанович, д-р іст. наук, проф. (Україна)

Ястремська Тетяна Олександрівна, д-р філол. наук, ст. наук. сп. (Україна)

ІСТОРИЧНІ СТУДІЇ

Актуальні питання української історії

УДК 930.2(477)"11/15":811.163.1'373.44

DOI: 10.33402/ukr.2021-34-3-12

Христина МЕРЕНЮК

магістр історії

Львівського національного університету ім. І. Франка

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-4114-5663>

e-mail: hrys.merenyuk@gmail.com

Ілля ПАРШИН

кандидат історичних наук

завідувач відділу історії середніх віків

Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-0554-1335>

e-mail: iparshyn@yahoo.com

«ФАРЬ» У РУСЬКИХ ЛІТОПИСАХ: ОСОБЛИВОСТІ ТРАКТУВАННЯ

Дано визначення поняттю «фарь», яке неодноразово вжито в літописних зведеннях. Зазначено, що хоча цей термін уже ставав об'єктом аналізу у спеціалізованих словниках літописної та середньовічної лексики (наприклад, «Глосарії» Шарля Дюканжа чи «Матеріалах до словника давньоруської мови» Ізмаїла Срезневського), його походження та зміст достеменно не з'ясовані. Зроблено спробу осмислення цього слова за допомогою аналізу руських пам'яток, у яких воно вжите кілька разів. Передусім зауважено, що вперше літописний «фарь» фігурує у розповіді під 1150 р., коли в Києві відбувалися «турніри» угорських воїнів. Хоч наступні літописні згадки тісно пов'язані з угорською присутністю на Русі, у роботі заперечено трактування «фарів» як суто угорських породистих коней.

Проаналізовано неоднакове написання терміна «фарь» у різних руських пам'ятках XII – початку XVI ст. та їхніх новіших редакціях («фарись», «фарижъ», «фаръж» тощо). Встановлено, що унікальним похідним словом є термін «фаревникъ», яке означає вершника на вправному й дорогому коні (згадане в літописній розповіді під 1230 р.). Водночас досліджено використання та означення вказаного поняття у західноєвропейських пам'ятках, зокрема «Діянні угорців» анонімого нотаріуса короля Бели III та «Історії франків, які захопили Єрусалим» Раймунда Ажилського. Це дало змогу зіставити трактування цього терміна в руських і латиномовних пам'ятках. Окрему увагу звернено на візантійські джерела, адже доволі часто згадки про особливих скакунів у руських книжних пам'ятках пов'язані із грецькими сюжетами. Зроблено спробу виокремити основні риси «фаря», обґрунтовано їхню семантичну окремішність від звичайних коней у літописних і книжних розповідях XII – початку XVI ст.

Ключові слова: «фарь», Русь, Галицько-Волинська держава, літопис, хроніка, термінологія.

Термінологія літописних зведень – неоднозначна тема, адже багато понять, які записав книжник, дискусійні та складні для критичного осмислення й тлумачення. Хоча спеціальних досліджень щодо літописних понять не так багато, однак, сподіваємося, що наша розвідка наблизить українську медієвістику до загальноєвропейської середньовічної історіографії на основі семантичного аналізу. Одне з доволі проблематичних понять, лише принагідно уживаних літописцями, – «фарь». Походження цього терміна дискусійне, хоча він фігурує у візантійських і латинських середньовічних джерелах в інших варіантах написання (ар. – *faras*, лат. – *Farisios*, гр. – *φάρίας*). Очевидно, це слово неслов'янського походження і є запозиченням з інших мов, що демонструє єдність культурного простору на східних кордонах християнізованої Європи.

Стаття ґрунтується на аналізі джерел двох типів: руських та візантійських пам'яток, латиномовних нарративів (хронік й епістолярію). Чи не єдине руське джерело, де занотовано шанобливе ставлення до коней, – «Іпатіївський літопис»¹, зокрема його галицька і волинська частини. Особлива пам'ятка давнього руського історіописання має власну історію вивчення, однак чимало проблем і донині залишаються невирішеними. Так, достеменно невідомі імена переписувачів ґрунтового джерела, які виконали чималу «редакторську» роботу з упорядкування неабиякого за обсягами середньовічного текстового матеріалу. Дослідники досі не встановили, коли створено ту чи ту частину нарративу, якими були його першоджерела, чи вони автентичні й заслуговують довіри. Цю складну історичну пам'ятку творили протягом тривалого часу, що вказує на роботу щонайменше кількох переписувачів.

Цікаві відомості з приводу використання терміна «*farisios*», особливих коней, подані в «Діяннях угорців» анонімного нотаріуса угорського короля Бели III (Béla III, 1172–1196)² та деяких інших латиномовних хроніках. Певні розлогі описи виняткових благородних тварин містяться також у джерелах новіших часів, наприклад, «Девгенієвому діянні» – пам'ятці руської писемності, яка хоч і збереглася лише у списках новітньої традиції, витоками сягає XI–XIII ст.³

Історіографія пропонованої проблеми доволі обмежена. У XVII ст. Шарль Дюканж (Charles du Fresne, sieur du Cange) уклав ґрунтовний глосарій латинських і старофранцузьких слів, у якому відобразив величезну кількість понять, котрі використовували в Європі за Старого порядку⁴. Два століття по тому термінологічними аспектами літописних текстів займався провідний славіст та філолог Ізмаїл Срезневський. Матеріали його «Словника...» не втратили актуальності й досі займають поважне місце у джерелознавчих студіях⁵. Зі сучасних досліджень, присвячених військовій культурі Русі у світлі літописних нотаток, проблеми формування кінного

¹ Ипатьевская летопись / под ред. А. Шахматова. *Полное собрание русских летописей. 2-е изд.* Санкт-Петербург: Типография М. А. Александрова, 1908. Т. 2. 938 стлб.

² Gesta Hungarorum. URL: <http://remacle.org/bloodwolf/historiens/anonyme/bela.htm#1a> (дата звернення: 10.09.2021).

³ Девгенієве діяння. *Ізборник*. URL: <http://litopys.org.ua/oldukr2/oldukr35.htm> (дата звернення: 07.09.2021).

⁴ Charles Du Fresne, Du Cange. *Glossarium ad scriptores mediae et infimae latinitatis*. Parisiis: Sub oliva Caroli Osmont, 1733. Vol. 3. 1658 p.

⁵ Срезневский И. *Материалы для словаря древне-русского языка по письменным пам'ятникам*. Санкт-Петербург: Типография императорской академии наукъ, 1903. Т. 3. 994 с.

дружинного війська побіжно згадані у працях Миколи Котляра⁶, окремі згадки містяться у роботах Михайла Грушевського, зокрема фундаментальної праці з дослідження Іпатіївського літопису⁷. Військовому мистецтву Галицько-Волинської держави присвячені праці Леонтія Войтовича⁸. Він відзначив еволюцію озброєння та спорядження місцевого боярства, визначив прикметні риси й особливості ведення війни. Володимир Гуцул присвятив спеціальну розвідку таранному бою у Русі з позиції теорії воєнно-технологічного детермінізму⁹. У роботі звернено увагу і на мовознавчі студії, зокрема на дослідження староруської лексики¹⁰.

Переважно в руських пам'ятках «фарі» згадані у значенні іноземних цінних коней. Уперше в літописі вони фігурують у повідомленні під 1150 р., де мовиться про демонстрацію майстерності угорських воїнів на «фарехъ»: «Тогда же Оугре на фарехъ и на скокохъ играхуть ина Йрослави дворѣ многое множество Кийны же дивахутса Оугромъ множеству и кметьства ихъ и кономем ихъ...»¹¹. Зазвичай літописець у контексті військового епізоду вживав би словосполучення на «конихъ», однак тут «фарі» не випадково виокремлені від звичайних коней. У європейській і візантійській хронікарській традиціях вони відомі, починаючи з раннього середньовіччя, зокрема у словнику латинських термінів Шарля Дюканжа «*farus*» трактовано як родовитий арабський скакун чи сарацинський кінь¹². Ці тварини вважалися найкращими й коштували відповідно. Згадки про них містяться в роботах візантійського імператора Лева VI (Λέων ΣΤ', 886–912) та хроніста Нікіти Хоніата (Νικήτας Χωνιάτης, 1155–1217). Лев VI у «Тактиці...» («*Leonis Imperatoris Tactica*»), розповідаючи про бойові шикування сарацинських військ, особливо виділяє «фарів», на яких їздили лучники¹³. У коментарях до видання джерела зазначено, що йдеться про арабських скакунів, яке пізніше «стало синонімом для усіх цінних коней»¹⁴. Український історик В. Гуцул вказує, що «фарь» – гіпотетичний руський відповідник до терміна «*destrier*»¹⁵. Останній позначає середньовічного бойового коня, спеціально навченого таранному бою та призначеного як для війни, так і для турнірних змагань. Зрозуміло,

⁶ Котляр М. Коментар до літопису. Галицько-волинський літопис. Дослідження. Текст. Коментар / ред. М. Котляр. Київ: Наукова думка, 2002. С. 157–360.

⁷ Грушевський М. Хронологія подій Галицько-Волинського літопису. *Записки Наукового Товариства імені Шевченка*. Львів, 1901. Т. 41, кн. 3. С. 1–72.

⁸ Войтович Л. До волинського літописання. *Дрогобицький краєзнавчий збірник*. 2004. Вип. 8. С. 70–76; Войтович Л. Галич у політичному житті Європи XI–XIV століть. Львів, 2015. 478 с.

⁹ Гуцул В. Таранний бій, рицарство і теорія воєнно-технологічного детермінізму: історіографія проблеми. *Записки історичного факультету*. 2015. Вип. 26. С. 259–283.

¹⁰ Одинцов Г. Из истории гиппологической лексики в русском языке. Москва: Наука, 1980. 224 с. Зазначимо, що далеко не у всіх словниках чи лексикологічних дослідженнях староруської мови «фарь» взагалі згадано. Наприклад, «не знав» такого слова знамений автор «Лексикона словеноруських найменувань» Памва Беринда. Не вказано цей термін також в останньому великому радянському словнику староукраїнських слів (Словник староукраїнської мови XIV–XV ст.: у 2-х т. / ред. кол.: Д. Г. Гринчишин, Л. Л. Гумецька (гол.), И. М. Керницький. Київ: Наукова думка, 1977. Т. 2. Н–Я. 592 с.).

¹¹ Ипатьевская летопись. Стлб. 416.

¹² Charles Du Fresne, Du Cange. *Glossarium...* Col. 341–344.

¹³ Лев VI Мудрый. Тактика Льва. Источники / под ред. В. В. Кучмы. Санкт-Петербург: Алетей, 2012. С. 286.

¹⁴ Там само.

¹⁵ Гуцул В. Таранний бій... С. 259–283.

що у, наприклад, середньовічній Франції такі коні були надзвичайно дорогими. Хоч ототожнення видається дещо перебільшеним, однак їхню цінність і майстерність підтверджують інші середньовічні пам'ятки. Відоме найменування кінноти, яку склали воїни на «фарях», – «*alpharaces cavali*». Термін складається із двох частин: «*al*» позначає арабських вершників, «*farat*» – родовитих коней. У такому означенні вони згадані у грамоті папи Йоана VIII (Iohannus VIII) і листі папи Лева III (Leo III)¹⁶.

Вартість та окремішність таких скакунів підтверджують європейські середньовічні автори. Один із найвідоміших хроністів Першого хрестового походу (1096–1099) Раймунд Ажилський (Raimundus de Aguilers, † після 1100) детально описав побут і звичаї лицарів у Палестині. Розповідаючи про військову кампанію, він не міг оминати увагою тактику та стратегію «сарацинів», які протистояли християнському війську. При цьому кілька разів були згадані «фарі», адже йшлося про багатства Сходу й мобільних арабських вершників. Зокрема, характеризуючи святкування перемоги над одним із мусульманських загонів, він вказав на чималу кількість особливих коней, на яких лицарі роз'їжджали серед своїх наметів («*intra tentoria in equis farisiis discurrentes*»)¹⁷. Очевидно, що йдеться про коштовних тварин, захоплених як здобич. На їхніх прикметних рисах середньовічний автор уваги не зупиняв, але виокремив серед усього іншого награбованого майна, що виказує певну екзотичність. Щоправда, дослідник тексту джерела Джон Френс (John France) стверджував, що «*farisiis*» вказані не у всіх списках пам'ятки: у деяких виданнях присутні різночитання, хоча, безперечно, йдеться про той самий текст Раймунда Ажилського. В одному з таких рукописів замість «*equis farisii*» указано «*equis variis*», тобто мовиться про різних коней. Можливо, творець цього манускрипту не знав значення слова, тому замінив його на подібне в написанні. Ця зміна одинична – всі інші рукописи «Історії...» подібного не містять.

Напевно, не варто сумніватися у тому, що Раймунд Ажилський знав про фарів, тому що в іншому місці «Історії...» писав про них значно конкретніше. Зокрема, повідомляючи про угоду між лідерами Хрестового походу Танкредом Тарентським (Tankredus) і Раймундом Сен-Жильським (Raimundus), оголошував конкретну «ціну» такого договору: «... п'ять тисяч солідів та два коні фарі найкращі» («... *quinque millia solidorum et duos equos farios optimos*»)¹⁸. Зважаючи на пропонувані цифри, подібні коні справді були поштучним товаром і високо цінувалися у хрестоносному війську, тому про них згадували окремо.

В інших лицарських хроніках вказівок на особливості цих тварин не знайдено, але Раймунд Ажилський був учасником великої військової виправи до Палестини, тому сумніватися у його обізнаності не варто. Водночас у вживаному терміні простежується арабський вплив. Напевно, пишучи про «*farisios optimos*», він мав на увазі неєвропейських коней.

Фарі згадані і в деяких центральноєвропейських середньовічних пам'ятках, тому руські літописці та візантійські автори були не єдиними, хто зауважив їхню особливість. Зокрема, анонімний нотаріус угорського короля Бели III, автор «Діяння

¹⁶ Charles Du Fresne, Du Cange. Glossarium... Col. 341–344.

¹⁷ France J. A Critical Edition of The «Historia Francorum qui ceperunt Eurusalem» of Raymond of Aguilers: PhD Thesis / University of Nottingham. Nottingham, 1967. P. 68.

¹⁸ Ibid. P. 218.

угорців», описав легендарні подробиці переселення свого народу за Карпати, серед іншого – побут міфічного вождя Альмоша в Галицькій землі¹⁹. Він зазначив, що тодішній «галицький» князь подарував знатному угорцю 10 найкращих скакунів (*farisios optimos*) і ще 300 звичайних коней, багато золота, срібла та цінних одєж. Дослівно у джерелі цю подію описано так: «... відкривши ворота міста Галича, він гостинно прийняв його, наче свого пана, віддавши йому як заручника єдиного свого сина разом з синами вельмож свого королівства; крім того, він подарував як вождю, так і всім його воїнам десять найкращих скакунів (*farisios*) і триста коней зі сідлами та вуздечками, три тисячі марок срібла і двісті марок золота, а також прекрасні одєжі...» («... *aperta porta ciuitatis galicie quasi dominum suum proprium hospicio recepit, et unicum filium suum cum ceteris filiis primatum regni sui in obsidem dedit, et insuper x. farisios optimos, et ccc. equos cum sellis et frenis, et tria milia marcarum argenti, et cc. marcas auri, et uestes nobilissimas, tam duci quam omnibus etiam militibus suis condonauit...*»)²⁰. Хоча ці подробиці неісторичні (адже в IX ст. єдиного галицького володаря не існувало), використання цього терміна загалом засвідчує перебування «фарів» на руських теренах.

Варто відзначити, що Анонім дуже щедрий у розповідях про подарованих коней. Спершу порода для нього неважлива – подібні дари Альмошу, начебто, давав князь Володимир (300 коней, але не «фарів»). Однак далі в тексті підносяться їздові тварини білої породи. Наприклад, коли вождь угорців Арпад (*Árpád*) надсилав дари для укладення миру, він відправляє 12 білих коней. Подібні перекази укорінилися в угорській хронікарській традиції – вони відомі у латиномовних джерелах XIV ст. («Пожонській хроніці») та навіть у великій компілятивній роботі Генріха з Мюгельна (*Hainreich von Mügeln*): «... *rosze, daz was grosz und weyz*»²¹. Загалом про подібні подарунки інформація простежується упродовж XII–XIV ст., у пізньому середньовіччі білих скакунів віддавали для похоронних процесій – маємо свідчення про пожертвування коней для цього в XVI–XVIII ст. і навіть у пізніше записаних народних угорських казках²². Із цього принаймні можна уточнити, що «фарі» не мали білого окрасу, бо в такому випадку цей термін фігурував би серед угорських середньовічних істориків значно частіше.

Значно менше уваги дослідників заслужили інші записи про літописного «фаря». У Галицько-Волинському літописі ці коні й пов'язані з ними споріднені поняття згадані під час боротьби князів Данила (1201–1264) та Василька (1203–1269) Романовичів за Галицьку землю: «*Ивань Лекинь и Дмитръ . ибо Половцемъ же приехавшимъ видити рати Оугромъ же и Лахомъ гонацимъ а оувернуоуа Половчинь . застрѣли Оуза во шко и спадшо емоу с фара . взаша тѣло его и плакашася по немъ*»²³. У той час (ідеться про 1219 р.) відбувалося протистояння між Романовичами й угорцями. Тому у джерелах не випадково вже втретє зафіксована

¹⁹ *Gesta Hungarorum*. URL: <http://remacle.org/bloodwolf/historiens/anonyme/bela.htm#1a>

²⁰ Там само.

²¹ Про ці джерела та руські сюжети в них див.: Паршин І. Участь князя Данила Романовича в інтронізації угорського короля Бели IV. *Княжа доба: історія і культура*. Львів, 2015. Вип. 9. С. 23–33; Паршин І. Дипломатія Галицько-Волинської держави: європейські нарративні джерела XIII–XV ст. Львів, 2018. С. 202, 205–215.

²² Детальніше див.: Szegfü L. *Equus fabulosus. Tanulmányok Karácsonyi Béla hetvenedik születésnapjára* / ed.: P. Kulcsár, B. Máder. Szeged, 1989. Old. 39–40.

²³ Ипатьевская летопись. Стлб. 737.

поява «фарів» поряд із угорськими військами. Продовження цього конфлікту не обійшлося без ще однієї згадки про них. За тим же ж роком літописець сповіщає: «... и побѣдишоу же Мьстиславоу . поиде к Галичю . бившимъ же сѧ имѣ ш врата граднѧи. и възбѣгоша же на комары црѣвнѣиѧ. и ини же оужси възлачишасѧ а фарѣ ихъ поимаша»²⁴. Наступного разу вони фігурують у джерелі під 1230 р., коли угорський король Бела IV (Béla IV, 1205–1270) ішов із військом на Прикарпаття, однак через епідемію, що спалахнула в його таборі, зазнав поразки. Показово, що руський книжник вивів похідну назву для угорських вершників – «фаревникъ»: «Бѣ попусти на нѣ ранюу фарашновоу гра же крѣплшесѧ а Бѣла изнемогаше и поиде ѿ града. штавишию же емоу люди за собою шроужники многи и фаревникы нападишимъ же на нѣ гражаномъ. мнозимъ впадахоу в рѣкоу инии же избѣени бѣиша»²⁵.

Подібна увага до військового аспекту – звична річ для середньовіччя. Водночас пропонувані описи виказують середньовічного знавця військової справи, який зумів виокремити щось незвичне в лавах супротивників і потрактувати його. Руські воїни у битвах в озброєнні й обладунках не поступалися європейським лицарям, що засвідчує чимала кількість перемог навіть над угорськими баронами²⁶. Очевидно, що внести до тексту Галицько-Волинського літопису відомості про маловідомих раніше у книжному середовищі коней – підказка когось із бояр або, можливо, когось із полонених угорців.

Відомо, що третя частина Іпатіївського зведення (Галицько-Волинський літопис) складалася з кількох ґрунтовних розповідей. Зокрема, у першій висвітлено розвиток подій від смерті князя Романа Мстиславовича і до першої спроби утвердження його малолітнього сина Данила у Галичі в 1211 р. Далі приєднані відомості про протистояння молодих Романовичів із ворогами (насамперед галицькими боярами) за батьківські володіння та про політичне всевладдя в Галицькій землі й Волині (до 1218 р.). Відтак літописець розповів про опанування Володимирським князівством (до 1228 р.), а після смерті князя Мстислава Удатного (1228), як вважають дослідники, розпочинається окрема повість про війни князя Данила Романовича за Галич (до 1246 р.). Після 1246 р. третя частина Іпатіївського зведення – це вже волинська писемна пам'ятка, у якій «галицькі події» перебувають на маргінесі уваги²⁷. З цього погляду, вказівки на «фарів» хронологічно припадають на часи «невизначеності» – період втрати Романовичами влади та жорсткого протистояння за Володимир і Галич. Тоді їхніми суперниками виступали також угорський король та його барони, а на теренах Галицько-Волинської держави були сконцентровані угорські війська (і, можливо, люди, бо з джерел відомо про прибуття королевичів, воїнів, видних клириків із чималою свитою).

Очевидно, йдеться про особливий тип коней, які в тогочасних уявленнях на Русі відрізнялися від звичайних. Чи вказувалося на окремий угорський різновид – невідомо. Хоча не складно зауважити, що цей термін тісно пов'язаний з угорським елементом у літописанні. Наприклад, ще у X ст. князь Святослав

²⁴ Іпатьевская летопись. Стлб. 738.

²⁵ Там само. Стлб. 761.

²⁶ Войтович Л. Галич у політичному житті... С. 9–24.

²⁷ Огляд літератури див.: Грушевський М. Хронологія подій... С. 1–72; Войтович Л. До волинського літописання. С. 70–76; Jusupović A. Tożsamość i obcość w czasach Daniela Romanowicza: konstrukcja narracji w Kronice halicko-wołyńskiej. *Symboliczne i realne podstawy tożsamości społecznej w średniowieczu* / ed.: S. Gawlas, P. Żmudzki. Warszawa, 2017. S. 504–516.

Ігорович (938–972), прагнучи перенести столицю на Дунай, наголошував, що хоче отримувати данину з Угорщини, зокрема кіньми²⁸. Так, угорських скакунів цінували і в давніші часи. Однак, напевно, «фарями» у руських пам'ятках позначені коні, наділені особливими рисами: походили з іноземних терен, були вправними та швидкими, коштували дорого й самі собою сприймалися як цінність.

Як вартісні коні, що походять із чужини, вони згадані і в інших джерелах. У «Молінні Даниїла Заточника», руській пам'ятці XII ст., термін «фарь» фігурує із чужоземним вершником, який вигукує: «Съани ту фенардус»²⁹. Так, доволі часто в руських пам'ятках на «фарях» їздять іноземні воїни.

Пам'ятки новішої руської традиції також містять інформацію про цих особливих скакунів. На підставі їх вивчення та трактування І. Срезневський вважав, що «фарь» – це грецьке слово на позначення коня³⁰. Суто у грецькому контексті у відомих нам руських текстах воно згадане двічі, передусім у пізньому Ніконівському літописі – московське зведення, укладене в XVI ст. У ньому вжито споріднене поняття – «фарись», інтегроване до опису штурму Константинополя турками-османами в 1453 р.³¹. Показово, що слово «фарись» вжито лише до верхового коня візантійського імператора Костянтина XI (Κωνσταντίνος, 1405–1453)³². Інші розлогі розповіді про дивовижних коней містяться в «Девгенієвому діянні» – пам'ятці руської писемності XI–XIII ст., що є довільним переказом втраченої візантійської поеми «Дігенісакрит»³³. Автор переніс реалії візантійських понять на руський манер. У ній мовиться про сина мусульманського царя та грекині, який захищав кордони країни від сарацинів, уособлюючи лицарський епос. Руський варіант увібрав традиції дружинних переказів, представляючи ідеального середньовічного воїна. Мова «Девгенієвого діяння» співвідноситься з мовними зворотами Галицько-Волинського літопису³⁴. Це джерело дійшло до наших часів у пізніх списках кінця XVII ст. Воно опосередковано вказує на фізіологічні особливості такого типу коней, зокрема автор пам'ятки наголошує на їх швидкості: «... и всяде на конь свой борзы фарь, и поиде ко Стратигу... И повеле Девгений фара своего борзаго седлати, а самъ облечеть во многоценныя ризы и поеха на полубице инаходомъ, а фара борзаго повеле пред собою вести... И въскочи, и сяде на борземъ своемъ фаре»³⁵. З другого боку, джерело підтверджує думку про те, що таких фар могли використовувати на турнірних змаганнях (у Русі останні іменувалися «играми»³⁶): «Кон же его бысть борзь и гораздъ играти, а юноша храбръ бысть и хитръ на

²⁸ Ипатьевская летопись. Стлб. 55

²⁹ Одинцов Г. Из истории... С. 18.

³⁰ Срезневский И. Материалы для словаря... Стлб. 1352–1353.

³¹ Никоновская летопись / под ред. А. Ф. Бычкова. Полное собрание русских летописей. Санкт-Петербург: Типография Э. Праца, 1862. Т. 9, изд. 1. С. 93, 95.

³² «... Константин всѣдъ на фарисъ, поиде къ Златым вратомъ». Термін «фарись» також наявна і у «Повісті про взяття Царгороду турками», пам'ятці XV ст.: Одинцов Г. Из истории... С. 18.

³³ Девгенієве діяння. *Зборник*. URL: <http://litopys.org.ua/oldukr2/oldukr35.htm>

³⁴ «Девгенієве діяння». *Літературознавча енциклопедія: у 2-х т. / авт.-уклад. Ю. І. Ковалів*. Київ: ВЦ «Академія», 2007. Т. 1: А–Л. С. 259.

³⁵ Девгенієве діяння. *Зборник*. URL: <http://litopys.org.ua/oldukr2/oldukr35.htm>

³⁶ Детальніше див.: Mereniuk Kh. «Tournaments» and «Games» in Rus': tradition or single mentions? *Проблеми історії війн і військового мистецтва*: зб. статей / за ред. В. Войтовича. Львів, 2021. Вип. 3. С. 57–69.

немь сидети. И то видя, чюдишася, како фарь под нимь скакаше, а онь велми на немь крепко сѣдяще и всяческимь оружиемь играше и храбро скакаше»³⁷.

У пізніших руських джерелах слово «фарь» дещо видозмінюється. Зокрема, поширена назва «фарижь», яка трапляється у «Хронографі» 1512 р. (гл. 96). У пам'ятці розповідається про прибуття Олександра Македонського (Аλέξανδρος ὁ Μακεδών), де йому віддали багато дарів, а також «фарижь, сиречь конь»³⁸. Подібне написання («фарьж») міститься в інших списках «Девгенієвого діяння». У пам'ятках XVII ст. цей термін переважно книжний і його не використовували у фольклорних джерелах³⁹. В європейській літературі XVI ст. «фарі» також згадано в деяких публікаціях античних творів, пов'язаних із походом Олександра Македонського. Наприклад, в одному з видань Плутарха (Πλούταρχος, Венеція, 1572) ідеться про чималу кількість в армії уславленого полководця кінноти, «тобто фарів»⁴⁰. Як бачимо, використовувалася зворотна формула до «Хронографа» 1512 р. Можливо, у новіших пам'ятках такі визначення були типовими в описах «східних» сюжетів історії.

На підставі цього можна припустити, що в новіших руських джерелах «фарь» використовувалося без належного осмислення, а просто як своєрідне запозичення з перекладної літератури. Напевно, його сприймали як елемент Сходу, тому воно потрапляло до текстів «грецької» чи «східної» тематик. Із цієї причини, на нашу думку, необхідно розрізняти уявлення про «фарів» XII–XIII ст. від наступних текстів компілятивного чи перекладного стилю.

Отож літописний термін «фарь» трапляється в кількох руських та європейських текстах XII–XVI ст. Відтак творець літопису був не єдиним, хто відмежував їх від звичайних коней. Так, у семантичному значенні «фарь» – це цінний верховий кінь. У латинських джерелах він позначає арабського скакуна, однак суто в руських пам'ятках цей термін не ототожнено з конем арабської породи. Швидше за все, ідеться про дорогого та вправного скакуна. Що цікаво, в уявленні літописців руські воїни на таких конях не їздили, адже фарі чи фаревники в розповідях Київського та Галицько-Волинського літописів трапляються у мілітаризованому контексті, пов'язаному з угорською присутністю. Тракування «фаря» як суто «угорського коня» теж помилкове, адже в багатьох руських пам'ятках він наявний у грецьких сюжетах. Вважаємо, що цей термін запозичений із візантійських джерел, у яких *φάρις* теж фігурує у значенні цінного коня. Водночас руське поняття «фарь» неоднорідне, у різних пам'ятках існує подібне написання цього терміна: фарись, фарижь, фарьж, фара тощо.

REFERENCES

Augustano, G. A. (Ed.). (1572). *Plutarchi Chaeronensis Moralia*. Venice: Apud Hieronymum Scotum [in Latin].

Nikonovskaia letopis (1862). In A. F. Bychkov (Ed.), *Polnoie sobranie russkikh letopisei* (Vol. 9, Ed. 1, pp. 93–95). Saint Petersburg: Tipografiia E. Pratsa [in Russian].

³⁷ Девгенієве діяння. *Ізборник*. URL: <http://litopys.org.ua/oldukr2/oldukr35.htm>

³⁸ Русский хронографъ 1512 года / ред. С. П. Рязанов. *Полное собрание русских летописей*. Санкт-Петербург: Типография М. А. Александрова, 1911. Т. 22. С. 189.

³⁹ Одинцов Г. Из истории... С. 20.

⁴⁰ *Plutarchi Chaeronensis Moralia* / ed. G. A. Augustano. Venetiis: Apud Hieronymum Scotum, 1572. P. 310.

Devheniieve diiannia. (1981). In O. V. Tvorogova (Ed.), *Pamiatniki literatury Drievniei Rusi XIII vek*. Retrieved from <http://litopys.org.ua/oldukr2/oldukr35.htm> [in Old Ukrainian].

Du Cange, Du Fresne, Ch. (Ed.). (1733). *Glossarium ad scriptores mediae et infimae latinitatis* (Vol. 3). Paris: Sub oliva Caroli Osmont [in Latin].

France, J. (1976). *A Critical Edition of The «Historia Francorum qui ceperunt Eurusalem» of Raymond of Aguilers* (PhD thesis). Nottingham [in Ukrainian].

Gesta Hungarorum. Retrieved from <http://remacle.org/bloodwolf/historiens/anonymous/bela.htm#1a> [in Latin].

Hrushevskiy, M. S. (1901). Khronolohiia podii Halytsko-Volynskoho litopysu. *Zapysky Naukovoho Tovarystva imeni Shevchenka*, 41 (3), 1–72 [in Ukrainian].

Hrynchyshyn, D. H., & Humetska, Y. M. (Eds.). (1977). *Slovyk staroukrainskoi movy XIV–XV st. U 2-kh t.* (Vol. 2). Kyiv: Naukova dumka [in Ukrainian].

Hutsul, V. M. (2015). Taranni bii, rytsarstvo i teoriia voiennotekhnolohichnoho determinizmu: istoriohrafia problemy. *Zapysky istorychnoho fakultetu*, 26, 259–283 [in Ukrainian].

Jusupović, A. (2017). Tożsamość i obcość w czasach Daniela Romanowicza: konstrukcja narracji w Kronice halicko-wołyńskiej. In S. Gawlas, P. Żmudzki (Eds.), *Symboliczne i realne podstawy tożsamości społecznej w średniowieczu* (pp. 504–516). Warsaw: Wydawnictwa Uniwersytetu Warszawskiego [in Polish].

Kotliar, M. F. (2002). Komentar do litopysu. In M. Kotliar (Ed.), *Halytsko-volynskiy litopys. Doslidzhennia. Tekst. Komentar* (pp. 157–360). Kyiv: Naukova dumka [in Ukrainian].

«Devheniieve diiannia». (2007). In Yu. I. Kovaliv (Comp.), *Literaturoznavcha entsyklopediia: u 2-kh t.* (Vol. 1, p. 259). Kyiv: VTs «Akademiia» [in Ukrainian].

Kuchma, V. V. (Ed.). (2012). *Lev VI Mudryi. Taktika Lva. Istochniki*. Saint Petersburg: Aleteiia [in Russian].

Mereniuk, Kh. V. (2021). «Tournaments» and «Games» in Rus': tradition or single mentions? *Problemy istorii viin i viiskovoho mystetstva*, 3, 57–69 [in English].

Odintsov, H. F. (1980). *Iz istorii gippologicheskoi leksiki v russkom yazyke*. Moscow: Nauka [in Russian].

Parshyn, I. L. (2015). Uchast kniazia Danyla Romanovycha v intronizatsii uhor-skoho korolia Bely IV. *Kniazha doba: istoriia i kultura*, 9, 23–33 [in Ukrainian].

Parshyn, I. L. (2018). *Dyplomatiia Halytsko-Volynskoi derzhavy: yevropeiski narytynni dzherela XIII–XV stolit.* Lviv: Instytut ukrainoznavstva im. I. Krypiakevycha NAN Ukrainy [in Ukrainian].

Russkii khronograf 1512 goda. (1911). In S. P. Riazanov (Comp.), *Polnoie sobranie russkikh letopisei* (Vol. 22, p. 189). Saint Petersburg: Tipografiia M. A. Aleksandrova [in Russian].

Ipatievskaiia letopis. (1908). In A. A. Shakhmatov (Ed.), *Polnoie sobranie russkikh letopisei* (Vol. 2, col. 938). Saint Petersburg: Tipografiia M. A. Aleksandrova [in Old Ukrainian].

Sreznievskii, I. I. (Ed.). (1903). *Materialy dlia slovaria drevne-russkoho yazyka po pismennym pamiatnikam* (Vol. 3). Saint Petersburg: Tipografiia imperatorskoi akademii nauk [in Russian].

Szegfü, L. (1989). Equus fabulosus. In P. Kulcsár, B. Máder (Eds.), *Tanulmányok Karácsonyi Béla hetvenedik születésnapjára* (pp. 31–46). Szeged: József Attila Tudományegyetem [in Hungarian].

Voitovych, L. V. (2004). Do volynskoho litopysannia. *Drohobyt'skyi kraieznavchyi zbirnyk*, 8, 70–76 [in Ukrainian].

Voitovych, L. V. (2015). *Halych u politychnomu zhytti Yevropy XI–XIV stolit*. Lviv: Instytut ukrainoznavstva im. I. Krypiakvycha NAN Ukrainy [in Ukrainian].

Khrystyna MERENIUK

Master of History

Ivan Franko National University of Lviv

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-4114-5663>

e-mail: hrys.merenyuk@gmail.com

Illia PARSHYN

PhD, Head of the Department of Medieval Studies

I. Krypiakvych Institute of Ukrainian Studies

National Academy of Sciences of Ukraine

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-0554-1335>

e-mail: iparshyn@yahoo.com

«ФАРЬ» IN CHRONICLES OF RUS': FEATURES OF INTERPRETATIONS

The article outlines the interpretation of the concepts of «фарь», which is repeatedly found in old Ukrainian and Russian chronicles. This term has already been the subject of analysis in the specialized dictionaries or medieval vocabularies. Although its origin or content has never been clarified in detail.

The authors attempted to make sense of this term by analyzing the Old Ukrainian written sources, which repeatedly use the outlined concept. First of all, the chronicles noted that for the first time the «фарь» appeared in the story of 1150 when Hungarian knights made «tournament» in Kyiv. Although the next chronicles related to «фарь» closely linked to the Hungarian factor, the paper rejects the thesis of the interpretation of the «фарь» as purely Hungarian horses.

The article also analyzes the different spelling of the term «фарь» in various sources of the 12th–early 16th centuries («faris», «farizh», «farzh» etc.). As stated, the term «фаревникъ» is a unique derivative word which means a rider on a skilled and expensive horse (mentioned in the Hypatian Codex of 1230). At the same time, the paper explores the use and definition of this concept in Western European chronicles. In particular, in the «Gesta Hungarorum» (by the anonymous notary of King Bela III) and «History of the Franks who captured Jerusalem» (by Raymond d'Agiles) we found some mentions about the object of our research. That made it possible to compare the interpretation of this term in the old Ukrainian and Latin monuments. Also, special attention is paid to Byzantine sources, because in Old Ukrainian tradition some military aspects were associated with Greek plots. The authors attempted to single out the main characteristics of the «фарь», and substantiate their semantic separation from ordinary horses in the chronicles and books of the 12th – early 16th centuries.

Keywords: «фарь», Rus, Halychyna-Volyn state, Hypatian Codex, chronicle, terminology.

УДК: 94(477.87)"1703/1711"
DOI: 10.33402/ukr.2021-34-13-27

György CSATÁRY

PhD, Associate Professor

Department of History and Social Sciences

Ferenc Rákóczi II Transcarpathian Hungarian College of Higher Education

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-7265-1273>

e-mail: csatary.gyorgy@kmf.org.ua

THE RÁKÓCZI WAR OF INDEPENDENCE (1703–1711) AND ITS CULT IN BEREHOVE, TRANSCARPATHIA (UKRAINE)

The details of the history of the Rákóczi War of Independence concerning cities engage researchers even today. The history of the war in relation to cities is a less researched topic. Many open questions regarding the history of Berehove still need to be clarified, including the period of the Rákóczi War of Independence. The aim of our research is to present a section of the historical past of the town of Berehove with the help of new archival sources, which show the uniqueness of the history of our region and the country. The centre of Bereg County was the third scene of the Kuruc flag-unfolding. On the one hand, the modest source base, on the other hand, the unanswered questions raised make our theme topical. In order to reconstruct the contemporary history of Berehove, we used primary sources and contemporary diaries, which are available in the Transcarpathian State Archives. Therefore, we present the events with the help of archive sources and academic literature. Berehove's role in the war of independence is significant as it was the first town to get under the insurgents' rule, Ferenc Rákóczi II also maintained a castle here and many inhabitants of the town became Kuruc warriors. In our study, we processed the transition of Berehove, the first Kuruc town, to the side of the war of independence and the consequences of this. The chief judge of the town, in whose hands the military or police force was not yet concentrated at the time, was among the first to stand by the side of the national liberation war, followed by several residents of the town after the flag-unfolding. The results include a description of the letters written to the prince by the people of the town and the answer given to them, where the most burning problems of the poor city dwellers appear. Furthermore, tracking the fate of the town's chief judge after the war of independence is also described in the paper. Berehove has preserved the cult of the Rákóczi War of Independence for centuries, as many monuments testify to this day and it is revived every year.

Keywords: Ferenc Rákóczi II, the Rákóczi War of Independence, the Rákóczi cult, Berehove, memorial places of the Rákóczi era in Berehove.

Background to the study and its aims. The war of independence led by Ferenc Rákóczi II is perhaps the most popular and researched topic in Hungarian historiography.

A series of volumes have been published with the aim of clarifying the events of 1703–1711. Romantic historiography and the Rákóczi cult, which has strengthened over the centuries, also left their mark on the scientific processing of the Rákóczi era and its evaluation. True, the cult, the tradition, is also very important in the life of a people, but the historian can only draw from these sources in the absence of sufficient data.

Our first impression may be that since Berehove* is the scene of the Kuruc flag-unfolding, a mass of sources testifies to what happened here. The aim of our research is to prove that this statement is far from true. Our historiography has relatively few documents on the initial phase of the war of independence. Not counting the small number of letters, we can only rely on the diaries of the chronicler of the era. Here we have in mind the diary of Sándor Károlyi, lord-sheriff of Satu Mare County¹, Pál Tarpay², and the memoirs of the Great Prince³ himself. With the help of these, the role of Berehove and the county in the liberation struggle of the nation can be traced, albeit sketchily. The first and most important event regarding the role of the town is unfolding the Rákóczi flag, which we start to follow from the events in Tarpa and in Vári the previous day. Tamás Esze⁴, György Bige⁵, Mihály Pap⁶, János Majos⁷ the so-called people's leaders with the people, enthusiastic about the Rákóczi flags, first began their recruiting campaign in Tarpa. As Tamás Esze came from Tarpa, he had a great influence on the inhabitants of the settlement. Here he could persuade 300 infantry and 40 cavalry to join the war of independence. On May 21, 1703, they were already able to appear in this way in Vári, where 62 people joined them. In Vári, one of Rákóczi's flags was hoisted at the gate of the village's judge, András Keresztes, and his Brezán manifesto⁸ was also posted. After Tarpa, Vári was the most significant Kuruc headquarters on the Tiszahát. It was also proven during the Hegyalja uprising in 1697. Unfolding the Rákóczi flag in Vári came at a lucky time. Sándor Károlyi had an agreement with count István Csáky, lord-sheriff of Bereg-Ugocsa County, that the nobility of Szatmár, Bereg and Ugocsa counties, with the support of the Szatmár garrison, would cross the Tisza on May 21 and start against the Kurucs. But at the planned time it was no longer possible to cross the river, there were rebels on the other side. Friedrich Löwenburg, the commander of Satu Mare Castle, ordered his soldiers back and the noble banderium scattered⁹.

* Historical Hungarian name of the town is Beregszász, the official Ukrainian name is Бєpeгoвe, transliterated as Berehove. Throughout the article, Berehove will be used to refer to the town in western Ukraine, near the Ukrainian-Hungarian border.

¹ Walthert I. Károlyi Sándor emlékiratai. Károlyi Sándor emlékiratai a Rákóczi-háború kezdetéről. *Századok*. 1874. N. 8. P. 313–330; Pásztor L. Károlyi Sándor önéletrajzának ismeretlen részlete. 1898–1703. *Magyar Könyvszemle*. 1945. Vol. 64. Issue 1–4. P. 99–121; Köpeczi B., R. Várkonyi Á. Rákóczi tükrök. Budapest, 1973. P. 73–128.

² Thomasivsky I. Adatok II. Rákóczi Ferenc és kora történetéhez. *Századok*. 1912. P. 122–205.

³ II. Rákóczi Ferenc fejedelem emlékiratai. Budapest, 1979.

⁴ Esze T. Tarpa és Esze Tamás. Nyíregyháza, 1966.

⁵ Bige György was member of the delegation of the Tiszahát insurgents sent to Rákóczi. Esze T. II. Rákóczi Ferenc breznai kiáltványa. *Századok*. 1954. P. 302.

⁶ Esze T. Kuruc vitézek folyamodványai. P. 421–422.

⁷ János Majos: Noble of Ugocsa County. In the battle of Munkács (1703) he defended Rákóczi, later he became a captain.

⁸ The manifesto is published and processed from the social sciences viewpoint here: Esze T. II. Rákóczi Ferenc breznai kiáltványa. P. 285–316.

⁹ Lehoczky T. (a), A Rákóczy-korszak Bereg megyében (1660–1711). *Bereg*, 29 (19–20). P. 2–3; Lehoczky T. (b), A Rákóczy-korszak Bereg megyében (1660–1711). *Bereg*, 29 (20). P. 2–3.

Review of the academic literature. The people of Vári gathered at the call of the prince. It is characteristic of the Kuruc leaders and recruiters that the contents of the Brezán manifesto issued by the prince were distorted here as well. The text of the manifesto differed essentially from that also circulated in Vári. The dignified text of the manifesto formulated by Rákóczi that moderately promised, and was strictly prohibitive, was turned into great encouragement and frightening threats. The point was this: the prince is on the border with 15,000 men and woe to him who disobeys his commands or is indifferent to them. Judge Keresztes himself reported in written form about the unfolding of the flag in Vári to the commander of Satu Mare, Colonel Löwenburg. According to the Kuruc registers, the population of Vári was also represented in significant numbers on the fronts of the war of independence. Fifty-five Kuruc soldiers from Vári are mentioned in the infantry regiment of Tamás Esze in the soldier roster of 1706¹⁰.

About 500 cavalry and infantry gathered in Vári and spent the night on the outskirts of the village. They knew that the next day, Saturday, May 22, there would be a national fair in Berehove so that they could persuade people who wanted to join the army to stand by their side. The next morning this team arrived at the fairgrounds in Berehove. We have only incomplete data on the total number of the growing teams. The result of the recruitment in Vári became visible in Berehove, because the insurgents from the surrounding villages, together with the traders and buyers, also came here early in the morning. Although there were many onlookers at the square, Esze and his comrades achieved their goal. They tried to get people on their side with both eloquence and threats. Even before the flag was unfolded, Berehove had a reputation for Kuruc. An earlier statement by an officer of the Spiš Chamber «about the town of Kuruc» is well known. The troops moving in the square could not be measured by military standards in terms of order and discipline. But that, too, was enough for county officials to notice and take action. Couriers were sent to the castles of Munkács/Mukachevo¹¹ and Satu Mare to the commanders of the garrisons about the situation in the town¹².

The war of independence was greatly helped by the fact that Sámuel Kemsey, the chief judge of Berehove, was already among the Kurucs at the time of the flag-unfolding, so he proved to be much braver than András Keresztes. At that time, a garrison of 50 Austrian and Hungarian troops was stationed in Berehove, who did not show any resistance. The county nobility and senior officials, led by lord-sheriff count István Csáky, crossed the Tisza long before to join the Satu Mare Castle Guard, which provided security for them. Meanwhile, mostly unarmed insurgents arrived and headed for the flag-unfolding scene. One of the armies from Vári surprised István Kajdy*, the county judge of nobles, who left Bene early in the morning starting from István Maróthy, chief

Lehoczky T. (c), A Rákóczy-korszak Bereg megyében (1660–1711). *Bereg*, 29 (21). P. 2–3; Esze T. A tiszaháti felkelés. Budapest, 1952.

¹⁰ Esze T. II. Rákóczi Ferenc breznai kiáltványa. P. 309; Hegedüs I. Esze Tamás ezerében, a Felső-Tisza-Vidéki Vármegyék Hadfogó nemesinek 1706. évben készült lajstroma. *Helytörténeti tanulmányok*. 1993. No 9. P. 275–340.

¹¹ Historical Hungarian name: Munkács, official Ukrainian name: Мукачево, transliterated Mukachevo.

¹² Csátáry Gy. Beregszász és környéke a Rákóczi-szabadságharcban. 1997. *Kárpátaljai Szemle*. 1997. No 5 (4). P. 15–17; Csátáry Gy. A Rákóczi-kor emlékhelyei Kárpátalján. Beregszász; Ungvár, 2020. P. 30–36.

* István Kajdy – he later fights till the end of the war of independence beside Rákóczi as captain.

notary, to Berehove. A struggle broke out between the 40 armed Hajdús who provided protection and the insurgents with only rods. As a result, Kajdy was captured together with seventeen of his men and forced to take an oath of allegiance. Kajdy was reluctant at first but eventually gave in to the violence. He was sworn that after Rákóczi's arrival he would become his follower himself, but until that time he would stay at his house in Borzsova. He then joined Rákóczi under oath, and then served as a military judge in the army with Senyei and Buday at the head besieging Satu Mare. In the summer of 1704, the prince appointed him to captain instead of the executed Albert Kis. He was on many battlefields. Rákóczi characterized István Kajdy this way: «It is true that he has the mind and heart of common people expressed in his language».

In the market square of Berehove it was rumored that Rákóczi was coming to Berehove, he had already started. Esze and Albert Kis also proclaimed the Brezán manifesto in Berehove, unfolding the remaining flags. The flags were red in color, announcing Rákóczi's name and rank, as well as the slogan «With God for the country and freedom» (*Cum Deo pro Patria et Liberate*). In the market square of Berehove, the insurgents became involved in an organization of military character. The so-called people's leaders took an oath, after which they also approved military ranks among themselves. Tamás Esze, Albert Kis¹³, István Móricz¹⁴ were elected infantry captains; Mihály Pap¹⁵, János Majos and Márton Nagy (who was later killed in the Dolha battle) were elected cavalry captains. Sworn troops toured the entire area. The manifesto was proclaimed, troops were recruited for the war of liberation¹⁶.

Tivadar Lehoczky¹⁷ mentions that after the unfolding of the Rákóczi flag, noble courtyards were looted, which was not welcomed by the calmer elements of the town¹⁸. However, Sándor Károlyi himself wrote more leniently to István Koháry in a letter dated May 25, 1703, that the town had hosted the Kurucs, who had not committed any forceful violations in the town, but that food, drink, and weapons were taken away, and the horses too. From there, they marched on to meet Rákóczi in the mountains that day. According to the entries of Károlyi's diary, Bereg and Ugocsa were completely covered by the insurgents, but the people of the land were also waiting for them in Satu Mare¹⁹. Károlyi was informed about the unfolding of the flag in Berehove by the local Reformed priest, who reported to his superiors on this basis. According to historian Tamás Esze, the Catholic priest of Berehove fled when the Kurucs wanted to take him to their camp*.

¹³ Albert Kis was a Bereg County peasant, leader of the Hegyalja uprising. Rákóczi promoted him to be captain, but because of his disruptions he was executed in 1704. Walthar I. Károlyi Sándor emlékiratai. P. 313–330. Kovács A. Károlyi Sándor. P. 29–35. Esze T. Kuruc vitézek folyamodványai. P. 150.

¹⁴ Móricz I. Móricz István. P. 79–102.

¹⁵ Esze T. Kuruc vitézek folyamodványai. P. 421–422. Esze T. II. Rákóczi Ferenc breznai kiáltványa. P. 302–303.

¹⁶ Esze T. A tiszaháti felkelés. P. 6.

¹⁷ Csatóry Gy. A Lehoczky hagyaték. Ungvár, 2001.

¹⁸ Lehoczky T. (a), A Rákóczy-korszak. P. 2–3.

¹⁹ Országos Széchényi Könyvtár, Fol. Hung. 1389.

* The parish priest Mátyás P. Sárhegyi of Berehove reported the events related to the unfolding of the flag in a letter to Mihály Dul, who wrote about the events in Berehove to István Koháry on 16 June 1703. Kálmán Thaly quotes from this letter. Thaly, A székesi gróf Bercsenyi család. P. 482.

The person of Sámuel Kemsey and the events related to him should be specifically mentioned here. First of all, the judge from Berehove was the first man to hold a public office in Bereg County, who joined Kis and Esze. The letters of György Orosz, vice-ispán of Bereg County, and those of count Löwenburg, imperial colonel, testified about it. They considered the judge, along with Esze and Kis, to be the third leader of the uprising and ordered their arrest and interrogation under harsh proceedings. According to the *Protocollum Rákócziánum* of the National Archives: «Rákóczi, in gracious and dignified respect, proved to us many times his faithful service to our well-remembered ancestors and this generous cause at first, redeemed and strengthened his vineyards on December 31, 1705, his house in Berehove on August 26 and his two barren lands in the village of Bucsu»²⁰.

Folk tradition also perpetuated the unfolding of the Rákóczi flag in Berehove. The shortened story below has little basis in reality, but it is rather the fruit of folk imagination. We must also remember these sources when discussing the events of the flag-unfolding.

«Unusually feeling one, waiting for one, the troops came quietly from Vári, ten, a hundred, a thousand. They felt the spring, the desire for freedom woven into flags and the Austrian yoke. No matter how famous the markets in Berehove were, so many people never gathered. And what a strange people it was as if they did not want to sell and buy. The Austrian sneaks sniffed in horror and the clerks at the county hall frowned. There was news of what had happened in Vári. County officers have already been sent to Satu Mare Castle for help. On May 22, the notable day count István Csáky, lord-sheriff convened the lords of the county to meet. He summoned Judge Kemsey to report on the incidents. Kemsey appeared as late as possible in front of the lord-sheriff, who asked him:

“What’s out there, Judge?”

“Fair,” Kemsey replied. “I apologize, please, it’s a bad fair because you can’t even collect taxes”.

“So why don’t they buy and sell?”

“There is nothing left to sell, nothing to buy”, was the answer.

As long as the town judge held back the gentlemen, a great cheer was heard from the outside. The Kuruc leaders proclaimed the manifesto and the troops greeted it loudly. Kemsey, who was explaining things at the county hall, fell silent, and the lord-sheriff slapped the table.

“So that is what the fair is like here?”

“It seems so”, the judge replied with relief»²¹.

Let us return now to the real events. After the unfolding of the Rákóczi flag, Kemsey kept with the Kurucs till the time, Rákóczi later appointed him captain. After the fall of the War of Independence, he could no longer hold office, living on his humble Búcsu estate until he was appointed manager of the former Rákóczi and Krucsay vineyards in Berehove by officers of the former Rákóczi estate that now belonged to Count Schönborn. He received a salary of HUF 150 per year. Due to his poor condition, in 1732 he was forced to sell his house to the manor, which was opposite the Catholic church. He finally died in poverty in 1736²².

²⁰ MNL OL *Protocollum Rákocziánum* II. 38. *Urbarium et conscriptionum* Fasc. 19. No 14. Thaly, II. Rákóczi Ferenc kora, 12. *Lehoczky, A Rákóczy-korszak*. P. 2–3.

²¹ Esze Tamás csodálatos vására Beregszászon. *Kárpáti Magyar Gazda*. 1940. 16 (46). P. 1–2.

²² Csatóry Gy. Beregszász és környéke a Rákóczi-szabadságharcban. P. 15–17.

We must also remember the Kurucs from Berehove, who joined here as soldiers, several during the flag-unfolding process: cavalry Mihály Virág and István Csók, János Csoma, Ferenc Darmay, János Egri, Pál Kopasz, Pál Szabó (passed away) hajdús, András Verbőczy András Rácz, György Szabó Zsámbokréti, János Batta (passed away) hajdú, András Kántor rider, István Mokcsai Hajdú, Philip Péter rider in Transylvania, Pál Seres, András Szabó (passed away), György Csörke Hajdú, János István Nagy, Samu Talicska, István Vőző, Ferenc Pócsay and János Magyar served as hajdús. Rákóczi had a butler of Berehove origin, who was called Mózes Ötvös²³.

According to our documents, in 1704 two Berehove hajdús, András Szabó and János Balla, fell during the siege of Szatmár Castle. Berehove's residents are also mentioned in the Contemporary List of soldiers. Among them was Sándor Erdődi's sergeant, who fought in 1706 in the corps of Sándor Károlyi, at the age of 30. Ferenc Dasaki and János Bujdosó also served with Károlyi, like Erdődi, with a sword and a rifle. György Gönczi and a hajdú named Lóczy also came from the town. According to the state of 1706, we cannot find Berehove residents in the regiment of Tamás Esze, but the inhabitants of the surrounding villages are popularly represented here.

During the war of independence, Rákóczi took care of the Kurucs injured in the battle, as well as their widows. On September 25, 1706, Márton Nagy²⁴ approached the prince. He joined the insurgents on the day of the flag-unfolding in Berehove. By this time he had lost his eyesight in the fighting, so he asked for his dismissal from the prince. Rákóczi personally instructed him to get himself examined by the competent chief officer, as this was the only way to dismiss him. On December 22, 1705, the widow of István Tibor Kismarjai, a cavalry soldier from Berehove, asked Rákóczi for help. He lived in Ardó Street, according to the petition, he joined the insurgents in the camp in Klimiec. From there he was sent to Diószeg by the Prince. The task entrusted to him was to deliver a message to the Diószeg people ready to rise. Rákóczi ordered eight Rhenish guilders for his widow²⁵.

Research results. The documents available in the Transcarpathian State Archives (Berehove) are very concise about the city and the county, their number barely reaches ten. According to one document, the «Humble Believers and Servants of the Town of Berehove and its Residents» first approached the prince in May 1705 to settle the town's debts. The article is about repaying and possibly releasing loans taken from individuals²⁶.

In 1706, Rákóczi instructed the town leadership on the use of the income of a mill rotating on three stones. He also took care of preachers here, the Schola Master, students, and millers²⁷. We can also learn that in 1704 the Reformed priest and school enjoyed part of the income of the three-stone mill called Csiga in Berehove. However, after the fall in 1711, the Spiš Chamber took this annuity and gave it to the Catholic pastor.

In 1709, in addition to the mill income, the prince decreed about the right of the lordship for wine tax, the manner of its use, and the provision of the Reformed persons of the Church²⁸. In the same year, according to the petition, «The poor inhabitants of the

²³ Lehoczky T. Bereg vármegye monographiája. Ungvár, 1881. Vol. I. P. 215.

²⁴ Esze T. Kuruc vitézek folyamodványai. P. 346–347.

²⁵ Ibid. P. 263–264.

²⁶ DAZO. Fund 10, Archival List 1, Storage Unit 366. P. 1.

²⁷ Ibid. Storage Unit 372. P. 1.

²⁸ Ibid. Storage Unit 375. P. 1.

town of Berehove» under the heavy burden of indebtedness approached the prince. While taking on the tax burden of the struggle for freedom, representatives of the population pointed to the situation in the town, saying that «many of us would be scattered and go elsewhere every day, only a few will remain in our poor place»²⁹. From these documents, one can also feel the difficult economic situation of both the town and the whole country. The burdens of warfare became unbearable, far exceeding the country's ability to perform, which was also evident on the battle fields and led to the consequences we are well aware of. During the war of independence, Rákóczi stayed in Berehove several times. On December 21, 1705, he ordered a personal uprising from here so that all armed bearers of nobles would appear at Rakamaz by January 15, 1706, to serve their homeland. The memory of the issued manifesto is preserved today by a plaque.

On January 29, 1709, in Beregújfalú, where he hunted, the prince made his way to the quarries. On April 16, he had lunch in the Bereg forests between Kovászó and Bereg after spending the night in Berehove. On April 17, the prince dealt with the affairs of the war of independence, in the afternoon he visited his vineyards in Berehove. On the morning of the 18th he went hunting in the woods and had lunch in Beregújfalú³⁰.

Finally, the following case can be mentioned as an aftershock of the Kuruc movement fighting for freedom. When Rákóczi spent his exile in Rhodes, the news of his return ran through the country several times, which found a lively echo, especially in Bereg County. In 1730, Antal Behner, commander of the castle in Munkács/Mukachevo, sent a voluminous report to Vienna about an alleged Kuruc conspiracy in Munkács/Mukachevo and Berehove. The Vienna Military Council ordered an investigation into the matter. Several days of interrogations and confrontations followed, during which István Borbély, a landowner from Berehove, was also interrogated. However, there were no significant results³¹.

In today's Berehove area, only a few notable places preserve the memory of the Rákóczi era, which memory we must preserve. They include the Burgundy oak tree in the hospital garden, in the shade of which, according to folk tradition, the prince roasted bacon. The age of the tree does seem to support this claim. The cellars at the bottom of the mountain, in which the prince kept his wine, also remained. There is also the oldest secular building in the town, the so-called Bethlen-Rákóczi Castle, where the Great Prince lived at that time. Today, a marble plaque on the castle wall preserves his memory.

The cult is still alive today: Memorial sites in Berehove

1. The memorial plaque of Tamás Esze

On July 11, 1992, an inspirational ceremony took place in Berehove in Rákóczi square. At that time, a memorial plaque was erected for the unfolding of the Kuruc flag, as well as for Tamás Esze, the hero of the Rákóczi War of Independence and the organizer of Bereg County. In front of the Berehove post office building, in the Ferenc Rákóczi II square the ceremony was opened by Béla Imre playing the Turkish pipe. The speakers recalled the moments of the beginning of the Kuruc War of Independence. On the right side of the memorial plaque is a relief by Tamás Esze, which is the work of sculptor Zsuzsa Ortutay, below the relief, are the life dates of Tamás Esze: 1666–1708³².

²⁹ DAZO. Fund 10, Archival List 1, Storage Unit 366. P. 3–4.

³⁰ Lehoczky T. Bereg vármegye monographiája. Ungvar, 1881. Vol. III. P. 106.

³¹ Bellyei L. A visszatért Felvidék adattára. P. 377.

³² Esze Tamás emléktáblája, Beregszász. URL: <https://karpatinfo.net.ua/erdekes-helyek/esze-tamas-emlektablaja-beregszasz>

Photo 1. Bust of Tamás Esze (1666–1708) in Berehove

The text in the plaque is bilingual: Hungarian and Ukrainian. It says: THE RÁKÓCZI FLAG WAS UNFOLDED IN THIS SQUARE BY TAMÁS ESZE ON 22 MAY, 1703. ERECTED BY THE KMKSZ (TRANSCARPATIAN HUNGARIAN CULTURAL ASSOCIATION) IN 1992.

2. The bust of Tamás Esze (see Photo 1)

The bust of Tamás Esze was inaugurated on May 21, 2011, in Rákóczi Square in Berehove. The work was made for the 300th anniversary of the end of the Rákóczi War of Independence. The monument was donated to their hometown by the Hungarians who emigrated from here. It is the work of the sculptor László Zagyva from Nyíregyháza (Hungary). Representatives of the Foundation for Berehove, the local organizations of the Rákóczi Association, Nyíregyháza and Kisvárd, and the Ruthenian Association of Podkarpatska Rus were present at the ceremony. The audience could listen to the Kuruc songs of the Turkish pipe artist István Martinovszky from Nyíregyháza³³.

The text of the bust: Tamás Esze 1666–1708³⁴

3. Relief and plaque of Ferenc Rákóczi II

On May 19, 1996, in Berehove, on the wall of the Bethlen-Rákóczi Castle, the Hungarian Cultural Association of Beregvidék, with the help of organizations from Hungary, immortalized the memory of the prince in the form of a plaque with a relief. The relief is the work of the sculptor János Pál, which was donated to the town by the principal of Gyömrő Primary School, Mária Szende. Ferenc Kun, a member of the board of the Rákóczi Association in Hungary, Jenő Hajdú, the chairman of the Rákóczi Memorial Committee in Slovakia, and representatives of local organizations gave greeting speeches.

Rákóczi's relief is made of non-ferrous metal. In addition to the inscription below it, the coat of arms of the Rákóczi was inscribed on the plaque.

«In memory of Prince FERENC RÁKÓCZI II 1676–1735, who visited this place several times, and on December 21, 1705, he commanded a personal uprising from Berehove. KMKSZ, 1996»³⁵.

³³ Dénes I. Esze Tamás-mellszobor. URL: <https://www.kozterkep.hu/19631/esze-tamas-mellszobor>

³⁴ On the back of the pedestal of the bust: «Erected by: Dr. Báthory Katalin, Benda István, Dr. Borkó László, Dalmay Árpád, Dr. Dalmay Klára, Dobainé Ignácz Anna, Dr. Duzsej Miklós, Dr. Forgón Pál, Harsányiné Dr. Kerényi Katalin, Ignácz Gizella, Kiss Imre János, dr. Koncz Lajos, Dr. Lódár Györgyné, Dr. Meisels Erzsébet, Schober Ottó, Sebi László, Szepesi Attila, Dr. Szepesi György Antal, Dr. Szürös Mátyás, Tóth Antal József».

³⁵ II. Rákóczi Ferenc emléktáblája, Beregszász. URL: <https://karpatinfo.net.ua/erdekes-helyek/ii-rakoczi-ferenc-emlektablaja-beregszasz>

4. Memorial plaque of Kelemen Mikes

The plaque is made of black marble and can be found on the wall of the Bethlen-Rákóczi Castle in Berehove. It is the work of Zsuzsa Ortutay, it was erected in 1991 by the Transcarpathian Hungarian Cultural Association. On the left side of the plaque, there is the relief of Kelemen Mikes, below this one can see his years of birth and death: 1690–1761. The plaque is bilingual (Hungarian-Ukrainian):

«The well-known Hungarian writer and loyal companion of Prince Ferenc Rákóczi II KELEMEN MIKES stayed in this building in April 1709. 1690–1761».

In October 1995, the copper relief on the marble plaque was probably stolen by non-ferrous metal thieves. The relief was later replaced³⁶.

5. The Bethlen-Rákóczi castle in Berehove

The castle of Rákóczi is considered to be the oldest secular building in Berehove. It was built by the Transylvanian prince Gábor Bethlen around 1629. Ferenc Rákóczi II stayed here several times during the years of the war of independence.

In 1997, a memorial plaque was inaugurated in the presence of Hungarian and local public figures, organized by the Hungarian Cultural Association of Beregvidék, in the upper part of which the historical coat of arms of the town of Berehove can be seen.

«BETHLEN-RÁKÓCZI CASTLE (Count's court) MONUMENT Built in 1629 by the Transylvanian prince Gábor Bethlen. Restored by Ferenc Rákóczi II. It was remodeled in a classicist style by Count Schönborn in 1857. BMKSZ 1997»³⁷.

6. Rákóczi's tree in the garden of the Berehove District Hospital

The Rákóczi tree in the Berehove District Hospital garden was inaugurated on October 24, 2019, organized by the Ferenc Rákóczi II Transcarpathian Hungarian College of Higher Education in connection with the Rákóczi Memorial Year announced by the Hungarian government. The Burgundy oak is about 600 years old, according to hospital garden records. The attendees were greeted by dr. György Csatóry, director of the Tivadar Lehoczky Institute of the College, who said that according to tradition, the Great Prince rested several times in the shade of this tree. He stressed, «In this garden, we want to create a memorial place where we can pay tribute to the Great Prince». The memorial plaque tied to the tree was erected together with Iosyp Bubriak, a representative of the Berehove District Hospital.

Text on the plaque in three languages (Hungarian, Ukrainian, and English): «**Rákóczi tree** This plaque was erected by the Ferenc Rákóczi II Transcarpathian Hungarian College of Higher Education».

7. Equestrian statue of Ferenc Rákóczi II (see Photo 2)

The history of the Berehove Rákóczi statue started about 128 years ago. At the time of the 190th anniversary of the beginning of the Rákóczi War of Independence (1893), there was a generally desired will for Bereg County to erect an equestrian statue in memory of the Great Prince. Our ancestors wanted to erect an eternal memory of the unfolding of the Kuruc flag in Berehove on May 21–22, 1703, during which the infantry and equestrian regiments could be formed in this town. Our ancestors knew well that the

³⁶ Mikes Kelemen emléktáblája, Beregszász. URL: <https://karpatinfo.net.ua/erdekes-helyek/mikes-kelemen-emlektablaja-beregszasz>

³⁷ Bethlen-Rákóczi-kastély. URL: <http://muemlekem.hu/hatareset/Bethlen-Rakoczi-kastely-Beregszasz-935>

town was the scene of the still rudimentary but fruitful organizing work that eventually laid the foundations for Rákóczi's army. The people of Berehove could also find out about the historical facts from the historian Kálmán Thaly (1839–1909), an outstanding researcher of Rákóczi and his era. It is known that in these years no representative memory was erected in other counties of Hungary to Ferenc Rákóczi II. It is noteworthy that the prince's equestrian statue was first dreamed to be erected not in Budapest or Sárospatak, or in one of the scenes of the decisive battles, but in the square next to the Roman Catholic Church in Berehove, the scene of the third flag-unfolding. For this reason, the historical reparation is justified today, not far from the place of unfolding the flag, in today's Budapest Square. In our writing, we use archival data to revive the main stages of erecting the sculpture in Berehove, reminding today's people of how long the journey to truth, the realisation of a dream, can be.

In Berehove, with the establishment of the Rákóczi Sculpture Fund in 1893, the fundraising began, which initially meant the receipt of income from scientific and historical lectures. On May 22, 1893, on the day of the flag-unfolding in Berehove, the first historical lectures were given at the county hall, which were dedicated not only to the Rákóczi War of Independence but also to the history of the whole of Hungary. First Count Jenő Zichy (1837–1906), a Hungarian writer, politician, researcher of Asia, and honorary member of the Hungarian Academy of Sciences, gave a lecture entitled «On the Origin of the Hungarian Race». Then the researcher of the Rákóczi era and politician of the age, Kálmán Thaly, a poet, writer, honorary member of the Hungarian Academy of Sciences, and a Member of Parliament, gave a successful lecture entitled «Historical role of Bereg County in the Rákóczi War of Independence». The historically significant lecture used credible sources that the audience could hear from a professional researcher. The attention of the intellectuals of Bereg County – together with the whole country – was then focused on several historical events, one of which was the erection of the Rákóczi sculpture in Berehove, the second was the worthy celebration of the millennium of the conquest in 1896 and the repatriation of Rákóczi. According to the petition submitted to the government of Bereg County and the Hungarian Academy of Sciences, the ashes were to be placed in the castle of Munkács/Mukachevo. According to the preliminary plans, Bereg County wanted to erect the statue of the Prince at the thousandth anniversary of Hungary's existence, in 1896.

During the Austro-Hungarian Monarchy, several cities in Hungary wanted to commemorate Rákóczi in the spirit of the living Rákóczi cult. In 1894, the city of Košice decided not to collect for the Kossuth statue planned until then, but to call on the country to erect a Rákóczi statue. Regarding this, the weekly newspaper *Bereg* published in Berehove stated that efforts should be made to erect the Rákóczi sculpture in Berehove because the people of Košice can implement their plan first. At the same time, it was also described that Berehove was a flag-unfolding place, so it had the primary right to erect the sculpture. Back in this year, a series of donations began that lasted for many years. Officials, towns, villages made their donations. Gyula Sallay, the publisher of the weekly paper *Bereg*, donated four forints. Typically, the general assembly of the cities of Győr and Hódmezővásárhely transferred 100 forints each to the Rákóczi sculpture fund in Berehove.

The settlements of Bereg County also donated on the occasion of our national holidays, for example on March 15th. On such an occasion, a patriotic letter was sent from Mezőkaszony to the *Bereg* editorial office. Regarding Rákóczi, it was emphasized: «He

was the one who unfolded the bloody banner of freedom, who sacrificed wealth, honors, rank, who, as the unbreakable champion of freedom, voluntarily went into bitter exile. The place where he stood at the head of the sacred cause of freedom, and from where he said goodbye to his beloved homeland forever, was Bereg County»³⁸.

The sculpture base also grew with sums sent here from remote parts of the country. For example, after the donation of the Mureş-Torda County and the officials of Hungarian State Railways from Budapest, the fund grew to more than 12,000 crowns.

The 200th anniversary of the beginning of the Rákóczi War of Independence (1903) gave another impetus to the collection of donations. If we take into account the national conditions, it was planned to create four Rákóczi statues in the Highlands. Thus it may have happened that Berehove was in the sculpture competition with Košice, which at the end of 1902 established a sculpture base of 20,000 crowns, while in Berehove's memory base there was little more than 12,000 crowns. Six years later, 300 thousand crowns were collected for the equestrian statue of the city of Košice. Sátoraljaújhely also entered the competition with its statue project in front of its new county hall. Until then, 30,000 crowns had been collected for the costs of the Bereg County statue. They wanted to erect the fourth statue in Szécsény on the main square of the town, for which 19,000 crowns were collected. During this time, donations for Rákóczi's statue were collected in the towns of Érsekújvár, Kecskemét, Szeged, and Sombor, but significant sums could not be collected. There was such a great demand for the Rákóczi statues at that time because in 1908 Rákóczi's memory was proclaimed in Zólyom only by a bust.

The donation process was interrupted by the First World War, given the situation, the sculpture fund donated the money collected to charities, the Red Cross, to care for the wounded and to help those in need. After losing World War I, our region became part of the Czechoslovak Republic, where political conditions did not allow a large statue of the excellence of the Hungarian War of Independence to be erected in our town. The Hungarian-minded representatives of Berehove were then busy preventing the erection of a statue of Tomáš Masaryk, the first president of Czechoslovakia, in the center of Bereg County. After the reconnection of Transcarpathia in 1938 (first Vienna Award), World War II broke out, the conditions for sculpture building did not exist any longer, and a significant part of the money allocated to culture was consumed by war expenditures.

The 300th anniversary of the Rákóczi War of Independence revived the plans for the statue, but the construction of the statue could only begin within the framework of the Rákóczi Memorial Year – 2019 announced by the Hungarian government, with the support of the Bethlen Gábor Fund. The issue of the monument was again supported by the Transcarpathian Hungarian Cultural Association and the Berehove Mayor's Office. At the request of the Berehove Municipality, the Budapest town park was prepared for the reception of the statue by the end of July 2019. By the end of August, the princely statue was cast in bronze. The creator of the sculpture is sculptor Lajos Györfi living in Püspökladány, Hungary. The work is five-quarters, i.e. a quarter larger than the life size, so the height of the horse's withers is 186 cm, and Rákóczi himself is 220 cm on it, which was calculated based on contemporary dimensions. The bronze equestrian statue weighs 1,2 tons. The pedestal is a 20-ton rock with the inscription «Cum Deo pro Patria et Libertate» (Latin: With God for the country and freedom) with the signature of the Great Prince.

³⁸ Kerekes L. Adakozások. P. 3.

Photo 2. Statue of Ferenc Rákóczi II (1676–1735) in Berehove

The creation of the statue is due to the joint efforts of Hungary and the Hungarians of Transcarpathia, as there was a great need for perseverance in overcoming the sometimes artificially created administrative difficulties between the two countries. Eventually, the coveted statue was born; the 128-year-old dream has come true. In our opinion, the Great Prince, who arrived in Berehove as a symbol of Hungarian freedom and independence, will proclaim the ideals of freedom of the surrounding peoples in our region for many centuries.

* * *

Within the framework of the Rákóczi Year 2019, the monument was inaugurated on December 17, 2019, in Budapest Square in Berehove, with the support of the Hungarian state. Gergely Gulyás, head of Prime Ministry of Hungary, Zoltán Babják, Mayor of Berehove, László Brenzovics, and others spoke at the inauguration of the statue.

President of the Transcarpathian Hungarian Cultural Association, and others spoke at the inauguration of the statue.

8. Rákóczi's bust at the college in Berehove

In 2008, the bust of Ferenc Rákóczi II was inaugurated at the Ferenc Rákóczi II Transcarpathian Hungarian College of Higher Education in Berehove in honor of the prince's birthday (March 27). The event took place within the framework of the annual Rákóczi Days held at the educational institution. The creator of the sculpture is János Tamáska, a sculptor from Budapest. The work of art was created with the help of funds and various individuals. At the inauguration ceremony, the President of the College dr. Ildikó Orosz greeted the guests: Ferenc Nick, President of the Foundation for the Culture of Villages, painter Imre Kasza, János Darabán, Knight of Culture, and others. The President emphasized that she wished besides the institution bearing the name of the prince, to establish his spirituality within its walls. Following the ceremonial speeches, Ferenc Nick and Rector Kálmán Soós unveiled the bronze bust in the corridor on the third floor of the College. The event ended with a performance by the choir of the Berehove College led by conductor Katalin Ladányi³⁹.

9. Reliefs of Ilona Zrínyi and Kelemen Mikes in Berehove secondary schools

On October 14, 1994, the reliefs of two personalities connected to the Rákóczi era were inaugurated in Berehove. One was to commemorate the memory of Kelemen Mikes and the other Zrínyi Ilona. The reliefs were given as gifts to two schools in Berehove, secondary school No. 3 (Ilona Zrínyi) and secondary school No. 8 (Kelemen Mikes). On the occasion of the inauguration ceremony, these two Hungarian-language secondary schools took the names of these two outstanding Hungarian historical figures.

³⁹ Marosi A. II Rákóczi Ferenc szobra Beregszászban. URL: <https://karpatalja.ma/sorozatok/karpatalja-ma/karpatalja-ma-ii-rakoczi-ferenc-szobra-beregszaszban/>

The mentioned reliefs are the works of the Hungarian Munkácsy Prize-winning sculptor Erzsébet Takács, who offered her works to the Hungarian Ministry of Defense. The army, through the Rákóczi Association, offered the works of art to the Hungarian Cultural Association of Beregvidék. In this way, the two reliefs could now be put in their final place. The inauguration ceremony was attended by Lieutenant Colonel Ferenc Daróczy, a senior staff member of the Social Relations Department of the Ministry of Defense, András Simén, a member of the Rákóczi Association, a representative of the Berehove District Administrative Office and many other public figures⁴⁰.

Summary and perspectives of further investigation of the topic. During the Rákóczi War of Independence, Berehove was in the status of a market town. Our knowledge of the history of settlements of this category is rather incomplete. In the present study, we used contemporary diaries and archival sources to process one of the most interesting sections of urban history, the events of 1703–1711. In our research, we have brought new sources into the scientific bloodstream, which can be used to outline the situation of the urban population and what was expected of the new princely power to improve their destiny. The town made tremendous efforts since the beginning of the war of independence to pay the war tax, for example. It is another issue, however, that it was not always possible to meet the demands that were becoming increasingly depressing due to the impoverished and declining population of the depopulated town. Under the conditions of war, the performance of agricultural work also encountered serious difficulties. Berehove, together with Bereg County, stood by Rákóczi throughout and remained the economic base of the war of independence until May 1711.

We have relatively few documents on the events of the Rákóczi War of Independence in Berehove, which encourages us to continue our research in this direction. Our research in the Hungarian National Archives shows that the records of this town and county are the most incomplete compared to its neighboring counties. Our study aims to enable the drawing of the novel, hitherto unrecognized conclusions with the help of additional source material. The continuation of the research can be based on the exploration of the events of the Rákóczi era in the towns of Transcarpathia, more precisely on the performance of a comparative characterization in connection with the neighboring city, Munkács, which is Berehove's rival in several respects.

Berehove's historical events, this time the flag-unfolding in the language of the people, have also been preserved by tradition, suggesting to posterity that these are events of great significance over centuries. The population of the town still preserves the memory of Ferenc Rákóczi II and the Kuruc flag-unfolding and has developed a special cult around the defining actors of the era. Thus, Tamás Esze, the colonel of the prince, could also receive a memorial plaque and a statue in Berehove beside Ferenc Rákóczi II.

REFERENCES

II. Rákóczi Ferenc emléktáblája, Beregszász. Retrieved from <https://karpatinfo.net.ua/erdekes-helyek/ii-rakoczi-ferenc-emlektablaja-beregszasz> [in Hungarian].

⁴⁰ Mikes Kelemen domborműve, Beregszász. URL: <https://karpatinfo.net.ua/erdekes-helyek/mikes-kelemen-dombormuve-beregszasz>; Csátary Gy, Zrínyi Ilona – «Európa legbátrabb asszonya». URL: <http://kmf.uz.ua/hu/zrinyi-ilona-europa-legbatrabb-asszonya/>

A II. Rákóczi Ferenc fejedelem emlékiratai a Magyarországi háborúról, 1703-tól annak végéig. (1979). Budapest: Szépirodalmi Könyvkiadó [in Hungarian].

Bellyei, L. (1939). *Beregszász. A visszatért Felvidék adattára*. Budapest: Rákóczi Kiadó [in Hungarian].

Bethlen-Rákóczi-kastély. *Műemlékem*. Retrieved from <http://muemlekem.hu/hatareset/Bethlen-Rakoczi-kastely-Beregszasz-935> [in Hungarian].

Csatáry, Gy. (1997). Beregszász és környéke a Rákóczi-szabadságharcban. *Kárpátaljai Szemle*, 5 (4), 15–17 [in Hungarian].

Csatáry, Gy. (2001). *A Lehoczky hagyatéka*. Uzhhorod: KMKSZ [in Hungarian].

Csatáry, Gy. (2021). Zrínyi Ilona – «Európa legbátrabb asszonya». *II. Rákóczi Ferenc Kárpátaljai Magyar Főiskola*. Retrieved from <http://kmf.uz.ua/hu/zrinyi-ilona-europa-legbatrabb-asszonya/> [in Hungarian].

Dénes, I. (2013). Esze Tamás-mellszobor. Retrieved from <https://www.kozterkep.hu/19631/esze-tamas-mellszobor> [in Hungarian].

Esze Tamás csodálatos vására Beregszászon (1940). *Kárpáti Magyar Gazda*, 16 (46), 1–2 [in Hungarian].

Esze Tamás emléktáblája, Beregszász. *Karpatinfo*. Retrieved from <https://karpatinfo.net.ua/erdekes-helyek/esze-tamas-emlektablaja-beregszasz> [in Hungarian].

Esze, T. (1952). *A tiszaháti felkelés*. Budapest: MTA TI Offprint [in Hungarian].

Esze, T. (1954). II. Rákóczi Ferenc breznai kiáltványa. *Századok*, 88, 285–316 [in Hungarian].

Esze, T. (1955). *Kuruc vitézek folyamodványai, 1703–1710*. Budapest: Hadtörténelmi Intézet [in Hungarian].

Esze, T. (1966). *Tarpa és Esze Tamás*. Nyíregyháza: Szabolcs-Szatmár Megyei Tanács [in Hungarian].

Hegedüs, I. (1993). Esze Tamás ezerében, a Felső-Tisza-Vidéki Vármegyék Hadfogó nemeseinek 1706. évben készült. *Helytörténeti tanulmányok*, 9, 275–340 [in Hungarian].

Kerekes, L. (1899). Adakozások a «Rákóczy-szobor»-ra. *Bereg*, 25 (12), 3 [in Hungarian].

Lehoczky, T. (1882). *Beregvármegye monographiája* (Vol. 3). Uzhhorod: Pollacsek Miksa Könyvnyomdája [in Hungarian].

Lehoczky, T. (1903). A Rákóczy-korszak Beregmegyében (1660–1711). I. rész. *Bereg*, 29 (19), 2–3 [in Hungarian].

Lehoczky, T. (1903). A Rákóczy-korszak Beregmegyében (1660–1711). II. rész. *Bereg*, 29 (20), 2 [in Hungarian].

Lehoczky, T. (1903). A Rákóczy-korszak Beregmegyében (1660–1711). III. rész. *Bereg*, 29 (21), 2–3 [in Hungarian].

Marosi, A. (2015). II Rákóczi Ferenc szobra Beregszászban. Retrieved from <https://karpatalja.ma/sorozatok/karpatalja-ma/karpatalja-ma-ii-rakoczi-ferenc-szobra-beregszaszban/> [in Hungarian].

Mikes Kelemen domborműve, Beregszász. Retrieved from <https://karpatinfo.net.ua/erdekes-helyek/mikes-kelemen-dombormuve-beregszasz> [in Hungarian].

Mikes Kelemen emléktáblája, Beregszász. Retrieved from <https://karpatinfo.net.ua/erdekes-helyek/mikes-kelemen-emlektablaja-beregszasz> [in Hungarian].

Móricz, B. (1973). Móricz István – II. Rákóczi Ferenc ezredese (1703–1711). *Hadtörténelmi Közlemények*, 20 (2), 79–102 [in Hungarian].

Thaly, K. (1887). *A székesi gróf Bercsényi család* (Vol. 2). Budapest: MTA TB [in Hungarian].

Thomasivsky, I. (1912). Adatok II. Rákóczi Ferenc és kora. *Századok*, 46, 122–205 [in Hungarian].

Walther, I. (1874). Károlyi Sándor emlékiratai a Rákóczi-háború kezdetéről. *Századok*, 8, 313–330 [in Hungarian].

Юрій ЧОТАРІ

*кандидат історичних наук, доктор філософії
доцент кафедри історії і суспільних дисциплін
Закарпатського угорського інституту ім. Ференца Ракоці II
ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-7265-1273>
e-mail: csatary.gyorgy@kmf.org.ua*

ВІЙНА ПІД ПРОВОДОМ ФЕРЕНЦА РАКОЦІ (1703–1711) ЗА НЕЗАЛЕЖНІСТЬ ТА ЇЇ КУЛЬТ У МІСТІ БЕРЕГОВЕ ЗАКАРПАТСЬКОЇ ОБЛАСТІ

Розглянуто подробиці малодослідженої історії війни за незалежність під проводом Ференца Ракоці (Ferenc Rákóczi), що привертають увагу дослідників і сьогодні, особливо з погляду її ведення в міських населених пунктах. Зазначено, що наразі існує багато відкритих питань щодо історії її ведення в м. Берегове. Відтак вирішено на основі нових архівних джерел представити період із історії м. Берегове, який показує унікальність історії Закарпаття загалом.

Констатовано, що центр Березького комітату став третім пунктом розгортання прапора повстанців куруців. Актуальність теми, з одного боку, зумовлено скромною джерельною базою, а з другого – порушено питання, що потребують відповідей. Для реконструкції сучасної історії м. Берегове використано першоджерела та літописи із Закарпатського державного архіву. Всі події описано на основі архівних джерел та наукової літератури. Відзначено, що роль м. Берегове у війні за незалежність значна, оскільки воно було першим населеним пунктом, який потрапив під владу повстанців; тут Ференц Ракоці II також володів і замком, відтак багато жителів міста стали воїнами-куруцями.

З'ясовано перехід м. Берегового, першого міста куруців, на бік прихильників війни за незалежність та наслідки цієї події. Встановлено, що головний суддя міста, у руках якого ще не зосереджувалися військові й поліційні сили, був одним із перших, хто став на бік національно-визвольної війни, а за ним, після розгортання прапора, і кілька жителів міста.

Вміщено опис листів, написаних князеві жителями Берегового, та відповідей на них, які є джерелом інформації про найгостріші проблеми бідних верств населення у місті. Також представлено матеріал про долю головного судді міста після війни за незалежність. Відзначено, що Берегове століттями зберігало культ війни Ракоці за незалежність, про що свідчать багато пам'ятників, які відновлюються щороку.

Ключові слова: Ференц Ракоці II, війна за незалежність під проводом Ференца Ракоці, культ Ракоці, Берегове, пам'ятні місця епохи Ракоці в Береговому.

Назар КІСЬ

*кандидат історичних наук
науковий співробітник відділу нової історії України
Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України
ORCID: <http://orcid.org/0000-0003-4143-1862>
e-mail: danylovych@gmail.com*

ІМПЕРСЬКІ РИТУАЛИ ТА ПУБЛІЧНЕ ВІДЗНАЧЕННЯ ПОЛЬСЬКИХ НАЦІОНАЛЬНИХ ЮВІЛЕЇВ У ГАБСБУРЗЬКОМУ ЛЬВОВІ

Показано як імперські ритуали (що застосовувалися при зустрічі цісаря чи для відзначення ювілеїв його правління) стають частиною національних комеморативних практик у Львові. На прикладах польських історичних ювілеїв, продемонстровано процес адаптації і використання у місті загальноєвропейської традиції патріотичних масових заходів. Висвітлено зв'язок між конституційними реформами в державі та переходом національних святкувань із приватної в публічну площину.

Стверджено, що у другій половині XIX ст. у Західній Європі стали популярними масові заходи, покликані укріпити становище панівних еліт. У Російській та Австро-Угорській імперіях святкували дні народження правителів, у Франції – республіканські свята, в Німеччині – ювілеї військових перемог. Встановлено, що за допомогою залізниць можна було збирати великі маси підданих в одному місці під одним приводом, перетворюючи їх у такий спосіб на націю.

Констатовано, що святкування минулих польських перемог було для польських еліт значно безпечнішим заняттям, аніж підготовка нового повстання. Ще й більш патріотичним, аніж звична «органічна праця». Тому комеморативні практики стали надзвичайно популярними в Галичині.

Зазначено, що в часи масової політики політична польська нація не могла вже обмежуватися винятково шляхтою – потрібно було залучати до національного проекту селян-мазурів і міщанство, а оскільки існувала жорстка конкуренція між різними політичними групами, масові заходи «для народу» повинні були бути цікавими і зрозумілими загалу. З'ясовано, що історичні події не лише «згадувалися», вони ще й відповідно трактувалися і популяризувалися: залежно від того, хто займався організацією урочистостей та на кого була спрямована така діяльність, на перший план виводилися або демократичність колишньої Речі Посполитої, або мирне співіснування різних народів («Польщі, Литви і Русі»), або військові перемоги королів, або жертвність, вірність та хоробрість міщанства.

Методологічною основою обрано принципи історизму, об'єктивності й системності. Використано загальнонаукові та спеціальні методи дослідження: історіографічного

аналізу, узагальнення, хронологічний, ретроспективний. На основі сучасних досліджень і джерельного матеріалу показано, що із зростанням ролі місцевого самоврядування польський історичний наратив почав домінувати над загальноімперським у публічному просторі Львова, хоча й зберігав видимість лояльності до центральної влади, сповна користуючись конституційними свободами для просування національного «порядку денного». Зазначено, що з часом відбувалися зміни і в тих смислах, які доносилися широкій публіці через ритуали: на зміну королям та перемогам прийшла Конституція 3 травня, яка передбачала права і свободи для «народу» в модерному значенні цього терміна; а із загостренням міжнаціональних стосунків усе видимішою ставала мілітаризація масових урочистостей, коли вже не муніципальна варта, а члени скаутських організацій символічно замінили австрійських військових на вулицях міста.

Ключові слова: ритуал, публічне вшанування, комеморація, національні ювілеї.

Кінець XIX – початок XX ст. у Львові – це період трансформації, який коротко описують фразою «місто з німецького перетворилося на польське». Цей процес охоплював і зміни в публічному житті, у проведенні масових заходів. Зокрема тих, які мали виразний національний польський контекст. Важливою частиною політичного життя того часу стали урочистості з приводу історичних дат, річниць та ювілеїв.

Святкування польських історичних ювілеїв було частиною загальноєвропейського тренду, коли через різні комеморативні практики (як-от річниці правителів, дати важливих перемог тощо), формувалися модерні політичні спільноти. Так можна було «формуєвати націю» на територіях, розділених імперіями, і символічно «стирати кордони». Відтак мета статті – висвітлити, як саме це відбувалося; на що взували місцеві еліти, коли організували маніфестації; які загальноприйняті ритуали того часу вони використовували; як імперські символи і практики використовувалися для формування національного «порядку денного»; як переосмислювалося історичне значення подій минулого. Зробити це можна на прикладі урочистостей другої половини XIX – початку XX ст., зокрема 300-літнього ювілею Люблінської унії 1869 р. та 200-літнього перемоги під Віднем 1883 р. А також відзначень Листопадового і Січневого повстань, Конституції 3 травня і вшанування страти повстанців Вішньовського (Teofil Wiśniowski) та Капусцінського (Józef Kapuściński) у Львові.

У сучасній історіографії це питання у контексті загальноімперських процесів і ритуалів вивчає Даніель Уновський (Daniel Unowsky)¹. Патріс Домбровскі (Patrice Dabrowski) розглядає комеморативні практики як елемент формування модерної польської ідентичності². Часто ця тема пов'язана з історією політичних рухів, персоналій³ чи зі встановленням пам'ятників та формуванням архітектурного «обличчя міста». Маркіян Прокопович, наприклад, досліджує історію відзначення 300-ліття Люблінської унії у Львові в контексті побудови кургану на Високому

¹ Unowski D. *The Limits of Loyalty: Imperial Symbolism, Popular Allegiances, and State Patriotism in the Late Habsburg Monarchy* / ed. by L. Cole, D. L. Unowsky. New York; Oxford: Berghahn Books, 2009. P. 118–123.

² Dabrowski P. M. *Commemorations and the Shaping of Modern Poland*. Bloomington: Indiana University Press, 2004. P. XV.

³ Sroka Ł. *Rada Miejska we Lwowie w okresie autonomii galicyjskiej 1870–1914: studium o elicie władzy*. Kraków: Wyd-wo Naukowe Uniwersytetu Pedagogicznego, 2012. 564 s.

замку – першого монумента, створеного з ініціативи громадськості, а не влади⁴. Є праці, у яких проблему національних святкувань у Львові висвітлюють у контексті ширших (загально галицьких) процесів⁵ чи як частину історії м. Львова⁶. Є роботи, зосереджені на конкретних історіях політичних діячів чи інституцій, у яких питання публічних святкувань – частина їх соціальної активності⁷. Також у випадку, коли центр святкувань перебував поза Львовом, увага дослідників зосереджується на подіях у Кракові, хоча у Львові так само відбувалися важливі процеси⁸. У будь-якому разі важливе джерело для дослідження – львівська періодика, яка дає змогу проаналізувати не лише хронологію подій, а й зміну підходів, трактувань чи сприйняття учасниками ідеологічних нюансів, що супроводжували національні ювілеї.

Заходи з нагоди **300-ліття Люблінської унії (1869)** проводилися після того, як в імперії відбулися конституційні перетворення, а місцеве самоврядування одержало широкі повноваження щодо святкувань: право закривати магазини, організувати муніципальну охорону, влаштовувати прикрашання будівель та ілюмінацію, планувати театральні вистави й урочисті походи. І хоча фактично через спротив влади урочистості обмежилися богослужіннями у двох костелах, закладанням наріжного каменю під курган на Високому замку та цензурованою програмою в театрі, святкування стало початком утілення місцевих ініціатив у публічному полі⁹.

50-річчя Листопадового повстання (1880) – перше відзначення повстання в такому форматі. Воно засвідчило втрату позицій місцевих консервативів, які вважали його «трагічною помилкою», і демонструвало ріст популярності демократів, для яких саме Листопадове повстання було «прикладом для наступних поколінь». У Ратуші (щоправда під наглядом поліції) читали лекції на історичну тематику, богослужіння відбулися в костелах і синагозі (але не в Латинській катедрі – головному храмі міста), ветерани урочисто пройшлися вулицями на збори до Міського казина, де їх вітали і члени Ради міста (однак сама хода не стала «загальноміською маніфестацією»)¹⁰.

Зовсім інший рівень залучення місцевої еліти до проведення масових заходів можна побачити під час урочистостей із нагоди **200-ліття перемоги під Віднем (1883)**. Це був бездоганний в ідеологічному плані ювілей. З одного боку, перемога короля Речі Посполитої Яна III Собеського (Jan III Sobieski) і привід згадати про славу польської зброї. З другого – захист Відня, столиці Габсбургів, від зовнішніх ворогів. Тому урочисті богослужіння провели і в Латинській катедрі, на вулицях грали оркестри, святкова хода пройшла від пл. Ринок (Королівської кам'яниці) до Високого замку, де відкрили пам'ятний знак на честь перемоги Яна III над

⁴ Prokopovych M. Habsburg Lemberg: architecture, public space, and politics in the Galician capital, 1772–1914. (Central European Studies). West Lafayette: Purdue University Press, 2009. 357 p.

⁵ Sierżęga P. Obchody rocznicy unii lubelskiej na terenie Galicji w 1869 roku. *Galicja i jej dziedzictwo*. Rzeszów, 2001. T. 15. S. 146–199.

⁶ Серета О. Масові урочистості та міський публічний простір. *Історія Львова*. Львів, 2007. Т. 2. С. 301–317.

⁷ Michalska-Bracha L. Od powstania styczniowego do niepodległości. O lwowskiej inteligencji z powstańczą biografią w tle. *Studia z historii społeczno-gospodarczej*. 2018. T. XIX. S. 15–32.

⁸ Mróz S. «Wystawa zabytków z czasów króla Jana III i jego wieku» – wielkie przedsięwzięcie w ramach krakowskich uroczystości dwusetnej rocznicy wiktoria wiedeńskiej. *Zeszyty naukowe Uniwersytetu Jagiellońskiego. Prace Historyczne*. 2019. Nr 146, z. 1. S. 81–99.

⁹ Prokopovych M. Habsburg Lemberg: architecture... P. 214.

¹⁰ Obchód 50letniej rocznicy. *Gazeta Narodowa*. 1880. 30 listopada. S. 2–3.

татарами. Була і святкова ілюмінація, і вистава в театрі, а за порядком стежила «громадянська варта»¹¹.

100-ліття Конституції 3 травня (1891) теж можна вважати лояльним приводом для свята. Австро-Угорщина була конституційною монархією, відповідно, «свободи і порядок», згадані в тексті Конституції, забезпечувала влада Габсбургів. Але польські демократи наповнювали цю тезу додатковим змістом – дата 3 травня для них була нагадуванням, що «народ» складається не лише зі шляхти, а й із міщанства та селянства. Таку ідею вони просуvalи під час урочистостей. Наприклад, в оформленні будівлі Ратуші використали образи «шляхтича», «селянина», «робітника», «сибіряка – повстанця на засланні» і «єврея», а також «польської жінки, яка навчає польських дітей». Галицьку ошадну касу прикрашала картина «селянин, селянка, шляхтич, міщанин і жебрак»¹².

Натомість, коли йдеться про **Вшанування повстанців Т. Вішньовського та Ю. Капуцінського (1897 і 1907)** чи про **50-ту річницю Січневого повстання (1913)**, важко говорити про лояльність. Процесії з центру міста до Гори страт, яку порівнювали з Голгофою, жалобні вінки від «польських селян», «польських жінок» та Ради міста вшановували тих, хто зі зброєю в руках боровся проти австрійського панування¹³. У випадку із Січневим повстанням хоч йшлося про «московські кулі та шибениці», однак питання «відновлення національних прав» однозначно передбачало символічний конфлікт із владою¹⁴.

Варто зауважити, що Львів другої половини XIX ст. – це місто, де багато учасників повстань знайшли прихисток після поразок від російського уряду. Тут було більше свободи, якщо порівнювати з російською чи німецькою частинами розділеної Речі Посполитої. Згодом цей статус «емігрантської столиці» почав зобов'язувати, що вилилося в ідею, ніби Львів має «показати приклад решті Польщі»¹⁵.

Місцеві еліти брали за приклад усталені вже на той час імперські ритуали. Наприклад, Францішек Смолька (Franciszek Smolka) планував на честь 300-ліття Люблінської унії зробити день ювілею офіційним вихідним. За аналогією із візитами цісаря чи з річницями його правління мали бути гарматні салюти, святкові богослужіння та урочиста хода. Планували також провести виставу в театрі Скарбка і навіть організувати «громадянську варту» для забезпечення порядку. Останнє – дуже важлива в символічному плані річ. Це – свідчення спроможності «навести лад» у місті, тобто заявка на реальну владу¹⁶. Більшість задуманого реалізувати не вдалося, але тенденція на те, щоб символічно зайняти місце влади, зберігалася впродовж усього наступного періоду.

Наприклад, один з обов'язкових елементів державних святкувань – богослужіння – активно використовували для пропагування «національної справи». На початках автономії це були служби в домініканському чи бернардинському костелі, куди приходили нечисленні політичні активісти¹⁷. Згодом учасників ставало

¹¹ Sobiesciana. Uroczystości lwowskie. *Gazeta Lwowska*. 1883. 12 września. S. 1–2.

¹² Dekoracja miasta. *Kurjer Lwowski*. 1891. 3 maja. S. 2.

¹³ Obchód pięćdziesiątej rocznicy stracenia Wiśniowskiego i Kapuścińskiego. *Kurjer Lwowski*. 1897. 1 sierpnia. S. 4–5.

¹⁴ 1863–1913. *Kurjer Lwowski*. 1913. 22 stycznia. S. 5.

¹⁵ Michalska-Bracha L. Od powstania styczniowego... S. 15–32.

¹⁶ Prokopowych M. Habsburg Lemberg: architecture... P. 211.

¹⁷ Ibid. P. 212.

більше, а до польських патріотичних акцій долучалися юдеї, які проводили урочисті богослужіння в синагогах¹⁸. Зрештою, центром стала Латинська катедра – головний храм міста, де відтепер вшановували не лише цесаря Франца Йосифа (Franz Joseph), а й страчених австрійською владою повстанців¹⁹.

Частиною святкування імператорських (державних) ювілеїв була святкова ілюмінація, прикрашення будинків і т. зв. ілюмінаційні картки – паперові наліпки на вікна. Популярні зображення в таких випадках – портрети цесаря, імперські орли, штандарти в кольорах Габсбургів та краю. Цю традицію також переосмислили і взяли на озброєння для патріотичних урочистостей. Так, під час відзначення 100-річчя Конституції 3 травня у 1891 р. влаштували багаття на Високому замку, у парку Кілінського та на Янівському узгір'ї. Будівлі освітили газовими й електричними ліхтарями, китайськими ліхтариками, а також звичайними свічками, які виставляли на підвіконнях приватних помешкань і магазинів²⁰. А під час відзначення 50-річчя Січневого повстання у 1913 р. випустили спеціальні ілюмінаційні картки з польськими орлами та зображенням зброї, кошти від продажу яких спрямовували на підтримку ветеранів повстання²¹.

Одним із важливих елементів ритуалу був театр. Театральні програми ретельно підбирали для зустрічі цесаря або для місцевих еліт у дні державних свят. І якщо 1869 р. програма, присвячена 300-літтю Люблінської унії, була сильно цензурована²², то в 1913 р. про цензуру вже не йшлося. Щобільше, сам захід до театру, коли члени «Сокола» в польових одностроях віддавали честь ветеранам повстання 1863 р., перегукувався із зустріччю цесаря гренадерів почесної варти²³.

Головною зміною, яка характеризувала всі ці заходи, був перехід національних святкувань із приватної площини в публічну. У 1869 р. активісти мали збиратися невеликими групами і непомітно рухатися в бік Високого замку, оскільки влада не погодила урочисту ходу з центру міста до місця закладення наріжного каменю під Копець унії. «Легалізація» відбулася за 2 роки – в 1871-му урочисту процесію таки провели²⁴. Багато залежало від самого ювілею – на ранніх етапах автономії не кожен захід (наприклад, річниці повстань) міг одержати повну підтримку влади та сприяння при «виході на вулицю». Тому 1880 р. ветерани Листопадового повстання хоч і пройшли урочистою ходою від домініканського костелу до Міського касина, але це ще не був «міський» захід²⁵. Тоді як більш лояльну до державної влади 200-річну річницю перемоги Яна III Собеського під Віднем відзначали і «загальноміським походом» з оркестром від пл. Ринок до Високого замку²⁶.

Під час відзначення 100-річчя Конституції 3 травня була не лише святкова хода, а й прохід колони через спеціально збудовану тріумфальну арку. Цьому сприяв

¹⁸ Obchód 50letniej rocznicy. S. 2–3.

¹⁹ W rocznicę stracenia. *Kurier Lwowski*. 1907. 31 lipca. S. 5.

²⁰ Uroczysty obchód. *Gazeta Lwowska*. 1891. 5 maja. S. 3; Stuletnia rocznica konstytucji 3 maja we Lwowie. *Dodatek do Nr 124 Kurjera Lwowskiego*. 1891. 4 maja. S. 1–2.

²¹ 1863–1913. *Kurjer Lwowski*. 1913. 22 stycznia. S. 5.

²² Prokopowych M. Habsburg Lemberg: architecture... P. 214.

²³ 1863–1913. *Kurjer Lwowski*. 1913. 23 stycznia. S. 1–2.

²⁴ Prokopowych M. Habsburg Lemberg: architecture... P. 213.

²⁵ Obchód 50letniej rocznicy. S. 2–3.

²⁶ Sobieszciana. Uroczystości lwowskie. *Gazeta Lwowska*. 1883. 12 września. S. 1–2.

контекст ювілею – відзначення конституційних прав та свобод, що гарантувалися і в Австро-Угорщині. Проте 1891 р. через арку проїжджав уже не цісар зі свитою, а ніби сам «народ», якого вітали учні шкіл із біло-червоними прапорами в руках²⁷. Що далі, то сильнішими ставали національні акценти під час таких процесій. Наприклад, цікавий випадок 1897 р., коли відзначали 50-ті роковини від страти австрійською владою польських повстанців Т. Вішньовського і Ю. Капусцінського. З центру міста на Гору страт (де в 1847 р. повісили повстанців) вирушили представники Ради міста, «жінки-польки», представники «польського селянства» і члени місцевих патріотичних організацій²⁸. Згодом такі урочисті походи взагалі почали нагадувати військові паради: 1913 р., у 50-ту річницю Січневого повстання, ветерани, скаути та студенти зі смолоскипами пройшли від Личаківського цвинтаря до пам'ятника Адамові Міцкевичу (Adam Mickiewicz)²⁹. Так, за півстоліття традиція патріотичних польських маршів Львовом пройшла еволюцію від пересування невеликими групами до масштабних парамілітарних заходів.

Питання, чи така мілітаризація була свідомим протиставленням себе офіційному Відню, чи радше наслідуванням імперських ритуалів, – відкрите. Фактом, однак, залишається існування численних запозичень під час проведення місцевих патріотичних заходів. Це і проведення «ранкової побудки», і оркестри на вулицях, і участь парамілітарних структур. Під час візитів до Львова імператора Франца Йосифа багато уваги приділяли військовим: його зустрічали гренадери почесної варти, військові оркестри марширували вулицями міста зранку і ввечері (під час «побудки» та «відбою»), сам цісар пересувався містом у супроводі офіцерів³⁰. Такі практики вплинули й на національні святкування: оркестри стали частиною патріотичних заходів, як-от відзначення Конституції 3 травня³¹, а скаути в одностроях брали участь чи не в усіх значних акціях кінця XIX – початку XX ст.³².

Не лише ритуали адаптовували й переосмислювали. Зміни заторкнули і «ландшафт міста»: з'явилися нові об'єкти на «патріотичній карті» (як-от пам'ятник Адамові Міцкевичу чи некрополь повстанців на Личаківському цвинтарі), а наявні почали сприйматися по-іншому. Так, гора Франца Йосифа стала Кіпцем Люблінської унії, Латинська катедра з головного католицького храму міста – центром польського патріотизму. На Ратуші вивішували не лише святкові штандарти з нагоди уродин цісаря, а й жалобні стяги на честь страчених австрійською владою повстанців, а Гору страт – місце страти злочинців – порівняно з Голгофою.

REFERENCES

1863–1913. (1913, Styczeń 22). *Kurjer Lwowski*, 5 [in Polish].

1863–1913. (1913, Styczeń 23). *Kurjer Lwowski*, 1–2 [in Polish].

²⁷ Uroczysty obchód. S. 3; Stuletnia rocznica konstytucji 3 maja we Lwowie. S. 1–2.

²⁸ Obchód pięćdziesiątej rocznicy stracenia Wiśniowskiego i Kapuścińskiego. *Kurjer Lwowski*. 1897. 1 sierpnia. S. 4–5.

²⁹ 1863–1913. *Kurjer Lwowski*. 1913. 22 stycznia. S. 5.

³⁰ Кісь Н. 2020. Цісар прибуває! Візити Франца Йосифа до Львова. *Центр міської історії. Інтерактивний Львів*. URL: <https://lia.lvivcenter.org/uk/themes/kaiser-visits/>

³¹ Uroczysty obchód. S. 3; Stuletnia rocznica konstytucji 3 maja we Lwowie. S. 1–2.

³² 1863–1913. *Kurjer Lwowski*. 1913. 23 stycznia. S. 1–2.

Dabrowski, P. (2004). *Commemorations and the Shaping of Modern Poland*. Bloomington: Indiana University Press [in English].

Dekoracja miasta. (1891, Maj 3). *Kurjer Lwowski*, 2 [in Polish].

Kis, N. (2020). Tsisar prybuvaie! Vizyty Frantsa Yosyfa do Lvova [The Emperor is coming! Franz Joseph's Visits to Lviv (in Ukrainian)]. *Center for Urban History. Lviv Interactive*. Retrieved from <https://lia.lvivcenter.org/uk/themes/kaiser-visits/> [in Ukrainian].

Michalska-Bracha, L. (2018). Od powstania styczniowego do niepodległości. O lwowskiej inteligencji z powstańczą biografią w tle. *Studia z historii społeczno-gospodarczej XIX I XX wieku*, 19, 15–32 [in Polish].

Mróz, S. (2019). «Wystawa zabytków z czasów króla Jana III i jego wieku» – wielkie przedsięwzięcie w ramach krakowskich uroczystości dwusetnej rocznicy wiktorii wiedeńskiej. *Zeszyty naukowe Uniwersytetu Jagiellońskiego. Prace Historyczne*, 146 (1), 81–99 [in Polish].

Obchód 50letniej rocznicy. (1880, Listopad 30). *Gazeta Narodowa*, 2–3 [in Polish].

Obchód pięćdziesiątej rocznicy stracenia Wiśniowskiego i Kapuścińskiego. (1897, Sierpień 1). *Kurjer Lwowski*, 4–5 [in Polish].

Prokopovych, M. (2009). *Habsburg Lemberg: architecture, public space, and politics in the Galician capital, 1772–1914. (Central European Studies)*. West Lafayette: Purdue University Press [in English].

Sereda, O. (2007). Masovi urochystosti ta miskyi publichnyi prostir. In *Istoria Lvova* (Vol. 2, pp. 301–317). Lviv [in Ukrainian].

Sierzęga, P. (2001). Obchody rocznicy unii lubelskiej na terenie Galicji w 1869 roku. *Galicja i jej dziedzictwo*, 15, 146–199 [in Polish].

Sobiesiana. Uroczystości lwowskie. 1883, Wrzesień 12). *Gazeta Lwowska*, 1–2 [in Polish].

Sroka, Ł. (2012). *Rada Miejska we Lwowie w okresie autonomii galicyjskiej 1870–1914: studium o elicie władzy*. Kraków: Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu Pedagogicznego [in Polish].

Stuletnia rocznica konstytucji 3 maja we Lwowie. Dodatek do Nr. 124 (1891, Maj 4). *Kurjer Lwowski*, 1–2 [in Polish].

Unowski, D. (2009). *The Limits of Loyalty: Imperial Symbolism, Popular Allegiances, and State Patriotism in the Late Habsburg Monarchy*. New York; Oxford: Berghahn Books [in English].

Uroczysty obchód. (1891, Maj 5). *Gazeta Lwowska*, 3 [in Polish].

W rocznicę stracenia. (1907, Lipiec 31). *Kurier Lwowski*, 5 [in Polish].

Nazar KIS

PhD

Researcher at the Department of Modern History of Ukraine

I. Krypiakevych Institute of Ukrainian Studies of the

National Academy of Sciences of Ukraine

ORCID: <http://orcid.org/0000-0003-4143-1862>

e-mail: danylovyh@gmail.com

IMPERIAL RITUALS AND PUBLIC CELEBRATION OF POLISH NATIONAL ANNIVERSARIES IN HABSBURG LVIV

The study shows how imperial rituals (traditionally used at the meeting of the emperor or to celebrate the anniversaries of his reign) become part of national commemorative practices in Lviv. The process of adaptation and use of the European tradition of patriotic mass events in the city is demonstrated on the examples of Polish historical anniversaries. The connection between the constitutional reforms in the state and the transition of national celebrations from the private to the public sphere is highlighted.

It is alleged that in the second half of the 19th century in Western Europe became popular mass events designed to strengthen the position of ruling elites. In the Russian and Austro-Hungarian empires celebrated the birthdays of rulers, in France – the republican holidays, in Germany – the anniversaries of military victories. With the help of railways, it was possible to gather large masses of subjects in one place under one pretext, thus «turning» them into a nation.

It was stated that celebrating past Polish victories was a much safer occupation for Polish elites than preparing for a new uprising. Even more patriotic than the usual «organic work». Therefore, commemorative practices have become extremely popular in Halychyna.

As noted, in the days of mass politics, the Polish political nation could no longer be limited exclusively to the nobility, it was necessary to involve the Masurian peasants and the bourgeoisie in the national project. And since there was fierce competition among various political groups, mass events «for the people» had to be interesting and understandable to the general public. It was found that historical events were not only «mentioned», they were also interpreted and popularized accordingly. Depending on who organized the celebrations and to whom such activities were directed, either the democracy of the former Commonwealth, or the peaceful coexistence of different nations («Poland, Lithuania, and Rus'»), or the military victories of kings, or sacrifice, loyalty and the courage of the bourgeoisie were brought to the fore.

The methodological basis of the study comprises the principles of historicism, objectivity, and systematics. General scientific and special research methods were used in solving the set tasks: historiographical analysis, generalization, chronological, retrospective. The scientific novelty of the work lies in a comprehensive analysis of the state of the study of the issue in modern historiography and a comparison of existing data with the available evidence of the time. And also in the complex analysis of mass actions as the phenomenon. Based on modern research and source material, it is shown that with the growing role of local self-government, the Polish historical narrative began to dominate over the general imperial in the public space of Lviv. At the same time, it maintained a semblance of loyalty to the central government, taking full advantage of constitutional freedoms to advance the national «agenda». Over time, there were changes in the senses that reached the general public through rituals: kings and victories were replaced by the constitution of May 3, which provided rights and freedoms for the «people» in the modern sense of the term. And with the aggravation of interethnic relations, the militarization of mass celebrations became more visible, when the municipal guards were no longer the municipal guards, but members of the scout organizations, which symbolically replaced the Austrian military on the city streets.

Prospects for further research are that this period was very full of similar actions, which have not yet been the subject of research by historians. Their analysis will help to better understand the processes that eventually led to the well-known events in Lviv after the First World War.

Keywords: ritual, public honoring, commemoration, national anniversaries.

УДК 94 (477)"XIX"

DOI: 10.33402/ukr.2021-34-36-49

Ігор РАЙКІВСЬКИЙ*доктор історичних наук**професор, завідувач кафедри історії України і методики викладання історії**ДВНЗ «Прикарпатський національний університет ім. В. Стефаника»*ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-2218-9556>e-mail: igor.raikivskyi@pnu.edu.ua

ГАЛИЧИНА В ЖИТТІ Й ДІЯЛЬНОСТІ МИХАЙЛА ГРУШЕВСЬКОГО (1885–1894)

Досліджено, як виявлявся інтерес Михайла Грушевського до Галичини та його перші стосунки з народовськими діячами в 1885–1894 рр. до переїзду до Львова, де він уславився як науковий і культурно-громадський діяч. Наголошено на його ранньому зацікавленні українською діяльністю – ще в юності М. Грушевський уважав підавстрійську Галичину потенційним центром національного руху в умовах чинності Емського указу 1876 р., репресій проти українства в Росії. Закцентовано, що в щоденнику, який молодий учений вів із 1883 р., він регулярно записував враження від знайомства з подіями в Галичині, а під ідеологічним впливом Володимира Антоновича, Олександра Кониського й Івана Нечуя-Левицького, за посередництвом діячів київської «Старої громади» всередині 1880-х років налагодив стосунки з галицькими народовцями Олександром Барвінським, Іваном Белеєм та ін., друкувався в місцевій пресі. Зазначено, що перша публікація М. Грушевського у львівській газеті «Діло» з'явилася за підтримки І. Нечуя-Левицького в червні 1885 р., пізніше він неодноразово друкував свої матеріали в оновленому журналі «Правда» (з 1888 р.), що став загальноукраїнським друкованим органом (виходив у Львові з 1867 р., із перервами). З'ясовано, що на пропозицію О. Кониського М. Грушевський підготував статтю під псевдонімом М. Сергієнко, що відкрила перший том «Записок НТШ» у 1892 р. і поклала початок його багатолітній співпраці з науковими виданнями Галичини.

Наголошено на підтримці М. Грушевським «нової ери» – спроби польсько-українського порозуміння (1890–1894), ініційованої українськими діячами в Росії з метою створення кращих умов для розвитку національного руху в Галичині, щоб перетворити її на центр національного відродження з огляду на легальні конституційні можливості для української діяльності в Габсбурзькій монархії. Звернено увагу, що в умовах «новоєрівської» політики з 1891 р. обговорювалося питання переїзду М. Грушевського в Галичину для керівництва кафедрою історії України у Львівському університеті: галичани наполягали на кандидатурі професора В. Антоновича, його наукового керівника; І. Белей та О. Барвінський 1893 р. навіть здійснили візити до Києва, щоб переконати його погодитися на переїзд до Галичини, але безрезультатно. Наголошено, що восени 1894 р. М. Грушевський за рекомендацією В. Антоновича з патріотичних міркувань

очолив новостворену кафедру, що започаткувало новий, галицький, період у його житті та творчості (до 1913 р.). Розкрито багатогранну діяльність ученого, яка була вагомим інструментом конструювання історичної пам'яті українців: він сприяв організації широкої видавничої діяльності українською мовою, розбудові Наукового товариства ім. Шевченка, заснував свою історичну школу, визначним представником якої став Іван Крип'якевич.

Ключові слова: Михайло Грушевський, стосунки, Галичина, «нова ера», Наукове товариство ім. Шевченка.

Актуальна наукова проблема в сучасній українській історіографії – це дослідження стосунків надніпрянських діячів під владою російського царизму з півдністрійською Галичиною, що сприяли утвердженню ідеї всеукраїнської національної єдності (соборності). Одним із найбільших промоторів надніпрянсько-галицького єднання у другій половині XIX – на початку XX ст. був видатний історик, громадсько-культурний і політичний діяч Михайло Грушевський, що відіграв, поряд із Пантелеймоном Кулішем і Михайлом Драгомановим, особливу роль в утвердженні української національної самосвідомості галицьких русинів та їх єдності з українцями-«малоросами» в Росії. Іван Франко писав про «представників трьох різних поколінь» надніпрянських діячів у розвитку українського руху в Галичині, вплив яких «поширився здебільшого між інтелігенцією, а частково й між народом: у 60-их роках XIX ст. домінував вплив Куліша, у 70-их і 80-их – Драгоманова, а в 90-их – Грушевського». На думку І. Франка, перший напрям був «формально національним [його можна назвати національно-культурницьким – *I. P.*], другий – радикально-соціальним і третій – національно-радикальним»¹.

Постать М. Грушевського викликала інтерес серед українських і зарубіжних науковців, навіть сформувалася окрема галузь науки – грушевськознавство. Однак через несприятливі політичні обставини на підрадянській Україні, обмеженість доступу до першоджерел у вивченні його життя й діяльності досі залишається чимало «білих плям». Обрана тема привертала увагу українських істориків: Леоніда Зашкільняка, Руслана Пирога, Віталія Тельвака, Ігоря Черновола й ін.², у зарубіжній і діаспорній історіографії – Любомира Винара (*Lubomir Wynar*), Даріуша Мацяка (*Dariusz Maciak*) та ін.³, але й досі має наукову та суспільну актуальність.

¹ Франко І. Українці. *Франко І. Зібрання творів*: у 50-ти т. Київ, 1984. Т. 41. С. 189.

² Барвінський А. Заснування катедри історії України в Львівському університеті. *Записки НТШ. Відбитка*. Львів, 1925. Т. CXLI–CXLIІІ. 18 с.; Зашкільняк Л. Початки зв'язків М. С. Грушевського з Галичиною (1885–1894 рр.). *Михайло Грушевський і Західна Україна*. До 100-річчя від початку діяльності М. Грушевського у Львівському університеті: доповіді й повідомлення наукової конференції (м. Львів, 26–28 жовтня 1994 р.). Львів, 1995. С. 18–20; Зашкільняк Л. Михайло Грушевський і Галичина (до приїзду до Львова 1894 р.). *Михайло Грушевський і українська історична наука*: матеріали конференції (м. Львів, 24–25 жовтня 1994 р.; м. Харків, 25 серпня 1996 р.; м. Львів, 29 вересня 1996 р.) / за ред. Я. Грицака, Я. Дашкевича. Львів, 1999. С. 141–156; Черновола І. Польсько-українська угода 1890–1894 рр. Львів, 2000. 247 с.; Пиріг Р. Я., Тельвак В. В. Михайло Грушевський: біографічний нарис. Київ, 2016. 576 с.; Валіон О. Внесок М. Грушевського у національно-культурне відродження українського народу в кінці XIX – на початку XX ст. *Україна–Європа–Світ. Міжн. зб. наук. праць. Серія: Історія, міжнародні відносини*. Тернопіль, 2010. Вип. 5, ч. 1. С. 187–199 та ін.

³ Винар Л. Галицька доба життя і діяльності Михайла Грушевського. *Український історик*. Нью-Йорк; Мюнхен, 1967. № 1–2. С. 5–22; Maciak D. Próba porozumienia polsko-ukraińskiego w Galicji w latach 1888–1895. Warszawa, 2006. 407 s. та ін.

У грушевськознавстві маловідомі сюжети про особисті стосунки М. Грушевського з галицькими народовцями, його публікації в місцевих виданнях другої половини 1880-х – середини 1890-х років – від початку стосунків із краєм до переїзду до Львова. Стаття написана в руслі «інтелектуальної історії», дослідження впливу відносин між українськими діячами обабіч австро-російського кордону на формування модерної національної самосвідомості. Мета статті – з'ясувати місце і роль Галичини в житті й діяльності Михайла Грушевського, інтелектуальне середовище, у якому формувалися його соборницькі погляди в дольвівський період, що пізніше мали вплив на Івана Крип'якевича.

Зв'язки М. Грушевського з Галичиною склалися ще задовго до його приїзду до Львова 1894 р. Навчаючись у Тифліській гімназії, він зайнявся самоосвітою, усередині 1882 р. виявив інтерес до української діяльності, поставив за мету «отдаться изучению русско-украинской истории». Восени 1883 р. 17-річний Михайло Грушевський почав вести щоденник, де 15 жовтня зробив запис про смерть одного з лідерів галицьких народовців – Володимира Барвінського, який обстоював окремішність 17-мільйонного народу обабіч Збруча: «Ми народ самостійний й от кацапів, як і од других народів словенських, різнимось»⁴. Подальше знайомство з краєм тривало через літературну творчість. За посередництвом наддніпрянського письменника Івана Нечуя-Левицького (він тепло відгукнувся на перші літературні спроби Грушевського, співпрацював із галицькими народовцями ще з кінця 1860-х років) редакція народовського часопису «Діло» отримала белетристичні твори гімназиста. Перша його публікація побачила світ у львівському «Ділі» 1885 р. (Ч. 66–68) – оповідання «Бех-аль-Джугур» під псевдонімом М. Заволока⁵. Однак редактор «Діла» Іван Белей не надрукував інших ранніх творів Михайла Грушевського, зокрема повість «Свої і чужі», яку надіслав Іван Нечуй-Левицький у 1885 р., бо вони були слабкими, як пізніше самокритично визнав сам автор⁶.

Можливо, перу юного М. Грушевського належали два вірші, надруковані у львівському журналі «Зоря» в жовтні 1885 р. (Ч. 20) у рубриці «З України», підписані псевдонімом «Незнакомець», про що, зокрема, свідчить їхня тематика, зміст та особливості стилю⁷. Під час навчання в Київському університеті (1886–1894) М. Грушевський як студент історико-філологічного факультету ввійшов до середовища «Старої громади». Після антиукраїнського Емського указу 1876 р. національний рух звужився, за висловом Івана Лисяка-Рудницького, до «малого струмка»: більшість громадівців відійшла від активної діяльності, а ті, хто продовжували працювати, мали вузьке культурно-просвітницьке спрямування. Київська «Стара громада» налічувала до півсотні осіб, що було майже в шестеро менше, ніж до Емського указу⁸. Урядові заборони змусили українських громадівців шукати легальних форм для своєї діяльності в конституційній Габсбурзькій монархії, що сприяло активізації наддніпрянсько-галицьких зв'язків наприкінці XIX – на

⁴ Зашкільняк Л. Початки зв'язків М. С. Грушевського з Галичиною (1885–1894 рр.). С. 18.

⁵ Бехь-аль-Джугурь. Фантазія Михайла Заволоки. *Діло*. 1885. 15 (27) червня. С. 1; 18 (30) червня. С. 1–2; 20 червня (2 липня). С. 1–2.

⁶ Зашкільняк Л. Михайло Грушевський і Галичина... С. 141–143.

⁷ Там само. С. 143.

⁸ Грицак Я. Нарис історії України. Формування модерної української нації XIX–XX століття. Київ, 1996. С. 71.

початку ХХ ст. Ця тенденція в українському національному русі не могла пройти повз увагу молодого і допитливого М. Грушевського.

Найбільший вплив на юнака мали в науковому плані професор Володимир Антонович, а у громадсько-політичному – Олександр Кониський, що у 80-ті роки ХІХ ст. серед наддніпрянських діячів налагодив чи не найбільш тісні зв'язки з галичанами: майже щороку приїжджав до Львова, активно публікувався в місцевій пресі (бібліограф Іван Левицький нарахував у нього аж 10 криптонімів і 21 псевдонім у галицьких виданнях до 1886 р.)⁹. «Щодо довгості, тяглості й інтенсивності його участі в галицькій житті, – писав М. Грушевський, – з Кониським [у догрушевський період – *І. Р.*] можна нарівні поставити тільки Драгоманова, хоч, розуміється, впливи його діяльності далеко не були так глибокі й сильні»¹⁰. В. Антонович уперше побував у Галичині в 1880 р., а О. Кониський – наприкінці 1865 р. Обидва звернули увагу на півавстрійську Галичину, де існували можливості для легальної української діяльності в умовах антиукраїнських заборон у Російській імперії за Валуєвським циркуляром 1863 р. та Емським указом 1876 р. М. Грушевський відзначив важливу роль у формуванні свого світогляду І. Нечуя-Левицького, що став «не тільки найулюбленішим письменником, але й ідеологічним провідником і учителем»¹¹.

Діячі київської «Старої громади» Володимир Антонович та Олександр Кониський спільно з групою львівських народовців на чолі з Олександром Барвінським доклали у другій половині 1880-х років чимало зусиль для перетворення Галичини на «П'ємонт України», центр загальноукраїнського національного руху. На ґрунті боротьби з русофільством (москвофільством) серед українських громадівців Наддніпрянщини, галицьких народовців і польських політичних угруповань у краї визріла угодовська ідея, підтримана австрійським урядом в умовах дипломатичного конфлікту, що назрівав, із Російською імперією. Ідейне підґрунтя для польсько-української угоди, відомої в історії як «нова ера», мав підготувати загальноукраїнський журнал «Правда» у Львові (виходив із 1867 р., з перервами), відновлений восени 1888 р. «Душею і двигуном» видавничих планів, за висловом Л. Зашкільняка, був О. Кониський, що діяв переважно через О. Барвінського¹². «Правда» стала трибуною не лише для галицьких, а й наддніпрянсько-українських авторів. «На Придніпрянській Україні повитали віднову “Правди” з одушевленем, – згадував О. Барвінський, – і чимало визначних письменників почало пособляти сему видавництву своїми творами»¹³.

Серед наддніпрянських діячів, які взяли участь у виданні львівської «Правди» як загальноукраїнського журналу наприкінці 1880-х років, був і М. Грушевський. У перших томах відновленого часопису він надрукував декілька змістовних оглядів-рецензій із питань славістики, історії колонізації українських земель й еволюції

⁹ Дяченко О. В. Олександр Якович Кониський і процес українського націотворення другої половини ХІХ століття: автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01. Дніпропетровськ, 2008. С. 16.

¹⁰ Грушевський М. Олександр Кониський. *Грушевський М. Твори: у 50-ти т. / редкол.: П. Сохань, Я. Дашкевич, І. Гирич та ін.* Львів, 2002. Т. 1. С. 232. (Серія «Суспільно-політичні твори» (1894–1907)).

¹¹ Грушевський М. Спомини / публікація С. Білоконя. Київ, 1988. № 12. С. 124.

¹² Зашкільняк Л. Михайло Грушевський і Галичина (до приїзду до Львова 1894 р.). С. 144–145.

¹³ Барвінський О. Спомини з мого життя. Нью-Йорк; Київ, 2009. Т. II, ч. III–IV / упоряд. А. Шацька; комент. Б. Янишина; ред.: Л. Винар, М. Жулинський. С. 65.

місцевої шляхти в XVI–XVIII ст.¹⁴. Одна з його рецензій у «Правді» в грудні 1888 р. була написана спільно з І. Франком¹⁵. Водночас перше визнання молодому М. Грушевському принесли наукові публікації в Наддніпрянській Україні, зокрема монографія про міжкнязівські відносини в Київській Русі обсягом понад 500 с. («Очеркъ истории Киевской земли отъ смерти Ярослава до конца XIV столѣтія»), що вийшла друком у Києві 1891 р. Перед приїздом до Галичини М. Грушевський мав досить вагомі наукові здобутки: дві монографії, два фундаментальні томи опублікованих документів (акти Барського староства), десятки статей і рецензій, белетристичних творів, віршів¹⁶.

Під час навчання в Київському університеті М. Грушевський, зосередившись на підготовці магістерської роботи, виявляв інтерес до Галичини. Він регулярно друкувався в галицькій пресі, з якою налагодив зв'язки ще зі середини 1880-х років через діячів київської «Старої громади». Так, написана на пропозицію О. Кониського навесні 1891 р. його стаття (під псевдонімом М. Сергієнко) відкрила перший том «Записок НТШ», що почав виходити в 1892 р. як друкований орган Наукового товариства ім. Шевченка (НТШ), створеного на основі однойменного літературного товариства¹⁷. Працюючи як магістрант університету над проблемою з історії Барського староства, він надрукував у львівській «Правді» в 1893 р. критичну замітку «Нова критика неослов'янофільства»¹⁸. У статті М. Грушевський розкрив еволюцію російського слов'янофільства в неославізм («від гуманних, хоч і невиразних поглядів колишнього слав'янофільства до сучасного московського народожерства»), суть якого полягала в обґрунтуванні виняткової ролі Росії серед інших слов'янських народів для збереження царизму, на противагу «розтлінному» західному лібералізму. Автор писав про «сучасну оргію московського націоналізму, шовіністичного, нахабного, зажерливого», піддав критиці «централістичну й обрусительну політику Росії»¹⁹.

У щоденнику М. Грушевського неодноразово містилися згадки про підавстрійську Галичину. Як відомо, перший запис про громадське життя у краї він зробив у жовтні 1883 р., відгукнувшись на смерть В. Барвінського. М. Грушевський, як свідчить щоденник, був поінформований про контакти О. Кониського і В. Антоновича з галичанами, але, виявляючи із зрозумілих причин обережність, надто скупко писав про громадське життя в Галичині²⁰. Молодий історик лаконічно зауважив у щоденнику 5 травня 1891 р.: «Учора казали, що Б[а]рв[інський] дуже просить заповоги. Був я [у] В[о]в[ків], поводитись дуже добре...»²¹. Очевидно, мовилося про необхідність надати гроші на видання львівської «Правди». М. Грушевський зауважив 25 лютого 1892 р., що позавчора мав розмову з М. Оглобином – «балакали

¹⁴ Валіон О. Внесок М. Грушевського у національно-культурне відродження... С. 188.

¹⁵ Г. і Ф. Бібліографічні звістки. Урсинь. Очерки изъ психологіи славянскаго племени. Слав'янофилы. С. Петербургъ. 1887. 221 стор. *Правда*. 1888. Вип. III. Грудень. С. 203–208.

¹⁶ Валіон О. Внесок М. Грушевського у національно-культурне відродження... С. 189.

¹⁷ Сергієнко М. Громадський рух на Україні-Руси в XIII віці. *Записки Товариства імени Шевченка*. Видавництво, присвячене науці і письменству українсько-руського народу / впорядкував д-р Ю. Целевич. Львів, 1892. Ч. I. С. 1–28.

¹⁸ Хлопець [Грушевський М.] Нова критика неослав'янофільства. *Правда*. 1893. Жовтень. Т. XIX, вип. LVI. С. 564–568.

¹⁹ Там само. С. 564, 567–568.

²⁰ Зашкільняк Л. Михайло Грушевський і Галичина (до приїзду до Львова 1894 р.). С. 149.

²¹ Грушевський М. С. Щоденник (1888–1894 рр.) / підготовка до видання, передне слово, упоряд., комент. і післям. Л. Зашкільняка. Київ, 1997. С. 111.

про Галичину, за віднос[ини] Укр[аїни] до Моск[овського] госуд[арства]...»²². Неважко здогадатися, що йшлося, мабуть, про тотальне переслідування українства в Росії та важливу роль Галичини як притулку для українського національного руху.

Михайло Грушевський був серед прихильників «нової ери», проголошеної восени 1890 р. у Галицькому сеймі, що мала резонанс, але не знайшла підтримки в українському суспільстві (як і в польському). Від початку проти неї рішуче виступили галицькі москвофіли й радикали, противники «новоерівської» політики незабаром виділилися серед народовців, незадоволених дрібними поступками польської адміністрації. Київська «Стара громада» виступила за продовження «нової ери», з огляду на успіхи для загальнонаціональної справи на культурній ниві. Після того, як лідер галицьких народовців Юліан Романчук укінці 1892 р. піддав критиці угодівський курс, київські громадівці спрямували до нього в 1893 р. листа, написаного рукою М. Грушевського²³. У листі, зокрема, містилося звернення до Ю. Романчука як «проводиря українсько-народовської партії в Галичині» про помилковість переходу в опозицію до австрійського уряду, коли угодівська політика «дала якесь позитивні результати». Будь-яка угода між народовцями й москвофілами визнавалася «за рік абсолютної шкодливу і для української народовської партії компрометливу». Подібні компроміси сприяли «пролонгації існування москвофільської партії», «болячки на українсько-руській землі, що не має під собою ніякого ґрунту в громаді (бо який ґрунт може мати в нації негація свого існування?)»²⁴.

Олександр Кониський писав у листі до О. Барвінського 12 (24) квітня 1894 р., що М. Грушевський був серед понад 30-ти осіб, серед них Володимир Антонович (Пасічник), Кость Михальчук (Пивовар), Микола Лисенко (Боян), Іван Нечуй-Левицький (Нечуй) та ін., які підписали цього листа²⁵. Однак ближче ознайомившись із політичною ситуацією в Галичині, М. Грушевський змінив ставлення до «нової ери», що пояснювали незначні поступки з боку поляків. Він писав, що після переїзду до Львова «соро прийшло переконання, що мої київські приятелі глибоко помилялися в своїх симпатіях до “угоди” й “угодовців” [“нової ери” та її прихильників – *I. P.*], що Поляки нічим не хочуть поступатися в своїм пануванню й не розуміють інших відносин до Русинів, як відносини пануючої народности до служебної»²⁶. Конкретні здобутки від угодівської політики об'єднувалися навколо здобуття реальних важелів впливу для перемоги над москвофільством, що мало головне значення в перемозі української ідеї в Галичині. Одним із найбільших успіхів «нової ери» стало відкриття кафедри, яку в літературі традиційно називають історії України, дослівно її назва звучала так: «кафедра всесвітньої історії з особливим наголосом на історії Східної Європи». Австрійське Міністерство освіти вдумало цю назву, щоб уникнути у формулюванні терміна «руська історія»²⁷.

²² Грушевський М. С. Щоденник (1888–1894 рр.)... С. 155.

²³ Зашкільняк Л. Михайло Грушевський і Галичина (до приїзду до Львова 1894 р.). С. 153.

²⁴ Львівська національна наукова бібліотека ім. В. Стефаника. Відділ рукописів (далі – ЛННБ ім. В. Стефаника. Відділ рукописів). Ф. 11. Од. зб. 3501 (Грушевський М. Копія листа до Ю. Романчука, переслана Олександрю Барвінському. Б. м. [1893 р.]. Арк. 1.

²⁵ Там само. Од. зб. 1437 (Кониський О. Листи до Барвінського О. Київ, 1892–1895 рр.). Арк. 45 зв.

²⁶ Грушевський М. Автобіографія. Друкується, як рукопис. Київ, 1926. С. 10.

²⁷ Грицак Я. Нарис історії України. С. 77.

Народовці подали пропозицію про відкриття кафедри на розгляд намісника Галичини восени 1890 р., а завідувачем її планувалося призначити видатного наддніпрянського історика В. Антоновича. Однак серйозною перешкодою для цього була належність відомого історика до православної конфесії (в очах австрійських і польських політиків православ'я асоціювалося з російською імперською ідеєю), до того ж проти нього свідчила свідомо зміна католицького віросповідання на православне²⁸. У березні 1892 р. австрійський цісар дав дозвіл на створення кафедри, але В. Антонович не спішив обійняти нову посаду. Довідавшись від В. Антоновича ще на початку 1891 р. про план відкриття кафедри, М. Грушевський, як згадував в автобіографії, сприйняв ідею «з ентузіазмом, з огляду на те значіння, яке надавалось тоді в київських українських кругах галицькому рухові»²⁹. В. Антонович від початку орієнтувався на кандидатуру М. Грушевського як талановитого перспективного учня, але галицькі народовці майже до кінця справи мали надію побачити у Львові авторитетного в науковому світі професора³⁰.

На думку Л. Зашкільняка, В. Антонович мав першу розмову з М. Грушевським про кафедру 23 лютого 1891 р., невдовзі після повернення із подорожі в Європу, коли він проїздом побував у Львові, де зустрічався з галичанами. У щоденнику М. Грушевський 24 лютого 1891 р. написав: «Був у В[олодимира] Б[оніфатійовича]: прийняв привітно, побалакали з годину ..., [зокрема, говорили – *I. P.*] за нову каф[едру], ... “одіклавши соромливість молодечу, скажу, що й я міркував за се” і подивував, як він казав, що єму робити не довго й таке інше – се було не добре»³¹. Важко однозначно визнати, враховуючи законспірований стиль письма, чи стояло тоді «питання професорства» Михайла Грушевського, але вже 1 жовтня того ж року на зустрічі громадівців на квартирі Катерини Мельник, другої дружини Володимира Антоновича, відбулася пряма розмова щодо запрошення молодого історика очолити новостворену кафедру. Щоденник М. Грушевського 2 жовтня містить лаконічний запис: «Поставлено мою професуру дуже рішуче; аж мині се було прикро, ... що заздалегідь се не було обмірковано. Хочу за се балакати сьогодні з В[олодимиром] Б[оніфатійовичем]»³².

Наступного дня, 3 жовтня, М. Грушевський написав, що «учора двічі бачився з В[олодимиром] Б[оніфатійовичем], але побалакати не довелось ...». Очікувана розмова з В. Антоновичем про цю «пропозицію», як свідчить запис у щоденнику в неділю, 6 жовтня, відбулася двічі (в п'ятницю і суботу), обидва діячі «вийшли зовсім солідарні», але було побоювання якоїсь «інсинуації», наклепу, через які «б мене зост[авили] nach Vaterland [на батьківщині – *I. P.*] – се неприємне!»³³. Наддніпрянці не були впевнені, що влада дозволить переїзд М. Грушевського до Галичини, який уже в 1891 р. підтримував ідею свого професорства у Львівському університеті з патріотичних міркувань. «На світі не маю іншого інтереса більшого, як добро свого народу, – писав М. Грушевський у недатованому листі до О. Барвінського в кінці жовтня – на початку листопада 1894 р., – і з тієї справи абстрагую

²⁸ Чорновол І. Польсько-українська угода 1890–1894 рр. Львів, 2000. С. 133–134.

²⁹ Грушевський М. Автобіографія. С. 7.

³⁰ Зашкільняк Л. Михайло Грушевський і Галичина (до приїзду до Львова 1894 р.). С. 152.

³¹ Грушевський М. С. Щоденник (1888–1894 рр.). С. 94.

³² Там само. С. 131.

³³ Там само. С. 131–132.

свої особисті симпатії чи антипатії, а тим більше якісь амбіції...»³⁴. Щоправда, пропозиція тішила амбіції молодого історика, у щоденнику 21 та 24 січня 1892 р. містилися згадки про кафедру, що «все лізе в голову»³⁵. Підтримуючи тісні контакти з О. Кониським і В. Антоновичем, М. Грушевський був добре поінформований про політичну ситуацію в Галичині на початку 1890-х років³⁶.

Справа обсадження кафедри досягла кульмінації в 1893 р., коли до Києва для переговорів здійснили поїздки редактор «Діла» І. Белей (на початку року) й О. Барвінський, один з ініціаторів «нової ери» (наприкінці). Про результати візиту І. Белей написав у детальному звіті по приїзді з Києва до Львова 19 березня 1893 р. Як видно з листа, у справі кафедри існувала атмосфера невизначеності, галичанин мав розмови з цього приводу з О. Кониським, В. Антоновичем і М. Грушевським у нього на квартирі. Останній поставив дві головні умови приїзду до Галичини («віри ніколи б я не змінив»; пішов би працювати «лиш на посаду надзвичайного професора»)³⁷. Наприкінці листа І. Белей писав, що «справа, як бачите, досить запутана», висловив побоювання, щоб у результаті інтриг кафедру не очолив москвофіл («кацап») або поляк, для чого запропонував О. Барвінському жити негайних заходів³⁸. На посаду професора було кілька кандидатур: зять Ісидора Шараневича Володимир Мількович, перший голова НТШ Юліан Целевич, який передчасно помер у 1892 р., професор Краківського університету Анатоль Левицький та ін. Закулісні інтриги у Львові щодо обсадження нової кафедри справили прикре враження на наддніпрянців³⁹.

Наприкінці 1893 р., після отриманого від О. Кониського листа від 13 (25) листопада, О. Барвінський особисто приїхав до Києва, де, як пізніше згадував: «... застав проф. Антоновича і Грушевського, мені вже особисто знайомого з давнішого побуту в Києві. ... Я подав причину мого приїзду і висловив як від нашої громади, так і від правительства горяче бажання», щоб кафедру очолив В. Антонович. Однак останній у розмові з О. Барвінським наголошував, що в поважному віці й по довголітній «мозольній праці він не почував у собі настільки сили, щоби міг сповнити таку важну і трудну задачу [в Галичині – *I. P.*]»⁴⁰. Серед причин відмови В. Антоновича були як похилий вік (у 1894 р. йому виповнювалося 60 років), так і небажання безпосередньо розбиратися у складних обставинах внутрішньополітичного життя краю, критичне ставлення в галицькому суспільстві до «нової ери»⁴¹. За рекомендацією В. Антоновича, до Галичини восени 1894 р. прибув його «найкращий учень» – 27-річний магістр історії Київського університету М. Грушевський, невдовзі після захисту магістерської дисертації у травні того ж

³⁴ «Не маю іншого інтереса більшого, як добро свого народу». Листи М. С. Грушевського до О. Г. Барвінського / передм. і публ. Л. Зашкільняка. *Пам'ять століть*. 1996. № 2. С. 82.

³⁵ Грушевський М. С. Щоденник (1888–1894 рр.). С. 241.

³⁶ Зашкільняк Л. Михайло Грушевський і Галичина (до приїзду до Львова 1894 р.). С. 153.

³⁷ ЛННБ ім. В. Стефаника. Відділ рукописів. Ф. 11. Од. зб. 596 (Белей І. Листи до Барвінського О. Відень, Львів, 1883–1886, 1892–1893 рр.). Арк. 38, 41, 41 зв.

³⁸ Там само. Арк. 42–43.

³⁹ Чорновол І. Польсько-українська угода 1890–1894 рр. С. 135–136.

⁴⁰ Барвінський А. Заснування катедри історії України в Львівському університеті. *Замиски НТШ*. Відбитка. Львів, 1925. Т. СХLІ–СХLІІІ. С. 12–13.

⁴¹ Чорновол І. Польсько-українська угода 1890–1894 рр. С. 135–136.

року⁴², а його приїзд підтримали професори Львівського університету як молодого перспективного науковця⁴³.

Михайло Грушевський готувався до переїзду в Галичину ще з 1891 р. Для цього намагався ближче ознайомитися з галицькими обставинами. Так, перебуваючи в О. Кониського, молодий історик перечитував у Києві галицькі часописи, під час відрядження до Москви в лютому–березні 1892 р. ознайомлювався в бібліотеках із літературою про Галичину. Враження про деякі з перечитаних книг записував у щоденнику. Зокрема, про працю російського громадського діяча і письменника Василя Кельсієва (Василий Кельсиев) «Галичина и Молдавия. Путевые письма», видану в Петербурзі 1868 р., що містила його враження від подорожі краєм у 1865–1866 рр. з погляду єдності «руського» народу, 15 лютого 1892 р. зробив висновок: «... цікава, хоч напрямок прямо паскудний; рух і ентузіазм русинський 60-х р[оків] змалеваний добренько»⁴⁴. В. Кельсієв виділив дві течії в національному русі галичан – українську (народовську), яку піддав критиці, та русофільську, прихильницьку панрусської єдності. Щиро шкодував, що в Галичині не навчають у школах «общерусскому литературному языку». Водночас стверджував, що «не для всѣхъ еще рѣшенъ вопросъ: одинъ народъ южноруссы и великоруссы, или два»⁴⁵. Симпатії до галицького москвофільства, притаманні для тодішнього російського суспільства, не знайшли підтримки в М. Грушевського.

Галичани тепло зустріли приїзд ученого до Львова. Вітаючи призначення його у квітні 1894 р. професором кафедри в університеті, газета «Діло» писала, що це «стане у насъ сполучникомъ науковихъ интересовъ мѣжъ австрійскою а російскою Україною–Русью»⁴⁶. 30 вересня (12 жовтня) 1894 р. М. Грушевський прочитав вступну лекцію з давньої історії Русі⁴⁷, що викликала великий резонанс. «Одна з найбільших саль університетських, – писала львівська “Правда”, – ледви помістила громадно зібраних, майже виключно руських слухачів», які сприйняли приїзд молодого професора з Києва як вияв національно-культурної «спільности і одноцільности України-Руси»⁴⁸. У вступній лекції М. Грушевський наголосив студентам і галицько-українській громадськості головну тезу своєї історіософської концепції: провідна ідея історичного процесу – народ, народна маса. Олександр Лотоцький (український громадсько-політичний діяч і вчений кінця XIX – першої третини XX ст.) висловив думку, що «коли б “нова ера” обмежилася лише цим досягненням, то наслідки діяльності проф. М. Грушевського в Галичині вже самі по собі цілком виправдовують ту політичну акцію, що її творцями були Антонович, Кониський, Барвінський»⁴⁹.

На ниві вивчення українознавства найбільш значними були успіхи вчених із Наддніпрянщини, але «синтезувати їх довелося на галицькому ґрунті з огляду

⁴² Шаповал Ю., Верба І. Михайло Грушевський. Київ, 2005. С. 41, 43.

⁴³ Винар Л. Галицька доба життя і діяльності Михайла Грушевського. *Український історик*. Нью-Йорк; Мюнхен, 1967. № 1–2. С. 7.

⁴⁴ Грушевський М. С. Щоденник (1888–1894 рр.). С. 152.

⁴⁵ Галичина и Молдавия. Путевые письма Василя Кельсієва. СПб., 1868. С. 94–95.

⁴⁶ У Львовѣ ... *Дѣло*. 1894. 13 (25) цвѣтня. С. 1.

⁴⁷ Грушевський М. Вступний виклад з давньої історії Русі, виголошений у Львівському університеті 30 вересня 1894 р. Б. м., б. д. 11 с.

⁴⁸ Сучасна хроніка. *Правда*. 1894. Вип. LXVIII. Жовтень. С. 711.

⁴⁹ Лотоцький О. Сторінки минулого. Варшава, 1932. Ч. 1. С. 173–174.

на ті умови, в яких перебувало українське життя Росії»⁵⁰. Переїхавши до Львова, М. Грушевський розгорнув наукову й культурно-громадську діяльність, що охопила три напрями, була вагомим інструментом конструювання історичної пам'яті українців: а) розбудова НТШ – 1894 р. очолив історико-філософську секцію товариства, а в 1897 р. став його головою; б) організація широкої видавничої діяльності українською мовою (на зламі XIX–XX ст. виходило близько 20 періодичних і серійних видань: «Записки НТШ», «Етнографічний збірник», «Жерела до історії України-Руси» тощо); в) підготовка і виховання нових кадрів українських істориків, що сформували школу Михайла Грушевського (Іван Крип'якевич, Степан Томашівський, Мирон Кордуба й ін.)⁵¹. М. Грушевський перетворив НТШ на своєрідну всеукраїнську академію наук, період його головування, за словами І. Крип'якевича, був «найсвітлішою добою в розвитку товариства»⁵². «Нова ера» сприяла розвитку української історіографії, що дала наукові аргументи для національно-визвольної боротьби, що було б неможливо без внеску М. Грушевського⁵³.

Стосунки наддніпрянського історика з Галичиною стали свідченням реалізації ідеї національної єдності, соборності України. «Записки НТШ» за редакцією М. Грушевського (з 1895 р.) стали справді всеукраїнським органом: в австрійський період зі 105 авторів, які опублікували в журналі свої праці (крім дрібних заміток), 37 – було з Наддніпрянщини. Загалом щонайменше третина наддніпрянців, а подекуди й більше, були серед тих, хто друкувався у виданнях НТШ⁵⁴. Водночас у відносинах між наддніпрянцями, особисто М. Грушевським, з одного боку, та галичанами, з другого, існували світоглядні проблеми, що чітко засвідчило подальше перебування видатного історика в Галичині. Він був змушений відійти від головування у НТШ унаслідок конфлікту, що виник 1913 р. і переріс у дискусію про стосунки українських діячів Галичини та Наддніпрянщини. У підсумку М. Грушевський, за порадою киян, залишив Галичину і зосередився на організації наукової роботи в Києві з 1914 р.⁵⁵. Однак він до кінця життя цікавився галицькими справами, послідовно дотримувався соборницьких поглядів.

Отже, зацікавившись у молоді роки українською проблематикою, М. Грушевський звернув увагу на півавстрійську Галичину, у якій вбачав потенційний

⁵⁰ Грушевський М. Розвиток українських досліджень у XIX столітті і вияви в них основних питань українознавства. *Український історик*. Нью-Йорк; Торонто; Мюнхен, 1990. № 1–4. С. 42.

⁵¹ Педич В. Культурно-просвітницька діяльність Наукового товариства імені Шевченка початку XX ст. як чинник конструювання історичної пам'яті. *Історія – ментальність – ідентичність*: кол. моногр. / за ред. Л. Зашкільняка, Й. Писулінської, П. Серженги. Львів, 2011. Вип. IV: Історична пам'ять українців і поляків у період формування національної свідомості в XIX – першій половині XX століття. С. 183.

⁵² Винар Л. Михайло Грушевський і Наукове товариство ім. Тараса Шевченка. 1892–1930. Мюнхен, 1970. С. 5.

⁵³ Зашкільняк Л. Українська історіографія початку XX століття і міфологізація національної свідомості українців. *Historia – mentalność – tożsamość. Studia z historii, historii historiografii i metodologii historii / pod red. K. Polasik-Wrzosek, W. Wrzoska i L. Zaszkiłniaka*. Poznań, 2010. S. 11–12.

⁵⁴ Бурдуланюк В. Наукове товариство імені Шевченка – всеукраїнський науковий центр кінця XIX – початку XX століть. *Українознавчі студії*. Івано-Франківськ, 2007–2008. Вип. 8–9. С. 328.

⁵⁵ Шаповал Ю., Верба І. Михайло Грушевський. С. 125–126.

центр загальноукраїнського національного руху в умовах чинності Емського указу 1876 р., із його жорсткими обмеженнями щодо українства. Під ідейним впливом В. Антоновича, О. Кониського й І. Нечуя-Левицького, за посередництва діячів київської «Старої громади» він у середині 1880-х років налагодив стосунки з галицькими народовцями (О. Барвінським, І. Белеєм та ін.), друкувався в місцевій пресі – часописах «Діло», «Правда», «Записки НТШ» тощо. М. Грушевський підтримував політику «нової ери», у результаті якої з 1891 р. обговорювалося питання його переїзду в Галичину, де восени 1894 р. очолив новостворену кафедру історії України у Львівському університеті. Це започаткувало новий, галицький, період у житті й творчості М. Грушевського, що виходить за хронологічні межі пропонованої статті. Одним із тогочасних здобутків видатного дослідника історії України стала підготовка й виховання нових кадрів українських істориків у Галичині, серед чільних представників школи М. Грушевського був І. Крип'якевич.

REFERENCES

- Barvynskyi, O. (2009). *Spomyny z moho zhyttia* (Vol. 2, Pt. 3–4) (A. Shatska, Comp.; L. Vynar, M. Zhulynskyi, Eds.). New York; Kyiv [in Ukrainian].
- Barvynskyi, A. (1925). Zasnovannie katedry istorii Ukrainy v Lvivskomu universyteti. *Zapysky NTSh. Vidbytka, CXLI–CXLIИ* [in Ukrainian].
- Bekh-al-Dzhuhur (1885, Cherven 15 (27)). *Fantaziia Mykhaila Zavoloky. Dilo*, 66, 1 [in Ukrainian].
- Bekh-al-Dzhuhur (1885, Cherven 18 (30)). *Fantaziia Mykhaila Zavoloky. Dilo*, 67, 1–2 [in Ukrainian].
- Bekh-al-Dzhuhur (1885, Cherven 20 (Lypen 2)). *Fantaziia Mykhaila Zavoloky. Dilo*, 68, 1–2 [in Ukrainian].
- Burdulaniuk, V. (2007–2008). Naukove tovarystvo imeni Shevchenka – vseukrainskyi naukovi tsentri kintsia XIX – pochatku XX stolit. *Ukrainoznavchi studii*, 8–9, 323–330 [in Ukrainian].
- Chornovol, I. (2000). *Polsko-ukrainska uhoda 1890–1894 rr.* Lviv [in Ukrainian].
- Diachenko, O. V. (2008). *Oleksandr Yakovych Konyskyi i protses ukrainskoho natsiotvorennia druhoi polovyny XIX stolittia* [Oleksandr Yakovych Konyskyi and the process of Ukrainian nation-building in the second half of the 19th century]. (*Extended Candidate's thesis*). Dnipro [in Ukrainian].
- Franko, I. (1984). Ukraintsi. In *Franko I. Zibr. Tvoriv: u 50-ty t.* (Vol. 41, pp. 162–193). Kyiv [in Ukrainian].
- H. & F. (1888, Hruden). Bibliohrafichni zvistky. Ursyn. Ocherky iz psykhologhii slavianskoho plemeni. *Slavianofyly. Pravda*, 3, 203–208 [in Ukrainian].
- Halychyna i Moldaviia. Putevyia pisma Vasyliia Kelsieva. (1868). Saint Petersburg [in Ukrainian].
- Hrushevskiy, M. (1926). *Avtobiografiia. Drukuetsia, yak rukopys.* Kyiv [in Ukrainian].
- Hrushevskiy, M. (2002). Oleksandr Konyskyi. In P. Sokhan, Ya. Dashkevych, I. Hyrych (Eds.), *Hrushevskiy M. Tvory: U 50-ty t.* (Vol. 1, pp. 227–233). Lviv [in Ukrainian].

Hrushevskiy, M. (1990). Rozvytok ukrainskykh doslidzhen u XIX stolitti i vyiavy v nykh osnovnykh pytan ukrainoznavstva. *Ukrainskyi istoryk*, 1–4, 28–44 [in Ukrainian].

Hrushevskiy, M. (1988). Spomyny. *Publikatsiia S. Bilokonia*, 12, 116–139 [in Ukrainian].

Hrushevskiy, M. (Bez daty). *Vstupnyi vyklad z davnoi istoryi Rusy, vyholoshenyi u Lvivskim universyteti 30 veresnia 1894 r. Bez mistsia* [in Ukrainian].

Hrushevskiy, M. S. (1997). *Shchodennyk (1888–1894 rr.)*. (L. Zashkilniak, Comp.). Kyiv [in Ukrainian].

Hrytsak, Ya. (1996). *Narys istoryi Ukrainy. Formuvannia modernoi ukrainskoi natsii XIX–XX stolittia*. Kyiv [in Ukrainian].

Lototskyi, O. (1932). *Storinky mynuloho* (Pt. 1). Warsaw [in Ukrainian].

Khlopets. (1893, Zhovten). Nova krytyka neoslavianofilstva. *Pravda*, 19 (LVI), 564–568 [in Ukrainian].

Maciak, D. (2006). *Próba porozumienia polsko-ukraińskiego w Galicji w latach 1888–1895*. Warsaw [in Polish].

Zashkilniak, L. (1996). «Ne maiu inshoho interesa bilshoho, yak dobro svoho narodu». Lysty M. S. Hrushevskoho do O. H. Barvinskoho. *Pamiat stolit*, 2, 71–87 [in Ukrainian].

Pedych, V. (2011). Kulturno-prosvitnytska diialnist Naukovoho tovarystva imeni Shevchenka pochatku XX st. yak chynnyk konstruiuvannia istorychnoi pamiaty. *Istoriia – mentalnist – identychnist*, 4, 181–190 [in Ukrainian].

Pyrh, R. Ya., & Telvak V. V. (2016). *Mykhailo Hrushevskiy: biohrafichnyi narys*. Kyiv [in Ukrainian].

Serhiienko, M. (1892). Hromadskiy rukh na Vkraini-Rusy v XIII vitsi. *Zapysky Tovarystva imeny Shevchenka. Vydavnytstvo, prysviachene nautsi i pysmenstvu ukrainskoro narodu* (Pt. 1). (Yu. Tselevych, Comp.) Lviv [in Ukrainian].

Shapoval, Yu., & Verba, I. (2005). *Mykhailo Hrushevskiy*. Kyiv [in Ukrainian].

Suchasna khronika (1894, Zhovten). *Pravda*, LXVIII, 711 [in Ukrainian].

U Lvovi... (1894, Kviten 13 (25)). *Dilo*, 84, 1 [in Ukrainian].

Valion, O. (2010). Vnesok M. Hrushevskoho u natsionalno-kulturne vidrozhennia ukrainskoho narodu v kintsi XIX – na pochatku XX st. *Ukraina–Yevropa–Svit*, 5 (1), 187–199 [in Ukrainian].

Vynar, L. (1967). Halytska doba zhyttia i diialnosti Mykhaila Hrushevskoho. *Ukrainskyi istoryk*, 1–2, 5–22 [in Ukrainian].

Vynar, L. (1970). *Mykhailo Hrushevskiy i Naukove tovarystvo im. Tarasa Shevchenka. 1892–1930*. Munich [in Ukrainian].

Zashkilniak, L. (1999). Mykhailo Hrushevskiy i Halychyna (do pryizdu do Lvova 1894 r.). Proceedings of the Conference: *Mykhailo Hrushevskiy i ukrainska istorychna nauka*, Lviv, 24–25 zhovtnia 1994; Kharkiv, 25 serpnia 1996; Lviv, 29 veresnia 1996. (pp. 141–156). Lviv [in Ukrainian].

Zashkilniak, L. (1995). Pochatky zviazkiv M. S. Hrushevskoho z Halychynoiu (1885–1894 rr.). Proceedings of the Conference: *Mykhailo Hrushevskiy i Zakhidna Ukraina*. Do 100-richchia vid pochatku diialnosti M. Hrushevskoho u Lvivskomu universyteti, Lviv, 26–28 zhovtnia 1994. (pp. 18–20). Lviv [in Ukrainian].

Zashkilniak, L. (2010). *Ukrainska istoriohrafia pochatku XX stolittia i mifolohizatsiia natsionalnoi svidomosti ukrainsiv*. In K. Polasik-Wrzosek, W. Wrzoska, L. Zaszkilniak (Eds.), *Historia – mentalność – tożsamość* (pp. 9–19). Poznań [in Ukrainian].

Ihor RAIKIVSKYI

Doctor of Historical Sciences

Professor, Head of the Department of

History of Ukraine and methods of teaching history

State Higher Educational Institution

«Vasyl Stefanyk Precarpathian National University»

HALYCHYNA IN THE LIFE AND WORK OF MYKHAILO HRUSHEVSKYI (1885–1894)

The paper investigates the interest of Mykhailo Hrushevsky in Halychyna and his first contacts with local populists (narodovtsi) in 1885–1894, before moving to Lviv, where he later would become famous as a scientist and cultural-public figure.

Emphasis is placed on M. Hrushevskyi's early interest in Ukrainian activities in his youth. He considered sub-Austrian Halychyna a potential center of the national movement under the «Ems Ukaz» (Ems decree) of 1876 and repressions against Ukrainians in Russia. As stressed, in the diary, which the young Mykhailo kept since 1883, he regularly wrote down his impressions of events in Halychyna. Under the ideological influence of V. Antonovych, O. Konyskyi, and I. Nechui-Levytskyi, through the mediation of members of Kyiv society «Stara hromada», he, in the mid-1880s, he worked out the relationships with the Halychyna populists (O. Barvinskyi, I. Belei and others), and was published in the local press. With the I. Nechui-Levytskyi's support, in June 1885, was published the first article of M. Hrushevskyi in the newspaper «Dilo».

Later he repeatedly published his works in the updated magazine «Pravda» (since 1888), which became an all-Ukrainian periodical (published in Lviv since 1867, intermittently).

It was discovered that at the suggestion of O. Konyskyi M. Hrushevskyi prepared an article under the pseudonym M. Serhienko, which opened the first volume of «Notes of Shevchenko Scientific Society» in 1892 and marked the beginning of his many-years collaboration with scientific journals in Halychyna.

Furthermore, highlighted that M. Hrushevskyi, as well as ukrainophiles of Naddnrianshchyna (the territory of Ukraine, which was part of the Russian Empire), to create the best conditions for the development of Ukrainian national movement in Halychyna, supported the policy of the Polish-Ukraine mutual support, known in history as the «New Era» (1890–1894).

In the context of the «New Era» policy, from 1891, M. Hrushevskyi's moving to Halychyna to head the Department of History of Ukraine at the Lviv University, was discussed. People of Halychyna insisted on the candidacy of Professor V. Antonovych, who was a scientific supervisor of M. Hrushevskyi; I. Belei and O. Barvinskyi even visited Kyiv in 1893 to persuade him to agree to move to Halychyna, but to no avail. In the autumn of 1894, M. Hrushevskyi on the recommendation of V. Antonovych, for patriotic reasons, headed the newly created department, which started a new Halychyna period in his life and

work (until 1913). The scientist's multifaceted activity is revealed, which was an essential tool for constructing the historical memory of Ukrainians: he contributed to the organization of extensive publishing activities in the Ukrainian language, the development of the Shevchenko Scientific Society, founded his historical school, a prominent representative of which was I. Krypiakevych.

Keywords: Mykhailo Hrushevskyi, relations, Halychyna, «New Era», NTSh (Shevchenko Scientific Society).

УДК [256:281.96УГКЦ:364.044.24]"182/183"

DOI: 10.33402/ukr.2021-34-50-67

Марта ОНИСЬКІВ

кандидат історичних наук

молодший науковий співробітник відділу історії середніх віків

Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-4484-7548>

e-mail: MartaMn9@gmail.com

ФОНД ДОПОМОГИ ВДОВАМ І СИРОТАМ ГРЕКО-КАТОЛИЦЬКИХ СВЯЩЕННИКІВ: ЗАСНУВАННЯ ТА ЗАСАДИ ФУНКЦІОНУВАННЯ НА ПОЧАТКУ ДІЯЛЬНОСТІ

Першу інституцію, яка повинна була полегшити становище вдів і сиріт греко-католицьких священників Львівської архієпархії, досліджено з погляду причин її заснування: як необхідності допомогти потребуючим, так і політики центральної влади щодо вбогих та парафіяльного духовенства.

Встановлено, що заснування фонду погоджено на синоді 1821 р., а цісар затвердив восени 1823 р. Проаналізовано перший статут цієї інституції, у якому описано основні джерела її фінансування: добровільні пожертви священників і патронів Церкви, а також відсотки від позики внесків.

Визначено кількість священничих вдів і сиріт на момент заснування фонду. Вказано грошову допомогу, на яку вони могли розраховувати, та наскільки вона була значущою. З'ясовано, що вдови отримували різну суму грошей, що залежало від часу вислуги чоловіка: старші їмості – більше, а молодші – менше. Встановлено, що більше їй довше виплачували кошти сиротам-хлопцям, порівняно зі сиротами-дівчатами. Зазначено причини цього.

Проаналізовано засади функціонування фонду, яким завідували обрані комісари. Встановлено, що їхня каса та канцелярія перебували при митрополичій катедрі у Львові, а на місцях за збір і фіксування пожертв відповідали два капелани, яких вибирали раз на рік. Опубліковано й проаналізовано зразки документів, які вони мали вести.

Ключові слова: Фонд допомоги вдовам і сиротам греко-католицьких священників, Львівська архієпархія, статут, їмость, вдова, сирота, пожертви, виплати.

Опіка над особами, які втратили джерело засобів до існування, зокрема фінансових, не була відкриттям рубежу XVIII–XIX ст. – фонди, шпиталі, будинки для убогих закладали й раніше. А деякі цехові товариства, серед них гірників, ще в середньовіччі мали братські каси, які забезпечували виплати вдовам і сиротам

своїх майстрів¹. Проте в Галичині питання допомоги бідним винесли на офіційний загальнодержавний рівень саме після входження її до складу земель Габсбургів². Тоді ж виникла ідея заснування першого фонду допомоги вдовам та сиротам греко-католицьких священників.

Мета розвідки – з'ясувати причини заснування першої інституції, покликаної допомогти вдовам і сиротам парохів Львівської греко-католицької архієпархії, а також особливості її роботи на початку діяльності й розмір допомоги, на яку могли розраховувати овдовілі їмості та їхні діти.

Фонд допомоги вдовам і сиротам греко-католицьких священників не був об'єктом окремого дослідження. Про нього писали Наталія Колб³ та Марта Богачевська-Хомяк⁴, проте їхні розвідки стосуються кінця XIX ст., а не початків діяльності фонду. Ті ж науковці, які писали про благодійні фонди, притулки, сиротинці, страхові установи Галичини, не згадували про вдовичо-сирітський фонд греко-католицьких священників⁵. Саме тому дослідження зосереджене на аналізі наявного джерельного матеріалу: першого статуту фонду, затвердженого 1823 р.⁶; статистичних матеріалів (опрацьовано дані за 1820–1821 рр.⁷, оскільки тільки ці збереглися за перше десятиліття діяльності); інструкціях із ведення каси та документації фонду на місцях за 20-ті – початок 30-х років XIX ст.⁸; листах із деканатів Львівської архієпархії цього ж періоду⁹.

Цілком закономірно, що основною метою фонду була допомога вдові священника, становище якої ставало справді скрутним після смерті чоловіка. Їмось втрачала не тільки єдиного годувальника сім'ї, а й право жити на церковній землі та користати з прибутків парафії. Відповідно до конституції (рішення) Генерального деканського собору 1750 р., існувала практика, коли вдова залишалася на землях парафії доти, доки та була вакантною. Проте ця конституція священникам, які тимчасово опікувалися осиротілою парафією, дозволила «обробляти церковні

¹ Broński K. Rozwój systemu ubezpieczeń społecznych w Galicji w XIX wieku (zarys problematyki). *Zeszyty naukowe Uniwersytetu Ekonomicznego w Krakowie*. Kraków, 2010. Nr 824. S. 8.

² Łapot M. Żydowska opieka nad dzieckiem sierocym w Galicji w XIX i na początku XX w. (do 1914 r.). *Prace naukowe Akademii im. Jana Długosza w Częstochowie. Seria Pedagogika*. Częstochowa, 2004. Z. XIII. S. 61.

³ Колб Н. «З Богом за Церкву і вітчизну»: греко-католицьке парафіяльне духовенство в Галичині у 90-х роках XIX століття. Жовква: Місіонер, 2015. 372 с., іл.

⁴ Богачевська-Хомяк М. Білим по білому. Жінки у громадському житті України. 1884–1939. Львів: Вид-во УКУ, 2018. 520 с. + 20 іл.

⁵ Дзюбинська Х. Опіка і виховання дітей-сиріт у діяльності асоціацій і приватних фондів Польщі в XIX ст. *Порівняльно-педагогічні студії*. Умань, 2013. № 4 (18). С. 13–19; Broński K. Rozwój systemu ubezpieczeń społecznych w Galicji... S. 5–24; Domańska J. Dobroczynność względem sierot na ziemiach polskich do 1918 roku. *Biuletyn Historii Wychowania*. Poznań, 2011. Nr 27. S. 19–31; Łapot M. Żydowska opieka nad dzieckiem sierocym w Galicji w XIX i na początku XX w. (do 1914 r.). *Prace naukowe Akademii im. Jana Długosza w Częstochowie. Seria Pedagogika*. Częstochowa, 2004. Z. XIII. S. 57–73.

⁶ Центральний державний історичний архів України, м. Львів (далі – ЦДІАЛ України). Ф. 201 (Греко-католицька митрополича консисторія, м. Львів). Оп. 3 (Фонд допомоги вдовам та сиротам священників). Спр. 1. Арк. 1–2 зв.

⁷ Там само. Арк. 2; Спр. 57. Арк. 2 зв.–3.

⁸ Там само. Спр. 1. Арк. 36–48; Спр. 38. Арк. 1–10.

⁹ Там само. Спр. 1. Арк. 57–100; Спр. 8. Арк. 12–91; Спр. 9. Арк. 1–16.

грунти, засіваючи їх і збираючи з них урожай, будучи зобов'язаними вчасно віддавати столовий [податок]». Окрім цього, вони отримували й додаткові церковні прибутки, на які вдова не мала права¹⁰.

Ідею заснування фонду активно обговорювали наприкінці XVIII – на початку XIX ст., а тому варто звернути увагу на тогочасну суспільно-політичну ситуацію, яка могла вплинути на закладення цієї інституції. У 1772 р. Галичина опинилася у володінні австрійських Габсбургів і її не оминули реформи, котрі тодішні монархи провадили в дусі «освіченого абсолютизму». Зокрема, серед численних ухвал та патентів Йосифа II (Joseph II) було достатньо спрямованих на полегшення становища вбогих. Наприклад, у 1774 р. він видав ухвалу про заснування громадських шпихлрів (сховищ зі збіжжям для найбідніших верств населення) в Галичині¹¹. А патенти (укази) «Patent Juden-Ordnung» (1786) та «Patent wegen Verpflegung der wahren Armen» (1789) наклали на парафіяльні уряди обов'язок опіки над бідними. Водночас фінансову допомогу їм повинна була надавати й адміністрація гмін¹².

Крім того, саме на початок XIX ст. припало заснування величезної кількості благодійних товариств у Галичині, частина з яких набула форм інституційної опіки. Наприклад, тоді почало працювати Польське товариство добродійності¹³, Інститут бідних християн у Львові, Товариство дам добродійності, Галицький провінційний фонд інвалідів тощо¹⁴. У першій половині XIX ст. усі ці заклади переважно утримувалися завдяки публічній допомозі гміни чи окремих осіб. Проте частина людей, які опинилися у критичній фінансовій ситуації, сприймала таку допомогу як приниження їхнього соціального статусу. Відтак виникла потреба в інституційному вирішенні цього питання. Тому для осіб, які працювали у приватному секторі, почали створювати окремі недержавні пенсійні фонди¹⁵. Наприклад, у 1841 р. такий заклали для акторів і суфлерів театру графа Скарбка у Львові¹⁶. Варто зазначити, що тоді працівники державної служби Австрійської імперії могли розраховувати на пенсійну систему, яка ґрунтувалася на виплатах із бюджету¹⁷.

Заснування Фонду допомоги вдовам і сиротам греко-католицьких священників могло бути не тільки результатом загальних суспільно-політичних процесів, а й ініційоване владою. Політика «освіченого абсолютизму» Габсбургів мала на меті піднести роль світського клиру, адже його представники були сполучною

¹⁰ Собори Львівської єпархії XVI–XVIII століть / упоряд. та іст. нарис І. Скочиляса. Львів: Видво УКУ, 2006. С. 307.

¹¹ Панфілова Т. Соціально-економічні та національно-політичні реформи в Австрійській імперії на зламі XVIII–XIX ст. та їх вплив на зародження структур українського громадянського суспільства. *Історичні студії Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки*. Луцьк, 2013. Вип. 9–10. С. 32–33.

¹² Łapot M. Żydowska opieka nad dzieckiem sierocym... S. 61.

¹³ Domańska J. Dobroczynność względem sierot na ziemiach polskich do 1918 roku... S. 27.

¹⁴ Szematyzm Królestwa Galicyi i Lodomeryi z Wielkiem Księstwem Krakowskiem na rok 1877. Lwów, 1877. S. 597, 618, 655.

¹⁵ Broński K. Towarzystwo Wzajemnych Ubezpieczeń Urzędników Prywatnych we Lwowie jako podmiot ekonomii społecznej (zarys problematyki). *UR Journal of Humanities and Social Sciences*. 2020. Nr. 1 (14). S. 45–46.

¹⁶ Szematyzm Królestwa Galicyi i Lodomeryi z Wielkiem Księstwem Krakowskiem na rok 1877. Lwów, 1877. S. 646.

¹⁷ Broński K. Towarzystwo Wzajemnych Ubezpieczeń Urzędników Prywatnych we Lwowie... S. 45–46.

ланкою між державними органами й вірними на місцях. Саме тому австрійська влада активно працювала над піднесенням рівня освіченості та покращенням матеріального становища греко-католицького духовенства¹⁸. Сироти і вдови священників були невід'ємною складовою світського клиру, тому допомога їм була елементом церковної політики Габсбургів. Про це свідчить те, що заснування фонду затвердив Франц II 1 жовтня 1823 р. А 9 листопада цього ж року він видав декрет, висловивши «задоволення тими, хто заклав фонд»¹⁹. Проте на це вплинуло й тогочасне законодавство – до 1867 р. добротинні чи страхові товариства можна було закладати лише з дозволу влади²⁰.

Від початку існування фонд становий, тобто призначений винятково для вдів і сиріт, які належали до стану, у покращенні матеріального становища якого була зацікавлена австрійська влада. Якщо спочатку цю становість підтримала центральна влада, то пізніше її намагалось зберегти саме греко-католицьке духовенство. Наприклад, 1833 р. постало питання про майбутнє фонду: пропонували або його реорганізувати, або ліквідувати. Першою причиною цього було дуже повільне поповнення його каси. Другою – затвердження у 1832 р. Загального інституту допомоги вдовам та сиротам Галичини²¹. Відповідно виникло питання: чи варто зберігати становий фонд, якщо можна вступити до загального? Більшість греко-католицьких священників виступили за збереження свого фонду, який має «від цивільного відокремлений бути»²², обіцяючи активніше складати пожертви на нього²³. При цьому деякі парохі не заперечували можливості вступу греко-католицького духовенства до загального інституту. Але це була особиста справа кожного²⁴, а не стану.

Намагання зберегти несвітськість фонду активно відбувалося в середині XIX ст. під час дискусій священників щодо діяльності цієї інституції. Так, у 1851 р. постало питання: чи виплачувати допомогу вдові пароха, якщо вона вийде заміж удруге, але за світську особу і знову повдовіє? Більшість вважала, що потрібно²⁵. Проте частина вимагала, щоб такі вдови відповідали певним критеріям, зокрема, щоб «від батьків священничого статусу поход[ила]»²⁶. До того ж, у 1863 р. греко-католицьке духовенство обговорювало нові джерела поповнення фонду. Серед запропонованих комісією було: майбутній священник «повинен бути зобов'язаний ... складати до

¹⁸ Ададуrow В. Світ політичних поглядів Антонія Ангеловича: Документи до вивчення феномену імперської ідентичності серед духовенства Галичини наприкінці XVIII – на початку XIX ст. *Наукові записки УКУ*. Львів, 2010. Ч. 2: Історія, вип. 1. С. 303. Багато унійних парохів рубежу XVIII–XIX ст. були молоосвіченими (дехто не вмів читати кирилицею) (Сірополько С. Історія освіти в Україні. Київ: Наукова думка, 2001. С. 497) та своїм стилем життя і поведінкою мало відрізнялися від селян. Окрім того, що могли орати поряд із ними (Назарко І. Київські і Галицькі митрополити: Біографічні нариси (1590–1960). Рим: oo. Василіяни, 1962. Т. XIII. С. 162.), їх часто бачили в корчмі (Крижанівський О., Плохий С. Історія церкви та релігійної думки в Україні: навч. посібник: у 3-х кн. Київ: Либідь, 1994. Кн. 3: Кінець XVI – середина XIX століття. С. 250). Саме тому сприйняття священника в цей час не завжди було позитивним.

¹⁹ ЦДІАЛ України. Ф. 201. Оп. 3. Спр. 1. Арк. 2 зв.

²⁰ Broński K. Rozwój systemu ubezpieczeń społecznych w Galicji... S. 8.

²¹ ЦДІАЛ України. Ф. 201. Оп. 3. Спр. 9. Арк. 17.

²² Там само. Спр. 8. Арк. 76 зв.

²³ Там само. Арк. 12, 30, 32, 40 зв., 70, 75–77, 79 зв., 87–87 зв., 91–91 зв., 93–93 зв. Спр. 9. Арк. 6.

²⁴ Там само. Арк. 40.

²⁵ Там само. Спр. 4. Арк. 27–27 зв.

²⁶ Там само. Арк. 28.

того священничих вдів і сиріт фонду ..., бажачучи одружитися з особою світського стану, по 100 з[олотих] р[инських]»²⁷. Цікаво, що духовенство тих деканатів, відповіді яких збереглися, не мало нічого проти такого джерела поповнення фонду²⁸.

Зважаючи на намагання утримати фонд у межах священничого стану, можна частково переосмислити думки Марти Богачевської-Хом'як та Ярослава Грицака про цю інституцію. Перша дослідниця зауважує, що фонд став прототипом громадських організацій, які українці почали активно засновувати в Галичині в кінці XIX ст.²⁹. Водночас Я. Грицак зазначає, що «він [фонд – М. О.] був однією з перших організацій, через яку священники залучалися до громадської праці. З неї постала нова греко-католицька церква, зі священниками, які не лише виконували свої священні обов'язки, але й займалися активною громадською діяльністю – й одне було пов'язано з другим»³⁰. Справді, завдяки участі у фонді греко-католицьких священників залучили до громадської роботи. Щобільше, автори статуту переконували, що самі парохі були готові до неї. Вони неодноразово наголошували, що фонд заснували винятково з ініціативи клиру: «... з усіх деканатів [Львівської архієпархії] подано у році 1820 і 1821 письмові заяви, щоб фонд допомоги вдовам і сиротам священників через добровільні внески був створений»³¹. Окрім того, для підтвердження готовності й бажання парохів допомогти вдовам та сиротам у статуті згадали і про пожертви для фонду, які священники внесли ще до його офіційного заснування. Серед них був удівець Василь Гарбачевський, парох в Опришівцях Станіславівського деканату, який у 1815 р. пожертвував на фонд 50 золотих дукатів. А у 1822 р. овдовілий і бездітний парох с. Новиця Калуського деканату Павло Крайковський надав майбутньому фонду 100 зол. рин.³² Проте треба розуміти, що громадська праця священників, завдяки участі в цьому фонді, обмежувалася тільки представниками їхнього стану, а не поширювалася на всю тогочасну греко-католицьку спільноту Галичини, зокрема селян і міщан.

У Львівській єпархії питання допомоги сиротам греко-католицьких священників почали централізовано вирішувати в кінці XVIII ст. Саме тоді, у 1790 р., у конституцію (рішення) собору цієї єпархії помістили пункт, який стосувався допомоги сиротам парохів. Зокрема, від священників вимагали передчасно укласти заповіт і призначити його виконавця. Саме він мав подбати, щоб сироту не скривдили, адже весь пожиток пароха після його смерті переходив до священника-наступника³³.

Усе ж це не вирішило проблем їмості-вдови та її малолітніх дітей. Саме тому ще на початку XIX ст. серед греко-католицького духовенства зародилася ідея заснування фонду допомоги вдовам і сиротам священників. У Львівській єпархії цю ініціативну

²⁷ ЦДІАЛ України. Ф. 201. Оп. 3. Спр. 9. Арк. 35. Це була досить велика сума на той час, адже конгруа каплана (мінімальний, забезпечений законодавчо, дохід священника) становила тоді 210 золотих ринських (Там само. Арк. 30–30 зв.).

²⁸ Там само. Арк. 39–41.

²⁹ Богачевська-Хом'як М. Білим по білому: Жінки у громадському житті... С. 120–121.

³⁰ Промова Ярослава Грицака на врученні почесного докторату Honoris causa Марти Богачевській-Хом'як. URL <https://ucu.edu.ua/news/promova-yaroslava-hrytsak-na-vruchenni-pochesnoh-doktora-marti-bohachevskij-homyak/?fbclid=IwAR31ccYCqPCWKhUnhpM-u28RupCrgcC3ybibiMBDloe6hswDm-TQ9ht1xTA>

³¹ ЦДІАЛ України. Ф. 201. Оп. 3. Спр. 1. Арк. 1.

³² Там само. Арк. 1 зв.

³³ Собори Львівської єпархії XVI–XVIII століть... С. 322.

хотіли реалізувати за часів єпископа Михайла Скородинського. Це зазначено у вступі до першого статуту Фонду допомоги вдовам і сиротам греко-католицьких священників. Там же пояснено, що його заснування відтермінувала передчасна смерть М. Скородинського в 1805 р. і наступні «нещасні обставини»³⁴. Під останніми, очевидно, мали на увазі наполеонівські війни та клопотання греко-католицького духовенства Австрійської імперії про відновлення Галицької митрополії³⁵.

Остаточо у Львівській архієпархії фонд вдалося закласти 24 червня 1821 р., коли його створення й особливості функціонування погодили на дієцезіальному синоді у Львові. Після цього підготували статут, де чітко розписали засади функціонування.

Перший статут був актуальним щонайменше впродовж першого десятиліття діяльності цієї інституції³⁶. Відповідно до нього, фонд мав отримувати кошти із семи джерел. Перший і найголовніший – щорічні добровільні пожертви священнослужителів. При цьому священник сам повинен був визначати їхній розмір, відповідно до своєї фінансової змоги³⁷. Отож на початку існування фонд не був страховою організацією. Від парохів не вимагали вносити визначену суму, а наявність чи відсутність пожертв окремого священника не впливала на виплати його овдовілій сім'ї.

Автори статуту підраховали, що капітал, достатній для забезпечення священних удів, повинен становити мінімум 167 660 зол. рин.³⁸ Зауважу, що цієї суми не вдалося зібрати навіть протягом 10 наступних років. У 1833 р. у касі було всього 29 тис.³⁹ Основна причина повільного її поповнення – бідність греко-католицьких священників. На початку 30-х років XIX ст. більшість із них заявляла, що може жертвувати на фонд від 1 до максимум 6 флоринів на рік⁴⁰.

Другим джерелом доходу каси мали стати відсотки чи комісійні від позики внесків приватним особам⁴¹. Здебільша їх позичали під заставу нерухомого майна під 5 % річних⁴². Зичити гроші почали відразу ж після заснування фонду. Наприклад, у 1824 р. позику в розмірі 2 000 зол. рин. отримав Станіслав Бохдан, власник с. Задвір'я⁴³.

³⁴ ЦДІАЛ України. Ф. 201. Оп. 3. Спр. 1. Арк. 1.

³⁵ Великий А. 3 літопису християнської України: Церковно-історичні радіолекції з Ватикану. Рим: Вид-во оо. Василян, 1975. Т. VII. С. 191–195, 198–200.

³⁶ Серед документів вдовичо-сирітського фонду Львівської архієпархії (ЦДІАЛ України. Ф. 201. Оп. 3) наступний збережений статут – прийнятий у 1868 р. Натомість М. Богачевська-Хомяк згадує статут фонду цієї архієпархії за 1848 р. Він зберігся серед документів Перемишльського єпископства в державному архіві в Перемишлі (Богачевська-Хомяк М. Білим по білому. Жінки у громадському житті... С. 121).

³⁷ ЦДІАЛ України. Ф. 201. Оп. 3. Спр. 1. Арк. 1. У 1860 р. річний внесок пароха був фіксованим і становив 4 флорини 20 крейцерів (Там само. Спр. 4. Арк. 30–30 зв.).

³⁸ Там само. Спр. 1. Арк. 2.

³⁹ Там само. Спр. 9. Арк. 17. У документах цю валюту називають по-різному: золотий ринський або флорин. По суті, це одна й та ж монета, оскільки німецька назва золотого ринського звучить як *Gulden rheinisch*, а гульден – це флорин. Навіть коли в 1857 р. запровадили нову австрійську валюту, де основним номіналом став флорин (гульден), у Галичині його продовжували називати золотим ринським, який ділився на 100 крейцерів (Шуст Р. НумізMATика. Історія грошового обігу та монетної справи в Україні: навч. посібн. 2-ге вид. Київ: Знання, 2009. С. 229).

⁴⁰ ЦДІАЛ України. Ф. 201. Оп. 3. Спр. 8. Арк. 12, 40 зв., 54 зв.; Спр. 9. Арк. 1, 3, 4, 6, 8.

⁴¹ Там само. Спр. 1. Арк. 1.

⁴² Там само. Спр. 11. Арк. 15.

⁴³ Там само. Спр. 8. Арк. 16–18 зв.

Крім того, засновники фонду розраховували, що священники та весь клир складатимуть пожертву в час приходу на нову парафію чи заміщення вакантної посади (декана, його заступника, наглядача парафіяльної школи тощо)⁴⁴. Щодо фінансової спроможності на це парохів, то якщо вони змінювали стару парафію на кращу нову, яка, відповідно, мала приносити більше доходу, то могли дозволити собі виділити певну суму на таку благодійність. Кардинально іншою була ситуація з молодими священниками, які починали службу на парафії відразу ж після закінчення семінарії. Переважно вони були вбогими, одружувалися з жінками з невеликим посагом, тому часто розраховували на фінансову підтримку рідних і «на початках ледве самі утримуватися можуть чи до свого господарства робляться здатними»⁴⁵.

Очікували, що священники ділитимуться з фондом і частиною пожертв, які їм звично давали в час титулярного дня церкви, який називали відпустом⁴⁶. Окрім того, засновники фонду просили парохів вносити кошти в час їхніх особистих родинних свят, як-от хрещення, одруження дітей, іменини членів священичої родини чи навіть поминання близьких померлих. Додаткових і багатих пожертв чекали від неодружених чи бездітних, а також тих, чії діти вирости й самі себе забезпечували. Останнім джерелом доходу мали стати внески патронів парафій⁴⁷.

Незважаючи на те, що заснування цієї інституції підтримувала державна влада, у статуті жодного разу не згадане централізоване фінансування. Основним джерелом його поповнення мали бути суто добровільні пожертви греко-католицьких священників.

Накопичені кошти фонд мав давати вдовам та їхнім дітям щороку. Проте їмості не отримували однакової допомоги. Її розмір залежав від вислуги померлого священника: якщо він служив від року до 10, то його вдову відносили до I класу, якщо від 11 до 20 років – до II, якщо від 21 і більше – до III. Удова I класу мала отримувати 20 зол. рин. у конвенційній монеті⁴⁸, II – 30, III – 40⁴⁹. Таку різницю аргументували тим, що їмость I і II класів переважно доволі молода, а отже, має змогу працювати та заробляти. Крім того, автори статуту зауважували, що більшість цих жінок живе по селах, а прожиття там не дуже дороге⁵⁰. Вдова отримувала кошти до смерті. Проте, якщо знову виходила заміж, то гроші їй переставали виплачувати⁵¹.

⁴⁴ ЦДІАЛ України. Ф. 201. Оп. 3. Спр. 1. Арк. 1.

⁴⁵ Такою була думка духовенства Оброшинського деканату, висловлена під час обговорення реорганізації фонду на початку 30-х років XIX ст. (Там само. Спр. 8. Арк. 32). Ідентичні висловлювання лунали й зі сторони священників інших деканатів, зокрема Білчецького (Там само. Арк. 40) та Городенківського (Там само. Арк. 54).

⁴⁶ Там само. Арк. 1.

⁴⁷ Там само. Арк. 1 зв.

⁴⁸ Назва походить від конвенційної монетної системи, яку в Австрійській імперії заснували у 50-х роках XVIII ст. Її обігові монети були високоякісними. Змінили їх тільки 1857 р. (Огуй О. Конвенційна система. *Енциклопедія історії України* / редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. Київ: Вид-во «Наукова думка», 2008. Т. 5. URL: http://www.history.org.ua/?termin=Konventsina_Systema).

⁴⁹ У 40-х роках розмір допомоги зменшили. Наприклад, у 1847 р. вдова I класу продовжувала отримувати 10 зол. рин., тоді як II і III – 15 і 20 зол. рин. відповідно (ЦДІАЛ України. Ф. 201. Оп. 3. Спр. 12. Арк. 9 зв.).

⁵⁰ ЦДІАЛ України. Ф. 201. Оп. 3. Спр. 1. Арк. 2.

⁵¹ Там само. Арк. 1 зв.

Щодо допомоги сиротам, то розмір і період виплати для хлопчика й дівчинки були різними. Першим нараховували 35 зол. рин. і 35 крейцерів у конвенційній монеті щороку до 17 років. Натомість дівчата отримували майже вдвічі менше – 18 зол. рин. і 30 крейцерів у конвенційній монеті до 15 років зокрема⁵². Виплати фонду для хлопців та дівчат зрівняли в 1884 р.⁵³

У статуті пояснено таку різницю в часі й розмірі допомоги. По-перше, оскільки сини священників часто обирали шлях батька, то потребували відповідної шкільної освіти, а отже, коштів для її здобування⁵⁴. Виплату до 17 років аргументовано тим, що саме в цей час хлопці стають дорослими й досить свідомими, щоб обрати свій майбутній шлях. Якщо ж вони захочуть вступити до семінарії, то «безкоштовного навчання ... [у ній – М. О.] можуть стати учасниками».

По-друге, дівчатам, як пояснювали автори статуту, достатньо вміти читати, писати, знати основи релігії та навчитися ручної роботи. Для цього вистачить відвідувати безкоштовну парафіяльну школу чи навчитися цих навиків у рідних. Тому їх виховання і підготовка до дорослого життя були менш затратними. Виплати до 15 років, зокрема, аргументовано тим, що цей вік цілком достатній, щоб дівчина могла вийти заміж чи почала заробляти, працюючи на «жіночих роботах»⁵⁵. Щодо «вийти заміж», то у XIX ст. на українських землях дівчина віком 14–18 років вважалася дорослою і саме в цей час готувалася до подружнього життя⁵⁶. Це було на 5–6 років раніше, ніж у Західній Європі⁵⁷. Щодо іншого сценарію життя молододі дівчини – «праці на жіночих роботах», то для Галичини зокрема і Східної Європи загалом така практика не була частим явищем. Натомість у західноєвропейських країнах наявність т. зв. «*life cycle servants*» звична. Тобто тут було достатньо молодих осіб, які служили в когось у період між покиданням батьківського дому та закладенням власного⁵⁸. Все ж сучасні польські дослідники доводять, що «*life cycle servants*» були й у старопольському суспільстві⁵⁹, а не тільки на захід від «лінії Гайнала» (її вивів математик Джон Гайнал (*John Hajnal*) і вона з'єднує Санкт-Петербург та Трієст, поділяючи Європу на два регіони з різними рівнями шлюбності)⁶⁰. Очевидно, наймана праця молодих дівчат траплялася і в Галичині в першій половині XIX ст., тому греко-католицькі священники не відкидали такої можливості.

⁵² ЦДІАЛ України. Ф. 201. Оп. 3. Спр. 1. Арк. 1 зв.–2.

⁵³ Богачевська-Хомяк М. Білим по білому. Жінки у громадському житті... С. 122.

⁵⁴ Швидше за все майбутні священники повинні були навчатися в головній школі, адже саме вона готувала до вступу в реальну школу чи гімназію. Останні були розраховані на тих осіб, які «мають намір посвятити себе вищим штукам» (Ступарик Б. Шкільництво Галичини (1772–1939). Івано-Франківськ, 1998. С. 18). Оскільки розташовувалися ці освітні заклади в містах, то проживання дитини в них вимагало коштів, навіть якщо навчання було безкоштовним.

⁵⁵ ЦДІАЛ України. Ф. 201. Оп. 3. Спр. 1. Арк. 1 зв.–2.

⁵⁶ Ігнатенко І. Жіноче тіло у традиційній культурі українців. Харків, 2016. С. 62.

⁵⁷ Kuklo C. Kobieta samotna w społeczeństwie miejskim u schyłku Rzeczypospolitej szlacheckiej. Studium demograficzno-społeczne. Białystok, 1998. S. 59–60.

⁵⁸ Kuklo C. O historii społecznej z perspektywy demografa historycznego słów parę. *HISTORYKA. Studia Metodologiczne*. Kraków, 2019. T. 49. S. 312–313.

⁵⁹ Ibid. S. 320.

⁶⁰ Kuklo C. O historii społecznej z perspektywy demografa historycznego... S. 313.

В окремих випадках удови та сироти могли розраховувати на додаткову допомогу. Проте для цього фонд повинен був мати змогу покрити такі витрати⁶¹. Крім того, якщо сирота священника мала інвалідність, то отримувала виплати на постійній основі, а не з віковим обмеженням⁶².

Щодо чисельності вдів і сиріт греко-католицьких священників у Львівській архієпархії на період заснування фонду, то на 1820 р. перших було 86, а других – 139. Удів I класу – 8, II – 28, а III – 50. Сиріт-хлопців нарахували 75, а дівчат – 64. Для виплати їм річної допомоги потрібно було 6 852 зол. рин. і 45 крейцерів⁶³. Протягом року їхня кількість суттєво зросла й на червень 1821 р. в архієпархії було 108 вдів священників (10 – I класу, 32 – II, 66 – III) та 166 сиріт (90 хлопців і 76 дівчат)⁶⁴. Щоб забезпечити їх річною допомогою, каса фонду мала становити мінімум 8 383 зол. рин.

Таблиця

**Чисельність вдів і сиріт греко-католицьких священників
за 1820 та 1821 роки⁶⁵**

Роки	К-сть вдів	К-сть хлопців сиріт	К-сть дівчат сиріт
1820	86	75	64
1821	108	90	76

Як уже зазначено, засновники фонду підраховували, що для його повноцінного функціонування потрібно 167 660 зол. рин. капіталу. Аргументували це тим, що кількість священників, яких тоді не вистачало на парафіях, зростатиме, а отже, збільшуватиметься й чисельність їхніх вдів і сиріт⁶⁶.

Варто розглянути значимість такої фондової допомоги для тогочасної самотньої матері з дітьми. Якщо за приклад взяти їмость-удову II класу з двома неповнолітніми дітьми (хлопчиком і дівчинкою), то в рік вона могла отримати 83 зол. рин. та 65 крейцерів. Зауважу, що тоді вчителям тривіальних шкіл уряд платив 250 зол. рин. на рік⁶⁷. Порівняно з цим указана сума видається невеликою. Проте ці гроші не мали бути єдиним доходом овдової сім'ї, адже передбачалось, що їмость не сидітиме без праці. Цю інституцію закладали, щоби вдови не стали тягарем для своїх родичів та близьких і щоб не залишилися без допомоги взагалі⁶⁸.

Фонд функціював завдяки комісії із двох деканів, двох парохів та секретаря. Їх обирали раз на 3 роки на синоді Львівської архієпархії. Одних і тих же членів могли вибирати неодноразово. Після обрання вони мали скласти присягу. За

⁶¹ ЦДІАЛ України. Ф. 201. Оп. 3. Спр. 1. Арк. 2.

⁶² Там само. Спр. 58. Арк. 41.

⁶³ Там само. Спр. 57. Арк. 2 зв.

⁶⁴ Там само. Спр. 1. Арк. 2.

⁶⁵ На жаль, важко простежити динаміку збільшення/зменшення кількості священничих вдів і сиріт цієї єпархії на початку діяльності фонду. Наступні збережені статистичні дані належать аж до 1842 р.

⁶⁶ ЦДІАЛ України. Ф. 201. Оп. 3. Спр. 1. Арк. 2.

⁶⁷ Сірополко С. Історія освіти в Україні... С. 517.

⁶⁸ ЦДІАЛ України. Ф. 201. Оп. 3. Спр. 1. Арк. 2.

роботу їм не платили – комісари працювали на волонтерських засадах⁶⁹. Головував над ними член капітули, якого обирав ординаріат. Комісія мала засідати у Львові, тут же, при митрополичій архикафедрі, перебувала її канцелярія з касою внесків і приходів фонду. Остання повинна була мати подвійний замок, а ключі від неї зберігалися в декана й пароха, які входили до комісії. Фінансовий рік фонду, як і комісії, починався 1 липня, а закінчувався 30 червня.

У деканаті фондом займалися два місцеві капелани, яких обирали раз на рік. При цьому допускалося повторне обрання. На місцях фонд мав окрему касу з подвійним замком, де зберігали внески для допомоги вдовам і сиротам. Касу могли відкрити тільки у присутності обох обраних капеланів⁷⁰.

Хоча заснування фонду погодили 1821 р., а цісар підтвердив восени 1823 р., парохі на місцях отримали друковані екземпляри статуту наприкінці літа – на початку осені 1824 р. Підготували їх у друкарні Йозефа-Яна Піллера (Joseph Jan Piller) у Львові⁷¹ польською та німецькою мовами. Парохі отримували статуту у деканальному уряді, часто в період проведення синоду деканату, що підтверджували підписом. Статут вони повинні були вкласти до парафіяльних актів. Декани й парохі, які опікувалися кількома парафіями, одержували кілька примірників⁷².

Цікаво, що клир тільки одного деканату – Косівського – дав пожертви на фонд одразу ж під час отримання примірників статуту: 17 священників по 20 крейцерів. Так загальна сума пожертви становила 5 зол. рин. і 40 крейцерів у конвенційній монеті. Внесків не склали тільки двоє⁷³.

На початку 1825 р. Львівська архієпархія розробила правила ведення документації фонду як на місцях, так і при головній касі⁷⁴. Їх відправили кожному капеланові, який відповідав за збір пожертв при деканаті⁷⁵. Загалом, вони повинні були фіксувати внески та витрати у трьох типах документів. Перший – декларація добровільних пожертв⁷⁶, де записували прізвище, ім'я, посаду священнослужителя, який її дав, та розмір (див. Додаток 1). Капелани мали робити два екземпляри цієї декларації: один вкладали до книги приходів і видатків деканальної каси, другий відправляли до канцелярії фонду зі зведеним списком доходів⁷⁷.

Інший документ, який вимагали вести на місцях, – Книга приходів і видатків деканальної каси⁷⁸. У ній пожертви й витрати фіксували за датами. При цьому вказували: хто в цей день вніс кошти, скільки і з якої причини. Крім того, записували витрати: скільки й на що (див. Додаток 2).

⁶⁹ Відомо, що в 70-х роках XIX ст. службовці фонду вже отримували платню (Там само. Спр. 212. 53 арк.).

⁷⁰ Там само. Спр. 1. Арк. 2–2 зв.

⁷¹ Заснували її у 1773 р. і в період дослідження це була одна з двох друкарень Галичини, яка могла друкувати кирилицею (Сірополко С. Історія освіти в Україні... С. 521). Проте виявлені зразки статуту фонду надруковано тільки польською та німецькою мовами.

⁷² ЦДДАЛ України. Ф. 201. Оп. 3. Спр. 1. Арк. 49–100.

⁷³ Там само. Арк. 92–93.

⁷⁴ Там само. Арк. 36–37; Там само. Спр. 38. Арк. 1–4.

⁷⁵ Там само. Спр. 1. Арк. 37.

⁷⁶ Там само. Арк. 38.

⁷⁷ Там само. Арк. 36.

⁷⁸ Там само. Арк. 38 зв.

Останній документ, який капелани повинні були вести на місцях, – зведений список доходів та витратків деканальної каси фонду⁷⁹. Вимагали готувати два його екземпляри: один залишали в деканаті, другий відправляли до Львова. Зведений список – це таблиця, де фіксували кількість грошей, які вдалося зібрати за фінансовий рік (із 1 липня по 30 червня). Спочатку підраховували кошти з кожного окремого джерела доходів та суму витратків. Укінці – загальний чистий дохід (див. Додаток 3).

Зведений список доходу завіряли деканальною печаткою і разом із коштами та декларацією добровільних пожертв передавали головній касі у Львові вкінці фондового фінансового року. Після відправки деканат мав отримати лист-підтвердження головної каси про отримання коштів⁸⁰.

Отже, як уже зазначено, фонд закладено для допомоги овдовілій їмості та її дітям. На його заснування саме на початку XIX ст. вплинула політика «просвітченого абсолютизму» Габсбургів, яка, зокрема, намагалася покращити становище парафіяльного духовенства, а отже, і членів його сім'ї, та допомогти вбогим. Фонд мав функціонувати переважно завдяки добровільним жертвам священників. Фіксувати й контролювати їх повинні були обрані капелани на місцях, а також комісія у Львові. Для чіткості їхньої роботи архієпархія розробила формуляри відповідних документів. Їмості мали отримувати щорічні виплати до смерті чи повторного одруження: молодші вдови – менше, старші – більше, оскільки очікувалося, що перші працюватимуть. Дітям-сиротам платили до часу їх дорослішання: дівчатам – до 15, хлопцям – до 17 років. Незважаючи на чітко розроблений план роботи фонду, у першому десятилітті діяльності викрилася його основна проблема – через бідність священників каса поповнювалася дуже повільно.

Додаток 1

Deklaracja ofiar dobrowolnych na wsparcie funduszu wdow i sierot kapłańskich Archidiecezyi Lwowskiej obr. gr. kath. od kleru dekanatu N. cyrkułu N. na rok N. uczyniona				
№ porządkowy	Deklaracja ofiar, podpis własnoręczny i tytuł ofiarującego	Ilość deklarowana mon. kon.		Uwaga
		fr.	kr.	
1.	Ofiaruie dac na ten fundusz zł. ryn. dwanaście m. k. N. Jan Czeski m.p.dziekan i paroch Lisku	12		
2.	Ofiaruie dac na ten fundusz zł. ryn. dziesięć m. k. N. Ignacy Bilski m.p. paroch Woli	10		
3.	Ofiaruie dac na ten fundusz zł. ryn. cztery m. k. N. Stefan Gurski m.p. administrator Jasnisk	4	30	

⁷⁹ ЦДІАЛ України. Ф. 201. Оп. 3. Спр. 38. Арк. 39 зв.

⁸⁰ Там само. Арк. 36–37.

4.	Ofiaruie dac na ten fundusz zł. ryn. dwa m. k. N. Irzy Dolanski m.p. kooperator Lipska	2	6	
5.	xc. xc.			
	Summa Brody dnia 1 kwietnia 1825 Coram me Jane Czeski m.p. Decano Brodensi	28	36	

Додаток 2

Księga przychodów i wydatków kassy dekanalney funduszu na wsparcie wdow i sierot kapłańskich archidiecezyi Lwowskiej obr. gr. kat. dekanatu N. cyrkulu N. od dnia 1 lipca 824 zaczęta							
N. porząd- kowy	Dzień, miesiąc, rok, źródło przychodu i przedmiot wydatku	Ilość przychodu		Ilość wydatku			
		fr.	kr.	fr.	kr.		
	<u>Rok 1824</u>						
	<u>Dnia 10 Lipca</u>						
	Podług uczynioney deklaracyi złożył:						
1.	Prew. JX. dziekan Jan Czeski paroch Liska	12					
2.	X. Ignacy Bilski paroch Woli	10					
3.	X. Stefan Gurski administrator Jasnisk	4	30				
4.	X. Jrzy Dolański kooperator Lipska	2	6				
5.	xc. xc. xc.						
	<u>Dnia 18 7bra</u>						
6.	Od x. Skolskiego pod czas instollacyi na pa- rocha Biłki	1	30				
	<u>Dnia 1 9bra</u>						
7.	Od robotu i okucia kassy wraz z dwoma zam- kami i kluczami wydano			1	30		
8.	Za libre papieru conceptowego				8		
	<u>Dnia 20 Xbra</u>						
9.	X. Jan Silski podczas odbierania admininstracyi Zorniski	1					
	<u>Dnia 30 Xbra</u>						

10.	Od X. Gregorza Malskiego z ofiar odpustu w Skale	2				
...	
	Summa przychodow	947	51			
	S. wydatkow			1	38	
	Odciągnowszy od przychodu 947 fm. 51 xm.					
	wydatek roczny 1 fm. 38 xm.					
	zostaie w kassie rocznego czystego przychodu	946	13			
	<u>Dnia 22 janii</u>					
20.	JX. dziekan Jan Czeski podług załączonego tu pisma własnoręcznego wzioł. Koncem odwiezienia kwoty do kassy głównej instytutu wdow i sierot kapłańskich we Lwowie			946	13	
	<u>Adnotacya</u> Jako pismo zapewniające ze kassy dekanalnej kwota 946 fr. 13 kr. mon. kon. we Lwowie do głównej kassy Instytutu wdow i sierot kapłańskich oddana, na dniu dziesiątym do kassy dekanalnej tegoż Instytutu złożonem zostało, na to sie podpisujemy					
	Brody dnia 2 lipca 825					
	N.N. dziekan Brodzki					
	N.N. prefekt kassy					
	N.N. prefekt kassy					

Summa przycho- dow	28	36	2	30	5			45	873		38	947	51				
Summa wydat- kow													1	38			
Odcięgnow-szy od przychodu 947 fr. 51 wyda- tek 1 fr. 38 kr.																	
Zostaie czystego przychodu rocz- nego																946	13
Brody dnia 20 czerwca 825		N.	N.	pre	fek	t k	ass	y									
Coram me deca- no Brodo N.N.		N.	N.	pre	fek	t k	ass	y									

REFERENCES

Adadurov, V. (2010). Svit politychnykh pohliadiv Antonii Anhelovycha: Dokumenty do vyvchennia fenomenu imperskoi identychnosti sered dukhovenstva Halychyny naprykintsi XVIII – na pochatku XIX st. *Naukovi zapysky UKU*, 2 (1), 299–336 [in Ukrainian].

Bohachevska-Khomiak, M. (2018). *Bilym po bilomu: Zhinky u hromadskomu zhytti Ukrainy. 1884–1939*. Lviv [in Ukrainian].

Broński, K. (2010). Rozwój systemu ubezpieczeń społecznych w Galicji w XIX wieku (zarys problematyki). *Zeszyty naukowe Uniwersytetu Ekonomicznego w Krakowie*, 824, 5–24 [in Polish].

Broński, K. (2010). Towarzystwo Wzajemnych Ubezpieczeń Urzędników Prywatnych we Lwowie jako podmiot ekonomii społecznej (zarys problematyki). *UR Journal of Humanities and Social Sciences*, 1 (14), 45–65 [in Polish].

Domańska, J. (2011). Dobroczynność względem sierot na ziemiach polskich do 1918 roku. *Biuletyn Historii Wychowania*, 27, 19–31 [in Polish].

Dziubynska, Kh. (2013). Opika i vykhovannia ditei-syrit u diialnosti asotsiatsii i pryvatnykh fondiv Polshchi v XIX st. *Porivnialno-pedahohichni studii*, 4 (18), 13–19 [in Ukrainian].

Ihnatenko, I. (2016). *Zhinoche tilo u tradytsiinii kulturi ukrainsiv*. Kharkiv [in Ukrainian].

Kolb, N. (2015). «Z Bohom za Tserkvu i vitchyznu»: hreko-katolytske parafialne dukhovenstvo v Halychyni u 90-ky rokakh XIX stolittia. Zhovkva: Misioner [in Ukrainian].

Kryzhanivskyy, O., & Plokhii, S. (1994). *Istoriia tserkvy ta relihiinoi dumky v Ukraini* (Vol. 3). Kyiv: Lybid [in Ukrainian].

Kuklo, C. (1998). *Kobieta samotna w społeczeństwie miejskim na schyłku Rzeczypospolitej szlacheckiej. Studium demograficzno-społeczne*. Białystok [in Polish].

Kuklo, C. (2019). O historii społecznej z perspektywy demografa historycznego słów parę. *HISTORYKA. Studia Metodologiczne*, 49, 301–328 [in Polish].

Łapot, M. (2004). Żydowska opieka nad dzieckiem sierocym w Galicji w XIX i na początku XX w. (do 1914 r.) *Prace naukowe Akademii im. Jana Długosza w Częstochowie. Seria Pedagogika*, XIII, 57–73 [in Polish].

Nazarko, I. (1962). *Kyivski i Halytski mytropolity: Biohrafichni narysy (1590–1960)*. (Vol. XIII). Rome: oo. Vasyliiany [in Ukrainian].

Ohui, O. (2008). Konventsniina systema. In V. Smolii (Ed.), *Entsyklopediia istorii Ukrainy – Encyclopedia of the History of Ukraine* (Vol. 5). Retrieved from http://www.history.org.ua/?termin=Konventsniina_Systema [in Ukrainian].

Panfilova, T. (2013). Sotsialno-ekonomichni ta natsionalno-politychni reformy v Avstriiskii imperii na zlami XVIII–XIX st. ta yikh vplyv na zarodzhennia struktur ukrainskoho hromadianskoho suspilstva. *Istorychni studii Shkidnoievropeiskoho natsionalnogo universytetu imeni Lesi Ukrainky*, 9–10, 32–33 [in Ukrainian].

Promova Yaroslava Hrytsaka na vruchenni pochesnoho doktoratu Honoris causa Marti Bohachevskii-Khomiak. (2013). Retrieved from <https://bit.ly/3t5A0oN> [in Ukrainian].

Shust, R. (2009). *Numizmatyka. Istorii hroshovoho obihu ta monetnoi spravy v Ukraini* (2nd ed.). Kyiv: Znannia [in Ukrainian].

Siropolko, S. (2001). *Istorii osvity v Ukraini*. Kyiv: Naukova dumka [in Ukrainian].

Skochylas, I. (Comp.). (2006). *Sobory Lvivskoi yeparkhii XVI–XVIII stolit*. Lviv: Vydavnytstvo Ukrainskoho Katolytskoho Universytetu [in Ukrainian].

Stuparyk, B. (1998). Shkilnytstvo Halychyny (1772–1939). Ivano-Frankivsk [in Ukrainian].

Velykyi, A. (1975). *Z litopysu khrystyianskoi Ukrainy: Tserkovno-istorychni radiolektsii z Vatykanu* (Vol. VII). Rome: Vydavnytstvo oo. Vasyliian [in Ukrainian].

Marta ONYSKIV

PhD

Junior Researcher at the Department of Medieval Studies

Ivan Krypiakevych Institute of Ukrainian Studies

National Academy of Sciences of Ukraine

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-4484-7548>

e-mail: MartaMn9@gmail.com

THE FUND FOR ASSISTANCE TO WIDOWS AND ORPHANS OF GREEK CATHOLIC PRIESTS: ESTABLISHMENT AND FEATURES OF FUNCTIONING AT THE BEGINNING OF THE ACTIVITY

Introduction. The position of a widow was hard after her husband's death. She needed assistance. The fund for assistance to widows and orphans of Greek Catholic priests was established to support these women. *The purpose* of the article is to investigate the causes of establishing the first fund for assistance to widows and orphans of Greek Catholic priests. In addition, the features of the fund's work in the 1820^s and early 1830^s are explored. *Results.* The fund was established in 1823 and worked at the territory of the Greek Catholic Archdiocese of Lviv. It was to be replenished by seven sources. Priests' voluntary donations were the main

of them. The widows received various payments from the fund. Their amount depended on the service time of a widow's husband. Besides that, orphan boys received more money than orphan girls did. The dean's office elected two priests who had to control and fix the donations. Elected priests got the documents' examples, which they had to keep. The forms of these documents are published in the article. *Conclusion.* The fund was established to support the widows of Greek Catholic priests and their children. However, the first decade of its existence was not efficient. Although the fund had developed a charter and features of the work, it could not raise enough money for assistance to widows. Priests' poverty was the main reason for this.

Keywords: fund for assistance to widows and orphans of Greek Catholic priests, the Greek Catholic Archdiocese of Lviv, charter, widow, orphan, donation, payment.

Наталія МИСАК

*кандидат історичних наук, старший науковий співробітник
відділу нової історії України
Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-8685-9566>
e-mail: natalia_mysak@ukr.net*

ОСОБЛИВОСТІ ФІНАНСОВОЇ ОРГАНІЗАЦІЇ ТА ДІЯЛЬНОСТІ СТУДЕНТСЬКИХ ТОВАРИСТВ У ГАЛИЧИНІ (ДРУГА ПОЛОВИНА ХІХ – ПОЧАТОК ХХ СТОЛІТТЯ)

На основі аналізу статутних документів та інших архівних матеріалів досліджено особливості фінансового устрою студентських товариств у Галичині наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. Розкрито законодавчі механізми формування статутного фонду організацій, специфіку його використання та передачі іншим установам/товариствам/фондам у випадку ліквідації молодіжного гуртка. Проаналізовано основні джерела поповнення оборотного фонду: добровільні пожертвування і допомоги, членські внески, кошти від повернення раніше наданих позичок, доходи від видавництва і продажу книг, організації різноманітних вечорів, концертів, театральних вистав та інші кошти, які поповнювали каси товариств. Акцентовано увагу на дотаційній політиці крайових інституцій, особливо Галицького сейму, щодо студентських товариств.

Зазначено, що для обліку фінансової діяльності в молодіжних організаціях існувала посада скарбника, функції якого були чітко прописані у статуті, а інформацію про всі фінансові операції записували у спеціальну «касову книгу»; внутрішній фінансовий аудит здійснювала спеціальна контрольна комісія, яку члени товариства обирали щороку напередодні вибору нового керівництва. Розглянуто основні статті видатків організацій: видавництво книг і брошур, організація святкувань, фінансове сприяння членам. Наголошено на відмінностях в економічній діяльності польських і українських товариств, зумовлених різницею у матеріальній підтримці молоді польською й українською громадами в Галичині. Проаналізовано особливості позичкового фонду, який існував у структурі багатьох молодіжних товариств і був покликаний надавати у вигляді кредитів за низькими відсотковими ставками економічну допомогу студентам, які перебували у скрутному матеріальному становищі. Акцентовано увагу на систематичній фінансовій скруті, з якою стикалася більшість студентських товариств, що була зумовлена зростанням диспропорцій між наданими й поверненими позиками. Констатовано, що збільшення чисельності студентів-позичальників, повернення кредитів із запізненням або ж узагалі уникнення боржниками виплат погіршували економічне становище товариств, змушували їх через суд притягувати позичальників до відповідальності.

Ключові слова: студентські товариства, фінансовий устрій, економічна діяльність, «допомогові» функції, позички, Галичина.

У другій половині XIX ст. під впливом західноєвропейських тенденцій, лібералізаційних реформ Габсбургів, активізації українського й польського національного життя галицьке суспільство зазнає значних трансформацій. Формуються нові суспільні групи, що починають відігравати неабияку роль у суспільно-політичному, економічному та культурному житті краю. Однією з них стає молодь. Завдяки таким соціально-психологічним особливостям, як мобільність, відкритість для сприйняття нових ідей і поглядів, прагнення до модернізації, прогресивних змін, ця соціальна група перетворюється на чи не найактивнішу суспільну силу. Молодь стає своєрідним рушієм модернізації, акумулятором соціальних трансформацій у Галичині. У її середовищі ще в середині XIX ст. розпочинаються консолідаційні процеси, що закінчуються виникненням спершу неофіційних таємних гуртків, а згодом – легальних студентських товариств, мета яких – сприяти всебічному розвитку університетської молоді та її інтеграції у галицьке суспільство.

У сучасній історіографії молодіжний рух у Галичині кінця XIX – початку XX ст. належить до переліку досить актуальних проблем. Однак висвітлено й надалі не висвітлюють лише певні аспекти проблеми, насамперед, участь студентських товариств у громадсько-політичному та культурному житті краю, діяльність найяскравіших учасників цього руху тощо. Різним напрямкам роботи молодіжних організацій присвячені праці Ігоря Андрухів¹, Романа Ковалюка², Ігоря Гурака³, Володимира Леника⁴, Ірини Гуменної⁵, Тетяни Плазової⁶ тощо. Втім, попри значний інтерес до історії молодіжного руху, деякі моменти, зокрема й фінансова організація та основні напрями економічної діяльності, залишаються практично недослідженими. Лише епізодичні згадки про економічний стан молодіжних товариств наявні у статтях Казімежа Рендзінського (Kazimierz Rędziński) та Ізабелли Врони-Мерик (Izabella Wrona-Meryk)⁷.

¹ Андрухів І. Українські молодіжні товариства Галичини: 1861–1939: короткий історичний нарис. Івано-Франківськ: [б. в.], 1995. 73 с.; Андрухів І. О. Виховна діяльність українських молодіжних товариств у Галичині (1894–1939 рр.): автореф. дис. ... канд. пед. наук: 13.00.01 / Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника. Івано-Франківськ, 1997. 23 с.

² Ковалюк Р. Український студентський рух на західних землях. XIX–XX ст. Львів, 2001. 420 с.; Ковалюк Р. Національно-патріотичний рух студентської молоді Галичини в 1900–1914 роках. *Галичина*. 2002. № 8. С. 35–46.

³ Гурак І. Українське студентство у суспільно-політичному житті Східної Галичини (60-ті роки XIX – початок XX ст.): автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 / Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника. Івано-Франківськ, 2005. 19 с.; Гурак І. «Молода Україна»: студентство в суспільно-політичному житті Галичини (60-ті рр. XIX – початок XX ст.). Івано-Франківськ: ПП Третяк І. Я., 2007. 280 с.; Гурак І. Студентство у боротьбі за відкриття українського університету у Львові та події 1 липня 1910 р. *Українознавчі студії*. 2007–2008. № 8–9. С. 305–315.

⁴ Леник В. Українська організована молодь (Молодечі організації від початків до 1914 р.). Мюнхен; Львів: [б. в.], 1994. 181 с.

⁵ Гуменна І. Українські студентські товариства у розвитку освіти і науки у Східній Галичині першої третини XX ст. *Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія: Історія*. Тернопіль, 2013. Вип. 2, ч. 1. С. 51–56.

⁶ Плазова Т. І. Суспільно-політична діяльність молодіжних об'єднань у 1894–1939 рр. у Західній Україні. *Українська національна ідея: реалії та перспективи розвитку*. 2011. Вип. 23. С. 42–47.

⁷ Rędziński K. Bratnia Pomoc studentów Uniwersytetu Lwowskiego (1865–1918). *Prace naukowe Akademii im. Jana Długosza w Częstochowie. Rocznik Polsko-Ukraiński*. Częstochowa; Kijów; Lwów,

Мета статті – проаналізувати особливості фінансового устрою студентських товариств, зокрема основні джерела їхніх прибутків та головні статті видатків, дослідити діяльність, спрямовану на покращення матеріального становища галицької молоді. Визначити чинники, що впливали на економічну активність організацій, порівняти роль внутрішніх чинників і дотаційну діяльність різних суспільних інституцій; простежити взаємозв'язок між фінансовою стабільністю/нестабільністю товариств та рівнем їхньої інтеграції у суспільно-політичні й культурні процеси на теренах краю.

Зародження молодіжного руху в Галичині припадає на кінець 1850-х – 1860-ті роки одночасно в середовищі польських та українських студентів. Спершу студентські об'єднання мали нелегальний статус, іноді через протидію влади змушені навіть були згорнути свою діяльність. Свого часу така доля спіткала товариство «Академічна читальня» («Czytelnia Akademicka»), засноване 1859 р. студентами Краківського університету. Невдовзі після створення воно було розпущене і легітимізувало свою діяльність лише 1863 р.⁸ У 1855 р. почало функціювати товариство «Братня поміч»* («Bratnia Pomoc»), яке об'єднало студентів Львівської політехнічної школи (ЛПШ). За спрямуванням було «допомоговим» – мало на меті фінансово сприяти незаможній і потребуючій молоді, що здобувала вищу освіту⁹. 1867 р. польські студенти Львівського університету заснували «Академічну читальню». Ініціативний комітет подав статут товариства на розгляд Галицького намісництва** ще 1862 р., а відповідь отримав лише в лютому 1867 р.¹⁰

Активізації студентського життя сприяло ухвалення в Австро-Угорській імперії 15 листопада 1867 р. закону «Про товариства». Цей документ регламентував діяльність громадських організацій, визначав принципи, засади та механізми їх функціонування, специфіку відносин із державними і крайовими інституціями тощо.

Паралельно з консолідаційними процесами в середовищі польської молоді починає гуртуватися й українське студентство. У 1860-х роках у Львові виникають дві українські молодіжні «громади». Одна об'єднувала вихованців духовної семінарії, а друга – Львівського університету. Ці організації ставили перед собою завдання дбати про захист і реалізацію прав українського студента, репрезентувати його інтереси

2015. Т. XVII. S. 85–112; Rędziński K., Wrona-Meryk I. Żydowskie stowarzyszenia studenckie we Lwowie (1890–1918). *Prace Naukowe Akademii im. Jana Długosza w Częstochowie. Pedagogika*. Częstochowa, 2013. Т. XXII. S. 545–560.

⁸ Bąkowski K. *Historia Czytelni Akademickiej Krakowskiej i udział jej w sprawie budowy pomnika Adama Mickiewicza*. Kraków, 1882. S. 4.

* У Галичині товариств під такою назвою функціювало декілька: студентів Львівської політехнічної школи, студентів Львівського університету, слухачів Вищої рільничої школи в Дублянах, студентів Ветеринарної академії у Львові.

⁹ Rędziński K. *Bratnia Pomoc studentów Uniwersytetu Lwowskiego ...* S. 85.

**Галицьке намісництво – адміністративний орган для управління Королівством Галіції і Лодомерії (1849–1918) з центром у Львові. До його компетенції входили всі справи в межах повноважень австрійських Міністерства внутрішніх справ, Міністерства віросповідань та освіти, охорони краю, рільництва, частки фінансів і торгівлі, управління місцевою владою. Намісництво очолював намісник, якого призначав цісар. Він вважався особистим представником цісаря, представляв австрійський уряд у Галицькому крайовому сеймі, призначав нижчих урядовців, пропонував кандидатури на вищі адміністративні посади, наглядав за управлінськими інституціями, виконував спеціальні доручення, мав право законодавчої ініціативи.

¹⁰ Wojciechowski K. 1867–1892. Dwudziestą piątą rocznicę założenia «Czytelni Akademickiej» we Lwowie. Lwów, 1892. S. 4–5.

перед австрійською владою. Вони мали на меті сприяти поширенню національної самоосвіти, а також залучати молодь до обговорення актуальних мовно-літературних та політичних питань¹¹. У жовтні 1870 р. виникло українське студентське товариство «Академічна бесіда», від якого невдовзі відколовся «Академічний кружок». У грудні того ж року утворився гурток під назвою «Дружній лихвар». У 1871 р. він успадкував майно щойно самоліквідованої «Академічної бесіди». «Академічний кружок» і «Дружній лихвар» (у березні 1882 р. перейменовані на «Академічне братство») впродовж наступного двадцятиліття були єдиними організаціями у Східній Галичині, які представляли й захищали інтереси української університетської молоді.

Одночасно з українськими та польськими починають виникати єврейські студентські товариства. У 1867 р. у Львові почало функціонувати Єврейське товариство підтримки студентів університету, ригоризантів*, концептових практикантів та авскультантів** (*Żydowskie Towarzystwo ku Wspieraniu Słuchaczów Wszecznicy, Rygorozantów, Praktykantów Konceptowych i Auskulantów*). У наступні десятиліття значна частина єврейської молоді гуртувалася в товариствах «Вогонь» («Ognisko»), одночасно заснованих 1889 р. у Кракові та Львові. Вони не мали чіткого національного спрямування. Проте більшість їхніх членів поділяли соціалістичну ідеологію. У 1902 р. після розколу львівського «Вогню» молодь, що не симпатизувала соціалістам, заснувала організацію «Союз» («Związek»), яка мала на меті сприяти науковому розвитку і товариському життю єврейських студентів, ширити освіту серед єврейської громади Львова. У 1907 р. почало функціонувати ще одне товариство єврейської молоді – «Об'єднання» («Zjednoczenie»)¹².

Наприкінці XIX – на початку XX ст. із активізацією студентського життя у Галичині починають функціонувати нові товариства: «Ватра», «Академічна громада», «Основа», Український студентський союз, Товариство бібліотеки слухачів права (*Towarzystwo Biblioteki Słuchaczów Prawa*), «Братня поміч» слухачів Вищої рільничої школи в Дублянах (*Towarzystwo Bratniej Pomocy Słuchaczów Krajowej Wyższej Szkoły Rolniczej*), «Братня поміч» студентів Ветеринарної академії (*Towarzystwo Bratniej Pomocy Słuchaczów Akademii Weterynaryjnej*), Академічний клуб велосипедистів (*Akademicki Klub Cyklistów*), Академічне спортивне об'єднання польської молоді (*Akademicki Związek Sportowy Młodzieży Polskiej*) у Львові тощо.

Студентські організації відіграли важливу роль у консолідації молоді, розширенні її прав, освітніх і культурних можливостей. Водночас в умовах такого різноманіття товариств та гуртків вони змушені були «боротись» за своїх членів. Адже діяльність організацій пропорційно залежала від чисельності молоді в їх складі. Керівництво товариств, щоб реалізувати потреби своїх членів, повинно було вести

¹¹ Серета О. Громади ранніх народовців у Східній Галичині (60-ті роки XIX століття). *Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність*. Львів, 2001. Вип. 9: Ювілейний збірник на пошану Феодосія Стебля. С. 380.

* Ригоризант – здобувач докторського наукового ступеня; від ригороза – спеціальні іспити, складення яких було частиною процедури одержання ступеня доктора наук. Кількість іспитів залежала від спеціальності. Наприклад, для здобуття ступеня доктора філософських наук, складали дві ригорози, доктора юридичних чи медичних наук – три. Ригорози приймали спеціальні комісії, що створювали на профільних факультетах університетів.

** Авскультант – службовець нижчого рангу, зазвичай початківець, в австрійській державній системі.

¹² Rędziński K., Wrona-Meryk I. *Żydowskie stowarzyszenia studenckie...* S. 545, 547–548, 551.

продуману економічну політику, спрямовану на збільшення ресурсів, відшукувати нові джерела фінансування, вдаватися до ризикованих економічних кроків. Усе це давало можливість збільшувати й урізноманітнювати матеріальну підтримку молоді.

Фінансовий устрій студентських товариств і джерела їх прибутків суворо регламентували статутні документи. Як правило, все майно молодіжних організацій поділялося на два фонди: «коренний» або «залізний» (статутний) та «оборотний» (обіговий). Перший поповнювали за рахунок банківських відсотків від цінних паперів, добровільних пожертвувань і сум, спеціально виділених рішенням загальних зборів. Цей фонд був недоторканим. Переважно зберігали його в банку у вигляді цінних паперів (державних облигацій). Порушити могли лише за надзвичайної фінансової скрути за дозволом загальних зборів товариства. Його розмір був показником ефективності економічної діяльності організації. Так, статутний фонд товариства «Дружній лихвар» був доволі незначним – у листопаді 1881 р. становив усього 317,25 зол. рин.*. У червні наступного року його обсяг зріс до 367,41 зол. рин.¹³. Зовсім інші цифри репрезентують діяльність польських товариств. Статутний фонд «Братньої помочі» студентів ЛПШ від 1870 р. до 1890 р. збільшився учетверо: у 1870 р. – 3 226,29 зол. рин., у 1874 р. – 3 869,5, у 1880 р. – 5 894,63, у 1888 р. – 11 268,88, а 1890 р. – 12 222,52¹⁴. Дещо меншим за обсягом був статутний фонд «Братньої помочі» студентів Львівського університету. У квітні 1902 р. його розмір становив 17 569,81 крон (8 784,91 зол. рин.). Керівництво товариства частину коштів зберігало в готівковій формі (1 169,81 крон), а частину – в облигаціях (16 400 крон)¹⁵.

Статутний фонд краківської «Академічної читальні» на час заснування товариства становив усього 1 000 зол. рин. За 20 років його розмір збільшився аж до 50 тис. зол. рин.¹⁶. Таке зростання капіталу свідчило про доволі ефективну економічну політику організації.

Оборотний фонд складався з добровільних пожертвувань і допомог, членських внесків, повернених позичок, доходів від видавництва книг, різноманітних вечорів, концертів, театральних вистав та інших коштів, які потрапляли до каси товариств. Кожна організація мала право задекларувати у статуті різні джерела його поповнення¹⁷.

* Золотий ринський (зол. рин.) – напівофіційна назва грошових одиниць в Австро-Угорщині. Від 1857 р. в Австрійській імперії в обігу були гульдени (флорини), які поділялися на 100 крейцерів. Золотий ринський побутував як синонім гульдена. У 1892 р. Австро-Угорщина провела грошову реформу, у результаті якої в обіг вводили крону (корону). Співвідношення між старою і новою валютою було таким: 1 гульден = 2 кронам, 1 крейцер = 2 геллерам. Гульден паралельно з кроною перебував в обігу до 1899 р.

¹³ Львівська національна наукова бібліотека України імені В. Стефаника, відділ рукописів (далі – ЛННБУ імені В. Стефаника, відділ рукописів). Ф. 166 (Дружній лихвар). Спр. 24/п.2 (Касова книга товариства «Дружній лихвар» за 1871–1889 pp.). Арк. 23, 25.

¹⁴ Księga pamiątkowa Towarzystwa «Bratniej Pomocy» słuchaczów Politechniki we Lwowie. Lwów, 1897. S. 25, 31, 40, 57, 82.

¹⁵ Державний архів Львівської області (далі – Держархів Львівської обл.). Ф. 26 (Університет імені Яна Казимира у Львові). Оп. 17. Спр. 23 (Книга протоколів засідань правління товариства). Арк. 34.

¹⁶ Wąkowski K. Historia Czytelni Akademickiej Krakowskiej... S. 5.

¹⁷ Центральний державний історичний архів України, м. Львів (далі – ЦДІАЛ України). Ф. 146 (Галицьке намісництво). Оп. 58. Спр. 468 (Статут товариства «Ватра»). Арк. 5; Оп. 70. Спр. 977 (Переписка Львівської дирекції поліції з Сенатом Львівського університету про заснування товариства студентів «Академічна громада», затвердження і зміну статутів з додатком статутів). Арк. 4.

Наприклад, згідно зі статутом москвофільського товариства «Друг», туди зараховували також плату за гру в шахи та позику часописів¹⁸. А обігові кошти львівської «Академічної читальні» охоплювали навіть прибуток від гри в більярд¹⁹.

Дещо відмінною від інших була фінансова організація «Дружнього лихваря». Ще 26 червня 1881 р. загальні збори товариства ухвалили поділити його майно на фонди, призначені для різних цілей, та визначили основні джерела їх наповнення. Відтепер усе майно організації, виражене у грошовій формі, складалось із чотирьох фондів: коренного, позичкового, оборотного, на видавництво й утримання бібліотеки. Перший – з усіх цінних паперів, закуплених організацією; повернених позик; коштів, призначених на ці потреби виділом^{20*} або загальними зборами. До позичкового належали відсотки від повернених кредитів, відсотки коренного фонду, ½ усіх виділених товариству пожертвувань і сума, визначена для цього виділом. Кошти фонду були призначені лише для надання кредитів, а розпоряджався ним винятково виділ. Оборотний складали всі інші суми, що будь-яким способом потрапляли до каси «Дружнього лихваря», зокрема чистий прибуток, отриманий від продажу виданої товариством «Антології руської». Розпоряджатися ним міг виділ після ухвалення загальними зборами спеціальної директиви²¹. 1882 р. такий фінансовий устрій затверджено новим статутом²². Ці зміни зумовлені катастрофічним фінансовим становищем товариства – фактично перебуванням на межі банкрутства. А вже в 1881 р. обіговий фонд організації налічував заледве 16,51 зол. рин., у червні 1882 р. – 18,97²³. У 1887 р. структура оборотного фонду знову зазнала змін. Відтепер його поповнювали коштами, отриманими від продажу бібліотечних книг і газет, ½ суми від повернених позик минулих років та позик поточного, ½ допомоги Галицького крайового сейму й добровільних пожертв дійсних і колишніх членів товариства. Наступного року додали ще й прибутки від продажу абонементів до театру²⁴.

Мізерним був і обіговий фонд українського «Академічного братства». Після розколу 1892 р. усередині організації та створення «Ватри», товариство ледь животіло. Його видатки в 1894 р. удвічі перевищували прибутки, а оборотний фонд налічував 43,19 зол. рин.²⁵

Водночас розміри обігових фондів деяких студентських товариств зростали доволі швидко. Наприклад, у «Братній помочі», що об'єднувала студентів ЛПШ,

¹⁸ ЦДІАЛ України. Ф. 146. Оп. 58. Спр. 469 (Статут товариства українських студентів «Друг» у Львові). Арк. 3–3 зв.

¹⁹ Sprawozdanie Czytelni Akademickiej we Lwowie za rok administracyjny 1904/5. Lwów, 1905. S. 39.

²⁰ * Виділ – колегіальний орган товариства, що керував його діяльністю у період між скликаннями загальних зборів.

²¹ Львівська національна наукова бібліотека України імені В. Стефаника, відділ рукописів (далі – ЛННБУ імені В. Стефаника, відділ рукописів). Ф. 166 (Дружній лихвар). Спр. 24/п.2 (Касова книга товариства «Дружній лихвар» за 1871–1889 рр.). Арк. 22–22 зв.

²² ЦДІАЛ України. Ф. 146. Оп. 58. Спр. 466 (Прохання засновників товариства українських студентів Львівського університету «Дружній лихвар» про затвердження статуту та внесення змін до нього). Арк. 36–36 зв.

²³ ЛННБУ імені В. Стефаника, відділ рукописів. Ф. 166. Спр. 24/п.2. Арк. 23, 25.

²⁴ Там само. Арк. 98–99.

²⁵ Держархів Львівської обл. Ф. 297 (Товариство українських студентів «Академічне братство» у Львові). Оп. 1. Спр. 33 (Звіт із загальних зборів членів товариства від 11 жовтня 1894 р.). Арк. 1 зв.

за період від 1874 р. до 1890 р. у 2,5 раза: від 7 868,48 до 19 552,8 зол. рин. відповідно²⁶. А в 1910 р. становив уже 71 761,60 крон (35 880,80 зол. рин.)²⁷.

Особливості економічної діяльності всіх без винятку студентських організацій якнайкраще ілюструють слова Константина Войцеховського (Konstanty Wojciechowski), якими він схарактеризував скрутні моменти в історії «Академічної читальні»: «Walka o chleb codzienny, zbyt żmudna, zbyt ciężka, to smutna piosnka, której nuta wypisana na kartkach wszystkich sprawozdań Towarzystwa. Każdorazowy Wydział zużywa w pogoni za groszem i czas i siły, musi się rzucać w ryzykowne niejednokrotnie przedsięwzięcia, które często znowu budzą niechęć wśród publiczności i spowodowują nawoływanie młodzieży do samopomocy» («Боротьба за хліб щоденний, надто втомлива, надто важка, то сумна пісня, занотована на сторінках усіх звітів товариства. Кожен виділ витрачає час і сили у погоні за грошми, мусить неодноразово вдаватися до ризикованих підприємств, які часто викликають в оточення байдужість і спонукають закликати молодь до самодопомоги»)»²⁸. Керівництва товариств змушені були докладати чималих зусиль, щоб реалізувати визначені статутном завдання, підтримати молодь, більшість якої перебувала у фінансовій скруті, а водночас не збанкрутувати. З року в рік вони вигадували нові способи поповнення казни, іноді лише власними силами, іноді вдаючись до підтримки інших установ, організацій, окремих осіб.

Одним із основних фінансових джерел функціонування студентських товариств було т. зв. «вписове» – плата за вступ до організації, та щорічні членські внески. Розмір обох платежів був фіксованим, закріпленим у статутних документах. Однак кожне товариство визначало суми на власний розсуд. Наприклад, при вступі до львівської «Академічної читальні» студент мав сплатити вписове 1 зол. рин. та членські внески у 3 зол. рин. (на початку ХХ ст. сума збільшилися до 8 крон (4 зол. рин.))²⁹. Такий же розмір щорічних внесків сплачувала й молодь з українського товариства «Ватра». Однак «вписове» при вступі до неї було меншим – 50 крейцерів³⁰. Дещо відрізнялися вказані виплати в Академічному братстві. «Вписове» становило 50 крейцерів, а членські внески – 2 зол. рин. (по 1 зол. рин. двічі на рік – у жовтні та лютому)³¹. Після об'єднання «Ватри» й «Академічного братства» в межах новоствореної організації «Академічна громада» розмір членських внесків зріс до 3 зол. рин.³² У товаристві «Друг» ці суми дорівнювали 2 і 4 крони відповідно³³. Необхідно зауважити, що організація мала право, зважаючи

²⁶ Księga pamiątkowa Towarzystwa «Bratniej Pomocy»... S. 31, 81.

²⁷ *XLIX Sprawozdanie roczne wydziału Towarzystwa Bratniej Pomocy słuchaczy Politechniki we Lwowie za rok administracyjny 1909/1910*. Lwów, 1910. S. 65.

²⁸ Wojciechowski K. 1867–1892. Dwudziestą piątą rocznicę... S. 12.

²⁹ Statut Towarzystwa «Czytelni Akademickiej we Lwowie» uchwalony na nadzwyczajnych Walnych Zgromadzeniach z 7 listopada 1874 i 11 kwietnia 1875. Potwierdzony reskryptem Wys. c. k. Namiestnictwa z dnia 22 czerwca 1875. Lwów, 1875. S. 6; Sprawozdanie Czytelni Akademickiej we Lwowie za rok administracyjny 1904/5. Lwów, 1905. S. 2.

³⁰ ЦДІАЛ України. Ф. 349 (Студентське товариство «Ватра», м. Львів). Оп. 1. Спр. 1 (Статут товариства «Ватра»). Арк. 2.

³¹ Там само. Ф. 146. Оп. 58. Спр. 466. Арк. 36–37.

³² Там само. Оп. 70. Спр. 977. Арк. 5.

³³ Там само. Оп. 25. Спр. 251 (Справа про затвердження і зміну статуту товариства руських студентів «Друг» в м. Львові. Статути). Арк. 28–29.

на матеріальне становище кандидата, зменшити розмір членського внеску або й узагалі звільнити від його сплати.

Кожне товариство детально облікувало сплачені кошти. Для цього існували спеціальні вписові книги. Наприклад, ті, хто вступав до «Кружка правників», що функціював при «Дружньому лихвареві», особисто вписували у книгу своє ім'я, а касир робив позначку про грошовий внесок³⁴. У «Ватрі» фіксували сплачені кошти квитанціями, у яких вказували ім'я і прізвище платника, факультет, на якому він навчався, та суму сплачених коштів³⁵.

Вагомим джерелом прибутків молодіжних організацій були добровільні пожертви. Їх робили як колишні, так і дійсні члени, окремі особи, товариства та навіть інституції. Так, жертводавцями «Братньої помочі» ЛПШ були Політехнічне товариство у Станіславові, міські ради Бродів, Ярослава, Перемишля, Тернополя, інших міст, навіть повітові ради. Хоч суми, які вони сплачували, не були великими (коливались від кількох до 10–20 крон), усе ж разом це була вагомá допомога молодіжній організації. Зокрема, у 1902 р. кошти жертводавців налічували 1 191,54 крон³⁶. У 1913 р. пожертви на розвиток краківського «Академічного гуртка» ТШН* (1 213,63 крон) склали майже третину його річних прибутків³⁷. Мецена-татами деяких товариств були відомі громадсько-політичні й культурні діячі краю. Наприклад, «Об'єднання» єврейської молоді активно підтримували бургомістри м. Перемишль Францішек Долінський (Franciszek Doliński), м. Золочів Йозеф Гольд (Józef Gold), м. Дрогобич Раймонд Ярош (Rajmund Jarosz), м. Броди Станіслав Ріттель (Stanisław Rittel), президент м. Львова Йозеф Неуманн (Józef Neumann), послы австрійського парламенту Рудольф Галл (Rudolf Gall), Ігнацій Ландау (Ignacy Landau), Натан Льовенштайн (Natan Loewenstein) тощо³⁸.

Керівництво товариств по-різному виражало вдячність за допомогу. Більшість організацій дякували за фінансову підтримку в щорічних звітах. «Академічний кружок» виносив подяки жертводавцям на сторінках галицької преси³⁹. В «Академічному братстві» існувала спеціальна книга реєстрацій добровільних пожертвувань приватних осіб. Як правило, фінансову допомогу товариству надавали його колишні члени. У цій книзі наявні імена визначних громадських діячів Євгена Олесницького, Івана Белея, Лева Гузара, Андроніка Могильницького, Миколи Шухевича, Володимира Левицького, Івана Реваковича, Лонгіна Озаркевича,

³⁴ ЛННБУ імені В. Стефаніка, відділ рукописів. Ф. 166. Спр. 11/п.2 (Книга запису членів «Кружка правників» при товаристві «Дружній лихвар» за 1881–1888 рр.). Арк. 1–44 зв.

³⁵ ЦДАЛ України. Ф. 349. Оп. 1. Спр. 10 (Квитанції про сплату членських внесків членами товариства «Ватра»). Арк. 1–183.

³⁶ XLI Sprawozdanie roczne wydziału Towarzystwa Bratniej Pomocy słuchaczów Politechniki we Lwowie za rok administracyjny 1901/1902. Lwów, 1902. S. 60–61.

* Товариство школи народної (Towarzystwo Szkoły Ludowej; TSL) – освітня організація в Галичині (1891–1940), що мала на меті поширення освіти серед польського населення краю через заснування й утримання народних шкіл, будівництво нових початкових приміщень, заснування професійних курсів, курсів для навчання дорослих, середніх шкіл та учительських семінарій із польською мовою навчання, відкриття шкільних бібліотек, бурс, народних домів тощо. Першим головою товариства був Адам Асник (Adam Asnyk), а осередком – м. Краків.

³⁷ Sprawozdanie Akademickiego Koła T.S.L. w Krakowie za rok 1913. Kraków, 1914. S. 78.

³⁸ Rędziński K., Wrona-Meryk I. Żydowskie stowarzyszenia studenckie... S. 554.

³⁹ Слово. 1881. Ч. 28. С. 3; 1886. Ч. 18. С. 3; Галичанинь. 1893. Ч. 253. С. 3.

Осипа Танчаківського, Остапа Нижанківського й ін.⁴⁰ У лютому 1883 р. Володимир Качала подарував «Академічному братству» 200 руб. Це була найбільша грошова допомога будь-коли отримана товариством. У відповідь члени виділу на засіданні від 25 лютого висловили щирю подяку меценатові та його батькові Степану Качалі за сприяння українській молоді⁴¹.

Варто наголосити, що підтримка громадою студентів не завжди мала фінансове вираження. Іноді підприємці чи установи надавали знижки на свої товари та послуги. Наприклад, у 1870 р. члени «Братньої помочі» ЛПШ могли придбати ліки за пів ціни у львівського аптекаря Руцкера (ім'я не встановлене). Також дирекція Миського театру надала молоді знижки на квитки в партері⁴². Вона підтримувала і товариство «Академічна читальня», члени якого щовистави отримували 20 квитків за пільговою ціною⁴³. Посильну допомогу молоді надавало й Товариство приятелів мистецтва. У березні 1902 р. воно безкоштовно передало членам «Академічної читальні» 200 квитків на свої вистави⁴⁴.

Ще одним способом поповнення казни товариств був збір коштів на добрих вечорах, балах, театральних виставах, фестивалях, відчитих тощо. Організаторами таких заходів були студенти та представники інших громадських об'єднань. Кошти, зібрані від продажу вхідних квитків, використовували для розвитку товариств. Так, організований «Братньою поміччю» ЛПШ у 1873 р. бал приніс дохід у 56 зол. рин. Наступного року такий же захід, ще й лотерея з фантами – аж 996,84 зол. рин.⁴⁵ У 1874/1875 н. р. разом з іншими студентськими гуртками, що об'єднували молодь із Львівського університету, товариство організувало дві фестивалі й концерт. Чистий прибуток від цих заходів склав 1 028,57 зол. рин.⁴⁶ У наступні роки бали й вечори «Братньої помочі» стали доброю традицією. 31 грудня 1909 р. вона спільно з товариством «Життя» організувала в переддень Нового року у приміщенні Миського казино Сильвестровий вечір, на який зібралася чимала кількість молоді та містян. А у вересні 1910 р. «Братня поміч» організувала на виставковій площі міста фестиваль, а зібрані кошти (982,41 крон) використала на розвиток товариства. Молодь також не залишалася осторонь справи фінансової підтримки організації. Студенти, а іноді й запрошені професори, читали для загалу лекції на науково-популярну тематику, а виручені від цього кошти віддавали товариству. Вартість вхідного квитка на такий захід була дуже символічною – 10 крейцерів⁴⁷.

Українська молодь спільно з театром «Руська бесіда» організувала драматичні вистави. 3 листопада 1881 р. актори на користь «Дружнього лихваря» здійснили постановку мелодрами «Сокільська дебра» в музичній обробці Сидора

⁴⁰ Держархів Львівської обл. Ф. 297. Оп. 1. Спр. 5 (Книга реєстрацій добровільних пожертвувань приватних осіб для товариства). Арк. 1–9 зв.

⁴¹ ЛННБУ імені В. Стефаника, відділ рукописів. Ф. 1 (НТШ). Спр. 199. Арк. 15.

⁴² Księga pamiątkowa Towarzystwa «Bratniej Pomocy»... S. 25.

⁴³ ЦДІАЛ України. Ф. 424 (Товариство «Академічна читальня», м. Львів). Оп. 1. Спр. 34 (Запрошення, звіти, листування та інші документи Політехнічного т-ва у Львові, товариства «Братня допомога» слухачів Політехніки у Львові, т-ва польських студентів «Вогнище» у Чернівцях та ін. про співпрацю, влаштування вечорів, надсилання літератури тощо). Арк. 149–150.

⁴⁴ Там само. Арк. 40.

⁴⁵ Księga pamiątkowa Towarzystwa «Bratniej Pomocy»... S. 27, 30.

⁴⁶ Ibid. S. 31.

⁴⁷ XLIX Sprawozdanie roczne wydziału Towarzystwa Bratniej Pomocy... S. 8, 30.

Воробкевича⁴⁸. У наступні роки театр неодноразово допомагав і «Академічному кружку». 30 жовтня 1883 р. у приміщенні великої зали Народного дому актори представили п'ятиактну комедію Миколи Гоголя «Ревізор із Петербурга». 15 листопада 1884 р. вони здійснили постановку вистави «Капрал Тимко, чи Що нас губить?». Під час антрактів хор «Академічного кружка» виконав пісні «Вогні горять», «Молитва дєрвіша» та «Італійська соната». Загалом за вечір зібрали пожертви у 28,20 зол. рин. 30 листопада 1886 р. актори театру «Руської бесіди» на користь товариства поставили мелодраму «Бойки»⁴⁹. Такий спосіб поповнення казни використовував і москвофільський гурток «Друг». Зокрема, 19 травня 1896 р. він організував у Народному домі музично-вокальний вечір із танцями, прибуток від якого поповнив обіговий фонд товариства⁵⁰.

Такий спосіб збору коштів використовували навіть молодіжні спортивні організації. 14 квітня 1907 р. здійснив постановку вистави драматичний гурток Академічного спортивного об'єднання польської молоді. Він запросив на дійство чимало гостей, зокрема й членів інших товариств. А зібрані від продажу квитків кошти використав на свої потреби⁵¹. Проте фінансові результати від театральних постановок і вечорів не завжди виправдовували сподівання організаторів. Іноді – через несприятливу погоду, іноді – суспільну байдужість до молодіжних ініціатив чи інші чинники. Наприклад, на початку 1900 р. «Братня поміч» студентів Львівського університету організувала два вечори – у Коломиї і Тернополі (спершу планувала ще й третій у Станіславові, але через відсутність приміщення його не проводили), кошти від яких товариство планувало використати на потреби Академічного дому*. Попри сподівання керівництва «Братньої помочі», вечір у Коломиї через малу кількість присутніх став збитковим⁵².

Ще одним способом покращення фінансового становища молодіжних організацій були субвенції державних або приватних інституцій – Галицького сейму, Крайового відділу, міської ради, банку тощо. Іноді такі виплати ініціювали надавачі допомоги, а зазвичай студентські товариства попередньо звертались із проханням про матеріальне сприяння. Неодноразово такі подання до сейму вносило керівництво «Академічного братства», яке в 1880-х роках переживало перманенту економічну кризу. Протягом 1882–1885 рр. товариство отримувало фінансову підтримку від законодавчого органу краю шість разів. У жовтні 1882 р. віділ «Академічного братства» вніс на розгляд сейму петицію з проханням надати для розвитку організації 200 зол. рин., однак отримав лише 100⁵³. У 1884 р. сейм виділив товариству

⁴⁸ Слово. 1881. Ч. 113. С. 3.

⁴⁹ Там само. 1883. Ч. 116. С. 3; 1884. Ч. 120. С. 3; Ч. 121. С. 3–4; 1886. Ч. 72. С. 1–2.

⁵⁰ Галичанин. 1896. Ч. 89. С. 2.

⁵¹ ЦДІАЛ України. Ф. 424. Оп. 1. Спр. 36 (Запрошення, звіти, листування та інші документи академічного дому ім. Адама Міцкевича у Львові, студентського товариства «Об'єднання» у Львові, читальні ім. Бернарда Гольдмана у Львові та ін. про співпрацю, влаштування вечорів, надсилання літератури тощо). Арк. 48.

* Академічний дім ім. Адама Міцкевича (польський), споруджений 1906 р. за проектом архітектора Альфреда Захарівича, розташовувався у Львові в будинку під № 7 по вул. Лозінського (тепер – вул. Я. Стецька).

⁵² Держархів Львівської обл. Ф. 26. Оп. 17. Спр. 22 (Книга протоколів засідання правління товариства). Арк. 4.

⁵³ Там само. Ф. 297. Оп. 1. Спр. 4 (Листування товариства «Академічне братство»). Арк. 4.

субвенцію у 250 зол. рин. (150 зол. рин. на видавництво «Руської бібліотеки» і 100 – на організаційні цілі), у 1885 р. – 350 зол. рин., з яких 200 призначалися спеціально для надання матеріальної допомоги потребуючим студентам⁵⁴. У 1888 р. і 1891 р. «Академічне братство» отримало від Галицького сейму по 200 зол. рин., а у 1895 р. – 100. Субвенцію у такому ж розмірі 1893 р. депутати виділили «Ватрі»⁵⁵. Львівська «Академічна читальня» у 1901/1902 н. р. звернулася з проханням до сейму про збільшення державної допомоги до 400 крон (у попередні роки було 300) у зв'язку зі скрутним матеріальним становищем організації⁵⁶. Очевидно, її прохання задовольнили, оскільки в наступні роки субвенція товариству стала ще більшою. У 1905 р. воно отримало від крайового законодавчого органу 500 крон (250 зол. рин.)⁵⁷. Необхідно наголосити, що Галицький сейм всіляко сприяв молодіжним організаціям, намагаючись максимально задовольнити запити про допомогу. Він виділяв кошти на розвиток як товариств, що вже мали свою історію, так і новостворених⁵⁸. Однак інколи відхиляв петиції із проханням про фінансову підтримку. Наприклад, 1881 р. взагалі позбавив можливості отримувати державну грошову допомогу москвофільський «Академічний кружок» через його політичну орієнтацію, яку австрійська влада сприймала як ворожу. Тоді ж сейм відмовив і товариству «Дружній лихвар» без зазначення причини⁵⁹.

Виділяв субвенції молодіжним організаціям і Крайовий віділ. Він кілька разів фінансово сприяв діяльності «Братньої помочі» ЛПШ. У 1889/1890 н. р. призначив допомогу організації у 100 зол. рин., а 1901/1902 н. р. – 300 крон⁶⁰. У 1893 р. ця державна інституція виділила 100 зол. рин. на розвиток «Ватри»⁶¹. Фінансово підтримувала студентські товариства рада м. Львова. Значні суми вона виділяла на розвиток польських організацій. Особливо підтримувала «Братню поміч» ЛПШ. Зокрема, 1868 р. надала товариству субвенцію у розмірі 200 зол. рин., а 1902 р. – 500 крон (250 зол. рин.)⁶². У 1905 р. виділила допомогу в 400 крон «Академічній читальні»⁶³. Не оминала увагою й українські організації. Однак розмір наданої їм фінансової підтримки був значно меншим. Зокрема, у 1894 р. «Академічне братство» отримало від влади міста одноразову допомогу – 25 зол. рин.⁶⁴.

⁵⁴ Держархів Львівської обл. Ф. 297. Оп. 1. Спр. 4. Арк. 25, 27, 44.

⁵⁵ Там само. Арк. 12, 94, 117, 146; там само. Спр. 18 (Звіт голови товариства за 1890/91 адміністративний рік). Арк. 2.

⁵⁶ ЦДАЛ України. Ф. 424. Оп. 1. Спр. 34. Арк. 68–69.

⁵⁷ Sprawozdanie Czytelni Akademickiej we Lwowie za rok administracyjny 1904/5. Lwów, 1905. S. 39.

⁵⁸ Sprawozdanie roczne Akademickiego Klubu Turystycznego we Lwowie za rok 1910. Lwów, 1911. S. 22.

⁵⁹ ЛННБУ імені В. Стефаніка, відділ рукописів. Ф. 166. Спр. 18/п. 1 (Лист до товариства «Дружній лихвар» в справі грошової допомоги, за якою товариство зверталось до сейму). Арк. 2.

⁶⁰ Księga pamiątkowa Towarzystwa «Bratniej Pomocy»... S. 81; XLI Sprawozdanie roczne wydziału Towarzystwa Bratniej Pomocy... S. 18.

⁶¹ ЦДАЛ України. Ф. 349. Оп. 1. Спр. 2 (Книга протоколів засідань правління тов-ва «Ватра»). Арк. 21.

⁶² Księga pamiątkowa Towarzystwa «Bratniej Pomocy»... S. 25; XLI Sprawozdanie roczne wydziału Towarzystwa Bratniej Pomocy ... S. 18.

⁶³ Sprawozdanie Czytelni Akademickiej we Lwowie za rok administracyjny 1904/5. Lwów, 1905. S. 39.

⁶⁴ Держархів Львівської обл. Ф. 297. Оп. 1. Спр. 4. Арк. 138.

Субвенції студентським товариствам призначали також банківські й фінансові установи. Наприклад, 1874 р. Галицька ощадна каса надала матеріальну допомогу (200 зол. рин.) «Братній помочі» ЛПШ⁶⁵. У 1902 р. товариство підтримала Ощадна каса м. Тернополя (100 крон)⁶⁶. У квітні 1907 р. наглядова рада Авансового банку (Bank Zaliczkowy) у Львові виділила зі своїх прибутків за попередній рік 200 крон на розвиток «Академічної читальні»⁶⁷.

Одним із способів залучення коштів були книжкові крамниці, які функціювали при товариствах. У них продавали книги, видані власним коштом або іншими видавництвами. Як правило, це були недорогі популярні видання, які молодь поширювала серед приятелів, знайомих на провінції. Доходи від крамниць були незначними, але систематичними. Протягом кількох років такий книжковий магазин функціював при «Академічному братстві». Наприклад, у 1893/1894 н. р. його дохід склав 32,30 зол. рин. На перший погляд, це невелика сума. Втім, якщо її порівняти з розміром обігового фонду товариства (43,19 зол. рин.), то висновки будуть зовсім протилежними: виручені від продажу книг кошти становили 75 % річних прибутків організації⁶⁸.

Видатки студентських товариств можна поділити на кілька груп. По-перше, це кошти, спрямовані на матеріальну підтримку молоді. Більшість галицьких студентів періодично чи систематично перебували у фінансовій скруті. Вона змушувала молодь, значна частина якої походила з незаможних родин, спрямовувати свої зусилля не на здобуття освіти, а на пошук засобів до існування й оплати навчання. Яскрава ілюстрація такої ситуації – спогади колишнього члена «Академічної громади», а згодом видатного громадсько-політичного діяча Івана Макуха*. Він наголошував, що майже весь свій час витрачав не на навчання чи участь у громадському житті, а на приватні лекції, які були чи не єдиним способом заробітку і давали можливість оплатити університетські студії⁶⁹. А Осип Когут на сторінках молодіжного часопису «Шляхи» відзначив небезпеку такого явища для галицького суспільства: «Б'є в очі шкідливість для нашої суспільности факту, що 95 % акад. молодіжи, замість здобувати собі знання, мусить тратити сили на здобуття хліба. Всю величезну шкоду сього факту для нашої нужденної нації навіть трудно собі уявити»⁷⁰.

Якщо в 1860–1870-х роках студентські товариства неофіційно поділялись на наукові та «допомогові», то в наступні десятиліття майже всі одним із пріоритетних завдань декларували надання молоді необхідної матеріальної підтримки. Деякі організації утримували спеціальний позичковий фонд, кошти з якого використовували винятково для надання допомог. Джерелами його поповнення були

⁶⁵ Księga pamiątkowa Towarzystwa «Bratniej Pomocy»... S. 31.

⁶⁶ XLI Sprawozdanie roczne wydziału Towarzystwa Bratniej Pomocy... S. 18.

⁶⁷ ЦДІАЛ України. Ф. 424. Оп. 1. Спр. 36. Арк. 55.

⁶⁸ Держархів Львівської обл. Ф. 297. Оп. 1. Спр. 15 (Справоздання заряду магазину в товаристві «Академічне братство» за 1893/1894 р.). Арк. 39.

* Макух Іван (1872–1946) – правник, громадсько-політичний і кооперативний діяч. Під час навчання у Львівському університеті – член «Академічної громади». Працював адвокатом у м. Товмачі (тепер – м. Тлумач Івано-Франківської обл.). У 1908–1918 рр. – посол до Галицького сейму. Секретар внутрішніх справ ЗУНР, у грудні 1919 р. – голова Крайової Ради у Хмільнику на Поділлі. У 1928–1935 рр. обраний послом сенату Другої Речі Посполитої. Після Другої світової війни емігрував за кордон, жив в австрійському м. Зальцбург.

⁶⁹ Макух І. На народній службі: Спогади. Київ: Основні цінності, 2001. С. 25.

⁷⁰ Когут О. В кривім зеркалі. *Шляхи*. 1913. Ч. 2. С. 23.

повернені позики та відсотки від них; суми, призначені загальними зборами або виділом, і добровільні пожертвування. Такий фонд від 1897 р. існував в «Академічній громаді». Відповідно для контролю за обігом коштів у фонді товариство запровадило посаду другого скарбника⁷¹.

У структурі інших молодіжних організацій функціювала позичкова (в товаристві «Братня поміч» Львівського університету – кредитна) комісія, яка відповідала за надання матеріальної допомоги⁷². Діяльність цього підрозділу регламентував спеціальний документ – регулямін. Студенти, що потребували допомоги, звертались із відповідним письмовим поданням і позичкова/кредитна комісія вирішувала: виділяти кошти чи ні⁷³.

Види позик і відсоткові ставки були різними. Так, «Братня поміч» ЛПШ надавала своїм членам звичайні, одноразові та позики на помешкання, а ще безповоротні допомоги для особливо потребуючих⁷⁴. Також вирішувала питання про розмір знижок при сплаті членських внесків або й звільнення від них узагалі. Єврейське товариство «Союз» надавало позики на харчування⁷⁵. Переважно, більшість товариств кредитували своїх членів за низькою відсотковою ставкою (3 % або 6 %), хоча іноді – взагалі виділяли безвідсоткові позики. Кількість кредитів залежала від фінансових ресурсів організації. Наприклад, товариство «Братня поміч» Львівського університету протягом 1893–1913 рр. щорічно призначало від 247 до 646 таких виплат. Найбільше коштів на ці цілі воно виділило в 1910/1911 н. р. – 15 720,03 крон⁷⁶. Іноді кількість звернень про допомогу перевищувала можливості організації. У 1901/1902 н. р. «Братня поміч» ЛПШ навіть змушена була тимчасово призупинити діяльність позичкової комісії через брак ресурсів, призначених для кредитування⁷⁷.

Диспропорції між попитом на допомогу і можливостями її надання часто ускладнювали функціонування «Академічного братства». З часом товариство майже всі свої ресурси спрямовувало винятково на ці потреби. Навіть кошти, виділені Галицьким сеймом, організація використовувала тільки для надання безвідсоткових позик і безповоротних допомог. В одному зі звернень виділу товариства зазначено, що «з року в рік зростає кількість членів і з року в рік також росте і загальний матеріальний недостаток між студентами»⁷⁸. Перманентна фінансова скрута «Академічного братства» змусила його поступово обмежити як надання потребуючим членам позик, так і їх величину (від 3 до 10 зол. рин.)⁷⁹.

Доволі швидко кредитне питання стало однією з проблем у функціонуванні товариств. Систематичне неповернення боргів, затримки з виплатами відсоткових

⁷¹ ЦДАЛ України. Ф. 146. Оп. 70. Спр. 977. Арк. 22–22 зв.

⁷² Держархів Львівської обл. Ф. 26. Оп. 17. Спр. 22 (Книга протоколів засідань правління товариства). Арк. 10.

⁷³ ЛННБУ імені В. Стефаніка, відділ рукописів. Ф. 166. Спр. 14/п. 1 (Листи до правління «Дружнього лихваря» в різних справах, головним чином, з проханням про грошову допомогу). Арк. 6–19 зв.

⁷⁴ XLI Sprawozdanie roczne wydziału Towarzystwa Bratniej Pomocy... S. 19.

⁷⁵ Rędziński K., Wrona-Meryk I. Żydowskie stowarzyszenia studenckie... S. 551.

⁷⁶ Rędziński K. Bratnia Pomoc studentów Uniwersytetu Lwowskiego... S. 90.

⁷⁷ XLI Sprawozdanie roczne wydziału Towarzystwa Bratniej Pomocy... S. 75.

⁷⁸ Держархів Львівської обл. Ф. 297. Оп. 1. Спр. 4. Арк. 68–69.

⁷⁹ ЛННБУ імені В. Стефаніка, відділ рукописів. Ф. 166. Спр. 8/п.1 (Справоздання діяльності виділу за 1880/1881 р.). Арк. 13; Спр. 14/п.1. Арк. 1–19.

ставок негативно впливали на фінансову діяльність організацій. З часом у їх складі почали функціонувати процесові комісії, які займалися вирішенням питань про повернення позичених коштів. Вони вдавалися до різних заходів. Письмово зверталися до боржників із вимогою повернути кредит. Більшість таких звернень залишалися без відповідей. Іноді вже колишні члени товариства відмовлялися сплачувати борги. Тоді процесова комісія вдавалася до більш радикальних кроків: виступала із відповідними заявами на сторінках преси, оприлюднювала списки боржників, навіть зверталася до суду. Наприклад, товариство «Академічний кружок» у лютому 1886 р. опублікувало в газеті «Слово» вимогу повернути впродовж 14-ти днів борги, наголошуючи, що у випадку відмови імена боржників будуть оприлюднені в усіх галицьких часописах⁸⁰. З аналогічною заявою 5 грудня 1897 р. виступив гурток «Друг». А вже 14 грудня у газеті «Галичанин» товариство опублікувало звернення, у якому погрожувало боржникам зверненням до суду⁸¹. Таку ж заяву ще в листопаді 1882 р. оприлюднило й «Академічне братство»⁸². Керівництво цього товариства вдавалось і до радикальніших кроків: у 1887 р. опублікувало на сторінках «Діла» (№ 124 і 125) імена всіх боржників⁸³. Та ці заходи зазвичай не приносили бажаних результатів. Зрештою, найчастіше товариства вирішували справи в судовому порядку. Того ж 1887 р. «Академічне братство» призначило Миколу Шухевича повноважним представником товариства в суді під час розгляду позовів до боржників. Більшість таких справ вирішували на користь позивача. Наприклад, у травні 1887 р. суд зобов'язав Омеляна Чаплинського погасити борг у сумі 23,3 зол. рин. перед «Академічним братством» протягом 8 днів. Такий же термін виплати призначено, згідно зі судовим вироком, і Степанові Сілецькому. Крім того, відповідач мав сплатити ще й штраф у розмірі 5 % від суми боргу⁸⁴.

Ефективно працювала процесова комісія «Братньої помочі» ЛПШ. Її зусиллями в 1901/1902 н. р. товариству вдалося повернути 15 000 крон, заборгованих позичальниками, а 1909/1910 н. р. – 4 984,96 крони⁸⁵.

По-друге, студентські об'єднання витрачали кошти на організацію наукового життя молоді. З появою всередині товариств мережі гуртків збільшилися видатки на їхню діяльність. Варто зауважити, що кожен гурток самостійно облікував свої фінансові потоки, а також щороку звітував про це на загальних зборах організації. Наприкінці XIX – початку XX ст. окрему статтю видатків становили витрати на проведення студентських наукових і туристичних мандрівок.

По-третє, деякі товариства утримували дешеву кухню – займалися приготування обідів і давали можливість своїм членам харчуватися за пільговими цінами. Такі послуги супроводжувалися фінансовими проблемами: необхідно було придбати або орендувати приміщення, закупити інвентар, продукти, оплатити роботу кухаря(ів) тощо. Тому видатки на функціонування кухні часто перевищували прибутки. Наприклад, товариство «Братня поміч» ЛПШ заснувало кухню 1882 р. Спершу вона

⁸⁰ Слово. 1886. Ч. 18. С. 3.

⁸¹ Галичанин. 1897. Ч. 266. С. 2; Ч. 273. С. 3.

⁸² Слово. 1882. Ч. 121. С. 4.

⁸³ Держархів Львівської обл. Ф. 297. Оп. 1. Спр. 4. Арк. 101–102.

⁸⁴ Там само. Спр. 14. Арк. 1–4.

⁸⁵ XLI Sprawozdanie roczne wydziału Towarzystwa Bratniej Pomocy... S. 9; XLIX Sprawozdanie roczne wydziału Towarzystwa Bratniej Pomocy... S. 109.

користувалася значним попитом серед молоді. У 1885 р. продала 7 519 обідів. У наступні роки цей показник зріс майже вдвічі. 1888 р. продано 15 тис. обідів. Але одночасно товариство почало займатися благодійністю – надавало безкоштовне харчування для особливо потребуючих студентів⁸⁶. Невдовзі кухня стала збитковою. Цьому частково сприяло функціонування у Львові широкої мережі закладів харчування, послугами яких користувалася молодь, а також конкуренція між ними. Щоб покращити фінансовий стан кухні, у 1902 р. товариство змінило постачальників продукції. Це дало змогу здешевити харчування, збільшити кількість клієнтів і прибутки⁸⁷. Однак невдовзі «Братня поміч» знову змушена була дотувати кухню, яка зазнавала збитків. Зокрема, у 1909/1910 н. р. вона втратила 641,61 крон⁸⁸. Потребувала дотацій і кухня при львівській «Академічній читальні». Щоби виправити становище, керівництво товариства запровадило абонементну систему: молодь купувала певну кількість обідів заздалегідь. У кухні могли харчуватися і гості, але вартість порцій для них була дорожчою на 50 гел.⁸⁹ У 1896 р. організувала свою кухню також «Академічна громада»⁹⁰.

Ще одна стаття видатків молодіжних організацій – стипендійні фонди. Деякі товариства надавали зідбним студентам стипендії. Так, при «Братній помочі» ЛПШ із 1873 р. існував стипендійний фонд ім. Миколая Коперника. Для його наповнення товариство організовувало бали та вечори, які протягом 1878–1906 рр. молодь проводила систематично⁹¹. У 1889 р. «Братня поміч» започаткувала стипендійний фонд ім. Товариства, що мав на меті матеріально підтримувати саме членів організації. Щорічно з нього виплачували стипендію у розмірі 120 зол. рин.⁹²

Значні кошти товариства витрачали на утримання гуртожитків для молоді. «Братня поміч» ЛПШ ще 1888 р. виступила з ініціативою будівництва студентського дому, а наприкінці 1893 р. виділила на ці цілі 10 тис. зол. рин. зі свого статутного фонду⁹³. Решту необхідних коштів зібрала польська громада. Від 1895/1896 н. р. Дім техніків (тепер – будинок № 18 по вул. Горбачевського) почав функціонувати під егідою «Братньої помочі». Однак від початку був економічно збитковим. Витрати на опалення, освітлення, водопостачання, оплату праці персоналу значно перевищували прибутки. У різні роки нестачі фінансування сягали від 614,70 до 3 093,42 крон⁹⁴. Товариство змушене було покривати різницю із власних фондів. Щобільше, «Братня поміч» своїми силами здійснювала всі поточні ремонтні роботи в гуртожитку⁹⁵.

Від 1907 р. у Львові по вул. Лозінського, 7 (тепер – вул. Я. Стецька) функціював польський Академічний дім ім. Адама Міцкевича. Фінансову підтримку

⁸⁶ Księga pamiątkowa Towarzystwa «Bratniej Pomocy»... S. 51.

⁸⁷ XLI Sprawozdanie roczne wydziału Towarzystwa Bratniej Pomocy... S. 70.

⁸⁸ XLIX Sprawozdanie roczne wydziału Towarzystwa Bratniej Pomocy... S. 31.

⁸⁹ Держархів Львівської обл. Ф. 26. Оп. 17. Спр. 22. Арк. 18.

⁹⁰ ЛННБУ імені В. Стефаника, відділ рукописів. Ф. 119 (Академічна громада). Спр. 1 (Кореспонденційна книга за 1895–1896 рр.). Арк. 345, 365.

⁹¹ Księga pamiątkowa Towarzystwa «Bratniej Pomocy»... S. 27; XLIX Sprawozdanie roczne wydziału Towarzystwa Bratniej Pomocy... S. 7.

⁹² Księga pamiątkowa Towarzystwa «Bratniej Pomocy»... S. 76.

⁹³ Ibid. S. 170.

⁹⁴ XLI Sprawozdanie roczne wydziału Towarzystwa Bratniej Pomocy ... S. 65.

⁹⁵ Ibid. S. 9.

йому надавала «Академічна читальня»⁹⁶. Того ж року будівництво Академічного дому у Львові по вул. св. Терези, 26 (тепер – вул. Митрополита Андрея) розпочало товариство єврейської молоді «Об'єднання»⁹⁷.

Окрему статтю видатків студентських організацій становили кошти на утримання приміщення, господарство, придбання книг і часописів. Іноді суми, призначені на ці цілі були доволі значними. Наприклад, витрати «Академічної читальні» у Львові в 1913 р. на утримання кімнат, оплату комунальних послуг, праці службовців (сторожа, адміністратора, кочегара) тощо становили $\frac{1}{4}$ (1 187,49 крон) усіх видатків (4 724,38 крон) товариства⁹⁸. Більшість молодіжних організацій орендували кімнати в інших громадських чи приватних установ. Часто за фінансової скрути вони зверталися до орендодавців із проханням відтермінувати або зменшити орендну плату. Зокрема, у травні 1883 р. виділ «Академічного братства», наголошуючи на своєму незадовільному матеріальному становищі, звернувся до товариства «Руська бесіда», у якого винаймав приміщення, із проханням зменшити плату за кімнати з 12 зол. рин. до 8 зол. рин. Розглянувши питання, орендодавець погодився на знижку до 10 зол. рин.⁹⁹ Інколи товариствам вдавалося отримувати приміщення безкоштовно. Наприклад, у 1880-х роках «Академічний кружок» безоплатно користувався кімнатами Народного дому¹⁰⁰.

Економічна діяльність студентських товариств була різноманітною. Для підтримки функціонування організацій та уникнення небезпеки ліквідації через банкрутство молодь повинна була володіти основами фінансової грамотності. Керівництво деяких товариств постійно вивчало економічну ситуацію у краї і відповідно до неї реорганізовувало свою політику. Особливо прогресивною була «Братня поміч» студентів ЛПШ. Ще в 1880-х роках товариство відмовилось від позик під 6 % річних, що призшидило і збільшило кількість повернених кредитів, а відтак покращило фінансову спроможність організації. Також «Братня поміч» однією з перших створила у своїй структурі підприємницьку комісію, яка займалася розвитком фінансових можливостей товариства¹⁰¹. Порівняно ефективною була й економічна стратегія краківської «Академічної читальні». Упродовж 1866–1882 рр. товариство було прибутковим¹⁰². Водночас чимало організацій заледве зводили кінці з кінцями. На початку 1900-х років економічний спад переживала «Братня поміч» Львівського університету¹⁰³.

Студентські товариства суворо контролювали свої фінансові потоки. Для обліку за грошовими операціями вели касові книги, в яких записували всі видатки і прибутки. Щомісяця здійснювали переобліки, а на підставі їхніх результатів корегували свою економічну діяльність¹⁰⁴. Контроль за обігом коштів здійснювала

⁹⁶ XLVI Sprawozdanie Czytelni Akademickiej we Lwowie za rok administracyjny 1913. Lwów, 1914. S. 51.

⁹⁷ Rędziński K., Wrona-Meryk I. Żydowskie stowarzyszenia studenckie... S. 555.

⁹⁸ XLVI Sprawozdanie Czytelni Akademickiej... S. 53, 55.

⁹⁹ Держархів Львівської обл. Ф. 297. Оп. 1. Спр. 4. Арк. 19, 20 зв.

¹⁰⁰ Слово. 1884. Ч. 130. С. 2.

¹⁰¹ Księga pamiątkowa Towarzystwa «Bratniej Pomocy»... S. 38–39.

¹⁰² Wałowski K. Historia Czytelni Akademickiej Krakowskiej... S. 22.

¹⁰³ Держархів Львівської обл. Ф. 26. Оп. 17. Спр. 23. Арк. 22.

¹⁰⁴ ЛННБУ імені В. Стефаника, відділ рукописів. Ф. 166. Спр. 24/п.2. Арк. 1–108; Спр. 26/п.1 (Касова книга товариства «Дружній лихвар» за 1874–1885 рр.). Арк. 1–67; Ф. 2 (Народний Дім). Спр. 418 (Касова книга товариства «Академічний кружок» за 1874–1885 рр.). Арк. 1–38.

спеціальна комісія, яку обирали щороку на передвиборчих зборах товариства. Результати перевірок вона оприлюднювала на загальних зборах, які, як правило, відбувались у жовтні–листопаді.

Водночас необхідно зазначити, що студентські товариства як власники майна були об'єктами оподаткування. Про це свідчить лист від 10 листопада 1890 р., у якому Крайова дирекція скарбу повідомляла «Академічне братство» про прийняття нового податкового закону й порядок сплати податків¹⁰⁵.

Наприкінці заслуговує на увагу ще одна складова економічної діяльності студентських товариств – добротинність. Часто, попри матеріальну скруту, молодіжні організації всіляко намагались надавати допомогу потребуючим. Так, у 1885 р. «Академічне братство» виділило з власних фондів 26 зол. рин. для фінансової підтримки й подальшого розвитку чернівецької газети «Буковина». У зв'язку з цим уповноважений редколегії Іван Тимінський висловив товариству щирю подяку. У листі він зазначав: «Вам панове академіки дякуєм сердечно за визнання нам висказане і за Ваше сприяння нашій народній газеті “Буковина”»¹⁰⁶. У 1881 р. українські студентські товариства збирали пожертви на спорудження пам'ятника Маркіянові Шашкевичу й заснували для цього спеціальний фонд. Зокрема, у червні «Академічний кружок» організував літературно-музичний вечір, під час якого зібрав пожертви на суму 17,35 зол. рин.¹⁰⁷ У 1895 р. «Ватра» влаштувала добротинний бал, а зібрані кошти (144,29 зол. рин.) передала у стипендійний фонд ім. Т. Шевченка, який організувало товариство «Просвіта»¹⁰⁸. Взимку та навесні 1890 р. через неврожай і погані погодні умови Галичину охопив голод. Студенти, попри власну матеріальну скруту, намагались допомогти постраждалим. «Академічний кружок» 15 травня організував танцювальний вечір у великій залі Народного дому. До музичного виконання залучили військовий оркестр 95-го полку. Незначні пожертви, зібрані під час заходу (20,4 зол. рин.), товариство передало у фонд допомоги голодуючим¹⁰⁹. У грудні 1884 р. члени кружка здійснювали підготовку до проведення літературно-музичного вечора на користь хворої артистки театру «Руської бесіди» Іоанни Стефурак. Однак університетська влада його заборонила, оскільки той виходив за межі статутної діяльності товариства. Втім усі приготування були закінчені й вечір відбувся, але вже під егідою організації «Руське казино»¹¹⁰.

Отже, студентські товариства в Галичині у другій половині ХІХ – на початку ХХ ст. вели активну економічну діяльність. Їх фінансовий устрій суворо регламентували статутні документи. Обмежені джерела прибутків – членські внески, добровільні пожертви, субвенції влади та кошти, отримані від різноманітних культурно-освітніх заходів і розповсюдження книжкової продукції, – не давали змоги товариствам максимально реалізувати їхні цілі та завдання, а головно, матеріально допомагати всім потребуючим і незаможним студентам. Більшість організацій, попри постійний пошук нових джерел прибутків, періодично чи постійно перебували

¹⁰⁵ Держархів Львівської обл. Ф. 297. Оп. 1. Спр. 4. Арк. 111–111 зв.

¹⁰⁶ Там само. Спр. 7. Арк. 1–1 зв.

¹⁰⁷ Слово. 1881. Ч. 67. С. 3

¹⁰⁸ Держархів Львівської обл. Ф. 297. Оп. 1. Спр. 27 (Матеріали (звіти, листування і др.) про діяльність українського студентського товариства «Ватра» у Львові за 1892–1896 рр.). Арк. 42.

¹⁰⁹ Червона Русь. 1890. Ч. 94. С. 2; Ч. 112. С. 3.

¹¹⁰ Слово. 1884. Ч. 127. С. 3; Ч. 130. С. 3.

у стані фінансової скрути чи на межі банкрутства. Лише деяким із них завдяки економічній грамотності керівництва вдалося розгорнути різнопланову й водночас прибуткову економічну діяльність: від підтримки гуртків до утримання на балансі студентських гуртожитків. Навіть в умовах фінансової скрути студентські товариства виконували одну з головних своїх функцій – всіляке сприяння молоді, що здобувала вищу освіту, надання їй кредитів і безвідсоткових позик, дешевого харчування та помешкання.

REFERENCES

- Andrukhiv, I. (1995). *Ukrainski molodizhni tovarystva Halychyny: 1861–1939: korotkyi istorychnyi narys*. Ivano-Frankivsk: [b.v.] [in Ukrainian].
- Andrukhiv, I. O. (1997). *Vykhovna diialnist ukrainskykh molodizhnykh tovarystv u Halychyni (1894–1939 rr.)* [Educational activity of Ukrainian youth societies in Halychyna (1894–1939)]. (*Extended abstract of Candidate's thesis*). Ivano-Frankivsk [in Ukrainian].
- Bąkowski, K. (1882). *Historia Czytelní Akademickiej Krakowskiéj i udział jéj w sprawie budowy pomnika Adama Mickiewicza*. Kraków [in Polish].
- Chervonaia Rus. (1890), 112, 3 [in Ukrainian].
- Chervonaia Rus. (1890), 94, 2 [in Ukrainian].
- Halychanyn. (1893), 253, 3 [in Ukrainian].
- Halychanyn. (1896), 89, 2 [in Ukrainian].
- Halychanyn. (1897), 266, 2 [in Ukrainian].
- Halychanyn. (1897), 273, 3 [in Ukrainian].
- Humenna, I. (2013). *Ukrainski studentski tovarystva u rozvytku osvity i nauky u Skhidnii Halychyni pershoi tretyny XX st. Naukovi zapysky Ternopil'skoho natsionalnoho pedahohichnoho universytetu imeni Volodymyra Hnatiuka. Seriiá: Istoriiá, 2 (1), 51–56* [in Ukrainian].
- Hurak, I. (2007). «*Moloda Ukraina*»: *studentstvo v suspilno-politychnomu zhytti Halychyny (60-ti rr. XIX – pochatok XX st.)*. Ivano-Frankivsk: PP Tretiak I. Ya. [in Ukrainian].
- Hurak, I. (2007–2008). *Studentstvo u borotbi za vidkryttia ukrainskoho universytetu u Lvovi ta podii 1 lypnia 1910 r. Ukrainoznavchi studii, 8–9, 305–315* [in Ukrainian].
- Hurak, I. F. (2005). *Ukrainske studentstvo u suspilno-politychnomu zhytti Skhidnoi Halychyny (60-ti roky XIX – pochatok XX st.)* [Ukrainian students in the socio-political life of Eastern Halychyna (60^s of the XIX – early XX centuries)]. (*Extended abstract of Candidate's thesis*). Ivano-Frankivsk [in Ukrainian].
- Kohut, O. (1913). *V kryvim zerkali. Shliakhy, 2, 23–25* [in Ukrainian].
- Kovaliuk, R. (2001). *Ukrainskyi studentskyi rukh na zakhidnykh zemliakh. XIX–XX st.* Lviv: Instytut ukrainoznavstva im. I. Krypíakevycha NAN Ukrainy [in Ukrainian].
- Kovaliuk, R. (2002). *Natsionalno-patriotychnyi rukh studentskoi molodi Halychyny v 1900–1914 rokakh. Halychyna, 8, 35–46* [in Ukrainian].
- Księga pamiątkowa Towarzystwa «Bratniej Pomocy» słuchaczów Politechniki we Lwowie. (1897). Lviv [in Polish].
- Lenyk, V. (1994). *Ukrainska orhanizovana molod (Molodechi orhanizatsii vid pochatkiv do 1914 r.)*. Munich; Lviv: [b.v.] [in Ukrainian].

Makukh, I. (2001). *Na narodnii sluzhbi: Spohady*. Kyiv: Osnovni tsinnosti [in Ukrainian].

Plazova, T. I. (2011). Suspilno-politychna diialnist molodizhnykh obiednan u 1894–1939 rr. u Zakhidnii Ukraini. *Ukrainska natsionalna ideia: realii ta perspektyvy rozvytku*, 23, 42–47 [in Ukrainian].

Rędziński, K. (2015). Bratnia Pomoc studentów Uniwersytetu Lwowskiego (1865–1918). *Prace naukowe Akademii im. Jana Długosza w Częstochowie. Rocznik Polsko-Ukraiński*, XVII, 85–112 [in Polish].

Rędziński, K., & Wrona-Meryk, I. (2013) Żydowskie stowarzyszenia studenckie we Lwowie (1890–1918). *Prace Naukowe Akademii im. Jana Długosza w Częstochowie. Pedagogika*, XXII, 545–560 [in Polish].

Sereda, O. (2001). Hromady rannikh narodovtsiv u Skhidnii Halychyni (60-ti roky XIX stolittia). *Ukraina: kulturna spadshchyna, natsionalna svidomist, derzhavnist*, 9, 378–392 [in Ukrainian].

Slovo. (1881), 113, 3 [in Ukrainian].

Slovo. (1881), 28, 3 [in Ukrainian].

Slovo. (1881), 67, 3 [in Ukrainian].

Slovo. (1882), 121, 4 [in Ukrainian].

Slovo. (1883), 116, 3 [in Ukrainian].

Slovo. (1884), 120, 3 [in Ukrainian].

Slovo. (1884), 121, 3–4 [in Ukrainian].

Slovo. (1884), 127, 3 [in Ukrainian].

Slovo. (1884), 130, 2–3 [in Ukrainian].

Slovo. (1886), 18, 3 [in Ukrainian].

Slovo. (1886), 72, 1–2 [in Ukrainian].

Sprawozdanie Akademickiego Koła T.S.L. w Krakowie za rok 1913. (1914). Kraków [in Polish].

Sprawozdanie Czytelni Akademickiej we Lwowie za rok administracyjny 1904/5. (1905). Lviv [in Polish].

Sprawozdanie roczne Akademickiego Klubu Turystycznego we Lwowie za rok 1910. (1911). Lviv [in Polish].

Statut Towarzystwa «Czytelni Akademickiej we Lwowie» uchwalony na nadzwyczajnych Walnych Zgromadzeniach z 7 listopada 1874 i 11 kwietnia 1875. Potwierdzony reskryptem Wys. c. k. Namiestnictwa z dnia 22 czerwca 1875. (1875). Lviv [in Polish].

Wojciechowski, K. (1892). *1867–1892. Dwudziestą piątą rocznicę założenia «Czytelni Akademickiej» we Lwowie*. Lviv [in Polish].

XLI Sprawozdanie roczne wydziału Towarzystwa Bratniej Pomocy słuchaczy Politechniki we Lwowie za rok administracyjny 1901/1902. (1902). Lviv [in Polish].

XLIX Sprawozdanie roczne wydziału Towarzystwa Bratniej Pomocy słuchaczy Politechniki we Lwowie za rok administracyjny 1909/1910. (1910). Lviv [in Polish].

XLVI Sprawozdanie Czytelni Akademickiej we Lwowie za rok administracyjny 1913. (1914). Lviv [in Polish].

Nataliia MYSAK

PhD, Senior Researcher

Department of Modern History of Ukraine

I. Krypiakevych Institute of Ukrainian Studies of the

National Academy of Sciences of Ukraine

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-8685-9566>

e-mail: natalia_mysak@ukr.net

FEATURES OF FINANCIAL SYSTEM AND ACTIVITY OF STUDENT SOCIETIES IN HALYCHYNA (THE SECOND HALF OF THE 19TH – EARLY 20TH CENTURIES)

Based on the analysis of statutory documents and other archival materials, the features of the student societies' financial system in Halychyna at the end of the 19th – beginning of the 20th century are studied. Revealed the legislative mechanisms for forming the organizations' statutory funds, features of its usage and transfer to other institutions / societies / foundations in case of youth club liquidation. The main sources of replenishment of the working capital are analyzed: voluntary donations and assistance, membership fees, money from the refund of previously granted loans, incomes from publishing and selling books, organizing various parties, concerts, theater performances, and other funds that replenished the societies' cash desk. Attention is focused on the subsidy policy of regional institutions towards student societies, especially the Halychyna Sejm. To record financial activities in youth organizations there was a position of treasurer, whose functions were clearly spelled out in the statute, and information about all financial transactions was recorded in a special «cash book». The internal financial audit was carried out by a special Control Commission, which the societies' members elected annually, on the eve of the election of new leadership. Considered the main items of organizations expenditure: publishing books and brochures, organizing celebrations, financing clubs, loans to other youth associations, members' financial assistance. Highlighted the differences in the economic activity of Polish and Ukrainian societies, which were caused by the difference in the amount of financial support for young people by Polish and Ukrainian communities in Halychyna. The article analyzes the features of the «credit» fund, which existed in the structure of many youth societies and was designed to provide economic assistance in the form of loans with low-interest rates to students who were in a difficult financial situation. Attention is focused on the systematic financial difficulties faced by most student societies. It was caused by an increase in the disparity between granted and repaid loans. An increase in the number of students-borrowers, repayment of loans with a delay, or even avoiding payments by debtors worsened the economic situation of societies, forcing them to bring borrowers to justice through the courts.

Keywords: student societies, financial system, economic activity, «assistance» functions, loans, Halychyna.

Ярослав СТЕЦІВ

*ад'юнкт науково-організаційного відділу
Національної академії сухопутних військ ім. гетьмана П. Сагайдачного
ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-4754-7452>
e-mail: stetsiv@ucu.edu.ua*

УЧАСТЬ УКРАЇНСЬКИХ ОФІЦЕРІВ-АРТИЛЕРИСТІВ В ПЕРШІЙ СВІТОВІЙ ВІЙНІ У СКЛАДІ РОСІЙСЬКОЇ АРМІЇ

Проаналізовано роль і значення українських офіцерів-артилеристів російської армії під час участі в бойових діях Першої світової війни (1914–1918). Висвітлено особливості бойової діяльності українських офіцерів на фронтах світової війни на різних посадах в артилерії російської армії. Подано короткі біографічні характеристики українських офіцерів-артилеристів різного рівня військового управління. Наведено приклади участі українських генералів-артилеристів у процесі планування та проведення оперативних і стратегічних операцій російського командування, що неодноразово визначало перебіг подій на фронті.

Зазначено, що за період світової війни українські офіцери неодноразово виявляли мужність і героїзм, тому були відзначені низкою високих державних нагород. У праці узагальнено дані щодо об'єманих посад українських офіцерів-артилеристів артилерії Російської імперії, їхнього нагородження вищими державними відзнаками та подано статистику військових звань на момент закінчення служби у складі війська імперії.

Наголошено на важливості здобутого українськими офіцерами бойового досвіду в період війни та його значення для подій Української революції 1917–1921 рр., адже значна кількість українського офіцераства виявила щире бажання одразу після Лютневої революції 1917 р. у Росії боротися за українську державність.

Зроблено висновки щодо актуальності вивчення бойового досвіду українських офіцерів-артилеристів і значення їхньої діяльності для виховання сучасних офіцерів ракетних військ та артилерії як чиннику, що сприяє формуванню нових військових традицій і відновлює зруйновану радянською пропагандою історичну тяглість між поколіннями в боротьбі за спільну мету – незалежність України.

Ключові слова: офіцери-артилеристи, Перша світова війна, Російська імперія, бойові дії на фронтах світової війни, Українська революція (1917–1921).

Унаслідок згубного впливу радянської ідеології тематика діяльності українського офіцераства на початку ХХ ст. зазнала численних фальсифікацій і маніпуляцій, а наявні дослідження зазвичай автори подавали у спрощеному та спотвореному вигляді.

Відомий український дослідник Микола Литвин влучно зауважив: «Впродовж багатьох десятиліть радянська історіографія, яка обслуговувала ідеологічні потреби комуністичного режиму, всіляко замовчувала або брутально фальсифікувала перебіг Українських визвольних змагань... Були приречені на забуття імена воєначальників і полководців, генералів і адміралів»¹.

Історик Володимир Сергійчук зазначав: «Тоталітарна більшовицька система робила все для того, аби не тільки викреслити з історичної пам'яті народу їхні (офіцерів) імена, а й загаврувати їх, як нібито зрадників своєї нації»².

Відомо, що основу будь-якої армії завжди становив офіцерський корпус. Уже згаданий дослідник М. Литвин виснував: «... жодна армія, незалежно від рівня озброєння і вишколу, не може перемагати без досвідчених воєначальників. Її лице завжди визначають генералітет і офіцерський корпус – становий хребет війська»³.

За період Першої світової війни артилерія закріпила за собою статус провідного роду зброї, одержала потужний імпульс для розвитку, а її командні кадри показали себе якнайкраще. Значного бойового досвіду набули й українські офіцери-артилеристи, які становили кістяк гарматних батарей та дивізіонів російської армії⁴.

Події Першої світової війни містять численні епізоди вияву високого рівня морального духу, фаховості та вдалих командних дій у битвах на фронтах російської армії, які не підлягали сумніву.

Окремі аспекти досліджуваної тематики знайшли відображення в українських і зарубіжних історичних вузькопрофільних, узагальнювальних та біографічних працях⁵. Цінні спогади й очевидців та учасників подій Першої світової війни й Української революції⁶. Особливої уваги заслуговують комплексні дослідження

¹ Литвин М. Р., Науменко К. Є. Збройні Сили України ХХ ст. Генерали та адмірالی: монографія. Харків; Львів, 2007. С. 3.

² Тинченко Я. Ю. Українське офіцерство: шляхи скорботи та забуття / післямова В. І. Сергійчука. Київ: Тираж. центр УРП, 1995. Ч. 1. С. 254–255.

³ Литвин М. Р., Науменко К. Є. Збройні Сили України ХХ ст. ... С. 3.

⁴ Внуков В. П. Артиллерия. Киев, 1937. 74 с.

⁵ Тинченко Я. Ю. Офіцерський корпус Армії Української Народної Республіки (1917–1921 рр.): наук. вид. Київ: Темпора, 2007. 536 с; Буравченков А. О. Про чисельність офіцерського корпусу російської армії напередодні Великої Жовтневої соціалістичної революції. *Український історичний журнал*. 1985. № 11. С. 46–52; Буравченков А. О. Зміни у соціальному складі офіцерського корпусу в Росії (1914–1917 рр.). *Український історичний журнал*. 1987. № 2. С. 73–83; Бойко О. Д., Буравченков А. О. Участь військових спеціалістів в організації Червоної Армії та їх роль у захисті революційних завоювань (жовтень 1917 р. – травень 1918 р.). *Український історичний журнал*. 1988. № 2. С. 77–86; Буравченков А. О., Кавтарадзе А. Г. Военные специалисты на службе Республики Советов. *Український історичний журнал*. 1991. № 2. С. 141–143; Буравченков А. О. Офіцерство російської армії військового часу (1917 р.): соціальний склад, загальноосвітній рівень, фахова підготовка. *Проблеми вивчення історії Української революції 1917–1921 рр.* 2008. № 3. С. 74–99; Волков С. В. Белое движение: Энциклопедия гражданской войны. Санкт-Петербург; Москва, 2002. 672 с; Волков С. В. Русский офицерский корпус. Москва, 1993. 413 с. URL: http://militera.lib.ru/h/volkov_sv1/04.html (дата звернення: 24.11.2021); Волков С. В. Офицеры российской гвардии. Москва, 2002. 314 с.; Лозинський А. Ф. Українці в системі кадрового забезпечення Сухопутних військ Збройних сил Російської імперії (наприкінці ХІХ – початку ХХ ст.). *Військово-науковий вісник*. Львів, 2017. № 27. С. 46–70. DOI: <https://doi.org/10.33577/2313-5603.27.2017.46-70>

⁶ Смовський К. А. Гайдамацький кіш Слобідської України та його артилерія в 1917–1918 році. *За державність. Матеріали до історії війська українського*. Каліш, 1935. 36. 5. С. 137–157;

офіцерських кадрів істориків: Павла Ткачука⁷, Ярослава Тинченка⁸, Миколи Литвина⁹, Романа Тютенка¹⁰ та Сергія Волкова (Сергея Волкова)¹¹. Надзвичайно важливі відомості про українських офіцерів зібрані на сайті проекту «Імена самостійної України 1917–1924 рр.»¹². Проте окремого дослідження, присвяченого ролі українських офіцерів-артилеристів Російської імперії під час бойових дій на фронтах Першої світової війни, досі немає.

Вагоме місце в російській армії посідали українські офіцери-артилеристи, які очолювали військові органи управління, гарматні батареї, дивізіони і бригади. Так, генерал-майор **Василь Кирей** (1879–1942, родом із Батурина Чернігівської губернії) під час війни був командиром 4-ї батареї 32-ї артилерійської бригади, штаб-офіцером управління артилерії Південно-Західного фронту, командував 6-ю важкою артилерійською бригадою. Виконував обов'язки інспектора 41-го армійського корпусу та був командиром 23-го. У листопаді 1917 р. перейшов на службу до 34-го армійського корпусу, який згодом був українізований¹³.

На початку світової війни командиром 5-ї батареї 133-го піхотного Сімферопольського полку (Одеського військового округу) був капітан **Володимир Абаза** (1873–?, родом із Катеринославської губернії). У квітні 1915 р. призначений командиром 1-го дивізіону цього полку, а вкінці серпня потрапив у полон до австрійців. Під час перебування в полоні підвищений до звання підполковника. У січні 1918 р. перейшов на службу до військових формацій Української Народної Республіки (УНР)¹⁴.

Майже з перших днів війни на фронті полковник **Олекса Алмазов** (1885–1936, народився у м. Херсон), який спочатку служив командиром 2-ї батареї 1-го дивізіону 11-ї важкої артилерійської бригади. Із 1917 р. уже командував 1-м важким дивізіоном. Із 1918 р. – командир окремої кінно-гірської батареї Гайдамацького коша Слобідської України військ Центральної Ради (ЦР)¹⁵. Капітан **Віктор Абаза** (1864–1931, народився в м. Харків) під час війни командував дивізіоном і був ад'юнктом штабу

Смовський К. А. З часів визвольних змагань. *Український комбатант*. Новий Ульм, 1958. № 7. С. 35–39; Дашкевич Р. І. Артилерія Січових Стрільців у боротьбі за Золоті київські ворота. Нью-Йорк: Червона Калина, 1965. 205 с.

⁷ Ткачук П. П. Сухопутні війська Збройних Сил України доби революції (1917–1921 рр.): дис. ... д-ра іст. наук: 07.00.01 / Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України. Львів, 2009. 311 с.

⁸ Тинченко Я. Ю. Офіцерський корпус Армії Української Народної Республіки (1917–1921). Київ: Темпора, 2011., 424 с.

⁹ Литвин М. Р., Науменко К. Є. Збройні Сили України ХХ ст. ... 244 с.

¹⁰ Тютенко Р. В. Соціальний портрет офіцера українських армій періоду Національної революції (1917–1921 рр.): дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 / Львівський національний університет ім. І. Франка. Львів, 2018. 246 с.

¹¹ Волков С. В. Русский офицерский корпус...

¹² Імена самостійної України 1917–1924 рр. URL: <http://www.db.geroika.org.ua/ua/home.html> (дата звернення: 24.11.2021).

¹³ Тинченко Я. Ю. Офіцерський корпус... 2007. С. 195; Тютенко Р. В. Соціальний портрет офіцера... С. 285; Імена самостійної України 1917–1924 рр. ...

¹⁴ Тинченко Я. Ю. Офіцерський корпус... 2007. С. 10; Ткачук П. П., Лозинський А. Ф. Українські полководці на чолі сухопутних військ Збройних сил Російської імперії в роки Першої світової війни. *Військово-науковий вісник*. 2017. № 28. С. 5. DOI: <https://doi.org/10.33577/2313-5603.28.2017.3-20>; Імена самостійної України 1917–1924 рр. ...

¹⁵ Литвин М. Р., Науменко К. Є. Збройні Сили України ХХ ст. ... С. 29–30; Науменко К. Є. Алмазов Олекса Дмитрович. *Енциклопедія Сучасної України*: електронна версія [веб-сайт]. Київ, 2001.

корпусу. Влітку 1917 р. брав активну участь в українізації артилерії російської армії. Наприкінці 1917 р. перейшов на службу в українське військо, де очолив курінь 4-го стрілецького полку 1-ї Української стрілецької (сірої) дивізії у Володимирі-Волинському¹⁶. Полковник **Володимир Богомольний** (1876–?, народився на Харківщині) командував 5-м та 34-м мортирним артилерійським дивізіоном. Із 1918 р. – на службі в армії Української держави (УД)¹⁷. Капітан **Еспер Башинський** (1878–1937, народився в с. Ключевське Камчатської обл., мати – українка) командував 3-ю батареєю 31-ї артилерійської бригади. З 1915 р. – командир 5-го важкого артилерійського дивізіону. З 1917 р. командував 2-м окремим Сибірським артилерійським дивізіоном. Із 1918 р. – на службі в українській армії – командир 2-го дивізіону 1-ї гарматної бригади військ ЦР¹⁸. Полковник **Левко Богаєвський** (1867–?, родом із Полтавщини) служив командиром 9-ї артилерійської бригади на Південно-Західному фронті. Згодом перейшов на службу в Армію УД – командир 6-ї важкої гарматної бригади Полтавського армійського корпусу (м. Ромни)¹⁹. Підполковник **Віктор Вальман** (1879–?, походив із дворян Чернігівської губернії) командував батареєю 1-го Тракторного артилерійського дивізіону та був начальником господарчої частини дивізіону російської армії. З 1918 р. – командир батареї 2-го окремого важкого гарматного дивізіону Армії УНР²⁰. Полковник **Володимир Война** (1868–?, народився в м. Житомир) брав участь у війні на посаді начальника муштрового відділу управління артилерійського постачання штабу Західного фронту. З 1917 р. командував 1-м дивізіоном 81-ї артилерійської бригади. З 1918 р. був помічником начальника 3-го відділу Головного артилерійського управління Військового міністерства уряду ЦР²¹. Полковник **Михайло Годилю-Годлевський** (1875–?, народився в Одесі) на фронті перебував на посаді завідувача артилерійської частини 10-ї російської армії. З 1918 р. перейшов на службу в українське військо²². Полковник **Микола Демидов** (1865–1931, народився на Одещині) в період Першої світової війни брав участь у бойових діях на посаді командира батареї та дивізіону 1-ї Гвардійської артилерійської бригади. З 1918 р. – на службі в українській армії начальником штабу Київських добровільних дружин²³. Полковник **Микола Данилевич** (1866–1936, народився в Москві, мати – українка) пройшов бойовий шлях від командира 3-ї Кавказької стрілецької артилерійської бригади до інспектора артилерії 39-го армійського корпусу. Весною 1918 р. розпочав організацію українських військових частин на посаді начальника артилерії 3-го Одеського

URL: https://esu.com.ua/search_articles.php?id=43821 (дата звернення: 24.11.2021); Тютенко Р. В. Соціальний портрет офіцера... С. 248; Імена самостійної України 1917–1924 рр. ...

¹⁶ Тинченко Я. Ю. Офіцерський корпус... 2007. С. 10; Імена самостійної України 1917–1924 рр. ...

¹⁷ Тинченко Я. Ю. Офіцерський корпус... 2007. С. 51; Імена самостійної України 1917–1924 рр. ...

¹⁸ Литвин М. Р., Науменко К. Є. Збройні Сили України ХХ ст. ... С. 38; Волков С. В. Офицеры российской гвардии. С. 56; Тютенко Р. В. Соціальний портрет офіцера... С. 254; Імена самостійної України 1917–1924 рр. ...

¹⁹ Литвин М. Р., Науменко К. Є. Збройні Сили України ХХ ст. ... С. 43.

²⁰ Тинченко Я. Ю. Офіцерський корпус... 2007. С. 68; Імена самостійної України 1917–1924 рр. ...

²¹ Тинченко Я. Ю. Офіцерський корпус... 2007. С. 82; Імена самостійної України 1917–1924 рр. ...

²² Тинченко Я. Ю. Офіцерський корпус... 2007. С. 109–110; Імена самостійної України 1917–1924 рр. ...

²³ Литвин М. Р., Науменко К. Є. Збройні Сили України ХХ ст. ... С. 76–77; Волков С. В. Офицеры российской гвардии. С. 162; Імена самостійної України 1917–1924 рр. ...

армійського корпусу²⁴. Капітан **Володимир Даценко** (1874–?, родом із Полтавської губернії) служив на різних офіцерських посадах у 12-му артилерійському парку (м. Вінниця), на фронтах світової війни командував 3-м Заамурським парковим артилерійським дивізіоном. Обіймав посаду командира 113-ї піхотної дивізії, яку в 1917 р. українізував. Із 1918 р. – командир паркової групи 5-ї важкої артилерійської бригади Армії УД²⁵.

Капітан **Едуард Едель** (1874–?, народився в м. Мітава Курляндської губернії, мати – українка) служив на фронті командиром 5-ї батареї 45-ї артилерійської бригади й очолював 3-тю батарею 86-ї. Взимку 1916 р. за бойові заслуги достроково одержав звання полковника. Під час одного з боїв зазнав контузії і був отруєний газами. З 1917 р. командував 1-м дивізіоном 2-ї Української гарматної бригади 1-го Українського корпусу²⁶.

Серед інших українських бойових офіцерів-артилеристів російської армії варто також відзначити підполковника **Володимира Заїковського** (1870–?, народився у м. Житомир), який на початку війни командував 2-м дивізіоном 70-ї артилерійської бригади, а згодом обіймав посаду начальника штабу 70-ї гарматної бригади на Північному фронті. Взимку 1918 р. перейшов на службу до військ ЦР, де командував 2-ю Сердюцькою гарматною бригадою²⁷. Капітан **Олександр Катхе** (1893–?, народився у м. Вільно, мати – українка) на фронтах Першої світової війни воював у складі 65-ї артилерійської бригади та був нагороджений Георгіївською зброєю. Взимку 1919 р. перейшов на службу в корпус Січових стрільців Дієвої армії УНР, де командував 5-ю гарматною батареєю. Учасник І Зимового походу у складі Галицької армії²⁸. Полковник **Степан Мальченко** (1858–?, народився у м. Шостка Глухівського повіту Чернівецької губернії) командував 6-м Туркестанським артилерійським дивізіоном та 3-ю збірною артилерійською бригадою. У літку 1918 р. перебував на посаді завідувача артилерійських складів 5-го Чернігівського корпусу Армії УД. З березня 1919 р. очолив відділ постачання Головного артилерійського управління Дієвої армії УНР²⁹. Капітан **Микола Омелюсик** (1889–1970, народився у с. Ставки на Поліссі) на фронті командував 1-ю батареєю 11-ї артилерійської бригади. У 1918 р. служив у 2-му легкому гарматному полку Армії УД і згодом був підвищений до командира 1-ї легкої гарматної бригади Дієвої армії УНР³⁰. Капітан **Кость Смовський** (1892–1960, родом із Полтавщини) під час Першої світової війни служив унтерофіцером у запасних частинах Московської військової округи, від яких був делегатом на III Всеукраїнському військовому з'їзді. Взимку 1918 р. очолив 1-шу гарматну батарею Гайдамацького коша Слобідської України військ ЦР³¹. Підполковник **Микола Яновський** (1874–?,

²⁴ Литвин М. Р., Науменко К. Є. Збройні Сили України ХХ ст. ... С. 74; Імена самостійної України 1917–1924 рр. ...

²⁵ Тинченко Я. Ю. Офіцерський корпус... 2007. С. 133; Імена самостійної України 1917–1924 рр. ...

²⁶ Тинченко Я. Ю. Офіцерський корпус... 2007. С. 154; Імена самостійної України 1917–1924 рр. ...

²⁷ Тинченко Я. Ю. Офіцерський корпус... 2007. С. 169–170; Імена самостійної України 1917–1924 рр. ...

²⁸ Тинченко Я. Ю. Офіцерський корпус... 2007. С. 192; Імена самостійної України 1917–1924 рр. ...

²⁹ Тинченко Я. Ю. Офіцерський корпус... 2007. С. 267; Імена самостійної України 1917–1924 рр. ...

³⁰ Тинченко Я. Ю. Офіцерський корпус... 2007. С. 310; Імена самостійної України 1917–1924 рр. ...

³¹ Тинченко Я. Ю. Офіцерський корпус... 2007. С. 411–412; Литвин М. Р., Науменко К. Є. Смовський Костянтин: Довідник з історії України. 2-ге вид. Київ, 2002. С. 788; Імена самостійної України 1917–1924 рр. ...

походив із дворян Полтавської губернії, один із нащадків письменника Миколи Гоголя) на фронті перебував на посаді командира 2-го дивізіону лейбгвардії 3-ї артилерійської бригади. Згодом командував 3-ю Гвардійською стрілецькою дивізією та очолив процес українізації 2-го Гвардійського корпусу. З березня 1918 р. перейшов на службу до Кінно-гайдамацького полку ім. К. Гордієнка Армії УНР³². Полковник **Василь Сварика** (1875–1965, родом із Роменського повіту Полтавської губернії) командував 5-ю батареєю та 2-м дивізіоном 42-ї артилерійської бригади на Південно-Західному й Західному фронтах. Весною 1917 р. отруений газами. З 1918 р. командир гарматного полку в Армії УД. Згодом очолив Головне артилерійське управління Військового міністерства УНР³³. Підполковник **Михайло Крат** (1892–1979, родом із м. Гадяч, що на Полтавщині) під час війни служив командиром 93-го піхотного Іркутського полку (Петербурзького військового округу). У вересні 1914 р. отримав поранення, а за два місяці (в листопаді) відзначився в бою під Лодзем (Польща), отримавши три кульові поранення. Весною 1915 р. після лікування повернувся на службу в полк. Улітку 1917 р. був одним з ініціаторів формування українських військових частин у складі російської армії, а згодом перейшов на службу до військ ЦР³⁴.

Таблиця 1

Узагальнені дані обійманих посад українськими офіцерами-артилеристами (на закінчення служби в російській армії)³⁵

Підрозділ		К-сть офіцерів
1.	Командир батареї	14
2.	Командир дивізіону	35
3.	Командир бригади	17
4.	Командир дивізії	12
5.	Інспектор артилерії армійського корпусу	11
6.	Начальник артилерійської частини армійського корпусу	3
7.	Начальник штабу армійського корпусу	6
8.	Командувач армійського корпусу	6
9.	Головнокомандувач Румунського фронту	1
Всього		105

Опосередкованою характеристикою ролі, яку відіграли українські офіцери-артилеристи в бойових діях російської армії під час Першої світової війни, може служити їх нагородження вищими державними відзнаками. Велика кількість офіцерів за виявлені мужність і героїзм на фронтах світової війни були удостоєні

³² Тинченко Я. Ю. Офіцерський корпус... 2007. С. 510.

³³ Там само. С. 390–391.

³⁴ За даними: Литвин М. Р., Науменко К. Є. Збройні Сили України ХХ ст. ... С. 116–117; Тютенко Р. В. Соціальний портрет офіцера... С. 287; Ткачук П. П., Лозинський А. Ф. Українські полководці на чолі сухопутних військ... № 28. С. 5; Імена самостійної України 1917–1924 рр. ...

³⁵ За даними: Литвин М. Р., Науменко К. Є. Збройні Сили України ХХ ст. ... 2007. 244 с.; Тинченко Я. Ю. Офіцерський корпус... 2007. 536 с.; Тинченко Я. Ю. Офіцерський корпус... Кн. II. 424 с.; Тютенко Р. В. Соціальний портрет офіцера... 246 с.; Імена самостійної України 1917–1924 рр. ...

вищими державними нагородами Російської імперії. Найбільш почесною бойовою нагородою, яку за час війни отримали лише деякі полковники і значна частина генералів, був орден Святого Володимира³⁶. З українців ним удостоєний полковник **Володимир Банківський** (1860–?, народився у Могилівській губернії), який, перебуваючи на посаді командувача 3-го та 17-го армійського корпусів, показав себе розумним і хоробрим командиром оперативного рівня. За бойові заслуги на фронті був нагороджений усіма орденами до Святого Володимира III ступеня з мечами й биндою, а також орденом Святого Георгія IV ступеня та шведським орденом Меча I ступеня. З 1919 р. обіймав посаду генерала для доручень канцелярії Головного артилерійського управління Військового міністерства УНР³⁷. Капітан **Еспер Башинський** (1878–1937, народився в с. Ключевське Камчатської обл., походив із родини дворянина Харківської губернії) пройшов бойовий шлях командиром 3-ї батареї 31-ї артилерійської бригади й очолював на фронті 5-ту важку бригаду, яка брала участь у низці важливих битв. Улітку 1916 р. зазнав важкого поранення в голову, був контужений, проте залишився на фронті. У 1916 р. одержав достроково звання полковника. Весною 1917 р. у боях під Ригою отруений газами, однак знову відмовився покинути фронт. Загалом за період Першої світової війни нагороджений усіма орденами до Святого Володимира III ступеня з мечами та биндою. Восени 1917 р. за власним бажанням перейшов на службу й очолив українізований 2-й дивізіон 31-ї Української артилерійської бригади військ ЦР³⁸.

Одними з найбільш почесних нагород Російської імперії, які вручали за бойові заслуги на фронті, вважалися орден Святого Георгія та Георгіївська зброя (у XVIII–XIX ст. вона також називалася Золотою). Орден присвоювали лише офіцерському складу (офіцерам і генералам). Нагорода мала чотири ступені, з яких 4-м відзначали виїняткові за видатні звитяги в бою. Загалом під час Першої світової війни орден Святого Георгія отримали понад 4 500 офіцерів. За менш значні подвиги офіцерів нагороджували Георгіївською зброєю³⁹. Зокрема, ордена Святого Георгія та Георгіївської зброї був удостоєний генерал-лейтенант **Олександр Рогоз** (1858–1919, народився на Чернігівщині, походив зі давньої родини українських священнослужителів), командувач 25-го армійського корпусу. За бойові заслуги нагороджений орденом Святого Георгія IV ступеня. За проукраїнські погляди більшовики усунули його з посади, і він перейшов на службу до української армії. З 1918 р. військовий міністр УД⁴⁰. Підполковник **Георгій Афанасьєв** (1872–?, родом з Херсонської губернії, походив із дворян) за бойові заслуги на фронті був удостоєний ордена Святого Георгія IV ступеня. У 1917 р. перейшов на службу до військ ЦР, командував 6-м мортирним дивізіоном і перебував на посаді інспектора артилерії 2-го Січового запорізького корпусу. Влітку 1918 р. підготував

³⁶ Тинченко Я. Ю. Офіцерський корпус... 2011. С. 56.

³⁷ Тинченко Я. Ю. Офіцерський корпус... 2007. С. 30; Імена самостійної України 1917–1924 рр. ...

³⁸ Литвин М. Р., Науменко К. Є. Збройні Сили України XX ст. ... С. 38; Тинченко Я. Ю. Офіцерський корпус... 2007. С. 33–34; Волков С. В. Офицеры российской гвардии. С. 56; Тютенко Р. В. Соціальний портрет офіцера... С. 254; Імена самостійної України 1917–1924 рр. ...

³⁹ Тинченко Я. Ю. Офіцерський корпус... 2011. С. 54–55.

⁴⁰ Тинченко Я. Ю. Офіцерський корпус... 2007. С. 360–361; Литвин М. Р., Науменко К. Є. Смовський Костянтин... С. 398; Імена самостійної України 1917–1924 рр. ...

українською мовою підручник-статут для артилерії⁴¹. Уже названий підполковник **Микола Яновський** за відвагу в боях нагороджений Георгіївською зброєю⁴². Генерал майор **Василь Кирей** – за мужність у боях на Південно-Західному фронті Георгіївською зброєю та орденом Святого Георгія IV ступеня. Взимку 1917 р. за бойові заслуги одержав достроково звання полковника⁴³. Полковник **Федір Колодій** (1872–1920, походив із дворян Чернігівської губернії) командував 2-м кінно-гірським артилерійським дивізіоном, за відвагу в бою поблизу с. Балидорф (28.08.1914 р.) нагороджений Георгіївською зброєю. Влітку 1915 р. за бій під с. Жежева на р. Дністер (29.05.1915 р.) – орденом Святого Георгія IV ступеня. Восени 1916 р. за бойові заслуги підвищений до звання генерал-майора. Із 1918 р. – на службі в Армії УНР⁴⁴. Капітан **Борис Неїлов** (1878–1956, походив із дворян Полтавської губернії) із перших днів війни служив у 12-й артилерійській бригаді. За бойову звитягу, виявлену в боях, нагороджений Георгіївською зброєю⁴⁵. Уже названий полковник **Василь Сварика** за бойові заслуги на фронті – Георгіївською зброєю і всіма нагородами до Святої Анни II ступеня з мечами та биндою. Згодом достроково одержав звання полковника⁴⁶.

За 4 роки бездоганної служби в мирний час офіцерів Російської імперії нагороджували орденом Святого Станіслава, до якого додавалися мечі та бинда за перебування на фронті в декілька місяців⁴⁷. Серед українських офіцерів-артилеристів російської армії таким нагороджений полковник **Сергій Дядюша** (1870–1933, народився у м. Полтава, походив із дворянської родини), який на фронті командував 84-ю дивізією та був начальником штабу 4-го армійського корпусу. За бойові заслуги – всіма орденами до Святого Станіслава I ступеня та Георгіївською зброєю⁴⁸. Генерал-майор **Микола Медзвецький** (1868–1929, народився у с. Нижня Кропивна Гайсинського повіту Подільської губернії) під час боїв на Румунському фронті показав себе як талановитий і відважний командир. За бойові заслуги був нагороджений усіма орденами до Святого Станіслава I ступеня та орденом Румунської корони I ступеня⁴⁹.

⁴¹ Тинченко Я. Ю. Офіцерський корпус... 2007. С. 21–22; Литвин М. Р., Науменко К. Є. Смовський Костянтин...

⁴² Тинченко Я. Ю. Офіцерський корпус... 2007. С. 510.

⁴³ Тинченко Я. Ю. Офіцерський корпус... 2007. С. 195; Імена самостійної України 1917–1924 рр. ...

⁴⁴ Там само. С. 209–210; Імена самостійної України 1917–1924 рр. ...

⁴⁵ Там само. С. 297; Литвин М. Р., Науменко К. Є. Смовський Костянтин... С. 341; Імена самостійної України 1917–1924 рр. ...

⁴⁶ Там само. С. 390–391; Ткачук П. П., Лозинський А. Ф. Українські полководці на чолі сухопутних військ... С. 6; Імена самостійної України 1917–1924 рр. ...

⁴⁷ Тинченко Я. Ю. Офіцерський корпус... 2011. С. 55.

⁴⁸ Тинченко Я. Ю. Офіцерський корпус... 2007. С. 150; Тютенко Р. В. Соціальний портрет офіцера... С. 277; Імена самостійної України 1917–1924 рр. ...

⁴⁹ Тинченко Я. Ю. Офіцерський корпус... 2007. С. 274–275; Імена самостійної України 1917–1924 рр. ...

Таблиця 2

Узагальнені дані українських офіцерів-артилеристів, відзначених вищими державними нагородами (на закінчення служби в російській армії)⁵⁰

Назва нагороди		К-сть офіцерів
1.	Орден Святого Володимира	12
2.	Орден Святого Георгія	20
3.	Георгіївська зброя	25
4.	Орден Святого Станіслава	3
5.	Орден Святої Анни	3
6.	Орден Румунської Корони	1
7.	Шведський орден Меча	1
Всього		65

На особливу увагу заслуговують українські генерали-артилеристи, які відіграли важливу роль під час проведення російським командуванням стратегічних військових операцій на фронтах Першої світової війни. Серед них яскравою була постать уже названого генерал-лейтенанта **Олександра Рогози**, який на початку світової війни перебував на посаді начальника 19-ї піхотної дивізії (Київський військовий округ). У вересні 1914 р. призначений командиром 25-го армійського корпусу Південно-Західного фронту. Перебуваючи на службі у складі 4-ї Російської армії, відзначився в Галицькій битві (серпень–вересень 1914 р.), у боях під Люблінном (Польща), де його корпус розгромив частини 4-ї австро-угорської армії. У період із серпня 1915 р. по листопад 1917 р. – на посаді командира 4-ї Російської армії на Західному та Румунському фронтах. Із 1918 р. став військовим міністром уряду УД під керівництвом Павла Скоропадського⁵¹.

Позитивно характеризувався генерал-майор **Євген Гамченко** (1874–1931, родом із Житомира), який під час війни був начальником штабу 28-ї дивізії, начальником штабу 3-го армійського корпусу та командувачем 27-ї піхотної дивізії, що неодноразово відзначалася на Південно-Західному фронті⁵².

Визначні організаторські здібності виявив талановитий командир генерал-майор **Володимир Сінклер** (1879–1946, народився в Узбекистані в сім'ї дворянина англійського походження, мати – українка), який у 1914–1915 рр. перебував на посаді начальника штабу 2-ї Гвардійської дивізії. З 1916 р. – начальник штабу 2-го Гвардійського корпусу. Восени 1917 р. за бойові заслуги достроково одержав звання генерал-майора⁵³.

⁵⁰ За даними: Литвин М. Р., Науменко К. Є. Збройні Сили України ХХ ст. Генерали та адмірали: монографія. Харків; Львів: 2007. 244 с; Тинченко Я. Ю. Офіцерський корпус... 2007. 536 с; Тинченко Я. Ю. Офіцерський корпус... Кн. II. 424 с; Тютенко Р. В. Соціальний портрет офіцера... 246 с; Імена самостійної України 1917–1924 рр. ...

⁵¹ Залесский К. А. Кто был кто в Первой мировой войне: Биографический энциклопедический словарь. Москва: АСТ; Астрель, 2003. С. 505; Литвин М. Р., Науменко К. Є. Смовський Костянтин... С. 398; Імена самостійної України 1917–1924 рр. ...

⁵² Тинченко Я. Ю. Офіцерський корпус... 2007. С. 100–101; Тютенко Р. В. Соціальний портрет офіцера... С. 256; Імена самостійної України 1917–1924 рр. ...

⁵³ Тинченко Я. Ю. Офіцерський корпус... 2007. С. 402–404; Литвин М. Р., Науменко К. Є. Сінклер Володимир: Довідник з історії України. 2-ге вид. Київ, 2002. С. 754; Тинченко Я. Ю.

Неабиякою працьовитістю та енергійністю відзначився генерал-лейтенант **Сергій Дельвіг** (1866–1944, походив із дворян м. Москви, мати – українка), інспектор артилерії 9-го армійського корпусу. З 1915 р. – комендант Перемишльської фортеці. Восени 1915 р. призначений командувачем 40-го армійського корпусу. З 1916 р. був інспектором артилерії Південно-Західного фронту. Взимку 1917 р. очолив артилерію військ ЦР⁵⁴.

В особливий спосіб відзначився на фронті талановитий полководець генерал-майор **Петро Єрошевич** (1870–1945, походив із Катеринославщини), який у 1915–1917 рр. був начальником штабу 6-го Сибірського корпусу. Влітку 1917 р. став начальником штабу 12-ї дивізії. Згодом командував 11-м армійським корпусом. Узимку 1917 р. українізував 12-ту дивізію та передав її в розпорядження військ ЦР⁵⁵. Генерал-майор **Олександр Жнов** (1865–1946, походив із Ярославської губернії, мати – українка) на фронті командував 132-ю піхотною дивізією. Взимку 1918 р. перейшов на службу до Армії УД⁵⁶.

Генерал-майор **Віктор Зелінський** (1864–1940, народився у с. Петриківці Катеринославської губернії) із листопада 1914 р. командував Сибірською стрілецькою дивізією. Восени 1914 р. у бою під м. Березина потрапив в полон та перебував у німецьких таборах Ганноверіш і Бішовсверд. Восени 1917 р. у полоні приєднався до українського національного руху й очолив раду офіцерів-українців. Із 1918 р. – командувач 1-ї Української козацької дивізії (синьожупанників), утвореної з військовополонених українців⁵⁷. Генерал-майор **Федір Колодій** (1872–1920, походив із Чернігівської губернії) на фронті командував 14-ю артилерійською бригадою. У березні–квітні 1918 р. очолив демобілізаційну комісію Румунського фронту. Восени 1918 р. призначений командувачем 2-го Подільського корпусу Дієвої армії УНР⁵⁸.

Важливу роль відіграли й інші українські генерали-артилеристи, які брали участь у плануванні та проведенні важливих наступальних операцій російської армії. За ініціативність, виявлені мужність і героїзм на фронті державними нагородами Російської імперії відзначені генерал-лейтенанти: **Микола Глінський** (1858–1943, народився на Чернігівщині)⁵⁹, **Олександр Березовський** (1867–1939, походив із Наддніпрянщини)⁶⁰, **Володимир Слюсаренко** (1857–1933)⁶¹, **Георгій Мандрика**

Архівно-кримінальна справа генерала Армії УНР Володимира Сінклера: З архівів ВУЧК–ПУ–НКВД–КГБ, 2017. № 2 (48). С. 259. URL: http://resource.history.org.ua/publ/za_2017_2_9 (дата звернення: 24.11.2021); Імена самостійної України 1917–1924 рр. ...

⁵⁴ Тинченко Я. Ю. Офіцерський корпус... 2007. С. 135–136; Тютенко Р. В. Соціальний портрет офіцера... С. 274; Імена самостійної України 1917–1924 рр. ...

⁵⁵ Тинченко Я. Ю. Офіцерський корпус... 2007. С. 157–158; Імена самостійної України 1917–1924 рр. ...

⁵⁶ Тинченко Я. Ю. Офіцерський корпус... 2007. С. 162; Тютенко Р. В. Соціальний портрет офіцера... С. 279; Імена самостійної України 1917–1924 рр. ...

⁵⁷ Тинченко Я. Ю. Офіцерський корпус... 2007. С. 174–176; Тютенко Р. В. Соціальний портрет офіцера... С. 281; Імена самостійної України 1917–1924 рр. ...

⁵⁸ Тинченко Я. Ю. Офіцерський корпус... 2007. С. 209–201; Імена самостійної України 1917–1924 рр. ...

⁵⁹ Литвин М. Р., Науменко К. Є. Збройні Сили України ХХ ст. ... С. 67.

⁶⁰ Тютенко Р. В. Соціальний портрет офіцера... С. 265; Ткачук П. П., Лозинський А. Ф. Українські полководці на чолі сухопутних військ... С. 14; Імена самостійної України 1917–1924 рр. ...

⁶¹ Литвин М. Р., Науменко К. Є. Збройні Сили України ХХ ст. ... С. 185; Імена самостійної України 1917–1924 рр. ...

(1869–1937, народився у Києві)⁶², **Леонід Федяй** (1859–?, родом із Полтавщини)⁶³, **Дмитро Щербачов** (1857–1932)⁶⁴ та ін.; генерал-майори: **Василь Кирей** (1879–1942)⁶⁵, **Борис Бобровський** (1868–?, родом із Полтавщини)⁶⁶, **Володимир Генбачов** (1872–1957, народився у Полтаві)⁶⁷, **Микола Остряньський** (1867–1941, народився у Конотопі Чернігівської губернії)⁶⁸, **Іпполіт Свірчевський** (1874–1920, народився у Полтаві)⁶⁹, **Павло Стефанович-Стасенко** (1869–1922, походив із Чернігівщини)⁷⁰, **Володимир Банківський** (1860–?, народився у Могилівській губернії)⁷¹, **Сергій Богданович** (1865–?, походив із Херсонщини)⁷², **Михайло Годлевський** (1875–?, народився в Одесі)⁷³, **Борис Гернгрос** (1878–1943, походив із Полтавщини)⁷⁴, **Дмитро Гнида** (1859–?, народився в Катеринославі (тепер – м. Дніпро))⁷⁵, **Олександр Дорошкевич** (1874–1919, народився на Чернігівщині)⁷⁶, **Сергій Кіротенко** (1875–?, народився у Полтаві)⁷⁷, **Іван Копестинський** (1869–?, народився у м. Могилів-Подільський)⁷⁸, **Ігор Новицький** (1869–після 1927 р.)⁷⁹, **Борис Федорів** (1875–1925, народився у м. Варшава, батьки – українці)⁸⁰, **Микола Медзевецький** (1868–1929,

⁶² Литвин М. Р., Науменко К. Є. *Смовський Костянтин...* С. 303; Ткачук П. П., Лозинський А. Ф. *Українські полководці на чолі сухопутних військ...* С. 14; *Імена самостійної України 1917–1924 рр. ...*

⁶³ Ткачук П. П., Лозинський А. Ф. *Українські полководці на чолі сухопутних військ...* С. 14; *Імена самостійної України 1917–1924 рр. ...*

⁶⁴ Литвин М. Р., Науменко К. Є. *Збройні Сили України ХХ ст. ...* С. 216–217; *Імена самостійної України 1917–1924 рр. ...*

⁶⁵ Ткачук П. П., Лозинський А. Ф. *Українські полководці на чолі сухопутних військ...* С. 15; *Імена самостійної України 1917–1924 рр. ...*

⁶⁶ Ткачук П. П., Лозинський А. Ф. *Українські полководці на чолі сухопутних військ...* С. 6–7; *Імена самостійної України 1917–1924 рр. ...*

⁶⁷ Тютенко Р. В. *Соціальний портрет офіцера...* С. 267; Ткачук П. П., Лозинський А. Ф. *Українські полководці на чолі сухопутних військ...* С. 15; *Імена самостійної України 1917–1924 рр. ...*

⁶⁸ Ткачук П. П., Лозинський А. Ф. *Українські полководці на чолі сухопутних військ...* С. 15; *Імена самостійної України 1917–1924 рр. ...*

⁶⁹ Там само.

⁷⁰ Тинченко Я. Ю. *Офіцерський корпус...* 2007. С. 422–423; *Імена самостійної України 1917–1924 рр. ...*

⁷¹ Литвин М. Р., Науменко К. Є. *Збройні Сили України ХХ ст. ...* С. 34; *Імена самостійної України 1917–1924 рр. ...*

⁷² Литвин М. Р., Науменко К. Є. *Збройні Сили України ХХ ст. ...* С. 44.

⁷³ Тинченко Я. Ю. *Офіцерський корпус...* 2007. С. 109–110; *Імена самостійної України 1917–1924 рр. ...*

⁷⁴ Литвин М. Р., Науменко К. Є. *Збройні Сили України ХХ ст. ...* С. 66.

⁷⁵ Там само. С. 67.

⁷⁶ Тинченко Я. Ю. *Офіцерський корпус...* 2007. С. 145–146; *Імена самостійної України 1917–1924 рр. ...*

⁷⁷ Тинченко Я. Ю. *Офіцерський корпус Армії Української Народної Республіки (1917–1921 рр.).* 2007. С. 198; *Імена самостійної України 1917–1924 рр. ...*

⁷⁸ *Імена самостійної України 1917–1924 рр. ...*

⁷⁹ Тинченко Я. Ю. *Офіцерський корпус...* 2007. С. 303–304; *Імена самостійної України 1917–1924 рр. ...*

⁸⁰ Литвин М. Р., Науменко К. Є. *Збройні Сили України ХХ ст. ...* С. 200–201; *Імена самостійної України 1917–1924 рр. ...*

народився у с. Нижня Кропивна Гайсинського повіту Подільської губернії)⁸¹, **Володимир Стойкін** (1874–1931, народився у м. Харків)⁸² та ін.

Таблиця 3

**Узагальнені дані військових звань українських офіцерів-артилеристів
(на закінчення служби в російській армії)⁸³**

Військове звання		К-сть офіцерів
1.	Капітан	23
2.	Підполковник	38
3.	Полковник	45
4.	Генерал-майор	29
5.	Генерал-лейтенант	7
Всього		142

Отже, аналіз бойової діяльності українських офіцерів-артилеристів під час Першої світової війни промовисто засвідчує їхню визначну роль на фронтах російської армії. Українські офіцери неодноразово виявляли мужність і героїзм на полі бою, демонстрували високий рівень власного вишколу, здатність приймати важливі тактичні та стратегічні рішення, що засвідчують їхні бойові державні нагороди Російської імперії.

Набутий бойовий досвід під час участі в Першій світовій війні мав вагомий вплив і на події Української революції 1917–1921 рр., оскільки значна кількість офіцерів-артилеристів виявили шире бажання боротися за українську державність.

Аналіз прикладів бойової діяльності українського офіцерства на початку ХХ ст. має важливе значення і для виховання сучасних офіцерів ракетних військ і артилерії, адже сприяє формуванню нових військових традицій та відновлює зруйновану радянською пропагандою історичну тяглість між поколіннями в боротьбі за спільну мету – незалежність України.

REFERENCES

Boiko, O. D., & Buravchenkov, A. O. (1988). Uchast viiskovykh spetsialistiv v orhanizatsii Chervonoï Armii ta yikh rol u zakhysti revoliutsiinykh zavoiuvan (zhovten 1917 r. – traven 1918 r.). [Participation of military specialists in the organization of the Red Army and their role in defending revolutionary conquests (October 1917 – May 1918)]. *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal*, 2, 77–86 [in Ukrainian].

Buravchenkov, A. O. (1985). Pro chyselnist ofitserkoho korpusu rosiiskoi armii naperedodni Velykoi Zhovtnevoi sotsialistychnoi revoliutsii. [On the number of officers

⁸¹ Тинченко Я. Ю. Офіцерський корпус... 2007. С. 274–275; Імена самостійної України 1917–1924 рр. ...

⁸² Литвин М. Р., Науменко К. Є. Збройні Сили України ХХ ст. ... С. 190; Імена самостійної України 1917–1924 рр. ...

⁸³ За даними: Литвин М. Р., Науменко К. Є. Збройні Сили України ХХ ст. ... 244 с.; Тинченко Я. Ю. Офіцерський корпус... 2007. 536 с.; Тинченко Я. Ю. Офіцерський корпус. 2011. 424 с.; Тютенко Р. В. Соціальний портрет офіцера... 246 с.; Імена самостійної України 1917–1924 рр. ...

in the Russian army on the eve of the Great October Socialist Revolution]. *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal*, 11, 46–52 [in Ukrainian].

Buravchenkov, A. O. (1987). Zminy u sotsialnomu skladi ofitserського корпусу v Rosii (1914–1917 rr.). [Changes in the social composition of the officer corps in Russia (1914–1917)]. *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal*, 2, 73–83 [in Ukrainian].

Buravchenkov, A. O. (2008). Ofitserstvo rosiiskoi armii viiskovoho chasu (1917 p.): sotsialnyi sklad, zahalnoosvitnii riven, fakhova pidhotovka. [Officers of the wartime army (1917 p.): Social background, education, professional training]. *Problemy vyvchennia istorii Ukrainy 1917–1921 r.*, 3, 74–99 [in Ukrainian].

Buravchenkov, A. O., & Kavtaradze, A. G. (1991). Voiennyye spetsyalyisty na sluzhbe Respubliki Sovetov. [Military specialists in the service of the Republic of Soviets]. *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal*, 2, 141–143 [in Russian].

Dashkevych, R. I. (1965). *Artyleriiia Sichovykh Striltsiv u borotbi za Zoloti kyivski vorota*. New York: Chervona Kalyna [in Ukrainian].

Imena samostiinoi Ukrainy 1917–1924 rr. [Names of independent Ukraine 1917–1924]. Retrieved from <http://www.db.geroika.org.ua/ua/home.html> [in Ukrainian].

Lozynskyi, A. F. (2017). Ukraiintsi v systemi kadrovoho zabezpechennia Sukhoputnykh viisk Zbroinykh syl Rosiiskoi imperii (naprykintsi XIX–pochatku XX st.). [Ukrainians in the personnel system of the Land Forces of the Armed Forces of the Russian Empire (late XIX–early XX centuries)]. *Viiskovo-naukovyi visnyk*, 27, 46–70. DOI: <https://doi.org/10.33577/2313-5603.27.2017.46-70> [in Ukrainian].

Lytvyn, M., & Naumenko, K. (2007). *Zbroini Syly Ukrainy XX st. Heneraly ta admiraly*. Kharkiv; Lviv: Vydavnytstvo Saha [in Ukrainian].

Naumenko, K. Ye. (2001). Almazov Oleksa Dmytrovych. In *Entsyklopediia Suchasnoi Ukrainy: elektronna versiiia*. Retrieved from https://esu.com.ua/search_articles.php?id=43821 [in Ukrainian].

Sinkler Volodymyr. (2002). In M. R. Lytvyn, K. Ye. Naumenko (Eds.), *Dovidnyk z istorii Ukrainy* (2nd ed.). Kyiv: Instytut istorii Ukrainy NAN Ukrainy [in Ukrainian].

Smovskyi Kostiantyn. (2002). In M. R. Lytvyn, K. Ye. Naumenko (Eds.), *Dovidnyk z istorii Ukrainy* (2nd ed.). (p. 788). Kyiv: Instytut istorii Ukrainy NAN Ukrainy [in Ukrainian].

Smovskyi, K. A. (1935). Haidamatskyi kish Slobidskoi Ukrainy ta yoho artyleriiia v 1917–1918 rotsi. *Za derzhavnist: Materialy do istorii viiska ukrainskoho*, 5, 137–157 [in Ukrainian].

Smovskyi, K. A. (1958). Z chasiv vyzvolnykh zmahan. *Ukrainskyi kombatan*, 7, 35–39 [in Ukrainian].

Tiutenko, R. V. (2018). *Sotsialnyi portret ofitsera ukrainskykh armii periodu Natsionalnoi revoliutsii (1917–1921 rr.)* [A social portrait of an officer of the Ukrainian armies during the National Revolution (1917–1921)] (Candidate's thesis). Lviv [in Ukrainian].

Tkachuk, P. P. (2009). *Sukhoputni viyiska Zbroinykh Syl Ukrainy doby revoliutsii (1917–1921 rr.)* [Army of the Armed Forces of Ukraine during the Revolution (1917–1921)] (Doctor's thesis). Lviv [in Ukrainian].

Tkachuk, P. P., & Lozynskyi, A. F. (2017). Ukrainski polkovodtsi na choli sukhoputnykh viisk Zbroinykh syl Rosiiskoi imperii v roky Pershoi svitovoi viiny. *Viiskovo-naukovyi visnyk*, 28, 3–20 DOI: <https://doi.org/10.33577/2313-5603.28.2017.3-20> [in Ukrainian].

Tynchenko, Ya. Yu. (1995). *Ukrainske ofitserstvo: shliakhy skorboty ta zabuttia* (Pt. 1). Kyiv: Tyrzh. tsentr URP [in Ukrainian].

Tynchenko, Ya. Yu. (2007). *Ofitserskiy korpus Armii Ukrainskoi Narodnoi Respubliki (1917–1921 rr.)*. Kyiv: Tempora [in Ukrainian].

Tynchenko, Ya. Yu. (2011). *Ofitserskiy korpus armii Ukrainskoi Narodnoi Respubliki (1917–1921)* (Vol. 2). Kyiv: Tempora [in Ukrainian].

Tynchenko, Ya. Yu. (2017). *Arkhivno–kryminalna sprava henerala Armii UNR Volodymyra Sinklera. Z arkhiviv VUCHK–HPU–NKVD–KHB*, 2 (48), 259. Retrieved from http://resource.history.org.ua/publ/za_2017_2_9 [in Ukrainian].

Vnukov, V. P. (1937). *Artilleriia*. Kyiv: Gosudarstvennoie Voiennoe Izdatelstvo Narkomata Oborony Soiuza SSR [in Russian].

Volkov, S. V. (1993). *Russkii ofitserskii korpus*. Moscow. Retrieved from http://militera.lib.ru/h/volkov_sv1/04.html [in Russian].

Volkov, S. V. (2002). *Beloie dvizhenie: Entsyklopediia grazhdanskoi voiny*. Saint Petersburg; Moscow [in Russian].

Volkov, S. V. (2002). *Ofitsery rossiiskoi gvardii*. Moscow [in Russian].

Zallesskii, K. A. (2003). *Kto byl kto v Pervoi mirovoi voine: Biograficheskii entsyklopedicheskii slovar*. Moscow: AST; Astrel [in Russian].

Yaroslav STETSIV

PhD

Student Department of Research and Organization

Petro Sahaidachnyi National Army Academy

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-4754-7452>

e-mail: stetsiv@ucu.edu.ua

INVOLVEMENT OF UKRAINIAN ARTILLER OFFICERS IN WORLD WAR I WITHIN THE RUSSIAN ARMY

The study analyzes the role and value of Ukrainian artillery officers of the Russian army in combat actions of World War I (1914–1918). During World War I, Ukrainian officers, time after time, demonstrated courage and heroism, so were awarded a number of high state awards. The paper identifies the features of their activities at the front, emphasizes the importance of combat experience gained by the officers in the warfare as well as its significance for the course of events throughout the Ukrainian Revolution of 1917–1921.

Furthermore, presented brief biographical details on the Ukrainian artillery officers at various levels of military command. The officers' data on their positions in the Russian army, the awarding with the highest state honors, and the statistics of their military ranks at the time of termination of military service in the imperial army are summarized.

Precedents concerning the involvement of the Ukrainian artillery generals in planning and conducting operational and strategic operations of the Russian command, which regularly determined the course of actions at the front, are provided.

Conclusions are drawn on the relevance of studying the combat experience of the Ukrainian artillery officers in order to utilize the lesson learned from their activities to train modern officers of artillery and missile forces, as a contributing factor to the formation of

contemporary military traditions and restoring the historical longevity demolished by Soviet propaganda.

Keywords: artillery officers, World War I, the Russian Empire, combat actions on the fronts of World War I, Ukrainian Revolution (1917–1921).

Павло АРТИМИШИН

кандидат історичних наук

науковий співробітник відділу нової історії України

Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-7501-797X>

e-mail: p.artymyshyn@gmail.com

УКРАЇНСЬКЕ ПИТАННЯ В ПОЛЬСЬКІЙ РЕСПУБЛІЦІ: МІЖ «ІНКОРПОРАЦІЄЮ» ТА «ПРОМЕТЕЇЗМОМ»

Проаналізовано трансформацію ідей «інкорпорації» та «прометеїзму» в умовах міжвоєнної Польщі. Зауважено актуалізацію на порядку денному питання т. зв. східних кресів у контексті розбудови Великої Польщі, ставши однією із найскладніших внутрішніх проблем у Другій Речі Посполитій; щоби́льше, дискусія між прихильниками федеративного (на чолі з Юзефом Пілсудським) та інкорпоративного (очолював Роман Дмовський) концептів перенеслася із довоєнної епохи в контекст існування нової Польської держави. Виявлено, що в реалізації «федералістичної» програми чільне місце відводилося українському питанню: передбачалося, що внаслідок розпаду СРСР за допомогою Польщі постане самостійна Українська держава – Велика Україна, яка, з одного боку, не матиме жодних територіальних претензій на Західну Україну, а з другого – укладе унію з Польщею й увійде до польської федерації.

Зазначено, що, на думку прометеїстів, створення т. зв. Великої України у всьому відповідало би «польським державним інтересам як засіб зміцнення Польщі», водночас гасло «Польща для поляків» стало головним для національної політики табору «народової демократії» («ендеків»), яке потрапило до офіційного дискурсу польської влади та мало на меті перетворення державної території Другої Речі Посполитої на національну польську. З'ясовано, що досягнути ж необхідної мети планували методами економічної, політичної, ідеологічної і культурно-освітньої дискримінацій та колонізації «національних меншин», що опинилися у складі міжвоєнної Польщі, і така риторика була притаманна всім політсилам «ендецького» напрямку, які існували між двома світовими війнами: Союзу людово-народового (Народно-національному союзу), Обозу (Табору) великої Польщі, Обозу народо-радикального (Національно-радикальному табору), Національно-радикальним рухам («Фаланга» та АВС), Строніцтву народо-радикальному (Національній партії).

Ключові слова: Польська Республіка, «інкорпораціонізм», «прометеїзм», Роман Дмовський, Юзеф Пілсудський, українське питання.

Становлення і вдосконалення українсько-польської співпраці на сучасному історичному етапі спонукає дослідників до вивчення й минулого, часто непростого, досвіду співжиття двох сусідніх народів. Це надзвичайно важливо з огляду на те,

що лише вивчивши попередні помилки та прорахунки, можна не допустити їх у подальшому розвитку міждержавних відносин, тим більше на тлі російської агресії проти України, розпочатої навесні 2014 р. з анексії Криму й окупації частини Донбасу, що триває досі. А відтак загроза зі сторони Російської Федерації (РФ) зберігається як для Української держави зокрема, так і європейського континенту (Польщі також) загалом.

Тематика ставлення влади у Другій Речі Посполитій до українського питання вже так чи так була центром наукової уваги дослідників. Різні аспекти розглядали Владзімеж Бончковський (Włodzimierz Bączkowski)¹, Данута Ванек (Danuta Waniek)², Микола Генік³, Леонід Зашкільняк⁴, Максим Зелінський⁵, Володимир Комар⁶, Володимир Кондратюк й Олександр Зайцев⁷, Орест Красівський⁸, Яцек Майхровський (Jacek Majchrowski)⁹, Аркадіуш Меллер (Arkadiusz Meller)¹⁰, Теофіл Пйотркевіч (Teofil Piotrkiewicz)¹¹, Оксана Руда¹²,

¹ Бончковський В. Українська справа. *Простір свободи. Україна на шпальтах паризької «Культури»*. Київ, 2005. С. 119–149.

² Waniek D. Ruch narodowy w Polsce wczoraj i dziś: ideologia, organizacja, praktyka działania. Warszawa: Dom Wydawniczy ELIPSA, 2014. 104 s.

³ Генік М. А. Українське питання в діяльності польських політичних партій (1920–1926): автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.02 / Чернівецький державний університет ім. Ю. Федьковича. Чернівці, 1997. 17 с.

⁴ Зашкільняк Л. Спроби українсько-польського порозуміння в міжвоєнній Польщі (1920 – 1939 рр.). *Поляки, українці, білоруси, литовці у міжвоєнній Польщі (1920–1939)*: матеріали Міжнародної наукової конференції (Дрогобич, 8–9 жовтня 2004 р.) / упоряд. В. Футала. Дрогобич: Коло, 2005. С. 34–45.

⁵ Зелінський М. Політичні погляди Романа Дмовського. *Наукові праці Чорноморського державного університету імені Петра Могили. Серія: Історія*. Миколаїв, 2012. Т. 207. Вип. 195. С. 95–100; Зелінський М. Польський національно-радикальний рух в 1920–1930 рр. *Вісник Дніпропетровського університету. Серія: Філософія. Соціологія. Політологія*. 2016. № 3. С. 13–22; Зелінський М. Українське питання в політичній і публіцистичній діяльності Романа Дмовського (1888–1939 рр.). Херсон: Видавець ФОП Грінь Д. С., 2017. 275 с.

⁶ Комар В. Концепція прометеїзму в політиці Польщі (1921–1939 рр.). Івано-Франківськ: Місто НВ, 2011. 360 с.

⁷ Кондратюк В., Зайцев О. Україна в 20–30-х рр. Суспільно-політичне життя ХХ ст. Львів, 1993. 153 с.

⁸ Красівський О. Польсько-українські конфлікти і компроміси літа 1930 – початку 1931 рр. *Науковий збірник Українського Вільного Університету*. Мюнхен; Львів, 1995. Т. 17. С. 50–56; Красівський О. Я. Українсько-польські взаємини в 1917–1923 рр. Київ: ІПіЕНД, 2008. 544 с; Красівський О., Мелінішин Т. Західна Україна в національній політиці Ю. Пілсудського. *Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень*: зб. наук. праць. Київ, 2008. Вип. 37. С. 166–175.

⁹ Majchrowski J. Obóz Narodowo-Radykalny – okres działalności legalnej. *Dzieje Najnowsze*. 1976. R. VIII, z. 3. S. 53–72.

¹⁰ Meller A. W poszukiwaniu idealnego ustroju dla Wielkiej Polski. Wątki monarchistyczne w myśli politycznej Obozu Narodowo-Radykalnego «ABC». *Athenaeum. Polskie Studia Politologiczne*. 2012. Nr 33. S. 132–147.

¹¹ Piotrkiewicz T. Kwestia ukraińska w Polsce w koncepcjach pilsudczyzny 1926–1930. Warszawa, 1981. 165 s.

¹² Руда О. Державна політика Другої Речі Посполитої в національній сфері у 1918–1926 роках. *Проблеми гуманітарних наук. Серія: Історія*: зб. наук. праць. Дрогобич, 2015. Вип. 36. С. 160–174.

Роман Скакун¹³, Міхал Сліва (Michał Śliwa)¹⁴, Яцек Срокош (Jacek Srokosz)¹⁵, Богдан Ступарик¹⁶, Ришард Тожецький (Ryszard Torzecki)¹⁷, Анджей Хойновський (Andrzej Chojnowski)¹⁸, Василь Футала¹⁹. Однак попри наявність певних історіографічних позицій й сьогодні актуальною та нагальною залишається проблема вивчення еволюції «інкорпоративного» та «прометеїстського» підходів щодо українського питання, особливо в радикальних колах «ендеції» у 1930-х роках.

Мета статті – проаналізувати «інкорпораційний» та «прометеїстичний» підходи в польській суспільно-політичній думці Другої Речі Посполитої щодо українського питання.

Проблема т. зв. східних кресів у контексті розбудови Великої Польщі не лише не була знята з порядку денного, а навпаки значно актуалізувалася, ставши однією із найскладніших у Другій Речі Посполитій. Щобільше, дискусія між прихильниками федеративного й інкорпоративного концептів перенеслася із довоєнної епохи в контекст існування нової Польської держави.

Від початку буття Другої Речі Посполитої і до травневого перевороту 1926 р. основні засади національної політики кілька разів змінювалися разом із урядами. До листопада 1922 р., коли відбулися вибори до Сейму і Сенату, проблеми національної політики поступалися проблемам ведення військових дій та вирішення їх економічних наслідків, і якщо й розглядалися, то лише в контексті міжнародного геополітичного виміру та проблеми формування повоєнних кордонів²⁰.

Водночас усі політичні й економічні зміни в Галичині спрямовувалися на зміцнення «польськості». Полонізація краю мала зрештою завершитися тим, що українське питання «або зовсім перестало б існувати, або ж не поставало у такій гострій формі»²¹.

Одразу після захоплення Галичини поляками внаслідок перемоги у війні над українцями в 1919 р. польські керівні кола, намагаючись контролювати всі вияви громадсько-політичного життя галичан, взялися за ліквідацію автономного

¹³ Скакун Р. «Пацифікація»: польські репресії 1930 року в Галичині. Львів: Вид-во УКУ, 2012. 172 с.

¹⁴ Śliwa M. Narodoworadykalny model państwa totalitarnego w Polsce. *Dzieje Najnowsze*. 1996. Nr 1. S. 39–46.

¹⁵ Srokosz J. Model państwa totalnego w myśli Bolesława Piaseckiego. *Wrocławskie Studia Erazmiańskie = Studia Erasmiiana Wratislaviensia, zeszytu Państwo – koncepcje i zadania, Uniwersytet Wrocławski*, 2008. S. 73–74. URL: <http://www.bibliotekacyfrowa.pl/dlibra/doccontent?id=24598> (дата звернення: 24.11.2020).

¹⁶ Ступарик Б. Польсько-українські відносини в освітній сфері у міжвоєнну добу. *Українсько-польські відносини в Галичині у XX ст.*: матеріали Міжнародної науково-практичної конференції (Івано-Франківськ, 21–22 листопада 1996 р.). Івано-Франківськ: Плай, 1997. С. 173–176.

¹⁷ Torzecki R. *Kwestia ukraińska w Polsce w latach 1923–1929*. Kraków: Wyd-wo Literackie, 1989. 467 s.

¹⁸ Chojnowski A. *Koncepcje polityki narodowościowej rządów polskich w latach 1921–1939*. Wrocław; Warszawa; Kraków; Gdańsk: Zakład Narodowy imienia Ossolińskich, Wyd-wo Polskiej Akademii Nauk, 1979. 262 s.

¹⁹ Футала В. Українське питання у міжвоєнній Польщі: польський дискурс. *Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія: Історія*. Тернопіль, 2013. Вип. 1, ч. 1. С. 174–184.

²⁰ Chojnowski A. *Koncepcje polityki narodowościowej rządów polskich...* S. 29.

²¹ Красівський О. Я. *Українсько-польські взаємини в 1917–1923 рр.* Київ: ІПІЕНД, 2008. С. 310.

статусу краю і відповідних інституцій. Законом від 30 січня 1920 р. було створено тимчасовий відділ самоврядування у Львові до часу запровадження воєводського, який перебрав функції крайового сейму та відділу, котрі цей закон скасовував²².

Кроками, спрямованими на інтеграцію Галичини до складу Другої Речі Посполитої, стали: 1) перепис 1921 р., що мав «засвідчити перевагу польського елемента в Галичині» (ув'язнювали тих, хто закликав його бойкотувати, здебільша греко-католицьких священників, вчителів і молодь); 2) запровадження військової повинності для усього населення краю; 3) скасування 1 вересня 1921 р. інституту намісництва та запровадження уніфікованого поділу на воєводства; 4) офіційна заміна назви «Галичина» на «Східна Малопольща»; 5) звільнення з державних установ службовців-українців за відмову від присяги на вірність Польській державі; 6) вибори в листопаді 1922 р. до Сейму та Сенату, покликані продемонструвати перевагу поляків у краї (усвідомлюючи це, українські політики закликали населення бойкотувати вибори); 7) затвердження Радою міністрів від 23 листопада 1922 р. кредиту для «національної роботи на кресах» і матеріальне відшкодування потерпілим від українських збройних виступів під час виборчої кампанії 1922 р. Окрім цього, у Галичині, відповідно до розпорядження уряду від 18 грудня 1922 р., запровадили надзвичайні суди з фактичним переходом влади до рук командувача військом та урядових комісарів і, як наслідок, відбулися масові арешти українських громадсько-політичних діячів та греко-католицьких священників, а також осіб, запідозрених у сприянні Західноукраїнській Народній Республіці (ЗУНР) та Українській Галицькій армії (УГА), обшуки приміщень громадсько-культурних товариств, редакцій газет із подальшою забороною їхньої діяльності. Ці заходи спричинили масові протести серед українців, а відтак і пожвавлення антидержавної діяльності створеної 1921 р. Української військової організації (УВО), поширення революційних настроїв і партизанських рухів, зокрема на Волині, які підтримували комуністичні партії²³.

Тим часом у Польщі запанувала «сеймократія». Жодна з політичних партій не могла здобути більшості у парламенті, коаліції були нетривалими, а уряди змінювалися по кілька разів на рік. Прем'єр-міністрами в 1922–1926 рр. були: Антоній Поніковський (Antoni Ponikowski), Артур Сливинський (Artur Śliwiński), Юліан Новак (Julian Nowak), Владислав Сікорський (Władysław Sikorski), Вінцент Вітос (Wincenty Witos), Владислав Грабський (Władysław Grabski), Олександр Скржинський (Aleksander Skrzyński). Паралельно під час виборів першого президента Польщі у грудні 1922 р. Юзеф Пілсудський (Józef Piłsudski) добровільно відмовився від посади Начальника держави і не висунув своєї кандидатури на президентство. Наступного року, висловлюючи принципову незгоду з політикою урядів правої коаліції «Хено-П'ясту», він також відмовився від посад шефа Генерального штабу та голови Таємної військової ради, оселився в дачному містечку Сулеювек під Варшавою, де писав спогади та зустрічався з відданими йому особисто друзями-легіонерами²⁴.

²² Іваник М. Тимчасовий відділ самоврядування у Львові в структурі органів місцевого самоврядування Галичини (1920–1928 рр.). *Поляки, українці, білоруси, литовці у міжвоєнній Польщі (1920–1939): матеріали Міжнародної наукової конференції* (Дрогобич, 8–9 жовтня 2004 р.) / упоряд. В. Футала. Дрогобич: Коло, 2005. С. 75.

²³ Руда О. Державна політика Другої Речі Посполитої... С. 164.

²⁴ Мельник І. Переворот Пілсудського та львівських політехніків. Zbruc. 2016. 12 травня. URL: <https://zbruc.eu/node/51374> (дата звернення: 21.11.2020).

Такий стан справ був далеким від сприятливого для українського питання, особливо в умовах, коли навіть помірковані партії правоцентристського табору, до яких належали Польська народна партія «П'яст» і ліберально-консервативні угруповання (Християнсько-національна партія та ін.), були зацікавлені в партнерстві з Народно-національним союзом «ендеції», що обумовило її домінування у правоцентристському таборі, а відповідно – висунення інкорпораційної програми. У результаті утворений 16 серпня 1922 р. унаслідок консолідації правих партій Християнський союз національної єдності («Хена») пропагував гасло «Польща для поляків»²⁵.

Після ухвали Радою послів держав Антанти 14 березня 1923 р. рішення про належність Галичини до Другої Речі Посполитої окреслилися певні зміни в польській національній політиці. Першим кроком уряду в цьому контексті стало звернення польського прем'єр-міністра В. Сікорського від 26 березня 1923 р. до мешканців «східних кресів з відозвою», у якій мовилося, що український і білоруський народи одержать у Польській державі можливість для всебічного національного, економічного й культурного розвитку, гарантовану Конституцією 1921 р.; передбачалося усунення перешкод для національних меншин у справах віри, освіти, економічної реалізації в річищі аграрної реформи, а також наголошено, що співжиття в державі ґрунтуватиметься на засадах взаємної поваги. Водночас у документі нічого не сказано про обіцяне надання Галичині автономії²⁶.

Так, 7 квітня 1923 р. прем'єр підготував ще один документ – таємний реферат прем'єра щодо урядової політики на т. зв. східних кресах, поданий на обговорення Політичного комітету Ради міністрів Польщі, а згодом розісланий усім зацікавленим у цій справі воєводам. У ньому вперше означено офіційний постулат «державної асиміляції» «кресів» на Сході, близький до переконань польських соціалістів, консерваторів, а також табору Ю. Пілсудського²⁷.

Суть програми зводилася до того, щоби «привернути місцеве населення на користь держави» та домогтися «повного злиття кресів з державою». Це, на думку В. Сікорського, вимагало, з «одного боку конкретної, цілеспрямованої політики уряду щодо східних земель, а з іншого – послідовних зусиль щодо стабілізації стосунків у регіоні, які би базувалися на місцевих чинниках»²⁸.

Утім і цей документ не містив жодних згадок про надання автономії вказаним теренам та обмежився загальним переконанням, що ширші конституційні свободи уряд розглядатиме «у відповідний час». Натомість у національній політиці в Західній Україні В. Сікорський виступав за концепцію регіоналізації, надаючи важливого значення політичним, культурним і релігійним відмінностям між Галичиною та Волиню, що сформувалися внаслідок історичного розвитку й соціально-політичного становища обох регіонів. Щобільше, пропонував підтримувати взаємне недоброзичливе ставлення волинян і галичан один до одного, апелював до того, що зруйнована Першою світовою війною та подальшою польсько-радянською війною Волинь, на відміну від Галичини, відстоюватиме насамперед економічні, а не культурні чи національні вимоги та закликав матеріально підтримувати налаштовані до

²⁵ Генік М. А. Українське питання в діяльності польських політичних партій (1920–1926): автореф. ... С. 9.

²⁶ Torzecki R. Kwestia ukraińska w Polsce w latach 1923–1929. S. 21–25.

²⁷ Руда О. Державна політика Другої Речі Посполитої... С. 166.

²⁸ Torzecki R. Kwestia ukraińska w Polsce w latach 1923–1929. S. 25–26.

порозуміння з офіційною Варшавою групи на т. зв. східних кресах, всіляко відгороджувати їх від впливу націоналістичних опозиційних середовищ. Водночас щодо Холмщини пропонувалось проводити відмінну, ніж на інших заселених українцями теренах політику, щоб через місцеву релігійну ревідикацію незабаром сформувати тут польську національну свідомість. І хоч уже наприкінці травня 1923 р. В. Сікорський покинув прем'єрську посаду, означені в документі постулати були покладені в основу директив національної політики всіх подальших урядів Польщі, які майже без змін так чи так реалізовували впродовж міжвоєнного періоду²⁹.

Наступник В. Сікорського у кріслі очільника польського уряду В. Вітос у політиці керувався постулатами Лянцкоронського пакту, підписаного 17 травня 1923 р. представниками «ендеків» і Польського стронніцтва людowego (ПСЛ; Польська народна партія) «П'яст», який передбачав створення коаліційного уряду цих двох політичних сил для провадження політики на ідейних засадах «ендеції», нормалізацію відносин із Радянським Союзом, обмеження соціальних програм, проведення курсу на колонізацію меншин через обмеження їхніх прав у сфері освіти, економіки, права, діяльності відповідних профільних товариств «непольських» етнічних груп на тлі зміцнення польських позицій у державному житті й місцевому самоврядуванні на т. зв. східних кресах, і тамтешнього впливу Католицької Церкви. Ба більше, прописувалася навіть заборона використовувати в державних установах терміни «українець», «український», замінивши на «русин», «руський», «русинський»³⁰.

Показово, що саме в уряді В. Вітоса з 27 жовтня по 14 грудня 1923 р. міністром зовнішніх справ Польщі став ідеолог «інкорпораціонізму» Роман Дмовський (Roman Dmowski), який був переконаний, що створення СРСР – позитивне явище, яке означало, що ситуація в Росії стабілізувалася, а відтак Польща одержала «сильного», але «передбачуваного» сусіда, котрий їй не загрожував, оскільки вже задовільнив свої загарбницькі «апетити» за рахунок земель Наддніпрянської України³¹. Відзначу, що це була чи не остання його посада в керівних органах Польської держави – після відставки покинув велику політику, залишаючись «сірим кардиналом» у середовищі «енденції» та продовжуючи займатися теоретичною розробкою програмних засад польського націоналізму й політичною публіцистикою³².

Не вдалося стабілізувати ситуацію на «східних кресах» й уряду В. Вітоса – намагання нав'язати місцевому населенню шовіністичні ідеї ще більше загострили національні протиріччя, які і так ускладнювала економічна криза у країні³³.

Відтак уже 19 грудня 1923 р. уряд Польщі очолив новий керівник – В. Грабський. Опираючись на позиції гарантування безпеки східних земель Польщі, цей уряд був готовий до часткових поступок на користь «непольських» слов'янських меншин. Щоправда, такими, наприклад, вважав запровадження утраквістичних шкіл, що, мовляв, свідчило про забезпечення часткових мовних прав меншин, хоч при цьому гарантував перевагу польської мови як державної, чи налагодження співпраці з «угодовським» табором в українському політикумі. При цьому про

²⁹ Torzecki R. Kwestia ukraińska w Polsce w latach 1923–1929. S. 25–26.

³⁰ Ступарик Б. Польсько-українські відносини в освітній сфері... С. 174.

³¹ Комар В. Концепція прометеїзму в політиці Польщі (1921–1939 рр.). С. 137–138.

³² Зелінський М. Українське питання в політичній і публіцистичній діяльності Романа Дмовського... С. 54.

³³ Torzecki R. Kwestia ukraińska w Polsce w latach 1923–1929. S. 87–88.

заснування на західноукраїнських теренах українського вищого навчального закладу навіть не йшлося, та й цей край у Варшаві надалі не розглядали як окрему територію в межах Польщі. Важко визнати готовністю до діалогу з населенням «кресових» територій й організацію Корпусу охорони прикордоння, активніше залучення польських військових до здійснення адміністрації на місцях, продовження розпочатої на початку 1920-х років політики осадництва. Водночас риторика про побудову мононаціональної Польської держави, якої послідовно дотримувалися попередники, справді зникла з публічного дискурсу³⁴.

Загалом, ні В. Грабському, ані його наступникові А. Скжинському, ані В. Вітосу, який 10 травня 1926 р. утретє очолив польський уряд, не вдалося стабілізувати ані загалом ситуації в Польщі (а тим паче збудувати мононаціональну державу), ані задовольнити економічні, культурні та політичні вимоги національних меншин, зокрема й українців³⁵.

Значні концептуальні розходження, погіршення економічної ситуації, загострення міжнаціональних відносин і неможливість вирішення цих проблем в межах парламентаризму та нездатність жодного з політичних таборів легальними методами зреалізувати владу і свою концепцію політики створили умови для військового перевороту, що відбувся 12–14 травня 1926 р., і становлення режиму «санації» (оздоровлення). Нова система влади, незважаючи на формально парламентський лад держави, мала риси авторитаризму. Ю. Пілсудський очолив військове міністерство і став Генеральним інспектором збройних сил (ГІСЗ). Зосередивши у своїх руках головні посади в армії, він одержав можливість вирішального впливу на зовнішню та внутрішню політику країни, керівництво якою було довірено його найближчим соратникам³⁶.

Новий етап політичної історії ознаменував і нові підходи офіційної Варшави щодо «українського питання». Варто відзначити, що під час перевороту 1926 р. національні меншини Другої Речі Посполитої, серед них й українська, зайняли вичікувальну позицію. Українці, наприклад, сподівалися на надання територіальної автономії Галичині та Волині. Проте досягнути цього не вдалося. Так, 18 серпня 1926 р. відбулося спеціальне засідання Ради міністрів, яка заслухала директиви у справі ставлення уряду до національних меншин, що їх підготував міністр внутрішніх справ Казімеж Млодзяновський (Kazimierz Młodzanowski). Згідно з цим документом, запропоновано певні культурні та господарські пом'якшення на користь «непольських» народів. Загалом політика національної асиміляції остаточно замінялася політикою «державної асиміляції» нацменшин, щоправда, заразом передбачалося, що державна асиміляція мала би стати підґрунтями для подальшої культурної, а за нею й національної. Фактично, такий підхід означав відмову від виконання закону про воєводське самоуправління 26 вересня 1922 р. і виконання рішення Ради послів від 14 березня 1923 р. та малював перспективу лише національно-культурної автономії з подальшою інтеграцією українських земель у Польську державу³⁷.

³⁴ Chojnowski A. *Koncepcje polityki narodowościowej rządów polskich...* S. 33–44.

³⁵ Руда О. *Державна політика Другої Речі Посполитої...* С. 170–171; Torzecki R. *Kwestia ukraińska w Polsce w latach 1923–1929.* S. 107–110.

³⁶ Генник М. *Українське питання в польській політиці періоду парламентаризму. Українознавчі студії.* Івано-Франківськ. 1999. № 1. С. 132–133.

³⁷ Красівський О., Мелінішин Т. *Західна Україна в національній політиці Ю. Пілсудського.* С. 167–168.

Загалом Ю. Пілсудський у політиці щодо українців т. зв. східних кресів виходив із переконань, що загалом громадяни української національності кардинально не впливали на ситуацію у Другій Речі Посполитій, а отже, мовляв, не було особливої потреби дослухатися до їхніх політичних вимог, натомість потрібно забезпечити їм гарантії для реалізації національно-культурних потреб у Польщі. Водночас польський лідер уважав важливим довести в публічній площині, що помилковими були переконання, згідно з якими інтереси місцевого населення на східних землях – це національне питання, наголошуючи, що ніби вони мали саме господарський, суспільний, культурний, а не етнічний вимір. Також у директивах польського уряду висловлено сподівання, що незабаром самі українці усвідомлять необхідність їх асиміляції польським чинником, без чого не могла б існувати Польська держава, а отже, не було би стабільності, зокрема й економічної. Також відзначено, що екстремізм навпаки дестабілізує ситуацію, породивши серед громадян ненависть до держави та відцентрові сепаратистські тенденції³⁸. Тобто йшлося про виховання лояльних громадян Другої Речі Посполитої політичними, соціально-економічними та культурно-освітніми методами³⁹.

Така «ідилія» на папері насправді всіляко порушувалася обмеженням зі сторони держави національних прав українців як народу, а також зростанням націоналістичних настроїв серед українського населення та його радикалізацією, що навіть призвело до проведення офіційною Варшавою восени 1930 р. пацифікаційної акції⁴⁰, а згодом до підписання угоди між проурядовими силами в Сеймі й Українською парламентарною репрезентацією (УПР)⁴¹.

Спробою покращити польсько-українське співжиття в Галичині став «Меморіал Національного Відділу Міністерства Внутрішніх Справ у справі національної політики в південно-східних воєводствах», представлений у березні 1931 р., де запропоновано: надати рівних прав національним меншинам; сприяти розвитку української державної освіти й ліквідувати приватні школи; запровадити в Галичині єдине самоврядування, незалежне від партійно-політичних впливів, що унеможливило би боротьбу між національними меншинами та державою⁴².

У подібному річизі укладено й «Волинську програму» Генріха Юзевського (Henryk Józewski) – воєводи, який намагався в межах відповідного воєводства провести, за погодженням із Юзефом Пілсудським, своєрідний політичний експеримент. Волинь для Г. Юзевського була невід'ємною частиною Польщі, але водночас саме цей край мав би стати тим місцем, де була би плідною співпраця між українцями й поляками в контексті реалізації ідеї відродження незалежної України на Наддніпрянщині. Для цього запропоновано виділяти державні кошти для розвитку регіону та покращення матеріального добробуту його населення, що з часом, мовляв, дало би необхідний результат – становлення патріотичного українця, який при цьому вірно служив би Польській державі, а відтак – став би таким

³⁸ Los J. Uwagi programowe. *Biuletyn Polsko-Ukraiński*. 1935. 3 marca. Nr 9 (96). S. 93–95.

³⁹ Красівський О., Мелінішин Т. Західна Україна в національній політиці Ю. Пілсудського. С. 169.

⁴⁰ Скаун Р. «Пацифікація»: польські репресії 1930 року в Галичині. 172 с.

⁴¹ Красівський О. Польсько-українські конфлікти... С. 50–56.

⁴² Красівський О., Мелінішин Т. Західна Україна в національній політиці Ю. Пілсудського. С. 169.

собі «містком» між уже незалежною Польщею та самостійною у майбутньому Україною зі столицею у Києві, відродження якої в таборі пілсудчиків сприймали як польську історичну місію та зобов'язання перед українським народом, започаткованим союзом Юзефа Пілсудського зі Симоном Петлюрою в 1920 р.⁴³ Утім, попри амбітність ідеї здебільша вона залишилася лише декларацією. Загалом у польських керівних колах не було вироблено цілісної концепції щодо реалізації цієї політики, а в контексті Галичини навіть у таборі Ю. Пілсудського цілком заперечували федералістичні погляди.

Натомість щодо Наддніпрянщини позиція цього середовища була протилежною. Повернувшись до влади, Ю. Пілсудський мав намір реалізувати концепцію прометеїзму. Загалом зовнішню політику Другої Речі Посполитої прометеїсти розглядали крізь призму майбутнього конфлікту цивілізованого Заходу, до якого вони зараховували, звичайно, й Польщу з комуністичною Росією. Результатом такого зіткнення, як передбачалося, буде розпад багатонаціональної більшовицької імперії. Звільненим, але, на думку пілсудчиків, політично й національно недостатньо зрілим народам потрібна буде допомога у формуванні власної державності. Цю «цивілізаційну» місію брала на себе Польща. Планувалося, що потенційні держави утворять єдину федерацію, провідні позиції в якій займатиме Друга Річ Посполита.

За таких обставин українське питання, зокрема відновлення польсько-українського військового союзу, основи якого закладені у Варшавській угоді 1920 р., набувало значення й актуальності в умовах перманентного протистояння радянської Росії та Західної Європи, стало чи не найголовнішим при реалізації концепту прометеїзму. Сподіваючись на неминучий розпад СРСР, європейські політики передбачали утворення незалежних національних держав. Зважаючи на значний економічний потенціал України, зростала роль її еміграції, яка могла б за певних обставин очолити керівництво новоутвореної держави.

За кордоном українську державну незалежницьку ідеологію репрезентували три концепції: монархічна (група колишнього гетьмана Павла Скоропадського), республіканська (УНР – петлюрівці) й вождівського націоналізму (ОУН (Організація українських націоналістів)). Спроби прометеївського керівництва залучити на свій бік «гетьманців» і «націоналістів» не були успішними, оскільки ці осередки не визнавали польської присутності на західноукраїнських землях. Так, прибічники П. Скоропадського традиційно співпрацювали із владою Німеччини, яка тоді, на відміну від поляків, не розділяла окремо питання Наддніпрянської України від української проблеми в Галичині. ОУН Євгена Коновальця в боротьбі за самостійну соборну Українську державу демонструвала непримиренну позицію щодо Польщі й вела з нею безкомпромісну боротьбу. В орбіті польського прометеїзму опинилася лише уенерівська еміграція. Зважаючи на факт військово-політичної співпраці з Польщею, керівництво УНР свідомо уникало питання Східної Галичини, погоджуючись на встановлені Ризьким договором кордони. Опинившись на території Польської Республіки без засобів для існування, петлюрівці були змушені вести лояльну політику щодо влади⁴⁴.

У 1927 р. розпорядженням начальника Східного відділу Міністерства закордонних справ (МЗС) Тадеуша Голувка (Tadeusz Hołowko) більшість закордонних

⁴³ Piotrkiewicz T. Kwestia ukraińska w Polsce w koncepcjach pilsudczyzny 1926–1930. 165 s.

⁴⁴ Комар В. Концепція прометеїзму в політиці Польщі (1921–1939 рр.). С. 191–192.

польських організацій відновили стосунки із представниками Державного центру УНР в екзилі як легітимним державним органом українського народу. Цього ж року відновлено діяльність Генштабу УНР на території Польщі як союзної Війську польському організаційної одиниці. Його робота, як і діяльність відповідних органів інших «прометеївських народів», була спрямована на розгортання сепаратистських рухів у радянських республіках СРСР. В українському випадку це означало: агентурне проникнення до урядових і партійних структур із метою вивчення політичного курсу підрадянської України та методів його реалізації; здобуття інформації про боєздатність, технічне забезпечення й розвиток окремих родів військ Червоної армії (ЧА), а також тактику дій великих військових з'єднань; пропагандивні заходи на території України; створення умов для переправлення агентів на територію СРСР.

Окрім українців, налагоджено співпрацю із грузинською, азербайджанською еміграціями, горцями Кавказу, кримськими й поволзькими татарами, вихідцями з Туркестану, козаками і, дещо пізніше, з представниками карельської та інгерманландської діаспори у Фінляндії⁴⁵.

Однак посилення впливів Радянського Союзу у світовій політиці починаючи із 1920-х, а особливо у 1930-х роках, змусило керівництво прометеївського руху зупинити реалізацію своїх планів, тим паче, коли табір прихильників польсько-українського союзу зазнав непоправних утрат, зокрема після смерті С. Петлюри, Т. Голувка, Л. Василевського і, зрештою, Ю. Пілсудського, без морального авторитету й підтримки якого політика прометеїзму остаточно втратила шанси на реалізацію⁴⁶. Тим не менше, спадщина цього табору стала ідейною передумовою для формування концепту Балто-Чорноморського союзу або ж у розширеному варіанті Міжмор'я – партнерського блоку держав від Балтійського до Чорного й Адріатичного морів вже в контексті розпаду Східного блоку в 1990-х роках і розбудови міжнародних відносин у регіоні в нових пострадянських (чи постсоціалістичних) умовах.

Тим часом після смерті Ю. Пілсудського 1935 р. у таборі «санації» виявилися протиріччя, що втілилися у відході урядових кіл від політики державної асиміляції та прийнятті концепції «ендеції». І хоч прихильники ліберальних методів на чолі з прем'єр-міністром Валерієм Славеком (Walery Ślawek) започаткували у травні–червні 1935 р. політику «нормалізації» польсько-українських відносин, яка, втім, обмежилася теренами Галичини, було започатковано політику «зміцнення польськості» в державі, яка виходила з необхідності перетворення непольського населення на лояльних громадян держави методами національної асиміляції – те, що впродовж минулих десятиліть відстоював Роман Дмовський⁴⁷.

Сам багатолітній ідеолог польської національної демократії в середині 1920-х років зробив спробу повернутися до політичного життя. Так, 18 жовтня 1925 р. він виступив із промовою під час національної конференції Народно-національного союзу, у якій розкритикував нестабільність польської політичної системи, закріпленої в Конституції 1921 р., що, на його думку, призвело загалом до глибокої кризи у всіх сферах життя Польщі зразка першої половини 1920-х років. За таких

⁴⁵ Комар В. Концепція прометеїзму в політиці Польщі (1921–1939 рр.). С. 190–199.

⁴⁶ Бончковський В. Українська справа. *Простір свободи. Україна на шпальтах паризької «Культури»*. Київ, 2005. С. 119–149.

⁴⁷ Кондратюк В., Зайцев О. Україна в 20–30-х рр. ... 153 с.

обставин, на думку Р. Дмовського, важливим було збереження польської «Вітчизни» як цілісності, а для того, щоб поляки (про інші народи, що населяли Другу Річ Посполиту, «ендек» не згадував) були «господарями своєї землі, щоби земля була для них, потрібно дотримуватися давніх засад: праця та ощадність, підтримка власної промисловості та боротьба проти чужоземної торгівлі»⁴⁸.

Після травневого перевороту Ю. Пілсудського в 1926 р. з ініціативи Р. Дмовського створено нове політичне націоналістичне угруповання під назвою *Obóz Wielkiej Polski* (Табір великої Польщі). Декілька наступних років Р. Дмовський присвятив пропаганді ідей та завдань цього об'єднання. Головною метою організації проголосили консолідацію усіх польських націоналістичних сил, адже досі «ендеція» ніколи не була єдиною політичною організацією. Основою політичної та ідеологічної платформи табору стало гасло «Польща для поляків», а концепція еліти, яку розробили її лідери, насамперед Р. Дмовський, трактувала національні меншини Другої Речі Посполитої як неповноправних громадян Польської держави⁴⁹.

Програмним документом Табору великої Польщі стала праця Р. Дмовського «Костел, народ, держава» («*Kościół, naród i państwo*»), що вийшла 1929 р. і мала значний вплив на формування думок тогочасного молодого покоління поляків. У цьому творі автор обґрунтував фундаментальні принципи побудови Польської держави на засадах католицизму й намагався поєднати політичне бачення розвитку Польщі, польську ідентичність із католицизмом як складовою національного менталітету. Ідеолог «ендеції» був переконаний: «Католицизм не є додатком до польськості, її забарвленням у певний спосіб, але полягає в її сутності, в значній мірі становить її сутність. Насильне відділення у нас католицизму від польськості, відірваність народу від релігії і церкви, є нищенням самої сутності народу»⁵⁰. Так, його ідеалом стала Польща як велика католицька держава польського народу, хоча сам лідер ендеків релігійною людиною ніколи не був.

Табору великої Польщі не судилося виправдати сподівань Р. Дмовського. Від початку існування цього об'єднання його руйнували внутрішні конфлікти, що виникали між молодим і старшим поколінням. Молоді члени перейшли на радикальні методи боротьби за владу та прямо наголошували, що кращим виходом із політичної кризи буде польський різновид фашизму. Як наслідок 14 квітня 1934 р. організовано Національно-радикальний табір (*Oboz Narodowo-Radykalny*), який очолив Ян Мосдорф (*Jan Mosdorf*).

У декларації від 14 квітня 1934 р. зазначено, що нове утворення ставить за завдання «під національно-радикальними стягами об'єднати ціле молоде покоління поляків заради втілення ідеї Великої Польщі». У межі останньої мали би входити всі землі, щільно населені поляками, та області, що залишалися під впливом польської цивілізації. При цьому новий суспільний устрій повинен був суттєво відрізнятись як від східного сусіда – держави комуністичної (СРСР), так і від західного – держави расистської (вже на той час нацистської Німеччини). Саму державу трактовано як «озброєну організацію нації, в якій солдатський дух проникає всередину нації,

⁴⁸ *Nasz program: przemówienia R. Dmowskiego, prof. R. Rybarskiego, pos. St. Kozickiego na Konferencji Krajowej Związku Lud.-Nar. w Warszawie dn. 18.X.1925 r.* Warszawa: nakł. Zw. Ludowo-Narodowego, 1925. 31 s.

⁴⁹ Зелінський В. Політичні погляди Романа Дмовського... С. 99.

⁵⁰ *Dmowski R. Kościół, naród, państwo. Litteratursallskaper Ligatur.* 2007. S. 19.

а національний дух в армію». Щодо військової служби, то її визнано почесним обов'язком кожного поляка і найважливішим етапом національного виховання.

Цікаво, що за українським і білоруським етнічним населенням визнано певні громадянські права, але євреям у цьому категорично відмовлено. Щобільше, тогочасний економічний устрій Польщі визначено як соціально несправедливий, створений євреями для «експлуатації польських трудящих мас». У контексті цього заплановано створити зовсім іншу національну модель економіки, яка б опиралась передусім на «нову людину», виховану на християнських принципах й обов'язку щодо нації. При цьому в організації не виступали проти приватної власності, однак єдиним власником усіх природних ресурсів оголошували польську націю. Також передбачено провести націоналізацію та експропріацію міжнародного капіталу. Зрештою, у документі також відзначали, що Національно-радикальний табір підтримуватиме політичну й економічну основу католицької моралі, а також буде «рішуче боротися з усіма, хто виступає проти єдності польської нації, і перш за все з міжнародними комуністичними, масонськими і капіталістичними організаціями»⁵¹.

Втім утворення проіснувало недовго, оскільки активно вдавалося до політичного насильства (охопно з антисемітськими погромами та нападами на демонстрації лівих сил), його заборонили вже 10 липня 1934 р. і надалі воно перебувало на нелегальному становищі⁵². У 1935 р., коли деяких лідерів уже інтерновано в таборі у Березі Картузькій, розкололося на Національно-радикальний рух «Фаланга» (Ruch Narodowo-Radykalny «Falanga», очільник Болеслав П'ясецький (Bolesław Piasecki), кількість членів – близько 2 000 осіб) і Національно-радикальний табір «ABC» (Oboz Narodowo-Radykalny «ABC»), лідер Генріх Росман (Henryk Rossman), кількість членів – до 500 осіб)⁵³. Свої назви організації одержали від істориків і вони умовні. «ABC» та «Falanga» – назви періодичних видань, навколо яких концентрувалося інтелектуальне життя обох радикальних течій. Та й політичні програми обидвох організацій, що вороже ставилися до політичних партій, які, на їхню думку, не сприяли внутрішній єдності нації, були дуже подібними та відрізнялися хіба підходами щодо шляхів вирішення єврейського питання⁵⁴.

Утім саме «Фаланга» все ж відзначилася як найбільш потужне й ультрарадикальне явище в суспільно-політичному дискурсі Польщі другої половини 1930-х років. У діяльності організація використовувала зовнішні форми фашистської атрибутики (культ лідера, римське вітання, партійну символіку). Ідеологія «Фаланги» ґрунтувалася на засадах католицького націоналізму. Гаслом руху проголошено «націоналізм, пов'язаний з католицизмом в єдину ідеологію тоталітарного імперіалізму, для чого підпорядковується все: суспільні, політичні, господарчі,

⁵¹ Cele rewolucji narodowo-radykalnej. Б. м.: ONR, 1935. S. 1–16.

⁵² Majchrowski J. Obóz Narodowo-Radykalny – okres działalności legalnej. *Dzieje Najnowsze*. 1976. R. VIII, z. 3. S. 69–72.

⁵³ Dobrowski R. Obóz Narodowo-Radykalny. Rozdział IV: Działalność Ruchu Narodowo Radykalnego. URL: http://web.archive.org/web/20050503185425/http://www.nop.org.pl/?artykul_id=99 (дата звернення: 20.11.2020); Meller A. W poszukiwaniu idealnego ustroju dla Wielkiej Polski. Wątki monarchistyczne w myśli politycznej Obozu Narodowo-Radykalnego «ABC». *Athenaeum. Polskie Studia Politologiczne*. 2012. Nr 33. S. 132–147.

⁵⁴ Зелінський М. Польський національно-радикальний рух в 1920–1930 рр. *Вісник Дніпропетровського університету. Серія: Філософія. Соціологія. Політологія*. 2016. № 3. С. 17.

культурні програми тощо». Запропоновано навіть змінити назву держави з «Речі Посполитої» на «Католицьку державу польського народу». Передбачалося, що нова держава одержить єдину ідеологію (щось на зразок синтезу націоналізму і католицизму) на чолі з ерархічно побудованою «монопартією» – Національно-радикальним табором, яка мала формуватися винятково з етнічних поляків, вихованих у дусі польського націоналізму⁵⁵. Політична концепція Б. П'ясецького визначала, що головною метою польського народу буде підтримка і розповсюдження ідей католицького націоналізму. Кінцева мета – побудова сильної католицької держави, яка візьме на себе роль твердині християнства і буде спроможна протистояти матеріалістичним ідеям комунізму, нацизму та лібералізму, тобто тим, які відмовилися від Бога⁵⁶. Засадами внутрішньої політики католицької держави польського народу повинні стати принципи християнського націоналізму й диктатура національних еліт. Заборонялись страйки та класова боротьба. Схвалювалася ідея вождізму й історичної місії Польщі у світі, а також політика антисемітизму⁵⁷.

Так, незважаючи на відносну нечисленність, національно-радикальний табір відіграв певну роль у політичному житті країни – цей екстремістський рух брали до уваги як націонал-демократи, так і лівацькі партії. Наприклад, ідею розбудови «католицької держави польської нації» сповідувала і Національна партія (Stronnictwo Narodowe), що з'явилася 1928 р. як наслідок переформатування Народного національного союзу зі збереженням та радикалізацією його правої й націоналістичної програм. Її лідерами послідовно були Йоаким Бартошевич (Joachim Bartoszewicz), Казімеж Ковальський (Kazimierz Kowalski), Тадеуш Белецький (Tadeusz Bielecki). З-поміж іншого, вона підтримувала ерархічну організацію суспільства, трансформацію політичної системи, за якої підвищувалася роль національної еліти в державі, обмеження громадянських свобод і прав євреїв (охопно з доступом до університетів). Інші національні меншини Польщі, зокрема українців, планували національно асимілювати. Втім на початку 1930-х років у політичній силі визріли суперечки, головні між «старими» (зокрема Станіслав Стронський (Stanisław Stroński), Мар'ян Сейда (Marian Seyda) та Роман Рибарський (Roman Rybarski)), які закликали зберегти парламентську систему з обмеженим обсягом демократії, і «молодими» (серед яких Тадеуш Белецький, Єнджей Гертих (Jędrzej Giertych), Стефан Саха (Stefan Sacha)), котрих підтримував Роман Дмовський, які висловлювали думки щодо ліберально-демократичної кризи та закликали поєднувати принципи католицизму й націоналізму, чим більше тяжіли до середовищ національно-радикального табору, з яким активно співпрацювали аж до Другої світової війни⁵⁸.

Водночас його поява продемонструвала, що в польській правіці з'явилася нова генерація лідерів (навіть якщо й одіозних), і хоч Р. Дмовський аж до часу

⁵⁵ Śliwa M. Narodoworadykalny model państwa totalitarnego w Polsce. *Dzieje Najnowsze*. 1996. Nr 1. S. 40.

⁵⁶ Srokosz J. Model państwa totalnego w myśli Bolesława Piaseckiego. *Wrocławskie Studia Erasmiańskie = Studia Erasmiana Wratislaviensia, zeszytu Państwo – koncepcje i zadania*, Uniwersytet Wrocławski, 2008. S. 73–74. URL: <http://www.bibliotekacyfrowa.pl/dlibra/doccontent?id=24598> (дата звернення: 24.11.2020).

⁵⁷ Waniek D. *Ruch narodowy w Polsce wczoraj i dziś...* S. 50–51.

⁵⁸ Stronnictwo Narodowe. *Encyklopedia PWN*. URL: <https://encyklopedia.pwn.pl/haslo/3980445> (дата звернення: 14.11.2020).

смерті 2 січня 1939 р. залишався навіть для молодих радикально налаштованих поляків символом «ендеції», його епоха вже минула. Саму ж Польщу, вже без Р. Дмовського і Ю. Пілсудського (помер ще 1935 р.), попереду чекали непрості часи – Друга світова війна, а згодом – соціалістичне повстання.

Отже, у міжвоєнний період на перший план вийшла проблема ставлення до українців, білорусів і литовців, що опинилися у складі Польщі внаслідок чи то виконання повоєнних мирних угод (після Першої світової війни), чи окупації/анексії земель (як-от Східної Галичини).

«Федералістична» концепція поплічників Ю. Пілсудського, зазнавши певного оновлення і модернізації, у 1920–1930-х роках стала відомою як доктрина «польського прометеїзму». Зовнішню політику Другої Речі Посполитої прометеїсти розглядали крізь призму майбутнього конфлікту цивілізованого Заходу, до якого зараховували, звичайно, й Польщу з комуністичною Росією. Результатом такого зіткнення, як передбачалося, мав би стати розпад багатонаціональної більшовицької імперії. Водночас звільнені, але, на думку «пілсудчиків», політично й національно недостатньо зрілі народи колишнього СРСР потребували би допомоги у формуванні власної державності, і таку «цивілізаційну» місію після краху радянської імперії мала би виконати Польща. Планувалося, що потенційні держави утворять єдину федерацію, провідні позиції в якій займатиме Друга Річ Посполита.

У реалізації «федералістичної» програми чільне місце відводилося українському питанню. Передбачалося, що внаслідок розпаду СРСР за допомогою Польщі постане самостійна Українська держава – Велика Україна, яка, з одного боку, не матиме жодних територіальних претензій щодо Західної України, а з другого – укладе унію з Польщею та ввійде до польської федерації. На думку прометеїстів, створення т. зв. «Великої України» у всьому відповідало би «польським державним інтересам як засіб зміцнення Польщі».

Однак програма прометеїстів мала й певні відмінності порівняно з поглядами попередників. Вони стосувалися переважно ролі Західної України в реалізації східної програми Пілсудського за нових історичних умов із врахуванням набутого досвіду. Прометеїсти критикували Варшавський договір 1920 р. за ігнорування інтересів галицьких українців, що призвело, начебто, до провалу «київського походу» взагалі. На новому етапі, на думку «пілсудчиків», галицькі українці могли стати не лише каталізатором руху за утворення Великої України на руїнах більшовицької імперії, а й перетворитися на авангард і потужну силу нового походу на Схід.

Після державного перевороту (травень 1926 р.), що його здійснив Ю. Пілсудський, політика уряду з національного питання була скорегована на користь лояльнішого ставлення до національних меншин Польщі. Зрештою, й сама зміна влади і встановлення т. зв. режиму «санації» були значною мірою детерміновані невдачею в реалізації «ендецької» програми «національної асиміляції», активізацією національно-визвольної боротьби. Однак травневий переворот змодифікував практику внутрішньої політики тільки в обмеженому розмірі й лише на кілька років, тим паче, що практика діяльності державної адміністрації на т. зв. східних кресах від початку і аж до Другої світової війни залишалася близькою до програми «ендеції».

«Польща для поляків» – так можна коротко визначити національну політику табору «народової демократії», яка потрапила до офіційного дискурсу польської влади та

мала на меті перетворення державної території Другої Речі Посполитої в національну польську. Досягнути ж необхідної мети планували методами економічної, політичної, ідеологічної і культурно-освітньої дискримінації та колонізації «національних меншин», що опинилися у складі Другої Речі Посполитої. Така риторика була притаманна всім політсилам «ендецького» напрямку, які існували між світовими війнами: Союзу людово-народового (Народно-національного союзу), Обозу (Табору) великої Польщі, Обозу народowo-радикального (Національно-радикального табору), Національно-радикальних рухів («Фаланга» й АВС), Стронніцтва народового (Національної партії).

REFERENCES

- Bonchkovskiy, V. (2005). *Ukrainska sprava*. In Yu. Prokhasko (Ed.), *Prostir svobody. Ukraina na shpaltakh paryzkoї «Kultury»* (pp. 119–149). Kyiv [in Ukrainian].
- Cele rewolucji narodowo-radykalnej* (1935). S.I.: ONR [in Polish].
- Chojnowski, A. (1979). *Koncepcje polityki narodowościonej rządów polskich w latach 1921–1939*. Wrocław; Warsaw; Kraków; Gdańsk: Zakład Narodowy imienia Ossolińskich, Wydawnictwo Polskiej Akademii Nauk [in Polish].
- Dmowski, R. (2007). *Kościół, naród, państwo*. Skultuna: Litteratursällskapet Ligatur [in Polish].
- Dobrowski, R. (2005). *Obóz Narodowo-Radykalny. Rozdział IV: Działalność Ruchu Narodowo Radykalnego*. Retrieved from http://web.archive.org/web/20050503185425/http://www.nop.org.pl/?artykul_id=99 [in Polish].
- Futala, V. (2013). *Ukrainske pytan'nia u mizhvoien'ni Polshchi: polskyi dyskurs. Naukovi zapysky Ternopil'skoho natsionalnoho pedahohichnoho universytetu imeni Volodymyra Hnatiuka. Serii: Istorii, 1(1), 174–184* [in Ukrainian].
- Henyk, M. (1997). *Ukrainske pytan'nia v diialnosti polskykh politychnykh partii (1920–1926)* [The Ukrainian Question in the Activities of Polish Political Parties (1920–1926)]. (*Extended abstract of Candidate's thesis*): Chernivtsi [in Ukrainian].
- Henyk, M. (1999). *Ukrainske pytan'nia v polskii politytsi periodu parlamentaryzmu. Ukrainoznavchi studii, 1, 132–133* [in Ukrainian].
- Ivanyk, M. (2005). *Tymchasovi viddil samovriaduvannia u Lvovi v strukturi orhaniv mistsevoho samovriaduvannia Halychyny (1920–1928 rr.)*. Proceedings of the International Scientific Conference: *Poliaky, ukraintsi, bilorusy, lytovtsi u mizhvoien'ni Polshchi (1920 – 1939)*. Drohobych, 8–9 zhovtnia 2004. (pp. 74–77). Drohobych: Kolo [in Ukrainian].
- Komar, V. (2011). *Kontseptsiiia prometeizmu v politytsi Polshchi (1921–1939 rr.)*. Ivano-Frankivsk: Misto NV [in Ukrainian].
- Kondratiuk, V., & Zaitsev, O. (1993). *Ukraina v 20–30-kh rr. Suspilno-politychne zhyttia XX st.* Lviv [in Ukrainian].
- Krasivskiy, O. (1995). *Polsko-ukrainski konflikty i kompromisy lita 1930 – pochatku 1931 rr. Naukovi zbirnyky Ukrain'skoho Vilnoho Universytetu, 17, 50–56* [in Ukrainian].
- Krasivskiy, O. (2008). *Ukrainsko-polski vzaiemny v 1917–1923 rr.* Kyiv: IPiEND [in Ukrainian].
- Krasivskiy, O., & Melinyshyn, T. (2008). *Zakhidna Ukraina v natsionalnii politytsi Yu. Pilsudskoho. Naukovi zapysky Instytutu politychnykh i etnonatsionalnykh doslidzhen, 37, 166–175* [in Ukrainian].

Los, J. (1935, Marzec 3). Uwagi programowe. *Biuletyn Polsko-Ukraiński*, 9 (96), 93–95 [in Polish].

Majchrowski, J. (1976). Obóz Narodowo-Radykalny – okres działalności legalnej. *Dzieje Najnowsze*, VIII, 3, 53–72 [in Polish].

Meller, A. (2012). W poszukiwaniu idealnego ustroju dla Wielkiej Polski. Wątki monarchistyczne w myśli politycznej Obozu Narodowo-Radykalnego «ABC». *Athenaeum. Polskie Studia Politologiczne*, 33, 132–147 [in Polish].

Melnyk, I. (2016, Traven 2). Perevorot Pilsudskoho ta lvivskykh politekhniv. *Zbruč*. Retrieved from <https://zbruc.eu/node/51374> [in Ukrainian].

Nasz program: przemówienia R. Dmowskiego, prof. R. Rybarskiego, pos. St. Kozickiego na Konferencji Krajowej Związku Lud.-Nar. w Warszawie dn. 18.X.1925 r. (1925). Warsaw: nakł. Zw. Ludowo-Narodowego [in Polish].

Piotrkiewicz, T. (1981). *Kwestia ukraińska w Polsce w koncepcjach pilsudczyzny 1926–1930*. Warsaw [in Polish].

Ruda, O. (2015). Derzhavna polityka Druhoi Rechi Pospolytoi v natsionalnii sferi u 1918–1926 rokakh. *Problemy humanitarnykh nauk. Serii: Istorii*, 36, 160–174 [in Ukrainian].

Skakun, R. (2012). «Patsyfikatsiia»: polski represii 1930 roku v Halychyni. Lviv: Vyd-vo UKU [in Ukrainian].

Śliwa, M. (1996). Narodoworadykalny model państwa totalitarnego w Polsce. *Dzieje Najnowsze*, 1, 39–46 [in Polish].

Srokosz, J. (2008). Model państwa totalnego w myśli Bolesława Piaseckiego. *Wrocławskie Studia Erazmiańskie = Studia Erasmiana Wratislaviensia, zeszytu Państwo – koncepcje i zadania, Uniwersytet Wrocławski*, 73–74. Retrieved from <http://www.bibliotekacyfrowa.pl/dlibra/doccontent?id=24598> [in Polish].

Stronictwo Narodowe. *Encyklopedia PWN*. Retrieved from <https://encyklopedia.pwn.pl/haslo/;3980445> [in Polish].

Stuparyk, B. (1997). Polsko-ukraiński widnosyny v osvittnii sferi u mizhvoienno dobu. Proceedings of the International Scientific-Practical Conference: *Ukraińsko-polski vidnosyny v Halychyni u XX st.*, Ivano-Frankivsk, 21–22 lystopada 1996 (pp. 173–176). Ivano-Frankivsk: Plai [in Ukrainian].

Torzecki, R. (1989). *Kwestia ukraińska w Polsce w latach 1923–1929*. Kraków: Wydawnictwo Literackie [in Polish].

Waniek, D. (2014). *Ruch narodowy w Polsce wczoraj i dziś: ideologia, organizacja, praktyka działania*. Warsaw: Dom Wydawniczy ELIPSA [in Polish].

Zashkilniak, L. (2005). Sproby ukraińsko-polskoho porozuminnia v mizhvoiennoi Polshchi (1920–1939 rr.). Proceedings of the International Scientific Conference: *Poliaky, ukraintsi, bilorusy, lytovtsi u mizhvoiennoi Polshchi (1920–1939)*, Drohobych, 8–9 zhovntnia 2004. (pp. 34–45). Drohobych: Kolo [in Ukrainian].

Zelinskyi, M. (2016). Polshkyi natsionalno-radykalnyi rukh v 1920–1930 rr. *Visnyk Dnipropetrovskoho universytetu. Serii: Filosofiia. Sotsiologiia. Politologiia*, 3, 13–22 [in Ukrainian].

Zelinskyi, M. (2017). *Ukraińskie pytannia v politychnii i publitsychnii diialnosti Romana Dmowskoho (1888–1939 rr.)*. Kherson: Vydavets FOP Hrin D.S. [in Ukrainian].

Zelinskyi, V. (2012). Politychni pohliady Romana Dmowskoho. *Naukovi pratsi Chornomorskoho derzhavnogo universytetu imeni Petra Mohyly. Ser.: Istoriiia*, 207, 195, 95–100 [in Ukrainian].

Pavlo ARTYMYSHYN

*Researcher at the Department of Modern History of Ukraine,
Ivan Krypiakevych Institute of Ukrainian Studies of the
National Academy of Sciences of Ukraine
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-7501-797X>
e-mail: p.artymyshyn@gmail.com*

THE UKRAINIAN ISSUE IN THE SECOND POLISH REPUBLIC: BETWEEN INCORPORATION AND PROMETHEISM

The transformation of the ideas of «Incorporation» and «Prometheism» in the conditions of interwar Poland is analyzed. It is noted that with the revival of Poland, the issue of «eastern frontiers» in the context of the development of Great Poland was not only not removed from the agenda, but on the contrary became much more relevant, becoming one of the most difficult internal problems in the Second Polish Republic. Moreover, the discussion between the proponents of the federal (led by Józef Pilsudski) and incorporative (led by Roman Dmowski) concepts shifted from the pre-war era to the context of the existence of the new Polish state. In the implementation of the «federalist» program, the Ukrainian question was given a prominent place. It was assumed that as a result of the collapse of the USSR with the help of Poland will be an independent Ukrainian state – Great Ukraine, which, on the one hand, will not have any territorial claims to Western Ukraine, and on the other – will conclude a union with Poland and join the Polish federation. According to the Prometheism camp, the creation of Great Ukraine would be in all respects «Polish state interests as a means of strengthening Poland». At the same time, the slogan «Poland for Poles» became key to the national policy of the «people's democracy» camp, which entered the official discourse of the Polish government and aimed at transforming the state territory of the Second Polish Republic into Polish national territory. It was planned to achieve the necessary goal by methods of economic, political, ideological, and cultural-educational discrimination and polonization of «national minorities» that were part of interwar Poland. Such rhetoric was a characteristic of all political forces of the «Polish national democracy» direction, which existed between the two world wars: the «People's National Union», «Camp of Great Poland», «National Radical Camp», National Radical Movements («Phalanga» and «ABC»), «National Party».

Keywords: the Second Polish Republic, «Incorporationism», «Prometheism», Roman Dmowski, Józef Pilsudski, the Ukrainian issue.

Маріанна МОВНА

*кандидат історичних наук
науковий співробітник відділу наукової бібліографії
Львівської національної наукової бібліотеки України*

ім. В. Стефаника НАН України

ORCID: <http://orcid.org/0000-0003-2473-6998>

e-mail: mari3anna@ukr.net

«ІСТОРИЧНІ ПРÓХОДИ ПО ЛЬВОВІ» ІВАНА КРИП'ЯКЕВИЧА НА ТЛІ ДОБИ

Досліджено путівник Івана Крип'якевича на тлі доби, що репрезентує українську візію Львова, його історичної долі й культурної спадщини. З'ясовано, що в ньому Львів представлено як давнє українське місто короля Данила, центр Галицько-Волинської держави, який у середині XIV ст. захопив польський король Казимир III, а самі українці, хоча й відіграли в історії немало роль, мають потребу постійної самоідентифікації, оскільки перебувають на другорядному становищі, проте все ж чималими зусиллями творять свою економіку й культуру, на противагу польській офіційній доктрині. Подано інформацію про задум І. Крип'якевича створення історико-краєзнавчої розвідки рідного міста в жанрі путівника ще до Першої світової війни.

Проаналізовано фактологічне наповнення путівника 1932 р., що ознайомить зацікавленого читача з українськими установами та громадськими організаціями Львова, які в міжвоєнний період виказують його українське обличчя у полонізованому урбаністичному просторі. Констатовано, що автор «Історичних прóходів по Львові», використовуючи маршрутний принцип компонування, описав більшість пам'яток старовини, згрупованих за дільницями міста. Особливу увагу зосереджено на історичному осередку українства в місті – вул. Руській із Волоською церквою та вежею Корнякта, архикатедральному соборі Святого Юра, численних національних установах і товариствах, серед яких Ставропігійське братство, Studium Ruthenum у Львівському університеті, Наукове товариство ім. Шевченка, «Просвіта», Національний музей, заснований митрополитом Андреем Шептицьким, греко-католицька духовна семінарія, «Народна торгівля», жіночий кооператив «Труд», Народний дім, навчальні приміщення «Рідної школи».

Розшукано, введено до наукового обігу і проаналізовано рецензії відомих суспільно-культурних діячів того часу, як українських, так і польських, на «Історичні прóходи по Львові». Констатовано, що, за одностайним визнанням сучасників, провідник посів помітне місце в культурно-історичному дискурсі 1930-х років.

Приділено увагу спробам перевидання цієї знакової книжки під час хрущовської відлиги (нереалізована), реалізованим у 1991 р. і 2007 р.

Доведено, що в путівнику І. Крип'якевича тісно переплелись науково-популярний та ідеологічний дискурси, у ньому знайшла відображення історична й культурна специфіка міста, його культурний портрет у різні періоди існування, а сам путівник формував у читачів певний образ Львова, тобто брав участь у творенні міфу міста. Зроблено висновок, що «Історичні проходи по Львові» зробили значний внесок у розвиток як українського краєзнавства, так і у справу пізнання нашим народом свого історичного минулого, без якого немає шансів на достойне майбутнє.

Ключові слова: путівник, Іван Крип'якевич, прогулянки, Львів, історія, дискурс.

Розвиток масового туристичного руху міжвоєнного двадцятиріччя викликав посилену потребу у практичній туристичній літературі, яка б забезпечувала швидку мобільність пересування незнайомим тереном і відвідування місцевих достопам'ятностей. Нова суспільна реальність диктувала нові вимоги. Почалася територіальна та матеріальна експансія Львова, розширення його територіальних меж, інтенсивний розвиток інфраструктури, що становило елемент зацікавлення потенційного туриста.

Серед масиву путівників Львова чітко вирізняються три «національні» блоки, що представляють відповідно польський, український і єврейський погляди на місто, його історичну долю й культурну спадщину, що їх подавали автори польської, української та єврейської національностей.

Міжвоєнне двадцятиліття стало переломним моментом на користь українства у загалом несприятливій для нього ситуації на книжковому ринку львівських путівників, де домінували польські видання. Хоч українці мали досить потужну історичну школу, сформовану завдяки плідним зусиллям Наукового товариства ім. Шевченка (НТШ), проте чільні її представники – учні Михайла Грушевського (Іван Крип'якевич, Мирон Кордуба, Степан Томашівський, Іван Джиджора, Іван Кревецький) – розпрацьовували питання давньої історії Галицько-Волинського князівства, утверджували пріоритет українців у заснуванні Львова й розробляли фундаментальні проблеми історії України. А для популяризаторської роботи бракувало часу, та, мабуть, і можливостей¹.

В українській історіографії донині не було досліджень, які б комплексно досліджували путівник І. Крип'якевича на тлі історичної доби, у яку він постав; путівник, що репрезентує українську візію Львова, його історичної долі й культурної спадщини. Вперше таку спробу я здійснила в дисертаційному дослідженні «Львів у туристичних путівниках другої половини XIX – першої третини XX ст.»².

*Іван Крип'якевич
(1886–1967)*

¹ Шишка О. Путівники, довідники, адресні книги: до історії путівників Львова. *Галицька Брама*. 1999. № 11/12: Львів і львів'яни. С. 3.

² Мовна М. В. Львів у туристичних путівниках другої половини XIX – першої третини XX ст.: дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 / Львівський національний університет ім. І. Франка. Львів, 2020. С. 164–168.

Відтак мета статті – дослідити путівник І. Крип'якевича на тлі доби – книжку, що репрезентує українську візію Львова, його історичної долі й культурної спадщини.

Доконечну необхідність розпрацювання регіональної/локальної історичної проблематики прекрасно розуміли українські дослідники міжвоєнного періоду, що засвідчує висловлена на сторінках щоденника «Діло» думка Івана Німчука: «Як довго не витворимо питомої регіональної літератури, себто українських монографій наших міст, повітів і взагалі важніших осель, так довго мусітимемо пізнавати їх з чужих джерел і в чужому освітленні»³.

У 1930-х роках з'явилися реальні плоди невтомної праці попередніх поколінь української інтелігенції, котрі працювали на історико-краєзнавчому полі: підвищився попит на видання історико-краєзнавчої тематики, авторами яких були представники різних професійних середовищ (історики, літературознавці, мистецтвознавці, археологи, педагоги, журналісти, письменники, етнографи, правники, священники, лікарі, громадські, політичні та релігійні діячі). Широке кола громадськості, особливо молодь, із піднесенням сприймали появу численних історико-краєзнавчих видань різножанрової тематичної спрямованості.

Іван Крип'якевич (іл. 1) активно цікавився краєзнавчою регіональною/локальною історичною проблематикою і набув значного досвіду у її висвітленні. У 1920-х – на початку 1930-х років одна за одною почали виходити його праці: «Княжий ґород Галич» (1923), «Коротка історія Зборова до початку XIX в.» (1929), «З минулого Жовкви: історична читанка» (1930) (зі статтею історика, де йшлося про початки Жовкви, давні права українських міщан, жовківські церкви, братства та школи XVII–XVIII ст., жовківських малярів та різьбярів, зв'язки Богдана Хмельницького й Івана Мазепи з Жовквою), «Коротка історія Грималова і сіл судового Грималівського округу» (1931)⁴.

Отож у 1932 р. І. Крип'якевич зібрав в окрему книгу «Історичні проходи по Львові»⁵ (іл. 2, 3), що вийшла друком у бібліотечці товариства «Просвіта», цикл своїх краєзнавчих розвідок з описом історичних прогулянок Львовом, надрукованих упродовж 1930–1931 рр. в ілюстрованому науково-популярному часописі «Життя і знання»⁶.

Існує припущення, що задум створення історико-краєзнавчої розвідки рідного міста в жанрі путівника, придатного для використання як фахівцями, так і туристами-аматорами, у дослідника з'явився ще під час Першої світової війни, коли він викладав у філії української Академічної гімназії у Львові й вів історичний

³ Німчук І. Про давній Львів. *Діло*. 1932. 3 червня. С. 2.

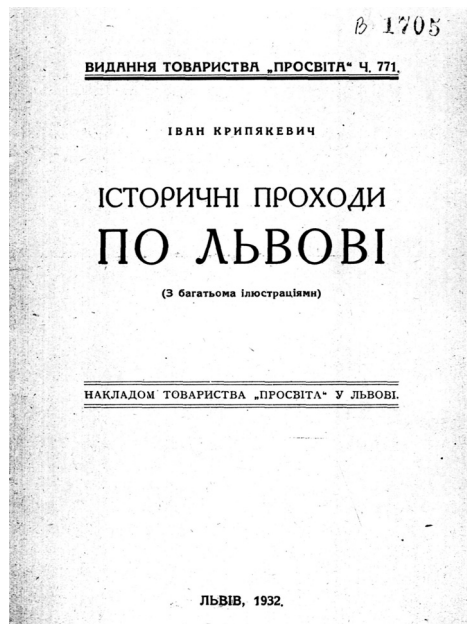
⁴ Мовна М. Історико-краєзнавчий дискурс у західноукраїнських виданнях 1930-х рр. *Записки Львівської національної наукової бібліотеки України ім. В. Стефаника*: зб. наук. праць. Львів, 2017. Вип. 9 (25). С. 216–238.

⁵ Крип'якевич І. Історичні проходи по Львові: [путівник]. Львів, 1932. 165 с.

⁶ Крип'якевич І. Високий Замок. *Життя і знання*. 1930. Грудень. С. 65–67; Проходи по старім Львові. *Життя і знання*. 1930. Грудень. С. 41–46; Від Високого Замку до Личакова. *Життя і знання*. 1931. Липень–серпень. Чис. 10/11. С. 308–311; Вулиця Руська у Львові. *Життя і знання*. 1931. Березень. Чис. 6. С. 174–177; Довкола Середмістя у Львові. *Життя і знання*. 1931. Червень. Чис. 9. С. 271–274; Львівський Ринок. *Життя і знання*. 1931. Січень. Чис. 4. С. 104–107; Лютий. Чис. 5. С. 131–135; На Личакові. *Життя і знання*. 1931. Верес. Чис. 12. С. 361–364; Середмістя у Львові. *Життя і знання*. 1931. Травень. Чис. 8. С. 225–228; Церков Успення у Львові. *Життя і знання*. 1931. Квітень. Чис. 7. С. 214–215.

Обкладинка книги «Історичні проходи по Львові» Івана Крип'якевича (1932) роботи художника Івана Іванця

Титульний аркуш книги «Історичні проходи по Львові» Івана Крип'якевича (1932)

гурток для гімназистів (від березня 1917 р.). Його засідання здебільша присвячені львівській тематиці («Про початки Львова», «Львів у середніх віках», «Українське міщанство у Львові XVI ст.», «Татарський набіг на Львів 1695 р.», «Львів 1809 р.»), а також відбувалися екскурсії містом та його архітектурними пам'ятками⁷.

Автор «Історичних проходів», використовуючи маршрутний принцип компонування путівників, описав більшість пам'яток старовини, згрупував їх за дільницями міста (Княже місто, Високий замок, Ринок, Руська вулиця, Середмістя, довкола Середмістя, Личаків, Галицьке передмістя, від Полтви до Єзуїтського парку, Святий Юр, Городецька й Янівська вулиці, церкви княжого Львова, Замарстинів, Клепарів, Голоско, Брюховичі) та помістив у 12 структурованих розділів.

Описуючи окремі дільниці міста, дослідник провів наскрізну історичну лінію, починаючи від княжих часів (заснування Львова королем Данилом, захоплення його Казимиром III (Kazimierz III), татарські набіги), складні історичні перипетії XVII ст. (облога міста Богданом Хмельницьким 1648 р., здобуття Високого замку загоном Максима Кривоноса), революційні події 1848 р. у місті аж до українських національно-визвольних змагань 1918–1919 рр. (Листопадовий зрив, українсько-польське військове протистояння). У викладі матеріалу переважає фактологічна об'єктивність опису подій, оперта на використанні архівних документів. Львів,

⁷ Серета О. До генези історичних проходів по Львові І. Крип'якевича. *Іван Крип'якевич у родинній традиції, науці, суспільстві*: зб. наук. праць / упоряд. Ф. Стеблій. Львів, 2001. Вип. 8. С. 731–732.

на думку І. Крип'якевича, увібрав у себе культурну спадщину всіх народів, які проживали у ньому в різний час, не загубивши при цьому питомо українського характеру та зв'язків з українством в колонізованому урбаністичному просторі. Особливу увагу автор акцентував на українських старожитностях, зокрема детальніше зупинився на побуті українського міщанства, членів Ставропігії та церковного братства, описав Успенську церкву й окремі кам'яниці вул. Руської. Окрім опису історичного осередку українства в місті – вул. Руської з Волоською церквою та вежею Корнякта – чимало місця відведено архикатедральному собору Святого Юра, національним установам і товариствам, серед яких Ставропігійське братство, Studium Ruthenum у Львівському університеті, НТШ, «Просвіта», Національний музей, який заснував митрополит Андрей Шептицький, греко-католицька духовна семінарія, «Народна торгівля», жіночий кооператив «Труд», Народний дім, навчальні приміщення «Рідної коли».

Путівник рясніє маловідомими загалом, але надзвичайно цікавими архівними історичними фактами й деталями з повсякденного життя міста, зокрема звичаєвими (описи Ринкової площі з коронаціями, урочистими процесіями на свята, личаківського весілля, одягу міщан, торгівлі, Святоюрського ярмарку, львівської флори, як-от славнозвісних клепарівських черехів, подробиці з історії окремих закладів науки, культури, сакральних споруд, міські бувальщини та анекдоти). Особливість путівника – наявність багатого ілюстративного матеріалу, а сам він вийшов накладом 2 000 примірників⁸. Загалом, ця популярна історико-краєзнавча праця ознайомлює читача з найцікавішими сторінками давнього минулого Львова, найважливішими подіями, які відбувалися в місті впродовж XIII–XIX ст. – першої третини XX ст.

Українська громадськість, спрагла популярного опису Львова путівникового стилю, з ентузіазмом сприйняла вихід путівника І. Крип'якевича, який уважала взірцем для написання книжок про інші історичні міста Галичини⁹. За загальним визнанням його книжка стала найкращим українським провідником вулицями старовинного міста. Підтвердження цього – схвальні рецензії відомих суспільно-культурних діячів.

Високо оцінив працю дослідника знаний історик і літературний критик о. Теофіл Коструба: «“Історичні проходи по Львові” можна назвати зразковим українським “Baedeker’ом”, що може служити й за історію, й за дуже цікаву лектуру. Не лише може, але і справді служить. Читачі захоплені книжечкою – читають її, відкладаючи романи й інші оповідання... Треба бути щиро вдячними авторові й товариству “Просвіта”, що подарували суспільності таку гарну книжку»¹⁰. З ним погоджується і мистецтвознавець Микола Голубець (сам співавтор путівника Львовом 1925 р.): «Ця 166-сторінкова, на доброму папері видрукована і 59-ма ілюстраціями прикрашена книжка може зовсім добре сповнити завдання солідного підручника для тих, що бажають точніше познакомитися з історією та сучасним виглядом міста Львова і його найближчих околиць. Автор створив цікавий тип науково обоснованого, глибокого змістом, але при цьому і до практичних цілей пригогого

⁸ Звідомлення з діяльності товариства «Просвіта» за час від 1-го липня 1931 до 30-го червня 1933. Львів: Накладом т-ва «Просвіта», 1933. С. 8.

⁹ Нові видання. *Нова зоря*. 1932. 1 травня. С. 14.

¹⁰ Коструба Т. Бібліографія. *Затиски Чина Святого Василя Великого*. Львів. 1935. Т. 6, вип. 1/2. С. 416.

провідника по нашому місті»¹¹. Розлогу і напрочуд панорамну рецензію залишив І. Німчук, зауваживши, серед іншого, що «дуже добрими прикметами книжки д-ра Крип'якевича є її популярний, легкий виклад, а також те, що він при кожній нагоді підносить наш вклад у цілу культуру міста, наші здобутки й досягнення, не забуваючи очевидно подати, серед яких важких зусиль, труднощів, перепон і переслідувань наші предки боронилися перед наступом на їх віру й національність»; а закінчує її висновком: «Книжка є цінним вкладом у нашу популярну літературу про Львів. І тому повинна найтися в руках не тільки кожного львовянина, але й кожного українця, що любить старовину і дорожить її пам'ятками»¹². Отже, за одностайним визнанням сучасників, провідник І. Крип'якевича посів помітне місце в культурно-історичному дискурсі 30-х років ХХ ст. Він майже відразу був занотований у краєзнавчій бібліографії Євгена-Юлія Пеленського¹³.

Польська щоденна преса про вихід у світ путівника І. Крип'якевича промовчала. Польська рецензію представляє лише Луція Харевич (Łucja Charewiczowa) у розвідці «Історіографія і пошанування Львова» (1938), яка відгукнулася про це видання та його автора так: «... увійшов здавна на широкі шляхи цілої історії Львова довголітній їх дослідник і найповажніший популяризатор Іван Крип'якевич, учень професора Грушевського. Він є автором першого написаного по-українськи популярного нарису історії Львова¹⁴, який скрупульозно примножений результатами своїх і чужих досліджень, з'явився значно збільшеним та по-іншому укладеним у повторному виданні. Переважає у ньому акцент на руських справах, вони є на першому плані, всі інші криються поза ними»¹⁵.

За спогадами відомого львівського мистецтвознавця Андрія Дороша, під час хрущовської відлиги (1956–1964) в академіка Івана Крип'якевича, який мав величезний педагогічний досвід й усвідомлював потребу виховання патріотично налаштованого громадянина вже зі шкільної лави, зародилася ідея перевидати «Історичні проходи по Львові». Для реалізації цього задуму необхідно було підготувати нові ілюстрації відповідно до певних текстових змін у путівнику, що їх диктували вимоги часу. До фіксації об'єктів був залучений Юліан Дорош, відомий фотомитець, засновник УФОТО, а наприкінці 1950-х років – штатний фотограф Інституту суспільних наук, та його син-школяр Андрій, який допомагав батькові¹⁶. Проте намірам автора (зважаючи на поважний вік і несприятливі суспільно-політичні реалії другої половини 60-х років ХХ ст.) не судилося реалізуватися.

Та все ж книжка одержала друге життя 1991 р. (іл. 4), коли увінчалися успіхом кількарічні зусилля науковців Інституту суспільних наук Ярослава Ісаєвича (передмова), Богдана Якимовича (упорядкування тексту і коментарі) та сина академіка Романа Крип'якевича (фотоілюстрації) щодо її перевидання у львівському

¹¹ [Голубець Микола]. Книжка про Львів. *Література. Мистецтво. Наука. Додаток до «Метусу»*. 1932. 26 червня. С. II.

¹² Німчук І. Про давній Львів. *Діло*. 1932. 3 червня. С. 2.

¹³ Пеленський Є. Ю. Матеріяли до краєзнавчої бібліографії Галичини, Волині та Закарпаття. (Українські книжки за 1900–1935 рр.). Львів, 1936. С. 10.

¹⁴ Йдеться про розвідку: Крип'якевич І. Львів. Його минушина і теперішність. Львів, 1910.

¹⁵ Charewiczowa Ł. *Historiografia i miłośnictwo Lwowa*. Lwów, 1938. S. 180.

¹⁶ Дорош А. У проходах за світлинами. *Іван Крип'якевич у родинній традиції, науці, суспільстві*: зб. наук. праць / упоряд. Ф. Стеблій. Львів, 2001. Вип. 8. С. 650–651.

видавництві «Каменяр»¹⁷. Як наголосив Б. Якимович: «... готуючи до друку одну з найкращих книжок про наше місто – путівник видатного українського історика І. Крип'якевича “Історичні проходи по Львові”, ми прагнули максимально зберегти авторський текст. Вважаємо, що при надто скрупульозному редагуванні книжка втратила б той неповторний колорит, який робить її такою цікавою і захоплюючою. Виходили також із засад, що історико-краєзнавчі нариси І. Крип'якевича є водночас пам'яткою української мови Галичини 20–30-х рр. ХХ ст.»¹⁸. Отже, путівник має цінність не тільки як історико-бібліографічне джерело, а й як зразок літературної мови в Галичині зазначеного історичного періоду. Перевидання 1991 р. упорядник звів із текстом 1932 р., вдосконалив допоміжний науковий апарат (додано словничок давніх назв львівських вулиць та їх сучасних відповідників), а у примітках подав короткі біографічні відомості про історичних осіб, дані про товариства й організації, вказав сучасну конфесійну належність храмів, зміни використання пам'яток, долучив новий ілюстративний матеріал.

У 2007 р. «Історичні проходи по Львові» І. Крип'якевича, засвідчуючи свою непересічну історичну та культурну вартість, актуальність, тривання у часі й просторі, витримали третє перевидання. Упорядник текстової частини Б. Якимович підготував особовий вказівник і вказівник вулиць та географічних назв. Видання збагачено сучасними світлинами історичних пам'яток, які свого часу зафіксував її автор, що їх виконали Олександр Мазуренко, Юрій Николишин, Олег Головацький, Андрій Кісь. Провідник Львовом пера відомого українського історика залишається цікавим, натхненним любов'ю до рідного міста, затребуваним нашим часом і сучасними читачами, які знайдуть у ньому немало корисної духовної поживи.

Зростання національної самосвідомості українства, підвищення інтересу до рідної мови, культури, історії, розвитку туризму й відвідування історичних місць позитивно вплинули на розвиток історико-краєзнавчого дискурсу, потужно представлено в путівнику І. Крип'якевича 1932 р. Як видання регіональної історичної проблематики, за змістом книжка була науково-популярною, а за жанровою належністю виступила як путівник.

Путівник І. Крип'якевича репрезентує українську візію Львова, його історичної долі й культурної спадщини. У ньому Львів представлено як давнє українське місто короля Данила, центр Галицько-Волинської держави, що всередині XIV ст. захопив польський король Казимир III, а самі українці, хоча й відіграли в історії немалу роль, мають потребу постійної самоідентифікації, оскільки перебувають на другорядному становищі, проте все ж чималими зусиллями творять свою економіку та культуру на протигагу польській офіційній доктрині. Путівник ознайомлює зацікавленого читача з українськими установами та громадськими організаціями Львова, що в міжвоєнний період виказують його українське обличчя у полонізованому урбаністичному просторі. Особлива увага приділена історичному осередку українства в місті – вул. Руській з Волоською церквою та вежею Корнякта, архикатедральному собору Святого Юра, численним національним установам і товариствам.

У путівнику І. Крип'якевича тісно переплелись науково-популярний та ідеологічний дискурси. У ньому знайшла відображення історична й культурна специфіка

¹⁷ Крип'якевич І. Історичні проходи по Львові. 167 с.

¹⁸ Якимович Б. Від упорядника... С. 9.

міста, його культурний портрет у різні періоди існування, а сам путівник формував у читачів певний образ Львова, тобто брав участь у створенні міфу міста. «Історичні проходи по Львові» зробили значний внесок у розвиток як українського краєзнавства, так і у справу пізнання нашим народом свого історичного минулого, без якого немає шансів на достойне майбутнє.

REFERENCES

- Charewiczowa, Ł. (1938). *Historiografia i miłośnictwo Lwowa*. Lviv [in Polish].
- Dorosh, A. (2001). U prokhodakh za svitlynamy. *Ivan Krypiakevych u rodynnii tradytsii, nautsi, suspilstvi: zb. nauk. prats*, 8, 650–651 [in Ukrainian].
- Dovkola Seredmistia u Lvovi. (1931, Cherven). *Zhyttia i Znannia*, 9, 271–274 [in Ukrainian].
- Holubets, M. (1932, Cherven 26). Knyzhka pro Lviv. *Literatura. Mystetstvo. Nauka. Dodatok do «Mety» № 24*, 2 [in Ukrainian].
- Kostruba, T. (1935). Bibliografia. *Zapysky Chyna Sviatoho Vasylia Velykoho*, 6 (1/2), 416 [in Ukrainian].
- Krypiakevych, I. (1930, Hruden). Vysoky Zamok. *Zhyttia i Znannia*, 3, 65–67 [in Ukrainian].
- Krypiakevych, I. (1932). *Istorychni prokhody po Lvovi: [putivnyk]*. Lviv [in Ukrainian].
- Krypiakevych, I. (1991). *Istorychni prokhody po Lvovi: [putivnyk]*. (2nd ed.). Lviv: Kameniar [in Ukrainian].
- Lvivskiy Rynok. (1931, Liutyi). *Zhyttia i Znannia*, 5, 131–135 [in Ukrainian].
- Lvivskiy Rynok. (1931, Sichen). *Zhyttia i Znannia*, 4, 104–107 [in Ukrainian].
- Movna, M. (2017). Istoryko-kraieznavchyi dyskurs u zakhidnoukrainskykh vydaniakh 1930-kh rr. *Zapysky Lvivskoi natsionalnoi naukovoï biblioteky Ukrainy im. V. Stefanyka: zb. nauk. prats*, 9 (25), 216–238 [in Ukrainian].
- Movna, M. V. (2020). *Lviv u turystychnykh putivnykakh druhoi polovyny XIX – pershoi tretyny XX st.* [Lviv in tourist guides of the second half of the XIX – first third of the XX century] (*Candidate's thesis*). Lviv [in Ukrainian].
- Na Lychakovi. (1931, Veresen). *Zhyttia i Znannia*, 12, 361–364 [in Ukrainian].
- Nimchuk, I. (1932, Cherven 3). Pro davnii Lviv. *Dilo*, 121, 2 [in Ukrainian].
- Novi vydannia. (1932, Traven 1). *Nova zoria*, 32, 14 [in Ukrainian].
- Pelenskyi, Ye. Yu. (1936). *Materiialy do kraieznavchoi bibliohrafii Halychyny, Volyni ta Zakarpattia (Ukrainski knyzhky za 1900–1935 rr.)*. Lviv [in Ukrainian].
- Prokhody po starim Lvovi. (1930, Hruden). *Zhyttia i Znannia*, 2, 41–46 [in Ukrainian].
- Sereda, O. (2001). Do henezy istorychnykh prokhodiv po Lvovi I. Krypiakevycha. *Ivan Krypiakevych u rodynnii tradytsii, nautsi, suspilstvi: zb. nauk. prats*, 8, 731–732 [in Ukrainian].
- Seredmistia u Lvovi. (1931, Traven). *Zhyttia i Znannia*, 8, 225–228 [in Ukrainian].
- Shyshka, O. (1999). Putivnyky, dovidnyky, adresni knyhy: do istorii putivnykiv Lvova. *Halytska Brama*, 11/12, 3 [in Ukrainian].
- Tserkov Uspennia u Lvovi. (1931, Kviten). *Zhyttia i Znannia*, 7, 214–215 [in Ukrainian].

Vid Vysokoho Zamku do Lychakova. (1931, Lypen–Serpen). *Zhyttia i Znannia*, 10/11, 308–311 [in Ukrainian].

Vulytsia Ruska u Lvovi. (1931, Berezen). *Zhyttia i Znannia*, 6, 174–177 [in Ukrainian].

Zvidomlennia z diialnosti tovarystva «Prosvita» za chas vid 1–ho lypnia 1931 do 30–ho chervnia. (1933). Lviv: nakladom t-va «Prosvita» [in Ukrainian].

Marianna MOVNA

PhD

Researcher at the Department of Scientific Bibliography

Vasyl Stefanyk National Scientific Library of Ukraine in Lviv

National Academy of Sciences of Ukraine

ORCID ID <http://orcid.org/0000-0003-2473-6998>

e-mail: mari3anna@ukr.net

IVAN KRYPIAKEVYCH'S «HISTORICAL PROMENADES ALONG LVIV» ON THE BACKGROUND OF THE DAY

The article examines I. Krypiakevych's guidebook against the background of the era, which represents the Ukrainian vision of Lviv, its historical destiny, and cultural heritage. Presenting Lviv as the ancient Ukrainian city of King Danylo, the center of the Halychyna-Volyn state, captured by Casimir III of Poland in the middle of the 14th century, the guidebook highlights the Ukrainians themselves, although they have played a significant role in history, need constant self-identification since they are in a secondary position, but still make considerable efforts to create their economy and culture contrary to Polish official doctrine. Information is provided on I. Krypiakevych's idea of creating historical and local lore investigation concerning his hometown, in the genre of a guidebook, even before the First World War.

The factual content of the guidebook, 1932, which introduces Ukrainian institutions and NGOs of Lviv to the interested reader, expressing in the interwar period its Ukrainian face in the Polonized urban space, is analyzed. It is stated that the author of «Historical promenades along Lviv», using the route principle of composition, described most of the ancient monuments grouped behind the city districts. Particular attention is paid to the historical center of Ukrainians in the city – Ruska Street with the Voloh Church and the Korniaht Tower, the St. George's Cathedral, numerous national institutions, and societies, among them, are the Lviv Stauropegion Brotherhood, Studium Ruthenum at the Lviv University, NTSh, «Prosvita», the National Museum founded by Metropolitan Andrei Sheptytskyi, the Greek Catholic Theological Seminary, «Narodna Torhivlia», the «Trud» Women Cooperative, the People's House and the educational premises of «Ridna Shkola».

Reviews of well-known social and cultural figures of that time, both Ukrainian and Polish, on «Historical passages in Lviv» were found, introduced into scientific circulation, and analyzed. It is stated that according to the unanimous recognition of contemporaries, the guidebook took a prominent place in the cultural and historical discourse of the 1930^s.

Attention is paid to the attempts to republish this iconic book during the Khrushchev Thaw (unrealized) and in 1991 by scientists of the Institute of Social Sciences and modern in 2007 (realized).

It has been proved that popular science and ideological discourses are closely intertwined in I. Krypiakevych's guidebook. It reflects the historical and cultural specifics of the city, its cultural portrait in different periods of existence, and the guide itself formed in readership a certain image of Lviv that participated in creating the myth of the city. In conclusion, the «Historical promenades along Lviv» have made a significant contribution to the development of both Ukrainian local history and to our people's knowledge of their historical past, without which there is no chance for a decent future.

Keywords: guidebook, Ivan Krypiakevych, walks, Lviv, history, discourse

УДК 94:351.746.1(477)"1944/1951"
DOI: 10.33402/ukr.2021-34-130-147

Василь ІЛЬНИЦЬКИЙ

*доктор історичних наук, професор
завідувач кафедри історії України*

*Дрогобицького державного педагогічного університету ім. І. Франка;
доцент кафедри мобілізаційної, організаційно-штатної,
кадрової роботи та оборонного планування*

*Національної академії сухопутних військ ім. гетьмана П. Сагайдачного
ORCID: <http://orcid.org/0000-0002-4969-052X>*

ResearcherID: H-4431-2017 (<http://www.researcherid.com/rid/H-4431-2017>)

*Scopus ID: <https://www.scopus.com/authid/detail.uri?authorId=57203399830>
e-mail: vilnickiy@gmail.com*

Микола ГАЛІВ

доктор педагогічних наук, доцент кафедри історії України

Дрогобицького державного педагогічного університету ім. І. Франка

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-7068-3124>

e-mail: halivm@yahoo.com

Анна ОГАР

*кандидат філологічних наук, старший викладач кафедри філологічних
дисциплін та методики їх викладання у початковій школі*

Дрогобицького державного педагогічного університету ім. І. Франка

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-4917-8008>

e-mail: annaogar@ukr.net

ВИЯВЛЕННЯ ТА РОЗРОБКА РАДЯНСЬКИМИ РЕПРЕСИВНО-КАРАЛЬНИМИ ОРГАНАМИ ПРАЦІВНИКІВ КОЛИШНІХ РУМУНСЬКИХ РОЗВІДУВАЛЬНИХ І КОНТРРОЗВІДУВАЛЬНИХ СТРУКТУР В УКРАЇНІ (1944–1951)

Розкрито невідомий аспект – роботу радянських спеціальних служб по румунському напрямку (1944–1951), що полягала у виявленні колишніх працівників румунських спеціальних органів, агентури й пособників, які після відступу німецько-румунських військ утекли на територію Румунії, і агентури розвідувальних органів цієї держави, яку перекидали на територію СРСР до німецько-радянської війни, а також залишили у тилу для розвідувально-диверсійної діяльності в момент утечі з України німецько-румунських військ. Зазначено, що головна роль у цьому процесі відводилася агентурі, що реалізовувала найскладніші оперативні комбінації радянських силовиків. Встановлено,

що потенційно небезпечними радянська система вважала навіть тих працівників колишніх румунських спеціальних служб, які емігрували за кордон, тому тривав їхній пошук. З'ясовано, що розшуки велися не тільки на території СРСР, а й в усіх країнах із прокомуністичними режимами. Вияснено, що ефективному розшуку, розробці й арешту колишніх працівників, агентів і пособників румунських розвідувальних та контррозвідувальних органів передовсім сприяла вдало налагоджена ще з другої половини 1940-х років співпраця силовиків СРСР і Румунської Народної Республіки.

Зазначимо, що стурбованість радянських силових органів спричиняла не тільки співпраця виявлених осіб із румунськими спеціальними органами в період Другої світової війни, а й потенційна можливість їхнього використання (на території південних областей України, які в період окупації входили до складу «Трансністрії» (Одеська, Миколаївська, Ізмаїльська, Вінницька і частина Херсонської обл.) розвідувальними органами Англії, Франції тощо. Встановлено, що практично цю роботу реалізовували за напрацьованими схемами: вербування агентури, формування агентурно-розшукових справ, укладення довідників із біографічними даними агентури, розшуки, арешти та допити; і навіть попри значні оперативні успіхи працівників обласних управлінь МДБ республіканське керівництво постійно виявляло незадоволення роботою у цьому напрямі.

Ключові слова: СРСР, Румунія, оперативно-розшукова діяльність, агентура, спецслужби.

Робота спеціальних служб завжди привертала і привертатиме увагу дослідників, а особливо пересічних читачів з огляду на свою утаємниченість. Малодослідженим залишається питання румунського напрямку роботи радянських репресивно-каральних органів після закінчення німецько-радянської війни. Зокрема, організація роботи, основні форми й методи, масштабність та результативність румунського вектора діяльності радянських силових органів. Оскільки на території УРСР залишилася значна кількість колишніх агентів, пособників румунських силових органів, а також проживала величезна кількість осіб, які відбували покарання за антирадянську діяльність, з'явилися із зізнанням чи легалізувалися, або листувалися з рідними за кордоном, за ними вівся постійний контроль. Потенційно небезпечними й такими, від яких можна одержати значний пласт інформації, вважали осіб, що емігрували за кордон. Саме тому робота радянських силових органів по румунській лінії поширювалася і в Румунії та країнах із прокомуністичними режимами. У цьому контексті актуальним та маловивченим залишається питання реалізації радянськими силовими органами оперативно-розшукових й агентурних заходів по румунській лінії як в УРСР, так і на території Румунської Народної Республіки (РНР).

Проблема румунського напрямку діяльності радянських репресивно-каральних органів не знайшла комплексного вивчення в історіографії. Окремі аспекти функціонування радянських органів державної безпеки в роки Другої світової війни вивчали В. Бихов, Дмитро Веденєєв¹. Питання оперативно-розшукової діяльності радянських репресивно-каральних органів, різноманітні форми використання

¹ Бихов В. Деякі аспекти діяльності військової контррозвідки в роки Великої Вітчизняної війни. *Сторінки воєнної історії України*. Київ, 2000. Вип. 4. С. 61–67; Веденєєв Д. Радянські спецслужби в Україні в роки Другої світової війни. *Україна в Другій світовій війні: погляд з ХХІ ст.: Історичні нариси*. Київ, 2011. Кн. 2. С. 279–310; Веденєєв Д. Таємний фронт Другої світової війни: розвідувальна та контррозвідувальна діяльність радянських органів державної

агентурно-інформаційного апарату висвітлено в узагальнювальних працях Олег Божка, Анатолій Чайковського, А. Іванкова, Дмитро Веденєєва, В. Козенюка, Станіслав Сердюка². Оперативно-розшукову діяльність колишніх українських націоналістів, які перебували на території РНР, досліджували Василь Ільницький і Віталій Тельбак³.

Інструктивне забезпечення розшукової діяльності. Органи державної безпеки УРСР свою роботу по румунській лінії організували в напрямі виявлення колишніх працівників румунських спеціальних органів, агентури та пособників, які після відступу німецько-румунських військ утекли на територію Румунії, й агентури розвідувальних органів Румунії, яку перекидали на територію СРСР до німецько-радянської війни, а також залишеної у тилу для розвідувально-диверсійної діяльності в момент утечі з України німецько-румунських військ.

Радянські силові органи, працюючи над виявленням, розробкою й арештом колишніх працівників, осіб, які співпрацювали з румунською розвідкою, враховували домовленості між СРСР і Румунією про передачу всіх осіб, котрі активно співпрацювали з окупаційною адміністрацією. Відповідно, за вказівкою наркома державної безпеки УРСР необхідно було у грудні 1944 р. відрядити до Румунії на 30 днів оперативну групу. Перед нею ставили такі завдання: 1) виявити та затримати офіційних працівників румунських каральних органів, що діяли на тимчасово окупованій території і проводили репресивні заходи проти радянських громадян; 2) встановити й затримати радянських громадян, які були активними пособниками румунсько-німецьких окупантів на окупованій території (агенти розвідувальних та контррозвідувальних органів, активні пособники, зрадники радянського партійного активу тощо); 3) встановити керівників окремих антирадянських організацій і груп, що діяли на окупованій території⁴.

Відрядження оперативної групи вимагало попередньої підготовчої роботи: 1) зі всіх оперативних відділень 2-го відділу Народного комісаріату державної безпеки (НКДБ) та інших відділів зібрати дані про осіб, на яких були наявні матеріали

безпеки в Україні (1939–1945 рр.). *Нариси воєнно-політичної історії України*. Острог, 2014. С. 318–340.

² Божко О. Особливі відділи в системі органів державної безпеки (1918–1946 рр.). *З архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ*. 2001. № 2. С. 281–315; Веденєєв Д. Звитягу попередників – пам'ятаємо (Історичний нарис про внесок органів державної безпеки України у Перемогу над нацизмом). *Дорогами війни*. Київ, 2005. С. 5–16; Веденєєв Д., Лисенко О. Формування наукової концепції історії України періоду Другої світової війни і проблеми гуманітарної безпеки держави. *Державна безпека України*. 2010. № 18/19. С. 146–162; Вронська Т., Ляковська С. Система підготовки кадрів органів державної безпеки у роки Великої Вітчизняної війни. *Краєзнавство*. 2013. № 3. С. 111–123; Іванков А. *Агентурные кадры немецко-фашистской разведки и используемые ею формы и методы подрывной деятельности против СССР*. Київ, 2010. 84 с.; Оперативно-бойова діяльність підрозділів радянських спецслужб у роки боротьби з нацизмом. Спецвипуск 1 / упоряд.: Д. Веденєєв, В. Козенюк, С. Сердюк. *З архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ*. 2000. С. 1–256; Чайковський А. Айсберг. *3 історії органів внутрішніх справ і державної безпеки України*. Київ, 2013. 704 с. та ін.

³ Plynyskyi V., Telvak V. Operative investigations of the participants of Ukrainian liberation movement in romanian people's republic (1955–1957) by the soviet repressive bodies *Analele Universităţii din Craiova. Istorie (Annals of the University of Craiova. History)*. 2018. Anul XXIII. Nr. 2 (34). November. S. 97–108.

⁴ Галузевий Державний архів Служби безпеки України (далі – ГДА СБУ). Ф. 11. Спр. 370. Т. 2. Арк. 101.

про їхню діяльність на окупованій території з орієнтовними місцями перебування в Румунії; 2) з отриманих матеріалів вибрали осіб, які заслугоували нагальної оперативної уваги та вилучення (список тих, хто підлягав вилученню, окремо долучали до плану); 3) підготовки відповідних документів на весь склад оперативної групи як для переходу кордону, так і для діяльності на території Румунії. Роботу оперативної групи ретельно продумували, складали її план. Екстремними пунктами прибуття групи були м. Галац і Браїла, де її члени налагоджували контакт із дислокованими тут відповідними радянськими органами (комендатура, контррозвідувальні відділи СМЕРШ, групи з евакуації примусово вивезених у Румунію радянських громадян тощо)⁵. Через ці структури з'ясовували ситуацію і можливість звернення з цих питань до відповідних румунських органів. Водночас через наявну й новозавербовану агентуру вживали заходів розшуку в цих містах осіб, які цікавили силові органи. Враховувалися дані розвідки про те, що поліційні органи, котрі діяли в період окупації на території України, виїхали при відступі румунських військ до різних міст Румунії, а відповідно – сюди із завданням з'ясування подальшої передислокації цих органів й окремих їх працівників виїжджала оперативна група. Для активізації і форсування розшуку необхідних осіб вербували маршрутних агентів із місцевих мешканців та осіб, які прибули з території України та яких направляли в різні райони Румунії для розшуку. З метою утримання заарештованих на період очікування подальшого етапування на територію України використовували відповідні радянські комендатури. Вилучення запідозрених і вербування розшукової агентури оперативною групою санкціонували начальники Управління Народного комісаріату державної безпеки (УНКДБ) області без погодження із центром⁶. Для пересування оперативної групи й етапування затриманих у розпорядження начальника оперативної групи виділили одну закриту вантажівку із відповідним запасом пального. На оперативні видатки (вербування маршрутної і розшукової агентури, утримання затриманих) та інші потреби – 15 тис. руб.⁷.

Роботу по румунській лінії на території України регламентував наказ Міністерства державної безпеки (МДБ) СРСР № 0048, відповідно до якого при організації контррозвідувальної роботи передовсім звертали увагу на виявлення агентури англо-американських розвідувальних органів, які використовували проти СРСР довоєнну агентуру Румунії. У практичній роботі з агентурою застосовували активні комбіновані заходи з розконспірації, із перехоплення каналів зв'язку іноземних розвідок і підстави перевіреної агентури розвідувальним центрам. Для активізації агентурно-оперативної роботи рекомендували: 1. Посилити роботу з виявлення й агентурної перевірки зв'язків колишніх офіційних співробітників спеціальної служби інформації (СІ), сігуранци, секції розвідувального центру 2-Н (відділ із боротьби з націоналізмом) румунського Генерального штабу, жандармерії та інших румунських розвідувальних і контррозвідувальних органів, а також іноземних консульств та фірм, які дислокувалися раніше на території Чернівецької обл. Із цієї категорії осіб рекомендували вербувати агентуру, яка мала б можливість глибоко розробляти цей контингент, а також, яку можна було б підставити розвідувальним

⁵ ГДА СБУ. Ф. 11. Спр. 370. Т. 2. Арк. 102.

⁶ Там само. Арк. 103.

⁷ Там само. Арк. 104.

центрам. 2. Організувати контррозвідувальну роботу серед членів колишніх румунських політичних партій для виявлення каналів зв'язку з радикальними колами в Румунії, англо-американській окупаційній зоні Німеччини чи Австрії. З авторитетів вказаних партій необхідно було сформувати агентуру, здатну виявляти й вести активну розробку осіб, запідозрених у належності до агентури румунської та інших іноземних розвідок. 3. Створити кваліфікований агентурний апарат по румунській лінії, за допомогою якого поповнювати й активно розробляти наявні оперативні обліки. Вербувати необхідну кількість агентури серед переселенців, які прибули з Румунії, осіб румунської національності, що проживали на території області; через цю агентуру вивчити та перевірити базу для виявлення осіб, запідозрених у зв'язках з іноземними розвідками. 4. З-поміж наявних справ оперативних обліків виділити найперспективніші агентурні розробки на осіб, запідозрених у шпигунстві, та розробити по них комбіновані заходи для перехоплення каналів зв'язку з іноземними розвідками. 5. Підібрати необхідну кількість агентів-маршрутників із наявної агентури і через нові вербування, які раціонально використовувати по областях, практикуючи їхнє відрядження до міськрайорганів. 6. По справах оперативного обліку, що перебували на контролі у 2-му Управлінні МДБ УРСР, виконати розроблені раніше плани та вказівки. 7. Враховуючи, що наявна база по румунській лінії могла бути підґрунтям для англо-американських розвідок, цьому напряму роботи надавали особливого значення, виділивши кваліфікованих оперативних працівників 2-го відділу. 8. Посилити допомогу периферійним міськрайорганам по румунській лінії, для чого частіше практикувати виїзди керівного складу відділу на периферію, надаючи їм практичну допомогу в розробці та проведенні комбінованих заходів щодо конкретних справ⁸.

Активно розпрацьовували чисельні зв'язки іноземних консульств, різних фірм, які раніше дислокувалися на території УРСР⁹. Особливу увагу зосереджували також на виявленні й активізації розробки осіб, запідозрених у належності до переправлення осіб до Румунії та встановленні там нелегальних каналів зв'язку¹⁰. Зокрема, у практичній роботі радянських силових органів суттєво допомагали покази затриманих колишніх працівників румунських спеціальних органів. Наприклад, у зізнаннях Микола Галушкін (Кочубей-Аргир) називав агентуру й офіційних співробітників колишньої розвідки, які перебували на службі англійської та французької розвідок. Відповідно силовики розпочали їх розшук: орієнтували спеціальні органи СРСР про агентуру й офіційних співробітників колишніх румунських розвідувальних органів із громадян СРСР, які проходили в показах М. Кочубея, та за наявними даними перебували у той час на території Румунії або інших країн із прокомуністичними режимами¹¹. І залежно від одержаних даних їх перевірки розробляли заходи із використання їхніх зв'язків з особами, що проживали на території СРСР, в активних контррозвідувальних комбінаціях. При цьому в кожному окремому випадку рішення щодо етапування таких осіб у МВС УРСР для встановлення їх належності до англійської чи французької розвідки приймало МВС СРСР.

⁸ ГДА СБУ. Ф. 1. Спр. 256. Арк. 236–237; Спр. 253. Арк. 33–34.

⁹ Там само. Арк. 144.

¹⁰ Там само. Арк. 145.

¹¹ Там само. Спр. 371. Арк. 476.

Практична реалізація інструкцій. Під час розшуку агентури ССІ силовики активно використовували власну агентуру, направляючи на виявлення родинних та інших зв'язків розшукуваних, а також встановлення самих розшукуваних «злочинців». На окупованій території УРСР дислокувалися тільки румунські розвідувальні, контррозвідувальні та каральні органи. Вони не мали шкіл чи курсів із вишколу кадрів кваліфікованої агентури. Відтак у радянських силових органах не було впізнавальної агентури з цього контингенту, що ускладнювало роботу з розшуку. Базою для збільшення кількості агентурно-розшукових справ на агентуру румунських розвідувальних і контррозвідувальних органів були наявні в УМДБ матеріали на осіб, причетних до агентури цих органів. Окрім цього, активно використовувалися агентурні матеріали та покази заарештованих і розконспірованих агентів румунської розвідки. Агентурно-інформативний апарат здебільша розширювався за рахунок колишніх співмешканок офіційних співробітників й активних штатних агентів, а також обслуговувального персоналу розвідувальних, контррозвідувальних органів (службовців різних установ окупантів, технічних працівників тощо)¹². Зокрема, базою для розгортання контррозвідувальної роботи органів МДБ УРСР по румунській лінії в Україні, головно в південних областях, обліковували: 49 громадян Румунії (студенти), 230 осіб без громадянства, колишні громадяни Румунії, близько 13 000. осіб румунської національності, які мали родинні й інші зв'язки з країною, 38 000. репатрійованих, 1 012 переселенців, прибулих в СРСР у порядку оптації, 4 400 колишніх учасників різних румунських політичних партій. Окрім того, виявлено та взято на облік 5 400 румунських пособників та осіб, за підозрених у зв'язках із румунськими розвідувальними органами¹³.

Саме по румунському напрямку роботи МДБ УРСР чи не найбільше занепокоєння викликала Одеська обл., адже на її території (на 10 липня 1949 р.) проживало 30 іноземців та осіб без громадянства із румунів, велика кількість репатріантів, що прибули з Румунії, понад 1 000 осіб, які підтримували письмовий зв'язок із рідними й іншими особами у країні. Крім того, Одесу як одне з великих, промислових і культурних міст України відвідували різні румунські делегації, в одеських закладах вищої освіти навчалася 9 румунських студентів, в області понад 3 місяці працювала румунська демаркаційна комісія у складі 43-х осіб. В одеський морський порт прибувала велика кількість іноземних кораблів, через членів екіпажу яких здійснювався нелегальний зв'язок із закордоном. Окрім того, УМДБ володіло великою кількістю довоєнних архівних матеріалів про діяльність румунських розвідувальних органів на території області. Та навіть маючи таку широку базу по румунській лінії, 2-й відділ УМБД республіканського керівництва контррозвідувальну роботу із виявлення агентури румунських спеціальних органів та інших іноземних розвідок, що діяли через Румунію, організував слабо. Зосереджуючи увагу на нагромадженні оперативних обліків, активні агентурні заходи 2-й відділ проводив тільки щодо окремих справ, а основний пласт агентурних справ і справ-формулярів тривалий час розробляв безрезультатно¹⁴. Силовики УМДБ Одеської обл. по румунській лінії (на 4 жовтня 1949 р.) вели: 6 агентурних справ на 22 особи,

¹² ГДА СБУ. Ф. 2. Спр. 1632. Арк. 84, 87.

¹³ Там само. Ф. 1. Спр. 95. Арк. 8.

¹⁴ Там само. Спр. 255. Арк. 125.

481 справу-формуляр, 265 попередніх агентурних розробок, 43 обліково-наглядові справи, 261 агентурно-розшукову¹⁵. Тоді ж на території області обліковували 5 румунських підданих, 12 осіб без громадянства (колишні піддані Румунії), 2 034 осіб, які вели листування із Румунією, та незначну кількість радянських громадян, репатрійованих у 1945–1946 рр.¹⁶. Із наявних у провадженні УМДБ 6-ти агентурних справ і 480-ти справ-формулярів за перше півріччя 1949 р. по румунській лінії заарештовано 2 особи. На контролі у 2-му Управлінні МДБ УРСР перебували три справи: «Контакт», «Очаковська», «Грек». При цьому із травня 1946 р. розробка першої, за якою проходили шість репатріантів, запідозрених у причетності до агентури іноземної розвідки, велася безрезультатно¹⁷.

Дещо змінилася ситуація в УМДБ Одеської обл. на 25 грудня 1950 р. Зокрема, по лінії «агентури країн Сходу, Європи і білогвардійських формувань» розробляли 789 осіб. Із них: за агентурними справами 7/23 осіб, справами-формулярами – 650, обліково-наглядними – 116¹⁸. З яких по румунській лінії: за 3/1 агентурними справами, 531 справою-формуляром¹⁹. Відповідно на 25 квітня 1951 р. УМДБ Одеської обл. по цій лінії розроблялися: за агентурними справами – 3/9 осіб, справами-формулярами – 621, обліково-наглядними – 116²⁰. Із них по румунській лінії: 2/6 агентурних, 538 справ-формулярів²¹. Аналогічний звіт складений на 25 грудня 1951 р. УМДБ Одеської обл. свідчить про розробку 762 осіб. Із-поміж них: за агентурними – 3/9 осіб, справами-формулярами – 633, обліково-наглядними – 120²². Із них по румунській лінії: 2/6 агентурних, 547 справ-формулярів²³.

Від квітня до 10 червня 1944 р. за підозрою у належності до румунських контррозвідувальних органів в Одеській обл. заарештовано учасників: сігуранца по області – 58, з них по м. Одеса – 43, відповідно жандармерії – 155/13, ССІ – 18/14. Разом по області – 231, з яких по м. Одеса – 70. При цьому для розшуку і виявлення офіційних співробітників, а також їхньої агентури використовувалися 16 агентів, із яких – 10 завербованих²⁴. Після звільнення м. Одеса й Одеської обл. від німецько-румунських військ УНКДБ виявлено та обліковано: 95 офіційних співробітників «Вултурул», Центру-3 ССІ і підпорядкованих йому резидентур, 27 осіб обслуговувального персоналу цих органів (водії, прибиральниці, працівники їдалень тощо). Із загальної кількості виявлених й облікованих офіційних співробітників ССІ заарештовано 17 осіб (4-х – органами НКДБ, 13 – СМЕРШ (із них 5 передано органам НКДБ)²⁵.

Від 10 квітня до 6 вересня 1945 р. УНКДБ Одеської обл. виявлено 228 агентів та інформаторів румунського розвідувального й контррозвідувального органу ССІ. Із яких заарештовано: 72 органами НКДБ (у 1944 р. – 53 особи, 1945 р. – 19),

¹⁵ ГДА СБУ. Ф. 1. Спр. 255. Арк. 74.

¹⁶ Там само. Арк. 72–73.

¹⁷ Там само. Арк. 126.

¹⁸ Там само. Арк. 167.

¹⁹ Там само. Арк. 168.

²⁰ Там само. Арк. 130.

²¹ Там само. Арк. 131.

²² Там само. Арк. 171.

²³ Там само. Арк. 172.

²⁴ Там само. Ф. 11. Спр. 370. Т. 1. Арк. 47.

²⁵ Там само. Арк. 48.

6 – НКВС, 29 – СМЕРШ, проте ще 121 перебувала в розшуку²⁶. Натомість уже до 20 червня 1949 р. УМДБ виявило 932 агенти та інформатори румунського розвідувального і контррозвідувального органу ССІ (у 1944 р. – 498 осіб, 1945 р. – 110, 1946 р. – 61, 1947 р. – 30, 1948 р. – 24, 1949 р. – 6)²⁷. Тоді ж до розшуку агентури румунських розвідувальних і контррозвідувальних органів по Одеській обл. радянські силові органи залучили агентурно-інформаційний апарат із 256 осіб (36 агентів, 215 таємних інформаторів, 5 резидентів)²⁸. Від моменту звільнення до 15 вересня 1945 р. м. Одеса й Одеської обл. УНКДБ заарештували: 36 офіційних співробітників сігуранци та поліції, 233 поліцейських (тільки за 1944 р.), 169 агентів сігуранци, 128 агентів поліції. Із них у 1945 р.: 13 офіційних співробітників сігуранци і поліції, 18 агентів сігуранци, 9 – поліції²⁹.

Інтенсивну роботу проводило УМДБ Чернівецької обл. із виявлення колишніх учасників румунських політичних партій. Зокрема, на 20 жовтня 1949 р. обліковували 1 728 колишніх кузистів, 937 лібералів, 615 націонал-цараністів, 59 членів фронту національного відродження³⁰. Трохи збільшився цей облік на 20 травня 1950 р.: 1 743 колишніх кузистів, 951 ліберал, 627 націонал-цараністів, 56 членів фронту національного відродження. Для повноти характеристики оперативної бази контррозвідувальної роботи по лініях 2-го відділення 2-го відділу УМДБ відзначали, що в Чернівецькій обл. у цей час (20 травня 1950 р.) проживало 16 сімей реемігрантів із Китаю, 8 – із Франції, 711 українців, прибулих у порядку переселення з Румунії, 89 колишніх іноземних підданих (особи без громадянства), 6 осіб прийняли радянське громадянство, 1 – угорське, 4 – відвідували румунське посольство в Москві та близько 10 тис. репатріантів із Румунії та 20 – із Югославії³¹. У 1940 р. і 1944 р. значна кількість антирадянськи налаштованих осіб утекла з Чернівецької обл. до Румунії, залишивши на цій території своїх родичів, із якими продовжували підтримувати легальний та нелегальний письмовий зв'язок. Загалом силові органи обліковували 5 522 особи (аналогічна кількість залишалася на 20 травня 1950 р.), які вели листування із Румунією, а також численні письмові зв'язки з іншими країнами³².

На 24 листопада 1950 р. у Чернівецькій обл. проживали 13 тис. румунів, понад 3 тис. колишніх учасників різних румунських політичних партій, близько 10 тис. репатріантів, які перебували в Румунії, 712 українців, прибулих із Румунії по оптації, виявлено велику кількість осіб, які вели з Румунією листування. При наявності такої бази у провадженні УМДБ перебувало лише 2 агентурні справи і 183 справ-формулярів³³. Агентурний апарат УМДБ Чернівецької обл., який використовувався у роботі по румунській, польській лініях, реемігрантах із Китаю та колишніх членах румунських політичних партій, склався із 478 осіб. По румунській лінії – 28 агентів і 370 інформаторів, реемігрантів із Китаю, Франції та польській лінії – 7 агентів і 30 інформаторів, із розробки колишніх членів

²⁶ ГДА СБУ. Ф. 11. Спр. 370. Т. 1. Арк. 52.

²⁷ Там само. Ф. 2. Спр. 1632. Арк. 75.

²⁸ Там само. Арк. 84.

²⁹ Там само. Ф. 11. Спр. 370. Т. 2. Арк. 108.

³⁰ Там само. Ф. 1. Спр. 256. Арк. 7, 99.

³¹ Там само. Арк. 99.

³² Там само. Арк. 7, 99.

³³ Там само. Арк. 234.

румунських політичних партій – 43 таємні співробітники³⁴. При цьому у провадженні УМДБ Чернівецької обл. (серпень 1950 р.) перебувало 2 агентурні справи й 169 справ-формулярів. Центральне управління вважало недостатнім рівень контррозвідувальної роботи УМДБ Чернівецької обл. по румунській лінії, називаючи передовсім слабкість агентурного апарату (28 агентів і 379 інформаторів) та погану організацію його використання³⁵.

Критика із МДБ УРСР була почута, і робота інтенсифікувалася. Так, 4-те відділення 2-го відділу УМДБ Чернівецької обл. (на жовтень 1950 р.) почало розробляти: агентів колишньої румунської розвідки (8 справ-формулярів, 4 обліково-наглядових, 4 попередньої агентурної розробки); агентів колишньої румунської контррозвідки (4 справи-формуляри, 3 обліково-наглядові, 7 попередньої агентурної розробки); агентів японської розвідки (справа-формуляр), реемігрантів із Китаю (6 справ-формулярів, 2 обліково-наглядові, 4 попередньої агентурної розробки); шпигунів (2 справи-формуляри, 5 попередньої агентурної розробки); колишніх співробітників польського консульства (справа-формуляр); колишніх членів політичних партій, пособників і зрадників (43 справ-формулярів, 37 обліково-наглядових і справа попередньої агентурної розробки). Отже, разом – 65 справ-формулярів, 37 обліково-наглядових та справ попередньої агентурної розробки³⁶.

У провадженні 1-го відділу УМВС і РВ (районного відділу) МВС Чернівецької обл. на агентів іноземних розвідок (на 25 вересня 1951 р.) було 384 розшукових справ, із них оголошено у всесоюзний розшук – 120, місцевий – 264; з яких по румунській лінії: 36 розшукових справ, що перебували у провадженні 1-го відділу, 70 розшукових справ – у провадженні РВ МВС, 4 дублікати, разом – 110³⁷.

Унаслідок проведення агентурно-оперативної роботи із вивчення наведеної оперативної бази й виявленню серед неї антирадянського елементу УМДБ від 29 березня 1944 р. до 20 травня 1950 р. у Чернівецькій обл. заарештувало 833 особи: 64 агенти румунської, 3 – польської, 3 – японської розвідок, 51 – за зрадницькі наміри, 95 – за нелегальний перетин кордону, 617 зрадників, пособників, інформаторів румунських каральних органів. Зокрема, заарештовано за період із вересня 1949 р. по 20 травня 1950 р. 6 агентів румунської, 3 – японської, реемігранта з Китаю, 38 інформаторів, пособників і колишніх членів румунської політичної партії³⁸. У 1950 р. заарештовано: 2 агенти японської розвідки, реемігранта з Китаю, 3 агенти румунської розвідки, 16 інформаторів, пособників і колишніх членів румунських політичних партій³⁹. На оперативному обліку 2-го відділу УМДБ і периферійних органів на 20 травня 1950 р. перебували 314 осіб, які розробляли за підозрою у належності до агентури іноземних розвідок⁴⁰.

Упродовж 1949 р. – травня 1950 р. працівники 2-го відділення 2-го відділу УМДБ в обласних державних архівах виявили й опрацювали трофейні документи румунських контррозвідувальних органів. Зокрема, до рук потрапили оригінали документів

³⁴ ГДА СБУ. Ф. 1. Спр. 256. Арк. 11, 101, 234.

³⁵ Там само. Арк. 144.

³⁶ Там само. Арк. 185–186.

³⁷ Там само. Ф. 1. Спр. 385. Арк. 19.

³⁸ Там само. Спр. 256. Арк. 100.

³⁹ Там само.

⁴⁰ Там само.

румунської контррозвідки з розписками агентури, яка отримала винагороди за роботу. У такий спосіб встановили понад 700 осіб, які співпрацювали з румунськими розвідувальними та контррозвідувальними органами. Із них у 1949–1950 рр. на території Чернівецької обл. виявили і взяли в перевірку 47 осіб, заарештували – 8⁴¹.

У серпні 1950 р. рекомендовано агентурний апарат поповнювати вербуванням окремих авторитетних діячів румунської національності, визначних учасників колишніх румунських політичних партій, переселенців тощо. У роботі практикували активні комбіновані заходи із викриття чинної агентури, з перехоплення каналів зв'язку іноземних розвідок і підстави перевіреної агентури розвідувальним центром. У процесі вивчення оперативної бази, а також розробки наявних обліків по румунській лінії особливу увагу приділено роботі серед членів колишніх політичних партій, виявленню каналів зв'язку таких осіб з антикомуністичними колами в Румунії та англо-американській окупаційній зоні. Встановлювали і брали в активну розробку численні зв'язки іноземних консульств та різних фірм, що дислокувалися раніше на території України. Йшлося, зокрема, про військовослужбовців офіцерського складу колишньої румунської армії, особливо тих, хто повернувся з англо-американської зони Німеччини⁴².

Республіканське керівництво репресивно-каральних органів серйозно турбували прибулі (15 жовтня 1947 р.) у Херсонську обл. із Румунії 123 сім'ї переселенців чисельністю 534 особи (дорослих від 16 років і більше – 300; дітей до 16 років – 234). Усі народилися у Румунії, із них: 444 росіян, 89 українців і болгар. Зосібна, про роботу по румунській лінії в УМДБ Херсонської обл. писав заступник начальника 3-го відділу 2-го Управління МДБ УРСР підполковник Кукес (липень 1949 р.), наголошуючи, що значна кількість репатріантів листувалася з мешканцями Румунії. При цьому до німецько-радянської війни в Херсонській обл. діяло Товариство бессарабців, яке, на його думку, румунська розвідка використовувала для антирадянської роботи. Саме тому Кукес наголошував на актуальності румунської лінії для УМДБ Херсонської обл. і дорікав за відсутність роботи. Він відзначав, що в оперативному провадженні по цій лінії в УМДБ було тільки п'ять справ-формулярів, оперативну базу не вивчали, не було зібрано даних про діяльність дислокованих у період війни на території області розвідувальних груп ССІ, «Вултурул» і не встановлені прізвища офіційних співробітників цього органу⁴³.

По румунській лінії інтенсивніша робота тривала в УМДБ Харківської обл. Так, за архівними матеріалами контрольно-наглядового провадження, у м. Харків (на 5 травня 1947 р.) та інших районах області облікували 34 особи, з яких: 13 перебіжчиків із румунів, 11 осіб проходили за показами як агенти румунських розвідувальних органів, 4 колишні троцькісти з Бессарабії, 2 румунські піддані, 4 особи без громадянства, колишні румунські піддані. При цьому на оперативному обліку перебувало по дві справи-формуляри й агентурно-розшукові, однак активної агентури не було. Крім того, в архіві МДБ УРСР зберігалися дублікати особових справ на трьох агентів, яких відправили на територію Бессарабії зі спеціальними завданнями. Такий стан справ дав підстави керівництву МДБ УРСР дійти висновку, що агентурно-оперативна

⁴¹ ГДА СБУ. Ф. 1. Спр. 256. Арк. 102.

⁴² Там само. Арк. 144.

⁴³ Там само. Спр. 253. Арк. 33–34.

робота по румунській лінії УМДБ Харківської обл. не проводилася⁴⁴. Звісно, критика не залишилася без реагування, і вже на 1 грудня 1953 р. у провадженні було 566 розшукових справ. Із них: у 1-му відділі УМВС – 479, міськрайорганах МВС – 87, із яких по румунській лінії: у 1-му відділі – 3, у міськрайорганах – 1⁴⁵.

Від березня до 1 серпня 1944 р. у Миколаївській обл. заарештовано 172 румунські агенти й активні пособники. Серед них: агент румунської розвідки «Вултурул», 22 – жандармери та сігуранци, резидент сігуранци, заступник начальника відділення жандармерії, 35 старост управ і общин, 3 оунівців, 62 зрадники, 27 зрадників батьківщини і пособників німецько-румунської адміністрації, 20 осіб іншого антирадянського елементу⁴⁶. Заходами УНКДБ Миколаївської обл. на 1 жовтня 1944 р. розшукано й заарештовано 36 осіб з офіційних працівників та агентів румунських розвідувальних і контррозвідувальних органів⁴⁷. Унаслідок проведених агентурно-оперативних (на 12 квітня 1947 р.), слідчих заходів УМДБ виявлено 37 офіційних співробітників румунського розвідувального й контррозвідувального органів та 48 агентів румунського розвідувального органу ССІ–«Вултурул». Із них заарештовано офіційного співробітника та 14 агентів. Ще 70 осіб перебували в розшуку⁴⁸.

Тривала робота по румунській лінії в УМДБ Ізмаїльської обл. Так, на лютий 1950 р. оперативна база по цьому вектору нараховувала 12 справ-формулярів, 22 агентурно-розшукові й обліково-наглядова справи. Унаслідок їх реалізації заарештовано двох агентів сігуранци, п'ятьох зрадників⁴⁹. Натомість у травні та червні 1950 р. в Ізмаїльській обл. по румунській лінії завели 28 справ-формулярів, 17 обліково-наглядових, 6 агентурно-розшукових. Завербовано по цій лінії 2 агентів, 11 інформаторів. За цей період заарештовано 45 агентів колишніх румунських контррозвідувальних органів, зрадників і пособників румунської адміністрації, а також учасників румунських політичних партій⁵⁰.

Попри, на перший погляд, результативність вище керівництво МДБ вважало роботу по румунській лінії поганою з огляду на головний недолік – недостатній кількісний та незадовільний якісний склад агентурно-інформаційної сітки. Оскільки наявний агентурно-інформаційний апарат не мав змоги цілком забезпечити розробкою виявлені зв'язки розшукуваних, то ставилося завдання здобуття як перспективної розшукової агентури загалом, так і цільової для розробки зв'язків розшукуваних зокрема⁵¹.

З-поміж найпомітніших заарештованих колишніх офіційних співробітників й агентів румунських розвідувальних і контррозвідувальних органів головний резидент Центру-3 ССІ Деметріаде (жовтень 1948 р.), начальник групи ССІ з обслуговування Одеського порту та прилеглого до нього району Олександр Шерстюк, штатний резидент ССІ Антон Федорович, агент румунської розвідки Микола Магелат, агент ССІ Тамара Миропольська, офіційний співробітник ССІ Іон Митулеску,

⁴⁴ ГДА СБУ. Ф. 1. Спр. 254. Арк. 23–24.

⁴⁵ Там само. Спр. 385. Арк. 175.

⁴⁶ Там само. Ф. 11. Спр. 370. Т. 2. Арк. 68.

⁴⁷ Там само. Арк. 53.

⁴⁸ Там само. Ф. 2. Спр. 1632. Арк. 155–155 зв.; Ф. 11. Спр. 370. Т. 1. Арк. 151.

⁴⁹ Там само. Ф. 1. Спр. 95. Арк. 57.

⁵⁰ Там само. Арк. 125.

⁵¹ Там само. Ф. 2. Спр. 1632. Арк. 88.

Спиро Фотя, Жан Гендель та ін.⁵². Так, 15 жовтня 1948 р. Леона Пержу схопили на території Румунії й етапували до СРСР. Він упродовж листопада 1941 р. – січня 1942 р. працював начальником навчальної частини 11-го піхотного полку, 21-ї піхотної румунської дивізії, брав участь у боях проти частин Радянської армії. У січні 1942 р. Л. Пержу був відправлений з армії у розпорядження ССІ, де до квітня 1942 р. проходив навчання щодо розвідувальної і контррозвідувальної роботи, опісля призначений начальником Чернівецького центру ССІ, роботою якого керував до переведення у листопаді 1942 р. начальником Одеського центру-3 ССІ. Цей центр Л. Пержу очолював до квітня 1944 р., і саме за його особистими як начальника розпорядженнями заарештували близько 200 радянських громадян, із них 16 керівних працівників Одеського підпільного Обласного комітету Комуністичної партії (більшовиків) України (Обкому КП(б)У) і двох радянських розвідників⁵³.

Особливим досягненням радянські силовики називали арешт М. Галушкіна. Так, 26 травня 1953 р. начальникові 1-го Головного управління МВС СРСР генерал-лейтенантові Павлу Федотову заступник міністра внутрішніх справ УРСР генерал-лейтенант Мильштейн повідомив, що в 1920–1930-х роках французька розвідка вела активну шпигунську роботу проти СРСР із території колишньої Північної Буковини. Керував нею переважно представник французького консульства в м. Чернівці І. Гонорат, який розвідувальну інформацію про СРСР добував через апарат румунської розвідки. Встановлено, що безпосереднім організатором шпигунської діяльності проти СРСР у цей період був офіційний співробітник румунської розвідки ССІ Микола Галушкін (псевда – «Аргир», «Колесников», «Кочубей», «Овсієнко» й «Волховський»), який одночасно був помічником І. Гонората з вербування і відправлення агентури на територію СРСР. Із цією метою, за завданням І. Гонората, М. Кочубей у низці населених пунктів Чернівецької, Тернопільської і Кам'янець-Подільської обл. створив пункти тимчасового перебування⁵⁴. Після приєднання Північної Буковини (1940) до УРСР агентуру, що була на зв'язку з М. Галушкіна, заарештували й розконспірували, однак через початок німецько-радянської війни значна її частина залишилася невиявленою. Наприклад, УМВС Чернівецької обл. встановило понад 20 осіб, які в минулому мали з ним зв'язки⁵⁵.

Детальнішу біографічну інформацію про капітана М. Галушкіна радянські силові органи довідалися з показів арештованих офіційних співробітників і агентів ССІ. Зокрема, йшлося про його службу у званні прапорщика в царській армії. Під час революції емігрував до Румунії, потім проживав у м. Кишинів, де і прийнятий на роботу в румунські силові органи та займався розвідувальною роботою проти СРСР⁵⁶. У 1941 р. М. Галушкіна разом із групою працівників ССІ скерували на фронт, де він проводив допити військовополонених, перекидав агентуру в тил Радянської армії. Відтак одержав призначення на посаду заступника начальника контррозвідувального органу ССІ Центру-3 у м. Одеса, і на ній працював до відходу німецько-румунських військ⁵⁷.

⁵² ГДА СБУ. Ф. 2. Спр. 1632. Арк. 77–84.

⁵³ Там само. Арк. 76.

⁵⁴ Там само. Ф. 1. Спр. 372. Арк. 90, 92.

⁵⁵ Там само. Арк. 91.

⁵⁶ Там само. Арк. 98.

⁵⁷ Там само. Арк. 99.

Арештований офіційний співробітник ССІ О. Шерстюк свідчив про М. Галушкіна: «Під час відсутності Пержу (начальник “Центру”-3) М. Галушкін очолив керівництво над усіма агентурними працівниками органу і був проінформований про уся його роботу. Крім керівництва групою працівників, М. Галушкін мав у місті резидентуру і агентуру із радянських громадян. Про його роботу мало хто знав, оскільки він працював конспіративно і без помічників...». Саме тому більшість заарештованих офіційних співробітників ССІ не могли назвати всієї агентури М. Галушкіна. Достовірно встановили, що це були Пустовойтов (керівник Одеського відділу Російської загальновійськової спілки (РОВС)), Козловський (емісар Народно-трудового союзу (НТС)), Лісовський (Організації українських націоналістів (ОУН)) та ін., однак про діяльність антирадянських організацій РОВС, НТС і ОУН М. Галушкін показів не дав і відомих йому учасників не назвав⁵⁸. Перед відходом румунської адміністрації із м. Одеса він підготував та залишив на звільненій території агентуру, яку радянські силовики виявили не повністю. Вербуванням і відправленням агентури на територію СРСР він також займався, перебуваючи після втечі з Одеси на території Румунії. Крім того, заарештовані штатні агенти румунської контррозвідки Калиновський, Крамаренко й Буртишев звинувачували Галушкіна в належності до агентури англійської розвідки. Так, засуджений до вищої міри покарання Крамаренко на допиті 12 червня 1945 р. свідчив: «Мені довелося мати декілька відвертих бесід особисто із капітаном Аргиром, у яких він мені натяками, мовою, так сказати, розвідника дав зрозуміти, що він (Аргир) був випадковою особою у румунській розвідці і, приблизно із 1925 р. перебував на службі англійської розвідки...»⁵⁹. З цих же джерел радянські силовики стверджували, що в період окупації м. Одеса діяла англійська агентура з місцевого населення, зв'язок із якою здійснювався через зв'язкових англійської розвідки, які періодично відвідували місто.

В окремі розшукові справи М. Галушкіна (Кочубей-Аргир)⁶⁰ наведено список скомпрометованих осіб. Зокрема, перебуваючи під слідством МВС УРСР, він назвав 151 офіційного співробітника й агента колишніх румунських розвідувальних органів, 16 англійських, 11 французьких і 3 польських. Із вказаної кількості заарештованих органами контррозвідки СМЕРШ УМВС Одеської обл., а також іншими органами МВС та громадської безпеки Румунії в основному у період із 1944 р. по 1950 р. – 44 особи, 10 – ліквідовані й померли, 15 – оголошені раніше в розшук, 1 – встановлена, 111 – оголошені у місцевий розшук (із них 70 офіційних співробітників, при відступі німецько-румунських військ із території України, які переважно втекли за кордон)⁶¹. Частина названих агентів колишніх румунських розвідувальних і контррозвідувальних органів арештовані й засуджені, частину продовжили розробляти органи МВС. Із метою виявлення, викриття агентури французької та англійської розвідок, яка осіла на території України, просили етапувати (5 липня 1951 р.) М. Галушкіна в МВС УРСР чи санкціонувати відсилення до Румунії оперативного працівника МВС УРСР задля його допиту щодо важливих питань. Однак на 22 травня 1953 р. прохання не було задоволено⁶².

⁵⁸ ГДА СБУ. Ф. 1. Спр. 372. Арк. 100.

⁵⁹ Там само. Арк. 101.

⁶⁰ Там само. Спр. 369. 369 арк.

⁶¹ Там само. Спр. 370. Арк. 17; Спр. 371. Арк. 314, 475.

⁶² Там само. Спр. 372. Арк. 93, 102.

Робота із виявленими документами. Окремий напрям по румунській лінії в УМДБ областей – робота із трофейними документами. Так, УМДБ Одеської обл. володіло значною їх кількістю на колишніх агентів румунських розвідувальних і контррозвідувальних органів, пособників та інших осіб, скомпрометованих своїми зв'язками з німецько-румунською адміністрацією⁶³. Радянські силовики захопили документацію Одеського центру румунського розвідувального та контррозвідувального органу ССІ, жандармерії і поліції, а також фотокопії донесень агентури цих органів та заяв, авторами яких були мешканці м. Одеса. Матеріали відразу почали оперативно опрацьовувати й використовувати при проведенні контррозвідувальної роботи по румунській лінії (документи на 500 арк. і 365 фотокопій). Після їх отримання передовсім рекомендувалося організувати облік осіб, які по них проходили, при наявності на них серйозних компрометаційних матеріалів, – оголосити в розшук. Вважалося за необхідне залучити до вивчення трофейних документів і встановлення осіб, які проходили по них, районні відділи МДБ м. Одеса. Документи органів румунської розвідки й контррозвідки можна було використовувати також як базу для вербування серед необхідних для оперативного використання прошарків населення⁶⁴.

Особливо важливі для оперативного використання агентурні справи (за 1941–1944 рр.) радянські силові органи захопили в румунської сігуранци. Крім того, спеціально склали й оперативно використовували списки українців, які перейшли на територію Румунії після приходу радянської адміністрації на Буковину та Бессарабію; українських лідерів, які залишилися на Буковині й Бессарабії; українців, що втекли із СРСР до Німеччини; українців, які втекли в Галичину; українців, засуджених у Яссах; українців із Буковини та Бессарабії, переданих військово-польовому суду в Чернівцях за націоналістичну пропаганду, зберігання зброї і набоїв, документи Центру-1 про викриття підпільних організацій ОУН на теренах Буковини. Визначався та розроблявся їхній кадровий склад; керівників-оунівців, які проживали на Буковині в період румунської окупації; агентури розвідувальних і контррозвідувальних органів противника, учасників антирадянських формувань, «активних зрадників» і пособників окупантів, що втекли на територію Румунії та Болгарії⁶⁵, осіб, на яких були дані про належність до агентури румунських розвідувальних та контррозвідувальних органів (грудень 1950 р.)⁶⁶; засуджених оунівців, оунівців, які втекли із СРСР до Німеччини; засуджених румунським військово-польовим судом у м. Чернівці; керівників і довірених осіб Української національної партії; українських націоналістів, які перебували у спортивних товариствах «Залізник» та «Самостійність», історії розгортання націоналістичного руху, інструкції з організації відділів сігуранци комісаріатів і відділів поліції⁶⁷; осіб, пов'язаних із румунськими розвідувальними органами (за даними 5-го відділення 3-го відділу УДБ УНКВС)⁶⁸,

⁶³ Там само. Спр. 255. Арк. 72–73.

⁶⁴ Там само. Арк. 37.

⁶⁵ Там само. Ф. 13. Спр. 313. 87 арк.; Т. 2. 35 арк.; Т. 3. 87арк.; Т. 4. 34 арк.; Т. 5. 34 арк.; Ф. 2. Спр. 142. 462 арк.

⁶⁶ Там само. Спр. 311. 21 арк.

⁶⁷ Там само. Ф. 11. Спр. 1427. Т. 1. 289 арк.

⁶⁸ Там само. Спр. 311. 21 арк.; Спр. 312. 149 арк.

колишніх учасників кузистської партії і залізногвардійців⁶⁹, готували інформаційно-аналітичні довідки про виникнення та діяльність націонал-цараністської партії в Румунії⁷⁰, політичні партії й організації, котрі існували в Румунії⁷¹. Відповідно до цих документів радянські репресивно-каральні органи проводили розшук і розробку всіх осіб, названих у цих списках.

Додатково було укладено збірник за матеріалами 5-го спецвідділу НКВС УРСР, до якого ввійшли особи, які працювали безпосередньо в німецьких розвідувальних органах, їхня агентура й резидентура, перекинуті чи підготовлені до перекидування на територію УРСР і в Румунію⁷².

Крім того, із 1-го Головного управління КДБ при РМ (Раді Міністрів) СРСР до 2-го Управління КДБ при РМ УРСР надійшли для оперативного використання списки агентури колишніх румунських розвідувальних і контррозвідувальних органів, що діяли на території УРСР до 1941 р.⁷³. Окремо 2-ге Головне управління КДБ при РМ СРСР складало списки агентів, які діяли на території Чернівецької обл., а також картки оперативних обліків на деяких із них, складені МВС Румунської Народної Республіки⁷⁴. Працюючи по румунській лінії, силовики укладали списки на осіб, що нелегально перетнули державний кордон СРСР з Румунією в період 1918–1941 рр.⁷⁵. Формували окремі справи з перекладами оригіналів документів ССІ, у яких серед іншого подавали фінансові звіти резидентури, а також табель зарплати її агентів⁷⁶.

На основі зібраних документів укладали списки всіх румунів, які скоїли злочини: розстріли радянських громадян, звірства, погрози населенню, грабежі, руйнування, вивіз обладнання, цінностей, продуктів, тварин до Румунії тощо. У цих списках відображали максимум біографічної інформації, вказуючи суть, час і місце скоєння злочинів кожним із них⁷⁷. Відповідні довідки/списки формували по Миколаївській, Чернівецькій, Одеській, Вінницькій, Ізмаїльській обл.⁷⁸.

Отже, після перемоги у Другій світовій війні та вигнання німецьких і румунських окупантів одним із завдань перед радянськими спеціальними органами став румунський вектор: робота із виявлення, розшуку й арешту всіх осіб, які працювали та співпрацювали з румунською адміністрацією на території України. При цьому розшуки велися не тільки на території СРСР, а й в усіх країнах із прокомуністичними режимами. Звісно, цей напрям роботи вдавалося впроваджувати завдяки вдало налагодженій співпраці силових структур СРСР та інших країн, що й приносило успіх. Стурбованість радянських силових органів спричиняла не тільки співпраця виявлених осіб із румунськими спеціальними органами в період Другої світової війни, а й потенційна можливість їхнього використання розвідувальними органами Англії, Франції

⁶⁹ ГДА СБУ. Ф. 1. Спр. 256. Арк. 158–161.

⁷⁰ Там само. Ф. 11. Спр. 370. Арк. 3–6.

⁷¹ Там само. Т. 3. Арк. 7–6.

⁷² Там само. Ф. 13. Спр. 308. Арк. 1.

⁷³ Там само. Спр. 307. Арк. 1–17, 58–85, 86–88, 111–249; Спр. 370. Т. 1. Арк. 62–110.

⁷⁴ Там само. Арк. 18–22.

⁷⁵ Там само. Арк. 30–57.

⁷⁶ Там само. Ф. 1. Спр. 368. 320 арк.

⁷⁷ Там само. Ф. 13. Спр. 306. Т. 1. Арк. 1.

⁷⁸ Там само. Арк. 9–65; Т. 3. 55 арк.; Т. 7. 55 арк.; Т. 2. 13 арк.; Т. 4. 21 арк.; Т. 5. 13 арк.; Т. 6. Арк. 21.

тощо. Саме тому роботу МДБ УРСР здійснювали з урахуванням необхідності очистити від румунської агентури передовсім територію південних областей України, які в період окупації входили до складу «Трансністрії» (Одеська, Миколаївська, Ізмаїльська, Вінницька і частина Херсонської обл.) та виявити всіх офіційних співробітників румунських силових органів. Однак важливим елементом реалізації цієї роботи стало всебічне використання агентури. І навіть попри значні оперативні успіхи працівників обласних управлінь МДБ республіканське керівництво постійно виявляло незадоволення роботою у цьому напрямі. Практично цю роботу реалізовували за напрацьованими схемами: вербування агентури, формування агентурно-розшукових справ, укладення довідників із біографічними даними агентури, розшуки, арешти та допити.

REFERENCES

- Bozhko, O. (2001). Osoblyvi viddily v systemi orhaniv derzhavnoi bezpeky (1918–1946 rr.). *Z arkhiviv VUChK–HPU–NKVD–KHB*, 2, 281–315 [in Ukrainian].
- Bykhov, V. (2000). Deiaki aspekty diialnosti viiskovoi kontrozvidky v roky Velykoi Vitchyznianoї viiny. *Storinky voiennoi istorii Ukrainy*, 4, 61–67 [in Ukrainian].
- Chaikovskiy, A. (2013). *Aisberh: Z istorii orhaniv vnutrishnikh sprav i derzhavnoi bezpeky Ukrainy*. Kyiv [in Ukrainian].
- Ilnytskyi, V., & Telvak, V. (2018). Operative investigations of the participants of Ukrainian liberation movement in romanian peoples republic (1955–1957) by the soviet repressive bodies. *Analele Universității din Craiova. Istorie (Annals of the University of Craiova. History)*, 2(34), 97–108 [in English].
- Ivankov, A. (2010). *Agenturnyie kadry nemetsko-fashystskoi razvedki i ispolzuyemye yeiu formy i metody podryvnoi deiatelnosti protiv SSSR*. Kyiv [in Russian].
- Viedienieiev, D. (2005). Zvytiahu poperednykiv – pamiataemo (Istorychnyi narys pro vnesok orhaniv derzhavnoi bezpeky Ukrainy u Peremohu nad natsyzmom). *Dorohamy viiny*, 5–16 [in Ukrainian].
- Viedienieiev, D. (2011). Radianski spetssluzhby v Ukraini v roky Druhoi svitovoi viiny. In V. Smolii (Ed.), *Ukraina v Druhii svitovii viini: pohliad z XXI st.: Istorychni narysy* (Vol. 2, pp. 279–310). Kyiv [in Ukrainian].
- Viedienieiev, D. (2014). Taiemnyi front Druhoi svitovoi viiny: rozviduvalna ta kontrozviduvalna diialnist radianskykh orhaniv derzhavnoi bezpeky v Ukraini (1939–1945 rr.). In V. Atamanenko, M. Blyzniak, D. Viedienieiev, *Narysy voienno-politychnoi istorii Ukrainy* (pp. 318–340). Ostroh [in Ukrainian].
- Viedienieiev, D., Kozeniuk, V., & Serdiuk, S. (Comps.). (2000). Operatyvno-boiova diialnist pidrozdiliv radianskykh spetssluzhb u roky borotby z natsyzmom. *Z arkhiviv VUChK–HPU–NKVD–KHB*, 1, 1–256 [in Ukrainian].
- Viedienieiev, D., Lysenko, O. (2010). Formuvannia naukovoї kontseptsii istorii Ukrainy periodu Druhoi svitovoi viiny i problemy humanitarnoi bezpeky derzhavy. *Derzhavna bezpeka Ukrainy*, 18/19, 146–162 [in Ukrainian].
- Vronska, T., & Liaskovska, S. (2013). Systema pidhotovky kadriv orhaniv derzhavnoi bezpeky u roky Velykoi Vitchyznianoї viiny. *Kraieznavstvo*, 3, 111–123 [in Ukrainian].

Vasyl ILNYTSKYI

*Doctor of Science in History, Professor,
Head of the Department of History of Ukraine of
Drohobych Ivan Franko State Pedagogical University
Associate Professor at the Department of Mobilization,
Organizational, Staffing, Human Resources and Defense Planning,
Petro Sahaidachnyi National Army Academy
e-mail: vilnickiy@gmail.com*

Mykola HALIV

*Doctor of Science in Education, Associate Professor at the
Department of History of Ukraine,
Drohobych Ivan Franko State Pedagogical University
e-mail: halivm@yahoo.com*

Anna OHAR

*PhD (Philology), Senior Lecturer
at the Department of Philology and
Teaching Methodology in Primary School,
Drohobych Ivan Franko State Pedagogical University,
e-mail: annaogar@ukr.net*

DETECTION AND DEVELOPMENT BY SOVIET REPRESSIVE-PUNISHMENT BODIES OF EMPLOYEES OF FORMER ROMANIAN INTELLIGENCE AND COUNTER-CONTRACTURIES

The article is devoted to the disclosure of an unknown aspect – the work of the Soviet special services in the Romanian direction (1944–1951). The work in this field was to organize the identification of former employees of the Romanian special organs, agents and assistants who, after the retreat of the German-Romanian troops, escaped to the territory of Romania, and agents of the intelligence agencies of that state, which were transferred to the territory of the USSR before the German-Soviet war, and also left in the rear for reconnaissance and sabotage activities at the time of departure of the German-Romanian troops from Ukraine. The main role in this process was given to agents who implemented the most complex operational combinations of Soviet security forces. It has been established that the potentially dangerous Soviet system considered even those employees of the former Romanian special services who emigrated abroad so their search continued. At the same time, searches were carried out not only in the territory of the USSR but also in all countries with pro-communist regimes. In the first place, the cooperation of the security forces of the USSR and the Romanian People's Republic has been well established since the second half of the 1940^s, leading to the effective search, development and arrest of former employees, agents and supporters of the Romanian intelligence and counterintelligence agencies.

Of course, this direction of work succeeded to implement due to well-established cooperation between the security forces of the USSR and other countries, which was a success. The Soviet authorities were concerned not only with the cooperation of detected persons with the Romanian special authorities during the Second World War, but also the potential for their

use by the intelligence agencies of England, France, and others. That is why the work of the MGB of the Ukrainian SSR was based on the need to clear from Romanian agents, first of all, the territory of the southern regions of Ukraine, who during the occupation were part of Transnistria (Odesa, Mykolaiv, Izmail, Vinnytsia and part of Kherson regions) and to identify all official employees of the Romanian security forces. However, an important element of the implementation of this work was the comprehensive use of agents. And even despite the significant operational successes of the workers of the regional departments of the MDB, the republican leadership constantly condemned the weakness of work in this direction. Practically this work was implemented according to the worked out schemes: recruiting agents, forming agents and investigating cases, making directories with biographical information of agents, searches, arrests and interrogations.

Keywords: the USSR, Romania, operational search activity, agents, special services.

УДК 929:378.245:940.КАРПЕНКО;В.ГРАБОВЕЦЬКИЙ 378.4(477-25)ІНСТИТУТ
СУСПІЛЬНИХ НАУК"1950/1970"
DOI: 10.33402/ukr.2021-34-148-161

Степан КОБУТА

кандидат історичних наук

*доцент кафедри історії України і методики викладання історії
Прикарпатського національного університету ім. В. Стефаника*

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-9210-3319>

e-mail: step-ko@i.ua

Лариса КОБУТА

кандидат політичних наук, доцент кафедри

політичних інститутів та процесів

Прикарпатського національного університету ім. В. Стефаника

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-3768-2864>

e-mail: larysa.kobuta@pnu.edu.ua

ІНСТИТУТ СУСПІЛЬНИХ НАУК АН УРСР У ЖИТТІ Й НАУКОВІЙ ТВОРЧОСТІ ПРОФЕСОРІВ ОЛЕКСАНДРА КАРПЕНКА ТА ВОЛОДИМИРА ГРАБОВЕЦЬКОГО

Розглянуто трудовий шлях і наукову діяльність докторів історичних наук, професорів Олександра Карпенка та Володимира Грабовецького під час роботи в Інституті суспільних наук АН УРСР. На основі архівних особових справ конкретизовано етапи їхнього наукового поступу, тематику досліджень, фаховий рівень наукової творчості в контексті діяльності в академічній установі. Показано специфіку стосунків із директором інституту, академіком Іваном Крип'якевичем, його помітну роль у професійному зростанні молодших колег – під його впливом історики сформували свій науковий світогляд, відбулися як дослідники, стали провідними спеціалістами в обраних напрямках досліджень, здобули фахове й суспільне визнання.

Відзначено, що в період роботи в інституті старший науковий співробітник О. Карпенко опублікував наукову статтю про революційні події у Східній Галичині, у якій одним із перших у радянській історіографії намагався об'єктивно оцінити процеси утворення Західноукраїнської Народної Республіки. Відображено реакцію на наукову позицію автора з боку львівських комуністичних партійних органів, підконтрольних їм науковців, керівника інституту та колег О. Карпенка. На прикладі ситуації з О. Карпенком продемонстровано труднощі, що їх доводилося долати українським історикам в умовах домінування комуністичних ідеологічних підходів, щоб реалізувати себе в науковій сфері.

Показано значну подвижницьку роботу В. Грабовецького у справі дослідження та популяризації середньовічної і ранньомодерної історії України не тільки в межах

наукових досліджень, а й у пізнавальних передачах у 1960-х роках на Львівському радіо та телебаченні.

Ключові слова: Володимир Грабовецький, Олександр Карпенко, Іван Крип'якевич, Інститут суспільних наук, наукова діяльність.

Починаючи з другої половини 1970-х років, на історичному факультеті Івано-Франківського державного педагогічного інституту ім. В. Стефаніка понад чотири десятиліття працювали два доктори історичних наук, професори Олександр Юхимович Карпенко (1921–2013) та Володимир Васильович Грабовецький (1928–2014). Праця цих науковців значно посилила кадровий склад факультету, наукову, педагогічну й методичну складові навчального процесу. За їхньої участі підготовлені тисячі кваліфікованих випускників, більшість із яких поповнили ряди вчителів історії у школах, викладачів середніх і вищих навчальних закладів. Частина їхніх вихованців захистили дисертації, стали відомими в Україні дослідниками, продовжили наукові традиції наставників, зокрема в навчальних та наукових установах, де ті працювали.

У трудовій біографії двох учених був львівський період діяльності, пов'язаний із працею в Інституті суспільних наук Академії наук Української Радянської Соціалістичної Республіки (ІСН АН УРСР, тепер – Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України) та стосунки з його директором, видатним українським істориком, академіком Іваном Петровичем Крип'якевичем. Тож мета розвідки – висвітлити життєвий та науковий шлях цих дослідників у контексті діяльності в названій академічній установі, специфіку стосунків із керівником і колегами. Їхні короткі біографічні дані представлені в енциклопедичній та довідниковій літературі. Історіографічні напрацювання про них можна почерпнути з публікацій Володимира Бадяка¹, Миколи Вегеша², Миколи Кугутяка³, Юрія Сливки⁴, Віталія Яремчука⁵ й окремих тематичних підбірок праць⁶. Та все ж у вказаних публікаціях саме період наукової діяльності в межах ІСН відображений фрагментарно, у контексті загальних біографічних даних. Джерельну основу статті склали матеріали особових справ О. Карпенка та В. Грабовецького, що зберігаються в архіві Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича, опубліковані документи Державного

¹ Бадяк В. Олександр Карпенко очима студента і науковця. *Галичина. Науковий і культурно-просвітний краєзнавчий часопис*. 2001. № 5–6. С. 43–50

² Вегеш М. М. Академік Володимир Грабовецький – визначний історик України. Івано-Франківськ, 2006. 432 с.

³ Кугутяк М. Він повертає українській історії її справжнє обличчя. *Карпенко Олександр. 3 історії Західно-Української Народної Республіки (до 85-річчя з дня народження професора О. Ю. Карпенка)*. Івано-Франківськ, 2006. С. 5–11.

⁴ Сливка Ю. Львівський період науково-педагогічної діяльності Олександра Карпенка (1949–1978 рр.). *Галичина. Науковий і культурно-просвітний краєзнавчий часопис*. 2001. № 5–6. С. 11–20.

⁵ Яремчук В. Минуле України в історичній науці УРСР післясталінської доби. Острог, 2009. 526 с.

⁶ Галичина. Науковий і культурно-просвітний краєзнавчий часопис. На пошану професора Олександра Карпенка. Івано-Франківськ. 2001. № 5–6. С. 11–89; Життя, присвячене історії. Володимир Грабовецький: вчений, громадський діяч, людина / редкол.: І. Цепенда та ін. Івано-Франківськ, 2016. 396 с.

архіву Львівської області у збірнику «Культурне життя в Україні. Західні землі»⁷, тематичних публікаціях⁸, а також спогади самих діячів, їхніх сучасників та учнів.

Уродженець Чернігівщини Олександр Карпенко потрапив на роботу до Львова у квітні 1949 р., коли його призначили завідувачем відділу фондів і обслуговування читачів Наукової бібліотеки АН УРСР. За його плечима була служба в Червоній армії (ЧА), участь у бойових діях під час німецько-радянської війни, поранення, закінчення військових училищ й одержання молодшого офіцерського звання. Він здобув кілька спеціальностей: історика – у Чернігівському педагогічному інституті (1940), педагога і психолога – у Київському педагогічному інституті ім. М. Горького (1947), спеціаліста-міжнародника – у Вищій республіканській партійній школі (1948). Короткий час працював викладачем основ марксизму-ленінізму в Київському інституті іноземних мов. Такий послужний список давав сподівання 28-річному О. Карпенкові на успішний розвиток кар'єри в царині науки й освіти, тож скерування на роботу у Львів сприймалося як початок наукової роботи.

Адміністративна посада завідувача відділу львівської академічної бібліотечної установи дала змогу ознайомитися з великою кількістю історичної та гуманітарної літератури, виданої поза пильним оком радянської цензури. І хоч О. Карпенко відповідав за фільтрування наявного бібліотечного фонду змісту видань відповідно до критеріїв марксистсько-ленінсько-сталінської методології, частина цих книг не могла пройти повз увагу допитливого історика. Цілком лояльний до політичної системи та панівної ідеології чиновник усе ж обережно висловлював власну думку щодо доцільності переведення у спецфонди (фактично, у закриті для користувачів книгозбірні дорадянської літератури) частини видань, що мали наукову історіографічну вартість, про що тут же «пильні» співробітники доносили директорові бібліотеки Антонові Одусі, з яким у молодого керівника відділу склалися доволі непрості стосунки⁹.

Власне, дослідницька складова роботи все більше брала гору над адмініструванням. У характеристиці на заввідділу О. Карпенка від травня 1951 р. керівництво бібліотеки зазначало: «... ініціативний, володіє організаторськими здібностями. Політично грамотний, систематично працює над підвищенням ідейно-політичного рівня та ділової кваліфікації», та водночас вказувало: «... роботі відділу мало приділяє уваги, відірваний від колективу ... прагне до набуття вченого ступеня, але своєю діяльністю та поведінкою показує, що робота в бібліотеці для нього є тимчасовим явищем»¹⁰.

Натомість організаторський і дослідницький хист Олександра Карпенка заважив голова філіалу АН УРСР, дійсний член АН УРСР Йосип Штокало. У березні 1952 р. він «за високоякісну сумлінну роботу по забезпеченню успішного проведення у м. Львові конференції з питань розвитку продуктивних сил західних

⁷ Культурне життя в Україні. Західні землі: документи і матеріали. Львів, 1996. Т. II: (1953–1966) / упоряд. Т. Галайчак, О. Луцький, Ю. Сливка та ін. 920 с.

⁸ Кобута С. Науковець і партійно-ідеологічна система: документи і матеріали. *Галичина. Науковий і культурно-просвітній краєзнавчий часопис*. 2001. № 5–6. С. 51–72; Сливка Ю. Листування Івана Крип'якевича з Федором Шевченком. *Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність*. Львів, 2001. Вип. 8. С. 500–547.

⁹ Архів Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України. Оп. 3-ос. Од. зб. 98. Карпенко О. Ю. Арк. 108–111.

¹⁰ Там само. Арк. 101.

областей Української РСР» оголосив йому подяку із занесенням у трудову книгу. А за місяць, згідно з його наказом, О. Карпенка перевели на посаду вченого секретаря ІСН АН УРСР¹¹.

Робота в цьому науковому закладі заклала основи наукової діяльності О. Карпенка. Тут він трудився 8 років, здобув ступінь кандидата наук, звання старшого наукового співробітника, став одним із провідних науковців відділу історії України. Мав можливість не тільки займатися науковими дослідженнями, а й, спілкуючись із представниками старої галицької наукової еліти – Іваном Крип'якевичем, Михайлом Возняком, Іларіоном Свенціцьким та ін., – сформував науковий світогляд, який виходив за типовий шаблон радянського історика.

Працьовитість, наполегливість, зарядженість на пізнання наукової проблематики дали можливість О. Карпенкові за короткий час підготувати дисертацію. Цьому сприяло і віднайдення архівних справ польської поліції, у яких містилася значна джерельна база з тематики дослідження. У характеристиці, яку підписав директор ІСН Олексій Нестеренко перед захистом дисертації, вказано: «Товариш Карпенко О. Ю. добросовісно відноситься до роботи, дисциплінований, енергійний та наполегливий, вимогливий до себе і підлеглих. Беручи активну участь в суспільно-політичному житті, тов. О. Карпенко систематично працює над підвищенням свого ідейно-теоретичного рівня і наукової кваліфікації, закінчив дисертацію на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук, має друковані праці на актуальні науково-політичні теми»¹².

Науковим керівником став кандидат історичних наук, завідділу історії країн народної демократії Інституту історії АН УРСР Федір Шевченко. Поради досвідченого колеги сприяли засвоєнню основних принципів і прийомів наукової роботи, умінню правильно систематизувати матеріал, виділити головні аспекти проблеми, належно оформити результати дослідження. Між двома істориками склалися добрі наукові й товариські стосунки – О. Карпенко нерідко бував у домі Ф. Шевченка під час відвідин Києва.

Захист дисертації на тему «Селянські повстання у Львівському воєводстві в 1932–1933 рр.» відбувся 17 лютого 1953 р. в Інституті історії АН УРСР. У пізнішому відгуку на наукову діяльність О. Карпенка, яку підписав І. Крип'якевич, зазначено, що в дисертаційній роботі «на основі широкого архівного матеріалу, дослідив великі селянські повстання в роки світової економічної кризи, причому відзначив вплив Великої Жовтневої соціалістичної революції та соціалістичного будівництва в СРСР на революційний рух в Західній Україні та відмітив вплив комуністів на хід боротьби і закріплення дружби українських і польських селян»¹³. За півроку, 17 серпня 1953 р., Вища атестаційна комісія (ВАК) СРСР підтвердила рішення вченої ради Інституту історії і видала О. Карпенкові диплом кандидата історичних наук.

Написання дисертації та її успішний захист одразу вплинули на посадовий статус дослідника. 10 лютого 1953 р. тимчасово виконувач обов'язки директора ІСН Маркіян Смішко видав розпорядження, а 23 лютого – наказ про переведення

¹¹ Архів Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України. Оп. 3-ос. Од. зб. 98. Карпенко О. Ю. Арк. 115, 117.

¹² Там само. Арк. 60.

¹³ Там само. Арк. 58.

тимчасово, до затвердження Президією АН УРСР, кандидата історичних наук Олександра Карпенка від 18 лютого 1953 р. на посаду старшого наукового співробітника відділу історії. Підставою для цього були усне доручення голови Філіалу АН УРСР Йосипа Штокала та погодження заввідділу історії України Івана Крип'якевича¹⁴. 10 березня 1953 р. наказом голови філіалу АН УРСР О. Карпенка призначили на посаду вченого секретаря Львівського філіалу АН УРСР з одночасним переведенням його на половину ставки співробітника відділу історії України ІСН. Такий кар'єрний злет погодив віце-президент АН УРСР Георгій Савін¹⁵.

Ученим секретарем філіалу О. Карпенко працював до 3 листопада 1953 р., а тоді переведений на повну ставку старшого наукового співробітника відділу історії України. Упродовж 3 років його наукова діяльність дала підстави клопотати в дирекції ІСН про надання відповідного вченого звання. У характеристиках директора інституту І. Крип'якевича зазначено, що за час роботи в науковій установі здобувач «виявив себе як перспективний науковий працівник, опублікував 10 і подав до друку 7 наукових праць. О. Ю. Карпенко – один з кращих досвідних [мабуть, досвідчених – Авт.] спеціалістів по історії революційного руху в західноукраїнських землях, якого роботи написані з позицій марксистсько-ленінської методології, характерні багатими архівними матеріалами, новими оригінальними науковими думками»¹⁶. Постановою Президії АН УРСР 16 грудня 1955 р. йому присвоєне вчене звання старшого наукового співробітника за спеціальністю «Історія України»¹⁷. В особовому листку від 1955 р., окрім стандартних полів про біографію, походження, перебування у лавах ЧА, вписано інформацію про володіння мовами народів СРСР (українською, російською, білоруською) та іноземними (англійською, польською, чеською). У серпні 1957 р. О. Карпенко виїжджав у двотижневу поїздку, очевидно туристичну, до Італії.

Біографічний опис життєвого шляху Володимира Грабовецького перед прийняттям на роботу в ІСН був значно коротшим. Народився 23 липня 1928 р. у селищі Печеніжин Яблунівського (тепер – Коломийського) р-ну Станіславської (тепер – Івано-Франківської) обл. у багатодітній селянській родині. Його батько Василь був учасником національно-визвольних змагань, вояком Української Галицької армії (УГА), пізніше – паламарем у сільській церкві. Тож юний Володимир виховувався у традиційному галицькому дусі. Навчався в місцевій школі, Коломийській гімназії, звідки повернувся додому після вересневого приходу більшовиків на західноукраїнські землі. Щоправда, в тогочасній автобіографії відомості про батька не могли бути вказаними з ідеологічних причин. Натомість факт навчання в Коломиї (у середній школі, створеній на базі колишньої гімназії) він якраз подав як заслугу радянської влади.

В особовій справі В. Грабовецького в ІСН міститься короткий автобіографічний виклад офіційної версії життєвого шляху. У 1944–1946 рр. працював секретарем міського споживчого товариства Винниківської райспоживспілки Львівської обл., у 1946–1947 рр. – інструктором Винниківського районного комітету комсомолу. У 1947 р. юнак зарахований на 1-й курс історичного факультету Львівського

¹⁴ Архів Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України. Оп. 3-ос. Од. зб. 98. Карпенко О. Ю. Арк. 54–55.

¹⁵ Там само. Арк. 56.

¹⁶ Там само. Арк. 51.

¹⁷ Там само. Арк. 52.

університету ім. І. Франка, який закінчив 1952 р. Після цього рік пропрацював учителем історії у Новоскварявській середній школі Нестерівського (тепер – Жовківського) р-ну Львівської обл.¹⁸. У пізніших спогадах та інтерв'ю часів незалежності України В. Грабовецький згадував про навчання під час німецької окупації у малій семінарії Української Греко-Католицької Церкви (УГКЦ) у Львові, зустрічі з високими достойниками Церкви Андреем Шептицьким і Йосипом Сліпим¹⁹.

У вересні 1953 р. молодого вчителя прийняли на посаду молодшого наукового співробітника ІСН. Тут він провів 22 роки наукового життя. За цей час став знаним дослідником середньовічного і ранньомодерного періодів розвитку українських земель, захистив кандидатську й докторську дисертації, одержав учене звання старшого наукового співробітника.

Першим робочим днем в ІСН для В. Грабовецького стало 1 вересня 1953 р., коли він тимчасово (до погодження із Президією АН УРСР) був зарахований молодшим науковим співробітником відділу історії України. Рішення про затвердження на посаді керівний академічний орган ухвалив 20 жовтня 1953 р.²⁰. У спогадах історик називав іншу дату початку роботи – 8 вересня²¹, хоч в особовій справі відповідних документів не виявлено. Працював під науковим керівництвом академіка І. Крип'якевича, дослідницькою темою визначено історію народних рухів на Прикарпатті у XV–XVIII ст. У межах її розробки з'явилися перші популярні статті в періодиці й наукові публікації. В атестаційній характеристиці молодшого наукового співробітника В. Грабовецького за 1955 р. зазначено: «У відділі історії розпочав роботу над темою “Селянський рух на Підкарпатті в другій половині XVII ст. (Опришки)”. Працюючи у фондах Державного історичного архіву, він за недовгий час успішно оволодів палеографією 17 ст., підняв своє знання старопольської і латинської мови і в даному часі вже може самостійно опрацьовувати історичні документи»²². Оцінюючи наукові здобутки свого підлеглого із зазначеної теми, І. Крип'якевич вказував, що цей період у радянській історіографії не досліджувався, а «матеріали, зібрані Грабовецьким, мають видатне наукове значення»²³.

Результатом праці стала захищена в Інституті історії АН УРСР у 1958 р. під керівництвом І. Крип'якевича кандидатська дисертація «Селянський рух на Прикарпатті в другій половині XVII ст.». Наступного року молодий кандидат наук успішно пройшов атестацію на обійманій посаді. У квітні 1961 р. за рішенням Президії АН УРСР його перевели на посаду старшого наукового співробітника відділу історії ІСН, а 14 вересня 1962 р. присвоєно відповідне вчене звання старшого наукового співробітника²⁴.

¹⁸ Архів Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України. Оп. 3-ос. Од. зб. 98. Грабовецький В. В. Арк. 139.

¹⁹ Грабовецький В. Мої незабутні зустрічі з духовною і творчою елітою України. За спогадами минулих літ. До 85-річчя уродин. Івано-Франківськ, 2013. С. 33–39.

²⁰ Архів Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України. Оп. 3-ос. Од. зб. 98. Грабовецький В. В. Арк. 144–145.

²¹ Грабовецький В. Мої незабутні зустрічі... С. 75.

²² Архів Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України. Оп. 3-ос. Од. зб. 98. Грабовецький В. В. Арк. 145.

²³ Там само. Арк. 148.

²⁴ Там само. Арк. 156–157.

У 1968 р. історик захистив дисертацію «Антифеодальна боротьба карпатського опришківства XVI–XIX ст.». Ще двічі, у 1967 р. і 1972 р., його переобирали на посаду. Він став одним із провідних істориків-медієвістів не тільки ІСН, а й України. На 1973 р. його науковий доробок склав 3 монографії, 7 брошур, 153 наукових і науково-популярних праць. Характеризуючи наукову та громадську роботу дослідника в рекомендації для поїздки до Польської Народної Республіки (ПНР), керівництво інституту відзначало: «В. В. Грабовецький бере активну участь у науково-організаційній діяльності інституту, в союзних і республіканських наукових конференціях, у громадсько-політичній роботі Інституту та м. Львова, часто виступає з лекціями серед трудящих, по радіо і телебаченню, постійно публікує статті в місцевій періодичній пресі. В. В. Грабовецький політично грамотний, ідеологічно витриманий, морально стійкий, скромний у побуті»²⁵.

Завдяки подвижницькій діяльності історик став пізнаваною персоною не тільки в середовищі львівської інтелігенції, а й серед широких верств населення. Знятий у 1959 р. художній фільм «Олекса Довбуш», де В. Грабовецький виступив головним науковим консультантом, здобув популярність у глядачів республіки та поза її межами. Його виступи на Львівському радіо, у телепрограмі «Скарби народу» на Львівському телебаченні мали важливе пізнавальне значення, оскільки основним об'єктом авторської уваги поставала історія Галичини й України.

Вагома роль у науковому становленні обох істориків належала І. Крип'якевичу. О. Карпенко починав трудову діяльність у відділі, яким керував знаний історик. Набутий у бібліотеці управлінський досвід полегшував роботу вченого секретаря ІСН. Із призначенням І. Крип'якевича директором ІСН О. Карпенко недовго суміщав наукову посаду з посадою кадровика. Стосунки з іменитим колегою виходили за межі суто ділових питань – набули партнерського виміру. Очевидно, О. Карпенко знав про кампанію післявоєнної «проробки» професорів І. Крип'якевича та М. Возняка місцевими партійними чиновниками. Можливо, чув від свого наукового керівника Федора Шевченка розповідь про подібну нагінку у приміщенні Львівського оперного театру за участю Дмитра Мануїльського (з ним був особисто знайомий із часу навчання у партійній школі), після якої тиск на заслужених науковців трохи зменшився²⁶. Тож у спілкуванні з видатним ученим він не міг, та й не хотів, уподібнюватися «правовірним» комуністам, готовим заради кар'єрного росту переступати межу моралі та пристойності.

Та й наддніпрянця О. Карпенка у Львові не оминуло звинувачення в націоналізмі. На відміну від більшості приїжджих, спілкувався українською. Характерною деталлю тогочасного зовнішнього вигляду була українська вишиванка, у якій систематично з'являвся на роботу, спочатку в бібліотеці, згодом – в Інституті. У червні 1953 р. між ним і колишніми бібліотечними співробітниками виник інцидент, який «пиліні» інтернаціоналісти використали для звинувачень О. Карпенка в «націоналістичних тенденціях». На рекомендацію, яку висловив історик (і вчений секретар) працівникам бібліотеки Лазебі та Жолкевському, спілкуватися з відвідувачами

²⁵ Архів Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України. Оп. 3-ос. Од. зб. 98. Карпенко О. Ю. Арк. 185.

²⁶ «Істину встановлює суд історії». Збірник на пошану Федора Павловича Шевченка. Джерела. Київ, 2004. Т. 1. С. 205.

українською мовою останні поскаржилися в партійне бюро Львівського філіалу АН УРСР. У партійних документах навіть тиражувалася фраза, яку приписували О. Карпенкові: «Російською мовою будете розмовляти в Російській Федерації»²⁷. Його звинуватили в антипартійних заявах, що суперечили національній політиці партії. За ініціативи керівництва бібліотеки, яке упереджено ставилося до О. Карпенка, на зборах первинного осередку філіалу АН УРСР цей випадок визнано антипартійним проступком, виявом українського буржуазного націоналізму, і рішенням організації його відрахували з лав Комуністичної партії Радянського Союзу (КПРС). Персональну справу історика розглядали на засіданні Ленінського райкому компартії м. Львова, де підтримали ідеологічні звинувачення, але пом'якшили покарання через переведення в кандидати у члени партії²⁸. О. Карпенко відмовився визнавати свою вину, подав апеляцію і домігся від бюро обкому партії відміни ухвалення раніше рішення. Покарання замінили обговоренням цього випадку на бюро обкому²⁹, але інформація про нього зберігалася не тільки в партійних кабінетах.

Атмосфера роботи в інституті, досвід стосунків із старшою галицькою генерацією науковців, особливо з І. Крип'якевичем, впливали на кристалізацію національної ідентичності О. Карпенка. Це можна визначити й за такою деталлю: працюючи в бібліотеці, та й на перших порах роботи в ІСН, він підписував особові документи автографом Алекс[андр] Карпенко. Натомість, у документі 1958 р. уже трапляється звичний пізніше підпис – Олесь Карпенко³⁰. Та й коло його наукових інтересів постійно визначалося українською проблематикою складного ХХ ст.

Постійне спілкування з І. Крип'якевичем сприяло поглибленню розуміння молодим колегою ролі та значення архівних документальних джерел в історичному дослідженні. О. Карпенко працював над проблематикою соціалістичного та робітничого рухів у Східній Галичині в міжвоєнний період. Змушений був долати звичні для радянської архівної системи обмеження, домагаючись доступу до багатьох фондів, віднесених до категорії таємних. Це передбачало складну процедуру одержання допуску до матеріалів, що часто містили інформацію, суперечливу догматичній «лінії партії». Т. зв. спецфонди зберігали таємниці радянського минулого, шлях до яких ускладнювався адміністративними й ідеологічними перепонами. Як згадував сам науковець, інколи доводилося вдаватися до різних хитрощів, щоб уберегти від ока цензорів і винести з архіву виписки з документів, котрі виходили за межі озвученої проблематики. При цьому більш успішнішими такі прийоми були в центральних архівах Москви, натомість у київських і львівських установах контроль цензорів – жорсткішим.

Кількарічна наполеглива праця дала змогу сформувати широку документальну базу, на основі якої у 1957 р. видано перший том збірника архівних матеріалів «Під прапором Жовтня» (обсягом 44 д. а.). Його упорядником і відповідальним редактором став О. Карпенко. У виданні на документальній основі вперше в радянській науці простежувався розвиток революційних подій на західноукраїнських землях

²⁷ Державний архів Львівської області (далі – Держархів Львівської обл.). Ф. П-2477. Оп. 1. Спр. 69. Арк. 124.

²⁸ Там само. Арк. 125–126.

²⁹ Там само. Ф. П-3. Оп. 5. Спр. 6. Арк. 27–28.

³⁰ Архів Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України. Оп. 3-ос. Од. зб. 98. Карпенко О. Ю. Арк. 48 зв.

у 1917–1920 рр., відображався народний рух за соціальне визволення. Збираючи фактологічний матеріал з теми, О. Карпенко опосередковано розширив діапазон наукової зацікавленості, ознайомився з документами, що безпосередньо заторкували проблематику Західноукраїнської Народної Республіки (ЗУНР). Частину архівних документів він апробував у межах опублікованої у 1957 р. концептуальної наукової статті «До питання про характер революційного руху в Східній Галичині в 1918 р.». У ній події осені 1918 р., пов'язані з утворенням ЗУНР, О. Карпенко визначав як «загальне національне повстання», що переросло в «буржуазно-демократичну, національно-демократичну революцію»³¹.

Фактично, він першим із радянських істориків порушив ідеологічне табу на наукове дослідження історії ЗУНР, хоча й, як неодноразово сам заявляв, не прагнув показати якоїсь незгоди. Його висвітлення революційного руху 1918 р. цілком відповідало канонам марксистсько-ленінської методології, але автор дозволив собі «побачити» в українському революційному русі закономірне прагнення народу стати вільним. Наукова сміливість дорого коштувала дослідникові – його підходи стали об'єктом дискусій не тільки наукових історичних установ Львова і Києва, а й критики та серйозних ідеологічних звинувачень у партійних кабінетах. Автор намагався довести об'єктивність власної наукової позиції, чим ще більше дратував партійну владу. Ініціатором критики був завідувач відділу науки і культури Львівського обкому компартії Валентин Маланчук, який упродовж півтора десятка років не міг пробачити Олександрові Карпенку його наукової сміливості й непоступливості. Спільно з Богданом Дудикевичем опублікував у газеті «Вільна Україна» гостру статтю «За історичне висвітлення історичного процесу в західній Україні», де висунув Карпенкові різні ідеологічні звинувачення та організував партійний тиск на позицію науковця через партійне бюро ІСН й інші структури³².

Професор Юрій Сливка, як сучасник тих подій, детально описуючи хід і манеру висловлювань тих, хто виступав під час обговорення позиції Карпенка на партійних зборах ІСН 6 травня 1958 р., визначив два підходи, що означилися внаслідок полеміки: політико-ідеологічний із настирливим прагненням звинуватити в методологічних помилках та спроби наукового осмислення проблематики, яку порушив автор. Частина колективу, зокрема і запрошений на збори безпартійний директор І. Крип'якевич, намагалися спрямувати обговорення в русло наукової дискусії. У виступі І. Крип'якевич відзначив: «І коли ми розуміємо і високо оцінюємо те, що т. Карпенко все ж таки підняв це питання, мав відвагу взятись до нього, то наш колектив дійшов до такого переконання, що ми поки-що не можемо вирішити, що в цьому питанні є дискусійним, а що треба відкинути. Тому я не хочу тут входити в саму суть справи. Я хотів би щоб товариші, які конкретно працюють над цим, зібрали відповідні матеріали»³³.

На цей момент працівникам інституту вже були відомі тональність і суть обговорення змісту статті та виступу О. Карпенка в ході двох засідань (25 і 28 квітня

³¹ Карпенко О. До питання про характер революційного руху в Східній Галичині в 1918 р. *З історії західноукраїнських земель*. Київ, 1957. Вип. 1. С. 59–90.

³² Кобута С. Науковець і партійно-ідеологічна система... С. 55–62; Культурне життя в Україні. Т. II: (1953–1966). С. 136–140, 364–375.

³³ Сливка Ю. Львівський період науково-педагогічної діяльності Олександра Карпенка (1949–1978 рр.). С. 12–13.

1958 р.) ученої ради Інституту історії АН УРСР. Більшість присутніх накинута на львівського колегу зі звинуваченнями в ревізійізмі та прагненні подати процес утворення ЗУНР як результат революційної боротьби українського населення Східної Галичини. Головним критиком на засіданнях став працівник Інституту історії, кандидат історичних наук Іван Компанієць, який у звичних для тоталітарної доби зворотах фактично звинуватив Карпенка в методологічних й ідеологічних перекрученнях. На його виступи відреагував заввідділу історії країн народної демократії інституту, редактор «Українського історичного журналу» Ф. Шевченко. Він дорікнув І. Компанієцьві за тональність й аргументи, висловився за право історика на наукову позицію: «Я за обговорення в цих питаннях, кожний висловлюється, як хто може, але повинно бути яесь товариське відношення до своїх товаришів. Іван Іванович в своєму виступі щодо тов. Карпенка змалював його так, що створюється таке враження, що якщо в Карпенка ще залишилось щось радянське, то дуже мало, він звів його ні до чого, назвав і ревізійістом, і фальсифікатором, і т. ін. Якщо цей виступ залишиться в стенограмі, то хай залишається для історії, але ж так не можна, товариші, потрібно мати терпіння і до своїх противників, навіть коли вони не розділяють ваші погляди»³⁴.

За свою позицію він разом із О. Карпенком потрапив під приціл критиканства І. Компанієця: «Вони майже не відрізняються, не видно, де закінчується думка одного і починається думка другого ... В цілому ж ні той, ні другий не тільки не відмовились від своїх неправильних поглядів, а й відстоювали їх»³⁵. У підсумковому слові Компанієця звучав уже неприхований випад не тільки проти львів'янина, а й проти свого більш іменитого і заслуженого колеги: «Поява статті Карпенка саме в той час, коли вся наша країна святкувала 40-річчя Радянської влади, – дуже прикрий факт. Помилки Карпенка носять не лише антинауковий характер, але й політичний характер. Роботи Карпенка неодноразово піддавались гострій критиці ... Але він продовжує свою лінію невдалими і ненауковими прийомами. Але це молода людина, не позбавлена здібностей. І можна сподіватись, що він зрозуміє свої помилки і зможе ще дати корисні наукові роботи, і допомогти йому в цьому повинен Ф. П. Шевченко, який допоміг йому раніш припустити ці помилки, але в авторитет якого він дуже вірить»³⁶.

Згадуючи про цю ситуацію, Олена Апанович відзначала, що стаття Олександра Карпенка для того часу була «сенсаційною», викликала невдоволення у Львівського обкому партії. Його чиновники вимагали від редактора «Українського історичного журналу» надрукувати критичну статтю для спростування висловлених положень, на що Ф. Шевченко «чинив опір, бо знав, що автор не помилився»³⁷.

Відгукуючись на атмосферу засідання та висловлені там інвективи, Ф. Шевченко в листі до І. Крип'якевича писав: «Дісталось з боку одного критика Олександру Юхимовичу. Та я чогось впевнений, що все це не критика, а якийсь намул.

³⁴ Цит. за: Рубльов О. У пошуках правди історії: Інститут історії України НАН України: друге двадцятиріччя (1957–1977 рр.). *Проблеми історії України: факти, судження, пошуки*: міжвід. зб. наук. праць. Київ, 2007. Вип. 16 (1). С. 174.

³⁵ Там само. С. 175.

³⁶ Там само. С. 175–176

³⁷ «Істину встановлює суд історії». Т. 1. С. 108.

Тут не стільки науки, як чогось особливого примішалося до критики. Такої думки й інші товариші»³⁸.

У відповіді директора ІСН із приводу непростих обговорень і диспутів щодо порушених О. Карпенком наукових питань викристалізувалася та раціональна основа, на яку він звернув увагу: «Дискусія в Інституті показала що ми є щойно на початку досліджень листопадових подій. Далеко ще не зібрано всіх матеріалів, і тільки починається їх активна розробка»³⁹.

Незважаючи на наукову підтримку підходів О. Карпенка з боку І. Крип'якевича і Ф. Шевченка, їх розуміння частиною львівських колег, партійно-ідеологічний тиск на історика та колектив інституту продовжився. Його справу неодноразово заслуховували на партійних зборах інституту. На думку В. Бадяка, остаточну крапку в питанні роботи О. Карпенка в ІСН поставлено після звітної-виборних зборів 8 жовтня 1959 р., у ході яких щодо нього пролунали висновки: «Партбюро, дирекція, відділ історії робили чимало, щоб Карпенко став на правильний шлях у своїй роботі як науковець і, перш за все, як комуніст. Але нема позитивних результатів. Обіцяв на партзборах подати новий варіант тематичної роботи з розгорнутою критикою своїх помилок, але не зробив ... Карпенко по суті продовжує відстоювати свої помилкові позиції за невиконання тематичного плану і непартійну поведінку в цьому питанні, протиставив себе відділу. Дирекція та партбюро змушені були дати негативну характеристику, а конкурсна комісія Інституту не рекомендувала його на заміщення штатної посади старшого наукового співробітника відділу історії. Наукова рада більшістю голосів підтримала конкурсну комісію, в тому проявились її зрілість і принциповість, які у відповідних формах слід надалі поширити на весь наш колектив»⁴⁰.

Історик змушений був покинути заклад, де відбувся як науковець. На жаль, професор О. Карпенко не залишив письмових спогадів про власний життєвий і творчий шлях, але під час розмов про свою працю у Львові з теплотою й повагою висловлювався про іменитого колегу І. Крип'якевича, вважав період роботи в ІСН під його керівництвом важливою віхою свого наукового шляху. Високу оцінку професійним та людським якостям Івана Крип'якевича давала і дружина Людмила Карпенко, наголошуючи, що між двома істориками склалися доброзичливі ділові стосунки.

Вирішальну роль І. Крип'якевича у власній науковій самореалізації постійно відзначав і В. Грабовецький. Саме завдяки йому молодий учитель історії став співробітником ІСН, обрав тематикою дослідження соціальне життя та народні виступи в Галичині XV–XVIII ст., заглибився у вивчення опришківського руху й легендарного ватажка Олекси Довбуша. Описуючи творчу атмосферу роботи відділу історії України, В. Грабовецький зазначав: «Вивчення джерел і літератури, постановка питань, обґрунтування тих чи інших проблем завжди викликали цікаві дискусії. Звичайно, це бувало на засіданнях, у яких брали участь співробітники, старші науковці»⁴¹. Щодо методики роботи свого наукового керівника з колегами, то наголошувалося, що І. Крип'якевич ніколи не звертав уваги на посаду, а відкрито й об'єктивно рецензував праці товаришів від структурно-проблемних планів і до

³⁸ Сливка Ю. Листування Івана Крип'якевича з Федором Шевченком. С. 515.

³⁹ Сливка Ю. Академік Іван Петрович Крип'якевич: спогади. Львів, 2000. С. 13.

⁴⁰ Бадяк В. Олександр Карпенко очима студента і науковця. *Галичина. Науковий і культурно-просвітний краєзнавчий часопис*. 2001. № 5–6. С. 49.

⁴¹ Грабовецький В. Мої незабутні зустрічі... С. 75–76.

посторінкових зауважень, тактовно вказував на виявлені недоліки, «його слово повсякчас було повчальним, мудрим»⁴².

Як науковий керівник, І. Крип'якевич по-доброму опікувався В. Грабовецьким, був учителем у молодшого колеги на початковому етапі його пошукової роботи в архівах. Неодноразово звертався до Ф. Шевченка з проханням посприяти друку праць В. Грабовецького на сторінках «Українського історичного журналу»⁴³. Радів його успішному захисту кандидатської дисертації, підтримав переведення на посаду старшого наукового співробітника, присвоєння відповідного вченого звання. Та й учень щедро платив за наставництво любов'ю, творчою роботою і власним науковим доробком. Він неодноразово відвідував І. Крип'якевича після виходу на пенсію, з ним мандрував історичними місцями Львова, слухаючи цікаві розповіді про старе місто. Під час похорону видатного історика саме його учні В. Грабовецький та Ю. Сливка несли портрет духовного вчителя, очолюючи скорботну колону.

У 1975 р. доктор історичних наук В. Грабовецький вирішив змінити місце проживання, переїхавши поближче до малої батьківщини. Він пройшов конкурс на посаду професора кафедри історії СРСР і УРСР Івано-Франківського педагогічного інституту. Відповідно 3 березня 1975 р. подав заяву на ім'я директора ІІН із проханням про звільнення. Колеги організували урочисті проводи, високо оцінюючи його внесок у розвиток української науки. А за 3 роки до Івано-Франківська перебрався і О. Карпенко. Там колишні працівники інституту продовжили свою наукову діяльність, щедро ділячись знаннями й талантами зі студентською молоддю.

REFERENCES

- Badiak, V. (2001). Aleksandr Karpenko ochyma studenta i naukovtsia. *Halychyna. Naukovyi i kulturno-prosvitnii kraieznavchyi chasopys*, 5–6, 43–50 [in Ukrainian].
- Boriak, H. (Ed.). (2004). «Istynu vstanovliuie sud istorii». *Zbirnyk na poshamu Fedora Pavlovycha Shevchenka. Dzherela* (Vol. 1). Kyiv [in Ukrainian].
- Halaichak, T., Lutskyi, O., & Slyvka Yu. (1996). *Kulturne zhyttia v Ukraini. Zakhidni zemli: dokumenty i materialy* (Vol. 2). Lviv [in Ukrainian].
- Hrabovetskyi, V. (1996). *Ivan Krypiakevych – vyznachnyi istoryk Ukrainy. (Do 110-richchia vid dnia narodzhennia)*. Ivano-Frankivsk: Plai [in Ukrainian].
- Hrabovetskyi, V. (2013). *Moi nezabutni zustrichi z dukhovnoiu i tvorchoiu elitoiu Ukrainy. Za spohadamy mynulykh lit. Do 85-richchia urodyn*. Ivano-Frankivsk [in Ukrainian].
- Karpenko, O. (1957). Do pytannia pro kharakter revoliutsiinoho rukhu v Skhidnii Halychyni v 1918 r. *Z istorii zakhidnoukrainskykh zemel*, 1, 59–90 [in Ukrainian].
- Kobuta, S. (2001). Naukovets i partiino-ideolohichna systema: dokumenty i materialy. *Halychyna. Naukovyi i kulturno-prosvitnii kraieznavchyi chasopys*, 5–6, 51–72 [in Ukrainian].
- Kuhutiak, M. (2006). Vin povertaie ukrainskii istorii yii spravzhnie oblychchia. Karpenko Oleksandr. *Z istorii Zakhidno-Ukrainskoi Narodnoi Respubliky (do 85-richchia z dnia narodzhennia profesora O. Yu. Karpenka)*, 5–11 [in Ukrainian].

⁴² Грабовецький В. Іван Крип'якевич – визначний історик України. (До 110-річчя від дня народження). Івано-Франківськ: Плай, 1996. С. 19.

⁴³ Заболотна І. М. До історії співпраці І. Крип'якевича з «Українським історичним журналом». *Український історичний журнал*. 2015. № 5. С. 117.

Profesor Oleksandr Karpenko: vchenyi, pedahoh, hromadskiy diiach. (2001). *Halychyna. Naukovyi i u kulturno-prosvitnii kraieznavchyi chasopys. Na poshanu profesora Oleksandra Karpenka*, 5–6, 11–89 [in Ukrainian].

Rubliov, O. (2007). U poshukakh pravdy istorii: Instytut istorii Ukrainy NAN Ukrainy: druhe dvadtsiatyrichchia (1957–1977 rr.). *Problemy istorii Ukrainy: fakty, sudzhennia, poshuky: mizhvid. zb. nauk. prats*, 16 (1), 174 [in Ukrainian].

Slyvka, Yu. (2000). *Akademik Ivan Petrovych Krypiakevych: spohady*. Lviv [in Ukrainian].

Slyvka, Yu. (2001). Lvivskiy period naukovo-pedahohichnoi diialnosti Oleksandra Karpenka (1949–1978 rr.). *Halychyna. Naukovyi i kulturno-prosvitnii kraieznavchyi chasopys*, 5–6, 11–20 [in Ukrainian].

Slyvka, Yu. (2001). Lystuvannia Ivana Krypiakevycha z Fedorom Shevchenkom. *Ukraina: kulturna spadshchyna, natsionalna svidomist, derzhavnist*, 8, 500–547 [in Ukrainian].

Tsependa, I. (Ed.). (2016). *Zhyttia, prysviachene istorii. Volodymyr Hrabovetskyi: vchenyi, hromadskiy diiach, liudyna*. Ivano-Frankivsk [in Ukrainian].

Vehesh, M. M. (2006). *Akademik Volodymyr Hrabovetskyi – vyznachnyi istoryk Ukrainy*. Ivano-Frankivsk [in Ukrainian].

Yaremchuk, V. (2009). *Mynule Ukrainy v istorychnii nautsi URSS pisliastalinskoj doby*. Ostroh [in Ukrainian].

Zabolotna, I. M. (2015). Do istorii spivpratsi I. Krypiakevycha z «Ukrainskym istorychnym zhurnalom». *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal*, 5, 117 [in Ukrainian].

Stepan KOBUTA

PhD, Associate Professor

Department of History of Ukraine and methods of teaching history

Vasyl Stefanyk Precarpathian National University

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-9210-3319>

e-mail: step-ko@i.ua

Larysa KOBUTA

PhD, Associate Professor

Department of Political Institutions and Processes

Vasyl Stefanyk Precarpathian National University

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-3768-2864>

e-mail: larysa.kobuta@pnu.edu.ua

THE ROLE OF THE INSTITUTE OF SOCIAL SCIENCES OF THE ACADEMY OF SCIENCES OF THE UKRAINIAN SSR IN LIVES AND WORK OF PROFESSORS OLEKSANDR KARPENKO AND VOLODYMYR HRABOVETSKYI

The article deals with the professional and scientific activity of the doctors of historical sciences, professors Oleksandr Karpenko and Volodymyr Hrabovetskyi during their work in the Institute of Social Sciences of the Academy of Sciences of the Ukrainian SSR. Based on

the archive research of personal cases and files, it became possible to specify certain stages of their scientific developments, categorize their research topics as well as assess the character and professional level of their scientific activity in the context of work for the above-mentioned academic institution. The article traces the dynamics of their relationships with the head of the Institute of Social Sciences, academician I. Krypiakievych, and the significant role of the latter in the professional growth of the young researchers. It was his influence that accounts for a great part of forming the scientific worldview of the future professors, their professional research skills, them becoming leading specialists in the consequent fields of study, and following professional and social recognition.

The article points out that during his work for the Institute O. Karpenko, a senior scientific assistant (associate professor) at the time, published a scientific research article on the character of the revolutionary events in Eastern Halychyna. He was one of the first Soviet historians to objectively assess and evaluate the process of the West Ukrainian People's Republic creation. The research work highlights the scientific views of O. Karpenko on the problem and sheds light on the reaction he received from the Lviv communist party authorities, those scientists who were under the party's control, the head of the Institute, and colleagues. The situation with O. Karpenko serves as an illustrative example of the hardships that Ukrainian scientists had to face in the conditions of the communist ideology domination and what they had to overcome in order to fulfill their scientific potential. The article also describes the monumental work of V. Hrabovetskyi in the sphere of research and popularization of the medieval and pre-modern history of Ukraine not only within the scientific confines but also in the educational programs broadcasted by the Lviv radio and television.

Keywords: Volodymyr Hrabovetskyi, Institute of Social Sciences, Oleksandr Karpenko, Ivan Krypiakievych, scientific activity.

Роман ПУЙДА

*кандидат історичних наук, доцент
директор Науково-технічної бібліотеки*

*Івано-Франківського національного технічного університету нафти і газу
ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-0438-9415>
e-mail: puida@ukr.net*

АКТИВІЗАЦІЯ ВІРНИХ ГРЕКО-КАТОЛИЦЬКОЇ ЦЕРКВИ В УРСР У 1970-х – ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ 1980-х РОКІВ: ФОРМИ ТА МЕТОДИ ПРОТИДІЇ РАДЯНСЬКОЇ ВЛАДИ

Проаналізовано форми та методи протидії радянсько-партійних органів влади УРСР спробам відродження Української Греко-Католицької Церкви в західноукраїнських областях 1970-х – першій половині 1980-х р. Відзначено, що наприкінці 1970-х років у регіоні, насамперед Галичині, значно активізували діяльність греко-католицькі вірні та духовенство, що виявлялося, насамперед, у відвідуванні культових споруд, дотриманні традиційної обрядовості, надсиланні листів до Ради у справах релігій при Раді міністрів СРСР із вимогою зареєструвати релігійні громади, підпільному висвяченні духовенства тощо. Констатовано, що з метою протидії активізації релігійного впливу на населення Російської Православної Церкви, а також запобіганню негативних антигромадських виявів «залишків уніатства», місцеві компартійні комітети, радянські органи влади проводили низку пропагандивних і масових політичних заходів щодо викриття антирадянської релігійної ідеології, зокрема «реакційної ролі уніатської церкви в історії українського народу». Зазначено, що Комуністична партія України проводила конкретні заходи щодо посилення антирелігійної пропаганди в західноукраїнських областях, а також пропаганди переваг радянського способу життя. Стверджено, що діяльність греко-католицьких вірних обговорювали на нарадах уповноважених Ради у справах релігій при Раді міністрів УРСР в областях Західної України, партійних зборах різних рівнів, зборах ідеологічного активу районів, семінарах культпросвітніх працівників, обласних, районних атеїстичних конференціях. Відзначено, що значну увагу Компартія України приділяла масмедіа, які повинні були би висвітлювати історичні аспекти «антинародної суті уніатства».

Ключові слова: УРСР, Українська Греко-Католицька Церква, західноукраїнські області, Компартія України, репресії, переслідування, вірні.

Львівський псевдособор 1946 р. започаткував нову, трагічну, сторінку в історії Української Греко-Католицької Церкви (УГКЦ), яка, зважаючи на шалений репресивний тиск радянських органів влади на вірних та духовенство, на десятиліття припинила діяльність на Батьківщині. Проте насильницьке возз'єднання з

Російською Православною Церквою (РПЦ) не похитнуло віри греко-католиків у можливість відновлення повноцінного функціонування своєї Церкви в Українській Радянській Соціалістичній Республіці (УРСР), що у другій половині 1960-х – першій половині 1980-х років призвело до загострення державно-церковних відносин у Галичині. У доповідній записці «Про діяльність уніатського духовенства на території Львівської області» (1970) уповноважений Ради у справах релігій при Раді міністрів УРСР повідомляв, що у 1968 р. «уніатське духівництво... активізувало свою діяльність. Ним було захоплено декілька десятків закритих раніше церков, зросла кількість богослужінь, які відправляли уніатські священики у приватних квартирах громадян»¹. Надалі ситуація у церковно-релігійній сфері для влади тільки ускладнювалася.

Державно-церковні відносини в УРСР уже не перший рік перебувають у полі зору українських істориків, релігієзнавців, філософів, політологів, які впродовж останніх 30 років висвітлювали окремі аспекти проблеми. Узагальнювальні наукові студії учених загалом відображають загальну картину політики Центрального комітету Комуністичної партії Радянського Союзу (ЦК КПРС) у релігійній сфері, що, зокрема, помітно в дослідженнях Олега Бажана, Юрія Данилюка², Петра Бондарчука³, Віктора Войналовича⁴, Василя Марчука⁵, Володимира Пашенка⁶ й ін., проте в них не достатньо уваги приділено локальним особливостям певних регіонів, зокрема Галичини як основного терену поширення греко-католицизму.

Мета статті – схарактеризувати форми й методи боротьби радянської влади із «залишками уніатства» в західноукраїнських областях у період розвинутого соціалізму.

Починаючи з 1946 р. партійно-державні органи влади не припиняли боротьби із вірними та духовенством УГКЦ, оскільки усвідомлювали, що загнана в катакомби Церкви продовжувала функціонувати у підпіллі. Крім репресій та переслідування вірних, що вже достатньо описано в українській та діаспорній історіографії, влада використовувала й інші форми протидії поширенню греко-католицької віри серед населення регіону.

Безумовно, одним із найважливіших для Комуністичної партії України (КПУ) залишалася пропагандивна діяльність, зокрема помпезні відзначення ювілеїв Львівських соборів. Так, в інформації ЦК КПУ «Про заходи у зв'язку з 30-річчям Львівського собору» (із грифом «таємно») констатовано помпезність урочистостей, які 14–15 травня 1976 р. відбулися у Львові та приурочувалися ліквідації ГКЦ. Зокрема, в епархіальному управлінні відбулися засідання, присвячені річниці собору, у яких взяли участь: заступник голови Ради у справах релігій при Раді міністрів

¹ Державний архів Львівської області (далі – Держархів Львівської обл.). Ф. Р-1332. Оп. 2. Спр. 43. Арк. 21.

² Бажан О., Данилюк Ю. Випробування вірою: боротьба за реалізацію прав і свобод віруючих в Україні в другій половині 1950–1980-х рр. Київ, 2000. 329 с.

³ Бондарчук П. Релігійна свідомість віруючих УРСР (1940–1980-і роки): повсякденні прояви, трансформації. Київ, 2012. 321 с.

⁴ Войналович В. Партійно-державна політика щодо релігії та релігійних інституцій в Україні 1940–1960-х років: політологічний дискурс. Київ, 2005. 741 с.

⁵ Марчук В. Церква, духовність, нація. Українська греко-католицька церква в суспільному житті України ХХ ст. Івано-Франківськ, 2004. 464 с.

⁶ Пашенко В. Греко-католики в Україні. Від 40-х рр. ХХ ст. до наших днів. Полтава, 2002. 616 с.

УРСР П. Пилипенко, уповноважений Ради у справах релігій при Раді міністрів УРСР у Львівській обл. Б. Іншин, представники духовенства Львівсько-Тернопільської єпархії. У доповіді митрополита Миколая та виступах присутніх було викрито «ворожу діяльність унії протягом 350 років її існування», наголошено на «авантюризмі і намаганнях Ватикану насадити католицизм в західних областях України», розглянуто «реакційну роль уніатської церкви в роки німецької окупації її співробітництво з фашистами, українськими буржуазними націоналістами»⁷.

Учасники заходу наголошували на необхідності посилення боротьби щодо ідеологічного виховання населення також. Відзначено, що місцева (львівська) партійна організація взяла на облік вірних УГКЦ і покращила виховну роботу в тих населених пунктах, де виявляли активність греко-католицькі вірні й духовенство. У містах та районах області організовано читання лекцій, проведено теоретичні конференції на тему «Реакційна роль уніатської церкви в історії українського народу». Обурення Львівського обкому КПУ спричиняв той факт, що у виступах священнослужителів спостерігалось «пристосуванство до настрою і патріотичних почуттів радянського народу, оскільки всі ці події вони пов'язували з велінням Бога, трактували по своєму, антинауково». Однак, за словами партчиновників, «ніяких відхилень і порушень не було допущено»⁸.

У березні 1981 р. у Львові відбулися урочисті заходи з нагоди 35-ліття проведення Львівського псевдособору. На них прибули не тільки партчиновники, а й 150 священнослужителів РПЦ, серед яких митрополит Київський і Галицький, екзарх України Філарет, митрополит Одеський і Херсонський Сергій, єпископ Пінзенський і Саранський Серафим, єпископ Пінський, вікарій Мінської єпархії Афанасій. За словами місцевого уповноваженого Ради у справах релігій при Раді міністрів УРСР, у заході взяли участь місцеві священнослужителі, зокрема 45 колишніх греко-католицьких священників, 27 осіб були учасниками Львівського псевдособору 1946 р. 16 травня 1981 р. відбулася урочиста академія, під час якої виступили екзарх України Філарет та митрополит Львівський і Тернопільський Миколай. У доповідях розкрито «історичне значення Львівського собору щодо ліквідації Брестської унії», окреслено «боротьбу духовенства і віруючих проти греко-католицької церкви»⁹.

Пропагандивні заходи заторкували також культурно-освітню сферу. Як приклад, у 30-ту річницю Львівського псевдособору (1976) у Музеї історії релігії і атеїзму міста Львова розширено експозиції, покликані показати ворожу діяльність Уніатської Церкви. На матеріалах музею створено пересувну виставку. Організовано перегляд кінофільмів «Троянський кінь», «Упирі», «Останні сторінки», «Вбивця відомий», «До останньої хвилини». У березні 1976 р. на засіданні Ради з координації науково-технічної роботи Львівського обкому КПУ заслухано питання про роботу редакцій обласних газет і журналу «Жовтень» щодо пропаганди наукового атеїзму та розвінчання ворожої діяльності уніатства й підпільного сектантства. Перед представниками засобів масової інформації (ЗМІ) були поставлені вимоги посилення зазначеного напрямку роботи. Власне, після обговорення цього питання обласна

⁷ Держархів Львівської обл. Ф. П-3. Оп. 34. Спр. 85. Арк. 1.

⁸ Там само. Арк. 2.

⁹ Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі – ЦДАВО України). Ф. 4648. Оп. 6. Спр. 162. Арк. 33.

газета «Львовская правда» опублікувала статтю канд. іст. наук П. Петракова «Конец Бресткой унии», а «Вільна Україна» – д-ра іст. наук Юрія Сливки «Кінець уніатської авантюри», памфлет письменника Тараса Мигала «Життя Блаженного Патріарха». Організовано низку передач по обласному радіо і телебаченню, а будинок політичної освіти обкому Компартії на допомогу пропагандистам підготував і скерував у райони області текст лекції «Уніатська церква – ворог українського народу»¹⁰.

Оскільки «багато колишніх греко-католицьких віруючих почали відвідувати православні церкви, брати участь в православних обрядах»¹¹, на початку 1980-х років державно-партійні органи влади значні зусилля спрямовували на боротьбу з релігійністю населення. Додам, що підстави для панічних настроїв у комуністів регіону справді були – у західноукраїнських областях зберігалася стійка тенденція до проведення релігійних обрядів. Зокрема, в Івано-Франківській обл. (1982) із загальної кількості новонароджених у 1 340 осіб було охрещено 633 дитини (47 %). Водночас обвінчалось 108 пар (17 %), а похорони за участю священнослужителів відбулися у 88 % випадків. Апарат місцевого уповноваженого Ради у справах релігій при Раді міністрів УРСР відзначав наявність факту участі в обряді хрещення і вінчання членів Всесоюзної ленінської комуністичної спілки молоді (ВЛКСМ)¹².

Для протидії поширенню уніатства місцеві органи влади проводили перевірки законності покупки житла та прописки священнослужителів і вірних. Зокрема, відповідна комісія у Коломиї (Івано-Франківська обл.) у 1979 р. виявила, що в місті проживають:

- дві вдови «колишніх» греко-католицьких священників пенсійного віку;
- шість сиріт «колишніх» греко-католицьких священників, п'ять із яких – пенсіонери й одна домогосподарка;
- дванадцять вдів і двоє сиріт православних священників – пенсіонерів;
- вісім греко-католицьких священників пенсійного віку, які не перейшли на православ'я.

Також комісія встановила, що в Коломиї проживають 17 православних священників. Фактів незаконної прописки не виявила¹³.

Найскладнішою для обкому КПУ залишалася ситуація у с. Голинь Коломийського р-ну Івано-Франківської обл., де місцеві вірні цілодобово охороняли захоплену культову споруду. Під час проведення зібрань користувалися греко-католицькою атрибутикою, самвидавом. Для внутрішнього освітлення споруди використовували акумуляторну батарею. Під час богослужінь священнослужитель нерідко вимагав узаконення діяльності цього релігійного об'єднання¹⁴.

Щодо антиуніатської кампанії на Львівщині відзначу, що 13 січня 1981 р. ЦК КПУ підготував таємну довідку «Про хід виконання постанови ЦК КПРС “Про подальше покращення ідеологічної, політико-виховної роботи” і “Про стан і заходи покращення лекційної пропаганди” в партійних організаціях Львівської області», у якій виокремлено здобутки Львівського обкому КПУ у сфері лекційної

¹⁰ Держархів Львівської обл. Ф. П-3. Оп. 34. Спр. 85. Арк. 3.

¹¹ Державний архів Івано-Франківської області (далі – Держархів Івано-Франківської обл.). Ф. Р-388. Оп. 1. Спр. 39. Арк. 25.

¹² ЦДАВО України. Ф. 4648. Оп. 8. Спр. 207. Арк. 160.

¹³ Там само. Оп. 6. Спр. 162. Арк. 43.

¹⁴ Там само. Арк. 21.

роботи. Відзначено, що продовжували ефективно діяти «університети лекторів» і семінари, створені спільно відділом пропаганди й агітації обкому партії та правлінням обласної організації товариства «Знання», які присвячувалися проблемам радянського образу життя і сучасній ідеологічній боротьбі: «Ленінська національна політика КПРС і критика її буржуазних націоналістичних фальсифікацій», «Зовнішня політика КПРС і сучасне міжнародне положення СРСР» тощо. Важливою формою інформування лекторами населення стали зональні семінари. У грудні 1980 р. у Львові, Дрогобичі, Самборі, Стрию, Червонограді, Буську, Городку, Золочеві, Новому Роздолі проведено присвячені проекту ЦК КПРС «Про основні напрями економічного і соціального розвитку СРСР на 1981–1985 роки і на період до 1990 року» (взяло участь близько 4 000 осіб). Загалом на 85 обласних семінарах у 1980 р. перепідготовлено понад 25 тис. лекторів¹⁵.

Однак лекційно-пропагандивна робота місцевого партійного активу на практиці залишалася на доволі низькому рівні, що відзначали члени Бюро Львівського обкому КПУ (1981). Констатовано, що районні комітети партії, виконавчі органи Городоцького, Стрийського, Яворівського р-нів недооцінили «серйозність дій екстремістів уніатів щодо їх спроб активізувати католицьку церкву, відновити уніатство», втратили політичну гостроту в цих питаннях, допустили грубі прорахунки у виховній роботі серед населення. Відзначено, що тривалий час у с. Мшана, Завадів, Мужилівичі прихильники уніатства проводили масові збори, створювали конфліктні ситуації, постійно порушували громадський порядок, запрошували для задоволення релігійних потреб колишніх уніатських священників.

Районні комітети партії своєчасно не дали оцінки протизаконним діям «залишків уніатства», не забезпечили чіткої координації зусиль партійних організацій, радянських адміністративних органів. Громадський актив цих сіл вів себе пасивно, втратив політичну пильність, не інформував партійні, радянські органи про ситуацію, яка створилася у цих селах, не протидіяв спробам релігійних екстремістів відновити уніатство. Політико-виховна робота в Завадові, Мшані, Мужилівичах, як і в інших селах цих районів, велася формально, була занедбана індивідуальна робота з вірними, зовсім не використовували громадської думки трудових колективів, де працювали уніати¹⁶.

Зважаючи на складну релігійну ситуацію, Львівський обком КПУ вважав необхідним:

1. Провести обласні, міські, районні семінари-практикуми партійно-радянського ідеологічного активу в питаннях контролю за дотриманням законодавства про культу, припинення спроб активізувати Католицьку Церкву і відновити уніатство.

2. Обговорити на бюро міськ- і райкомів партії питання про перебудову атеїстичного виховання населення, посилення контролю за дотриманням законодавства про культу, припинення діяльності «залишків уніатства».

3. Взяти на особливий облік усіх прихильників уніатства, релігійного фанатизму й екстремізму, організувати з ними конкретно цілеспрямовану ідеологічну роботу. Створити в населених пунктах оперативні групи із працівників радянських,

¹⁵ Держархів Львівської обл. Ф. П-3. Оп. 46. Спр. 84. Арк. 2–3.

¹⁶ Там само. Оп. 58. Спр. 63. Арк. 2.

адміністративних органів, членів добровільних народних дружин (ДНД) та ідеологічного активу.

4. В усіх населених пунктах, де виявляли активність уніати, проаналізувати діяльність установ культури, народної освіти, зміцнити їхню матеріальну базу, встановити щоквартальний контроль за перебігом виконання запланованих заходів¹⁷.

У довідці Львівського обкому КПУ «Про серйозні недоліки в протидії спробам активізувати католицьку церкву і відновити уніатство в селах Мшана Городоцького, Завадів Стрийського, Мужилівичі Яворівського районів» (1981) ішлося про те, що під впливом екстремістів-уніатів деякі вірні с. Мшана Городоцького р-ну з 1978 р. заторкують питання про реєстрацію т. зв. Католицької Церкви східного обряду, постійно організовують зборище вірних біля закритої культової споруди, порушують громадський порядок у селі. Партійна організація, правління колгоспу «Заповіт Леніна», виконком сільради не вживали рішучих заходів із припинення незаконних дій прихильників уніатства, не домагалися освоєння культової споруди для потреб господарства. Атеїстичну роботу нерідко підмінювали епізодичними виховними заходами. У с. Завадів і Мужилівичі релігійні об'єднання фактично припинили діяльність, але місцеві органи влади своєчасно не потурбувалися про зняття з реєстрації культових споруд і не використовували їх для потреб господарства. Відзначено, що скористалися цим «залишки уніатства», які почали самовільно відчиняти церкви і проводите в селах богослужіння за участю екстремістських уніатських священників. Відновлення діяльності православної громади в с. Завадів не призвело до обмеження діяльності в уніатів¹⁸.

Зауважу, що представники вказаних сіл 17–19 лютого 1981 р. перебували в Москві з візитом у Раді у справах релігій при Раді міністрів СРСР. Греко-католики вимагали реєстрації Католицької Церкви східного обряду¹⁹. Після поїздки Рада у справах релігій при Раді міністрів УРСР розкритикувала львівський обком та львівський міськком КПУ, адже тільки в м. Львові проживало близько 70 греко-католицьких священників, які систематично відвідували села Городоцького, Яворівського, Стрийського р-нів. У квартирах окремих із них, за висновками силових структур, були обладнані т. зв. домашні церкви, проводилися релігійні обряди, діяли «домашні монастирі», велася підготовка молоді до прийняття чернецтва. Біля церков, на продовольчих ринках, кладовищах міста та районних центрів велася торгівля греко-католицькими молитовниками, календарями, предметами культу²⁰.

Львівський обком КПУ 31 березня 1981 р. інформував про виконання Постанови Бюро обкому КПУ «Про серйозні недоліки в протидії спробам активізувати католицьку церкву і відновити уніатство в селах Мшана Городоцького, Завадів Стрийського, Мужилівичі Яворівського районів». Відзначено, що ідеологічний актив, члени комісії сприяння міськвиконкомам щодо дотримання радянського законодавства про релігійні культу, працівники органів внутрішніх справ під постійним контролем тримали 117 адрес, де проживали колишні греко-католицькі священнослужителі, монахи та монахині, періодично відвідували їхні помешкання,

¹⁷ Держархів Львівської обл. Ф. П-3. Оп. 58. Спр. 63. Арк. 2.

¹⁸ Там само. Арк. 7–8.

¹⁹ Там само. Арк. 9.

²⁰ Там само.

проводили з ними профілактичні бесіди. Констатовано, що Компартія України систематично аналізувала діяльність служителів костелів міста, постійно працювала над удосконаленням пошуків дієвих форм і засобів викриття антинародної суті уніатства. Зокрема, тільки в центральному лекторію міської організації товариства «Знання» читали два цикли лекцій: «Уніатство ідеологія, політика» та «Католицизм: ідеологія політика». Упродовж 1981 р. спільно з творчими спілками організовано шість акторських читацьких конференцій з циклу «Ідеологія, політика, сучасник»²¹.

Звітували про виконання Постанови Бюро обкому КПУ «Про серйозні недоліки в протидії спробам активізувати католицьку церкву і відновити уніатство в селах Мшана Городоцького, Завадів Стрийського, Мужилівичі Яворівського районів» й ті міськ- і райкоми Компартії, про які не йшлося у назві постанови. Так, Бориславський міськком Компартії України інформував, що у трудових колективах силами лекторів товариства «Знання» проводиться читання лекцій, у яких висвітлено антинародну діяльність Уніатської Церкви в Україні, роз'яснено політику КПРС і радянської держави у сфері релігії і Церкви, розкритиковано релігійний фанатизм, екстремізм. Також наголошено, що «в місті не спостерігається діяльність проуніатські налаштованих елементів»²².

Для боротьби з уніатами радянська влада широко використовувала можливість православного духовенства²³, що особливо помітно на прикладі Закарпаття. Так, 23 листопада 1982 р. відбулася нарада за участю першого заступника голови Ради у справах релігій при Раді міністрів УРСР П. Пилипенка, уповноваженого Ради у справах релігій у Закарпатській обл. І. Ващинця, старшого інспектора апарату уповноваженого Ради у справах релігій у Закарпатській обл. О. Панова, заступника голови виконкому Мукачівської міської ради народних депутатів М. Поповича та єпископа Сави. П. Пилипенко зауважив, що у вересні 1981 р. з єпископом Савою обговорював два важливі питання. Перше стосувалося того, що в Мукачівсько-Ужгородській єпархії «на низькому рівні ведеться боротьба із залишками уніатства у православних проходах», наведено конкретні приклади церкви в с. Драгово Хустського р-ну, де з хоругв був знятий православний хрест і пришитий греко-католицький, та церкви в с. Воловець, де священник Іваницький проводив Хресну дорогу перед Великоднем з елементами греко-католицького культу. Друге питання стосувалося того, що в єпархії не працює 16 випускників духовних семінарій²⁴.

У відповідь єпископ зауважив, що після приїзду з Києва й останньої розмови з членами Ради у справах релігій при Раді міністрів УРСР «нічого зроблено не було». Він констатував, що випускники духовних семінарій й надалі залишаються без роботи через протидію місцевого уповноваженого Ради у справах релігій. В агресивній формі П. Пилипенко відзначав, що апарат уповноваженого у справах релігій при Раді міністрів УРСР у Закарпатській обл. «не є відділом кадрів у сфері працевлаштування священнослужителів». «Ви прекрасно знаєте порядок призначення до приходів священників, який склався на практиці і дотримується всіма

²¹ Держархів Львівської обл. Ф. П-3. Оп. 58. Спр. 63. Арк. 18.

²² Там само. Арк. 95.

²³ Держархів Івано-Франківської обл. Ф. Р-388. Оп. 1. Спр. 39. Арк. 23.

²⁴ ЦДАВО України. Ф. 4648. Оп. 7. Спр. 217. Арк. 21.

архієреями екзархату, – відзначав представник ради. – Чому Ви його ігноруєте? Чому Ви не узгодили список прибувших до Закарпаття випускників семінарії з уповноваженим, видалили всім священикам укази про призначення їх на приходи, а самі поїхали у відпустку?»²⁵.

Вислухавши відповідь єпископа Сави («у нас понад 70 приходів, де немає священиків»), П. Пилипенко констатував: «Якщо Ви, Олександр Павловичу, так ставите питання і не хочете самі його вирішувати, то ми можемо поставити питання перед екзархатом і патріархатом, щоб це питання вирішив тут інший єпископ. Ви проявляйте упертість, яка не потрібна ні Церкві, ні Вам, ні державі»²⁶.

Не досягнувши згоди в питанні працевлаштування випускників духовних семінарій у Закарпатській обл., П. Пилипенко заторкнув інше, не менш важливе, питання – протидії поширенню уніатства. «У Києві ми з Вами багато говорили про боротьбу із залишками уніатства і в той же час ми маємо чимало фактів, які свідчать про те, що у низці приходів використовуються білі уніатські свічки..., зберігається уніатська атрибутика, – відзначав представник ради. – Ви не вжили заходів щодо Минайла, Іванця та інших... наводжу свіжі факти: сьогодні заїхали до церкви у селі Нове Давидково. Там уніатські ікони, хоругви і служебники. Тих служителів потрібно забирати і замінити другими священиками під контролем досвідчених православних священиків». У відповідь єпископ Сава констатував: «Коли я всіх православних священиків звільненню, з ким я залишусь? З одними уніатами? Ми подивимось, якусь перестановку будемо робити. Ми узгодимо з Уповноваженим...»²⁷.

Він також додав, що Іваницький «дуже багато зробив для ліквідації уніатства: перебудував престол, забрав ікони і хоругви, але йому важко під час храмових свят – довкола церкви торгують уніатськими іконами і календарями». П. Пилипенко задав риторичне запитання: «Глобальне питання для Закарпаття – боротьба з уніатством. Хто повинен займатися цим питанням?». І почув однозначну відповідь єпископа Сави: «Я!». Останній також відзначив, що замість священника Минайла не може підібрати «знаючого справу православного священика», і коли такого знайде, то проведе заміну. Закінчуючи розмову, єпископ резюмував: «Чому б вам не провести таку розмову з екзархом України. Ми відрізані від православ'я уніатством – сусідством Львівської, Івано-Франківської областей з одного боку та Румунією і Польщею – з іншого»²⁸.

Отже, у 1970-х – першій половині 1980-х років загнана в катакомби УГКЦ не припинила функціонування в УРСР, про що йдеться у таємних документах силових структур, місцевого обкому КПУ, звітах уповноважених Ради у справах релігій при Раді міністрів СРСР. Для протидії поширенню греко-католицизму в західно-українському регіоні влада широко використовувала методи пропаганди серед місцевого населення, можливості РПЦ, застосовувала репресії до найактивніших вірних та священнослужителів. Однак, незважаючи на вжиті заходи, уніати не втрачали надії на відновлення функціонування Церкви в УРСР, про що свідчать

²⁵ ЦДАВО України. Ф. 4648. Оп. 7. Спр. 217. Арк. 21.

²⁶ Там само. Арк. 22.

²⁷ Там само. Арк. 24.

²⁸ Там само. Арк. 27.

їхні численні листи до партчиновників із вимогами відчинити зачинені культові споруди, зареєструвати релігійні громади (формально православні), самовільно захоплені церкви в окремих місцевостях регіону, дотримання греко-католицької релігійної обрядовості, підпільне висвячення духовенства.

REFERENCES

Bazhan, O., & Danyliuk, Yu. (2000). *Vyprobuvannia viroiu: borotba za realizatsiiu prav i svobod viruiuchykh v Ukraini v druii polovyni 1950–1980-kh rr.* Kyiv [in Ukrainian].

Bondarchuk, P. (2012). *Relihiina svidomist viruiuchykh URSR (1940–1980-i roky): povsiakdenni proiavy, transformatsii.* Kyiv [in Ukrainian].

Marchuk, V. (2004). *Tserkva, dukhovnist, natsiia. Ukrainska hreko-katolytska tserkva v suspilnomu zhytti Ukrainy XX st.* Ivano-Frankivsk [in Ukrainian].

Pashchenko, V. (2002). *Hreko-katolyky v Ukraini. Vid 40-kh rr. XX st. do nashykh dniv.* Poltava [in Ukrainian].

Voinalovych, V. (2005). *Partiino-derzhavna polityka shchodo relihii ta relihiinykh instytuttsii v Ukraini 1940–1960-kh rokiv: politolohichniy dyskurs.* Kyiv [in Ukrainian].

Roman PUIDA

PhD, Associate Professor

Director of the Scientific and Technical Library

Ivano-Frankivsk National Technical University of Oil and Gas

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-0438-9415>

e-mail: puida@ukr.net

INTENSIFICATION OF THE FAITHFUL OF THE GREEK CATHOLIC CHURCH IN THE USSR IN THE 1970^s – FIRST HALF OF THE 1980^s: FORMS AND METHODS OF COUNTERACTING BY THE SOVIET AUTHORITIES

The main focus of the study is to analyze forms and methods of counteracting the attempts to restore the Ukrainian Greek-Catholic Church in the western Ukrainian regions by the Soviet authorities of the Ukrainian SSR in the 1970^s and the first half of the 1980^s. In the late 1970^s, in the region, especially in Halychyna, markedly intensified the activities of Greek Catholics and clergy, which was expressed, primarily, in visiting religious buildings, following traditional rites, sending letters to the Council for Religious Affairs under the Council of Ministers of the Soviet Union, with the requirement, for instance, to register religious communities, demanding the underground ordination of the clergy. As stated, to counteract the intensification of religious influence on followers of the Russian Orthodox Church, as well as to prevent negative anti-social expressions of «remnants of Uniatism», local Communist Party committees and Soviet authorities conducted a series of propaganda and mass political events to expose anti-Soviet religious ideology, including «the reactionary role of the Uniate Church in the history of the Ukrainians». Furthermore, the Communist Party of Ukraine took specific measures to strengthen anti-religious propaganda in the western regions of Ukraine and also promote the benefits of the Soviet lifestyle. Additionally, claimed that the activities

of Greek Catholic believers were discussed at meetings of the authorized representatives of the Council for Religious Affairs under the Council of Ministers of the Ukrainian SSR in the regions of Western Ukraine, party meetings at various levels, meetings of ideological activists of districts, seminars for cultural education workers, regional and district atheistic conferences. The Communist Party of Ukraine, as pointed out, paid significant attention to mass media, which should have covered historical aspects of the «anti-national essence of Uniatism».

Keywords: Ukrainian SSR, Ukrainian Greek Catholic Church, western regions of Ukraine, Communist Party of Ukraine, repressions, persecution, the faithful.

Павло ТКАЧУК

ад'юнкта кафедри гуманітарних наук

Національної академії сухопутних військ ім. гетьмана П. Сагайдачного

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-2601-2742>

e-mail: tkachuk90@ukr.net

САМВИДАВНА ПЕРІОДИКА ЯК ДЖЕРЕЛО ДОСЛІДЖЕННЯ ВІЙСЬКОВО-ПОЛІТИЧНОЇ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ КІНЦЯ 80-х – ПОЧАТКУ 90-х РОКІВ XX СТОЛІТТЯ

Проаналізовано зміст самвидавної («неформальної») періодики періоду перебудови, гласності, демократизації у СРСР (кінець 80-х – початок 90-х років XX ст.), зокрема акцентовано увагу на її значному джерельному потенціалі при дослідженні комплексу проблем військово-політичної історії Української РСР. Визначено особливості самвидаву як історичного джерела, вказано на специфіку появи «неформальних» часописів, встановлено географію їх поширення, ретроспективно проаналізовано висвітлення військово-політичних процесів в УРСР українськими «неформальними» виданнями. Відзначено, що самвидав – унікальне явище в новітній історії України, одне з визначальних джерел при дослідженні тогочасних суспільно-політичних процесів та військової історії, а поява цієї преси пов'язана з діяльністю «неформальних» громадсько-політичних організацій, які сприяли її поширенню. Наголошено, що в умовах відсутності доступу до офіційних засобів масової інформації, опозиційні до Комуністичної партії України громадсько-політичні організації використовували «неформальну» пресу як один з основних засобів комунікації з населенням республіки з метою розвінчання міфів влади у сфері національної історії, культури, політики минулого та сучасності. Зазначено, що тематична спрямованість видань коригувалася метою діяльності «неформальних» товариств, якісним складом редколегій видань, гостротою політичного моменту. Зроблено висновок, що в період наростання конфронтації національно-демократичних сил із КПУ значну увагу самвидав приділяв військово-політичній тематиці, зокрема дискредитації комуністичної ідеології, практичної діяльності КПУ, обґрунтовував невідворотність процесу відновлення української державності та національних збройних сил.

Ключові слова: самвидав, Українська РСР, «неформали», перебудова, військово-політична історія України.

На зламі 80–90-х років XX ст., на прикінцевому етапі перебудови, політики гласності, демократизації в Союзі Радянських Соціалістичних Республік (СРСР), зважаючи на цензуру й контроль Комуністичної партії України (КПУ) та репресивно-каральних органів над усіма сферами суспільно-політичного життя, у республіці

значного поширення набула самвидавна («неформальна») періодика, насамперед політичного спрямування. На жаль, учені, які досліджують особливості політичного та соціокультурного життя на українських землях зазначеного періоду, надзвичайно мало уваги приділяють цьому комплексу джерел, хоча самвидавна періодика завдяки яскраво вираженій опозиційності незамінна при висвітленні тогочасних військово-політичних процесів.

У сучасній українській історіографії немає спеціального комплексного наукового дослідження, яке присвячувалося би джерелознавчому потенціалу самвидавної періодики України в останні роки існування СРСР. В узагальнювальних наукових працях¹, окремих розвідках² українські вчені здебільш обмежуються самим фактом її існування без глибокого аналізу тематичної спрямованості й особливостей поширення на республіканському/регіональному рівні. Із цього приводу Олександр Спанатій справедливо відзначає, що «український самвидав досі є недостатньо вивченим», а «окремі праці дослідників не дають загального уявлення про розвиток і еволюцію цього явища»³. Джерельна основа статті – матеріали самвидаву, присвячені військово-політичній історії України кінця 80-х – початку 90-х років ХХ ст.

Мета статті – визначити джерелознавчий потенціал українського самвидаву, схарактеризувати особливості появи «неформальних» часописів, встановити географію їх поширення, ретроспективно проаналізувати висвітлення військово-політичних процесів в Українській РСР українськими «неформальними» виданнями. Методологія дослідження комплексу проблем, пов'язаних із появою та стрімким поширенням в Українській РСР самвидавної періодики (1987–1991) детермінована загальнонауковими (компаративний, діалектичний, структурно-функційний та ін.) і спеціально історичними (історико-генетичний, історико-порівняльний, історико-типологічний, історико-системний та ін.) методами. Підготовка розвідки видається неможливою без використання принципів історизму, послідовності, наукового плюралізму, об'єктивності, системності та всебічності. Наукова новизна полягає у постановці проблеми, яка раніше не була предметом спеціального наукового дослідження: у статті розглянуто питання особливостей створення та поширення самвидаву в Українській РСР, проаналізовано висвітлення на їх сторінках військово-політичних процесів у республіці в останні роки існування СРСР.

¹ Бойко О. Україна в 1985–1991 рр.: основні тенденції суспільно-політичного розвитку: монографія. Київ: ІПіЕНД, 2002. 306 с.; Гарань О. Від створення Руху до багатопартійності. Київ: Вид-во Т-ва «Знання України», 1992. 48 с.; Литвин В. Політична арена України. Дійові особи та виконавці. Київ: Абрис, 1994. 496 с.; Русначенко А. Національно-визвольний рух в Україні: середина 1950-х – початок 1990-х років. Київ: Вид-во ім. О. Теліги, 1998. 720 с.; Муравський О. Західні землі України: шлях до незалежності. Львів, 2011. 268 с.

² Апальков М., Муравський О. Військово-політичні аспекти діяльності Львівської обласної ради (1990–1991). *Військово-науковий вісник*. 2019. Вип. 32. С. 33–42; Chura V. National Revival in the Pre-Carpathians at the turn of the 80^s – 90^s of the XX century in the Light of the Communist Press Vision. *Схід. Серія: Історія*. 2013. Вип. 6 (126). С. 259–264; Муравський О. Вибори 1989 р. до Верховної ради СРСР: специфіка Львівщини. *Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність*. Львів, 2012. Вип. 21. С. 585–589.

³ Спанатій О. Український самвидав 1956–1965 pp. URL: <http://www.isl.lviv.ua/wp-content/uploads/Zb/NDI2010/JRN/PDF/9.pdf>

Згідно з підрахунками українських науковців, на зламі 80–90-х років ХХ ст. в Українській РСР зафіксовано понад 1 300 назв самвидавної періодики⁴. Швидкому поширенню «неформальної» преси сприяли кілька чинників, базовими з яких стали: суспільний попит на об'єктивну незаідеологізовану інформацію; підвищення технічного рівня підпільних друкарень, що сприяло появі великотиражного друку; зв'язок українських «неформалів» із громадсько-політичними організаціями Прибалтики, звідки самвидав поширювався територією Української РСР; зменшення тиску силових структур на «неформальні» громадсько-політичні інституції; стрімке зростання кількості опозиційних до влади товариств тощо⁵.

Останній чинник чи не найважливіший, оскільки саме завдяки опозиційним до компартії України громадсько-політичним структурам самвидав набув в Українській РСР справді масовості. «В Україні розвиток самодіяльної активності, ініційований процесами гласності та перебудови, сприяв утворенню об'єднань та груп поза компартійним впливом, – відзначав Костянтин Левчук. – З 1986 року комсомол та правоохоронні органи припиняють переслідувати молодіжні неформальні групи... Водночас, влада не була підготовлена до співпраці з об'єднаннями культурологічно-просвітницького, екологічного, правозахисного спрямування. Утворення УКК, “Товариства Лева”, УГС, екологічних організацій засвідчило закономірний етап подальшої структуризації неформального руху на місцевому рівні та зростання впливу творчої інтелігенції та колишніх дисидентів на суспільно-політичні процеси в Україні»⁶.

Проте, розглядаючи період перебудови, гласності й демократизації (1985–1991), можна виділити два етапи в поширенні самвидавної періодики на теренах України: 1) 1987–1988 рр. – нечисленна «неформальна» преса присвячувала більшість статей культурно-просвітнім, екологічним, молодіжним, історичним, соціально-економічним подіям і процесам, не приділяючи належної уваги політичному життю; 2) 1989–1990 рр. – більшість «неформальної» періодики в умовах багатопартійності та позбавлення КПУ монополії на владу «політизується» та набуває яскраво вираженого антикомуністичного забарвлення.

Андрій Когут справедливо відзначав, що «навіть у 1988 році, коли почала з'являтися неформальна преса, КДБ [Комітет державної безпеки – П. Т.] достатньо активно працювало для того, щоб це зробити неможливим. Воно намагалося вилучати самвидавні й неформальні видання»⁷. Із цих причин самвидав на першому етапі не набув широкого поширення. Серед «неформальних» часописів того часу політичні процеси в Українській РСР фрагментарно висвітлював «Український вісник», видання якого було відновлено в 1987 р. зусиллями В'ячеслава Чорновола та середовища дисидентів з Української Гельсінської спілки (УГС)⁸. «Автори приносили свої матеріали, Чорновіл їх переглядав і вносив правки. Потім тексти доходили до кількох людей, які крізь десять листів копії штампували журнал.

⁴ Самвидав: «Сам пишу, сам друкую, сам поширюю, сам за це сиджу в тюрмі». URL: <https://chytomo.com/samvydav-sam-pyshu-sam-drukuiu-sam-poshyriuiu-sam-za-tse-sydzhu-v-tiurmi/>

⁵ Спанатій О. Український самвидав...

⁶ Левчук К. Громадські організації України: створення та діяльність (1985–1996 рр.). Вінниця, 2009. С. 85.

⁷ Березницька І. Як українці 50 років тому боролися за свободу, передаючи самодруки з рук в руки. *Радіо свобода*. 2018. 4 серпня. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/29406760.html>

⁸ Муравський О. Західні землі України... С. 67.

Кур'єрська робота була покладена на сина В'ячеслава – Тараса», – пригадували сучасники подій⁹. Перший номер був присвячений пам'яті Василя Стуса¹⁰.

Часопис позиціонував себе як опозиційний до влади друкований орган УГС, публікував матеріали, які стосувалися проблеми відновлення боротьби за відродження української державності, поточного політичного моменту¹¹. За словами Олени Мельникової, у випусках журналу підіймали проблеми обмеження прав українців, ув'язнення представників інтелігенції, русифікації, порушення свободи слова й інших демократичних прав людини, судові та позасудові репресії в Україні, різні акції протесту, адміністративні переслідування тощо¹². За її ж спостереженнями, суспільно-політичній тематиці відповідали тільки 15,68 % текстів, водночас правозахисній – 13,6 %, релігійній – 2,57 %, літературознавчій – 5,67 %, культурній – 9,5 %, мовознавчій – 0,26 %, історичній – 3,85 %, освітній – 1,28 %, редакційній – 3,89 %, етнографічній – 0,26 %, мистецтвознавчій – 0,26 %, іншим – 43,18 %¹³.

Докорінні зміни в тематичному наповненні самвидавної періодики спостерігаємо під час другого періоду, який ознаменувався масштабним кількісним зростанням «неформальних» громадсько-політичних товариств, а згодом і політичних партій. Саме 1989 р. став часом масового тиражування самвидавної періодики, головними центрами її поширення – Львів і Київ, що, знову ж таки, пояснюється процесом швидкої політизації населення у цих регіонах і сприятливим ґрунтом для поширення опозиційних ідей.

Щодо Львова, то значний вплив на розвиток суспільно-політичних процесів у регіоні мав часопис Товариства Лева «Поступ» (засновник – Олександр Кривенко), перші номери якого видавали багатотисячними тиражами. «Раз на два тижні до Львова приїжджали люди зі всієї області на провід Народного Руху. Там і продавали “Поступ”... – читаємо у спогадах очевидців подій. – Грошей у видання вистачало не тільки на зарплату головному редактору (40 рублів) і друкарці, а й кур'єрам – їм оплачували не тільки квитки на літак, при необхідності, а й добові. Відсоток із заробітку газети йшов “Товариству Лева”... Пізніше “Поступ” почав виходити десятитисячними тиражами і відіграв значну роль у перемозі галицьких націонал-демократів у місцевих виборах 1990 року...»¹⁴.

Не поступалося у конкуренції часопису «Поступ» інше видання «неформалів» (УГС) – щомісячник «Голос відродження» (головний редактор – Сергій Набока). Олексій Сімончук відзначав, що «Голос відродження» одразу ж став популярним виданням. Його вихоплювали з рук, а десятитисячний тираж розходився за кілька днів. Керівництво УГС не відразу захотіло видавати власну газету, незважаючи на те, що Набока постійно казав, що їм потрібен «бойовий листок». Коли він зрозумів, що

⁹ Сімончук О. Опозиційні видання 1960-х – 90-х рр. URL: <https://wisecow.com.ua/zhurnalistika/zhurnal%D1%96stika-z-mikoloyu-veresnem-ta-yur%D1%96%D1%94m-makarovim/opoziczijni-vidannya-1960-70-x-rokiv.html>

¹⁰ Там само.

¹¹ Чорновіл В. Твори: у 10-ти т. / упоряд. В. Чорновіл. Київ: Смолоскип, 2006. Т. 3. С. 61.

¹² Мельникова О. Особливості дисидентських комунікацій в Україні 1960 – початку 1990-х рр.: дис. ... канд. наук із соціальних комунікацій: 27.00.01 / Дніпровський національний університет імені Олеся Гончара. Дніпро, 2018. С. 85.

¹³ Там само. С. 142.

¹⁴ Сімончук О. Опозиційні видання 1960-х – 90-х рр. ...

треба брати ситуацію у свої руки, то почав сам писати вдома тексти, а його дружина вирізала їх і клеїла. Разом вони зробили макет і журналіст потаємно повів його до Вільнюса і там за 100 руб. зробив пробні тисячу примірників «Голосу відродження»¹⁵.

Щодо інших тогочасних видань політичного спрямування виокремлю такі «неформальні» часописи, як «Гомін перебудови» (2 випуски, 1987), «Альтернатива» (12 випусків, 1988), «Львівські новини» (57 випусків, 1989–1991), «Український час» (3 випуски, 1989). Додам, що ці й інші видання, які побачили світ завдяки членам УГС, УРП (Української республіканської партії), НРУ (Народного руху України), знаходимо в ЦДАГО України (Центральному державному архіві громадських об'єднань України). Зокрема у фонді 271 (Оп. 2.) представлені такі: «Львівські новини», вип. 1 (3) (Спр. 2); «Голос відродження», спеціальний випуск, ч. 5, 6 (Спр. 10); «Вільна думка», видання Волинської філії УГС (Спр. 11); «Соборність», міжрегіональний вісник УРП, ч. 4, 7, 9 (Спр. 15); «Визволення», часопис секретаріату УРП (Спр. 21) тощо.

Важливо наголосити на доволі низькій якості друку самвидаву, адже їх тиражували, де факто, «кустарним» способом. До прикладу, Юрій Андрухович у романі «Таємниця» детально описав появу першого числа газети НРУ «Галичина» (Івано-Франківськ): «У мене [Андруховича – П. Т.] єдиного вдома була друкарська машинка. Знаєш, як робилася наша газета? Я відшпарював усі тексти на своїй машинці, на звичайному форматі А-4, передавав їх Миколі [Яковині – П. Т.], той відтинав від них ножицями береги, робив з цього щось типу газетних колонок і наклеював на великі формати ватману. Тоді це почастино, тобто пошпальтно знімалося на якомусь не знаному мені ксероксі з відповідним зменшенням. Здається, це робилося вже не в нас і навіть не у Львові, а десь чи то у Литві, чи в Латвії»¹⁶. З цього приводу Олег Коцарев зауважував, що неформальна періодика – це особливий стиль і дух: шрифти друкарських машинок чи перших комп'ютерів; мальовані від руки заголовки та назви видань; специфічний задержуватий публіцистичний тон і стиль; розмаїта тематика й політична орієнтація¹⁷.

Хоча якість друку самвидаву була доволі сумнівною, значення «неформальної» преси у процесі національно-духовного пробудження українського народу важко переоцінити. Тематичний спектр публікацій корегувала гострота політичного моменту. У 1989 р., до появи перших опозиційних політичних партій, творцями «неформальної» періодики політичного спрямування були здебільша різні громадсько-політичні організації, які вийшли з-під опіки КПУ та ВЛКСМ (Всесоюзної ленінської комуністичної спілки молоді). Це, передусім, – Товариство Лева, «Меморіал», Товариство української мови (ТУМ), «Зелений світ», Спілка незалежної української молоді, «Громада», Студентське братство, Українська студентська спілка (УСС), численні локальні товариства обласного та районного рівнів.

У публікаціях в самвидаві громадсько-політичні організації намагалися привернути увагу суспільства до наболілих проблем того часу: репресіях КПУ над відомими опозиційними діячами, дисидентами; відсутності громадянського суспільства

¹⁵ Сімончук О. Опозиційні видання 1960-х – 90-х рр. ...

¹⁶ Кіпіані В. У пошуках самвидаву. *Український журнал*. 2009. № 4. URL: <http://ukrzurnal.eu/ukr.archive.html/371/>

¹⁷ Коцарев О. Згадати 80-ті – 90-ті. *День*. 2018. 2 серпня. URL: <https://day.kyiv.ua/uk/article/ukrayinci-chytayte/zgadatyi-80-ti-90-ti>

й необхідності консолідації національно свідомої еліти; «колоніальній політиці ЦК КПРС» і соціально-економічних негараздах, зумовлених політичними чинниками тощо. Окрема рубрика самвидаву – ознайомлення читачів із програмними засадами діяльності кожної з організацій, проведеними заходами, інтерв'ю з українськими опозиційними громадсько-політичними діячами. Яскравий приклад таких документів – «СНУМ. Програма і статут»¹⁸, «Декларація Львівської регіональної організації НРУ»¹⁹, «Як виникла і діє Українська Гельсінська Спілка»²⁰, «Українська Народно-Демократична Ліга. Декларація»²¹, «Установчий з'їзд УСС»²² та ін.

«Неофіційні газети, журнали та інші видання останніх років існування Радянського Союзу за своєю суттю, методами створення загалом були подібними до дисидентського самвидаву шістдесятих і пізніших “застійних” років, – зауважував О. Коцарев. – Головна ж різниця полягала в тому, що за це тепер не переслідували так сильно, як раніше. Пізня “перебудова” була часом, коли радянська владна вертикаль сипалася на очах і вже не викликала панічного жаху. Відтак, кількість нелегальних (але вже не підпільних!) альтернативних видань щомісяця зростала мало не в геометричній прогресії...»²³.

Вибори до Верховної Ради Української РСР і місцевих органів влади (березень 1990 р.) стимулювали появу серії статей, присвячених: агітації за новостворений демократичний блок (його ядро склали опозиційні до КПУ громадсько-політичні інституції на чолі з НРУ); критиці програмних принципів компартії України; програмам окремих кандидатів, які балотувалися до Верховної Ради Української РСР та місцевих радянських органів влади; інформації про проведені мітинги, демонстрації, різні акції непокори тощо. Значно радикальніший тон статей самвидаву спостережено після перемоги в окремих західноукраїнських областях національно-демократичних сил і формування у Верховній Раді Української РСР опозиційного блоку – Народної Ради. Серед таких: «Перша перемога демократії»²⁴, «То за який же ми Союз?»²⁵, «Боротися й перемагати»²⁶, «Звернення до українського народу»²⁷, «До громадян України»²⁸, «Люди мають знати правду»²⁹, «Ні новому союзному договору!»³⁰ тощо.

Нова сторінка в історії українського самвидаву пов'язана з утворенням перших політичних партій в Українській РСР. На лютовому 1990 р. Пленумі ЦК КПРС було забрано ст. 6 із тексту Конституції СРСР («керівною і направляючою силою радянського суспільства, ядром його політичної системи, державних і суспільних

¹⁸ СНУМ. Програма і статут. *Молода Україна*. 1989. № 1.

¹⁹ Декларація Львівської регіональної організації НРУ. *Голос Карпат*. 1989. № 3. С. 2.

²⁰ Чорновіл В. Як виникла і діє Українська Гельсінська Спілка. *Голос відродження*. 1989. № 1. С. 2.

²¹ Українська Народно-Демократична Ліга. Декларація. *Бюлетень. Видання Української Народно-Демократичної Ліги*. 1989. № 1. С. 2.

²² Установчий з'їзд УСС. *Свобода*. 1990. № 1. С. 1.

²³ Коцарев О. Згадати 80-ті – 90-ті. ...

²⁴ Перша перемога демократії. *Голос Карпат*. 1990. № 1 (11). С. 1.

²⁵ Ємець О. То за який же ми Союз? *Голос України*. 1991. 1 лютого. С. 3.

²⁶ Боротися й перемагати. *Незалежність*. 1990. Вип. 6. С. 1.

²⁷ Звернення до українського народу. *Поклик волі*. 1990. [б. н.]. С. 4.

²⁸ До громадян України. *Тернистий шлях*. 1990. Вип. 7–8. С. 1.

²⁹ Люди мають знати правду. *Вісті Слобожанщини*. 1990. Вип. 3. С. 3.

³⁰ Ні новому союзному договору. *Досвітні вогні*. 1990. Вип. 7. С. 1.

організацій є Комуністична партія Радянського Союзу»³¹, що легалізувало процес появи політичних партій. Уже незабаром, 7–8 квітня 1990 р., відбувся установчий з'їзд політичної партії ДСУ (Державної самостійності України), 21–22 квітня – УХДФ (Українського християнсько-демократичного фронту), який задекларував утворення УХДП (Української християнсько-демократичної партії), 30 квітня на базі УГС утворено УРП, 1 липня – УМА (Українську міжпартійну асамблею) тощо³².

Кожна з політичних сил мала власні «неформальні» видання, основне завдання яких полягало у пропагуванні цінностей кожної з політичних сил. Для дослідників політичної історії України партійний самвидав цікавий насамперед завдяки публікації програмних документів партій. Як приклад – «Заява Народного Руху України за перебудову»³³, «Заява УНП»³⁴, «Звернення з'їзду УХДП до народу України»³⁵, «Із програми і статуту УХДП»³⁶, «Маніфест Демократичної партії України»³⁷, «Основні положення програми та Статуту ДСУ»³⁸, «Політична заява Міжпартійної Асамблеї»³⁹, «Програма Української Радикальної Партії»⁴⁰, «Програма Української Республіканської партії»⁴¹ та ін.

Наголошу, що в досліджуваній період український самвидав значну увагу приділяв проблемі вірмено-азербайджанського (нагірно-карабаського) конфлікту (під час якого в регіоні загинуло 30 000 осіб, понад мільйон були змушені втікати⁴²) та наслідкам війни Радянського Союзу в Афганістані (офіційні безповоротні втрати особового складу радянської армії становили 14 427 осіб, КДБ – 576, МВС (Міністерства внутрішніх справ) – 28 загиблими і зниклими без вісті; поранено – 49 984 осіб, полонених – 312, інтернованих – 18; поранення і контузії отримали понад 53 000 осіб)⁴³. Зазначена тематика поєднувалася з тезою про необхідність створення національних збройних сил і заборони відбування строкової військової служби громадянами Української РСР за межами республіки. Із численних статей цієї тематичної ніші виокремлю: «Бойкот окупаційної армії»⁴⁴, «Всеукраїнський з'їзд солдатських матерів»⁴⁵, «Комітет зі створення українських Збройних

³¹ Гай-Нижник П. Виникнення перших політичних партій в УРСР, утворення Народного Руху України та його позиція щодо Союзного договору (1989–1991 рр.). *Гілея: науковий вісник*: зб. наук. праць. Київ, 2012. Вип. 57. С. 130.

³² Пальшков К. Проблеми становлення багатопартійності в Україні. URL: <http://dspace.onua.edu.ua/bitstream/handle/11300/751/Pal%27shkov%20Problemy%20stanovlennya%20bahatopar.pdf?sequence=1&isAllowed=y>

³³ Заява Народного Руху України за перебудову. *Тернове поле*. 1990. № 5 (9). С. 2.

³⁴ Заява УНП. *Вісник Української національної партії*. 1990. № 3. С. 2.

³⁵ Звернення з'їзду УХДП до народу України. *Воскресіння*. 1990. № 1. С. 1.

³⁶ Із програми і статуту УХДП. *Досвітні вогні*. 1990. № 5. С. 9.

³⁷ Маніфест Демократичної партії України. *Літературна Україна*. 1990. 31 травня. С. 2.

³⁸ Основні положення програми та Статуту ДСУ. *Поклик Волі*. 1990. [Спецвипуск]. С. 3.

³⁹ Політична заява Міжпартійної Асамблеї. *Золоті ворота*. 1990. № 5. С. 3.

⁴⁰ Програма Української Радикальної Партії. *Досвітні вогні*. 1990. № 4. С. 4.

⁴¹ Програма Української Республіканської партії. *Голос відродження*. 1990. № 6. С. 5.

⁴² Нагірний Карабах: 30 років протистояння (хронологія конфлікту). URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/29064079.html>

⁴³ Реальні втрати у афганській війні. Війна в Афганістані. Історія питання. URL: <https://hiddenshell.ru/uk/realnye-poteri-v-afganskoi-voine-voina-v-afganistane-istoriya-voprosa/>

⁴⁴ Бойкот окупаційної армії. *Молода Україна*. 1990. № 7. С. 4–6.

⁴⁵ Всеукраїнський з'їзд солдатських матерів. *Тернистий шлях*. 1990. № 7–8. С. 5.

Сил»⁴⁶, «Чи матимуть радянські республіки власні армії?»⁴⁷, «Служити в Україні або ніде!»⁴⁸, «Суверенній Україні-суверенну армію»⁴⁹, «Ні службі в окупаційній армії!»⁵⁰, «Ще раз про Збройні Сили»⁵¹ та ін.

Отже, самвидав – яскрава феноменальна сторінка українського національно-демократичного руху кінця 80-х – початку 90-х років ХХ ст. Варто погодитися зі сучасними дослідниками, які відзначають, що у цей період «політична ситуація в СРСР змінилася. Перебудова створила умови, в яких запити широкої публіки до нової інформації значно перевищували те, що могла запропонувати офіційна преса. Водночас, суворі покарання за “інакомисліє” дещо втратили свою невідворотність. Як результат, у 1980 – поч. 90-х рр. почали виходити численні видання неофіційної преси»⁵². В умовах наростання конфронтації національно-демократичних сил із компартією України значну увагу самвидав приділяв військово-політичній тематиці, зокрема дискредитації комуністичної ідеології, практичної діяльності КПУ, обґрунтовував невідворотність ідей відновлення української державності.

REFERENCES

Apalkov, M., & Muravskiy, O. (2019). Viiskovo-politychni aspekty diialnosti Lvivskoi oblasnoi rady (1990–1991). *Viiskovo-naukovyi visnyk*, 32, 33–42 [in Ukrainian].

Bereznitska, I. (2018, Serpen 4). Yak ukraintsi 50 rokiv tomu borolysia za svobodu, peredaiuchy samodruky z ruk v ruku. *Radio svoboda*. Retrieved from <https://www.radiosvoboda.org/a/29406760.html> [in Ukrainian].

Boiko, O. (2002). *Ukraina v 1985–1991 rr.: osnovni tendentsii suspilno-politychnoho rozvytku: monohrafiia*. Kyiv: IPIEND [in Ukrainian].

Boikot okupatsiinoi armii. (1990). *Moloda Ukraina*, 7, 4–6 [in Ukrainian].

Borotysia yu peremahaty. (1990). *Nezalezhnist*, 6, 1 [in Ukrainian].

Chernyshov, S. (1990). Ni sluzhbi v okupatsiinii armii. *Nezalezhnist*, 6, 6 [in Ukrainian].

Chornovil, V. (1989). Yak vynykla i diie Ukrainska Helsinska Spilka. *Holos vi-drodzhennia*, 1, 2 [in Ukrainian].

Chornovil, V. (2006). *Tvory: u 10-ty t.* (V. Chornovil, Comp.) (Vol. 3). Kyiv: Smoloskyp [in Ukrainian].

Chura, V. (2013). National Revival in the Pre-Carpathians at the turn of the 80^s – 90^s of the XX century in the Light of the Communist Press Vision. *Skhid. Seriia: Istoriiia*, 6 (126), 259–264 [in English].

Deklaratsiia Lvivskoi rehionalnoi orhanizatsii NRU. (1989). *Holos Karpat*, 3, 2 [in Ukrainian].

Do hromadian Ukrainy. (1990). *Ternystyi shliakh*, 7–8, 1 [in Ukrainian].

⁴⁶ Комітет зі створення українських Збройних Сил. *Дзвін пробудження*. 1990. № 2. С. 1, 3.

⁴⁷ Лук'яненко Л. Чи матимуть радянські республіки власні армії? *Досвітні вогні*. 1990. № 7. С. 7.

⁴⁸ Мельник А. Служити в Україні або ніде! *Незалежність*. 1991. [Спецвипуск]. С. 1.

⁴⁹ Прихильний В. Суверенній Україні-суверенну армію. *Наша доба*. 1990. № 1. С. 4.

⁵⁰ Чернишов С. Ні службі в окупаційній армії. *Незалежність*. 1990. № 6. С. 6.

⁵¹ Шухевич Ю. Ще раз про Збройні Сили. *Українське юнацтво*. 1990. № 6. С. 6–7.

⁵² Український періодичний самвидав і неформальна преса 1964–1991. *Харківська правозахисна група. Інформаційний портал «Права людини в Україні»* 2008. 25 вересня. URL: <http://khpg.org/1222329902>

Hai-Nyzhnyk, P. (2012). Vynyknennia pershykh politychnykh partii v URSSR, utvorennia Narodnoho Rukhu Ukrainy ta yoho pozytsiia shchodo Soiuznogo dohovoru (1989–1991 rr.). *Hileia: naukovyi visnyk*, 57, 130 [in Ukrainian].

Haran, O. (1992). *Vid stvorennia Rukhu do bahatopartiinosti*. Kyiv: Vyd-vo T-va «Znannia Ukrainy» [in Ukrainian].

Iz prohramy i statutu UKhDP. (1990). *Dosvitni vohni*, 5, 9 [in Ukrainian].

Kipiani, V. (2009). U poshukakh samvydavu. *Ukrainskyi zhurnal*, 4. Retrieved from <http://ukrzurnal.eu/ukr.archive.html/371/> [in Ukrainian].

Komitet zi stvorennia ukrainskykh Zbroinykh Syl. (1990). *Dzvin probudzhennia*, 2, 1–3 [in Ukrainian].

Kotsarev, O. (2018, Serpen 2). Zhadaty 80-ti–90-ti. *Den*. Retrieved from <https://day.kyiv.ua/uk/article/ukrayinci-chytayte/zgadaty-80-ti-90-ti> [in Ukrainian].

Levchuk, K. (2009). *Hromadski orhanizatsii Ukrainy: stvorennia ta diialnist (1985–1996 rr.)*. Vinnytsia [in Ukrainian].

Liudy maiut znaty pravdu. (1990). *Visti Slobozhanshchyny*, 3, 3 [in Ukrainian].

Lukianenko, L. (1990). Chy matymut radianski respubliky vlasni armii? *Dosvitni vohni*, 7, 7 [in Ukrainian].

Lytvyn, V. (1994). *Politychna arena Ukrainy. Diiovi osoby ta vykonavtsi*. Kyiv: Abrys [in Ukrainian].

Manifest Demokratychnoi partii Ukrainy. (1990, Traven 31). *Literaturna Ukraina*, 2 [in Ukrainian].

Melnyk, A. (1991). Sluzhyty v Ukraini abo nide! *Nezalezhnist [Spetsvypusk]*, 1 [in Ukrainian].

Melnykova, O. (2018). *Osoblyvosti dysydentskykh komunikatsii v Ukraini 1960 – pochatku 1990-kh rr.* [Features of dissident communications in Ukraine 1960 – early 1990s] (*Candidate's thesis*). Dnipro [in Ukrainian].

Muravskiy, O. (2011). *Zakhidni zemli Ukrainy: shliakh do nezalezhnosti*. Lviv [in Ukrainian].

Muravskiy, O. (2012). Vybory 1989 r. do Verkhovnoi rady SRSR: spetsyfika Lvivshchyny. *Ukraina: kulturna spadshchyna, natsionalna svidomist, derzhavnist*, 21, 585–589 [in Ukrainian].

Nahirnyi Karabakh: 30 rokiv protystoiannia (khronolohiia konfliktu). (2018, Liutyi 27). *Radio Svoboda*. Retrieved from <https://www.radiosvoboda.org/a/29064079.html> [in Ukrainian].

Ni novomu soiuznomu dohovoru. (1990). *Dosvitni vohni*, 7, 1 [in Ukrainian].

Osnovni polozhennia prohramy ta Statutu DSU. (1990). *Poklyk Voli [Spetsvypusk]*, 3 [in Ukrainian].

Palshkov, K. (2013). Problemy stanovlennia bahatopartiinosti v Ukraini. *Aktualni problem polityky*, 49, 111–119. Retrieved from <http://dspace.onua.edu.ua/bitstream/handle/11300/751/Pal%27shkov%20Problemy%20stanovlennya%20bahatopar.pdf?sequence=1&isAllowed=y> [in Ukrainian].

Persha peremoha demokratii. (1990). *Holos Karpat*, 1 (11), 1 [in Ukrainian].

Politychna zaiava Mizhpartiinoi Asamblei. (1990). *Zoloti vorota*, 5, 3 [in Ukrainian].

Prohrama Ukrainskoi Radykalnoi Partii. (1990). *Dosvitni vohni*, 4, 4 [in Ukrainian].

Prohrama Ukrainskoi Respublikanskoi partii. (1990). *Holos vidrozhennia*, 6, 5 [in Ukrainian].

Prykhylnyi, V. (1990). Suverennii Ukraini – suverennu armiiu. *Nasha doba*, 1, 4 [in Ukrainian].

Realni vtraty u afhanskii viini. Viina v Afhanistani. Istoriiia pytannia. Retrieved from <https://hiddenshell.ru/uk/realnye-poteri-v-afganskoi-voine-voina-v-afganistane-istoriya-voprosa/> [in Ukrainian].

Rusnachenko, A. (1998). *Natsionalno-vyzvolnyi rukh v Ukraini: seredyna 1950-kh – pochatok 1990-kh rokiv*. Kyiv: Vyd-vo im. O. Telihy [in Ukrainian].

Samvydav: «Sam pyshu, sam drukuiiu, sam poshyriuuu, sam za tse sydzhu v tiurmi». Retrieved from <https://chytomo.com/samvydav-sam-pyshu-sam-drukuiiu-sam-poshyriuuu-sam-za-tse-sydzhu-v-tiurmi/> [in Ukrainian].

Shukhevych, Yu. (1990). Shche raz pro Zbroini Syly. *Ukrainske yunatstvo*, 6, 6–7 [in Ukrainian]

Simonchuk, O. Opozytsiini vydannia 1960-kh – 90-kh rr. Retrieved from <https://wise-cow.com.ua/zhurnalistika/zhurnal%D1%96stika-z-mikoloyu-veresnem-ta-yur%D1%96%D1%94m-makarovim/opoziczijni-vidannya-1960-70-x-rokiv.html> [in Ukrainian].

SNUM. Prohrama i statut. (1989). *Moloda Ukraina*, 1 [in Ukrainian].

Spanatii, O. Ukrainskiyi samvydav 1956–1965 rr. Retrieved from <http://www.isl.lviv.ua/wp-content/uploads/Zb/NDI2010/JRN/PDF/9.pdf> [in Ukrainian].

Ukrainska Narodno-Demokratychna Liha. Deklaratsiia. Biuletten. (1989). *Vydannia Ukrainskoi Narodno-Demokratychnoi Lihy*, 1, 2 [in Ukrainian].

Ukrainskyi periodychnyi samvydav i neformalna presa 1964–1991. (2008, Veresen 25). *Kharkivska pravozakhysna hrupa. Informatsiynyi portal «Prava liudyny v Ukraini»*. Retrieved from <http://khp.org/1222329902> [in Ukrainian].

Ustanovchyi zizd USS. (1990). *Svoboda*, 1, 1 [in Ukrainian].

Vseukrainskyi zizd soldatskykh materiv. (1990). *Ternystyi shliakh*, 7–8, 5 [in Ukrainian].

Yemets, O. (1991, Liutyi 1). To za yakyi zhe my Soiuz? *Holos Ukrainy*, 3 [in Ukrainian].

Zaiava Narodnoho Rukhu Ukrainy za perebudovu. (1990). *Ternove pole*, 5 (9), 2 [in Ukrainian].

Zaiava UNP. (1990). *Visnyk Ukrainskoi natsionalnoi partii*, 3, 2 [in Ukrainian].

Zvernennia do ukrainskoho narodu. (1990). *Poklyk voli*, 4 [in Ukrainian].

Zvernennia zizdu UKhDP do narodu Ukrainy. (1990). *Voskresinnia*, 1, 1 [in Ukrainian].

Pavlo TKACHUK

PhD Student

Department of Humanities

Hetman Petro Sahaidachnyi National Army Academy

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-2601-2742>

e-mail: tkachuk90@ukr.net

SAMIZDAT PERIODICALS AS A SOURCE OF RESEARCHING MILITARY AND POLITICAL HISTORY OF UKRAINE IN THE LATE '80S - EARLY '90S OF THE 20TH CENTURY

The paper analyzes the content of samizdat («informal») periodicals of the Perestroika, Glasnost, democratization in the USSR periods (the late '80s – early '90s of the 20th century), in particular emphasizing its significant source potential while studying complex problems of the military and political history of the Ukrainian SSR. Traits of samizdat as a historical source are determined, the emergence specifics of such «informal» magazines are clarified, the distribution geography is defined, the coverage of military-political processes in the USSR by Ukrainian «informal» periodicals is retrospectively analyzed. As noted, samizdat is a unique phenomenon in the contemporary history of Ukraine, one of the defining sources in studying the then socio-political processes and military history, and the emergence of this press is associated with «informal» socio-political organizations that contributed to its spread. In the absence of access to official media, socio-political organizations, oppositional to the Communist Party of Ukraine, used the «informal» press as one of the main means of communication with the population to debunk government myths in national history, culture, politics of the past and modernity. The topic focus of the publications was adjusted by the purpose of «informal» societies' activities, quality of the editorial boards, sharpness of a political moment. As concluded, during the growing confrontation of national democratic forces with the CPU, samizdat paid considerable attention to military-political issues, including discrediting communist ideology, the CPU's practical activities, and justified the Ukrainian statehood and national armed forces restoration inevitability.

Keywords: samizdat, Ukrainian SSR, «informals», Perestroika, military-political history of Ukraine.

Оксана ГОДОВАНСЬКА

*кандидат історичних наук, старший науковий співробітник
відділу соціальної антропології*

Інституту народознавства НАН України

старший викладач

кафедри історії, музеєзнавства та культурної спадщини

Національного університету «Львівська політехніка»

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-8297-2414>

e-mail: oksana.m.hodovanska@lpnu.ua

СТРАХ ЯК ДІЄВИЙ ЕЛЕМЕНТ РАДЯНСЬКОЇ СОЦІАЛЬНОЇ ІНЖЕНЕРІЇ У ВЧИТЕЛЬСЬКОМУ ПОВСЯКДЕННІ (на основі автобіографічних наративів)

На основі записаних усноїсторичних наративів із залученням архівних документів проаналізовано механізми контролю, регламентування професійного життя вчителів та їхнього повсякденного буття за межами школи. Акцентовано увагу на страху, що був одним із найбільш дієвих елементів радянської соціотехніки та став впливовим механізмом, який підкорював, придушував усілякі вияви вільнодумства, розвивав різні психологічні комплекси, деформував модель поведінки аж до набуття рис віктимності. На основі мікроаналізу текстових сегментів автобіографічних наративів, інтерпретовано вияви страху в житті вчителів сільської Галичини. Вказано, що радянська соціотехніка мала на меті не тільки контроль чи залякування вчителів, а й «упорядкування», насамперед, їхнього професійного, а також і повсякденного життя. Описано радянську соціотехніку як тоталітарну, а згодом суспільно закриту систему, що мала більше можливостей для «роботи» зі своїм населенням, і це давало їй можливість досягти у «програмуванні» поведінки людей значних успіхів.

Констатовано, що побутові практики були об'єктами культурної політики та предметом контролю з боку державних і партійних органів радянської влади. Водночас, будучи «об'єктами» радянської соціотехніки, вчителі, як і пересічні громадяни УРСР, могли симулювати потрібні емоції, слова та життєві стилі, «навчались» абстракції, секуляризації, індивідуалізації від надмірної публічності, контролю чи «режимних параметрів».

Простежено поступове «аритмічне» зниження, серед різних прошарків українського радянського суспільства, «рівня» страху, починаючи з кінця 60-х років ХХ ст. Зазначено, що вияви особистої активності та колективної відваги почастишали, проте радянська соціотехніка й надалі плекала занижену самооцінку, комплекс меншовартості, безпорадність, страх перед представниками влади, схильність до залежної поведінки, ослаблене почуття національної солідарності.

Ключові слова: страх, радянська соціотехніка, автобіографічні наративи, вчителі, Галичина, повсякденне життя.

Радянський час – це той складний період нашої історії, коли територіальні одиниці України з відчутними відмінностями, сформованими внаслідок різних рамок умов розвитку, були силоміць «возз'єднані» в Українську Радянську Соціалістичну Республіку (УРСР). З огляду на цю передумову, у вивченні українського радянського досвіду суттєве значення має територіальна локалізація. Так, міркування багатьох дослідників і висновки різних проєктів вказують на те, що часова тривалість, способи й методи радянзації по всій території України були відмінними. Оксана Кісь, наприклад, стверджує, що існує відчутна відмінність у міркуваннях та особистому сприйнятті вад і переваг радянської влади. Предмет та глибина критики тієї влади чітко корелює з місцем проживанням й етнічною належністю¹. Локальне вивчення радянської історії дає змогу увиразнити радянськість, «не підганяючи» її під загальний штамп і шаблон. Фокус дослідження у публікації – вчителі радянського часу в селах Галичини*, яких в офіційних радянських документах, опираючись на сталінський вислів, трактували як «фалангу народних вчителів, що становить одну із найбільш необхідних частин великої армії трудящих нашої країни, які будують нове життя на основі соціалізму»².

Автобіографічний підхід, який часто використовують у дослідженні усної історії, особливо продуктивний для постановки проблеми статті. За влучним спостереженням О. Кісь, фактично, автобіографія – той ідеальний наратив, що дає найбільше поле для аналізу й інтерпретацій³. В автобіографічному підході центральний об'єкт дослідження – індивідуальне життя людини, пов'язане з її безпосереднім оточенням (мікросередовищем), а основними аспектами дослідження стають суб'єктивні роздуми про власне життя та соціальну реальність. Безумовна перевага автобіографічного методу – та, що він робить доступною процесуальність соціального життя, оскільки автобіографія представляє історію в розвитку⁴. Поглиблені автобіографічні інтерв'ю проливають світло на витоки прихованих поглядів, думок і вчинків людей, навіть якщо вони заявлені незначно або повністю замовчені. Перевага усної автобіографії над письмовою криється саме у способі її представлення, завдяки якому відкривається діапазон непрямих невербальних способів, що ними опитувані можуть висловити свої несвідомі, латентні, неартикульовані думки, а дослідники – зчитати їх. Така форма розповіді життєвого шляху – вкрай ефективний і важливий метод для дослідження тоталітарного й посттоталітарного українського

¹ Kis O. Telling the Untold: Representations of Ethnic and Regional Identities in Ukrainian Women's Autobiographies. (download. doc file). The Ukrainian coordinator of Women's Memory Project. URL: <http://www.womensmemory.net/english/news.asp> (дата звернення: 07.02.2019).

* Коронна земля Австро-Угорської імперії – Королівство Галичина і Лодомерія, Велике герцогство Краків, Герцогство Освенцім і Затор. У дослідженні територіальні межі окреслено т. зв. Східною Галичиною, що охоплювала українські етнічні землі. Сьогодні це цілком Львівська, Тернопільська й Івано-Франківська обл.

² Державний архів Львівської області (далі – Держархів Львівської обл.). Ф. Р-163. Оп. 4. Спр. 50. Арк. 33.

³ Кісь О. Усна історія: становлення, проблематика, методологічні засади. *Україна модерна*. Львів; Київ, 2006. Т. 11. С. 14.

⁴ Там само. С. 14–15.

суспільства. Десятиліттями радянський режим привчав людей сприймати лише офіційну версію історії – одну для всіх. Під тиском постійної пропаганди, живучи в атмосфері загальної підозри, люди навчилися тримати при собі свої спогади, часто травматичні та суперечливі офіційній версії минулого⁵.

У роботі про повсякденне життя я записую поглиблені автобіографічні інтерв'ю з жінками і чоловіками, що працювали вчителями в селах Галичини у післявоєнний період. Проте для підготовки цієї статті залучено тільки жіночі нарративи, з огляду на їх чисельну перевагу. І це тільки підтверджує фемінізацію вчительської праці в радянський час. Найбільший відсоток жінок у загальній чисельності робочих і службовців у середині 80-х років ХХ ст. був зафіксований у народній освіті – 75 %; бібліотекарі й бібліографи – 91 % тощо⁶.

Мета статті – увиразнення страху як одного з найдієвіших елементів радянської соціотехніки. Для її реалізації поставлено такі завдання: мікроаналіз текстових сегментів автобіографічного нарративу та на його основі інтерпретація виявів страху в повсякденному і професійному житті вчителів сільської місцевості Галичини.

Записуючи кількогодинні нарративи та працюючи з архівними документами, вивчаючи краєзнавчу й мемуарну літературу, можна спостерегти наявність механізмів контролю і регламентування не тільки професійного життя вчителів, а й їх повсякденного буття за межами школи. Тож запрошується гіпотеза про наявність соціальної інженерії у вчительському повсякденні, тобто в тій «царині» людського фізичного та духовного життя, де може видатися існувала цілковита особиста свобода вибору. При цьому термін «соціотехніка» використано в широкому значенні, що пропонує універсальний довідник – це як діяльність, спрямована на досягнення певної поведінки людьми чи спільнотами, так і мистецтво чи вміння результативно впливати на інших⁷. Учені вже звернули увагу на те, що радянська соціальна інженерія мала свої ознаки, будучи тоталітарною системою, більше можливостей для роботи з населенням, що давало змогу досягти у «програмуванні» його поведінки значних результатів. Незважаючи на те, що після смерті Йосипа Сталіна (იოსებ ჯუღაშვილი) можна зауважити «відмирання» «класичного» тоталітаризму у СРСР, однак до припинення існування цієї держави доводиться наполягати на існуванні закритого суспільства. Закритість в інформаційному сенсі у Радянському Союзі найперше забезпечувала цензура, як внутрішня (тобто самоцензура), коли сама людина розуміла, що саме треба писати і що не треба, так і зовнішня, коли функціював цілий соціальний інститут, який оцінював доцільність опублікування того чи того тексту чи доступність до будь-яких матеріалів⁸.

Радянська тематика – одна з топових у сучасних гуманітарних дослідженнях України, Росії, США, Німеччини, Польщі й інших країн світу. Аналізуючи радянський досвід із різного ракурсу, вчені прямо чи опосередковано заторкували

⁵ Кісь О. Усна історія... С. 18.

⁶ Стяжкіна О. Гендерні виміри радянської повсякденності 1960–1980-х років. *Краєзнавство*. 2010. № 3. С. 218. URL: <http://dspace.nbuv.gov.ua/handle/123456789/32063> (дата звернення: 07.02.2019).

⁷ Соціотехніка. URL: <http://slovopedia.org.ua/29/53409/21054.html> (дата звернення: 29.07.2021).

⁸ Почепцов Г. Інструментарій для роботи з сакральними об'єктами: від античних до радянських часів. *Політичний менеджмент*. 2008. № 3. С. 3. URL: https://ipiend.gov.ua/wp-content/uploads/2018/07/pocheptsov_instrumentarii.pdf (дата звернення: 05.08. 2021).

питання радянського менеджменту. Для підготовки цієї статті спонукальними були публікації Георгія Почепцова, у яких він аналізував і порівнював конструювання суспільства на радянському й американському прикладах⁹. Дослідження Ольги Гнатюк про життя в окупованому Львові, що описано в перспективі особистої історії, визначало специфічну радянську соціотехніку, яка мала на меті не тільки контролювати чи залякувати людей, а й найефективніше заповнювати їх дозвілля, щоб не допустити жодної іншої діяльності¹⁰. У роботі про соціально-психологічні та культурні наслідки Голодомору і сталінських репресій Ірина Рева розглядала методи, якими діяла радянська влада, з'ясувала їх вплив на світосприйняття українського суспільства й показала механізми формування радянської ідентичності¹¹. Натомість Олена Стяжкіна писала про людину, яка на власному досвіді освоювала, а разом із тим і створювала нову соціальність, у дивний спосіб поєднуючи архаїчні й модерні практики співжиття, увиразнювала провінційний варіант радянського проєкту з вербальним кодом (мови) радянського суспільства¹².

Радянська соціотехніка мала цілий набір компонентів, які використовувала, «працюючи» з тією чи тією верствою радянського суспільства: від технологій модифікації поведінки в концтаборі, де дорослу людину перетворювали на дитину, яка все мала робити за розкладом і з відповідного дозволу, а репресивний контроль повністю відбирав право вибору у в'язнів, до «м'якого» керування людьми через збори (виробничі, партійні, профспілкові й ін.), демонстрації, марші тощо.

Є всі підстави вважати, що серед управлінського інструментарію радянської соціотехніки страх, мабуть, був чи не найдієвішим і найтравматичнішим не для одного покоління українського суспільства. Не вдаватимуся у тонкощі тлумачення, послуговуватимуся простішим, коли під страхом розуміється емоція чи стан, що виникає в умовах біологічної чи соціальної загрози існуванню індивіда та спрямована на джерело реальної чи уявної небезпеки¹³.

Текстуальний аналіз усної історичної наративи зорієнтований на відтворення сенсу, який людина вкладає у свій конкретний життєвий досвід сьогодні, а також на вивчення тієї послідовності, у якій події розташовуються в оповіданні зараз, у теперішній час. Важливе в цьому контексті – усвідомлення структурної відмінності між тим, що людина пережила, й тим, що вона розповіла, а також розгляд розповіді як такої, що містить суб'єктивні інтерпретації та оцінки співрозмовників¹⁴. Оскільки зосереджуємося на аналізі й інтерпретації усної історичної наративи, то, як слушно зауважує Гелінада Грінченко, оптимальною є комбінація декількох підходів із акцентом на розгляді інтерв'ю не як інструменту для передання правди,

⁹ Почепцов Г. Інструментарій для роботи з сакральними об'єктами... С. 3–16.

¹⁰ Гнатюк О. Відвага і страх / пер. з пол. М. Боянівської. Київ: Дух і літера, 2015. С. 272.

¹¹ Рева І. По той бік себе: соціально-психологічні та культурні наслідки Голодомору і сталінських репресій. Київ: К.І.С., 2019. 272 с. URL: <http://resource.history.org.ua/item/0013676> (дата звернення: 05.08.2021).

¹² Стяжкіна О. Людина в радянській провінції: освоєння (від)мови. Донецьк, 2013. 296 с.

¹³ Екстремальна та кризова психологія: Термінологічний словник / за заг. ред. проф. О. В. Тімченка. Харків, 2010. С. 265. URL: <http://repositc.nuczu.edu.ua/handle/123456789/4139> (дата звернення: 02.08.2021).

¹⁴ Грунтовне пояснення методики Габрієли Розенталь міститься у монографії: Грінченко Г. Усна історія примусу до праці: метод, контексти, тексти. Харків: НТМТ, 2012. С. 66–76.

а як засобу, умови та контексту конструювання змісту, надання сенсу власному досвіду, (само)інтерпретацій та (само)презентацій оповідача¹⁵.

Безумовним виявилось те, що суть страху закорінена в радянському періоді історії життя оповідачів, коли вони працювали вчителями, піонервожатими, завучами, директорами сільських шкіл. Текстуальний аналіз автобіографічних наративів допоміг виділити часто повторюваний сегмент розповідей, який можна узагальнити тезою про глибоке розуміння вчительками пережитого «страшного, страхітливого, важкого» часу. «То було важке життя, важке життя. Життя не на яву! ... та ні, вчителі боялися, то була репресивна машина. То була репресивна машина, я не можу вам того передати!»¹⁶. «Я лиш пам'ятаю що йду додому дві машини з райкому їдуть. Мама моя рідна! Шо ти будеш робити, я зразу вертаю. Директор правда ше був в школі. Люди добрі, ну тоді то було страшне, одним словом!»¹⁷.

«Незмінний супутник» розповіді – боязнь – страх втратити роботу; побоювання покарань чи перевірок; неспокій через (не)можливі наслідки, як для себе особисто, так і для своїх близьких. І якщо страх для осіб, яких заторкнули масові вивезення, депортації, заслання чи арешти – невід'ємні ознаки радянзації Галичини, починаючи з 1939 р., – був «реальним» і «намацальним», то для покоління, народженого в повоєнний період, уже набуває ознак «природного оточення». «Розуміння того, що ти живеш в такій країні і ти поставлений в такі рамки, що якщо ти хочеш працювати, то ти мусиш цього дотримуватися. Мабуть, частково і страх, ось, але не такий, я думаю, вже панічний, просто це було усвідомлення такої залежності великої від тої системи, в якій ми жили, в якій ми працювали»¹⁸. Страх залишився невід'ємною ознакою радянського ладу на галицьких теренах і «вितворив» ціле покоління, ним травмоване¹⁹. Методику залякування радянська система «практикувала» майже постійно. Наприклад, перші арешти в 1965 р. відбулися у Львові з метою зупинення самвидаву й локалізації дисидентського процесу. Влада прагнула залякати місто та всіх незгідних, вважаючи, що заарештовує нікому невідомих людей, не чекала великого резонансу. Натомість такі дії мали зворотній ефект – відбувалося демонстративне солідаризування з ув'язненими. Починаючи з кінця 60-х років і до розпаду СРСР, усе більше людей не тільки не відмежовувалися від заарештованих, а навпаки – готові були ризикувати заради інших. І це була колосальна різниця у сприйнятті, усвідомленні й реакції на арешти. На протигагу репресіям перших хвиль, довоєнного часу, де люди здебільша боялися навіть дивитися у бік арештованих чи їхніх сімей. У повоєнний час незгідні люди поводитися по-іншому, атмосфера вже була іншою – «рівень» страху знижувався²⁰.

У радянський період авторитетність і значущість учительської спільноти набули почасті нових властивостей. Радянські вчителі стали «вмонтовані» в єрархічну владну вертикаль радянської системи, частково були її представниками,

¹⁵ Грінченко Г. Усна історія примусу до праці... С. 76.

¹⁶ Інтерв'ю з Марією Б., 1930 р. н., записане 27 січня 2017 р. *Архів автора*.

¹⁷ Інтерв'ю з Степанією Д., 1947 р. н., записане 5 липня 2015 р. *Архів автора*.

¹⁸ Інтерв'ю з Марією С., 1949 р. н., записане 8 грудня 2017 р. *Архів автора*.

¹⁹ Гнатюк О. Відвага і страх. С. 25.

²⁰ Бердиховська Б., Гнатюк О. Бунт покоління. Розмови з українськими інтелектуалами. Київ: Дух і літера, 2004. С. 78–80. URL: https://chtyvo.org.ua/authors/Ola_Hnatiuk/Bunt_pokolinnia/ (дата звернення: 02.08.2021).

уособленням усепроникної дискурсивної влади на макрорівні. Від «фаланги народних вчителів» очікували конкретних кроків і результатів на шляху побудови «соціалістичного способу» життя. Перед педагогами, як і загалом перед усім радянським активом у західноукраїнських областях, ставилися поряд із професійними ще й ідеологічні завдання, в основі яких була «боротьба проти залишків українських буржуазних націоналістів», атеїстична «робота» тощо. Від учителів очікували політичної активності, що виявлялася у роботі виборчих комісій, проведенні агітації, організації святкових дій, роботі шкільних клубів, частково і в «тихій» діяльності інформаторів. Радянська держава гарантувала сталий соціальний пакет (щомісячна заробітна плата, пільги для сільських педагогів при оплаті комунальних послуг, отримання державного жила тощо), що сприяв статусності вчителів у радянському суспільстві. Натомість владна вертикаль радянської системи, інституційна влада вчительської спільноти ретельно контролювали та перевіряли вчителів.

Наголошуючи на постійному інспектуванні та психоемоційному гніті, вчительки інтерпретували себе в автобіографічних наративах заручницями життєвих і професійних обставин. «Знаєте, вчитель завжди під ковпаком. Завжди вчитель під таким шатром перевірки, він завжди мусить бути на сторожі. Він не може розслабитися, він не може розслабитися, бо він вчитель! Вот інженер може собі дозволити, йому нічого не буде, працівник сільського господарства теж може собі дозволити розслабитися, а вчитель не... та ні вчителі боялися, то була репресивна машина. То була репресивна машина, я не можу вам того передати! Навіть деколи, так во вони приходили ті представники, хто приходив перевіряти до школи і ті гуртки і те все, політичні гуртки маю на увазі, чоловік брав їх до хати, бо як же ж то, де піде з ними, та я мусіла там шось наготовити, то я боялася якесь слово сказати. То було життя не на яву»²¹. Аналіз запропонованих прикладів текстових сегментів автобіографічних наративів і тих, які не ввійшли до публікації, демонструє вияви страху в житті пересічної сільської вчительки Галичини. Насамперед, страх, тривога, занепокоєння, присутні у професійній роботі, що була чітко регламентована й контрольована різного рівня відділами освіти. Ці ж почуття переносилися і на повсякденний триб їхнього життя. Цьому сприяла розмитість меж між публічним і приватним, професійним та повсякденним рівнями життя радянських учителів. Це «переливання» тривожних емоцій з однієї сфери людського буття в іншу – підтвердження присутності радянської соціотехніки на макрорівні, що не тільки контролювала чи залякувала людей, а й прагнула найефективніше заповнювати їхнє дозвілля, щоб не допустити іншої діяльності. Найчастіше вчителі згадують про відчуття страху і тривоги в контексті релігійних святкувань, коли відбувалося «зіткнення» антирелігійної позиції радянської влади з локальними релігійними традиціями та діяльністю катакомбної Церкви.

«Який то був страшний атеїстичний час! А то страхіття як за то крутили! Або тепер що я маю робити?! Би тото не виявилось. Бо не охота тото мені заявляти. По-перше, що собі гірше зроблю, бо то відразу виховні плани перевіряють. То з роботи нагнали б, як би знали що я нічого не працювала по атеїстичні роботі. Ну що я маю робити?! Відкрилам двері до тої другої кімнати та й кажу: як про то хтось буде знати в селі або з дітей що я вас о тут застала, а ви учите [вивчення колядок,

²¹ Інтерв'ю з Марією Б., 1930 р. н., записане 27 січня 2017 р. *Архів автора*.

щедрівок і підготовка до різдвяного вертепу – О. Г.] і ви мені пробачте, то вас шляк графе наглий!»²². Рефлексії вчительок у такого типу текстових сегментах болісні. Вони неохоче повертаються до цих тем, відчуваючи себе людьми з мінімальним впливом на плин свого життя, які є радше «гвинтиками у системі», звичайними «коліщатками». Насамперед страх паралізує активність, перешкоджає особистісному, духовному, культурному зростанню, особа перестає боротися, протидіяти обставинам. Водночас за мінімальних можливостей протистояти тиску цього психологічного компонента радянської соціотехніки вчительки знаходили, може, дуже прості чи подекуди примітивні прийоми забезпечення себе, своїх близьких чи оточення. Йдеться про замовчування «чогоось», недобачання «когось», приховані натяки «на щось» тощо. Ця захисна позиція «не бачити страхіття» навколо, особливо, коли мало що можна вдіяти, допомагала не втратити здоровий глузд.

Отже, післявоєнний радянський період української історії свідчить про систему управління, яка головню опиралася на репресивний апарат, що домінував у сталінський час. Згодом він трансформувався у сталий тиск партійного апарата й суспільну закритість із використанням каральних заходів щодо всіх незгідних, дисидентів. Тоталітарні держави як СРСР мають більше можливостей для роботи із власним населенням, тож досягають у програмуванні його поведінки значних успіхів. Головним і дієвим психологічним компонентом радянської соціотехніки був страх. Як виявилось, він допомагав не тільки контролювати, упокорювати людей, а й «впорядковувати» насамперед їхнє професійне життя та травмувати повсякденне буття. Страх як психологічний компонент радянської соціотехніки «притуплював» здатність сприймати світ як добрий і безпечний, а будь-які зміни «розглядав» як потенційне джерело небезпеки. Вже досвід колективізації та Голодомору залишив у колективному несвідомому українців страх перед зміною влади та змінами загалом²³.

Страх виявився дієвим механізмом, що підкорював, придушував будь-які вияви вільнодумства, розвивав різні психологічні комплекси, деформував модель поведінки аж до набуття рис віктимності. Доволі часто у вчительській манері можна зауважити схильність до зміни поведінки під тиском, готовність пристосуватися до некомфортних обставин. Поширеною причиною конформізму був страх покарання за «неправильну» поведінку²⁴. Домінування поведінкових тенденцій до уникання, як наслідок, впливу радянської соціотехніки – свідчення цілеспрямованого знищення суб'єктності не тільки вчителів, а й пересічних радянських громадян, і вправлінням у формуванні завченої безпорадності.

Звістки про фізичне знищення лідерів, активістів, страх уцілілих громадян обумовлювали відсутність масового опору та майже «добровільну» співпрацю людей із радянською системою. Учителі, будучи «об'єктами» радянської соціотехніки, як і пересічні громадяни УРСР, уміли симулювати потрібні емоції, слова та життєві стилі, «навчались» абстракції, секуляризації, індивідуалізації від надмірної публічності, контролю чи «режимних параметрів». Починаючи з кінця 60-х років, «рівень» страху поступово знижувався, звичайно, «аритмічно» серед різних прошарків українського радянського суспільства. Вияви особистої активності та

²² Інтерв'ю з Катериною Х., 1936 р. н., записане 5 липня 2015 р. *Архів автора*.

²³ Рева І. По той бік себе. С. 149.

²⁴ Там само. С. 156.

колективної відваги почастишали, проте, здебільша, радянська соціотехніка далі плекала занижену самооцінку, комплекс меншовартості, безпорадність, страх перед представниками влади, схильність до залежної поведінки, ослаблене почуття національної солідарності.

REFERENCES

Berdykhovska, B., & Hnatiuk, O. (2004). *Bunt pokolinnia. Rozmovy z ukrainskymy intelektualamy*. Kyiv: Dukh i Litera. Retrieved from: https://chtyvo.org.ua/authors/Ola_Hnatiuk/Bunt_pokolinnia/ [in Ukrainian].

Hnatiuk, O. (2015). *Vidvaha i strakh* (M. Boianivska, Trans.). Kyiv: Dukh i Litera [in Ukrainian].

Hrinchenko, H. (2012). *Usna istoriia prymusu do pratsi: metod, konteksty, teksty*. Kharkiv: NTMT [in Ukrainian].

(Kateryna Kh., Personal communication, July 5, 2015) [in Ukrainian].

Kis, O. (2011). Telling the Untold: Representations of Ethnic and Regional Identities in Ukrainian Women's Autobiographies. (download. doc file). The Ukrainian coordinator of Women's Memory Project. Retrieved from: <http://www.womensmemory.net/english/news.asp> [in English].

Kis, O. (2006). Usna istoriia: stanovlennia, problematyka, metodolohichni zasady. *Ukraina Moderna*, 11, 7–24 [in Ukrainian].

(Mariia B., Personal communication, January 27, 2017) [in Ukrainian].

(Mariia S., Personal communication, December 8, 2017) [in Ukrainian].

Pocheptsov, H. (2008). Instrumentarii dlia roboty z sakralnymy ob'ektamy: vid antychnykh do radianskykh chasiv. *Politychnyi menezhment*, 3, 3–16. Retrieved from https://ipiend.gov.ua/wp-content/uploads/2018/07/pocheptsov_instrumentarii.pdf [in Ukrainian].

Reva, I. (2019). *Po toi bik sebe: sotsialno-psykholohichni ta kulturni naslidky Holodomoru i stalinskykh represii*. Kyiv: K.I.S. Retrieved from <http://resource.history.org.ua/item/0013676> [in Ukrainian].

Sotsiotekhnika. *USE (Universalnyi slovnyk-entsyklopediia)*. Retrieved from <http://slovopedia.org.ua/29/53409/21054.html> [in Ukrainian].

(Stepaniia D., Personal communication, July 5, 2015) [in Ukrainian].

Stiazhkina, O. (2010). Henderni vymiry radianskoï povsiakdennosti 1960 – seredyny 1980-kh rokiv. [Gender dimensions of soviet everyday life in 1960 – mid. 1980-s]. *Kraieznavstvo*, 3, 214–223. Retrieved from <http://dspace.nbuv.gov.ua/handle/123456789/32063> [in Ukrainian].

Stiazhkina, O. (2013). *Liudyna v radianskii provintsii: osvoïennia (vid)movy*. Donetsk: DonNU [in Ukrainian].

Timchenko, O. (Ed.). (2010). *Ekstremalna ta kryzova psykholohiia: Terminolohichni slovnyk*. Kharkiv: KhNADU, NUTsZU. Retrieved from <http://repositc.nuczu.edu.ua/handle/123456789/4139> [in Ukrainian].

Oksana HODOVANSKA

PhD, Senior Researcher

Department of Social Anthropology

Institute of Ethnology of the National Academy of Sciences of Ukraine

Senior Lecturer

Department of History, Museum Studies and Cultural Heritage

Lviv Polytechnic National University

ORCID <https://orcid.org/0000-0002-8297-2414>

email: oksana.m.hodovanska@lpnu.ua

FEAR AS AN EFFECTIVE ELEMENT OF SOVIET SOCIAL ENGINEERING IN THE TEACHER'S DAILY OCCURRENCE (BASED ON AUTOBIOGRAPHICAL NARRATIVES)

Based on oral historical narratives, involving archival documents, memoirs, it was possible to find out mechanisms for controlling and regulating not only the professional life of teachers but also their everyday life outside the school. Soviet social engineering of teachers' day-to-day life had its characteristics, being a totalitarian (and later socially closed) system, it had more opportunities to work with its population, which made it possible to attain considerable achievements in «programming» people's behavior. The purpose of the paper is to emphasize fear as one of the most effective elements of Soviet social engineering. The following tasks have been highlighted for its implementation – a microanalysis of text segments of the autobiographical narrative and on its basis interpret of manifestations of fear in the life of an average teacher in rural Halychyna. It was stated, Soviet social engineering aimed not only to control or intimidate teachers but also to «organize» them, first of all, their professional and everyday life. Leisure activity, childcare, and household practices were the objects of cultural policy and the subject of control by the state and party bodies of Soviet power. Indicated that fear proved to be an effective mechanism that subdued, suppressed all manifestations of free thought, developed various psychological complexes, deformed the model of behavior until acquiring the traits of victimhood. At the same time, as «objects» of Soviet social engineering, teachers like ordinary citizens of the USSR could simulate needed emotions, words, and lifestyles, «learn» abstraction, secularization, individualization from excessive publicity, control, or «regime parameters». There has been a gradual decline in the «level» of fear since the late '60s of the 20th century. It is noted that the manifestations of personal activity and collective courage have become more frequent. Soviet social engineering continued to create low self-esteem, inferiority complex, helplessness, fear of government officials, a tendency to addictive behavior, a weakened sense of national solidarity.

Keywords: fear, Soviet social engineering, autobiographical narratives, teachers, Halychyna, everyday life.

Олександр МУЗИЧКО

доктор історичних наук

професор кафедри історії України

Одеського національного університету ім. І. Мечникова

ORCID: <https://org/0000-0002-8019-2254>

e-mail: sandro06@ukr.net

ДІЯЛЬНІСТЬ УКРАЇНСЬКИХ НАЦІОНАЛІСТІВ В БРАЗИЛІЇ В 1930-Х РОКАХ

Проаналізовано діяльність українських націоналістів – Організації українських націоналістів – у міжвоєнний період (20–30-х роках ХХ ст.), спрямовану на поширення ідей націоналізму серед українців Бразилії. Констатовано, що зусиллями кількох поколінь учених діаспорної та материкової частин України встановлено загальні риси історії української еміграції й діаспори до Південної Америки, зокрема Бразилії, але недостатньо вивчено діяльність українських націоналістів у міжвоєнну добу. Відзначено, що ОУН від часу заснування проголосила головним принципом соборність, єднання усіх українців понад кордони, про що свідчать програмні заяви організації та окремих її членів, вони, зокрема, згадували і про еміграційний, американський, напрям.

Зазначено, що реалізація цих гасел у Бразилії наштовхнулася на суттєві труднощі, головною з яких був недостатньо високий рівень консолідації місцевих українців, залежність ідентичності від релігійної свідомості, що в багатьох моментах вступали у протистояння з націоналістичним ученням і радикальними діями. Стверджено, що поширенню українського націоналізму серед бразильських українців сприяли подорожі Євгена Коновальця до США та Канади, заснування у США Організації державного відродження України й кількох осередків в Аргентині, місії інших провідників ОУН.

Розглянуто діяльність як зв'язкових ОУН у Бразилії Андрія Федина й Омеляна Сеника, який у травні 1938 р. у Ріо-де-Жанейро зустрівся з представниками Центральної управи Хліборобсько-освітнього союзу. Простежено, що головними реципієнтами та поширювачами українського націоналізму у Бразилії були представники місцевої інтелігенції, зокрема Володимир Мазуришин, Степан Микилита, Степан і Богдан Кобилянські. Спостережено, що головним засобом поширення націоналістичних ідей була газета «Хлібороб», а апогеєм поширення націоналізму серед українців Бразилії стала трагічна звістка про вбивство Є. Коновальця.

Ключові слова: Організація українських націоналістів, Бразилія, український націоналізм, часопис «Хлібороб», соборність.

Зусиллями кількох поколінь учених діаспорної та материкової частин України встановлено загальні риси історії української еміграції та діаспори, основні етапи

їх формування, головних представників. Досліджено й багато окремих аспектів. Зокрема, йдеться про бразильських українців. Очевидно, залишається ще досить багато недостатньо з'ясованих фактів. До найскравіших і найважливіших сторінок історії України першої половини ХХ ст. належить історія поширення українського націоналізму, особливо міжвоєнної доби, період укр. активної діяльності ідеологів-вісниківців з ідеологічної школи Дмитра Донцова, Організації українських націоналістів (ОУН) та деяких інших, діяльності таких велетнів, як Євген Коновалець, Андрій Мельник, Степан Бандера, Роман Шухевич та ін., які вражали друзів і ворогів своєю відданістю ідеї відродження української нації та запеклої боротьби.

На мою думку, доісторія поширення українського націоналізму серед бразильських українців недостатньо розроблена. Такий висновок ґрунтується на ознайомленні з наявною на сьогодні літературою. З одного боку, тема не розкрита у працях з історії українців Бразилії. Так, у єдиній узагальнювальній праці «Українці Бразилії» бразильський дослідник Пауло Ренато Геріос (Paulo Renato Guérios) присвятив багато уваги поширенню українського націоналізму серед українців Бразилії на початку ХХ ст. (до 1920-х років), але він розуміє поняття «український націоналізм» широко, у західноєвропейській та американській традиціях, як синонімічне поняттям «патріотизм» та, особливо, «національна ідентичність». Жодної згадки про аспект, який я заявив, немає у класичних нарисах Михайла Геця та Оксани Борушенко¹, узагальнювальних енциклопедичних статтях про бразильських українців. Як відомо, на жаль, світ так досі й не побачив відповідний «латиноамериканський» том «Енциклопедії української діаспори». У книжці біографічних нарисів представника бразильської української діаспори Омеляна Гавдиди є нариси про Степана Кобилянського, Степана Микилиту – фігурантів цієї статті, але відповідний контекст намічений тільки пунктирно².

Із другого боку, майже відсутній цей аспект у численній літературі про УВО (Українську військову організацію) та ОУН (класичні праці Петра Мірчука, Анатолія Кентія та ін.). Львівський дослідник зовнішньополітичних зв'язків ОУН Тарас Марискевич зазначає: «Південній Америці приділялося значно менше уваги, попри те, що тут була також численна українська діаспора... Через різноманітні обставини Аргентина та Бразилія були слабо охоплені націоналістичними впливами аж до самого початку Другої світової війни»³. Перегукується з цією тезою думка київської дослідниці Яни Шолох (Примаченко) про те, що «у країнах Південної Америки (Аргентина, Бразилія), проблема ОУН–УПА не розроблялась, оскільки там не було ані українських наукових установ (хоча в аргентинських і бразильських університетах є значна кількість українських професорів), ані відповідних джерел»⁴.

¹ Борушенко О. Бразилійська Україна. *Енциклопедичний вісник України*. 2015. Вип. 6–7. С. 5–12.

² Gaudeda E. Heróis não morrem: grandes obreiros na comunidade ucraniano-brasileira. Curitiba: Editora e Livraria do Chain, 2017. 224 p.

³ Марискевич Т. Зовнішньополітичні зв'язки ОУН з демократичними державами Америки. *Наукові зошити історичного факультету Львівського університету*. Львів, 2012–2013. Вип. 13–14: Ювілейний збірник на пошану Богдана Якимовича. С. 508.

⁴ Шолох Я. Становлення та періодизація зарубіжної історіографії проблеми ОУН–УПА. *Проблеми історії України: факти, судження, пошуки*: міжвід. зб. наук. праць. Київ, 2003. Вип. 9. С. 402.

Мета статті – висвітлити діяльність ОУН у 1920–1930-х роках, спрямовану на поширення серед українців Бразилії ідеології українського націоналізму.

Піднесення українського націоналістичного руху в 1920–1940-х роках було закономірним результатом соборницьких зусиль української інтелігенції. Одним із провідних завдань руху була консолідація українців, незважаючи на розділення численними державними кордонами. Одна з постанов Великого збору ОУН (28 січня – 2 лютого 1929 р.) проголошувала: «... не обмежуватись у своїй діяльності на той чи інший терен, але змагаючи до опанування української національної дійсності на всіх українських землях та на чужих теренах, заселених українцями, Організація Українських Націоналістів вестиме всеукраїнську політику державництва без надавання їй партійного, класового чи якого-небудь іншого суспільно-групового характеру, та в прямій послідовності протиставляє її всім партійним і класовим угрупованням з їх методами політичної праці»⁵. Відозва II Великого збору ОУН у серпні 1939 р. закликала: «Українці на чужині! Великий Збір Українських Націоналістів одобрює вашу працю та моральну і матеріальну підтримку революційної боротьби в Батьківщині! Революціонери Земель висловлюють Вам свою вдячність! В переломових днях, що грядуть, українська еміграція і надалі твердо стоятиме під націоналістичними прапорами!»⁶. На сторінках націоналістичної преси – «Сурми», «Розбудови нації» – регулярно розміщували відозви до «Українців Америки», і хоча, очевидно, здебільш апелювали й поклали надії на північноамериканських українців, показова відсутність розподілу на дві Америки. Націоналістичний часопис «Національна думка» розсилався і до Бразилії⁷.

Проте реалізація цих гасел у Бразилії нашттовхнулася на суттєві труднощі, головною з яких був недостатньо високий рівень консолідації місцевих українців, залежність ідентичності від релігійної свідомості, що в багатьох моментах дисоціювали з націоналістичним ученням і радикальними діями.

Ситуацію яскраво ілюструє лист до львівської «Просвіти» від Українського союзу у Бразилії з Порто Уніон за підписом її голови Петра Мазуришина та секретаря Григорія Пришляка: «Дотепер не лише в Бразилії, але й в цілій Південній Америці нема української книгарні. Причиною цього є розкиненість наших поселенців на великих просторах і темнота, а через те брак сильної організації, котра могла би цею справою зайнятися на більшу скалю, а також дуже висока ціна книжки, установа спеціально для Америки... Наслідки цього такі, що української книжки в Бразилії майже нема... Щоби зарадити цьому лихові, Український Союз задумав дати почин до відкриття української книгарні – першої в Південній Америці». Незважаючи на позитивний відгук та допомогу від львів'ян, книгарня розвивалася повільно, про що львів'янам повідомляв секретар Українського союзу у Бразилії Степан Савицький 1930 р.⁸.

⁵ Мірчук П. Нарис історії Організації Українських Націоналістів Т. 1: 1920-1939. Мюнхен; Лондон; Нью-Йорк, 1968. С. 99–100.

⁶ Українська суспільно-політична думка в 20 столітті / упоряд. Т. Гунчак і Р. Сольчаник. Т. 2. Нью-Йорк, 1983. С. 422.

⁷ Мандрик М. Український націоналізм: становлення у міжвоєнну добу. Київ: Вид-во ім. Олени Теліги, 2006. С. 259.

⁸ Закревська Я. Роль «Просвіти» у збереженні національної самобутності українців Бразилії. *Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність*. Львів, 2010. Вип. 19. С. 599.

На початок 1920-х років припав етап підняття соціально-політичного рівня бразильських українців передусім завдяки «ЗУНРерівському десанту» Петрові Карманському, Степанові Кобилянському та ін. Історик українського жіноцтва Бразилії Наталя Лиса на основі спогадів наголосила: «... в 1930-х роках до Бразилії почало напливати велике число поселенців з Галичини та Волині. Повіяло націоналістичним духом, а в громаді почався новий розмах у праці»⁹. Так, у Курітибі було засновано жіноче товариство з показовою назвою «Український центр».

Незважаючи на внутрішні чинники, безумовно, як і раніше, переважали зовнішні імпульси, передусім, зусилля Проводу ОУН на поширення своєї ідеології серед братів на чужині. Поширенню українського націоналізму серед бразильських українців сприяли подорожі Є. Коновальця до США та Канади, заснування у США Організації державного відродження України й кількох осередків в Аргентині, місії інших провідників ОУН. Один із канадських кореспондентів Євгена Коновальця Іван Гуляй у листі від 13 грудня 1931 р. зазначав: «Здається, що ми тут будемо робити в тім напрямі все що можливе. Зробимо натиск на уряд знова так в справі пацифікації, як і в справі ревізії рішення ради амбасадорів. Плануємо віча по всій Канаді. Може здержимося на М., може ні, бо час минає, а хочемо конче подати письмо до Ліги через кан[адське] представительство в тій справі. Думаємо також в тій справі зробити якусь централю, щоби навязати звязки з Краєм та другими еміграційними центрами в Аргентині, Бразилії та США»¹⁰.

На початку 1930-х років особистий секретар Євгена Коновальця Михайло Селешко у щоденнику стверджував: «Надія на те, що вдається мені легким способом дістатись в Бразилію, змаліла зовсім, бо Бразилія замкнула візд емігрантів»¹¹.

Під час засідання Проводу ОУН у грудні 1937 р. його голова Є. Коновалець у вступній промові вказував як завдання: «Підтримувати в середніх скупченнях української еміграції вояків Української Армії, у виробленні серед них духу військовості та внутрішньої дисципліни. Наші бойові організації на Західних Землях і Волині тісно зв'язані за моїм посередництвом взглядно представниками Проводу в Берліні та Ковні з генштабами тих країн, котрі в більшій чи меншій мірі забезпечують їм військовий вишкіл на місци після модерної військової науки та озброєння для сучасного діяння і в будучині. В сучасний мент при обох штабах вишколюються старшинська кадра будучої Української Армії та загони розвідників, котрі вже тепер з успіхом працюють на теренах розположення ворожих військ. В Південній Америці лейтенант німецького генерального штабу Йоганн Ляндгофф, ствердивши бойовий стан наших організацій, приступив з генералом Курмановичем до організації правильних військових»¹².

⁹ Українське жіноцтво у Бразилії 1924–1964 / уряд. Н. Лиса. Прудентопіль, 1964. С. 15.

¹⁰ Документи і матеріали з історії Організації Українських Націоналістів. Київ: Фондація імені Олега Ольжича, 2018. Т. 3: Листування Євгена Коновальця з представниками Української Стрілецької Громади в Канаді / уряд. Ю. Черченко. С. 197.

¹¹ Документи і матеріали з історії Організації Українських Націоналістів / редкол.: В. Веригатаїн. Київ: Вид-во імені Олени Теліги, 2010. Т. 2. Ч. 1: 1931–1934 / уряд. Ю. Черченко; наук. ред. Н. Миронець. С. 21.

¹² Марчук І. Методика вивчення архівних джерел з історії ОУН та УПА на Волині: з досвіду дослідника. *Архіви України*. 2004. № 1–2. С. 155.

Головну роль судилося відіграти в якості зв'язкових ОУН у Бразилії Омелянові Сенику й Андрію Федіні. У травні 1938 р. у Ріо де Жанейро О. Сеник зустрівся з представниками Центральної управи Хліборобсько-освітнього союзу (ХОС) і редакторами «Хлібороба». Світлина з цієї зустрічі дає змогу ідентифікувати основний націоналістичний актив у Бразилії: студент-медик, згодом лікар, Володимир Мазуришин; член Державної економічної ради Естади Парани Степан Кобилянський (згодом голова ХОС та УБК (Українсько-бразилійського клубу)); редактор «Хлібороба» Ілля Горачук (згодом перший секретар ХОС і редакційної колегії «Хлібороба»); Іван Палатинський, працівник видавництва «Хлібороб»; гімназист, пізніше лікар, Богдан Кобилянський; студент інженерії Степан Микилита (згодом інженер); механік Василь Данилюк (згодом член Управи ХОС і УБК)¹³.

Серед них найбільшу активність у міжвоєнний період виявляв колишній усуц Степан Володимирович Кобилянський (1900–1978). Зокрема, був співзасновником і почесним головою УБК та ХОС, членом Проводу українських націоналістів, а також пресово-інформаційної комісії секретаріату Світового конгресу вільних українців, дописувачем і редактором куритибського тижневика «Хлібороб».

Своєрідним апогеєм поширення націоналізму серед українців Бразилії стала трагічна звістка про вбивство Є. Коновальця. З цього приводу в Куритибі було проведено панахиду у греко-католицькій церкві, оголошено 40-денну жалобу.

Некролог Є. Коновальцю у «Хліборобі» випромінював націоналістичний світогляд: «Коновалець вказує масам, що не покорою, плачем і жебранням у ворогів можна досягнути природне право до життя, а тільки лицарською боротьбою з ворогами. І сам на тому становищі паде героїчною смертю, якраз власне в хвилині, коли всі маси українського народу на всіх займанщинах перейнялися Його ідеєю. Коли розправа двох світів із кожним днем стає щораз ближчою, в самий рішучий мент, де леда хвиля на полях далекою України заgrimлять гармати, Вождя забракло. Та вороги української волі можуть не тішитися. Вони вбили Полковника Коновальця, але не Його велику Ідею. Українського визвольного руху ніяка сила не зможе вбити. Ту ВІРУ і Ідею, що її Великий Вождь посіяв на українському чорноземі, не є в силах вже вбити ніяка злочинна рука, якого б то не було окупанта. Вождь згинув, але Дух Його буде гетьманувати всьому українському народові. І та віра у Велику ІДЕЮ ВИЗВОЛЕННЯ, яку вщепив ВІН у серцях мільйонів, заведе може вже невдовзі до святого храму – СОБОРНОЇ НЕЗАЛЕЖНОЇ УКРАЇНСЬКОЇ ДЕРЖАВИ»¹⁴.

«Хлібороб» перетворився на основну трибуну поширення українського націоналізму серед бразильських українців. Про це, зокрема, свідчить «Календар “Хлібороба”» на 1940 р., виданий у Куритибі 1939 р.¹⁵.

Згідно з настановами українських націоналістів, велику увагу приділяли історії. Був наведений історичний календар, де серед підібраних фактів відведено місця подіям 1924 р. – вбивству поляками у Львові Ольги Бесараб, проголошення Карпатської України, атентату Мирослава Січинського на Анджея Потоцького (Andrzej Potocki), вбивствам Симона Петлюри та Євгена Коновальця від рук «жидівського скритовбийника» та «московського чекіста», атентатам, які здійснили

¹³ Євген Коновалець та його доба. Мюнхен. 1974. С. 846–847.

¹⁴ Євген Коновалець. Збірка. Париж, 1938. С. 50–51.

¹⁵ Календар «Хлібороба» на 1940 рік. Куритиба, 1940. 112 с.

бойовики ОУН. У виданні розміщені портрети Євгена Коновальця та Андрія Мельника, нариси про Івана Богуна, художні оповідання. У статті про українське жіноцтво наголошено на героїчних мілітарних здібностях українських жінок. Показово, що у статті про Нестора Махна цього історичного діяча засуджено як деструктивного сіяча анархії. Як і в більшості націоналістичних часописів, увага була приділена й геополітиці – у статті Івана Витвицького наголошено на великому потенціалі Азії.

Отже, наведені дані, з одного боку, підтверджують той факт, що Бразилія не належала до провідних центрів поширення українського націоналізму. З другого – принципове значення міжвоєнного періоду полягає в тому, що вперше український націоналізм у Бразилії став одним із вагомих чинників розвитку місцевої української громади, що сприяло подальшому поступу української діаспори у Бразилії вже у нових історичних умовах другої половини ХХ ст. Подальші дослідження, передусім опрацювання архівних джерел, безумовно, здатні підтвердити значення українського націоналізму в історії української діаспори у Бразилії.

REFERENCES

- Borushenko, O. (2015). Brazyliiska Ukraina. *Entsyklopedychnyi visnyk Ukrainy*, 6–7, 5–12 [in Ukrainian].
- Cherchenko, Yu. (Comp.). (2010). *Dokumenty i materialy z istorii Orhanizatsii Ukrainykykh Natsionalistiv* (Vol. 2, Pt. 1). Kyiv [in Ukrainian].
- Cherchenko, Yu. (Comp.). (2018). *Dokumenty i materialy z istorii Orhanizatsii ukraïnskykh natsionalistiv* (Vol. 3). Kyiv: Fundatsiia imeni Oleha Olzhycha [in Ukrainian].
- Gaudeda, E. (2017). *Heróis não morrem: grandes obreiros na comunidade ucraniano-brasileira*. Curitiba: Editora e Livraria do Chain [in Portuguese].
- Hunchak, T., & Solchanyk, R. (Comps.). (1983). *Ukrainska suspilno-politychna dumka v 20 stolitti* (Vol. 2). New York [in Ukrainian].
- Kalendar «Khlіboroba» na 1940 rik. (1940). Curitiba [in Ukrainian].
- Lysa, N. (Comp.). (1964). *Ukrainske zhynotstvo u Brazylii 1924–1964*. Prudentópolis [in Ukrainian].
- Mandryk, M. (2006). *Ukrainskyi natsionalizm: stanovlennia u mizhvoiennu dobu*. Kyiv: Vyd-vo im. Oleny Telihy [in Ukrainian].
- Marchuk, I. (2004). Metodyka vyvchennia arkhivnykh dzherel z istorii OUN ta UPA na Volyni: z dosvidu doslidnyka. *Arkhivy Ukrainy*, 1–2, 148–158 [in Ukrainian].
- Maryshevych, T. (2012–2013). Zovnishnopolitychni zviazky OUN z demokratychnymy derzhavamy Ameryky. *Naukovi zoshyty istorychnoho fakultetu Lvivskoho universytetu*, 13–14, 503–510 [in Ukrainian].
- Mirchuk, P. (1968). *Narys istorii Orhanizatsii Ukrainykykh Natsionalistiv* (Vol. 1). Munich; London; New York [in Ukrainian].
- Sholokh, Ya. (2003). Stanovlennia ta periodyzatsiia zarubizhnoi istoriohrafii problemy OUN–UPA. *Problemy istorii Ukrainy: fakty, sudzhennia, poshuky*, 9, 396–409 [in Ukrainian].
- Yevhen Konovalets ta yoho doba. (1974). Munich [in Ukrainian].
- Yevhen Konovalets. Zbirka. (1938). Paris [in Ukrainian].

Zakrevska, Ya. (2010). Rol «Prosvity» u zberezhenni natsionalnoi samobutnosti ukraintsiiv Brazyliv. *Ukraina: kulturna spadshchyna, natsionalna svidomist, derzhavnist*, 19, 596–601 [in Ukrainian].

Oleksandr MUZYCHKO

Doctor of Historical Sciences

Professor at the Department of History of Ukraine

Odessa I. I. Mechnikov National University

ORCID: <https://org/0000-0002-8019-2254>

e-mail: sandro06@ukr.net

ACTIVITIES OF UKRAINIAN NATIONALISTS IN BRAZIL IN THE 1930s

The activity of Ukrainian nationalists, the Organization of Ukrainian Nationalists, in the interwar period (the 20–30s of the 20th century), aimed at spreading the ideas of nationalism among Ukrainians in Brazil, is analyzed. It is stated that the efforts of several generations of scientists from the diaspora and mainland of Ukraine established the general features of the history of Ukrainian emigration and diaspora to South America, in particular, to Brazil, but insufficiently studied the activities of Ukrainian nationalists in the interwar period. It is noted that the Organization of Ukrainian Nationalists, since its founding, has proclaimed the main principle of unity, the unity of all Ukrainians across borders, as evidenced by the program statements of the organization and individual members. In particular, they mentioned the emigration, American direction. As emphasized, the implementation of these slogans in Brazil encountered significant difficulties, the main of which was the insufficient level of consolidation of local Ukrainians, the dependence of identity on religious consciousness, which at many times contradicted nationalist teachings and radical actions. It is alleged that the spread of Ukrainian nationalism among Brazilian Ukrainians was facilitated by Ye. Konovalts' travels to the United States and Canada, the establishment of the State Revival Organization of Ukraine and several branches in Argentina, and missions of other OUN leaders. The activities of Andrii Fedyna and Omelian Senyk, who met with representatives of the Central Administration of the Agricultural and Educational Union in Rio de Janeiro in May 1938, are considered to be the liaison OUNs in Brazil. The main recipients and disseminators of Ukrainian nationalism in Brazil were representatives of the local intellectuals, in particular, V. Mazuryshyn, S. Mykulyta, Stepan, and Bohdan Kobylanski. It was observed that the main means of spreading nationalist ideas was the newspaper «Khlaborob», and the apogee of the spread of nationalism among Ukrainians in Brazil was the tragic news of the murder of Ye. Konovalts.

Keywords: Organization of Ukrainian Nationalists, Brazil, Ukrainian nationalism, Khlaborob newspaper, unity.

Віктор СЕНИЦЬКИЙ
зберігач фондів II категорії
Національного музею-меморіалу жертв
окупаційних режимів «Тюрма на Лонцького»
ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-1071-1802>
e-mail: exacted51@gmail.com

ДО ПИТАННЯ ПРО ЗАЛУЧЕННЯ ЧАСТИН І З'ЄДНАНЬ ВЕРМАХТУ ТА ВІЙСЬК СС ДЛЯ БОРОТЬБИ ПРОТИ УКРАЇНСЬКИХ ПОВСТАНЦІВ У 1943–1944 РОКАХ

Вперше розглянуто питання про залучення армійських й есесівських частин для боротьби проти УПА. Подано основні документи Вермахту, де описані методи боротьби з партизанами. Показано, що частини Вермахту в окупованій Україні залучалися не тільки до виконання охоронних функцій, а й боротьби з українськими повстанцями. Досліджено розташування німецьких частин та з'єднань на території генеральних округ «Волинь-Поділля», «Житомир» та дистрикту «Галичина». Проаналізовано інформацію із повстанського документа та праць учасників українського національно-визвольного руху про залучення німецькими окупантами сил для боротьби проти УПА, та показано, які реально сили були залучені.

Розглянуто окремі антиповстанські операції на Волині та Галичині. Зазначено, що великі сили проти УПА німці вперше починають залучати весною 1943 р. на Волині, у Галичині німецькі антиповстанські операції починають проводитися з літа 1943 р. Також встановлено назви окремих антиповстанських операцій, як-от «Волинь», «Брунгільда Схід» і «Гірський ліс». Доведено, що в боротьбі проти УПА залучалися, крім тилових, також фронтові частини, які після боїв на фронті були відведені в резерв і знаходилися на окупованій німцями частині Західної України. Показано напади українських повстанців на есесівські частини та висновки, які робили німці, щодо поведження в район, де діють повстанці. Звернемо увагу на те, що німецькі окупанти відстежували дії і рух українських повстанців.

Зроблено висновки, що діяльність українських повстанців на окупованій території, а також у тилу Вермахту, привела до того, що німці почали залучати для боротьби проти українських повстанців частини й навіть цілі з'єднання. Зазначено, що подальше дослідження цієї теми має детальніше розкрити розмах протистояння сил Вермахту і військ СС проти українського визвольного руху, а також дасть можливість провести підрахунки втрат двох ворожих сторін.

Ключові слова: УПА, Волинь, Галичина, антиповстанська операція, Вермахт, війська СС.

Незважаючи на висвітлення в літературі боротьби Української повстанської армії (УПА) проти німецьких окупантів, немає окремого дослідження, де було б показано іншу сторону – німців: які сили вони залучали до боротьби проти УПА, хто очолював військові формування, що брали участь в антиповстанських операціях, назви цих операцій і час їх проведення, скільки загалом німецькі окупанти на території Західної України провели операцій.

Повстанці у звітах про бої з німцями обмежувалися загальними словами про ворога, у бій проти якого вступали. Німці, німецькі солдати – так у повстанських документах проходить інформація про противників УПА, але не вказано, з якого саме підрозділу або частини вони були. На сьогодні це питання не привертало уваги сучасних українських дослідників – не було написано жодної розвідки на цю тему. У діаспорі автори, які писали про УПА, наводили лиш коротку інформацію про використання німцями частин і з'єднань (дивізій) проти українських повстанців. Це праці Миколи Лебеда¹, Лева Шанковського², Петра Мірчука³ та Юрія Тис-Крохмалюка⁴.

Мета статті – дослідити частини та з'єднання Вермахту й військ СС (SS, Schutzstaffel), їх командування, чисельність і розташування; участь німецьких окупаційних сил в антиповстанській боротьбі на території Західної України.

Із початком війни Німеччини проти Радянського Союзу поліцейське забезпечення на окупованих територіях після введення там цивільного управління покладалося на райхсфюрера СС і шефа німецької поліції Генріха Гімлера (Heinrich Himmler), тобто сили поліції та військ СС⁵.

Захоплення значних територій у Радянському Союзі та зростання партизанського руху на окупованій території привели до того, що сил поліції та СС не вистачало для контролю території й боротьби з партизанами, і тому німецькі окупанти були змушені залучати армійські частини для охорони території та боротьби з партизанами.

Головні документи Вермахту, де описані методи боротьби з партизанами, – «Інструкція по боротьбі з партизанами» від 25 жовтня 1941 р., видана верховним командуванням сухопутних сил за підписом генерал-фельдмаршала Вальтера фон

¹ Лебедь М. УПА. Українська повстанська армія. Її генеза, ріст і дії у визвольній боротьбі українського народу за Українську Самостійну Соборну Державу. [Б. м.] Видання Пресового Бюро УГВР, 1946. Ч. 1. Німецька окупація України. С. 26, 39.

² Історія українського війська / ред. М. Левицький. 2-ге вид., доповн. Вінніпег: Клуб приятелів української книжки / видав. І. Тиктор, 1953. С. 672–693; Шанковський Л. Тринадцять літ... (Дії УПА й збройного підпілля ОУН на терені військової округи ч. 4 «Говерля» в 1943–1956 рр.). *Альманах Станіславівської землі. Збірник матеріалів до історії Станіславова і Станіславівщини* / ред.-упоряд. Б. Кравців. Нью-Йорк; Торонто; Мюнхен: Наукове товариство ім. Шевченка, 1975. Т. 1. С. 175–176.

³ Мірчук П. Українська Повстанська Армія 1942–1952. Мюнхен: CICERO, 1953. С. 42, 45, 48–50.

⁴ Krokhmaluk Y. UPA Warfare in Ukraine: Strategical, Tactical and Organizational Problems of Ukrainians in World War II. New York: Society of Veterans of Ukrainian Insurgent Army, 1972. P. 57, 60, 62, 67, 71–72, 228, 241–242, 256.

⁵ Война Германии против Советского Союза. 1941–1945. Документальная экспозиция города Берлина к 50-летию со дня нападения Германии на Советский Союз / под ред. Р. Рюрупа. Берлин: Argon, 1992. С. 99–102.

Браухіча (Walther von Brauchitsch)⁶, «Настанова по боротьбі з бандами на Сході» від 11 листопада 1942 р. Генерального штабу Вермахту за підписом генерала Альфреда Йодля (Alfred Jodl)⁷ та директива «Бойові дії проти банд для всіх видів збройних сил», яку видав штаб фюрера 6 травня 1944 р. і підписав від імені Верховного головнокомандувача збройними силами генерал Йодль⁸.

Інформацію про використання сил Вермахту проти українських повстанців наявна в німецьких документах. У тексті від 1 квітня 1943 р. зазначено, що напади націоналістичних партизанів здійснюються вже серед білого дня, а на трасі між Рівним і Житомиром біля м. Корець був зупинений рух транспорту, оскільки підозрювали, що на шосе можуть напасти. Негайно туди відправили кілька піхотних рот, щоб зайняли деякі села й досягнули ближнього узлісся⁹.

У звіті про сільськогосподарські втрати в генеральній окрузі «Волинь-Поділля» від 4 квітня 1943 р. Еріх Кох (Erich Koch) писав: «... на Волині лише два райони вільні від банд. Особливо небезпечними є виступи національно-українських банд у районах Крем'янець–Дубно–Костопіль–Рівне. У ніч з 20 на 21 березня національно-українські банди захопили в Крем'янецькій області всі районні сільськогосподарські пункти та повністю знищили один службовий пункт. При цьому загинуло 12 німців – господарників, лісників, солдатів і поліцейських. Хоча сили поліції і Вермахту були негайно надані в розпорядження, дотепер відвойовано лише 2 райони»¹⁰.

Для охорони території і боротьби з партизанами німці в жовтні 1942 р. відправили в Україну 62-й резервний корпус¹¹ під командуванням генерала піхоти Фердинанда Нойлінга (Ferdinand Neuling, 15.09.1942–18.08.1944)¹². До корпусу входили 143-тя, 147-ма і 153-тя резервні дивізії¹³. Чисельність резервної становила 16 тис. солдатів та офіцерів. Окрім виконання охоронних функцій, у ній відбувався і початковий вишкіл новобранців¹⁴. 10 грудня 1942 р. 153-тя резервна дивізія була переформована в 153-тю навчально-польову й відправлена до Криму¹⁵. У складі 62-го резервного корпусу залишилися 143-тя і 147-ма резервні дивізії.

⁶ Галузевий державний архів Служби безпеки України (далі – ГДА СБУ). Ф. 2. Оп. 7 (1951). Спр. 4. Т. 1. Арк. 1–31.

⁷ Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі – ЦДАВО України). Ф. КМФ-8. Оп. 1. Спр. 61. Арк. 1–50.

⁸ Диксон Ч. О., Гейльбрунн О. Коммунистические партизанские действия / сокращ. пер. с англ. под ред. полк. А. А. Прохорова. Москва: Изд-во иностранной литературы, 1957. С. 261–290.

⁹ Україна в Другій світовій війні у документах: зб. нім. арх. матеріалів: у 4-х т. / упоряд. В. М. Косика. Львів, 1999. Т. 3: (1942–1943). С. 146–147

¹⁰ Там само. С. 155.

¹¹ Tessin G. Verbände und Truppen der deutschen Wehrmacht und Waffen-SS im Zweiten Weltkrieg 1939–45. Frankfurt/Main: Verlag E.S. Mittler & Sohn GmbH, 1977. Band 5: Die Landstreitkräfte 31–70. S. 246.

¹² Залесский К. А. «Элита» Гитлера во Второй Мировой. Кто был кто в Третьем Рейхе. Москва: Яуза-пресс, 2012. С. 436.

¹³ Tessin G. Verbände und Truppen der deutschen Wehrmacht und Waffen-SS im Zweiten Weltkrieg 1939–45. Osnabruck: Biblio Verlag, 1973. Band 7: Die Landstreitkräfte 131–200. S. 51, 61, 85.

¹⁴ Nigel T. The German Army 1939–45 (3). Eastern Front 1941–1943. Men-at-Arms 326. Oxford (UK): Osprey Publishing Ltd, 1999. P. 5.

¹⁵ Залесский К. А. Вооруженные силы III Рейха. История организации, структура, боевое применение. Москва: Издатель Быстров, 2008. С. 305, 311.

Штаб 62-го резервного корпусу розташовувався в м. Дубно¹⁶. 143-тя резервна дивізія – на території генеральної округи «Волинь-Поділля», її штаб також перебував у м. Дубно¹⁷. Командував нею генерал-лейтенант Пауль Штевер (Paul Stoewer, 18.09.1942–18.02.1944)¹⁸.

Частини дивізії розташовувалися так: штаб 68-го резервного гренадерського полку – м. Брест-Литовськ¹⁹. Резервні гренадерські батальйони: 169-й – м. Береза-Картузька²⁰, 188-й – м. Кобрин²¹, 512-й – м. Брест-Литовськ²². Штаб 76-го резервного гренадерського полку – м. Луцьк²³. Резервні гренадерські батальйони: 230-й – м. Луцьк²⁴, 323-й – м. Сарни²⁵, 386-й – м. Луцьк²⁶, 479-й – м. Володимир-Волинський²⁷. Штаб 208-го резервного гренадерського полку – м. Ковель²⁸. Резервні гренадерські батальйони: 122-й – м. Любомиль²⁹, 337-й – м. Ковель³⁰, 397-й – смт Голоби³¹. 257-й резервний артилерійський дивізіон – м. Береза-Картузька³² та 68-й резервний інженерний батальйон – м. Пінськ³³.

Частини 62-го резервного корпусу розміщувалися на території, на якій у 1943 р. розгорнеться й активно діятиме проти німецьких окупантів УПА, а отже, протистояти йому. Відомо також про використання німцями в охоронних цілях інших частин. 68-й резервний гренадерський батальйон 23-го резервного гренадерського полку із 153-ї резервної дивізії базувався в м. Дубно. Наприкінці березня 1943 р. він відправився до Криму³⁴.

У м. Ковель розташовувався 569-й транспортно-супровідний батальйон, з 10 березня 1943 р. перейменованний на 569-й транспортно-охоронний³⁵. У м. Рівне 21 квітня 1943 р. із залишків 1-го батальйону 581-го гренадерського полку був

¹⁶ Tessin G. *Verbände und Truppen der deutschen Wehrmacht und Waffen-SS im Zweiten Weltkrieg 1939–45*. Band 5. S. 246.

¹⁷ *Ibid.* Band 7. S. 51.

¹⁸ Залесский К. А. *Вооруженные силы III Рейха...* С. 305; Mitcham S. W. *Hitler's Legions: The German Army Order of Battle, World War II*. New York: Stein and Day Publishers, 1985. P. 129.

¹⁹ Tessin G. *Verbände und Truppen der deutschen Wehrmacht und Waffen-SS im Zweiten Weltkrieg 1939–45*. Osnabruck: Biblio Verlag, 1996. Band 16: *Verzeichnis der Friedensgarnisonen 1932–1939 und Stationierungen im Kriege 1939–1945*. Teil 3: *Wehrkreise XVII, XVIII, XX, XXI und besetzte Gebiete Ost und Sudost*. S. 232.

²⁰ *Ibid.* S. 230.

²¹ *Ibid.* S. 234.

²² *Ibid.* S. 232.

²³ *Ibid.* S. 288.

²⁴ *Ibid.*

²⁵ *Ibid.* S. 296.

²⁶ *Ibid.* S. 288.

²⁷ *Ibid.* S. 301.

²⁸ *Ibid.* S. 285.

²⁹ *Ibid.* S. 235.

³⁰ *Ibid.* S. 285.

³¹ *Ibid.* S. 281.

³² *Ibid.* S. 230.

³³ *Ibid.* S. 239.

³⁴ *Ibid.* S. 280.

³⁵ Tessin G. *Verbände und Truppen der deutschen Wehrmacht und Waffen-SS im Zweiten Weltkrieg 1939–45*. Osnabruck: Biblio Verlag, 1975. Band 11: *Die Landstreitkräfte 501–630*. S. 194.

сформований похідний батальйон, який дислокувався в м. Рівне орієнтовно до листопада 1943 р.³⁶

Для несення охоронної служби на Волинь німці прислали ландшцц батальйони*. Відомо про чотири таких на Волині в 1943 р.: 439-й, 552-й, 842-й і 988-й. 439-й і 842-й розташовувалися в м. Рівне³⁷, 552-й – м. Луцьк³⁸ і 988-й – м. Сарни³⁹. Отже, можна стверджувати, що на початок весни 1943 р. на території Волині сили Вермахту могли виставити проти УПА дивізію і сім окремих батальйонів – досить потужну силу.

Крім зазначених, для боротьби з повстанцями німці мали змогу використати формування, що не перебували безпосередньо на Волині, але розміщувалися на території генеральної округи «Волинь-Поділля»: ландшцц батальйони – 353-й і 355-й в м. Проскурові⁴⁰, 568-й – м. Шепетівка⁴¹, 856-й – м. Брест-Литовськ⁴², 242-й охоронний батальйон – м. Пінськ⁴³, 594-й і 986-й транспортно-охоронні батальйони – м. Кам'янець-Подільський⁴⁴.

Утім, 147-ма резервна дивізія розташовувалася на території генеральної округи «Житомир», де діяло підпілля ОУН(б)⁴⁵. Перший рейд повстанців тут відбувся наприкінці 1942 р. під командуванням Федіра Воробця («Верещаки»)⁴⁶. Починаючи з 13 травня 1943 р., рейди відділів УПА на територію Житомирської обл. відбувалися постійно, і повстанці часто вступали в бої проти німецьких окупантів⁴⁷. 17 липня 1943 р. начальник штабу оперативного тилового району групи армій «Південь» оберст Гільгаузен у листі до штабів охоронних дивізій і польових комендатур в Україні вказував, що напади українських націоналістичних банд уже розповсюдилися на територію оперативного тилового району⁴⁸. З серпня 1943 р. на території Житомирської обл. діяла військова округа УПА «Тютюнник»⁴⁹.

³⁶ Tessin G. Verbände und Truppen... S. 220.

* Ландшцц батальйон (нім.: Landeschützen-Bataillon) – «земельний охоронний батальйон», частини Вермахту, укомплектовані обмежено придатними до служби рекрутами.

³⁷ Tessin G. Verbände und Truppen der deutschen Wehrmacht und Waffen-SS im Zweiten Weltkrieg 1939–45. Band 16. Teil. 3. S. 294.

³⁸ Ibid. S. 288.

³⁹ Ibid. S. 296.

⁴⁰ Ibid. S. 293–294.

⁴¹ Ibid. S. 296.

⁴² Ibid. S. 232.

⁴³ Ibid. S. 239.

⁴⁴ Ibid. S. 282.

⁴⁵ Жилюк В. М. Діяльність ОУН та УПА на Житомирщині у 1941–1955 рр.: монографія. Рівне: Волинські обереги, 2008. С. 92–112.

⁴⁶ Петренко Р. («Юрко», «Омелько»). За Україну, за її волю. Спогади / ред. Галина Петренко. Торонто; Львів: Вид-во «Літопис УПА», 1997. С. 86–87. (Літопис Української повстанської армії. Т. 27).

⁴⁷ Жилюк В. М. Діяльність ОУН та УПА на Житомирщині... С. 112–124; Волинь і Полісся: УПА та запілля 1943–1944. Документи і матеріали / упоряд. О. Вовк, І. Павленко. Київ; Торонто, 1999. С. 639–652. («Літопис УПА. Нова серія. Т. 2).

⁴⁸ УПА в світлі німецьких документів. Кн. 1: 1942 – липень 1944 / упоряд. Тарас Гунчак. Торонто: Вид-во «Літопис УПА», 1983. С. 85–86. (Літопис Української повстанської армії. Т. 6).

⁴⁹ Содоль П. Українська Повстанча Армія. 1943–1949. Довідник П. Нью-Йорк: Пролог, 1995. С. 171.

За час перебування 147-ї резервної дивізії в Україні нею командували: генерал-лейтенант Рудольф Зінтценіх (Rudolf Sintzenich, 01.04.1942–23.12.1942), генерал-майор Пауль Мальман (Paul Mahlmann, 25.12.1942–01.08.1943), генерал-майор Пауль Хоффман (Paul Hoffmann, 01.08.1943–17.09.1943) і генерал-лейтенант Отто Маттершток (Otto Matterstock, 17.09.1943–10.01.1944)⁵⁰. Штаб 147-ї резервної дивізії розміщувався в м. Звягель⁵¹.

Дивізія розташовувалася так: штаб 212-го резервного гренадерського полку – м. Коростень⁵²; резервні гренадерські батальйони: 63-й – смт Бородянка⁵³, 316-й – м. Коростень⁵⁴, 320-й – м. Малин⁵⁵, 423-й – с. Білокоровичі⁵⁶, 468-й – м. Олевськ⁵⁷; штаб 268-го резервного гренадерського полку – м. Звягель⁵⁸; резервні гренадерські батальйони: 91-й – м. Корець⁵⁹, 488-й – м. Звягель⁶⁰; 27-й резервний артилерійський дивізіон⁶¹ та 27-й резервний інженерний батальйон – м. Звягель⁶².

Також на території області перебував 389-й ландштурм батальйон у м. Бердичів⁶³ і певний час у м. Житомир – 987-й⁶⁴.

На мою думку, 62-й резервний корпус під командуванням генерала піхоти Ф. Нойлінга брав участь у боях проти українських повстанців на території генеральних округ «Волинь-Поділля» та «Житомир» протягом усього 1943 р., допоки не одержав наказу на відправку штабу корпусу у Францію⁶⁵. 143-тя і 147-ма резервні дивізії були розформовані протягом січня–березня 1944 р. в Україні. Їхні частини та підрозділи розподілені між іншими дивізіями⁶⁶.

Перша згадка про використання німцями дивізії проти УПА наявна в повстанському документі за травень 1943 р.: «Після кількох днів німці кинули цілу дивізію для знищення повстанців. Дивізія складалася з двох мадярських полків, одного полку німців разом з СС й жандармерією і одного полку узбеків та казахів»⁶⁷. У складі німецьких окупаційних сил в Україні не було такого нестандартного формування, натомість були різні німецькі й угорські частини та з'єднання, які несли службу в Україні й боролися проти партизанів.

⁵⁰ Залесский К. А. Вооруженные силы III Рейха... С. 305.

⁵¹ Tessin G. Verbände und Truppen der deutschen Wehrmacht und Waffen-SS im Zweiten Weltkrieg 1939–45. Band 7. S. 61.

⁵² Ibid. Band 16. Teil. 3. S. 285.

⁵³ Ibid. S. 277.

⁵⁴ Ibid. S. 285.

⁵⁵ Ibid. S. 289.

⁵⁶ Ibid. S. 230.

⁵⁷ Ibid. S. 291.

⁵⁸ Ibid. S. 302.

⁵⁹ Ibid. S. 285.

⁶⁰ Ibid. S. 302.

⁶¹ Ibid.

⁶² Ibid.

⁶³ Ibid. S. 276.

⁶⁴ Tessin G. Verbände und Truppen der deutschen Wehrmacht und Waffen-SS im Zweiten Weltkrieg 1939–45. Osnabruck: Biblio Verlag, 1976. Band 13: Die Landstreitkräfte 801–13 400. S. 187.

⁶⁵ Ibid. Band 5. S. 246.

⁶⁶ Muller-Hillebrand B. Das Heer 1933–1945. Entwicklung des organisatorischen Aufbaues. Frankfurt am Main: Verlag E. S. Mittler & Sohn G. m. b. H, 1969. Band 3. S. 149.

⁶⁷ ОУН і УПА в 1943 році: Документи / відп. ред. С. Кульчицький. Київ, 2008. С. 145.

Так, коли в документі йдеться про два мадярські полки, то, найімовірніше, вони походять із угорської оперативної групи «Захід», яка діяла на території Правобережної України, Волині, південному Поліссі й північно-східній частині Галичини зі Львовом⁶⁸. На початок весни 1943 р. у її складі перебували 18-та, 19-та, 121-ша і 124-та легкі дивізії⁶⁹. Саме з них, швидше за все, були взяті ці два полки, які залучали до боротьби проти повстанців.

Німецький полк, про який мовиться в документі, найімовірніше, – 35-й поліцейський стрілецький під командуванням оберстлейтенанта шуполіції Фрідріха Корфа (Friedrich von Korff), створений 21 квітня 1943 р.⁷⁰, діяв на Волині. Також можливо, що участь у цій акції брали поліцейські батальйони з 10-го та 11-го поліцейських полків СС, які тоді перебували в Україні⁷¹.

Що ж до полку з узбеків і казахів, мені не вдалося знайти жодної інформації про таку частину, яка б діяла на Волині у квітні 1943 р. Відомо, що на території Генеральної Губернії (в м. Легионово поблизу Варшави) німці формували з полонених червоноармійців – узбеків та казахів – туркестанські батальйони⁷². До весни 1943 р. сформовано п'ять таких: 785-й, 786-й, 787-й, 788-й, 789-й⁷³. Також відомо, що 24 квітня 1943 р. командувач військовим округом у Генеральній Губернії видав наказ про виділення 500 тюркських легіонерів для несення митно-прикордонної служби. Із них 300 осіб відправили на східний кордон⁷⁴. Так військова частина, яка складалася із казахів та узбеків, про яких згадували українські повстанці, могла прийти з території Генеральної Губернії і після антиповстанської операції повернутися назад.

Ще одна згадка про використання німецькими окупантами частин та з'єднань проти українських повстанців на Волині міститься у працях безпосередніх учасників визвольної боротьби. М. Лебедь зазначав: «Фон дем Бах оточує своїми дивізіями цілу Крем'янецьку округу»⁷⁵, а Л. Шанковський: «Останнім етапом акції фон дем Баха були мілітарні акції проти УПА. До цієї акції він ужив 50 танків і панцерних авт, 27 літаків, 10 моторизованих батальйонів з важкою зброєю й артилерію й приблизно 10 000 німецьких і польських поліцистів та жандармів. Дальшими допоміжними

⁶⁸ Пагіря О. Між війною та миром: відносини між ОУН і УПА та збройними силами Угорщини (1939–1945). Торонто; Львів: Вид-во «Літопис УПА», 2014. С. 67. (Літопис УПА. Серія «Бібліотека». Т. 12).

⁶⁹ Nigel T., Laszlo S. The Royal Hungarian Army in World War II. Men-at-Arms 449. Oxford (UK): Osprey Publishing Ltd, 2008. P. 18.

⁷⁰ Боляновський А. Українські військові формування в збройних силах Німеччини (1939–1945). Львів: Місіонер, 2003. С. 153; Клименко О., Ткачов С. Українці в поліції в рейхскомісаріаті «Україна»: німецький окупаційний режим на Кременеччині у 1941–1944 рр. Харків: Ранок НП, 2012. С. 37; Littlejohn D. Foreign Legions of the Third Reich. San Jose, California: R. James Bender Publishing, 1987. Vol. 4: Poland, the Ukraine, Bulgaria, Romania, Free India, Estonia, Latvia, Lithuania, Finland and Russia. P. 43.

⁷¹ Waffen-SS und Ordnungspolizei im Kriegseinsatz 1939–1945: Überblick anhand der Feldpostübersicht / Bearbeitet von G. Tessin und N. Kannapin unter Mitarbeit von B. Meyer. Osnabruck: Biblio-Verlag, 2000. S. 594, 619–620.

⁷² Гилязов И. А. Легион «Идель-Урал». Москва: Вече, 2009. С. 70; Романько О. В. Мусульманские легионы во Второй мировой войне. Москва: ООО «Издательство АСТ»; ООО «Транзиткнига», 2004. С. 134.

⁷³ Гилязов И. А. Легион «Идель-Урал»... С. 90.

⁷⁴ Там само. С. 117.

⁷⁵ Лебедь М. УПА. Українська повстанська армія... С. 39.

частин були мадяри й «батальйонці», хоч одні і другі вважалися, німцями, ненадійними в боротьбі проти УПА. На залізничних лініях уведено в дію 5 панцирних поїздів (бази: Ковель – 2, Киверці – 1, Здолбунів – 2)»⁷⁶. Ця інформація хоч і неточна, але все ж стосується конкретної німецької антиповстанської операції, яка в німецьких документах проходить під назвою «Волинь»⁷⁷ і розпочалася в серпні 1943 р. і тривала до кінця місяця або й довше⁷⁸. Вона ж достовірно показує її розмах.

За даними німецьких документів, до операції була залучена кавалерійська дивізія СС⁷⁹ під командуванням бригадефюрера СС і генерал-майора військ СС Германа Фегелейна (Hermann Fegelein, 14.05.1943–13.9.1943)⁸⁰. Вона складалася із 1-го та 2-го рейтерських* полків СС, артилерійського полку СС, розвідувального батальйону СС, протитанкового й зенітного дивізіонів СС, батареї штурмових гармат СС та допоміжних підрозділів⁸¹. Чисельність – понад 9 000 солдатів та офіцерів⁸². Штаб дивізії розташовувався в м. Луцьк. Інші її частини мали розміститися в м. Дубно, Ковель, Любомиль, Володимир-Волинський і с. Стоянів⁸³. Разом із нею діяла айнзацкоманда СД 11 б чисельністю 160 осіб⁸⁴.

Бойова група «Шимана»⁸⁵ перебувала під командуванням бригадефюрера СС і генерал-майора військ СС Вальтера Шимани (Walter Schimana)⁸⁶. Цікавий факт, що В. Шимана одночасно призначено першим командиром добровольчої дивізії СС «Галичина» (30.06–20.11.1943)⁸⁷.

До складу бойової групи «Шимана» входила атаквальна група «Піпер»⁸⁸, створена в березні–квітні 1943 р. під командуванням гауптмана Генріха Піпера (Heinrich Piper), що складалася із 3-ї роти 315-го поліцейського батальйону, роти (невідомо якої) – з 320-го, 3-ї роти – 314-го, взводу зв'язку з 314-го поліцейського батальйону, саперного, мінометного, протитанкового взводів, гаубичної батареї, танкового підрозділу й латвійської поліцейської роти. Чисельність – приблизно 1 000 осіб⁸⁹. Розташовувалася група в м. Звягель⁹⁰.

Так, 11-й поліцейський полк СС⁹¹ під командуванням оберстлейтенанта шуцполіції Ервіна Грессера (Erwin Gresser)⁹² складався з трьох поліцейських батальйонів

⁷⁶ Історія українського війська... С. 672.

⁷⁷ National Archives and Records Administration (далі – NARA). Т. 354. Р. 642. F. 001 710.

⁷⁸ Ibid. F. 001 676, 001 710; Україна в Другій світовій війні у документах... Т. 3. С. 275.

⁷⁹ NARA. Т. 354. Р. 642. F. 001 631.

⁸⁰ Залеский К. А. СС. Самая полная энциклопедия. Москва: Яуза-пресс, 2012. С. 834, 839.

* Рейтер (нім. Reiter) – вершник.

⁸¹ NARA. Т. 354. Р. 642. F. 001 575, 001 657, 001 688, 001 691.

⁸² Ibid. F. 001 575.

⁸³ Ibid. F. 001 685–001 687.

⁸⁴ Ibid. F. 001 684, 001 708.

⁸⁵ Ibid. F. 001 631.

⁸⁶ Залеский К. А. «Элита» Гитлера во Второй Мировой... С. 668.

⁸⁷ Бишоп К. Иностранные дивизии III Рейха. Иностранцы добровольцы в войсках СС 1940–1945. Москва: Эксмо, 2006. С. 135; Залеский К. А. СС. Самая полная энциклопедия. С. 870.

⁸⁸ NARA. Т. 354. Р. 642. F. 001 631.

⁸⁹ Архів Управління Служби безпеки України у Тернопільській області. Спр. 15. Т. 1. Арк. 77–78.

⁹⁰ NARA. Т. 354. Р. 642. F. 001 631.

⁹¹ Ibid.

⁹² Nix P., Jerome G. The uniformed police forces of the Third Reich 1933–1945. Leander & Eklholm Forlag HB, 2006. P. 264.

і допоміжних підрозділів⁹³. У складі мав також 7-му поліцейську танкову роту, яку одержав у підпорядкування в березні 1943 р.⁹⁴. Приблизно з червня 1943 р. – ще й 10-ту⁹⁵. Чисельність – приблизно 2 000–2 500 осіб⁹⁶.

Також у бойову групу входило 10 моторизованих взводів жандармерії: 5-й, 8-й, 14-й, 15-й, 16-й, 22-й, 51-й, 57-й, 59-й, 61-й⁹⁷. Штатна чисельність – 37 жандармів⁹⁸. Отже, загальна 10-ти моторизованих взводів мала становити 370 осіб.

Отож 27 літаків, про які писав Л. Шанковський⁹⁹, це – 4-та і 5-та ескадрильї із 7-ї авіаційної групи спеціального призначення, яка в серпні 1943 р. розташовувалася на аеродромі в м. Рівне¹⁰⁰. Загалом на Волині було 6 аеродромів і 7 посадкових майданчиків, на яких могла розміщуватися німецька авіація¹⁰¹.

Що стосується бронепоездів, то вдалося встановити, що для боротьби з партизанами на лінії Ковель–Коростень–Київ німці 30 квітня 1943 р. перекинули бронепоезд № 7, а 1 червня 1943 р. до нього приєднався № 10¹⁰². Залучення частин і з'єднань Вермахту й військ СС для боротьби проти УПА на Волині показує тверді наміри німецьких окупантів знищити український національно-визвольний рух.

На території Галичини, приєднаної до Генеральної Губернії, активізація українського визвольного руху припадає на другу половину 1943 р. Для охоронних функцій, а також боротьби з партизанами, на території Генеральної Губернії перебувала 154-та резервна дивізія¹⁰³, якою командували: генерал-лейтенант Фрідріх Альтріхтер (Friedrich Altrichter, 31.05.1942–20.04.1944) і генерал-лейтенант Альфред Тільман (Alfred Thielmann, 20.04.1944–01.10.1944)¹⁰⁴. Дивізія складалася з 56-ї, 223-ї, 255-ї резервних гренадерських полків, 24-го резервного артилерійського дивізіону і 24-го резервного інженерного батальйону¹⁰⁵. На території Галичини розташовувався 255-й резервний гренадерський полк, штаб якого – в м. Львів¹⁰⁶.

⁹³ Michaelis R. *Combat Operation of the German Ordnungspolizei 1939–1945: Polizei-Bataillone – SS-Polizei-Regimenter*. Schiffer Military History, Atglen, PA, 2010. P. 8.

⁹⁴ Regenber W. *Panzerfahrzeuge und Panzereinheiten der Ordnungspolizei 1936–1945*. Eggolsheim: Dorfler im Nebel Verlag GmbH. Zeitgeschichte, 2006. S. 103.

⁹⁵ Ibid. S. 119.

⁹⁶ Michaelis R. *Combat Operation of the German Ordnungspolizei 1939–1945... P. 8.*

⁹⁷ NARA. T. 354. R. 642. F. 001 631.

⁹⁸ Angolia J. R., Hugh P. T. *Uniforms, Organization and History of the German Police / R. James Bender Publishing, Hawthorne, CA, U.S.A., 2009. Vol. 2. China. P. 404–405.*

⁹⁹ *Історія українського війська... С. 672.*

¹⁰⁰ By Henry L. deZeng IV. *Luftwaffe Airfields 1935–1945. Poland. Copyright © by Henry L. deZeng IV (Work in Progress), 2014. P. 46; NARA. T. 354. R. 642. F. 001 632.*

¹⁰¹ *Советская военная энциклопедия: в 2-х т. / глав. ред. П. П. Эйдман. Москва: ОГИЗ РСФСР, 1932. Т. 1. А–Аэродром. С. 979–980.*

¹⁰² Sawodny W. *German Armored Trains on the Russian Front 1941–1944*. Schiffer Publishing Ltd. Atglen, PA, 2003. P. 29.

¹⁰³ Tessin G. *Verbände und Truppen der deutschen Wehrmacht und Waffen-SS im Zweiten Weltkrieg 1939–45. Band 7. S. 89.*

¹⁰⁴ Залесский К. А. *Вооруженные силы III Рейха... С. 305.*

¹⁰⁵ Tessin G. *Verbände und Truppen der deutschen Wehrmacht und Waffen-SS im Zweiten Weltkrieg 1939–45. Band 7. S. 89.*

¹⁰⁶ Ibid. S. 89.

Резервні гренадерські батальйони були: 385-й – м. Золочів¹⁰⁷, 440-й – м. Городок¹⁰⁸ і 455-й – м. Львів¹⁰⁹.

У м. Броди – 425-й резервний гренадерський батальйон¹¹⁰ 24-го резервного гренадерського полку 174-ї резервної дивізії¹¹¹.

Відомо про розташування в Галичині ландшафт батальйонів: 543-й – м. Тернопіль¹¹² і 582-й – м. Дрогобич¹¹³, 310-й та 405-й батальйони і полк «Лемберг» (887-й, 888-й, 990-й батальйони) – м. Львів¹¹⁴. Ще в Галичині перебували 693-й і 1004-й охоронні й 595-й транспортно-охоронний батальйони¹¹⁵. Також є інформація про залучення до боротьби проти повстанців у Карпатах (літо–осінь 1943 р.) підрозділів із 174-ї резервної дивізії¹¹⁶. На цей момент невідомо, що це за підрозділи.

Перша відома антипартизанська операція в Галичині під назвою «Брунгільда Схід» розпочалася 24 червня 1943 р.¹¹⁷ і проходила на межі дистриктів «Люблін» та «Галичина». Із двох резервних дивізій (154-ї та 174-ї) були сформовані дві атакуючі групи «Зіммер» і «Штенгель», у кожній – по три батальйони. «Штенгель» діяла в дистрикті «Люблін», а «Зіммер» – у крайсгауптманшафті «Рава-Руська» дистрикту «Галичина», де формувалися відділи Української народної самооборони (УНС). Швидше за все, операція не була спрямована проти якогось конкретного визвольного руху, українського чи польського, а проводилася в «банд» небезпечному районі на стику двох дистриктів. Відчутних результатів німецьким окупантам добитися не вдалося¹¹⁸.

Наступні антиповстанські операції в Галичині, які я зафіксував, відбувалися осінню та зимою 1943 р. 15 жовтня німецькі окупаційні сили у складі поліцейського батальйону й роти з 1-го батальйону атакуючої групи (154-та резервна дивізія) були відправлені в район с. Микуличин для боротьби з «бандою»¹¹⁹. У районі с. Микуличин і Березина Яремчанського р-ну Станіславської обл. розташовувався курінь «Чорні чорти» ім. Євгена Коновальця¹²⁰. За німецькими даними, зіткнень із противником не було, тільки спалені повстанські колиби¹²¹. Натомість повстанський звіт стверджує, що вони таки були¹²².

Натомість 30 листопада 1943 р. німці силами трьох рот, групи важких мінометів і чотирьох груп із кулеметами з 255-го резервного гренадерського полку й

¹⁰⁷ Tessin G. Verbände und Truppen... Band 16. Teil 3. S. 173.

¹⁰⁸ Ibid. S. 147.

¹⁰⁹ Ibid. S. 154.

¹¹⁰ Ibid. S. 144.

¹¹¹ Tessin G. Verbände und Truppen der deutschen Wehrmacht und Waffen-SS im Zweiten Weltkrieg 1939–45. Band 7. S. 182.

¹¹² Ibid. Band 16. Teil 3. S. 168.

¹¹³ Ibid. S. 146.

¹¹⁴ Ibid. S. 155; NARA. T. 501. R. 217. F. 000 081.

¹¹⁵ Tessin G. Verbände und Truppen der deutschen Wehrmacht und Waffen-SS im Zweiten Weltkrieg 1939–45. Band 16. Teil 3. S. 155.

¹¹⁶ Michaelis R. Combat Operation of the German Ordnungspolizei 1939–1945... P. 57.

¹¹⁷ Okupacja i ruch oporu w dzienniku Hansa Franka 1939–1945. Warszawa: Wyd-wo Książka i Wiedza, 1970. T. II. 1943–1945 / red. Z. Polubiec. S. 364.

¹¹⁸ NARA. T. 501. R. 217. F. 000 032, 000 063–000 066.

¹¹⁹ Ibid. F. 000 894.

¹²⁰ ГДА СБУ. Ф. 5. Спр. 67418. Т. 1. Арк. 249.

¹²¹ NARA. T. 501. R. 217. F. 000 894.

¹²² ГДА СБУ. Ф. 13. Спр. 376. Т. 35. Арк. 133.

поліцейського батальйону¹²³ напали на курінь УНС «Кривоніс-II» поблизу с. Недільне на Старосамбірщині та завдали повстанцям значних втрат¹²⁴. За німецькими даними, повстанці втратили 58 осіб убитими, за іншими – вбитих було 65 осіб та 9 захоплено в полон¹²⁵.

А 10–11 грудня 1943 р. німці в Долинщині у Станіславській обл. проводили антиповстанську операцію «Гірський ліс» проти куреня «Гайдамаки»¹²⁶. До неї залучили два армійські й поліцейський батальйони¹²⁷. Повстанці встигли вийти з оточення до того, як ворог його остаточно заклав. Німецькі сили зайшли в уже порожній повстанський табір і спалили його¹²⁸.

У 1944 р. лінія німецько-радянського фронту вже проходила територію Галичини. Німецькі військові формування, крім участі в боях на фронті, також залучали до боротьби проти українських повстанців. 2-й танковий корпус СС (командир обергрупенфюрер СС і генерал військ СС Пауль Гауссер (Paul Hausser)¹²⁹), з кінця квітня 1944 р. перебував у резерві групи армій «Північна Україна»¹³⁰. До корпусу входили 9-та танкова дивізія СС «Гогенштауфен» (командир групенфюрер СС і генерал-лейтенант військ СС Вільгельм Біттріх (Wilhelm Bittrich)) та 10-та танкова дивізія СС «Фрундсберг» (командир бригадефюрер СС і генерал-майор військ СС Гейнц Гармель (Heinz Harmel)¹³¹). З особового складу 9-ї і 10-ї танкових дивізій СС були сформовані ягдкоманди* для боротьби з партизанами.

Так, 2 травня 1944 р. біля с. Верби (11 км на північний захід від м. Бережани) ягдкомандам вдалося знищити загін УПА чисельністю 200 чоловік¹³². Українські повстанці також нападали на есесівців. У документі 10-ї танкової дивізії СС «Фрундсберг» за 6 червня 1944 р. зафіксовано два випадки: «21 травня 1944 р. неподалік с. Поляни 5 бійців УПА роззброїли двох солдатів із господарської команди. 26 травня 1944 р. о 21:30 біля с. Нараїв приблизно 15 бандитів напали на кур'єрську машину. Загибло двоє есесівців, автомобіль згорів, а секретні документи потрапили в руки бандитів»¹³³. Зроблено висновок: «Війська необережно поведуться у районах, яким загрожують банди. Повсюдно слід очікувати появи окремих бандитів та невеликих груп банд. Банди УПА намагалися дістати зброю шляхом засідок на солдатів»¹³⁴.

¹²³NARA. T. 501. R. 217. F. 000 815.

¹²⁴Мороз В. Українська Народна Самооборона (УНС) на терені Дрогобицької області (1943 рік). *Визвольний шлях*. 2000. Кн. 6. С. 70.

¹²⁵NARA. T. 501. R. 217. F. 000 889–000 890.

¹²⁶Ibid. T. 315. R. 1439. F. 000 620–000 625.

¹²⁷Ibid. T. 501. R. 217. F. 000 815.

¹²⁸Група УПА «Говерля». Кн. 2: Спомини, статті та видання історично-мемуарного характеру / упоряд. *Петро Содоль*. Торонто: Вид-во «Літопис УПА», 1992. С. 24. (Літопис Української повстанської армії. Т. 19).

¹²⁹Залесский К. А., Хауссер П. Черная гвардия Гитлера. Ваффен-СС в бою. Москва: Яуза-пресс, 2008. С. 129.

¹³⁰Michaelis R. Die 10. SS-Panzer-Division «Frunndsberg». Berlin: Michaelis-Verlag, 2004. S. 41–45.

¹³¹Залесский К. А., Хауссер П. Черная гвардия Гитлера... С. 205, 207.

* Ягдкоманда (нім. Jagdkommandos) – «мисливська команда», спеціальний підрозділ для боротьби з партизанами.

¹³²Michaelis R. Die 10. SS-Panzer-Division «Frunndsberg»... S. 45.

¹³³NARA. T. 354. R. 150. F. 792 326.

¹³⁴Ibid.

Загалом 2-й танковий корпус СС пробув в Україні до 12 червня 1944 р.¹³⁵. Отже, впродовж травня до 12 червня 1944 р. ягдкоманди 9-ї і 10-ї танкових дивізій СС брали участь у боях проти українських повстанців на території Галичини.

У повстанських документах є інформація про німецьку антиповстанську операцію, яку проводила 7-ма танкова дивізія в Чорному лісі біля м. Станіслава з 31 травня по 6 червня 1944 р.¹³⁶. У травні 1944 р. 7-ма танкова дивізія перебувала в резерві групи армій «Північна Україна»¹³⁷. Спершу дивізія розташовувалася в м. Броди, а потім перемістилася в м. Станіслав¹³⁸. На 1 червня 1944 р. її чисельність становила 14 040 солдатів та офіцерів¹³⁹. Оберст Герхард Шмідхубер (Gerhard Schmidhuber) був виконувачем обов'язків командира 7-ї танкової дивізії (02.05.1944–09.09.1944)¹⁴⁰, яка складалася з 6-го і 7-го танково-гренадерських, 25-го танкового і 78-го артилерійського полків, 42-го протитанкового й 296-го зенітного дивізіонів, 58-го інженерного батальйону та інших допоміжних частин¹⁴¹. Які саме сили використала 7-ма танкова дивізія для боротьби з повстанцями – невідомо. Сумнівно, щоби для цієї операції залучили цілу дивізію. Швидше за все, в дивізії могла бути сформована бойова група з різних її частин.

Останні великі бої УПА проти німців відбувалися з 9 по 16 липня 1944 р. у Карпатах¹⁴². Історик Л. Шанковський стверджував, що до боротьби проти УПА був залучений 59-й армійський корпус¹⁴³ під командуванням генерал-лейтенанта Едгара Реріхта (Edgar Röhricht, 10.06.1944–29.01.1945)¹⁴⁴. Корпус складався із 1-ї піхотної дивізії¹⁴⁵ (командир – генерал-лейтенант Ернст Антон фон Крозігк (Ernst-Anton von Krosigk, 08.06.1944–01.10.1944)¹⁴⁶), 208-ї піхотної дивізії¹⁴⁷ (командир

¹³⁵ Пономаренко Р. О. 10-я танковая дивизия СС «Фрундсберг». Москва: Вече, 2009. С. 73.

¹³⁶ Архів Центру досліджень визвольного руху (далі – АЦДВР). Ф. 9. Т. 6. Од. зб. 023. Арк. 16; Група УПА «Говерля». Кн. 2: Споми́ни, статті та видання історично-мемуарного характеру... С. 48–51.

¹³⁷ Tessin G. Verbände und Truppen der deutschen Wehrmacht und Waffen-SS im Zweiten Weltkrieg 1939–45. Frankfurt/Main: Verlag E.S. Mittler & Sohn GmbH, 1974. Band 3. S. 62.

¹³⁸ Stoves R. Die gepanzerten und motorisierten deutschen grossverbände (Divisionen und selbständige Brigaden) 1935–1945. Wölfersheim-Berstadt: Podzun-Pollas-Verlag, 1994. S. 62.

¹³⁹ Bundesarchiv-Militärarchiv (далі – ВА-МА). RH 10/146. f. 36.

¹⁴⁰ Митчем С. В. Танковые легионы Гитлера. Москва: Яуза-пресс, 2009. С. 182–183; Росадо Х., Бишоп К. Танковые дивизии Вермахта 1939–1945. Краткий справочник-определитель бронетехники. Москва: Изд-во Эксмо, 2006. С. 69.

¹⁴¹ ВА-МА. RH 10/146. f. 39.

¹⁴² Група УПА «Говерля». Кн. 2: Споми́ни, статті та видання історично-мемуарного характеру... С. 54–58.

¹⁴³ Шанковський Л. Тринадцять літ... С. 176; Шанковський Л. УПА на Стрийщині. *Стрийщина. Історико-мемуарний збірник Стрийщини, Скільщини, Болехівщини, Долинщини, Рознітівщини, Журавенщини, Жидачівщини і Миколаївщини* / ред.: І. Пеленська, К. Баб'як Нью Йорк; Торонто; Париж; Сидней: Комітет Стрийщини Нью Йорк 1990. Т. 1. С. 206.

¹⁴⁴ Залесский К. А. Вооруженные силы III Рейха... С. 159.

¹⁴⁵ Tessin G. Verbände und Truppen der deutschen Wehrmacht und Waffen-SS im Zweiten Weltkrieg 1939–45. Frankfurt/Main: Verlag E.S. Mittler & Sohn GmbH, 1973. Band 2: Die Landstreitkräfte 1–5. S. 21.

¹⁴⁶ Залесский К. А. Вооруженные силы III Рейха... С. 261.

¹⁴⁷ Tessin G. Verbände und Truppen der deutschen Wehrmacht und Waffen-SS im Zweiten Weltkrieg 1939–45. Osnabruck: Biblio Verlag, 1973. Band 8: Die Landstreitkräfte 201–280. S. 34.

генерал-лейтенант Ганс Пікенброк (Hans Piekenbrock, 22.06.1943–08.05.1945)¹⁴⁸ і 20-ї угорської дивізії¹⁴⁹. Весь 59-й армійський корпус не міг бути залучений до боротьби проти українських повстанців, оскільки в той момент перебував на фронті.

Окремо від цього німецького корпусу в 1-й угорській армії у складі 7-го угорського корпусу діяли 68-ма німецька¹⁵⁰ (командир генерал-майор Пауль Шойерпflug (Paul Scheuerpflug, 25.10.1943–08.05.1945)¹⁵¹) і 168-ма піхотна дивізія¹⁵² (командир генерал-лейтенант Вернер Шмідт-Гаммер (Werner Schmidt-Hammer, 01.12.1943–08.09.1944)¹⁵³).

Ще один німецький корпус, який тоді перебував на Станіславщині та звідки могли походити німецькі підрозділи, з якими вели бій українські повстанці, – 11-й армійський. На той час він був у складі 1-ї угорської армії¹⁵⁴, командував ним генерал піхоти Рудольф фон Бюнау (Rudolf von Büнау, 20.03.1944–16.03.1945)¹⁵⁵.

До 11-го армійського корпусу входили: 101-ша егерська¹⁵⁶ (командир генерал-лейтенант Еміль Фогель (Emil Vogel, 01.09.1942–12.07.1944)¹⁵⁷) і три угорські дивізії (18-та, 24-та і 25-та)¹⁵⁸. Саме серед документів 11-го армійського корпусу за 4 липня 1944 р. є згадка про розташування в його тилу «української національної банди» чисельністю 1 000–1 500 осіб¹⁵⁹, що дає підстави припустити можливість участі частин цього корпусу в боях проти українських повстанців із метою очищення свого тилу від сил УПА.

Отже, діяльність українських повстанців на окупованій території, а також у тилу Вермахту, привела до того, що німці почали залучати для боротьби проти українських повстанців частини й навіть цілі з'єднання. Подальше дослідження цієї теми має детальніше розкрити розмах протистояння сил Вермахту і військ СС проти українського визвольного руху, а також дасть можливість провести підрахунки втрат двох ворожих сторін.

REFERENCES

Angolia, J. R., & Hugh, P. T. (2009). *Uniforms, Organization and History of the German Police* (Vol. 2). China: R. James Bender Publishing [in English].

¹⁴⁸Залесский К. А. Вооруженные силы III Рейха... С. 275.

¹⁴⁹Mehner K. Die geheimen Tagesberichte der deutschen Wehrmachtsführung im Zweiten Weltkrieg 1939–1945. Osnabruck: Biblio Verlag, 1985. Band 10: 1. Marz 1944–31. August 1944. S. 504.

¹⁵⁰Tessin G. Verbände und Truppen der deutschen Wehrmacht und Waffen-SS im Zweiten Weltkrieg 1939–45. Band 5. S. 280.

¹⁵¹Залесский К. А. Вооруженные силы III Рейха... С. 267.

¹⁵²Mehner K. Die geheimen Tagesberichte der deutschen Wehrmachtsführung im Zweiten Weltkrieg 1939–1945. Band 10. S. 504.

¹⁵³Залесский К. А. Вооруженные силы III Рейха... С. 273.

¹⁵⁴Tessin G. Verbände und Truppen der deutschen Wehrmacht und Waffen-SS im Zweiten Weltkrieg 1939–45. Band 3. S. 195.

¹⁵⁵Залесский К. А. Вооруженные силы III Рейха... С. 146.

¹⁵⁶Tessin G. Verbände und Truppen der deutschen Wehrmacht und Waffen-SS im Zweiten Weltkrieg 1939–45. Osnabruck: Biblio Verlag, 1972. Band 6: Die Landstreitkräfte 71–130. S. 169.

¹⁵⁷Залесский К. А. Вооруженные силы III Рейха... С. 302.

¹⁵⁸Mehner K. Die geheimen Tagesberichte der deutschen Wehrmachtsführung im Zweiten Weltkrieg 1939–1945. Band 10. S. 504.

¹⁵⁹NARA. T. 314. R. 499. F. 000 069.

Bishop, K. (2006). *Inostrannye divizii III Reikha. Inostrannye dobrovoltsy v voiskakh SS 1940–1945*. Moscow: Eksmo [in Russian].

By Henry, L. deZeng IV. (2014). *Luftwaffe Airfields 1935–1945. Poland*. Retrieved from <https://www.w2.dk/Airfields%20-%20Poland.pdf> [in English].

Bolianovskiy, A. (2003). *Ukrainski viiskovi formuvannia v zbroinykh sylakh Nimechchyny (1939–1945)*. Lviv: Misioner [in Ukrainian].

Dikson, Ch. O., & Geilbrunn, O. (1957). *Kommunisticheskie partizanskie deistviia* (A. A. Prokhorov, Trans.). Moscow: Izdatelstvo inostrannoi literatury [in Russian].

Eideman, R. P. (Ed.). (1932). *Sovetskaia voennaia entsyklopediia* (Vol. 1). Moscow: OGIZ RSFSR [in Russian].

Giliazov, I. A. (2009). *Legion «Idel-Ural»*. Moscow: Veche [in Russian].

Klymenko, O., & Tkachov, S. (2012). *Ukrainci v politsii v reikhskomisariati «Ukraina»: nimetskyi okupatsiynyi rezhym na Kremenechchyni u 1941–1944 rr.* Kharkiv: Ranok NP [in Ukrainian].

Kosyk, V. M. (Comp.). (1999). *Ukraina v Druhii svitovii viini u dokumentakh. Zbirnyk nimetskykh arkhivnykh materialiv (1942–1943)* (Vol. 3). Lviv: Instytut ukrainoznavstva im. I. Krypiakevycha NAN Ukrainy; Lvivskiy derzhavnyi universytet im. I. Franka; Instytut ukrainskoi arkeohrafiy ta dzhereloznavstva im. M. Hrushevskoho NAN Ukrainy [in Ukrainian].

Krokhmaluk, Y. (1972). *UPA Warfare in Ukraine: Strategic, Tactical and Organizational Problems of Ukrainians in World War II*. New York: Society of Veterans of Ukrainian Insurgent Army [in English].

Kulchytskyi, S. (Ed.). (2008). *OUN i UPA v 1943 rotsi: Dokumenty*. Kyiv: Instytut istorii Ukrainy NAN Ukrainy [in Ukrainian].

Levytskyi, M. (Ed.). (1953). *Istoriia ukrainskoho viiska (2nd ed.)*. Winnipeg: Klub pryiateliv ukrainskoi knyzhky. Vydavets Ivan Tyktor [in Ukrainian].

Lebed, M. (1946). *UPA. Ukrainska povstanska armiia. Yii geneza, rist i dii u vyzvolnii borotbi ukrainskoho narodu za Ukrainku Samostiinu Sobornu Derzhavu (Pt. 1)*. [B. m.] Vydannia Presovoho Biura UHVR [in Ukrainian].

Littlejohn, D. (1987). *Foreign Legions of the Third Reich* (Vol. 4). San Jose, California: R. James Bender Publishing [in English].

Mehner, K. (1985). *Die geheimen Tagesberichte der deutschen Wehrmachtsführung im Zweiten Weltkrieg 1939–1945* (Vol. 10). Osnabruck: Biblio Verlag [in German].

Mirchuk, P. (1953). *Ukrainska Povstanska Armiia 1942–1952*. Munich: CICERO [in Ukrainian].

Mitcham, S. W. (1985). *Hitler's Legions: The German Army Order of Battle, World War II*. New York: Stein and Day Publishers [in English].

Michaelis, R. (2004). *Die 10. SS-Panzer-Division «Fruntsberg»*. Berlin: Michaelis-Verlag [in German].

Mitchem, S. V. (2009). *Tankovyye legiony Gitlera*. Moscow: Yauza-press [in Russian].

Michaelis, R. (2010). *Combat Operation of the German Ordnungspolizei 1939–1945: Polizei-Bataillone – SS-Polizei-Regimenter*. Atglen PA: Schiffer Military History [in English].

Moroz, V. (2000). *Ukrainska Narodna Samooborona (UNS) na tereni Drohobyt'skoi oblasti (1943 rik). Vyzvolnyi shliakh*, 6, 54–72 [in Ukrainian].

Muller-Hillebrand, B. (1969). *Das Heer 1933–1945. Entwicklung des organisatorischen Aufbaues* (Vol. 3). Frankfurt am Main: Verlag E. S. Mittler & Sohn [in German].

Nigel, T. (1999). *The German Army 1939–45* (Vol. 3). Oxford (UK): Osprey Publishing Ltd [in English].

Nix, P., & Jerome, G. (2006). *The uniformed police forces of the Third Reich 1933–1945*. Leander: Eklholm Forlag HB [in English].

Nigel, T., & Laszlo, S. (2008). *The Royal Hungarian Army in World War II*. Oxford (UK): Osprey Publishing Ltd [in English].

Pahiria, O. (2014). *Mizh viinoiu ta myrom: vidnosyny mizh OUN i UPA ta zbroinymy sylamy Uhorschchyny (1939–1945)*. *Litopys UPA. «Biblioteka»* (Vol. 12). Toronto; Lviv: Vyd-vo «Litopys UPA» [in Ukrainian].

Polubiec, Z. (Ed.). (1970). *Okupacja i ruch oporu w dzienniku Hansa Franka 1939–1945* (Vol. 2). Warsaw: Wydawnictwo Książka i Wiedza [in Polish].

Ponomarenko, R. O. (2009). *10-ya tankovaia diviziia SS «Fruntsberg»*. Moscow: Veche [in Russian].

Regenberg, W. (2006). *Panzerfahrzeuge und Panzereinheiten der Ordnungspolizei 1936–1945*. Eggolsheim: Dorfler im Nebel Verlag [in German].

Romanko, O. V. (2004). *Musulmanskie legiony vo Vtoroi mirovoi voine*. Moscow: OOO «Izdatelstvo AST»: OOO «Tranzitkniga» [in Russian].

Rosado, Kh., & Bishop, K. (2006). *Tankovyie divizii Vermakhta 1939–1945. Kratkii spravochnik-opredelitel bronetekhniki*. Moscow: Izd-vo Eksmo [in Russian].

Riurupa, R. (Ed.). (1992). *Voina Germanii protiv Sovetskoho Soiuz. 1941–1945. Dokumentalnaia ekspozitsiia goroda Berlina k 50-letiiu so dnia napadeniia Germanii na Sovetskii Soiuz*. Berlin: Arcon [in Russian].

Sawodny, W. (2003). *German Armored Trains on the Russian Front 1941–1944*. Atglen PA: Schiffer Publishing Ltd [in English].

Shankovskyi, L. (1975). Trynadsiat lit... (Dii UPA i zbroinoho pidpillia OUN na tereni viiskovoi okruhy ch. 4 «Hoverlia» v 1943–1956 rr.). In B. Kravtsiv (Ed.), *Almanakh Stanyslavivskoi zemli. Zbirnyk materialiv do istorii Stanyslavova i Stanyslavivshchyny* (Vol. 1, pp. 163–193). New York; Toronto; Munich: Naukove tovarystvo im. Shevchenka [in Ukrainian].

Shankovskyi, L. (1990). UPA na Stryishchyni. In I. Pelenska, K. Babiak (Eds.), *Stryishchyna. Istoryko-memuarnyi zbirnyk Stryishchyny, Skilshchyny, Bolekhivshchyny, Dolyshchyny, Rozhnityvshchyny, Zhuravenshchyny, Zhydachivshchyny i Mykolaivshchyny* (Vol. 1, pp. 193–218). New York; Toronto; Paris; Sydney: Komitet Stryishchyny Niu York [in Ukrainian].

Hunchak, T. (Comp.). (1983). *UPA v svitli nimetskykh dokumentiv. Kn. 1: 1942–cherven 1944*. *Litopys UPA* (Vol. 6). Toronto: Vydavnytstvo «Litopys UPA» [in Ukrainian].

Petrenko, H. (Ed.). (1997). *Petrenko R. («Yurko», «Omelko»). Za Ukrainu, za yii voliu (Spohady)*. *Litopys Ukrainskoi Povstanskoi* (Vol. 27). Toronto; Lviv: Vydavnytstvo «Litopys UPA» [in Ukrainian].

Sodol, P. (1995). *Ukrainska Povstancha Armiia. 1943–1949. Dovidnyk II*. New York: Proloh [in Ukrainian].

Sodol, P. (Comp.). (1992). *Hrupa UPA «Hoverlia». Knyha druha: Spomyny, statti ta vydannia istorychno-memuarnoho kharakteru*. *Litopys UPA* (Vol. 19). Toronto; Lviv: Vyd-vo «Litopys UPA» [in Ukrainian].

Stoves, R. (1994). *Die gepanzerten und motorisierten deutschen grossverbände (Divisionen und selbständige Brigaden) 1935–1945*. Wölfersheim-Berstadt: Podzun-Pollas-Verlag [in German].

Tessin, G. (1972). *Verbände und Truppen der deutschen Wehrmacht und Waffen-SS im Zweiten Weltkrieg 1939–45* (Vol. 6). Osnabruck: Biblio Verlag [in German].

Tessin, G. (1973). *Verbände und Truppen der deutschen Wehrmacht und Waffen-SS im Zweiten Weltkrieg 1939–45* (Vol. 2). Frankfurt/Main: Verlag E.S. Mittler & Sohn [in German].

Tessin, G. (1973). *Verbände und Truppen der deutschen Wehrmacht und Waffen-SS im Zweiten Weltkrieg 1939–45* (Vol. 7). Osnabruck: Biblio Verlag [in German].

Tessin, G. (1973). *Verbände und Truppen der deutschen Wehrmacht und Waffen-SS im Zweiten Weltkrieg 1939–45* (Vol. 8). Osnabruck: Biblio Verlag [in German].

Tessin, G. (1974). *Verbände und Truppen der deutschen Wehrmacht und Waffen-SS im Zweiten Weltkrieg 1939–45* (Vol. 3). Frankfurt/Main: Verlag E.S. Mittler & Sohn [in German].

Tessin, G. (1975). *Verbände und Truppen der deutschen Wehrmacht und Waffen-SS im Zweiten Weltkrieg 1939–45* (Vol. 11). Osnabruck: Biblio Verlag [in German].

Tessin, G. (1976). *Verbände und Truppen der deutschen Wehrmacht und Waffen-SS im Zweiten Weltkrieg 1939–45* (Vol. 13). Osnabruck: Biblio Verlag [in German].

Tessin, G. (1977). *Verbände und Truppen der deutschen Wehrmacht und Waffen-SS im Zweiten Weltkrieg 1939–45* (Vol. 5). Frankfurt/Main: Verlag E.S. Mittler & Sohn [in German].

Tessin, G. (1996). *Verbände und Truppen der deutschen Wehrmacht und Waffen-SS im Zweiten Weltkrieg 1939–45* (Vol. 16, Pt. 3). Osnabruck: Biblio Verlag [in German].

Tessin, G., & Kannapin, N. (Eds.). (2000). *Waffen-SS und Ordnungspolizei im Kriegseinsatz 1939–1945: Überblick anhand der Feldpostübersicht*. Osnabruck: Biblio-Verlag [in German].

Vovk, O., & Pavlenko, I. (Comps.). (1999). *Volyn i Polissia: UPA ta zapillia 1943–1944. Dokumenty i materialy* (Vol. 2). Kyiv; Toronto [in Ukrainian].

Zalesskii, K. A. (2008). *Vooruzhonnyie sily III Reikha. Istoriia organizatsyi, struktura, boievoie primenenie*. Moscow: Izdatel Bystrov [in Russian].

Zalesskii, K. A., & Hausser, P. (2008). *Chornaia gvardiia Gitlera. Vaffen-SS v boiu*. Moscow: Yauza-press [in Russian].

Zalesskii, K. A. (2012). *«Elita» Gitlera vo Vtoroi Mirovoi. Kto byl kto v Tretiem Reikhe*. Moscow: Yauza-press [in Russian].

Zalesskii, K. A. (2012). *SS. Samaia polnaia entsyklopediia*. Moscow: Yauza-press [in Russian].

Zhyliuk, V. M. (2008). *Diiálnist OUN ta UPA na Zhytomyrshchyni u 1941–1955 rr. Monohrafiia*. Rivne: Volynski oberehy [in Ukrainian].

Viktor SENYTSKYI

*Keeper of Archival Funds of the II category
The National Museum-Memorial of Victims of the
Occupation Regimes «Loncky Street Prison»
ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-1071-1802>
e-mail: exacted51@gmail.com*

ON THE ISSUE OF INVOLVING PARTS AND JOINTS OF THE WEHRMACHT AND SS TROOPS FOR THE FIGHT AGAINST UKRAINIAN INSURGENTS IN 1943–1944

For the first time, the issue of involving the army and SS units in the fight against the Ukrainian Insurgent Army (UIA) was considered. The main documents of the Wehrmacht are presented, which describe the methods of combating guerrillas. It is shown that Wehrmacht units in occupied Ukraine were involved not only in the performance of security functions but also in the fight against Ukrainian insurgents. The location of German units and formations on the territory of the general districts «Volyn-Podillia», «Zhytomyr» and the district «Halychyna» was studied. The information from the insurgent document and the works of the Ukrainian national liberation movement's participants about the involvement of forces by the German occupiers to fight against the UIA are analyzed, also showing which forces were actually involved in the struggle.

Some anti-insurgency operations in Volyn and Halychyna are considered. It is noted that the Germans first began to attract large forces against the UIA in spring 1943, in Volyn, in Halychyna German anti-insurgency operations began in summer 1943. The names of some anti-insurgency operations, such as «Volyn», «Brunhilda East» and «Mountain Forest», have also been defined. As proved, in the struggle against the UIA, in addition to the rear, the front units were also involved, which after the fighting at the front were taken to the reserve and were in the German-occupied part of Western Ukraine. The attacks of the Ukrainian insurgents on the SS units and the conclusions made by the Germans regarding the behavior in the area where the insurgents operate are shown. Attention is drawn to the fact that the German occupiers monitored the actions and movements of the Ukrainian insurgents.

It is concluded that the activities of the Ukrainian insurgents in the occupied territories, as well as in the rear of the Wehrmacht, led to the fact that the Germans began to involve parts and even entire units to fight against the Ukrainian insurgents. However, further research on this topic should reveal in more detail the scale of the confrontation between Wehrmacht forces and SS troops against the Ukrainian liberation movement, as well as make it possible to calculate the losses of the two enemy parties.

Keywords: UPA, Volyn, Halychyna, anti-insurgency operation, Wehrmacht, SS troops.

Постаті

УДК [930.2:061.237(477.83-25)(092)С.ГАЙДУЧОК]"1906/1910"
DOI: 10.33402/ukr.2021-34-216-233

Андрій СОВА

*доктор історичних наук, доцент
доцент кафедри олімпійської освіти*

*Львівського державного університету фізичної культури ім. І. Боберського
старший науковий співробітник відділу новітньої історії*

Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-0548-4975>

e-mail: sovaandrij1980@gmail.com

ДІЯЛЬНІСТЬ СТЕПАНА ГАЙДУЧКА В «УКРАЇНСЬКОМУ СПОРТОВОМУ КРУЖКУ» АКАДЕМІЧНОЇ ГІМНАЗІЇ У ЛЬВОВІ (1906–1910)

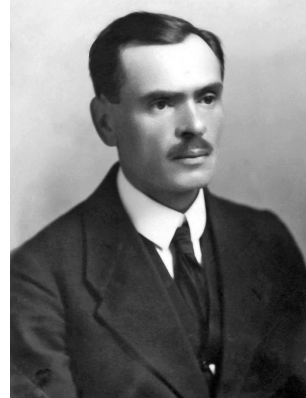
Уперше на основі різнопланових джерел: документів Центрального державного історичного архіву України у Львові, звітів Академічної гімназії та українського гімнастичного товариства «Сокіл-Батько» у Львові; приватного архіву Степана Гайдучка (м. Львів); періодичних часописів «Діло», «Народне слово», «Сокільські вісти», «Вісти з Запорожжя» та «Сокільські вісти»; спогадів Івана Боберського, Степана Гайдучка, Едварда Жарського, Тараса Франка, Степана Цимбали, які безпосередньо знали Степана Гайдучка, досліджено його участь у становленні й розвитку «Українського спортивного кружка» в Академічній гімназії у Львові. Із залученням раніше недоступних і малознаних документів реконструйовано його діяльність у 1906–1910 рр. Нижньою межею визначено вступ С. Гайдучка до новоствореного «Українського спортивного кружка», верхньою – припинення членства у зв'язку із закінченням у червні 1910 р. Академічної гімназії у Львові.

Доведено, що саме С. Гайдучок взяв діяльну участь у новоствореній українській громадській організації – «Українському спортовому кружку». Висвітлено його спортивну діяльність. Звернено увагу на зацікавлення різними видами спорту, серед яких найбільше – футболом і легкою атлетикою. Проаналізовано організаційну працю С. Гайдучка, що зміцнювала авторитет цієї громадської організації. Наголошено на його важливій роботі під керівництвом проф. Івана Боберського в контексті підготовки лекцій та публікацій з актуальних питань фізичного виховання і спорту, що сприяло популяризації спорту передовсім серед гімназійної молоді Львова й Галичини.

Ключові слова: Степан Гайдучок, Іван Боберський, Галичина, Львів, Академічна гімназія та її філія у Львові, «Український спортовий кружок», тіловиховання, руханка, спорт, копаний м'яч (футбол), легка атлетика.

Цьогоріч відзначаємо 115-річчя від заснування «Українського спортивного кружка» (УСК) в Академічній гімназії і 110-річчя від заснування «Пласту» та спортивного товариства «Україна». Перші роки діяльності цих організацій, незважаючи

на появу чисельних публікацій, і досі залишаються маловивченою сторінкою української історії. Хрестоматійним стало твердження про те, що, крім Івана Боберського, Петра Франка, Івана Чмоли й Олександра Тисовського, Степан Гайдучок теж стояв біля витоків цієї організації. Однак, де він здобув відповідний вишкіл і що стало поштовхом до його праці в цьому напрямі, й досі достеменно не з'ясовано. З огляду на це метою дослідження стала діяльність С. Гайдучка в «Українському спортовому кружку», який діяв на базі Академічної гімназії та її філії у Львові. Зауважу, що членами цієї спортивної організації були лише учні Академічної гімназії. Після закінчення закладу членство в УСК автоматично припинялося. Тому хронологічні межі дослідження охоплюють 1906–1910 рр. Запропонована тема комплексно не досліджена. Окремі дані про УСК напередодні Першої світової війни можна почерпнути із праць автора цієї публікації¹.

Гайдучок Степан

Джерельною базою для статті стали документи Центрального державного історичного архіву України у Львові, звіти Академічної гімназії та українського гімнастичного товариства «Сокіл-Батько» у Львові; приватний архів Степана Гайдучка (м. Львів); періодичні часописи «Діло», «Народне слово», «Сокільські вісти», «Вісти з Запорожжя», «Сокільські вісти»; спогади Івана Боберського, Едварда Жарського, Тараса Франка, Степана Цимбали, які безпосередньо знали Степана Гайдучка.

Наприкінці 1906 р. професор Академічної гімназії у Львові І. Боберський спричинився до організації першого в освітніх закладах Галичини тіловиховного осередку, у назві якого вжито означення «спортовий» – «Український спортовий кружок». Знаковим стало і використання слова «український»² за кілька років до появи перших державних утворень українців у ХХ ст. – Української Народної Республіки і Західноукраїнської Народної Республіки. Невдовзі УСК перетворився на рушій розвитку та популяризації спорту серед українців Львова, а згодом й Галичини. А ще спричинився до піднесення національної свідомості та патріотизму молоді.

Ідея заснування кружка визріла в І. Боберського ще на початку ХХ ст., зокрема 1903 р., коли він почав проводити заняття гімнастики у шести відділах Академічної гімназії у Львові³. Організацію спортивного осередку вирішив реалізувати через

¹ Сова А. Український спортовий кружок у Львові: сфрагістичний аспект. *Знак. Вісник Українського геральдичного товариства*. Львів, 2016. Вересень. Чис. 70. С. 4–5; Сова А. Іван Боберський – засновник та ідейний натхненник Українського спортового кружка в Академічній гімназії у Львові. *Науковий і культурно-просвітній краєзнавчий часопис «Галичина»*. Івано-Франківськ, 2017. Ч. 29–30. С. 166–175; Сова А., Тимчак Я. Іван Боберський – основоположник української тіловиховної і спортової традиції. Львів: Априорі, 2017. 232 с.; Сова А. Іван Боберський: суспільно-культурна, військово-політична та освітньо-виховна діяльність: монографія. Львів, 2019. 512 с.

² Боберський І. Українське сокілство 1894–1939. Львів: Видавець Сокіл-Батько, 1939. С. 10. («Сокільська бібліотека», ч. 7); Гайдучок С. Спортовий ювілей. 15-ліття Спорту. Т-ва «Україна». *Діло*. 1926. 16 вересня. С. 4.

³ Збір учительський з кінцем шк. року 1903/1904. *Звіт дирекції ц. к. академічної гімназії у Львові за шкільний рік 1903/1904*. Львів: Накладом наукового фонду, 1904. С. 39.

своїх найближчих вихованців – гімназистів руханкового середовища. Він свідомо повів справу так, щоб організаторами й очільниками кружка виступили самі ж гімназисти, які в такий спосіб мали здобувати відповідний досвід для того, щоб у майбутньому застосувати його для продовження тіловиховної справи у Львові, і далеко за його межами. З огляду на це офіційно УСК керували учні гімназії. І. Боберський не належав до керівництва, а був «опікуном», «духовним батьком».

Початково до кружка входили учні 5-А і 5-Б класів. Серед засновників і перших членів були: з 5-А класу – Степан Кизима, Євген Ломницький, Ананій Степанів, Петро Франко; 5-Б – Степан Гайдучок, Тимофій Гумовський, Степан Цимбала й ін.⁴. Більшість із цих осіб завдяки І. Боберському в УСК пройшли неоціненний вишкіл.

У брошурі «Українське сокільство» (1939) І. Боберський так описав перші кроки: «Вкінці повста 1906 р. при академічній гімназії “Український Спортовий Кружок”. Члени носили емалеву, жовто-синю відзнаку з золотистими буквами “У. С. К.”. Це були перші змагові [спортивні – А. С.] відзнаки на українських землях. Назва “український” тривожила шкільних урядовців, але шкільна молодь розуміла, що вона – українці, а не “руські”»⁵.

З цього спогаду стає зрозуміло, наскільки важливими вважав І. Боберський символіку й атрибутику кружка, зовнішній вигляд його членів, рекламну продукцію⁶. У звіті Академічної гімназії за 1910/1911 н. р. про це є така звітка: «Другий руханковий вечер, уладжений заходом Українського Спортового Кружка відбув ся 19.XII.1910 [р.] в салі “Сокола”. Запросини і порядок були випечатані на картці: шість спортових образців творить обвідку. Представлені є скок в гору, вирив до бігу, мет кружком, мет списою, тягнене линви і гра в “союзняка”. Сю картку на грамоти і запросини для ужитку “УСК” вирисував п[ан] Роман Грицай, слухач політехніки, після проекту проф[есора] І[вана] Боберського»⁷. Зауважмо, Р. Грицай на замовлення І. Боберського розробив чимало афіш і відзнак перед Першою світовою війною, зокрема афішу для показових виступів товариства «Сокіл-Батько», відзнаку для учасників Шевченківського здвигу, що відбувся 27–29 червня 1914 р. у Львові, тощо⁸.

⁴ Гайдучок С. Спомини. Рукопис. Арк. 82. *Приватний архів Степана Гайдучка (м. Львів);* Клясифікація учеників за другій піврік року шкільного 1906/1907. *Звіт дирекції ц. к. академічної гімназії у Львові за шкільний рік 1906/1907.* Львів: Накладом наукового фонду, 1907. С. 73.

⁵ Боберський І. Українське сокільство 1894–1939. С. 10.

⁶ Центральний державний історичний архів України, м. Львів. Ф. 312. Оп. 1. Спр. 82. Арк. 100 зв.; Плян науки. *Звіт дирекції ц. к. академічної гімназії у Львові за шкільний рік 1910/1911.* Львів: Накладом наукового фонду, 1911. С. 17; Франко П. Руханковий вечер Академічної гімназії у Львові. *Вісти з Запорожжя.* Львів, 1910. 22 грудня. Чис. 60: Народне Слово. Ілюстрована, популярно-просвітна, політична й літературна часопись. Львів, 1910. 24 грудня. Чис. 454. С. 11.

⁷ Плян науки. *Звіт дирекції ц. к. академічної гімназії у Львові за шкільний рік 1910/1911.* Львів: Накладом наукового фонду, 1911. С. 20. Детальніше див.: Гайдучок С. Пів століття сокільських видань. *Сокільські Вісти. Орган Українського Сокільства.* Львів, 1937. Грудень. Чис. 12. С. 10; Гайдучок С. Пів століття сокільських видань. Львів, 1937. С. 42–43, 50; Сова А. Актуальні питання вивчення символіки українських молодіжних організацій Галичини кінця XIX – першої третини XX ст. *Український визвольний рух.* Львів, 2007. 36. 9. С. 169–170.

⁸ Гайдучок С. Пів століття сокільських видань. *Сокільські Вісти. Орган Українського Сокільства.* Львів, 1937. Грудень. Чис. 12. С. 10–11; Гайдучок С. Пів століття сокільських видань. Львів, 1937. С. 42–43, 50.

Кожен член УСК отримував вписову картку (посвідчення), де вказувалися прізвище та ім'я, клас, здача внесків за перше і друге півріччя навчального року (кружок існував на засадах самофінансування). У приватному архіві Степана Гайдучка зберігається вписова картка Гриця Лучаківського за 1909–1910 рр.⁹, у якій зазначено, що той учень 7-го класу і сплатив членські внески – 2 корони (по короні за півріччя). Документ завірений підписами голови кружка Петра Франка, касиєра (скарбника) Антіна Зеленого та печаткою. Остання, овальної форми, мала лише напис («легенду»): «Український “Спортовий Кружок” у Львові».

УСК використовував ще дві печатки, інформацію про які знайдено в неопублікованих спогадах і приватному архіві С. Гайдучка. Про одну з них він писав: «Печатка представляє разом відзнаку кружка, яку носили учні-члени цього кружка. Щит в горі має довкола букв [УСК – А. С.] кленові листки понище смуги на переміну синьо-жовті»¹⁰. Друга, овальної форми, без зображення, містила лише легенду: «І. Український гімн. клуб футбалеий у ЛЬВОВІ». Поява третьої пов'язана з діяльністю при УСК секції копаного м'яча, у якій сформувалося декілька гімназійних дружин (команд).

Також члени УСК носили металеві емальовані відзнаки належності до організації, на яких у щиті зображено кленові листки та напис «У. С. К.»¹¹. Відзнаки виконані в синьо-жовтих кольорах. Багато із членів УСК в останньому семестрі навчання в Академічній гімназії та її філії робили фотографії з нею на гімназійних строях¹². На жаль, не вдалося встановити місце перебування жодної. До речі, ця фалеристична пам'ятка відсутня у колекції відзнак, яку збирав у міжвоєнний період С. Гайдучок¹³. Останній шукав її не тільки серед членів «Сокола-Батька», а й подавав із цього приводу відповідні оголошення в часопис «Діло». Однак всі пошуки виявилися безуспішними.

У контексті діяльності УСК І. Боберський (за словами С. Гайдучка, «головна пружина видавничої діяльності в товаристві Сокіл-Батько»¹⁴) підготував і опублікував перші пояснювальні методичні праці із впорядку, ігор та забав, копаного м'яча, ситківки, гаківки тощо. Частина з них була опублікована саме на сторінках звітів Академічної гімназії: «Забави і гри рухові» (1904)¹⁵, «Забави і гри рухові, часть друга» (1905)¹⁶, «Рядові вправи» (1909)¹⁷. Ці методичні праці полегшували роботу членам УСК, суттєво сприяли підвищенню їх обізнаності й фахового рівня.

⁹ Вписова картка Гриця Лучаківського до І. Українського «Спортового Кружка» у Львові. *Приватний архів Степана Гайдучка*.

¹⁰ Гайдучок С. Спомини. Рукопис. Арк. 31. *Приватний архів Степана Гайдучка*.

¹¹ Там само.

¹² Світлини. *Приватний архів Степана Гайдучка*.

¹³ Колекція відзнак. *Приватний архів Степана Гайдучка*.

¹⁴ Гайдучок С. Пів століття сокільських видань. *Сокільські Вісти. Орган Українського Сокільства*. Львів, 1937. Листопад. Чис. 11. С. 9; Гайдучок С. Пів століття сокільських видань. Львів, 1937. С. 20.

¹⁵ Боберський І. Забави і гри рухові. *Звіт дирекції ц. к. академічної гімназії у Львові за шкільний рік 1903/1904*. Львів: Накладом наукового фонду, 1904. С. 3–33.

¹⁶ Боберський І. Забави і гри рухові, часть друга. *Звіт дирекції ц. к. академічної гімназії у Львові за шкільний рік 1904/1905*. Львів: Накладом наукового фонду, 1905. С. 3–27.

¹⁷ Боберський І. Рядові вправи. *Звіт дирекції ц. к. академічної гімназії у Львові за шкільний рік 1908/1909*. Львів: Накладом наукового фонду, 1909. С. 3–58.

С. Гайдучок – один із перших, хто застосовував ідеї І. Боберського, викладені в методичних працях, на практиці.

Першими для занять в УСК обрано футбол, легку атлетику й українську рухову гру «Гилька». З цього приводу у «Звіті дирекції ц. к. академічної гімназії у Львові на шкільний рік 1906/1907» зазначено: «... кружки плекають гри: Союзняк (Association Football) і Гильку, вправляють ся в бігу і метаню диска та списи»¹⁸.

Поступово члени УСК, зокрема й С. Гайдучок, опановували гаківку (хокей), лещети (лижні перегони), совги (ковзанярство), санкарство (швидкісний спуск на санах), ситківку (теніс), плавання, веслування, наколесництво (велосипедний спорт). При кружку діяли відповідні спортові секції, кількість яких із року в рік змінювалася. Так, у 1908/1909 н. р. у структурі УСК було сім секцій: копаного м'яча, бігу, скоку, ратища і кружка, ситківки, дужання, прогульки¹⁹. Степан Гайдучок, захоплюючись до тіловиховання, займався різними видами спорту, які культивував УСК.

Завдяки діяльності секцій УСК кількість учнів, які займалися руханкою та різними видами спорту, зростала. Так, у звіті Академічної гімназії за 1909/1910 н. р. І. Боберський писав: «Коли упорядкуємо спорти після числа любителів, а зачнемо від найбільшого числа, то дістанемо такий порядок: кичка – 544, їзда верхом – 504, союзняк – 414, плаванє – 375, веслованє – 341, їзда на совгах – 317, танець – 163, їзда на ровері – 111, легка атлетика – 60, ситківка – 17, їзда на лещетах – 14»²⁰.

У літню пору вправляння відбувалися на свіжому повітрі, зокрема на придатних паркових галявинах Львова, найчастіше – у Цісарському ліску («Кайзервальд»), тепер – парк «Знесіння»), на Підзамче, «Вульці», а також «янівських оболонях». Зимою заняття з різновидів атлетики проводили переважно в гімнастичному залі «Сокола-Батька» на вул. Руській, 20, перегони на лещетах і швидкісні з'їзди з гори на санках – у Стрийському парку або у парку «Залізна вода», а катання на ковзанах – на Пелчинському ставку. Так, С. Гайдучок не тільки виконував поставлені перед ним завдання в УСК, а й ознайомлювався з маловідомими районами та околицями Львова.

Першим видом спорту для С. Гайдучка в УСК став копаній м'яч, або союзняк (футбол). На той час футбол, відомий під різними назвами, вже був доволі поширеним, зокрема і в українському середовищі Галичини. Свідчення цього те, що ще 1900 р. у Львові один із засновників українського гімнастичного товариства «Сокіл» Володимир Лаврівський уперше видав українською мовою правила гри у футбол під назвою «Копана (Association Football)»²¹. Це – підручник, перекладений і перероблений із чеського видання Осипа Кленки (Osyp Klyenka)²². «Дальший етап розвитку копаного мяча, – за словами Т. Франка, – й інших спортів датується з приходом енергійного і фахового провідника, проф[есора] І[вана] Боберського. Професор, германіст і руховик, учив гімнастики надобов'язково, а в літній порі

¹⁸ Плян науки. *Звіт дирекції ц. к. академічної гімназії у Львові за шкільний рік 1906/1907*. Львів: Накладом наукового фонду, 1907. С. 39.

¹⁹ Плян науки. *Звіт дирекції ц. к. академічної гімназії у Львові за шкільний рік 1908/1909*. Львів: Накладом наукового фонду, 1909. С. 16.

²⁰ Плян науки. *Звіт дирекції ц. к. академічної гімназії у Львові за шкільний рік 1909/1910*. Львів: Накладом наукового фонду, 1910. С. 24.

²¹ Лаврівський В. Копана (Association Football). Львів, 1900. 18 с.

²² Помер Осип Кленка. *Сокільські Вісти. Орган українського сокільства*. Львів, 1932. Вересень–жовтень. Чис. 5. С. 4.

громадив учнів охотно на “кайзервальді” і там почав правильні тренінги копаного м'яча. Систематично навчав подавати м'яч короткими пасінгами, стонувати (задержувати), провадити, стріляти наріжняка карного, відбивати головою. Молодь української гімназії згуртувалася в У[країнському] С[портовому] Кружку і поділилася на дружини копаного м'яча. Змагання розгрівали зпершу зі собою, потім з жидівськими і польськими дружинами»²³. У рік заснування УСК І. Боберський у друкарні НТШ (Наукового товариства ім. Шевченка) видав накладом товариства «Сокіл» у Львові третю частину своєї праці «Забави і гри рухові. Часть III. Копаний мяч», яку присвятив саме футболу²⁴.

У секції копаного м'яча сформувалося декілька гімназійних команд: «УСК І», «УСК ІІ», «УСК ІІІ», «УСК ІV», «УСК V», «УСК VI» та ін. Кількість дружин (команд) постійно збільшувалася. У 1908/1909 н. р. їх було 5, 1909/1910 н. р. – 11²⁵. Перші футбольні матчі відбувалися лише між командами кружка, але згодом футбольні команди УСК починають брати участь у змаганнях міста та краю. Відомо, що вони охоче відповідали на запрошення таких українських, польських, чеських та єврейських команд, як «Гасмоней І», «Гасмоней ІІ», «Гасмоней ІІІ», «Дніпро І», «Збараж І», «Збараж ІІ», «Литва І», «Погонь І», «Погонь ІІ», «Погонь ІІІ», «Погонь ІV», «Погонь V», «Поділля», «Свобода І», «Спарта І», «Спарта ІІ», «Спорт І», «Сянова чайка І», «Тім І», «Тім ІІ», СТ «Україна», «Чарні І», «Чарні ІІ», «Чарні ІІІ», «Чарні ІV», «Чарні V», «Чарні VI» та ін.²⁶ За «УСК І» виступав С. Гайдучок. Особливо насиченим футбольними матчами став для нього 1909/1910 н. р. У його приватному архіві збереглося кілька фотографій того часу²⁷.

Спочатку через брак досвіду спортовці УСК, зокрема й С. Гайдучок, більшість матчів програвали, однак згодом почали грати на рівних із відомими й титулованими львівськими командами. Серед перших переможних зустрічей були: «УСК І» – «Погонь ІV» 26 вересня 1909 р., рахунок 1:0; «УСК І» – «Гасмоней ІІ» («Асмоней ІІ») 23 жовтня 1909 р., рахунок 2:0 та ін.

У звітах опікуна УСК І. Боберського зафіксовано футбольні матчі, у яких грав С. Гайдучок. Так, 12 вересня 1909 р. «УСК І» провів матч із єврейською командою «Гасмоней І». За «УСК І» грали: напад – Т. Черник, Е. Ломницький, В. Льомоз, М. Заворотюк, А. Зелений; півзахист – С. Гайдучок, Я. Секела, С. Цимбала; захист – Г. Лучаківський, В. Косаревич; воротар – П. Франко. Оскільки С. Цимбала запізнився, то українці грали в 10-х. Суддею був Гібель із клубу «Погонь». Гра

²³ Франко Т. Початки українського спорту у Львові. *СТ Україна Львів. 25 ліття 1911–1936*. Львів: Накладом С. Т. «Україна», 1936. С. 31.

²⁴ Боберський І. *Забави і гри рухові. Часть III. Копаний мяч*. Львів: Накладом товариства «Сокіл», 1906. 36 с.

²⁵ Плян науки. *Звіт дирекції ц. к. академічної гімназії у Львові за шкільний рік 1908/1909*. Львів: Накладом наукового фонду, 1909. С. 16; Плян науки. *Звіт дирекції ц. к. академічної гімназії у Львові за шкільний рік 1909/1910*. Львів: Накладом наукового фонду, 1910. С. 16.

²⁶ Вислід з здвигових змагань. *Вісти з Запорожжя. Руханка–Змаг–Пожарництво–Мандрівництво–Пласт–Стрільцтво*. Львів, 1914. 30 липня. Чис. 95–96. С. 9–10; Скавинський П. «У. С. К.». *Вісти з Запорожжя. Часопись руханкових, змагових, мандрівних і пожарних товариств*. Львів, 1912. 30 січня. Чис. 65. С. 5–6; Стрічі дружини УСК з дружинами інших клубів. *Вісти з Запорожжя*. Львів, 1910. 27 жовтня. Чис. 49: *Народне Слово. Ілюстрована, популярно-просвітна, політична й літературна часопись*. Львів, 1910. 27 жовтня. Чис. 433. С. 12.

²⁷ Світліни. *Приватний архів Степана Гайдучка*.

тривала 1,5 год. Незважаючи на те, що В. Льомоз забив гол у ворота суперника, «УСК І» програв із рахунком 3:1²⁸.

26 вересня 1909 р. на «площі циклістів» відбувся футбольний матч між «УСК» і польською командою «Погонь ІV». Українців представляли такі гравці: напад – С. Гайдучок, С. Кизима, М. Заворотюк, С. Цимбала, П. Франко; півзахист – А. Зелений, А. Степанів, В. Остапчук; захист – В. Косаревич, Г. Лучаківський; воротар – А. Лукашевич. Судив змагання В. Льомоз. Гра тривала 1,5 год. Перемогу здобув «УСК» із рахунком 1:0²⁹. 3 жовтня 1909 р. у матчі-реванші «УСК І» поступився команді «Погонь ІV» із рахунком 6:2. У складі української були: нападчі – С. Гайдучок, С. Кизима, М. Заворотюк, П. Франко, К. Мацюрак; помічники – А. Зелений, А. Степанів, Г. Лучаківський; заложники – С. Цимбала, Е. Коссар; воротар – В. Нарожняк. І. Боберський про цю зустріч зазначив: «Гра була недотепна, гравці бігали мляво, комбінували лихо»³⁰.

13 березня 1910 р. «УСК» провів футбольний матч із чеською командою «Тім П». Суддею виступив Врубель із польського клубу «Чарні». Гра тривала 70 хв і закінчилася з рахунком 2:0 на користь «УСК І». Українська команда грала в такому складі: лівий нападник – Т. Черник, лівий півсередній – А. Лукашевич, центральний – С. Гайдучок, праві – П. Франко та К. Мацюрак, лівий півзахисник – П. Ольховий, центральний – С. Цимбала, правий – Т. Когут, лівий захисник – Г. Лучаківський, правий – Р. Носковський, воротар – П. Мазурак³¹.

20 березня 1910 р. «УСК» зазнав поразки з рахунком 6:1 у матчі з польською командою «Чарні ІІІ». За «УСК» грали: у нападі – Т. Черник, А. Лукашевич, С. Гайдучок, М. Заворотюк, К. Мацюрак; у півзахисті – П. Франко, А. Степанів, С. Цимбала; в захисті – Г. Лучаківський і Р. Носковський; воротар – П. Мазурак³².

Здобутки й помилки футбольних команд І. Боберський обговорював із членами УСК після матчів. Так, 30 вересня 1909 р. у приміщенні 3-А класу учні з «Батьком українського тіловиховання» аналізували гру «УСК І» та «Погонь ІІІ», що закінчилася з рахунком 5:1 на користь останньої. Єдиний гол у ворота суперника забив П. Франко. Висновок І. Боберського: «Поміч подавала мяч за слабо вперед, нападчі тримали ся ддятого на своїй половині грища. Заложники копали також за слабо. Воротар держав ся добре»³³.

З метою вдосконалення майстерності гравців Іван Боберський 1909 р. спеціально запросив із Праги фахівця з футболу – члена чеського футбольного клубу «Славія» В'ячеслава Льомоза (Vaclav Lomoz)³⁴, який з 5 по 27 вересня 1909 р. провадив навчальні тренування з командами копаного м'яча УСК. (У спогадах

²⁸ [Боберський І.]. Гімнастика. *Звіт дирекції ц. к. академічної гімназії у Львові за шкільний рік 1909/1910*. Львів: Накладом наукового фонду, 1910. С. 16.

²⁹ Там само. С. 16–17.

³⁰ Там само. С. 17.

³¹ Там само. С. 20.

³² Там само.

³³ Плян науки. *Звіт дирекції ц. к. академічної гімназії у Львові за шкільний рік 1908/1909*. Львів: Накладом наукового фонду, 1909. С. 17.

³⁴ Гайдучок С. Спомини. Рукопис. Арк. 29. *Приватний архів Степана Гайдучка*; Lwowski Okręgowy Związek Piłki Nożnej. Krótki rys historyczny rozwoju piłkarstwa na terenie okręgu Lwowskiego. Wydany z okazji 15-lecia I 20-lecia Lwów. Okręg. Kolegium Sędziów Piłki Nożnej. Jednodniówka. Lwów, [1934]. S. 25.

С. Цимбали, опублікованих у діаспорі після Другої світової війни, подана неправдива інформація про те, що В. Льомоз прибув до Львова для тренування футбольних команд УСК у 1907/1908 н. р.³⁵; зі спогадів С. Цимбали ця та інші помилки перекочували в публікації сучасних українських авторів). Інформація про це залишилася у «Звіті дирекції ц. к. академічної гімназії у Львові на шкільний рік 1909/1910»: «Дня 5 вересня прибув до гімназії член чеського клубу “Слявія” п[ан] В'ячеслав Льомоз з Праги, щоби підучити дружини в методі гри. Вправи відбувалися майже що дня, через цілий вересень на Вульці або на янівськім оболоню. Перший підготов (тренінг) відбув ся 5.IX. на Вульці. Тренер показав спосіб, як здержувати м'яч, коли він спадає з гори та як подавати. Радив не бити ніколи в гору, лиш все низько, добре виміреном копом, по попереднім здержаню. Копати м'яч треба не кінцем черевика, але підбитем, ізза чого м'яч йде о много влучнійше. Вправляла перша дружина з другою від год[ини] 10½ – 12¾. Дня 6.IX. відбув ся тренінг від год[ини] 4½–6. Гра була слабша, бо гравці були помучені еще з попередного дня. На тренінгу дня 7, 8, 9 і 10.IX. учив тренер подавати м'яч боком черевика, гри в одні ворота і бігу довкола грища»³⁶.

Кошти на оплату праці В. Льомоза як тренера УСК І. Боберський і члени УСК збирали й заощадували впродовж кількох місяців³⁷. Цей епізод із діяльності УСК зафіксований у багатьох спогадах. Зокрема, С. Гайдучок згадував: «Кілька уваг і відповідей читачеві. Звідки взявся тренер з чеської “Славії”? Учні (а вони усі були рівночасно і учнями в львівському “Соколі-Батьку”) дали гімнастичний

Перша футбольна команда (дружина копаного м'яча) «Українського спортового кружка» при Академічній гімназії у Львові. Зліва направо: 1-й ряд: Василь Косаревич, Анатоль Лукашевич, Гриць Лучаківський; 2-й ряд: Василь Остапчук, Ананій Степанів, Антін Зелений, 3-й ряд: В'ячеслав Льомоз (тренер УСК), Петро Франко, Степан Цимбала, Михайло Заворотюк, Степан Кизима, професор Іван Боберський, Степан Гайдучок. Львів, «площа циклістів», 26 вересня 1909 р. Світлив (фотографував) професор Академічної гімназії Олексій Сушко. З приватного архіву Степана Гайдучка (м. Львів)

³⁵ Цимбала С. Визначні люди у спорті. *Ювілейна книга Української Академічної гімназії у Львові. На 100-річчя першого українського іститу зрілості 1878–1978* / гол. ред. Н. Пазуняк. Мюнхен; Філядельфія, 1982. С. 185–190; Цимбала С. Спорт в УАГ в 1902–1910 рр. *Ювілейна книга Української Академічної гімназії у Львові. На 100-річчя першого українського іститу зрілості 1878–1978* / упоряд., літ. та техн. ред. Б. Романенчука. Філядельфія; Мюнхен, 1978. С. 339–346.

³⁶ Плян науки. *Звіт дирекції ц. к. академічної гімназії у Львові за шкільний рік 1909/1910*. Львів: Накладом наукового фонду, 1910. С. 16.

³⁷ Lwowski Okręgowy Związek Piłki Nożnej. *Krótki rys historyczny rozwoju piłkarstwa na terenie okręgu Lwowskiego*. Wydany z okazji 15-lecia i 20-lecia Lwów. Okręg. Kolegium Sędziów Piłki Nożnej. Jednodniówka. Lwów, [1934]. S. 25.

попис, а за дохід з нього закупили спортивну форму, м'ячі, черевики. Директор [Академічної гімназії у Львові Едвард – А. С.] Харкевич, великий приятель молоді, дав 300 корон на тренера, щоб його оплатити. Ці пописи давали учні, почавши з 1909 р. щось три рази. Богатші учні купували виряд за батьківські гроші³⁸. Дбаючи про покращення матеріально-технічної бази УСК, І. Боберський у 1912/1913 н. р. подарував кружку обладнання на суму 190 корон³⁹.

Про В. Льомоза Т. Франко писав: «Проф[есор] [Іван] Боберський, бачучи велике замилювання молоді до м'яча, спровадив з Праги фахового тренера п[ана] [В'ячеслава] Льомоза активного гравця “Слявії” чи “Спарти” праської, що на той час було не аби якою сенсацією. Пан [В'ячеслав] Льомоз, низький, симпатичний блондин, показався добрим організатором, імпував усім змагунам феноменальною технікою гри, чудесним опануванням м'яча й ефективними “бомбами”. Учив наших хлопців так пильно, що вже по кількох тренінгах, рівень гри цілої дружини піднісся значно. Пам'ятаю, яке захоплення викликала двоциферна перемога української одинадцятки над “Гасмонеею” на янівських оболонях. [В'ячеслав] Льомоз грав у центрі нападу і сам стрілив переважну кількість воріт. Жиди не доходили до голосу і ганебно програли. З польськими дружинами йшло трудніше, бо ті швидше почали копати й швидше мали власні грища»⁴⁰.

С. Гайдучок відбув більшість тренінгів під керівництвом В. Льомоза, що дало йому можливість не лише осягнути техніко-тактичні особливості, а й здобути ґрунтовні знання, що наступного року стали йому в нагоді вже як судді змагань. Так, 8 травня 1910 р. він судив матч українських команд «УСК І» та «Дніпро І» (рахунок 1:1)⁴¹.

Для популяризації спорту у Львові проводили «прилюдні» (показові) змагання (29 травня 1910 р. – перші такі УСК із легкої атлетики на «Вульці»; 15 жовтня 1910 р. – другі на «площі циклістів» та ін.) і руханково-вокальні виступи (3 квітня 1909 р., 6 лютого 1910 р. у рухівні «Сокола-Батька» тощо). У більшості заходів активну участь брав С. Гайдучок як спортовець, співорганізатор, суддя.

Так, 29 травня 1910 р. на перші прилюдні легкоатлетичні змагання зголосилося 24 спортовці, які представляли львівські «Український спортовий кружок» і УСК «Дніпро». Вхід для глядачів був безкоштовним.

Результати такі:

1) біг на 100 м, 8 учасників: перше місце – В. Мотлюк («Дніпро») – 12 с; друге – М. Заворотюк (УСК) – 13,5 с;

2) метання диска, 4 учасники: перше місце – С. Кизима – 26,85 м; друге – В. Остапчук (УСК) – 23,7 м; третє – М. Заворотюк (УСК) – 22,25 м; четверте – І. Бучко (УСК) – 21,95 м;

3) біг на 50 м, 7 учасників: перше місце – В. Гуссаківський («Дніпро»); друге – С. Качмарський («Дніпро»), третє – Р. Іванець (УСК);

³⁸ Гайдучок С. Сподини. Рукопис. Арк. 30. *Приватний архів Степана Гайдучка.*

³⁹ [Боберський І.]. Фізичне виховане молоді. *Звіт дирекції ц. к. академічної гімназії у Львові за шкільний рік 1912/13.* Львів: Накладом наукового фонду, 1913. С. 49.

⁴⁰ Франко Т. Початки українського спорту у Львові. *СТ Україна Львів. 25 ліття 1911–1936.* Львів: Накладом С. Т. «Україна», 1936. С. 31, 32.

⁴¹ [Боберський І.]. Гімнастика. *Звіт дирекції ц. к. академічної гімназії у Львові за шкільний рік 1909/1910.* Львів: Накладом наукового фонду, 1910. С. 20.

4) метання списа, 3 учасники: перше місце – Т. Черник (УСК) – 32,9 м; друге – К. Мацюрак (УСК) – 29,1 м; третє – С. Кизима – 28,85 м;

5) стрибок у висоту, 3 учасники: перше місце розділили П. Франко (УСК) і О. Левкович («Дніпро») – 1,37 м; друге – В. Качмарський (УСК) – 1,32 м;

6) піднос тягарів на дві руки «підкидом», 3 учасники: перше місце – В. Остапчук (УСК) – 86 кг; друге – С. Гумовський (УСК) – 70 кг; третє – П. Мазурак (УСК) – 64 кг;

7) біг на англійську милю (1 609 м), 6 учасників: перше місце – М. Заворотюк (УСК) – 5 хв 30 с, друге – З. Дума («Дніпро»); третє – О. Карпінський (УСК).

Закінчилися перші прилюдні легкоатлетичні змагання футбольною зустріччю «УСК І»–«Дніпро І». Судею був учень 7-го класу Академічної гімназії В. Остапчук. Склад дружини (команди) «УСК І»: Т. Черник (лівий нападник), П. Франко (лівий півсередній), М. Заворотюк (центральный), В. Завадський (правий півсередній), К. Мацюрак (правий), Г. Лучаківський (лівий півзахисник), Т. Когут (центральный), С. Цимбала (правий), А. Зелений (лівий захисник), О. Нестор (правий) П. Мазурак (воротар). Склад дружини «Дніпро І»:

В. Качмарський, Й. Щерба, В. Гусаківський та С. Качмарський (нападники), М. Богонос (центральный); М. Стецик, О. Левкович, Г. Кулик (півзахисник), І. Стоцький, З. Дума (захисники), І. Шуховський (воротар). Рахунком матчу 4:0 на користь «УСК І». І. Боберський у звіті Академічної гімназії так підсумував перебіг гри: «В першій половині грайки зробив УСК чотири ворота, в другій половині жадна сторона не пробила воріт. В грі треба би не за сильно подавати м'яч і належало би, щоби кожний грач глядів, де має устави ся, щоби перехопити подаваний м'яч. Грачі збігають ся часами безпотрібно, місто рушати ся на своїх загонах. Хоть вимоги на око легкі і ясні, то прецінь набуває ся їх лише через довгу, невтомиму вправу»⁴².

15 жовтня 1910 р. другі прилюдні змагання УСК відбулися на «площі циклістів». На змагання запросили учнів середніх шкіл і студентської молоді. Всього

Плакат-сповіщення «Українського спортового кружка». Автор ідеї – Іван Боберський, оформлення – Романа Грицяя. 17 грудня 1910 р. З приватного архіву Степана Гайдучка (м. Львів).

⁴² [Боберський І.]. Гімнастика. Звіт дирекції ц. к. академічної гімназії у Львові за шкільний рік 1911/1912. Львів: Накладом наукового фонду, 1912. С. 19.

зголосилося 26 спортсменів і 2 футбольні команди «Поділля І» з Тернополя та «УСК ІV» зі Львова⁴³.

Результати змагань:

1) біг на 100 м, 7 учасників: перше місце – Р. Мотлюк (УСК), друге – В. Щупаківський (УСК); третє – М. Заворотюк (УСК);

2) біг на 50 м, 3 учасники: перше місце – С. Качмарський (учень семінарського курсу); друге – Ю. Левицький (УСК); третє – І. Максимішин (УСК);

3) метання диска, 4 учасники: перше місце – В. Остапчук (УСК) – 24,8 м; друге – М. Заворотюк (УСК) – 23,8 м; третє – С. Цимбала (УСК) – 22,1 м; четверте – Т. Франко (студент філософського факультету Львівського університету) – 21,3 м;

4) гінці (естафета), 2 команди по 4 спортсменів: перша – учні Академічної гімназії: Ю. Левицький, Р. Іванець, Є. Носковський, П. Когут; друга – філії Академічної гімназії: М. Залужний, М. Панас, І. Максимішин, І. Петрина. Перемогу здобула перша команда;

5) біг на англійську милю (1 609 м), 7 учасників: перше місце – М. Чіх; друге – М. Заворотюк; третє – О. Карпінський;

6) хід на 3 км, 4 учасники: перше місце – С. Зелений;

7) біг на 5 км: перше місце – О. Карпінський – 20 хв 12 с.

На закінчення змагань відбувся футбольний матч між командами «Поділля І» з тернопільської гімназії та «УСК ІV» з Академічної. Судею був студент медичного факультету Львівського університету С. Гайдучок. Склад команди «Поділля І»: М. Доброміль (воротар), О. Гринкевич (правий захисник), О. Білинський (лівий), В. Малис (лівий півзахисник), А. Філь (центральний), П. Стадник (правий), М. Вітошинський (лівий нападник), І. Назаревич (лівий півсередній), П. Вацик (центральний), І. Огар (правий півсередній), В. Дудик (правий). Команду «УСК ІV» представляли: І. Черкавський (воротар), О. Кулай (лівий захисник), М. Зазуляк (правий), І. Лучинський (лівий півзахисник), М. Пеленський (центральний), І. Петрина (правий), В. Ольховий (лівий нападник), В. Здерко (лівий півсередній), К. Гусаківський (центральний), І. Максимішин (правий півсередній), П. Когут (правий). Гра тривала 70 хв і закінчилася з рахунком 1:1. За словами І. Боберського: «За найліпші осяги роздав судейський збір нагороди. Кожний суперник дістав споминну грамоту. ... Тернопільська дружина відзначала ся силою, львівська звинністю. Обі дружини дорівнювали собі в грі. Дружина тернопільської гімназії прибула на запросини академічної гімназії під проводом п[ана] проф[есора] [Семена] Сидоряка. Видцями були самі ученики і кількох п[анів] академиків. Дощ росив через цілий день, але се для змагань і гри в “Союзняка” ніколи не може шкодити»⁴⁴.

Степан Гайдучок разом з іншими спортсменами УСК брали участь у змаганнях в інших містах Галичини, зокрема Тернополі, Стрию, Перемишлі. Чи не найяскравішою подією у його житті того часу були ІІ Запорозькі ігрища, які відбулися 29 червня 1914 р. на площі «Сокола-Батька» у Львові з нагоди Шевченківського здвигу⁴⁵.

⁴³ [Боберський І.]. Гімнастика. *Звіт дирекції ц. к. академічної гімназії у Львові за шкільний рік 1910/1911*. Львів: Накладом наукового фонду, 1911. С. 15–24.

⁴⁴ Там само. С. 15–24.

⁴⁵ Сова А. Внесок Івана Боберського в підготовку та проведення Шевченківського здвигу 1914 року у Львові. *Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність*. Львів,

За прикладом УСК у Галичині заснуються інші українські спортивні клуби: «Дніпро» у Львові, «Поділля» в Тернополі, «Сянова Чайка» в Перемишлі, «Січ» (згодом змінено назву на «Скала») у Стрию. І. Боберський, С. Гайдучок разом зі змагунами УСК неодноразово приїжджали в різні міста Галичини, проводили спортові змагання та лекторії з актуальних питань тіловиховання і спорту. Показова в цьому поїздка 16 жовтня 1909 р. І. Боберського з командами копаного м'яча «УСК I» та «УСК II» до гімназії в Тернополі. У першій половині дня було підготовлене поле для гри, І. Боберський із львів'янами також оглянули місто. Після обіду у приміщенні він мав годинну доповідь про правила гри в копаний м'яч «Міщанського братства». Далі – змагання. Головним суддею матчу був сам І. Боберський. Футбольна команда «УСК I» перемогла з рахунком 2:0. Під кінець дня підбито підсумки й обговорено актуальні питання. І. Боберський запросив тернопільських спортовців із товариською зустріччю відвідати Львів та ознайомитися з діяльністю «УСК» і «Сокола-Батька»⁴⁶.

Саме після цієї зустрічі в Тернополі під керівництвом учителя Семена Сидоряка (1870–1939) сформовано українську команду копаного м'яча в українській гімназії Франца Йосипа і помітно зріс інтерес до інших видів спорту, що розвивалися у Галичині, зокрема до лещетарства, легкої атлетики, мандрівництва, ситківки⁴⁷. До речі, С. Гайдучок як суддя неодноразово брав участь у змаганнях із копаного м'яча не тільки у Львові, а й інших містах Галичини.

Діяльність УСК проф. І. Боберський висвітлював у галицькій пресі. Він також спонукав своїх найздібніших учнів, зокрема П. Франка⁴⁸ та С. Гайдучка, писати й публікувати статті та замітки про діяльність УСК на сторінках українських часописів «Діло», «Народне слово», «Сокільські вісти», «Вісти з Запорожжя» та звітах Академічної гімназії у Львові⁴⁹. У цьому контексті на значну увагу заслуговує праця

2018. Вип. 31. С. 145–155.

⁴⁶ Плян науки. *Звіт дирекції ц. к. академічної гімназії у Львові за шкільний рік 1909/1910*. Львів: Накладом наукового фонду, 1910. С. 18.

⁴⁷ Легкий Л. Футбол Тернопілля. Тернопіль: Лілея, 2002. С. 5; Попович В. Зародження і перші кроки футболу на Тернопіллі (історія, цифри, факти). Тернопіль: ТЗОВ «Видавництво Астон», 2013. С. 6; Трофим'як Б. Фізичне виховання гімназійної молоді. *Ювілейна книга Української гімназії в Тернополі. До сторіччя заснування 1898–1998* / підбір, упоряд. та ред. С. Яреми. Тернопіль; Львів: НТШ; Львівське крайове товариство «Рідна Школа», 1998. С. 109–112.

⁴⁸ Франко П. Кілька рад грачів «Союзняка». *Сокільські Вісти*. Львів, 1909. 16 жовтня. Чис. 10. С. 1: *Народне Слово. Ілюстрована, популярно-просвітна, політична й літературна часопись*. Львів, 1909. 16 жовтня. Чис. 273; Франко П. Кілька рад грачів «Союзняка». *Сокільські Вісти*. Львів, 1909. 23 жовтня. Чис. 11. С. 1: *Народне Слово. Ілюстрована, популярно-просвітна, політична й літературна часопись*. Львів, 1909. 23 жовтня. Чис. 276; Франко П. Кілька рад грачів «Союзняка». *Сокільські Вісти*. Львів, 1909. 30 жовтня. Чис. 12. С. 1–2: *Народне Слово. Ілюстрована, популярно-просвітна, політична й літературна часопись*. Львів, 1909. 30 жовтня. Чис. 279.

⁴⁹ Боберський І. Вступне слово на рухові виступі «Спортового кружка» у Львові. *Сокільські Вісти*. Львів, 1909. 12 мая. Чис. 19: *Свобода. Політична, просвітна і господарська часопись*. Львів, 1909. 13 мая. Чис. 19. С. 3; [Боберський І.]. До Тернополя. *Сокільські Вісти*. Львів, 1909. 23 жовтня. Чис. 11: *Народне Слово. Ілюстрована, популярно-просвітна, політична й літературна часопись*. Львів, 1909. 23 жовтня. Чис. 276. С. 1; Звіт «Сокола-Батька». *Вісти з Запорожжя. Руханка–Змаг–Пожарництво–Мандрівництво–Пласт–Стрілецьтво*. Львів, 1914. 14 березня. Чис. 91. С. 2–10; Гімнастично-вокальний виступ. *Сокільські Вісти*. Львів, 1909. 17 цвітня. Чис. 15: *Свобода. Політична, просвітна і господарська часопись*. Львів, 1909. 17 цвітня. Чис. 15. С. 4.

С. Гайдучка, підписана псевдонімом «Blue boy», присвячена копаному м'ячу. На той час цей вид спорту набирав популярності серед українців. Публікація вийшла у п'яти числах «Сокільських вістей» – друкованому органі українського гімнастичного товариства «Сокіл-Батько» (Львів, 1909 р., 6, 13, 20, 25 листопада та 3 грудня)⁵⁰. У ній автор поділився спостереженнями, заувагами й на основі власного досвіду навіть цінні поради, які, на його думку, могли стати в нагоді поціновувачам футболу. Написанню статей на спортивну тематику передували відчити (доповіді), виголошені в Академічній гімназії. Особливо це виявилось у 1908/1909 н. р. та 1909/1910 н. р. Так, 21 березня 1909 р. перед 7-Б класом він доповідав «про розвій спорту», 9 травня 1909 р. – «про гру в “Союзняка”», а 23 травня 1909 р. – «про “Відсторонь”»⁵¹.

Загалом праця І. Боберського як засновника й опікуна УСК та його учнів дала поштовх до заснування різних організацій і гуртків у 1911 р. С. Гайдучок долучився до заснування спортивного товариства студентів вищих шкіл Львова «Україна»⁵² та «Пласт»⁵³. У міжвоєнний період сприяв розвитку в Академічній гімназії та її філії інших спортивних кружків, зокрема клубів «Сагайдачний», «Русалка», «Ясний тризуб» та 43-го пластового куреня ім. Олега Віщого, членом якого був майбутній командир Української повстанської армії Роман Шухевич⁵⁴. За твердженням відомого спортовця, провідного діяча сокільського руху, а згодом першого голови Української спортової централі Америки і Канади Едварда Жарського (1906–2003), УСК був кузницею перших «пропагаторів спорту і спортових таланів, що опісля, у світовій війні [Першій світовій війні – А. С.] віддали свої спортові надбання ідеї визволення Батьківщини»⁵⁵.

⁵⁰ Blue boy [Гайдучок С.]. Association Football. *Сокільські Вісти*. Львів, 1909. 6 листопада. Чис. 13. С. 1: *Народне Слово. Ілюстрована, популярно-просвітна, політична й літературна часопись*. Львів, 1909. 6 листопада. Чис. 282; Blue boy [Гайдучок С.]. Association Football. *Сокільські Вісти*. Львів, 1909. 13 листопада. Чис. 14. С. 1: *Народне Слово. Ілюстрована, популярно-просвітна, політична й літературна часопись*. Львів, 1909. 13 листопада. Чис. 285; Blue boy [Гайдучок С.]. Association Football. *Сокільські Вісти*. Львів, 1909. 20 листопада. Чис. 15. С. 1: *Народне Слово. Ілюстрована, популярно-просвітна, політична й літературна часопись*. Львів, 1909. 20 листопада. Чис. 288; Blue boy [Гайдучок С.]. Association Football. *Сокільські Вісти*. Львів, 1909. 25 листопада. Чис. 16. С. 1: *Народне Слово. Ілюстрована, популярно-просвітна, політична й літературна часопись*. Львів, 1909. 25 листопада. Чис. 290; Blue boy [Гайдучок С.]. Association Football. *Сокільські Вісти*. Львів, 1909. 3 грудня. Чис. 17. С. 1: *Народне Слово. Ілюстрована, популярно-просвітна, політична й літературна часопись*. Львів, 1909. 3 грудня. Чис. 293 і 294.

⁵¹ [Боберський І.]. Гімнастика. *Звіт дирекції ц. к. академічної гімназії у Львові за шкільний рік 1908/1909*. Львів: Накладом наукового фонду, 1909. С. 16.

⁵² Сова А. Іван Боберський та спортове товариство «Україна»: формування української спортової традиції в Галичині. *Вісник Львівського торговельно-економічного університету. Гуманітарні науки*. Львів: Вид-во Львівського торговельно-економічного університету, 2016. Вип. 14. С. 68–75.

⁵³ Сова А. Внесок Івана Боберського у становлення організації «Пласт». *Наукові зошити історичного факультету Львівського університету*: зб. наук. праць. Львів, 2014. Вип. 15. С. 85–95.

⁵⁴ Роман Шухевич у громадсько-політичному житті Західної України 1920–1939 рр.: спогади, документи, світлина / упоряд. і відп. ред. А. Сова; Центр незалежних історичних студій. Львів: Апріорі, 2019. С. 545.

⁵⁵ Жарський Е. Історія українського фізичного виховання. *Календар-Альманах на 1934 рік Спорт в маси!* Львів: Накладом видавничої кооперативи «Вогні», 1933. С. 12.

Отже, С. Гайдучок під керівництвом проф. І. Боберського, будучи одним із співзасновників та діяльним членом «Українського спортового кружка» в Академічній гімназії та її філії у Львові разом з А. Зеленим, С. Кизимом, Р. Носковським, П. Франком, С. Цимбалою, Т. Черником та ін., пройшов хороший вишкіл і здобув неосіненні знання у царині тіловиховання. Упродовж чотирирічного перебування в УСК він зацікавився різними видами спорту, серед яких найбільшого результату досяг у футболі та легкій атлетиці. С. Гайдучок відзначився організаційним хистом – був співорганізатором багатьох спортивних заходів, які проводив УСК, неодноразово – суддею змагань. Також відзначився як лектор та автор публікацій з актуальних питань фізичного виховання і спорту, що зміцнювало авторитет цієї громадської організації та сприяло популяризації спорту передовсім серед гімназійної молоді Львова й Галичини. Загалом діяльність С. Гайдучка впродовж 1906–1910 рр. в УСК і здобутий там досвід вплинули на вибір професії – учителя фізичного виховання.

REFERENCES

- Boberskyi, I. (1909, Mai 12–13). Vstupne slovo na rukhovim vystupi «Sportovoho kruzhka» u Lvovi. *Sokilski Visty*, 19, 3 [in Ukrainian].
- Boberskyi, I. (1909). Riadovi vpravy. In *Zvit dyrektzii ts. k. akademichnoi gimnazii u Lvovi za shkilnyi rik 1908/1909* (pp. 3–58). Lviv: Nakladom naukovofo fondu [in Ukrainian].
- Boberskyi, I. (1939). *Ukrainske sokilstvo 1894–1939*. Lviv: Vydavets Sokil-Batko [in Ukrainian].
- Boberskyi, I. (1913). Fizychnе vykhovanie molodezhy. In *Zvit dyrektzii ts. k. akademichnoi gimnazii u Lvovi za shkilnyi rik 1912/13* (pp. 47–53). Lviv: Nakladom naukovofo fondu [in Ukrainian].
- Vyslid z zdvyhovykh zmanh. (1914, Lypen 30). *Visty z Zaporozha. Rukhanka–Zmah–Pozharnytstvo–Mandrivnytstvo–Plast–Striletstvo*, 95–96, 9–10 [in Ukrainian].
- Haiduchok, S. (1937). *Piv stolittia sokilskykh vydan*. Lviv [in Ukrainian].
- Haiduchok, S. (1937, Hruden). Piv stolittia sokilskykh vydan. *Sokilski Visty. Organ Ukrainskoho Sokilstva*, 12, 10–11 [in Ukrainian].
- Haiduchok, S. (1937, Lystopad). Piv stolittia sokilskykh vydan. *Sokilski Visty. Orhan Ukrainskoho Sokilstva*, 11, 9–10 [in Ukrainian].
- Haiduchok, S. (1926, Veresen 16). Sportovyi yuvylei. 15-littia Sport. T-va «Ukraina». *Dilo*, 205 (10882), 4 [in Ukrainian].
- Boberskyi, I. (1909). Gimnastyka. In *Zvit dyrektzii ts. k. akademichnoi gimnazii u Lvovi za shkilnyi rik 1908/1909* (pp. 13–17). Lviv: Nakladom naukovofo fondu [in Ukrainian].
- Gimnastychno-vokalnyi vystup. (1909, Kviten 17). *Sokilski Visty*, 15, 4 [in Ukrainian].
- Zharskyi, E. (1933). Istoriiia ukrainskoho fizychnoho vykhovannia. In *Kalendar-Almanakh na 1934 rik Sport v masy!* (pp. 10–14). Lviv: Nakladom vydavnychoi kooperatyvy «Vohni» [in Ukrainian].
- Zbir uchytsel'skyi z kintsem shk. roku 1903/1904. (1904). In *Zvit dyrektzii ts. k. akademichnoi gimnazii u Lvovi za shkilnyi rik 1903/1904* (pp. 37–39). Lviv: Nakladom naukovofo fondu [in Ukrainian].

Zvit «Sokola-Batka». (1914, Berezen 14). *Visty z Zaporozha. Rukhanka–Zmah–Pozharnytsvo–Mandrivnytsvo–Plast–Striletstvo*, 91, 2–10 [in Ukrainian].

Klasyfikatsiia uchenykyv za druhii pivrik roku shkilnoho 1906/1907. (1907). In *Zvit dyreksii ts. k. akademichnoi gimnazyi u Lvovi za shkilnyi rik 1906/1907* (p. 73). Lviv: Nakladom naukovofo fondu [in Ukrainian].

Lavrivskyy, V. (1900). *Kopana (Association Football)* (Pt. 1). Lviv [in Ukrainian].

Lehkyi, L. (2002). *Futbol Ternopillia*. Ternopil: Lileia [in Ukrainian].

Plian nauky. (1907). In *Zvit dyreksyi ts. k. akademichnoi gimnazyi u Lvovi za shkilnyi rik 1906/1907* (pp. 34–39). Lviv: Nakladom naukovofo fondu [in Ukrainian].

Plian nauky. (1909). In *Zvit dyreksyi ts. k. akademichnoi gimnazyi u Lvovi za shkilnyi rik 1908/1909* (pp. 8–17). Lviv: Nakladom naukovofo fondu [in Ukrainian].

Boberskyi, I. (1910). Gimnastyka. In *Zvit dyreksyi ts. k. akademichnoi gimnazyi u Lvovi za shkilnyi rik 1909/1910* (pp. 13–24). Lviv: Nakladom naukovofo fondu [in Ukrainian].

Plian nauky. (1910). In *Zvit dyreksyi ts. k. akademichnoi gimnazyi u Lvovi za shkilnyi rik 1909/1910* (pp. 8–24). Lviv: Nakladom naukovofo fondu [in Ukrainian].

Plian nauky. (1911). In *Zvit dyreksyi ts. k. akademichnoi gimnazyi u Lvovi za shkilnyi rik 1910/1911* (p. 20). Lviv: Nakladom naukovofo fondu [in Ukrainian].

Pomer Osyp Kliienka. (1932, Veresen–Zhovten). *Sokilski Visty. Organ ukrainskoho sokilstva*, 5, 4 [in Ukrainian].

Popovych, V. (2013). *Zarodzhennia i pershi kroky futbolu na Ternopilli (istoriia, tsyfy, fakty)*. Ternopil: TzOV «Vydavnytstvo Aston» [in Ukrainian].

Sova, A. (Ed.). (2019). *Roman Shukhevych u hromadsko-politychnomu zhytti Zakhidnoi Ukrainy 1920–1939 rr.: spohady, dokumenty, svitlyny*. Lviv: Apriori [in Ukrainian].

Skavynskyy, P. (1912, Sichen 30). «U. S. K.». *Visty z Zaporozha. Chasopys rukhankovykh, zmahovykh, mandrivnykh i pozharnykh tovarystv*, 65, 5–6 [in Ukrainian].

Sova, A. (2007). Aktualni pytannia vyvchennia symvoliky ukrainskykh molodizhnykh orhanizatsii Halychyny kintsia XIX – pershoi tretyny XX st. *Ukrainskyi vyzvolnyi rukh*, 9, 157–180 [in Ukrainian].

Sova, A. (2016). Ivan Boberskyi ta sportove tovarystvo «Ukraina»: formuvannia ukrainskoi sportovoi tradytsii v Halychyni. *Visnyk Lvivskoho torhovelno-ekonomichnoho universytetu. Humanitarni nauky*, 14, 68–75 [in Ukrainian].

Sova, A. (2018). Vnesok Ivana Boberskoho v pidhotovku ta provedennia Shevchenkivskoho zdvyhu 1914 roku u Lvovi. *Ukraina: kulturna spadshchyna, natsionalna svidomist, derzhavnist*, 31, 145–155 [in Ukrainian].

Boberskyi, I. (1911). Gimnastyka. In *Zvit dyreksyi ts. k. akademichnoi gimnazyi u Lvovi za shkilnyi rik 1910/1911* (pp. 15–24). Lviv: Nakladom naukovofo fondu [in Ukrainian].

Sova, A. (2014). Vnesok Ivana Boberskoho u stanovlennia orhanizatsii «Plast». *Naukovi zoshyty istorychnoho fakultetu Lvivskoho universytetu*, 15, 85–95 [in Ukrainian].

Sova, A. (2017). Ivan Boberskyi – zasnovnyk ta ideinyi natkhnennyk Ukrainskoho sportovoho kruzhka v Akademichnii himnazii u Lvovi. *Naukovyi i kulturno-prosvitniyi kraieznavchyy chasopys «Halychyna»*, 29–30, 166–175 [in Ukrainian].

Sova, A. (2019). *Ivan Boberskyi: suspilno-kulturna, viiskovo-politychna ta osvithovna diialnist: monohrafiia*. Lviv: Instytut ukrainoznavstva im. I. Krypiakevycha NAN Ukrainy [in Ukrainian].

Sova, A. (2016, Veresen). *Ukrainskyi sportovy kruzhok u Lvovi: sfracystychnyi aspekt. Znak. Visnyk Ukrainського heraldychnoho tovarystva*, 70, 4–5 [in Ukrainian].

Sova, A., & Tymchak, Ya. (2017). *Ivan Boberskyi – osnovopolozhnyk ukrainskoi tilovykhovnoi i sportovoi tradytsii*. Lviv: LDUFK; Apriori [in Ukrainian].

Strichi druzhyny USK z druzhynamy ynshykh kliubiv. (1910, Zhovten 27). *Visty z Zaporozha*, 49; *Narodne Slovo. Iliustrovana, populiarno-prosvitna, politychna y literaturna chasopys*, 433, 12 [in Ukrainian].

Trofymiak, B. (1998). Fyzyчне vykhovannia himnaziinoi molodi. In S. Yarema (Comp.), *Yuvileina knyha Ukrainської himnazii v Ternopoli. Do storichchia zasnuvannia 1898–1998* (pp. 109–112). Ternopil; Lviv: NTSh; Lvivske kraiove tovarystvo «Ridna Shkola» [in Ukrainian].

Franko, P. (1909, Zhovten 16). Kilka rad hrachiv «Soiuzniaka». *Sokilski Visty*, 10, 1; *Narodne Slovo. Iliustrovana, populiarno-prosvitna, politychna y literaturna chasopys*, 273 [in Ukrainian].

Franko, P. (1909, Zhovten 23). Kilka rad hrachiv «Soiuzniaka». *Sokilski Visty*, 11, 1; *Narodne Slovo. Iliustrovana, populiarno-prosvitna, politychna y literaturna chasopys*, 276 [in Ukrainian].

Franko, P. (1909, Zhovten 30). Kilka rad hrachiv «Soiuzniaka». *Sokilski Visty*, 12, 1–2; *Narodne Slovo. Iliustrovana, populiarno-prosvitna, politychna y literaturna chasopys*, 279 [in Ukrainian].

Boberskyi, I. (1912). Gimnastyka. In *Zvit dyrektsyi ts. k. akademichnoi gimnazii u Lvovi za shkilnyi rik 1911/1912* (pp. 16–20). Lviv: Nakladom naukovoho fondu [in Ukrainian].

Franko, P. (1910, Hruden 22). Rukhankovy vecher Akademichnoi gimnazii u Lvovi. *Visty z Zaporozha*, 60; *Narodne Slovo. Iliustrovana, populiarno-prosvitna, politychna y literaturna chasopys*, 454, 11 [in Ukrainian].

Franko, T. (1936). Pochatky ukrainskoho sportu u Lvovi. In *ST Ukraina Lviv. 25 lit-tia 1911–1936* (pp. 30–33). Lviv: Nakladom S. T. «Ukraina» [in Ukrainian].

Tymbala, S. (1982). Vyznachni liudy u sporti. In N. Pazuniak (Ed.), *Yuvileina knyha Ukrainської Akademichnoi himnazii u Lvovi. Na 100-richchia pershoho ukrainskoho ispytu zrilosty 1878–1978* (pp. 185–190). Munich; Philadelphia [in Ukrainian].

Tymbala, S. (1978). Sport v UAH v 1902–1910 rr. In B. Romanenchuk (Comp.), *Yuvileina knyha Ukrainської Akademichnoi himnazii u Lvovi. Na 100-richchia pershoho ukrainskoho ispytu zrilosty 1878–1978* (pp. 339–346). Munich; Philadelphia [in Ukrainian].

Blue boy [Haiduchok, S.]. (1909, Lystopad 6). Association Football. *Sokilski Visty*, 13, 1; *Narodne Slovo. Iliustrovana, populiarno-prosvitna, politychna y literaturna chasopys*, 282 [in Ukrainian].

Blue boy [Haiduchok, S.]. (1909, Lystopad 13). Association Football. *Sokilski Visty*, 14, 1; *Narodne Slovo. Iliustrovana, populiarno-prosvitna, politychna y literaturna chasopys*, 285 [in Ukrainian].

Blue boy [Haiduchok, S.]. (1909, Lystopad 20). Association Football. *Sokilski Visty*, 15, 1; *Narodne Slovo. Iliustrovana, populiarno-prosvitna, politychna y literaturna chasopys*, 288 [in Ukrainian].

Blue boy [Haiduchok, S.]. (1909, Lystopad 25). Association Football. *Sokilski Visty*, 16, 1; *Narodne Slovo. Iliustrovana, populiarno-prosvitna, politychna y literaturna chasopys*, 290 [in Ukrainian].

Blue boy [Haiduchok, S.]. (1909, Hruden 3). Association Football. *Sokilski Visty*, 17, 1; *Narodne Slovo. Iliustrovana, populiarno-prosvitna, politychna y literaturna chasopys*, 293–294 [in Ukrainian].

Boberskyi, I. (1909, Zhovten 23). Do Ternopolia. *Sokilski Visty*, 11; *Narodne Slovo. Iliustrovana, populiarno-prosvitna, politychna i literaturna chasopys*, 276, 1 [in Ukrainian].

Lwowski Okręgowy Związek Piłki Nożnej. Krótki rys historyczny rozwoju piłkarstwa na terenie okręgu Lwowskiego. Wydany z okazji 15-lecia i 20-lecia Lwów. Okręg. Kolegium Sędziów Piłki Nożnej. (1934). *Jednodniówka*, 25 [in Polish].

Boberskyi, I. (1905). Zabavy i hry rukhovi, chast druha. In *Zvit dyrektsyi ts. k. akademichnoi gimnazyi u Lvovi za shkilnyi rik 1904/1905* (pp. 3–27). Lviv: Nakladom naukovoho fondu [in Ukrainian].

Boberskyi, I. (1904). Zabavy i hry rukhovi. In *Zvit dyrektsyi ts. k. akademichnoi gimnazyi u Lvovi za shkilnyi rik 1903/1904* (pp. 3–33). Lviv: Nakladom naukovoho fondu [in Ukrainian].

Boberskyi, I. (1906). *Zabavy i hry rukhovi. Chast III. Kopanyi miach*. Lviv: Nakladom tovarystva «Sokil» [in Ukrainian].

Andrii SOVA

*Doctor of Science in History, Associate Professor
Associate Professor at the Department of Olympic Education
I. Boberskyi Lviv State University of Physical Culture
Senior Researcher at the Department of Contemporary History
I. Krypiakevych Institute of Ukrainian Studies
ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-0548-4975>
e-mail: sovaandrij1980@gmail.com*

ACTIVITIES OF STEPAN HAIDUCHOK IN THE «UKRAINIAN SPORTS CLUB» OF THE LVIV ACADEMIC GYMNASIUM (1906–1910)

For the first time, Stepan Haiduchok's participation in the formation and development of the «Ukrainian Sports Club» at the Academic Gymnasium in Lviv is investigated, based on various sources: documents of the Central State Historical Archives of Ukraine in Lviv, reports of the Academic Gymnasium and the Ukrainian gymnastic society «Sokil-Batko» in Lviv; a private archive of Stepan Haiduchok (Lviv); periodicals «Dilo», «Narodne Slovo», «Sokilski visty», «Visty z Zaporozha»; memoirs of Ivan Boberskyi, Stepan Haiduchok, Edvard Zharskyi, Taras Franko, Stepan Tsymbala, who knew Stepan Haiduchok personally. Involving previously inaccessible and little-known documents, his activities during 1906–1910, were reconstructed. The chronological scope of the study is defined by the entry of S. Haiduchok into the newly created «Ukrainian Sports Club» (the lower), and by the termination of membership in connection with the graduation of the Lviv Academic Gymnasium in June 1910 (the upper).

As proved, S. Haiduchok acted enthusiastically in the newly created Ukrainian public organization – «Ukrainian Sports Club». His sports activities are covered. In addition, attention

is drawn to his interest in various sports, particularly football and athletics. S. Haiduchok's organizational work, which strengthened the authority of the public organization, is analyzed. Finally, his important work under the leadership of professor Ivan Boberskyi, namely, preparing lectures and publications on topical issues of physical education and sports that contributed to the promotion of sports, especially among high school youth in Lviv and Halychyna, is emphasized.

Keywords: Stepan Haiduchok, Ivan Boberskyi, Halychyna, Lviv, Academic Gymnasium and its branch in Lviv, «Ukrainian Sports Club», physical education, exercising, sports, kopanyi miach (football), athletics.

Іван ХОМА

кандидат історичних наук

доцент кафедри історії, музеєзнавства і культурної спадщини

Національного університету «Львівська політехніка»

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-4607-7065>

e-mail: khomaivan@ukr.net

ЄВГЕН КОНОВАЛЕЦЬ І «МОЛОДА ГАЛИЧИНА»

Проаналізовано маловідому сторінку діяльності полковника Армії УНР Євгена Коновальця періоду травня–вересня 1921 р., зокрема: його відношення до громадсько-політичної організації «Молода Галичина», сам факт існування якої теж малознаний. До наукового обігу введено кілька невідомих фактів і джерел, які засвідчують існування «Молодої Галичини», а також те, що відношення до неї Є. Коновальця змусило уважно стежити за розвитком цієї організації різні українські політичні сили. Встановлено, що найактивніше на створення «Молодої Галичини» відреагував державний центр ЗУНР у Відні, представники якого розгорнули проти неї потужну інформаційну кампанію з дискредитації, адже на середину 1921 р. соратники Є. Коновальця, колишні старшини Січових стрільців, відродивши український студентський рух, зайняли домінуючі позиції в українському громадсько-політичному житті Львова. Відзначено, що Є. Коновалець був переконаний, що середовище ЗУНР через дискредитацію намагалося підпорядкувати собі український студентський рух.

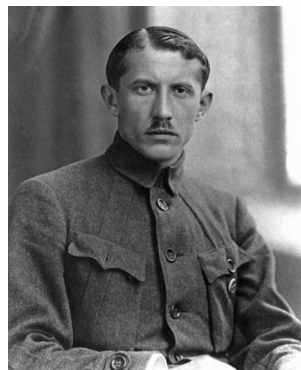
Констатовано, що увагу на «Молоду Галичину» та Є. Коновальця звернула й одна з газет українських комуністів, які зневажливо поставилися до прагнення членів організації утверджувати єднання українських сил в еміграції, а натомість стверджували, що єдина Україна відбудеться тільки завдяки українській радянській владі. Зазначено, що Є. Коновалець вважав: якщо про них пишуть комуністи, то це добра реклама. Встановлено, що «Молоду Галичину» у Львові він не розвинув у повноцінну громадсько-політичну силу, адже, розібравшись у діяльності соратників, старшин Січових стрільців, зрозумів, що ті поринули у студентський рух за відкриття українського університету у Львові та процеси, які розгорталися навколо.

Закцентовано, що замах 25 вересня 1921 р. у Львові на львівського воєводу Казимира Грабовського у присутності Начальника Польщі Юзефа Пілсудського призвів до арештів лідерів студентського руху, після чого Євген Коновалець приступив до розбудови Української військової організації.

Ключові слова: Євген Коновалець, «Молода Галичина», Комітет української молоді, Стрілецька рада.

Головною постаттю, організатором національно-визвольних змагань, починаючи від створення військової формації Січових стрільців у листопаді 1917 р. і

до вбивства у травні 1938 р., був Євген Коновалець. Однак багато етапів його життя і діяльності продовжують залишатися маловідомими та малодослідженими. Один із таких – участь у створенні та намаганні розвинути громадсько-політичну організацію «Молода Галичина», формування і діяльність якої припадають приблизно на травень–вересень 1921 р. Ця організація – остання спроба Є. Коновальця перед тим, як очолити Українську військову організацію (УВО), долучитися до утворення структури, що могла б об'єднати розпорошені українські національні сили на засадах соборності.

Євген Коновалець. 1920 р.

В історіографії ця проблема не стала предметом окремого наукового дослідження, як і загалом «Молодї Галичини» не присвячено жодного дослідження. Про факт участі Євгена Коновальця в заснуванні та діяльності «Молодої Галичини» відзначено в монографії Михайла Ковальчука та дослідженні Івана Хоми¹.

Джерельна база розвідки дає змогу розкрити ідейні засади «Молодої Галичини» та роль Є. Коновальця. А цінність публікації в тому, що вперше «Молода Галичина» стала предметом наукового розгляду.

Мета дослідження – розкрити події, опосередковано й безпосередньо пов'язані з діяльністю Є. Коновальця зі створення та розбудови «Молодої Галичини». Методологічна основа – комплексний підхід до аналізу проблеми.

Після розпаду Всеукраїнської Національної Ради, яка працювала в січні–квітні 1921 р. і прагнула об'єднати українські національні сили Української Народної Республіки (УНР) та Західноукраїнської Народної Республіки (ЗУНР), Є. Коновалець із друзями та знайомими створили надпартійну громадсько-політичну організацію «Молода Галичина». Головою став Дмитро Левицький, заступником – Євген Коновалець, секретарем – Іван Рудницький, членами – Андрій Мельник, Костянтин Воевідка, Іван Чмола, Павло Лисяк і його дружина Мілена Рудницька. Зі слів І. Рудницького, виникнення цієї організації було пов'язано з тим, «що треба протиставитись отій жалюгідній емігрантській гризні»².

Подібну думку висловив у спогадах і Є. Коновалець: «... гурток під назвою “Молода Галичина” ... мав на меті дати зв'язок до створення громадсько-політичної організації всеукраїнського характеру з метою: протидіяти ширенню ідеології територіального сепаратизму, маючи на увазі, що така ідеологія остаточно кинула б ціле наддніпрянське громадянство в обійми поляків, а знов галицьке в обійми – москалів»³.

Щодо І. Чмоли, то він повернувся з окупованої більшовиками УНР через Румунію до Праги приблизно в кінці квітня 1921 р. У Празі жив його брат Іриней, який періодично звертався до нього за допомогою та повідомляв, що не має

¹ Ковальчук М. На чолі Січових Стрільців. Військово-політична діяльність Євгена Коновальця в 1917–1921 рр. Київ: Українська видавнича спілка імені Ю. Липи. С. 193–194; Хома І. Євген Коновалець. Історія нескорених. Харків, 2016. С. 184.

² Кедрин І. Життя, події, люди. Спомини і коментарі. Нью-Йорк, 1976. С. 74; Лисяк П. Світ нечестивих. Воля. 1921. 3 жовтня. Ч. 9/10. С. 350.

³ Коновалець Є. Причинки до історії української революції. Львів, 2002. С. 51.

жодних даних про Івана⁴. 17 травня І. Чмола написав С. Коновальцю листівку, де дякував за лист від 12 травня, інформував, що має дозвіл на проживання у Празі до 21 травня і був в австрійському консульстві для отримання візи⁵. Отже, десь у 20-х числах травня І. Чмола приїхав до Відня.

В основі програмних засад платформи «Молодої Галичини» перебувала «най-святіша Соборницька державна ідея», а ті, хто взявся за створення цієї організації, ставили за мету «береження цієї ідеї та збирання, координування і скеровування національних сил по лінії цієї ідеї»⁶.

Платформа складалася із восьми пунктів: «1. Найвищим ідеалом українського народу в його цілості є суверенна, з'єдинена з усіх українських земель держава; 2. Як довго в її переходовий момент всі українські землі ще не об'єдналися в межах одної української національної держави, так довго поодинокі частини України мусять боротися усіма засобами за свої національно-державні права з одним гаслом єдиної неподільної Української Держави. Ця боротьба ведеться за найтіснішим внутрішнім порозумінням громадянства тих земель, а засоби тієї боротьби не сміють іти на шкоду жадної іншої частини української землі; 3. Вважаючи своїм святим обов'язком визволення Галичини з під польського наїзду для Соборної України та ставляючи себе в одну лінію з Придніпрянською Україною в її визвольній боротьбі з під московського й польського наїзду, як діти Галицької землі хочемо в першу чергу берегти, плекати й розвивати соборницьку ідею у Галичині. Тому в своїй організації збираємо поки що уродженців Галичини з тим, що висловлюємо щире побажання об'єднатися у найкоротшому часі з аналогічними організаціями Наддніпрянської України та інших українських земель; 4. Глибоко переконані, що доля Галичини є нерозривно зв'язана з долею інших українських земель, та що Галицька справа може бути остаточно вирішена тільки, як частина загально українського питання, а з другого боку, свідомі ваги, яку Галичина уявляє для Соборної України ... вважає сполуку Галичини з усіма іншими землями України, за життєвий інтерес цілої української нації; 5. Відносно форми державного устрою України, маючи в своїй ідеології суто національну і демократичну ідеологію, вважаємо, що вирішення тієї форми належить до свобідно висловленої волі загалу народу; 6. В справі розв'язки соціального, а зокрема земельного питання, стоїмо на становищі, що за трудовим українським народом мусять бути закріплені здобутки революції, однак клясова і партійна боротьба за закріплення цих здобутків мусить підпорядковуватися основним державним інтересам нації; 7. Армія являється еманациєю волі загалу народу до самостійного державного існування і в своїй карности та дисципліні, далека від партійних впливів, має служити найвищому державному ідеалові нації; 8. За

⁴ Лист Іриня Чмоли від 21 січня 1921 р. Осередок української культури і освіти (Вінніпег, Канада). Архіви. Фонд Євгена Коновальця № 307/19. Течка 16/1; Лист Іриня Чмоли від 5 березня 1921 р. Осередок української культури і освіти (Вінніпег, Канада). Архіви. Фонд Євгена Коновальця № 307/19. Течка 16/2; Лист Іриня Чмоли від 14 березня 1921 р. Осередок української культури і освіти (Вінніпег, Канада). Архіви. Фонд Євгена Коновальця № 307/19. Течка 16/3.

⁵ Лист І. Чмоли від 17 травня 1921 р. Осередок української культури і освіти (Вінніпег, Канада). Архіви. Фонд Євгена Коновальця № 307/19. Течка 17/3.

⁶ Платформа організації «Молода Галичина». Осередок української культури і освіти (Вінніпег, Канада). Архіви. Фонд Євгена Коновальця № 307/19. Течка 50/1.

найбільшу перешкоду до здійснення національно-державних змагань українського народу вважаємо національне відступництво, невідповідальність і самовільний режим провладу нації, партійну загорілість і сектанство, територіальний партикуляризм, клясову і партійну боротьбу зі шкодою державних інтересів нації і т. д. та ставимо своїм обов'язком безпошадну боротьбу з ними⁷.

У Галичині, зі слів Є. Коновальця, організація мала боротися із виявами русо-ї полонофільства, об'єктивно оцінювати дипломатичні успіхи уряду ЗУНР, а також готувати суспільство до затяжного періоду польської окупації. Зокрема, звертати увагу на молодь, жіноцтво, селянство та робітників, тобто тих, хто найшвидше піддається ворожій всеукраїнській національній ідеології демагогії⁸.

Заснування «Молодої Галичини» насторожило державний центр ЗУНР, який розміщувався у Відні та не хотів допустити росту популярності організації у громадсько-політичному житті Галичини. Особливо середовище ЗУНР активізувалося, коли 20 липня 1921 р. Є. Коновалець повернувся до Львова.

На цей час лідерами українського громадсько-політичного життя в Галичині були старшини Січових стрільців Василь Кучабський, Михайло Матчак та Ярослав Чиж. Останній, зокрема, очолював Український студентський союз, а М. Матчак – «Академічну поміч». Їм вдалося відродити й очолити український студентський рух, основу якого становили побратими з УГА (Української Галицької армії) та Армії УНР, котрі пройшли кілька війн за українську державність. Окрім того, пережили табори для військовополонених та інтернованих у Польщі, а також у Чехословаччині, після чого повернулися додому. Вони планували відновити або розпочати навчання у вищих навчальних закладах Львова. Однак із серпня–вересня 1919 р. у львівських вищих навчальних закладах освіти було дозволено навчатися тільки громадянам Польщі, які підтвердять свою службу в польській армії та арміях союзних держав, причини звільнення від служби тощо. А також дозволялось впроваджувати щодо українців правило «*Numerus clausus*», тобто відсоток, який вони можуть становити серед усіх студентів⁹.

Організоване українське студентство стало головною силою, яка взялася за відстоювання права на вищу освіту без національного приниження та на український університет, а також виступила на захист освітян і науковців, які зазнали переслідувань за ініціативу з відкриття університету. Цю діяльність студентські лідери перевели в політичну площину й розглядали як продовження національно-визвольних змагань.

У листі до Осипа Назарука від 20 липня 1921 р. Василь Кучабський, Михайло Матчак та Ярослав Чиж оцінили свою діяльність за неповний рік у Львові такими словами: «Сьогодні з гордістю сміємо твердити, що заснування і врухомлення нашого таємного університету, відродження студентського життя в усій Галичині, значне стертя галицької пасивності й розбудження оптимізму, спертого на почуття власних сил, і нарешті вся сітка таємної військової організації це коли не виключна, то в кожному випадку переважна наша заслуга. Вирівнювання різниць, суперечностей і недовір'я між галицьким і наддніпрянським громадянством, що кристалізується

⁷ Платформа організації «Молода Галичина»...

⁸ Коновалець Є. Причинки до історії української революції. С. 51.

⁹ Мудрий В. Змагання за український університет в Галичині. Львів; Нью-Йорк, 1999. С. 80.

в новій всеукраїнській ідеології, яку сьогодні приймають усі молоді й незіпсовані сили нашого народу з обох боків Збруча ... у значній мірі провели ми»¹⁰.

На середину липня 1921 р. окремі лідери ЗУНР діяльність В. Кучабського, М. Матчака та Я. Чижа у Львові тісно пов'язували з «Молодою Галичиною»¹¹. Підставою став Український студентський з'їзд 1–3 липня, участь у якому взяло приблизно 250 студентів. На з'їзді було представлено три доповіді: «Міжнародне і внутрішнє становище Східної Галичини», «Найбільші завдання українського суспільства» та «Завдання українських студентів під сучасну хвилю». Обговорення третьої переросло у жваву дискусію із прихильниками комуністичних ідей. Після з'їзду було прийнято резолюцію, а для організації та координації подальшої студентської роботи створено Комітет української молоді (КУМ)¹².

Резолюція студентського з'їзду складалася з 10 пунктів. У першому зазначено, що українське суспільство повинно прагнути боротьби за самостійну й соборну Українську державу, а питання Східної Галичини – частина цієї справи. Другий та третій – закликали українські партії Східної Галичини, які поділяють засади всеукраїнської національної державності, створити галицько-український уряд та Галицько-Українську Національну Раду. У четвертому містився заклик з'їзду до «Диктатури ЗУНР», щоби вона цілком підпорядкувалася розпорядженням галицько-українського уряду та вважала себе його закордонним представником. У десятому пункті записано: «У виконанні плану будівництва Української Держави з'їзд покладає на українське студентство обов'язок піднімати українську суспільність до масових рухів і пропаганду та підготовку до збройного походу за Українську Державу та кладе цей обов'язок в рівній мірі на українське студентство в краю й закордоном»¹³.

Саме резолюцію студентського з'їзду дуже негативно сприйняли представники державного центру ЗУНР у Відні – її розцінено як образу. Крім того, лідери ЗУНР вбачали в українському студентському русі конкурентів, адже він не підпорядковувався уряду у Відні та був найбільш організованою і дієвою національною силою на окупованій Польщею території ЗУНР.

Ця негативна реакція на резолюцію виявилася в інформаційній дискредитації діяльності студентів та їхніх лідерів. Серед організаторів і виконавців були О. Назарук, С. Рудницький та ін. На думку Є. Коновальця, дискредитація уряду ЗУНР була спрямована не на знищення організованого студентського руху, а на підпорядкування¹⁴. Загалом за змістом – проти Січових стрільців та Є. Коновальця особисто. Хоча це не стало чимось новим для старшин – ще весною–влітку 1920 р. через намір очолити Українську стрілецьку бригаду в німецькому Яблонному вони також зіткнулися з дискредитацією на свою адресу.

Зі слів Є. Коновальця: «Ця кампанія велася без розбору засобів, із яких головними були: плянове словесне ширення тенденційних нісенітниць по еміграційних

¹⁰ Мартинець В. Від УВО до ОУН: спогади та матеріали до передісторії та історії українського організованого націоналізму. Вінніпег, 1949. С. 35.

¹¹ Лисяк П. Світ нечестивих. С. 350.

¹² З'їзд українського студентства Галичини. *Український вістник*. 1921. 7 липня. С. 1; Ковалюк Р. Український студентський рух на західних землях XIX–XX ст. Львів, 2001. С. 213.

¹³ Мартинець В. Від УВО до ОУН... С. 34–35.

¹⁴ Коновалець Є. Причинки до історії української революції. С. 51.

центрах, використання преси й висилання до краю численних листів до визначніших громадських діячів та до партійних установ за підписом др. Петрушевича, чи його урядовців (др. Підляшеський). Змістом кампанії галицького уряду був закид найвизначнішим членам Січового Стрілецтва, що вони просто польські агенти, які зовсім свідомо, а то й за гроші ведуть акцію проти галицького уряду»¹⁵.

Для того, щоб зупинити розгортання дискредитації, В. Кучабський, М. Матчак та Я. Чиж у день приїзду Є. Коновальця до Львова, 20 липня 1921 р., написали листа О. Назарукові, у якому прохали: «... безсторонньо з'ясувати нашу справу передусім перед Диктатурою, що від якогось часу завзялася нас “нищити” і надіємось, що Ваша інтервенція буде в силі розвіяти панічний страх Диктатури перед “СС-івською полонофільською інтригою”»¹⁶.

Осип Назарук написав статтю «Вічуючі діти. З приводу резолюції з'їзду українського студентства у Львові в днях 1–3 липня 1921 р.». 23 липня її опублікувала у Відні газета уряду ЗУНР «Український прапор». У ній автор віддає належне студентству за прагнення до самостійності та соборності України, але зауважує, що не їм вчити, як працювати над досягненням цього ідеалу. Вважає, що атмосфера, яка виникла після з'їзду й резолюції, – справа платних польських агентів, котрі використали студентів. Останній абзац адресований саме Січовим стрільцям: «А Вас, панове офіцери, коли й Ви берете участь в акції молоді як студенти, ніхто не уважає дітьми! І до Вас інакшу мірку приложив би кождий уряд, коли брали б Ви участь в такій акції. Ви ж військові. І німб Ваш, і повага Ваша існують так довго, поки Ви займаєтесь військовими справами, як це Ви найкраще бачили на Великій Україні. Тут годі говорити, що Ви може не присягали Галицькому Урядови. Бо присягала вся Галицька Земля, а Ви також її сини. Як дорослі люде, котрим стукнула трицятка літ, застановіться над тим, чи Вам ялося пхатися до молоді, яка буде оправдана, бо має дуже доброго свідка – свою молодість. А мужеський вік, то вже не молодість»¹⁷.

Цю статтю 17 серпня 1921 р. у Джерсі-Сіті (США) опублікувала українська газета «Свобода»¹⁸.

Євген Коновалець її сприйняв легко. Із цього приводу 4 серпня в листі до А. Мельника він писав: «Мушу при цій нагоді з приємністю сконстатувати, що ця їхня ... наскрізь провокативна робота не находила, а тепер тим менше находить який-небудь послух серед галицького громадянства»¹⁹. Впевнено пише, що їхнє становище міцне й буде зміцнюватись. Це стосується і статті О. Назарука, яка, на переконання Є. Коновальця, викликала тільки «великий несмак». Зазначає також, що стрілецьке середовище підтримало ініціативу А. Мельника розірвати відносини з О. Назаруком²⁰.

¹⁵ Коновалець Є. Причинки до історії української революції. С. 51.

¹⁶ Мартинець В. Від УВО до ОУН... С. 35.

¹⁷ Назарук О. Вічуючі діти. З приводу резолюції з'їзду українського студентства у Львові в днях 1–3 липня 1921 р. *Український прапор*. 1921. 23 липня. С. 2–3.

¹⁸ Назарук О. Вічуючі діти. З приводу резолюції з'їзду українського студентства у Львові в днях 1–3 липня 1921 р. *Свобода*. 1921. 17 серпня. С. 2–3.

¹⁹ Лист Євгена Коновальця до Андрія Мельника від 4 серпня 1921 р. *Андрій Мельник. 1890–1964. Спогади. Документи. Листування* / упоряд.: О. Кучерук, Ю. Черченко. Київ, 2011. С. 385.

²⁰ Там само.

На сторінках «Української правди» 13 серпня вийшла стаття С. Рудницького «Галичина та Соборна Україна». Автор акцентує увагу на хибних уявленнях Січових стрільців про соборність. Вибудовує цю тезу навколо листопадових боїв за Львів у 1918 р. і відмови стрільців приїхати на допомогу українським військовим силам у боротьбі за місто. Припускає, що якщо би прибув хоч один полк, то Львів вдалося би втримати. Не оминув увагою і створену на соборницьких ідейних засадах «Молоду Галичину». Хоча, на його думку, її засновники догодили ворогам. Далі акцентує увагу на культурній та політичній соборності, відзначаючи, що жоден великий народ Європи не досяг територіальної соборності²¹.

У цій ситуації Євгена Коновальця і старшин Січових стрільців підтримав журнал «Воля», який виходив у Відні під керівництвом Віктора Піснячевського. Видання дало можливість Січовим стрільцям і тим, хто поділяв їхні ідейні засади, публікувати статті, якими могли протидіяти дискредитації.

Зокрема, 20 серпня на сторінках «Волі» опубліковано «Отвертий лист» до редакції газети «Український прапор», який підписав КУМ. Текст написали В. Кучабський, М. Матчак та Я. Чиж. Це – лист-відповідь на статтю О. Назарука «Вічучі діти...», тобто діти, які провели віче. Автори зазначають: «А замітити тут годиться, що “вічучі діти”, котрі зібралися на З’їзді у своїй значній частині і по своєму віку і по своєму досвіді і по своєму знанні – зосвім не уступають тим “батькам родів”, до котрих себе причислює д-р Назарук, хоча ще досі іменують себе студентами. І коли візьме оце під свою увагу д-р Назарук, то признасть “вічучим дітям” стільки-ж само авторитету, скільки має який небудь партійний “батьків роду”... Вся полеміка д-ра Н. проти резолюції з’їзду є до тої міри слабка й нестійка і виказує таку подиву гідну непоінформованість, що навіть ... не варта була-б серйозної відповіді...»²².

Ще один інформаційний удар завдала газета Комуністичної партії Східної Галичини «Наша правда», яка виходила у Відні. 23 липня на першій сторінці надруковано статтю «Франція, Польща, Молода Галичина», де понад третина інформації стосується заснованої у Відні організації «Молода Галичина». Йдеться про неї як про нову силу українського національного руху, поряд із середовищами УНР та ЗУНР. На думку авторів статті, ця організація, будучи заснованою вихідцями з Галичини, прихильніше ставилась до середовища УНР й була опозиційно налаштована до диктатора й уряду ЗУНР. До засновників «Молодої Галичини» відносять Євгена Коновальця, Володимира Рудницького як колишнього працівника «Українського прапору» (мабуть, вони помилились і йдеться про Івана Рудницького), Петра Лисяка та Володимира Старосольського. У статті галицьким комуністам, робітникам і стрільцям нагадують, що Є. Коновалець, який «запровадив у Києві систему терору проти робітників, не може бути нічим іншим, як активним, дієвим контр-революціонером»²³.

У листі до А. Мельника від 4 серпня Є. Коновалець цю статтю в «Нашій правді» від 21 липня вважає корисною: «Вони самі популяризують нам і організацію, і

²¹ Рудницький С. Галичина та Соборна Україна. *Український прапор*. 1921. 13 серпня. С. 1–2.

²² Отвертий лист до Редакції «Українського прапора». *Воля*. Відень, 1921. Т. 3. Ч. 3–5. С. 158–159.

²³ Франція, Польща, Молода Галичина. *Наша правда*. 1921. 23 липня. С. 1.

роблять нам прислугу»²⁴. Листа Є. Коновалець закінчив словами: «Раджу кожному, хто хоче поправити нерви, приїздити до Гал. Тут дуже симпатична атмосфера і добрий ґрунт для праці»²⁵.

Не минула увагою «Наша правда» полеміку, яку розгорнув «Український прапор» щодо резолюцій Студентського з'їзду від 1–3 липня 1921 р. Погляд на неї представлений у статті «Соборна Україна і студенти», яка вийшла 23 серпня. Автори акцентують увагу на тому, що резолюція спричинила сварку «між диктатурою і націоналістичним студентством». Їм вона цікава, адже розкриває інтриги, які плетуться у Східній Галичині та за кордоном. У цьому контексті в загальних рисах у статті йдеться про погляд на тему «Соборної України», яку підняли студенти на з'їзді і як державні центри УНР та ЗУНР у майбутньому планують реалізувати. На цьому тлі виокремлюють позицію Є. Коновальця – «Молодої Галичини» – КУМ як єдиного середовища. Зокрема, нібито цитуючи Є. Коновальця як представника «Молодої Галичини», пишуть: «... він зовсім не має нічого спільного з франко-польською орієнтацією, а лише турбується про “Соборну Україну”». З огляду на те, що для кожної зі сторін відновлення Соборної України передбачає війну з більшовиками, автор закликає галицьких робітників і селян боротися з цими силами як контрреволюційними. Натомість буде створена соборна підрадянська Україна після пролетарської революції»²⁶.

Загалом, повернувшись до Львова, Є. Коновалець намагається зануритись в атмосферу суспільно-політичного життя окупованої поляками Галичини та зрозуміти, чи є можливості розвивати політичний проект «Молода Галичина» і зберегти Стрілецьку раду. Він усвідомлює, що відносини, запроваджені у Стрілецькій раді, порушилися – виникли певна недовіра і взаємні звинувачення.

Євгену Коновальцю 10–12 вересня 1921 р. вдалося провести останню Стрілецьку раду. Після неї у нього розвіялись ілюзії щодо можливості збереження організаційно Січових стрільців і продовження діяльності в нових політичних умовах – розвивати «Молоду Галичину». 14 вересня 1921 р. Є. Коновалець у листі до А. Мельника зазначив: «Можу вам вже сказати, що випало воно дуже млявим і марним. Недостача об'єднуючого моменту, відсутність конкретної праці, а далі багато різного рода і різних непорозумінь, сягаючих минувшини...»²⁷.

Детальніше про з'їзд він описав у наступному листі до А. Мельника від 15 вересня 1921 р. До основних причин, які свідчать про безперспективність подальшої організованої діяльності Січових стрільців, відносить: відсутність у Галичині відповідної роботи, яку могли би вони виконувати; заангажованість, особливо М. Матчака, В. Кучабського та Я. Чижа, у місцеву політику; нездатність стрільців, що перебувають у таборі в Александріві-Куявському, перейти до нових форм організованої діяльності. Все-таки, щоби зберегти осередок останньої, сформували Раду чотирьох, яка мала би провести Стрілецький з'їзд у річницю бою під

²⁴ Лист Євгена Коновальця до Андрія Мельника від 4 серпня 1921 р. ... С. 386.

²⁵ Там само. С. 387.

²⁶ Соборна Україна і студенти. *Наша правда*. 1921. 27 серпня. С. 1.

²⁷ Кучерук О. Протокол засідання Стрілецької ради 10–12 вересня 1921. *Воєнна історія*. 2002. № 1. С. 136–137.

Мотовилівкою й обрати нову Стрілецьку раду. Також Є. Коновалець поінформував, що Рада чотирьох призначила А. Мельника їхнім закордонним представником²⁸.

У листі до А. Мельника від 21 вересня Є. Коновалець знову наголошує, що М. Матчак, В. Кучабський та Я. Чиж захопились своїми успіхами. Без них важко розвивати спільну справу²⁹. Проте не конкретизує, якої саме це стосується. Можна припустити, що йшлося про «Молоду Галичину».

Замах 25 вересня 1921 р. у Львові на львівського воєводу Казимира Грабовського у присутності Начальника Польщі Юзефа Пілсудського (Józef Piłsudski) призвів до арештів тих, на кого Євген Коновалець розраховував у розбудові «Молодої Галичини». На лаві підсудних опинилося 13 представників українського студентського руху, серед них В. Кучабський, М. Матчак та ін. Я. Чижу вдалося втекти за кордон. Після цього Є. Коновалець відмовився від задуму розвивати «Молоду Галичину», а приступив до розбудови Української військової організації.

Дещо згодом факт існування «Молодої Галичини» став предметом зацікавлення в середовищі закордонної групи Української народно-трудової партії у Відні. На її засіданні від 22 грудня 1922 р. С. Вітошинський повідомляв, що інтерес до «Молодої Галичини» пов'язаний із відношенням до неї членів партії І. Лисяка, Д. Левицького та Є. Коновальця. Зазначив: «В справі тій був вислуханий Др. Дмитро Левицький, а відтак давав пояснення Др. Володимир Бачинський, який заявив, що п. Коновалець, побачивши безцільність сеї акції, віддав свою особу на услуги трудової партії»³⁰.

Іван Рудницький вважав, що історична роль цієї організації в тому, що кожен її член у подальшій діяльності був «вірним усталеним тоді принципам: державницькій ідеології на базі Актів 22 січня, зокрема соборництва, не за фірмою і декларациєю, а своїм світоглядом, своєю душею і своєю дією»³¹.

Отже, цінним досвідом для Є. Коновальця перед тим, як очолити Українську військову організацію восени 1921 р., стала участь у створенні та розвитку громадсько-політичної організації «Молода Галичина». Це була його спроба в умовах поразки національної революції та конфронтації між державними центрами УНР і ЗУНР взяти участь в об'єднанні тих, хто мав бажання продовжувати боротьбу за українську державність на засадах «Соборницької державної ідеї».

REFERENCES

- Frantsiia, Polshcha, Moloda Halychyna. (1921, Lypen 23). *Nasha Pravda*, 1 [in Ukrainian].
- Kedryn, I. (1976). *Zhyttia, podii, liudy. Spomyuny i komentari*. New York [in Ukrainian].
- Khoma, I. (2016). *Yevhen Konovalets. Istoriia neskorenykh*. Kharkiv [in Ukrainian].
- Konovalets, Ye. (2002). *Prychynky do istorii ukrainskoi revoliutsii*. Lviv: Hromadske obiednannia «Nova khvyliia» [in Ukrainian].

²⁸ Лист Євгена Коновальця до Андрія Мельника від 15 вересня 1921 р. ... С. 389.

²⁹ Там само. С. 390–391.

³⁰ Протокол зборів закордонної групи Української народно-трудової партії у Відні. 22 грудня 1922 р. *Західно-Українська народна республіка 1918–1923. Документи і матеріали*. Івано-Франківськ: Лілея-НВ, 2005. Т. 3, кн. 2. С. 550–551.

³¹ Кедрин І. Життя, події, люди. Спомини і коментарі. Нью-Йорк, 1976. С. 74.

Kovalchuk, M. (2010). *Na choli Sichovykh Striltsiv. Viiskovo-politychna diialnist Yevhena Konovaltsia v 1917–1921 rr.* Kyiv: Ukrainska vydavnycha spilka imeni Yu. Lypy [in Ukrainian].

Kovaliuk, R. (2001). *Ukrainskyi studentskyi rukh na zakhidnykh zemliakh XIX–XX st.* Lviv: I. Krypiakevych Institute of Ukrainian Studies of the National Academy of Sciences of Ukraine [in Ukrainian].

Kucheruk, O. (2002). Protokol zasidannia Striletskoi rady 10–12 veresnia 1921. *Voenna istoriia*, 1, 136–137 [in Ukrainian].

Lysiak, P. (1921, Zhovten 3). Sovit nechestyvykh. *Volia*, 9/10, 350 [in Ukrainian].

Lyst Yevhena Konovaltsia do Andriia Melnyka vid 4 serpnia 1921 r. (2011). In O. Kucheruk, Yu. Cherchenko (Comps.), *Andrii Melnyk. 1890–1964. Spohady. Dokumenty. Lystuvannia* (p. 385). Kyiv [in Ukrainian].

Martynets, V. (1949). *Vid UVO do OUN: spohady ta materiialy do peredistorii ta istorii ukrainskoho orhanizovanoho natsionalizmu.* Winnipeg [in Ukrainian].

Mudryi, V. (1999). *Zmahannia za ukrainskyi universytet v Halychyni.* Lviv; New York [in Ukrainian].

Nazaruk, O. (1921, Lypen 23). Vichuiuchi dity. Z pryvodu rezoliutsii ziizdu ukrainskoho studentstva u Lvovi v dniakh 1–3 lypnia 1921 r. *Ukrainskyi prapor*, 2–3 [in Ukrainian].

Nazaruk, O. (1921, Serpen 17). Vichuiuchi dity. Z pryvodu rezoliutsii ziizdu ukrainskoho studentstva u Lvovi v dniakh 1–3 lypnia 1921 r. *Svoboda*, 2–3 [in Ukrainian].

Otvertyi lyst do Redaktsii «Ukrainskoho prapora». (1921). *Volia*, 3 (3–5), 158–159 [in Ukrainian].

Protokol zboriv zakordonnoi hrupy Ukrainskoi narodno-trudovoi partii u Vidni 22 hrudnia 1922 r. (2005). In *Zakhidno-Ukrainska narodna respublika 1918–1923. Dokumenty i materialy* (Vol. 3, Pt. 2, pp. 550–551). Ivano-Frankivsk: Lileia-NV [in Ukrainian].

Rudnytskyi, S. (1921, Serpen 13). «Halychyna ta Soborna Ukraina». *Ukrainskyi prapor*, 1–2 [in Ukrainian].

Soborna Ukraina i studenty. (1921, Serpen 27). *Nasha pravda*, 1 [in Ukrainian].

Ziizd ukrainskoho studentstva Halychyny. (1921, Lypen 7), *Ukrainskyi vistnyk*, 1 [in Ukrainian].

Ivan KHOMA

PhD

Associate Professor at the Department of History

Museum Studies and Cultural Heritage

Lviv Polytechnic National University

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-4607-7065>

e-mail: khomaivan@ukr.net

YEVHEN KONOVALETS AND THE «MOLODA HALYCHYNA»

The study deals with a little-known page of Yevhen Konovalts's activities, a colonel of the Army of the Ukrainian People's Republic, during May–September 1921, namely his attitude towards a socio-political organization «Moloda Halychyna» («Young

Halychyna»), the very existence of which is also little known. Thus, several unknown facts and sources have been introduced into scientific usage, confirming the existence of the «Young Halychyna» and Ye. Konovalets' attitude to it forced various Ukrainian political forces to closely monitor the development of this organization. The state center of the Western Ukrainian People's Republic in Vienna reacted most actively to the creation of the «Moloda Halychyna», whose representatives launched an intense information campaign against this organization in order to discredit. After all, by the middle of 1921, Ye. Konovalets colleagues, former Sich Riflemen officers, having revived the Ukrainian student movement, occupied a dominant position in the Ukrainian socio-political life of Lviv. Ye. Konovalets was convinced that the environment of the Western Ukrainian People's Republic by discrediting wants to conquer the Ukrainian student movement. One of the Ukrainian communist newspapers also drew attention to «Moloda Halychyna» and Ye. Konovalets. They despised the desire of the members of the organization to establish the unity of Ukrainian forces in exile. Ye. Konovalets believed that if communists write about them, then it is a good advertisement. It has been defined that Ye. Konovalets did not develop «Moloda Halychyna» in Lviv into a full-fledged socio-political force. After all, having understood the activities of his comrades Sich Riflemen, he came to the conclusion that they were absorbed by the student movement for the opening of a Ukrainian university in Lviv and the processes that unfolded around it. The assassination attempt on Lviv voivode K. Grabowski in Lviv on September 25, 1921, in the presence of the Chief of Poland J. Pilsudski, led to the arrest of the leaders of the student movement. After that, Ye. Konovalets began to build the Ukrainian military organization.

Keywords: Yevhen Konovalets, Moloda Halychyna, Ukrainian Youth Committee, Striletska rada.

Ірина РОМАНИНА

*кандидат філологічних наук, науковий співробітник
відділу української мови*

Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-3668-1867>

e-mail: iraromanyna@gmail.com

ЯРОСЛАВА ЗАКРЕВСЬКА – ЗНАКОВА ПОСТАТЬ УКРАЇНСЬКОГО МОВОЗНАВСТВА (ДО 90-РІЧЧЯ ВІД ДНЯ НАРОДЖЕННЯ)

*Пам'ять про великих людей має для нас не менше
значення, ніж їхня жива присутність*

Сенека Молодший

Висвітлено основні події з наукового життя Ярослави Закревської – відомої діалектологині, дослідниці словотвору та лексики українських говорів. Наголошено на її роботі над другим томом «Атласу української мови» (АУМ), де розроблено систему укладання словотворчих карт, які представляють не лише морфемну структуру окремого слова, а й систему словотвору української діалектної мови. Відзначено також, що АУМ – єдиний зі слов'янських лінгвістичних атласів, який охоплює українську мовно-етнічну територію незалежно від сучасних державних кордонів. Акцентовано, що впродовж багатьох років вона брала участь у створенні фундаментальних міжнародних проєктів – «Загальнослов'янського лінгвістичного атласу» і «Загальнокарпатського діалектологічного атласу». Зазначено, що Ярослава Закревська роками записувала українські говірки на етнічних землях українців: у Польщі, Білорусі, Словаччині, Молдові, тому проблеми української мови за межами України стали одними з основних в останнє десятиліття її наукової діяльності. Констатовано, що дослідниця вважала одним з найпроблематичніших питань світового українства – визначення належного місця рідної мови в системі базових індексів етнічності.

Ключові слова: Ярослава Закревська, діалектологія, «Атлас української мови», діалектний словотвір, гуцульський говір.

Ярослава Закревська народилася 14 грудня 1931 р. у с. Звяртів Томашівського повіту Люблінського воєводства (Польща). Батьки були вчителями – викладали у школах Звяртова, Городиславичів, Холма, Рави-Руської.

Упродовж 1948–1953 рр. Я. Закревська навчалася на українському відділенні філологічного факультету Львівського університету ім. І. Франка. Вона належала до мовознавців, вихованих тим поколінням львівських учених, які, попри переслідування і важкі післявоєнні роки, зуміли передати наукові традиції, що формувалися

*Ярослава Закревська.
Фото з особової справи*

довкола Наукового товариства ім. Шевченка (НТШ). Її вчителями були, зокрема, Михайло Возняк, Іларіон Свенціцький, Іван Ковалик, Лукія Гумецька. Ще у «студентські роки розпочалося захоплення Ярослави Закревської діалектологією – вона була учасницею діалектологічних експедицій під керівництвом членів кафедри української мови, а однією з тем її курсових робіт стало дослідження мови творів Василя Стефаника»¹.

У 1953 р. Я. Закревська вступила до аспірантури відділу мовознавства Інституту суспільних наук АН УРСР у Львові (тепер – відділ української мови Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України). Науковим керівником став Іларіон Свенціцький, який ще тоді побачив її мовознавчий талант. У рецензії на розвідку Я. Закревської професор пише, що «стаття повна

справжнього змісту досі не розкритих ще скарбів Франкової майстерности» і вважає її «добрим задатком майбутнього дослідника на полі справжньої філологічної праці»².

У 1958 р. Ярослава Закревська захистила дисертацію, а 1966 р. опублікувала на її основі монографію «Казки Івана Франка (мовно-художній аналіз)», науковим редактором якої була Зіновія Франко. Великий розділ праці стосувався «народно-розмовної основи прозових казок І. Франка»³.

Усе наукове життя Я. Закревської пов'язане з відділом української мови. Після закінчення аспірантури вона продовжила працювати в інституті – спочатку молодшим науковим (1956–1962), старшим науковим (1963–1986), провідним науковим співробітником (1986–1987), а від 1987 р. стала завідувачем відділу.

Поворотна подія у житті відділу відбулася 1957 р., коли Інститут мовознавства АН УРСР доручив Інституту суспільних наук АН УРСР у Львові роботу над другим томом «Атласу української мови» (АУМ) і передав наявні тоді матеріали. Діалектологічну групу очолив Павло Приступа. Така праця стала можливою завдяки зусиллям членів колективу: Ярослави Закревської, Лідії Коць-Григорчук, Мирона Онишкевича, Дмитра Бандрівського, Антона Залеського (авторами карт були також Тетяна Назарова і Федот Жилко). Від 1966 р. проєкт очолює Я. Закревська. З цього приводу Т. Назарова писала в листі: «... єдине, що мене тішить – тверда впевненість у Вашій вправності, у твердості Вашої волі як керівника і великій досвідченості всієї Вашої групи»⁴. Обсяг робіт, який виконували науковці загалом і Я. Закревська зокрема, насправду захоплює. Наприклад, за 1963–1968 рр. вона провела 10 діалектологічних експедицій (6 – для АУМ, 3 – для «Загальнослов'янського лінгвістичного атласу» (ЗЛА), 1 – для «Загальнокарпатського діалектологічного атласу» (ЗКДА)), «відредагувала 400 карт та підготувала до передруку 200 коментарів; із виготовлених

¹ Хобзей Н. Ярослава Закревська: штрихи до портрету. *Діалектологічні студії. 3: Збірник пам'яті Ярослави Закревської*. Львів, 2003. С. 10.

² Діалектологічні студії. 3: Збірник пам'яті Ярослави Закревської / відп. ред П. Гриценко, Н. Хобзей. Львів, 2003. С. 39.

³ Закревська Я. Казки Івана Франка (мовно-художній аналіз). Київ: Наукова думка, 1966. 76 с.

⁴ Листування Ярослави Закревської. *Діалектологічні студії. 3: Збірник пам'яті Ярослави Закревської*. Львів, 2003. С. 46.

Ярослава Закревська. Львів, 1957

карт 110 увійшло до корпусу АУМу, коментарі до цих карт становлять 8,5 аркушів рукопису»⁵. За цими цифрами стоїть кропітка праця, яка вимагала глибоких знань і вмінь, адже потрібно було сформулювати концепцію кожної карти, дібрати систему знаків, побудувати легенду карти так, щоби вона не руйнувала системи засобів (знаки, штрихування тощо). Проте, незважаючи на навантаження, не завжди сприятливі обставини в роботі над атласом, Я. Закревська у листах підбадьорює і мотивує колег своїм: «... якщо б життя не було складним, то не було б і цікавим»⁶.

Другий том атласу з'явився друком 1988 р., хоча, як зазначає Наталя Хобзей, «роботу над ним укладачі та редактори офіційно завершили 1970 року»⁷. Ця діалектологічна праця вирізнялася серед іншого словотвірними картами, що були ініціативою Я. Закревської⁸. Тут «розроблено систему укладання словотворчих карт, які мають на меті представити не лише морфемну структуру окремого слова, а й систему словотвору української діалектної мови»⁹. У цьому томі виділяємо п'ять видів таких, що «по-різному представляють словотворчий матеріал, який

⁵ Особова справа Я. Закревської. *Архів Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України*. С. 39.

⁶ Листування Ярослави Закревської. С. 56.

⁷ Хобзей Н. Ярослава Закревська: штрихи до портрету. С. 10.

⁸ Там само.

⁹ Закревська Я. Нариси з діалектного словотвору в ареальному аспекті. Київ: Наукова думка, 1976. С. 18.

поступово ускладнюється від зображення морфемної структури окремого слова до картографування словотворчого типу як одиниці словотворчих опозицій»¹⁰, який у досліджуваних говорах має чітку територіальну диференціацію.

Робота над атласом передбачала формування мережі населених пунктів за кордоном. У ті часи це вимагало значних зусиль і навіть відваги. Я. Закревська вважала, що без говірок, які перебувають поза межами границі, закінчення атласу немислиме¹¹. Однак тільки в 1968 р. Ф. Жилко повідомив львівським колегам, що «конфлікт з директором розв'язаний у той спосіб, що Атлас картографується незалежно від державних кордонів, отже, включається безпосереднє продовження українського ареалу»¹². Щоправда, не всі пункти, які були попередньо узгоджені, вдалося дослідити, наприклад, із запланованих 18 говірок Мараморощини та Сучавщини діалектні дані наявні тільки з 3-х. Проте завдяки подвижницькій роботі українських діалектологів АУМ – єдиний зі слов'янських лінгвістичних атласів, що охоплює українську мовно-етнічну територію незалежно від сучасних державних кордонів. До другого тому «включено приблизно 100 населених пунктів, розташованих на території інших держав, що безпосередньо межують з Україною: 35 у Білорусі, 13 у Молдові, 14 у Польщі, 18 у Східній Словаччині, 3 в Румунії, 3 на території колишньої Югославії»¹³.

Як учена зі значним досвідом практичної роботи у сфері лінгвогеографії, Я. Закревська стала членом Міжнародної комісії «Загальнослов'янського лінгвістичного атласу» при Міжнародному комітеті славістів. Упродовж багатьох років поруч із найдосвідченішими представниками слов'янських діалектологічних шкіл вона брала участь у створенні фундаментальних міжнародних проєктів – «Загальнослов'янського лінгвістичного атласу» і «Загальнокарпатського діалектологічного атласу». У четвертому томі останнього, який вийшов друком 1993 р. у Львові, стала відповідальним редактором. Значна частина фактичних матеріалів цього тому вперше вводилася до наукового обігу й охоплювала групу лексики, пов'язану з народними звичаями і традиціями, з характеристикою фізичних особливостей людини, частинами її тіла, хворобами; матеріали містили відповіді на 112 запитань Програми ЗКДА¹⁴.

Наукова співпраця із колегами з Польщі, Словаччини, Росії та інших країн утвердила добре ім'я Я. Закревської серед лінгвістів. У листі Т. Назарова, наприклад, пише про доповідь для наради по ЗЛА: «Дуже гарну доповідь Ти зробила в Ленінграді, вітаю від душі, відлуння від неї доходять до нас ще й зараз»¹⁵. Або: «... дуже було шкода, що Тебе не було, всі розпитували, передавали вітання, тепло, по-дружньому, – було дуже приємно»¹⁶.

Проблема ґрунтовного дослідження явищ діалектного словотвору визріла під час праці над зазначеними атласами (починаючи від збирання матеріалу в польових

¹⁰ Закревська Я. Нариси з діалектного словотвору... С. 18.

¹¹ Листування Ярослави Закревської. С. 45.

¹² Там само. С. 53.

¹³ Закревська Я. Гуцульські говірки в діалектологічному доробку Олекси Горбача. *Гуцульські говірки. Лінгвістичні та етнолінгвістичні дослідження*. Львів, 2000. С. 24.

¹⁴ Загальнокарпатський діалектологічний атлас. Вип. 4. Львів, 1993.

¹⁵ Листування Ярослави Закревської. С. 61.

¹⁶ Там само. С. 65.

Ярослава Закревська, Олекса Горбач, Анна-Галя Горбач. Берфурт, червень 1994

умовах і до узагальнювального етапу – картографування матеріалу) та стала поштовхом до написання монографії «Нариси з діалектного словотвору в ареальному аспекті» (1976), а відтак захисту докторської дисертації «Діалектний словотвір в ареальному аспекті» (1985). Монографія містить важливі спостереження про часткові зміни словотворчого значення окремих афіксів, інформацію про максимальну сферу функціонування окремих суфіксів, їхню продуктивність на тій чи тій території. Цікавий розділ про шляхи переходу окремих назв рослин із діалектів у сферу термінологічної лексики, у якому також засвідчено явище, коли «між окремими назвами рослин, зовнішньо схожими з відповідними апелятивами, семантичні зв'язки фактично уявні»¹⁷. Дослідження діалектного словотвору дало змогу виділити великі ареали, які інколи виходять за межі певного діалекту й охоплюють інші слов'янські мови (наприклад, іменники з суфіксом -исько, назви дійової особи зі суфіксом -ар), а також виявити спільні й паралельні процеси та тенденції у мовах, що контактують¹⁸.

Подібно, мабуть, через глибоке вивчення й осмислення матеріалів АУМ Я. Закревська зосередила увагу на гуцульському говорі. Павло Гриценко вважає, що імпульсом до вивчення цього діалекту, зокрема його лексичного складу, став «Загальнокарпатський діалектологічний атлас», адже «у межах цієї програми було підтверджено значення лексики у діалекто- і етногенетичних дослідженнях, на

¹⁷ Закревська Я. Нариси з діалектного словотвору... С. 127.

¹⁸ Там само. С. 25.

підставі лексичних свідчень модельовано напрями й етапи карпатських міграційних рухів, постання т. зв. карпатизмів, які сигналізують про високий рівень міжетнічної взаємодії у карпато-балканському ареалі»¹⁹. Усе це спонукало почати роботу над створенням словника гуцульських говірок – організувати нові експедиції на Гуцульщину, формувати текстотеку. Саме Я. Закревська започаткувала формування картотеки гуцульського діалекту у відділі української мови. Практичні дослідження зумовили й потребу теоретичних засад – створено детальну інструкцію укладання словника²⁰. Проміжним етапом у роботі над академічним словником стала інша лексикографічна праця – «Гуцульські говірки: Короткий словник» (1997), призначена «насамперед для освітянських потреб і масового користувача»²¹. Також Я. Закревська стала редактором збірників, присвячених дослідженням цього діалектного обширу: «Гуцульщина: Лінгвістичні етюди», «Гуцульські говірки: Лінгвістичні та етнолінгвістичні дослідження».

Ярослава Закревська в розвідках немало уваги приділила також забутим тоді в Україні вченим: Іванові Зілинському, Марії Пшеп'юрській-Овчаренко, Вірі Вовк, Олексі Горбачу й ін. Зокрема, у листах пише, що має намір підготувати ґрунтовнішу статтю про М. Пшеп'юрську і «працює над Ів. Зілинським, адже молоде покоління так мало знає про цього знаменитого ученого»²². З О. Горбачем і його родиною у Я. Закревської склалися особливо теплі дружні стосунки та наукова співпраця. 1995 р. у серії «Видатні вчені НТШ» вона опублікувала монографію «Олекса Горбач: життєписно-бібліографічний нарис», у якому відкриває для читача постать багатогранного ученого-україніста. У листі до Михайла Лесіва називає її «книжкою про нашого улюбленого Професора», нагодою сказати добре слово про того, хто так багато зробив для української науки²³. Згодом, у 1998 р., за її редакцією вийшли спогади професора «Шлях зі Сходу на Захід», у яких крізь призму непростой долі автора простежується життя усього покоління української молоді Галичини 30–40-х років.

Як уже зазначено, Я. Закревська впродовж багатьох років записувала українські говірки на етнічних землях українців: у Польщі, Білорусі, Словаччині, Молдові. Тому проблеми української мови за межами України стали одними з основних в останнє десятиліття її наукової діяльності. Дослідниця вважала, що «одним із найпроблематичніших питань світового українства є ... визначення належного місця рідної мови в системі базових індексів етнічності»²⁴. У листах до М. Лесіва ділилася планами і заохочувала укласти збірник діалектних текстів із Підляшшя і Холмщини, вважала, що «тексти – непідробний документ нашого побутування у цьому регіоні»²⁵.

На Міжнародному конгресі українців у Львові серед іншого порушила важливе питання про т. зв. політичний русинізм ХХ ст., чи «неорусинізм», у Східній

¹⁹ Гриценко П. До цілості: гуцульський діалект у дослідженнях Я. В. Закревської. *Гуцульські говірки. Лінгвістичні та етнолінгвістичні дослідження*. Львів, 2000. С. 29.

²⁰ Інструкція для укладання діалектних словників / упоряд.: Я. Закревська, У. Єдлінська, Р. Керста. Львів, 1992. 31 с.

²¹ Гуцульські говірки: Короткий словник / уклад.: Г. Гузар та ін.; відп. ред. Я. Закревська. Львів, 1997. С. 3.

²² Листування Ярослави Закревської. С. 71.

²³ Там само. С. 72.

²⁴ Закревська Я. Проблеми української мови за межами України. *Другий міжнародний конгрес українців, 22–23 серпня 1993 р. Мовознавство*. Львів, 1993. С. 143.

²⁵ Листування Ярослави Закревської. С. 74.

Словаччині, який постійно відгороджується від українського народу й мови, та наголосила на його псевдонауковості, неспроможності. Адже незаперечні мовні факти, зокрема АУМ та «Атлас українських говорів Східної Словаччини» Василя Латти, як відзначає Ярослава Закревська, свідчать, що ці говірки «зберігають загальні риси, якими визначається їх спільність з українськими діалектними системами»²⁶. Проте констатувала, що такі «ігри» стають чинником пришвидшення процесу мовної асиміляції.

Ярослава Закревська не лише «наближувала» до нас говірки прикордонні, а й відкрила нам українську Бразилію. Вона відвідувала країну на запрошення Українсько-бразилійської центральної репрезентації та інших місцевих інституцій. Окрім дослідницької роботи, мала семінари у Федеральному університеті Парани на мовознавчі теми, а також «доложила багато зусиль до кваліфікації учителів української мови, викладаючи на різних вишкільних курсах, останній – зимою 1998 року, в Прудентополісі»²⁷. Професорка Оксана Борушенко, яка супроводжувала Ярославу Закревську у візитах по громадах у Парані й Санта-Катарині, зазначає, що результати лінгвістичних досліджень українськомовної діаспори важливі й для історії, адже розмовляють бразилійські українці «говорами південно-західного наріччя ніби в законсервованій формі»²⁸, і на основі типу говірки, якою вони користуються й досі, «можна ідентифікувати місцевості, звідки прибули перші іммігранти, бо, як вже згадувалося, у багатьох випадках жодних документів немає, а сучасні третє й четверте покоління, яке вже народилося у Бразилії, не знає, звідки прибули їхні предки»²⁹.

Багато питань української мови – літературної та діалектної – не можуть бути зрозумілими та глибоко осмисленими без вивчення її історії. Я. Закревська працювала і над історичним словником, наприклад, упродовж 1978–1980 рр. «розписала і оформила 10 тис. карточок, підготувала матеріали для пробного зошита словника»³⁰. А як керівник відділу всіяко сприяла виходу у світ перших примірників «Словника української мови XVI – першої половини XVII ст.».

Ярослава Закревська вела насичене громадське життя – у 1989 р. стала активним членом відновленого НТШ у Львові, автором публікацій у «Записках НТШ» і «Віснику НТШ», брала участь у заходах товариств «Гуцульщина», «Холмщина».

Ярослава Закревська – непересічна постать українського мовознавства, яка залишила після себе неоціненні діалектологічні праці, що є свідченнями тисячолітньої історії української мови. Втішно, що, як Вчитель, вона виплекала достойних учнів – світлої пам'яті Наталю Хобзей та Тетяну Ястремську – і своїм прикладом надихнула їх плідно працювати на ниві діалектології та продовжувати зберігати скарби українських говорів.

²⁶ Закревська Я. Проблеми української мови... С. 143.

²⁷ Борушенко О. Професор Закревська і Бразилійська Україна. *Діалектологічні студії. 3: Збірник пам'яті Ярослави Закревської*. Львів, 2003. С. 16.

²⁸ Там само. С. 15.

²⁹ Там само.

³⁰ Особова справа Я. Закревської. *Архів Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України*. С. 77.

REFERENCES

- Borushenko, O. (2003). Profesor Zakrevska i Brazyliska Ukraina. *Dialektolohichni studii: Zbirnyk pamiaty Yaroslavy Zakrevskoi*, 3, 16 [in Ukrainian].
- Hrytsenko, P. (2000). Do tsilosti: hutsulskyi dialekt u doslidzhenniakh Ya. V. Zakrevskoi. In *Hutsulski hovirky. Linhvistychni ta etnolinhvistychni doslidzhennia* (p. 29). Lviv: Instytut ukrainoznavstva im. I. Krypiakevycha NANU [in Ukrainian].
- Zakrevska, Ya. (Ed.). (1997). *Hutsulski hovirky: Korotkyi slovnyk*. Lviv [in Ukrainian].
- Zakrevska, Ya., Yedlinska, U., & Kersta, R. (Comps.). (1992). *Instruktsiia dlia ukladannia dialektnykh slovnykiv*. Lviv [in Ukrainian].
- Khobzei, N. (2003). Yaroslava Zakrevska: shtrykhy do portretu. *Dialektolohichni studii: Zbirnyk pamiaty Yaroslavy Zakrevskoi*, 3, 10 [in Ukrainian].
- Lystuvannia Yaroslavy Zakrevskoi. (2003). *Dialektolohichni studii: Zbirnyk pamiaty Yaroslavy Zakrevskoi*, 3, 46 [in Ukrainian].
- Zahalnokarpatyskiy dialektolohichnyi atlas. (1993). (Vol. 4). Lviv [in Ukrainian].
- Zakrevska, Ya. (2000). Hutsulski hovirky v dialektolohichnomu dorobku Oleksy Horbacha. In *Hutsulski hovirky. Linhvistychni ta etnolinhvistychni doslidzhennia* (p. 24). Lviv: Instytut ukrainoznavstva im. I. Krypiakevycha NANU, [in Ukrainian].
- Zakrevska, Ya. (1966). *Kazky Ivana Franka (movno-khudozhnii analiz)*. Kyiv: Naukova dumka [in Ukrainian].
- Zakrevska, Ya. (1976). *Narysy z dialektnoho slovotvoru v arealnomu aspekti*. Kyiv: Naukova dumka [in Ukrainian].
- Zakrevska, Ya. (1993). Proceedings of the II International Congress of Ukrainian Linguists: *Problemy ukrainskoi movy za mezhamy Ukrainy. Movoznavstvo*, Lviv, 22–23 serpnia 1993. Lviv [in Ukrainian].

Iryna ROMANYNA

PhD in Linguistics, Researcher

Department of Ukrainian Language

I. Krypiakevych Institute of Ukrainian Studies

National Academy of Sciences of Ukraine

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-3668-1867>

e-mail: iraromanyna@gmail.com

YAROSLAVA ZAKREVSKA – AN ICONIC FIGURE OF UKRAINIAN LINGUISTICS (TO THE 90TH ANNIVERSARY OF HER BIRTH)

The main events in the scientific life of Yaroslava Zakrevska, a well-known dialectologist, researcher of word formation and vocabulary of Ukrainian dialects, are highlighted. Emphasis is placed on her work on the second volume of the «Atlas of the Ukrainian Language». It is noted that, in the second volume, the system of word-formation maps is developed, which represents not only the morpheme structure of a single word but also the word-formation system of the Ukrainian dialect language. Moreover, AUM is the only one of the Slavic linguistic atlases, which covers the Ukrainian linguistic and ethnic territory regardless of modern

state borders. It is emphasized that for many years she participated in creating fundamental international projects – «All-Slavic Linguistic Atlas» and «All-Carpathian Dialectological Atlas». Yaroslava Zakrevska for years recorded Ukrainian dialects on the ethnic lands of Ukrainians: in Poland, Belarus, Slovakia, Moldova. Therefore, the problems of the Ukrainian language outside Ukraine became one of the main in the last decade of her scientific activity. The researcher believed that one of the most problematic issues of world Ukrainians is determining the proper place of the native language in the system of basic indices of ethnicity.

Keywords: Yaroslava Zakrevska, dialectology, Atlas of the Ukrainian language, dialect word formation, Hutsul dialect.

Яна ЯКОВИШИНА

кандидат історичних наук

молодший науковий співробітник відділу археології

Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-7539-6706>

e-mail: jkovyshyna@ukr.net

ІСТОРІЯ ДОСЛІДЖЕННЯ ТРИПІЛЬСЬКИХ ПАМ'ЯТОК ЗАЛІЩИЦЬКОЇ ГРУПИ

Висвітлено історію дослідження трипільських пам'яток заліщицької групи Трипілья часу VI–VII, які вивчали останні 150 років із застосуванням різних методик розкопок й опрацювання археологічних матеріалів. Визначено, що стан вивчення дуже різний: розкопки проводили лише на частині поселень, зокрема в Заліщиках, Бучачі I, Більче-Золотому Парк I, Блищанці II, Більшівцях, Городниці над Дністром, Хом'яківці I, решта пам'яток відома за підйомним матеріалом. На сьогодні до групи віднесено близько 30 поселень, розташованих у Верхньому та Середньому Придністер'ї на території Тернопільської, Івано-Франківської, Хмельницької та Чернівецької обл.

Виокремлено чотири періоди вивчення, де перший починається з розкопок польських дослідників у другій половині XIX ст. і закінчується початком Першої світової війни, коли ще не було вироблено наукової методики польових досліджень – велися лише інтенсивні пошуки рідкісних, переважно красивих і дорогоцінних, речей. Найбільше уваги в цей час приділено пошукам розписних посудин, форму яких, а також малюнок, техніку виготовлення та випалу пояснювали впливом грецької цивілізації. Відзначено, що у другий період (20-ті – до кінця 30-х років XX ст.) до вивчення трипільських поселень у регіоні долучилися й українські дослідники, змінилися методи розкопок, з'явилися перші спроби систематизації матеріалу. Спостережено, що саме у два перші періоди відкрито більшість заліщицьких поселень. Після Другої світової війни масштабними системними експедиціями ознаменовано третій період, коли досліджено вже відомі та відкрито нові пам'ятки; четвертий припадає на 80-ті роки XX ст. і триває до сьогодні. На цьому етапі відкрито заліщицькі пам'ятки у Верхньому Придністер'ї та продовжено дослідження на півдні Тернопільщини.

Ключові слова: Трипілья, етап VI–VII, заліщицька група, археологічна пам'ятка, кераміка.

Трипільські пам'ятки прийнято розподіляти за локальними групами, які відображають хронологічні, територіальні та культурні відмінності. Тривалу історію дослідження має група середнього періоду Трипілья (часу VI–VII) в Середньому та Верхньому Придністер'ї, яку в літературі прийнято називати заліщицькою – за

пам'яткою Заліщики, котра є однією з небагатьох, де проводили розкопки. Аналіз керамічного матеріалу, передовсім варіацій розпису, дав змогу виділити на цій території її ареал. Але окремі поселення, на яких виявлено заліщицькі шари, потребують перегляду й нових досліджень. Безумовно, вияв та обробка нових і перегляд уже відомих у літературі матеріалів допоможуть скорегувати не лише географію поширення поселень, а й хронологію всередині групи. Мета статті – звід та узагальнення відомостей щодо історії дослідження пам'яток заліщицької групи Трипільля, уточнення культурної атрибуції відкритих поселень.

Можна виокремити кілька періодів у дослідженні цих пам'яток. Уперше трипільську культуру в Україні виділив Вікентій Хвойка на основі досліджень у Подніпров'ї наприкінці XIX ст.¹. Але дещо раніше у Східній Галичині, на Придністер'ї, такі ж пам'ятки вивчали польські дослідники: Адам Кіркор (Adam Kirkor)², Ізидор Коперницький (Izydor Kopernicki)³, Владислав Пшибиславський (Władysław Przybysławski)⁴ та Готфрид Оссовський (Gotfryd Ossowski)⁵. Польові дослідження провели в печері Більче-Золоте (Вертеба), на поселеннях Більче-Золоте Парк, Васильківці, Городниця над Збручем, Щитівці, Вигнанка, Кошилівці й ін.

Ці дослідження репрезентують найраніший період вивчення поселень етапу Трипільля VI–VII у Придністер'ї, який припадав на час відкриття трипільських пам'яток у XIX ст. і тривав до Першої світової війни.

Поодинокі знахідки траплялися під час господарських робіт ще в першій половині XIX ст.⁶. І. Коперницький та В. Пшибиславський одними з перших проводили розкопки у Середньому Придністер'ї. Під час розвідок у 1878 р. В. Пшибиславський

¹ Хвойко В. В. Каменный век среднего Приднепровья. *Труды XI Археологического съезда в Киеве в 1899 г.* Москва, 1901. С. 805–807.

² Kirkor A. Sprawozdanie z wycieczki archeologiczno-antropologicznej na Podolu galicyjskiem odbytej w r. 1876. *Zbiór Wiadomości do Antropologii Krajowej*. Kraków, 1877. T. I. S. 12–17; Kirkor A. Sprawozdanie i wykaz zabytków, złożonych w Akademji Umiejętnosci z wycieczki archeologiczno-antropologicznej w r. 1877. *Zbiór Wiadomości do Antropologii Krajowej*. Kraków, 1878. T. II. S. 16; Kirkor A. Sprawozdanie i wykaz zabytków, złożonych w Akademji Umiejętnosci z wycieczki archeologiczno-antropologicznej w r. 1878. *Zbiór Wiadomości do Antropologii Krajowej*. Kraków, 1879. T. III. S. 12–46; Kirkor A. Sprawozdanie i wykaz zabytków, złożonych w Akademji Umiejętnosci z wycieczki archeologiczno-antropologicznej w r. 1881. *Zbiór Wiadomości do Antropologii Krajowej*. Kraków, 1882. T. VI. S. 21–28; Kirkor A. Sprawozdanie i wykaz zabytków, złożonych w Akademji Umiejętnosci z wycieczki archeologiczno-antropologicznej w r. 1882. *Zbiór Wiadomości do Antropologii Krajowej*. Kraków, 1883. T. VII. S. 51–66.

³ Kopernicki I., Przybysławski W. Dalsze poszukiwania archeologiczne w Horodnicy nad Dniestrem w latach 1878–1882. *Zbiór Wiadomości do Antropologii Krajowej*. Kraków, 1884. T. VIII. S. 3–33.

⁴ Przybysławski W. Ustęp z poszukiwan archeologicznych w Horodnicy nad Dniestrem dokopanych w r. 1878. *Zbiór Wiadomości do Antropologii Krajowej*. Wrocław, 1879. T. III. S. 70–74.

⁵ Ossowski G. Sprawozdanie w wycieczki paleoetnologicznej po Galicyi w r. 1889. *Zbiór Wiadomości do Antropologii Krajowej*. Kraków, 1890. T. XIV. S. 19–22; Ossowski G. Sprawozdanie z drugiej wycieczki paleoetnologicznej po Galicyi w r. 1890. *Zbiór Wiadomości do Antropologii Krajowej*. Kraków, 1891. T. XV. S. 1–89; Ossowski G. Sprawozdanie trzecie z wycieczki paleoetnologicznej po Galicyi w r. 1891. *Zbiór Wiadomości do Antropologii Krajowej*. Kraków, 1892. T. XVI. S. 63–96; Ossowski G. Sprawozdanie czwarte z wycieczki paleoetnologicznej po Galicyi w r. 1892. *Zbiór Wiadomości do Antropologii Krajowej*. Kraków, 1895. T. XVIII. S. 1–29.

⁶ Сохаський М. П. З історії археологічних досліджень на Борщівщині. *Літопис Борщівщини*. Борщів, 1992. Вип. 2. С. 4.

натрапив на трипільську площадку поблизу Городниці над Дністром⁷. Судячи зі звіту дослідника, енеолітичний шар перекривало поховання бронзової доби. Серед матеріалу він знайшов уламок трипільської фігурки, розписаної червоною фарбою на білому тлі. У звіті вказував на велику кількість уламків розписного посуду, виявлену під час розкопок⁸.

У період з 1878 р. по 1882 р. на пам'ятці працював І. Коперницький⁹. Серед знахідок було чимало фрагментів керамічного посуду, а також цілі форми. Мальована кераміка траплялася на поселенні нечасто. Дослідник зробив спробу класифікувати посуд за його функційним призначенням. На його погляд, нерівномірно випалений посуд використовували для зберігання сипучих речовин, міцно випалений – для рідини. Мініатюрний він трактував як дитячий. Наявність специфічних вушок пояснював тим, що посуд носили на шнурках¹⁰.

Розмаїття зразків біноклеподібних посудин різних розмірів і розписів на них насторожили І. Коперницького на думку, що всі вони мали єдине призначення. Він припустив, що гарніші «біноклі» належали багатшим людям, а гірше виготовлені – біднішим, що відображало соціальну диференціацію в суспільстві¹¹. Таке припущення тенденційне для тогочасної науки, наприклад, Казимир Маєвський (Kazimierz Majewski) вважав погано випалені й недбало сформовані трипільські статуетки такими, що належали біднішим верствам населення, а ретельно зроблені – багатшим¹². Подальші дослідження показали, що ретельність чи недбалість виконання, рівень випалу могли залежати від функційного призначення та змістового навантаження виробу, а не майнового статусу власника предмета¹³. Щодо орнаменту, то І. Коперницький відзначав «хвилястий малюнок». Він уважав його одним із найдавніших та заперечував думку, популярну в тогочасній літературі, про його слов'янську належність¹⁴.

Тоді ж відкрито іншу пам'ятку заліщицького типу – Городницю над Збручем. У 1881 р. тут проводив розвідки А. Кіркор¹⁵. На Городниці зібрано фрагменти мальованого керамічного посуду, кістки тварин і крем'яні вироби¹⁶. А. Кіркор також досліджував поселення Більче-Золоте Парк I¹⁷. Відкривши трипільські площадки, він трактував їх як спалений цвинтар, хоча у звіті наголошував, що достеменно невідомо, було це поселення чи цвинтар¹⁸. У першій половині ХХ ст. точилися

⁷ Kopernicki I., Przybysławski W. Dalsze poszukiwania archeologiczne... S. 3–33.

⁸ Przybysławski W. Ustęp z poszukiwan archeologicznych... S. 74.

⁹ Kopernicki I., Przybysławski W. Dalsze poszukiwania archeologiczne... S. 3–33.

¹⁰ Ibid. S. 17.

¹¹ Ibid. S. 20.

¹² Majewski K. [Review of the article *Plastyka eneolitycznej kultury ceramiki malowanej w Polsce. Światowit. 1933. T. XIV, by H. Cehak*]. *Światowit. 1934. T. XVI. S. 286–288.*

¹³ Бибииков С. Н. Поселение Лука-Врублевская. *Материалы и исследования по археологии СССР. Москва, 1953. № 38. С. 256.*

¹⁴ Kopernicki I., Przybysławski W. Dalsze poszukiwania archeologiczne... S. 17.

¹⁵ Kirkor A. Sprawozdanie i wykaz zabytków, złożonych w Akademii Umiejętności z wycieczki archeologiczno-antropologicznej w r. 1881... S. 21–28; Kirkor A. Sprawozdanie i wykaz zabytków, złożonych w Akademii Umiejętności z wycieczki archeologiczno-antropologicznej w r. 1882... S. 64.

¹⁶ Kirkor A. Sprawozdanie i wykaz zabytków, złożonych w Akademii Umiejętności z wycieczki archeologiczno-antropologicznej w r. 1881... S. 25.

¹⁷ Kirkor A. Sprawozdanie z wycieczki archeologiczno-antropologicznej... S. 14.

¹⁸ Kirkor A. Sprawozdanie i wykaz zabytków, złożonych w Akademii Umiejętności z wycieczki archeologiczno-antropologicznej w r. 1878... S. 36.

науковій дискусії щодо призначення знайдених трипільських площадок (точок). Одні дослідники вважали, що це – залишки житлових споруд чи гончарень (Сергій Гамченко¹⁹, Микола Макаренко²⁰, Кароль Гадачек (Karol Hadaczek)²¹, Микола Біляшівський²² та ін.), інші трактували площадки трипільських поселень місцями поховання або рештками похоронного обряду – спалення небіжчика (Ернст Романович фон Штерн (Эрнст Романович фон Штерн)²³, Петро Курінний²⁴, Валерія Козловська²⁵, Гелена Цегак (Helena Cehak)²⁶ та ін.). Наприклад, Е. Р. фон Штерн вважав, що площадки – це сімейні гробниці, куди клали прах померлих. Спалення відбувалося в іншому місці, а згодом прах в урнах залишали у гробниці, всі інші речі, знайдені на площадці, – дари померлим²⁷. Леон Козловський (Leon Kozłowski) заперечував, що ці «гробниці» спалювали разом із тілом²⁸. Інтерпретація Л. Козловського в'яжеться з його концепцією про фунеральність спалення трипільських житлових споруд. На його думку, всі речі, які знаходять на пам'ятках трипільської культури, – це заступні жертви, антропо- та зооморфна пластика, мініатюрні моделі будинків і кераміка. Все це спалювали разом із померлими у спорудах, а їхні останки у вигляді шарів перепаленої глиняної обмазки виявляють при розкопках. Лише наприкінці 1930-х років результати масштабних розкопок Трипільської експедиції дали змогу Тетяні Пассек (Татьяна Пассек) та Євгенові Кричевському довести концепцію площадок як залишків жител²⁹.

На заліщицьких пам'ятках Більче-Золоте Парк I, Васильківці, Вигнанка працював Г. Оссовський. У звіті за 1892 р. про розкопки в Більче-Золотому він писав про відкриття «гробів цегляних» (трипільських площадок)³⁰. Г. Оссовський встановив тут два культурні шари, розділені стерильним прошарком товщиною 1 м. Дослідник відзначив різницю між верствами, які, на його думку, були створені «людьми одного племені в різний час»³¹. Відповідно до двох культурних шарів він виділяє дві форми «гробів»: «... давніші – вкопані, де на низ клалися речі побуту і

¹⁹ Гамченко С. Спостереження над даними дослідів трипільської культури у 1909–1913 рр. *Трипільська культура на Україні*. Київ, 1926. Т. I. С. 40.

²⁰ Макаренко М. Етюди з обсягу трипільської культури. *Трипільська культура на Україні*. Київ, 1926. Т. I. С. 165–186.

²¹ Hadaczek K. Osada przemyślowa w Koszylowcach z epoki eneolitu, studia do początków cywilizacji w połud. wschod. Europie. Lwów, 1914. S. 1–72.

²² Біляшівський М. Борисівське городище. *Трипільська культура на Україні*. Київ, 1926. Т. I. С. 2.

²³ Штерн Э. Р. Ф. Доисторическая греческая культура на юге России. *Труды XIII Археологического съезда в Екатеринославе в 1905 г.* Харьков, 1905. С. 55–60.

²⁴ Курінний П. Монументальні пам'ятки трипільської культури. *Трипільська культура на Україні*. Київ, 1926. Т. I. С. 78–83.

²⁵ Козловська В. Точки трипільської культури біля с. Сушівки на Гуманщині. *Трипільська культура на Україні*. Київ, 1926. Т. I. С. 51.

²⁶ Cehak H. Plastyka eneolitycznej kultury ceramiki malowanej w Polsce. *Światowit*. 1933. Т. XIV. S. 229.

²⁷ Штерн Э. Р. Ф. Доисторическая греческая культура... С. 55–60.

²⁸ Kozłowski L. Budowle kultury ceramiki malowanej w swietle badan przeprowadzonych w Koszylowcach, Niezwiskach, Buczaczu. Lwów, 1930. S. 30.

²⁹ Пассек Т. С. Трипільське поселення Коломийщина. *Трипільська культура*. Київ, 1940. Т. I. С. 9–41; Кричевский Е. Ю. Раскопки на поселении Коломийщина и проблема трипольских площадок. *Трипільська культура*. Київ, 1940. Т. I. С. 479–592.

³⁰ Ossowski G. Sprawozdanie czwarte... S. 3.

³¹ Там само. S. 24.

обкладалися глиняною масою, посипалися рештками та обпаленою глиною; пізніші гроби розкидані безсистемно та утворюють цвинтар часів кам'яного неолітичного віку»³². Таке дійство Г. Осовський пов'язував із релігійними уявленнями населення того часу. Нижній шар, який він відкрив, – заліщицький.

Трипільське поселення Васильківці в ур. Вербінки досліджував Г. Осовський у 1890 р. Тут він натрапив на «суцільне звалище глини, випаленої до червоного кольору». Виявлені об'єкти трактував як поховальні споруди. Крім кераміки, зібрано крем'яні та кам'яні вироби. Він зазначав, що пам'ятка містить лише один шар часу Трипілля (проте писав і про знайдені бронзові вироби). Наявність бронзових речей пояснив тим, що поселення існувало з кам'яного часу й розвивалося аж до доби бронзи³³. Вірогідно, разом із трипільським поселенням тут розміщувалася пам'ятка пізнішого часу.

Ще одне поселення заліщицької групи Г. Осовський відкрив у с. Вигнанка. Під час досліджень він не міг визначити його межі у зв'язку з тим, що матеріал був розпорошеним на значній території³⁴. Дослідник натрапив на площадку, матеріали з якої порівнював з аналогічними, знайденими у Васильківцях³⁵, серед них – фрагменти посуду та крем'яні знаряддя. У звіті Г. Осовський дійшов висновку, що центр і найбільше скупчення жител поселення ще досі не відкриті, а саме воно розміщується поруч із «цвинтарем гробів цегляних»³⁶. Так, трипільські площадки дослідник трактував як цвинтар. З його звіту можна скласти певне уявлення про топографію пам'ятки – південний схід похилого пагорба, під яким протікає струмок.

Під час розкопок Вигнанки 1891 р. знайдено фрагменти добре випаленого посуду із заглибленим орнаментом. Відзначу, що це – уламки кераміки давньоруського часу, а не форми грецького типу, як припускав дослідник³⁷.

Г. Осовський відзначив подібність керамічного начиння, крем'яних і кістяних знарядь та синхронізував Більче-Золоте Парк I з Городницею над Дністром, Васильківцями, Вигнанкою. Походження кераміки, її випал і розпис дослідник виводив із Греції, вважаючи, що трипільські племена привласнили здобутки вищої грецької культури³⁸. Зрозуміло, що його висновки були даниною тогочасним теоріям щодо походження трипільської культури, не викликають подиву і пояснюються тим, що дослідники вперше зіткнулися із трипільськими старожитностями й уявлення про їхнє датування були ще досить умовними.

З 1898 р. розкопки на Придністер'ї проводив Володимир Деметрикевич (Włodzimierz Demetrykiewicz), який працював на поселеннях Більче-Золоте, Васильківці тощо. Вчений, слідуючи науковим тенденціям свого часу, зіставляв трипільську культуру з мікенською і вказував на їхній взаємозв'язок. Досліджуючи поселення в Більче-Золотому Парку, В. Деметрикевич дійшов висновку, що глинобитні

³² Ossowski G. Sprawozdanie czwarte... S. 26.

³³ Ossowski G. Sprawozdanie z drugiej... S. 6.

³⁴ Ossowski G. Sprawozdanie trzecie... S. 89.

³⁵ Ossowski G. Sprawozdanie z drugiej... S. 50.

³⁶ Ossowski G. Sprawozdanie trzecie... S. 91.

³⁷ Ibid.

³⁸ Ossowski G. Sprawozdanie czwarte... S. 28.

площадки були залишками жител, а не глиняними поховальними спорудами³⁹. До такого висновку дійшов і К. Гадачек у Кошилівцях⁴⁰.

Львівський археолог К. Гадачек вів розкопки біля сіл Васильківці, Кудринці, Пилипче, Кошилівці⁴¹. Як і В. Деметрикевич, він вказував на подібність трипільської та мікенської культур⁴².

Біля с. Пилипче Борщівського р-ну, в ур. Царина, К. Гадачек натрапив на трипільську площадку, де зібрав крем'яні знаряддя та фрагменти розписного посуду. Весь матеріал дослідник передав до Музею Дідушицьких у Львові. Серед розписного посуду знайдені і фрагменти посудин із невідмуленої глини, які мали заглиблений орнамент. Аналогії цим матеріалам К. Гадачек знайшов у кераміці печери Вертеба в Білче-Золотому⁴³.

Цікаві роботи провів В. Хвойка в 1909 р. у Крутобородинцях, після чого відзначив велику подібність розписних посудин із дніпровською керамікою⁴⁴.

Після Першої світової війни розпочалися розкопки на пам'ятках Бучач і Заліщики. Першу досліджував у 1922 р. Л. Козловський⁴⁵, йому вдалося виявити рештки чотирьох заглиблених жител квадратної форми (4×4 м) зі стовповою конструкцією та печами, що склалися із пласких каменів середніх розмірів⁴⁶. За характером будови жител та орнаментациєю поліхромного посуду він відніс пам'ятку до кошиловецької групи⁴⁷. Але, як виявилось пізніше, на пам'ятці як мінімум два культурні шари, верхній з яких – ранньослов'янський. Він частково перекриває шар трипілья, а частково прорізає його в місцях заглиблених чотирикутних жител. Усі розкопані слов'янські житла мали печі-кам'янки, які притаманні для культури типу Луки-Райковецької⁴⁸.

У 1927 р. розвідкові роботи в Середньому Придністер'ї проводив Юрій Полянський. Серед низки трипільських пам'яток дослідник відкрив кілька поселень, які зараз розглядають у межах заліщицької групи. Серед них важливе значення мало Новосілка-Костюкова (тепер – Новосілка)⁴⁹, на якій зібрано велику кількість різних матеріалів із поверхні. В ур. Вікно знайдено цікаві фрагменти мальованої кераміки. Завдяки цим великим шматкам дослідник визначив посудини типу глека

³⁹ Demetrykiewicz W. Poszukiwania archeologiczne w Galicji Wschodniej. *Materyaly antropologiczno-archeologiczne i etnograficzne, wydawane staraniem komisji antropologicznej Akademii Umiejętności w Krakowie*. 1900. № 4. S. 101–106.

⁴⁰ Hadaczek K. Osada przemysłowa... S. 14.

⁴¹ Hadaczek K. Z badań archeologicznych w dorzeczu Dniestru. *Materyaly antropologiczno-archeologiczne i etnograficzne*. Kraków, 1903. T. VI. S. 1–30.

⁴² Hadaczek K. Osada przemysłowa... S. 60–72.

⁴³ Janusz B. Zabytki przedhistoryczne Galicyi wschodniej. Lwów, 1918. S. 61.

⁴⁴ Хвойко В. В. Раскопки площадок в с. Крутобородинцах Летичевского у. Подольской губ. *Древности*. Труды Московского археологического общества. Москва, 1909. Т. 22, вып. 2. С. 1–281.

⁴⁵ Kozłowski L. Budowle kultury... S. 41.

⁴⁶ Ibid. S. 42.

⁴⁷ Kozłowski L. Młodsza epoka kamienna w Polsce. Lwów, 1924. S. 136.

⁴⁸ Ситник О. С. Постаті археології Львівського університету у фокусі столітньої історії. *Археологічні дослідження Львівського університету*. Львів, 2005. Вип. 8. С. 17.

⁴⁹ Полянський Ю. Нові археологічні знахідки з Галичини. *Записки наукового товариства імені Шевченка*. Львів, 1928. Т. 149. С. 24.

зі стоячою циліндричною шийкою (можливо, амфора) й мініатюрні кухлики⁵⁰. У 1928 р. матеріли з Новосілки-Костюкової передано до відділу археології Музею Наукового товариства ім. Шевченка (Музей НТШ) у Львові⁵¹.

Ще одне поселення заліщицької групи відкрив Ю. Полянський у 1927 р. під час розвідок поблизу с. Стрільківці Заліщицького р-ну⁵². У 1928 р. ці матеріали також були передані до відділу археології Музею НТШ у Львові⁵³, однак зараз їхнє місцеперебування невідоме.

За дорученням Музею НТШ у 1928 р. та 1929 р. Олег Кандиба проводив розвідки в Борщівському р-ні, обстежуючи пам'ятки, які відкрив Юрій Полянський. На поселеннях Стрільківці та Новосілка-Костюкова додатково зібрав фрагменти трипільського посуду⁵⁴.

Особливу увагу у 20–30-ті роки ХХ ст. привернула пам'ятка поблизу Заліщиків (Добрівляни), яка стала епонімною для заліщицької групи. Поселення розкопували в різні роки Ю. Полянський⁵⁵, О. Кандиба⁵⁶, Л. Козловський⁵⁷.

Вперше розвідки на пам'ятці провів Ю. Полянський у середині 1920-х років. Як можна зрозуміти зі звіту дослідника, на поселенні, яке займало схил лівого берега Дністра, ймовірно, існували житла двох типів – наземні глинобитні й «житлові» ями⁵⁸. Тут зібрано велику колекцію знарядь праці із кременю, каменю, кісти та керамічних виробів.

Матеріали, які зібрав Ю. Полянський, – глеки, шоломоподібні покришки, миски, біноклеподібні посудини, чаші, жіночі мальовані фігурки та незначна кількість виробів із кременю⁵⁹, як і в попередні роки, передано до археологічного відділу Музею НТШ⁶⁰. У 1930-х роках поселення досліджував О. Кандиба⁶¹. Сьогодні більша частина матеріалів із Заліщиків зберігається у Львівському історичному музеї – це велика колекція як цілих посудин, так і фрагментованих.

Дослідження О. Кандиби заслуговують особливої уваги, оскільки він фактично вперше професійно вивчав пам'ятки трипільської культури на Придністер'ї. У кінці 1920-х років дослідник працював на вже відомих трипільських пам'ятках у Борщівському та Заліщицькому повітах, зокрема повторно досліджував печеру Вертеба поблизу Більче-Золотого, а також пам'ятки, які відкрив Ю. Полянський, поблизу

⁵⁰ Полянський Ю. Нові археологічні знахідки... С. 25.

⁵¹ Пастернак Я. Нові археологічні набутки українських музеїв у Львові за 1928 р. *Записки наукового товариства імені Шевченка*. Львів, 1929. Т. 150. С. 239; Пастернак Я. Нові археологічні набутки українських музеїв у Львові за час від 1929–1932 р. *Записки наукового товариства імені Шевченка*. Львів, 1933. Т. 152. С. 121.

⁵² Полянський Ю. Нові археологічні знахідки... С. 28.

⁵³ Пастернак Я. Нові археологічні набутки українських музеїв у Львові за 1928 р. С. 239.

⁵⁴ Кандиба О. О. Досліди на галицькому Поділлі в рр. 1928–1929. *Записки наукового товариства імені Шевченка*. Львів, 1937. Т. 154. С. 6, 10.

⁵⁵ Полянський Ю. Нові археологічні знахідки... С. 9–30.

⁵⁶ Кандиба О. О. Досліди на галицькому Поділлі... С. 1–14.

⁵⁷ Kozłowski L. *Zarys pradziejów Polski Południowo-wschodniej*. Lwów, 1939. S. 22–25.

⁵⁸ Полянський Ю. Нові археологічні знахідки... С. 17.

⁵⁹ Там само. С. 17, 19.

⁶⁰ Пастернак Я. Нові археологічні набутки українських музеїв у Львові за 1928 р. ... С. 238; Пастернак Я. Нові археологічні набутки українських музеїв у Львові за час від 1929–1932 р. ... С. 120.

⁶¹ Кандиба О. О. Досліди на галицькому Поділлі... С. 1–14.

сіл Голігради, Касперівці, Новосілка-Костюкова, Ланівці, Стрілківці, Козаччина, Більче-Золоте й ін.⁶² У 1928 р. Керамічні комплекси цих поселень стали для нього основою для розробки хронологічної схеми трипільських пам'яток Придністер'я⁶³.

У 1926–1930 рр. Михайло Рудинський на Східному Поділлі обстежив такі пам'ятки, як Фридрівці, Кадіївці-Бавки, Китайгород, Стара Ушиця, Губарево, Дурняківці та ін.⁶⁴. Матеріали з цих поселень зберігаються у Національному музеї історії України.

Після Другої світової війни настав новий етап дослідження трипільських пам'яток на Середньому та Верхньому Придністер'ї, які були вже системними і цілеспрямованими. У цей час розкопки вели переважно під керівництвом Т/Пассек великою групою дослідників, унаслідок чого відкрито значний обсяг пам'яток. З 1948 р. по 1953 р. у Чернівецькій, Тернопільській та Хмельницькій обл. Трипільська експедиція відкрила понад 130 поселень різних періодів, серед яких – Макарівка, Патринці етапу VI–VII⁶⁵. Пізніше ці пам'ятки Наталія Виноградова (Наталія Виноградова) віднесла до заліщицької групи⁶⁶. Також було обстежено вже відомі заліщицькі⁶⁷.

Під час розкопок палеолітичної стоянки Бабин I, якими керував Олександр Черниш, частково досліджені трипільські площадка та землянка (вивчення трипільського поселення здійснювала Катерина Черниш)⁶⁸. У 1949 р. під час проведення розвідок, організованих Чернівецьким краєзнавчим музеєм, на цій ділянці знайдено рештки трипільських жителів і неорнаментовану кераміку⁶⁹.

На пам'ятці Бабин у 1950 р. та 1951 р. продовжувала розкопки експедиція Інституту суспільних наук АН УРСР (тепер – Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України). Поселення розміщувалося в ур. Яма, на місці четвертої тераси Дністра. За вмістом керамічних знахідок поселення аналогічне Заліщикам на Дністрі, тому К. Черниш віднесла його до середнього етапу розвитку Трипільля (згідно з періодизацією Т. Пассек)⁷⁰.

Дослідженнями Т. Пассек у середній та нижній течії Дністра відкрито пам'ятки солонченської групи, яка частково синхронна заліщицькій. Це такі поселення, як Солончени II, Жури, Попенки, Флорешти-Заготзерно⁷¹. Одну з найцікавіших

⁶² Павлів Д. Ю. Перша муза Олега Кандиби. *Materials and studies on archeology of Sub-Carpathian and Volhynian area*. Львів, 2007. Вип. 11. С. 14.

⁶³ Олійник В. Археологічні дослідження Олега Кандиби на Заліщанщині. *О. Ольжич. Археологія*. Київ, 2007. С. 415.

⁶⁴ Рудинський М. Я. Досліди на Кам'яниччині. *Короткі звітлення ВУАК за 1926 рік*. Київ, 1927. С. 123–143.

⁶⁵ Пассек Т. С. Трипольские поселения на Днестре. *Краткие сообщения Института истории материальной культуры*. Москва, 1950. Т. XXXII. С. 40–57.

⁶⁶ Виноградова Н. М. Племена Днестровско-Прутского междуречья в период расцвета Трипольской культуры. Кишинев, 1983. С. 13.

⁶⁷ Пассек Т. С. Трипольские поселения... С. 41.

⁶⁸ Там само. С. 45.

⁶⁹ Тимошук Б. О. Археологічні дослідження Чернівецького музею в 1949–1951 рр. *Археологічні пам'ятки УРСР*. Київ, 1956. Т. VI. С. 205.

⁷⁰ Черниш К. К. Дослідження трипільських поселень на Середньому Подністров'ї в 1950–1951 рр. *Археологічні пам'ятки УРСР*. Київ, 1956. Т. 6. С. 146.

⁷¹ Пассек Т. С. Археологические разведки в Молдавии. *Краткие сообщения Института истории материальной культуры*. Москва, 1949. Т. XXVI. С. 57; Пассек Т. С. Некоторые итоги раскопок в Молдавии в 1955 году. *Краткие сообщения Института истории материальной культуры*.

солонченських пам'яток – Старий Орхей – відкрили ще вкінці 1940-х років⁷². Розкопки в Солончанах вели протягом кількох сезонів Тетяна Пассек і Тамара Мовша⁷³. Невеликі роботи здійснено на пам'ятках Скімоуци⁷⁴, Цахноуци, Флорешти-Заготзерно⁷⁵, Перлікани⁷⁶. Інші пам'ятки солонченської групи стали відомі за розвідковими роботами – Рашкове, Подойма, Миндрешти-Озеро, Александри, Воронкове II, Гармацьке (ур. Ла Риндунеле), Мігулени⁷⁷, Іванівка⁷⁸, Липованка, Попенки⁷⁹.

На лівому березі Дністра, паралельно із Трипільською експедицією під керівництвом Тетяни Пассек, проводила дослідження Середньодністерська експедиція Ленінградського відділення Інституту історії матеріальної культури АН СРСР та Інституту археології АН УРСР під керівництвом Сергія Бібікова⁸⁰, а також Південноподілляська експедиція Інституту археології АН УРСР та Ленінградського державного університету під керівництвом Михайла Артамонова (Михаил Артамонов)⁸¹. На лівому та правому берегах Дністра здійснював розвідувальні роботи (з 1946 р.) підрозділ Середньодністерської експедиції під керівництвом Павла Борисковського⁸². Завдяки цим експедиціям відкрито велику кількість нових трипільських поселень та обстежено вже відомі.

Археологічні розвідки на Придністер'ї у 1950 р. проводив М. Рубін, який разом з іншими трипільськими пам'ятками відкрив Григорівку. Наталія Виноградова пізніше віднесла її до заліщицької групи⁸³.

У 1952 р. в регіоні тривали розвідки, які організував відділ археології Інституту суспільних наук АН УРСР під керівництвом Валентини Кравець та Ігоря Свешнікова⁸⁴. Серед інших пам'яток досліджували заліщицьке поселення Бучач I

Москва, 1957. № 70. С. 78; Пассек Т. С. Отчет о работах Молдавской экспедиции в 1959 г. *Науковий архів Інституту археології НАН України*. С. 15.

⁷² Бейлекчи В. С., П. П. Бырня, Н. М. Виноградова. Раскопки трипольского поселения в Старом Орхее. *Археологические исследования в Молдавии в 1972 г.* Кишинев, 1974. С. 67–77.

⁷³ Пассек Т. С. Археологические разведки... С. 64–65; Мовша Т. Г. Трипольское жилище на поселении Солончаны II. *Записки Одесского археологического общества*. Москва, 1960. Т. 1. С. 231–248; Мовша Т. Г. Многослойное трипольское поселение Солончаны II. *Краткие сообщения Института истории материальной культуры*. Москва, 1954. № 56. С. 91.

⁷⁴ Пассек Т. С. Археологические разведки... С. 64–65.

⁷⁵ Пассек Т. С. Отчет о работах... С. 1–37.

⁷⁶ Кравченко А. А. Археологічні пам'ятки в долинах річок Тростянець і Ягорлик. *Матеріали по археології Северного Причорномор'я*. Одеса, 1959. № 3. С. 167–169.

⁷⁷ Маркевич В. И. Памятники эпох неолита и энеолита. Археологическая карта Молдавской ССР. Кишинев, 1973. Вып. 2. С. 119–120, 130–131.

⁷⁸ Пассек Т. С. Отчет о работах Молдавской экспедиции в 1956 г. *Науковий архів Інституту археології НАН України*. С. 1–34.

⁷⁹ Бибииков С. Н. Археологические раскопки у селений Попенки и Журы на Днестре в 1952 г. *Краткие сообщения Института истории материальной культуры*. Москва; Ленинград, 1954. Вып. 36. С. 104–106.

⁸⁰ Бибииков С. Н. Поселение Лука-Врублевцевская. С. 5.

⁸¹ Артамонов М. И. Южноподольская экспедиция (1946 р.). *Краткие сообщения Института истории материальной культуры*. Москва, 1947. Вып. XXI. С. 24–27.

⁸² Борисковський П. І. Деякі доповнення до археологічної карти Середньої Наддністрянщини. *Археологія*. Київ, 1950. Т. 4. С. 24–31.

⁸³ Виноградова Н. М. Племена Днестровско-Прутского... С. 13.

⁸⁴ Кравець В. П. Изучение поздне трипольских памятников в Верхнем Поднестровье. *Краткие сообщения Института археологии*. Киев, 1955. Вып. 4. С. 133–136.

(г. Федір). В. Кравець зацікавили нетипові для Трипільля житла та печі, котрі описав Л. Козловський у 1920-х роках⁸⁵. Висновки останнього не підтвердилися, оскільки в Бучачі на г. Федір насправді виявилися залишки площадок, які здебільша нічим не відрізнялися від уже відомих на інших поселеннях⁸⁶.

Авторка розвідок В. Кравець, проаналізувавши матеріал із Бучача, виокремила дві групи кераміки. Одну з них становив посуд, виготовлений із відмуленої глини, дещо пористої, із розписом однією чи двома фарбами – на світлому тлі, червоною чи чорною – на природному. Другу групу репрезентує кераміка з якісніше обробленою глини, добре випалена, з розписом чорною або червоною фарбою на лошеному рожевому тлі. Випалом та обробкою поверхні, а також розписом і використанням фарб вона відрізняється від першої групи. Аналогії для першої В. Кравець вбачає у заліщицькій кераміці, для другої – у Кошилівцях, Семенів-Зеленчому. Відповідно виокремлено два культурні шари, які репрезентують середній і пізній етапи розвитку культури⁸⁷.

Під час розвідок у 1952 р. В. Кравець обстежувала також поселення у Більче-Золотому Парку. У закладеному шурфі знайдено велику кількість фрагментів кераміки, аналогії до якої наявні серед заліщицького посуду⁸⁸.

Систематичні дослідження Трипільської, Молдавської та Середньодністерської експедицій під керівництвом Т. Пассек і С. Бібікова сприяли розробці питання про виділення перехідного етапу Трипільля VI–VII у Придністер'ї⁸⁹. Вони дали змогу також конкретизувати й аргументувати положення про дві великі локальні групи пам'яток на Дністрі цього етапу: заліщицьку – на Заході України та солонченську – на території Молдови.

У 70-х роках ХХ ст. перед будівництвом Могилів-Подільської гідроелектростанції (ГЕС) деякі трипільські поселення дослідила рятувальна Дністровська експедиція Інституту археології АН УРСР. Тоді ж проводила дослідження археологічна експедиція Київського державного університету під керівництвом Юрія Малєєва. На Придністер'ї у 70-х роках діяла також Середньодністерська експедиція С. Бібікова⁹⁰.

На наступному етапі дослідження заліщицькі пам'ятки виявили у Верхньому Придністер'ї. У 80-ті роки ХХ ст. дослідження проводили Івано-Франківська експедиція Інституту суспільних наук АН УРСР разом з Івано-Франківським державним педагогічним інститутом ім. В. С. Стефаника (тепер – Прикарпатський національний університет ім. В. Стефаника). Вони досліджували трипільські поселення заліщицької групи біля сіл Хом'яківка I, Вікторів I, Одаїв XXI.

Дослідження поселення Хом'яківка I, розпочаті 1983 р., продовжив у 1984–1986 рр. і 1988–1989 рр. загін експедиції Івано-Франківського державного педагогічного

⁸⁵ Kozłowski L. Młodsza epoka... S. 148.

⁸⁶ Кравець В. П. Археологічні дослідження на Поділлі в 1952 р. (звіт про роботу трипільського загону Подільської археологічної експедиції). *Архів Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України*. Оп. № 5. Од. зб. № 120. С. 29.

⁸⁷ Там само. С. 3–4.

⁸⁸ Там само. С. 6.

⁸⁹ Виноградова Н. М. Памятники переходного этапа Триполья VI–VII в Поднестровье. *Советская археология*. Москва, 1972. № 1. С. 36–55.

⁹⁰ Бибилов С. Н., Збеневич В. Г. О работе разведочного отряда Среднеднестровской экспедиции в 1970 г. *Научный архив Института археологии НАН Украины*. С. 1–15.

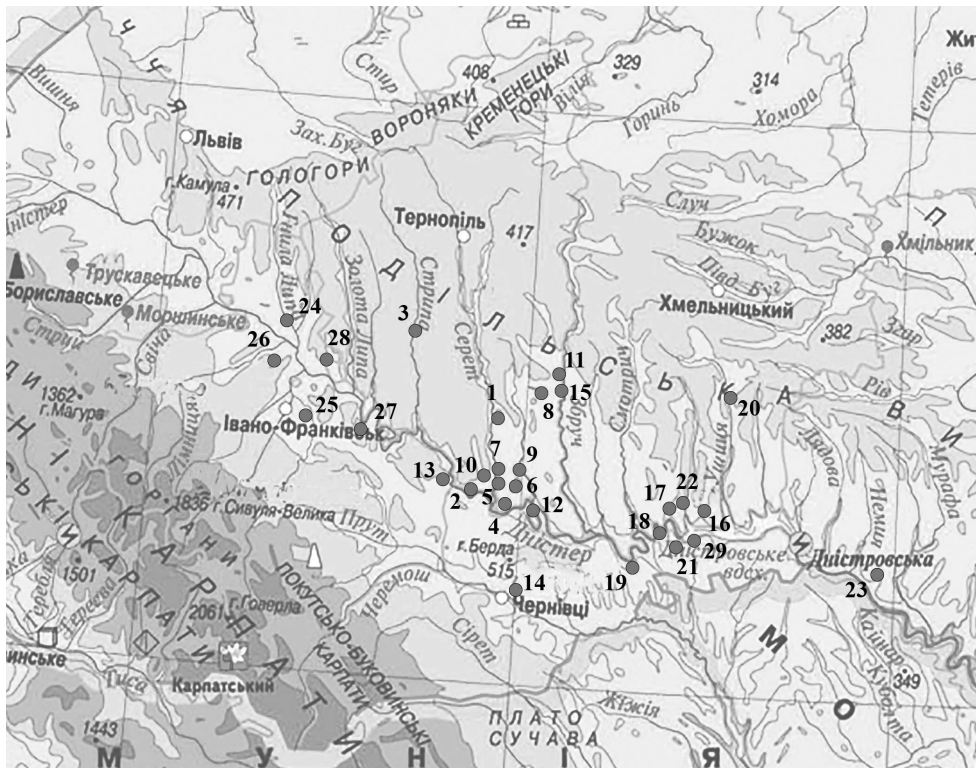

Рис. 1. Трипільські пам'ятки заліщицької групи: 1 – Вигнанка; 2 – Заліщики; 3 – Бучач; 4 – Щитівці; 5 – Голігради; 6 – Новосілка-Костюкова (Новосілка); 7 – Більче-Золоте Парк; 8 – Васильківці; 9 – Стрільківці; 10 – Блищанка; 11 – Городниця над Збручем; 12 – Пилипче; 13 – Городниця над Дністром; 14 – Магала; 15 – Лишківці (Личківці); 16 – Бакота; 17 – Китайгород; 18 – Макарівка; 19 – Кишла-Неджимова (Оселівка); 20 – Крутобородинці (Круті Броди); 21 – Бабин; 22 – Патринці; 23 – Григорівка; 24 – Більшівці; 25 – Хом'яківка; 26 – Вікторів; 27 – Одаїв; 28 – Кремидів; 29 – Рестев (Дністрівка)

інституту ім. В. Стефаніка під керівництвом Ігоря Кочкіна. Пам'ятку останній відніс до етапу VI–VII. Найближчі аналогії в керамічному комплексі спостерігаються на поселеннях заліщицької групи. Відзначено впливи культури Тисаполгар⁹¹.

Трипільське поселення біля с. Більшівці Галицького р-ну Івано-Франківської обл. у 1999 р. відкрив Тарас Ткачук. Упродовж багаторічних досліджень на пам'ятці виявлено неолітичний шар лінійно-стрічкової кераміки та трипільські шари заліщицької, шипинецької і кошиловецької груп. У Галицькому р-ні також відкрито заліщицьку пам'ятку біля с. Кремидів⁹².

⁹¹ Кочкін І. Т. Деякі підсумки досліджень трипільського поселення Хом'яківка I. *Нові матеріали з археології Прикарпаття та Волині*. Львів, 1992. Вип. 2. С. 27.

⁹² Ткачук Т., Кочкін І. Етап VI–VII трипільської культури у Верхньому Подністров'ї. *Rocznik przemyski. Archeologia*. Kraków, 2009. S. 14–39.

На Тернопільщині в 1987 р. значні за обсягом польові роботи провела група археологів Тернопільського краєзнавчого музею під керівництвом Олександра Ситника та Марини Ягодинської на поселенні Бучач⁹³. Хоча матеріал із поселення вже був відомим, проте перебував у різних музеях та установах, що ускладнювало його опрацювання. Окрім того, під час проведення тут перших розкопок склалося хибне враження, яке довгий час побутувало в літературі, щодо деяких матеріалів із поселення, його забудови, хронології. Розпорошеність матеріалу, лише часткова його публікація призвели до того, що після досліджень 1922 р. і 1952 р. не існувало єдиної думки щодо хронології та культурної належності пам'ятки. У 1987 р. з'ясовано ситуацію щодо нетипових трипільських жител, які описав перший дослідник Бучача Л. Козловським⁹⁴. Трипільський горизонт перекриває ранньослов'янське поселення типу Луки-Райковецької, і Л. Козловський трактував об'єкти цього часу (напівземлянкові житла з печами-кам'янками) як трипільські⁹⁵.

Трипільське поселення Блищанка II, яке відкрив у 1974 р. Ю. Малеев⁹⁶, розкопували в 1989–1890 рр. Роботи провели Середньодністерська експедиція Інституту суспільних наук АН УРСР під керівництвом Віталія Коноплі та експедиція Інституту археології АН УРСР. Під час розкопок виявлено залишки житлових і господарських споруд заліщицької й кошиловецької груп⁹⁷.

Михайло Сохацький у 1991–1993 рр. вів дослідження кількох важливих трипільських поселень: Глибочок, Більче-Золоте Парк, Більче-Золоте Вертеба⁹⁸. На поселенні Глибочок проведено розкопки. Після аналізу керамічного комплексу пам'ятку віднесено до заліщицької групи. Проте при докладному вивченні археологічного матеріалу помітно, що керамічна колекція з поселення переважно містить риси ранішого часу – VI⁹⁹. У Більче-Золотому (садиба Б. Федуса) зібрано підйомний матеріал – уламки мальованого посуду (колекція зберігається у Борщівському краєзнавчому музеї). Морфологія посудин встановлена на основі великих фрагментів, оскільки цілих виробів не збереглося¹⁰⁰. У 2010 р. завдяки рятівним роботам у південній частині с. Васильківці М. Сохацький повторно обстежив пам'ятку трипільського часу. Серед знахідок найбільшу групу становила кераміка. Аналіз матеріалу дав змогу віднести пам'ятку до заліщицької локальної групи та

⁹³ Ситник О. С. Поселення Бучач I та його місце серед трипільського масиву Подністров'я. *Трипільська культура на Україні (до 100-річчя відкриття): тези доповідей та повідомлень Міжнародної наукової конференції*. Львів, 1993. С. 58.

⁹⁴ Kozłowski L. Młodsza епока... S. 148.

⁹⁵ Ситник О., Ягодинська М. Охоронні розкопки трипільського та слов'янського поселень в Бучачі. *Земледельцы и скотоводы Древней Европы. Проблемы, новые открытия, гипотезы*. Киев; Санкт-Петербург, 2012. С. 188.

⁹⁶ Малеев Ю. М. Раскопки на реке Серет. *Археологические открытия*. Москва, 1975. С. 319.

⁹⁷ Конопля В., Круц В., Рижов С. Нове поселення заліщицької групи трипільської культури в Південно-західному Поділлі. *Трипільська культура на Україні (до 100-річчя відкриття): тези доповідей та повідомлень Міжнародної наукової конференції*. Львів, 1993. С. 19–26.

⁹⁸ Сохацький М. П. Археологічні роботи Борщівського краєзнавчого музею у 1991–1993 рр. *Літопис Борщівщини*. Борщів, 1993. № 3. С. 10.

⁹⁹ Яковишина Я. Розписний орнамент керамічного посуду заліщицької групи Трипілля як історичне джерело. *Materials and studies on archeology of Sub-Carpathian and Volhynian area*. Львів, 2012. Вип. 16. С. 136.

¹⁰⁰ Сохацький М. П. З історії археологічних досліджень на Борщівщині. *Літопис Борщівщини*. Борщів, 1992. Вип. 2. С. 8.

попередньо датувати етапом VI–VII¹⁰¹. Дослідник провів повторне обстеження заліщицької пам'ятки Стрільківці. Підйомний матеріал із поселення, який зібрав М. Сохацький, зберігається в Борщівському краєзнавчому музеї.

Отже, історію дослідження пам'яток Трипілля VI–VII на Середньому та Верхньому Придністер'ї можна умовно поділити на чотири періоди. Перший починається приблизно у другій половині XIX ст. і закінчується початком Першої світової війни. Тоді ще не було вироблено наукової методики польових досліджень – велися лише інтенсивні пошуки рідкісних, переважно красивих і дорогоцінних речей. Найбільше уваги приділяли пошукам розписних посудин, форму яких, а також малюнок, техніку виготовлення та випалу пояснювали впливом грецької цивілізації. Розкопки проводили польські дослідники. У 20-х роках XX ст. долучилися й українські (Ю. Полянський, О. Кандиба) – починається другий період досліджень. Змінилися методи розкопок, з'являються перші спроби систематизації матеріалу. Саме у два перші періоди відкрито більшість заліщицьких поселень на Тернопільщині, а також деякі синхронні на території Румунії. Дністрянські пам'ятки культури мальованої кераміки зіставляються із дніпровськими трипільськими поселеннями¹⁰².

Третій період досліджень розпочався після Другої світової війни і пов'язаний із діяльністю таких масштабних експедицій, як Трипільська, Середньодністерська, Молдавська й ін., які вивчили вже відомі та відкрили нові пам'ятки (зокрема низку поселень заліщицької та солонченської груп).

Четвертий період припадає на 80-ті роки XX ст. і триває до сьогодні. У цей час віднайдено заліщицькі пам'ятки у Верхньому Придністер'ї.

За весь час польових досліджень у регіоні виявлено близько 30 заліщицьких поселень, розташованих уздовж правого й лівого берегів Дністра на території Івано-Франківської, Тернопільської, Чернівецької, Хмельницької та Вінницької обл. Розкопки проводили на меншій частині пам'яток; більшість із них відома завдяки розвідковим роботам.

REFERENCES

- Artamonov, M. I. (1947). Yuzhnopodolskaia ekspeditsyia (1946). *Kratkiiie soobshcheniia Instituta istorii materialnoi kultury*, XXI, 24–27 [in Russian].
- Beilekchi, V. S., Byrnia, P. P., & Vinogradova, N. M. (1974). Raskopki tripolskogo poseleniia v Starom Orkheie. In *Arkheologicheskiie issledovaniia v Moldavii v 1972 g.* (pp. 67–77). Kishinev [in Russian].
- Bibikov, S. N. (1953). Poselenie Luka-Vrublivetskaia. *Materialy i issledovaniia po arheologii USSR*, 38, 1–406 [in Russian].
- Bibikov, S. N. (1954). Arkheologicheskiie raskopki u selenii Popenki i Zhury na Dnestre v 1952 g. *Kratkiiie soobshcheniia Instituta istorii materialnoi kultury*, 36, 104–106 [in Russian].
- Biliashivskiy, M. (1926). Borysivske horodyshche. In *Trypilska kultura na Ukraini* (Vol. 1, pp. 1–7). Kyiv [in Ukrainian].

¹⁰¹ Сохацький М. П., Дударь О. В. Дослідження трипільського поселення Васильківці на Тернопільщині. *Археологічні дослідження в Україні*. Київ; Полтава, 2011. С. 315.

¹⁰² Passek T. S. La ceramique tripolienne. *Известия Государственной Академии истории материальной культуры*. Москва, 1935. Вып. 122. С. 1–165.

Boryskovskiy, P. I. (1950). Deiaki dopovnennia do arkeolohichnoi karty Serednoi Naddnistrianshchyny. *Arkheolohiia*, 4, 24–31 [in Ukrainian].

Cehak, H. (1933). Plastyka eneolitycznej kultury ceramiki malowanej w Polsce. *Światowit*, 14, 165–252 [in Polish].

Chernysh, K. K. (1956). Doslidzhennia trypilskykh poselen na Serednomu Podnistrovii v 1950–1951 rr. *Arkheolohichni pamiatky URSR*, 6, 146 [in Ukrainian].

Demetrykiewicz, W. (1900). Poszukiwania archeologiczne w Galicji Wschodniej. *Materyały antropologiczno-archeologiczne i etnograficzne, wydawane staraniem komisji antropologicznej Akademii Umiejętności w Krakowie*, 4, 101–106 [in Polish].

Hadaczek, K. (1903). Z badań archeologicznych w dorzeczu Dniestru. *Materyały antropologiczno-archeologiczne i etnograficzne*, 6, 1–30 [in Polish].

Hadaczek, K. (1914). *Osada przemysłowa w Koszylowcach z epoki eneolitu, studia do poczatków cywilizacji w połud. wschod. Europie*. Lviv [in Polish].

Hamchenko, S. (1926). Sposterezhennia nad danymy doslidiv trypilskoj kultury u 1909–1913 rr. In *Trypilska kultura na Ukraini* (Vol. 1, pp. 31–42). Kyiv [in Ukrainian].

Khvoiko, V. V. (1901). Kamennyi vek sredneho Pridneprov'ia. *Proceedings of the XI Archaeological Congress in Kyiv in 1899 g.* (pp. 805–807). Moscow [in Russian].

Khvoiko, V. V. (1909). Raskopki ploschadok v s. Krutoborodintsakh Letichevskoho u. Podolskoj gubern. *Drevnosti. Trudy Moskovskoho arkeolohicheskoho obshchestva*, 22 (2), 1–281 [in Russian].

Janusz, B. (1918). *Zabytki przedhistoryczne Galicyi wschodniej*. Lviv [in Polish].

Yakovyshyna, Ya. (2012). Rozpysnyi ornament keramichnoho posudu zalishchyt'skoi hrupy Trypillia yak istoryczne dzherelo. *Materials and studies on archeology of Sub-Carpathian and Volhynian area*, 16, 123–140 [in Ukrainian].

Kandyba, O. O. (1937). Doslidy na halytskomu Podilli v rr. 1928–1929. *Zapysky Naukovoho Tovarystva im. T. Shevchenka*, 154, 1–14 [in Ukrainian].

Kirkor, A. (1877). Sprawozdanie z wycieczki archeologiczno-antropologicznej na Podolu galicyjskiem odbytej w r. 1876. *Zbiór Wiadomości do Antropologii Krajowej*, 1, 12–17 [in Polish].

Kirkor, A. (1878). Sprawozdanie i wykaz zabytków, złożonych w Akademji Umiejętnosci z wycieczki archeologiczno-antropologicznej w r. 1877. *Zbiór Wiadomości do Antropologii Krajowej*, 2, 1–16 [in Polish].

Kirkor, A. (1879). Sprawozdanie i wykaz zabytków, złożonych w Akademji Umiejętnosci z wycieczki archeologiczno-antropologicznej w r. 1878. *Zbiór Wiadomości do Antropologii Krajowej*, 3, 12–46 [in Polish].

Kirkor, A. (1882). Sprawozdanie i wykaz zabytków, złożonych w Akademji Umiejętnosci z wycieczki archeologiczno-antropologicznej w r. 1881. *Zbiór Wiadomości do Antropologii Krajowej*, 6, 21–28 [in Polish].

Kirkor, A. (1883). Sprawozdanie i wykaz zabytków, złożonych w Akademji Umiejętnosci z wycieczki archeologiczno-antropologicznej w r. 1882. *Zbiór Wiadomości do Antropologii Krajowej*, 7, 51–66 [in Polish].

Kochkin, I. T. (1992). Deiaki pidsumky doslidzhen trypilskoho poselennia Kholmiaivka I. *Novi materialy z arkeolohii Prykarpattia ta Volyni*, 2, 26–28 [in Ukrainian].

Konoplia, V., Kruts, V., & Ryzhov, S. (1993). Nove poselennia zalishchitskoi hrupy trypilskoj kultury v Pivdenno-zakhidnomu Podilli. *Proceedings of the International*

Scientific Conference: *Trypilska kultura Ukrainy (do 100-richchia vidkryttia)* (pp. 19–26). Lviv [in Ukrainian].

Kopernicki, I., & Przybysławski, W. (1884). Dalsze poszukiwania archeologiczne w Horodnicy nad Dniestrem w latach 1878–1882. *Zbiór Wiadomości do Antropologii Krajowej*, 8, 3–33 [in Polish].

Kozłowska, V. (1926). Tochky trypilskoj kultury bilia s. Sushivky na Humanshchyni. In *Trypilska kultura na Ukraini* (Vol. 1, pp. 43–66). Kyiv [in Ukrainian].

Kozłowski, L. (1924). *Młodsza epoka kamienna w Polsce*. Lviv [in Polish].

Kozłowski, L. (1930). *Budowle kultury ceramiki malowanej w swietle badan przeprowadzonych w Koszylowcach, Niezwiskach, Buczaczu*. Lviv [in Polish].

Kozłowski, L. (1939). *Zarys pradziejów Polski Południowo-wschodniej*. Lviv [in Polish].

Kravets, V. P. (1955). Izuchenie pozdnetripolskikh pamiatnikov v Verkhnem Podnestrovie. *Kratkie soobshcheniia Instituta arkheologii Akademii nauk USSR*, 4, 133–136 [in Russian].

Kravchenko, A. A. (1959). Arkheolohichni pamiatky v dolynakh richok Trostianets i Yahorlyk. *Materialy po arkheologii Severnogo Prichernomoria*, 3, 167–169 [in Ukrainian].

Krichevskii, Ye. Yu. (1940). Raskopki na poselenii Kolomiishchina i problema tripolskikh ploshchadok. In *Trypilska kultura* (Vol. 1, pp. 479–592). Kyiv [in Russian].

Kurinyi, P. (1926). Monumentalni pamiatky trypilskoj kultury. In *Trypilska kultura na Ukraini* (Vol. 1, pp. 67–96). Kyiv [in Ukrainian].

Majewski, K. (1934). [Review of the article: *Plastyka eneolitycznej kultury ceramiki malowanej w Polsce*: by H. Cehak]. *Światowit*, 16, 286–288 [in Polish].

Makarenko, M. (1926). Etiudy z obsiahu trypilskoj kultury. In *Trypilska kultura na Ukraini* (Vol. 1, pp. 165–186). Kyiv [in Ukrainian].

Malieiev, Yu. M. (1975). Raskopki na reke Seret. *Arkheologicheskie otkrytiia*, 319–320 [in Russian].

Markevich, V. I. (1973). Pamiatniki epokh neolita i eneolita. *Arkheologicheskaia karta Moldavskoi SSR*, 2, 1–142 [in Russian].

Movsha, T. G. (1954). Mnogosloinoie tripolskoie poselenie Soloncheny II. *Kratkie soobshheniia Instituta istorii materialnoi kultury*, 56, 90–105 [in Russian].

Movsha, T. G. (1960). Tripolskoie zhylishche na poselenii Sloncheny II. *Zapiski odesskoho arkheologicheskoho obshchestva*, 1, 231–248 [in Russian].

Oliinyk, V. (2007). Arkheolohichni doslidzhennia Oleha Kandyby na Zalishchanshchyni. In Yu. Rassamakin, S. Ryzhov (Comps.), *O. Olzhych. Arkheolohiia* (pp. 415–418). Kyiv [in Ukrainian].

Ossowski, G. (1890). Sprawozdanie w wycieczki paleoetnologicznej po Galicyi w r. 1889. *Zbiór Wiadomości do Antropologii Krajowej*, 14, 19–22 [in Polish].

Ossowski, G. (1891). Sprawozdanie z drugiej wycieczki paleoetnologicznej po Galicyi w r. 1890. *Zbiór Wiadomości do Antropologii Krajowej*, 15, 1–89 [in Polish].

Ossowski, G. (1892). Sprawozdanie trzecie z wycieczki paleoetnologicznej po Galicyi w r. 1891. *Zbiór Wiadomości do Antropologii Krajowej*, 16, 63–96 [in Polish].

Ossowski, G. (1895). Sprawozdanie czwarte z wycieczki paleoetnologicznej po Galicyi w r. 1892. *Zbiór Wiadomości do Antropologii Krajowej*, 18, 1–29 [in Polish].

Passek, T. S. (1935). La ceramique tripolienne. *Izvestiia Gosudarstvennoi akademii istorii materialnoi kultury*, 122, 1–165 [in French].

Passek, T. S. (1940). Trypilske poselennia Kolomyishchyna. In *Trypilska kultura* (Vol. 1, pp. 9–41). Kyiv [in Ukrainian].

Passek, T. S. (1949). Arkheologicheskie razvedki v Moldavii. *Kratkie soobshheniia Instituta istorii materialnoi kultury*, 26, 57–61 [in Russian].

Passek, T. S. (1950). Tripolskie poseleniia na Dnestre. *Kratkie soobshheniia Instituta istorii materialnoi kultury*, 32, 40–57 [in Russian].

Passek, T. S. (1957). Nekotorye itogi rospokop v Moldavii v 1955 godu. *Kratkie soobshheniia Instituta istorii materialnoi kultury*, 70, 76–83 [in Russian].

Pasternak, Ya. (1929). Novi arkheolohichni nabutky ukrainskykh muzeiv u Lvovi za 1928 r. *Zapysky Naukovoho Tovarystva im. T. Shevchenka*, 150, 229–242 [in Ukrainian].

Pasternak, Ya. (1933). Novi arkheolohichni nabutky ukrainskykh muzeiv u Lvovi za chas vid 1929–1933 r. *Zapysky Naukovoho Tovarystva im. T. Shevchenka*, 152, 113–130 [in Ukrainian].

Pavliv, D. Yu. (2007). Persha muza Oleha Kandyby. *Materials and studies on archeology of Sub-Carpathian and Volhynian area*, 11, 11–24 [in Ukrainian].

Polianskyi, Yu. (1928). Novi arkheolohichni znakhidky z Halychyny. *Zapysky Naukovoho Tovarystva im. T. Shevchenka*, 149, 9–30 [in Ukrainian].

Przybysławski, W. (1879). Ustep z poszukiwan archeologicznych w Horodnicy nad Dniestrem dokopanych w r. 1878. *Zbiór Wiadomości do Antropologii Krajowej*, 3, 70–74 [in Polish].

Shtern, Ye. R. F. (1905). Doistoricheskaiia grecheskaia kultura na yuge Rossii. Proceedings: *XIII Archaeological Congress in Yekaterinoslav in 1905*. (pp. 55–60). Kharkiv [in Russian].

Rudynskiy, M. Ya. (1927). Doslidy na Kamianechnyni. In *Korotki zvidomlennia VUAK za 1926 rik* (pp. 123–143). Kyiv [in Ukrainian].

Sokhatskyi, M. P. (1992). Z istorii arkheolohichnykh doslidzhen na Borshchivshchyni. *Litopys Borshchivshchyny*, 2, 4–11 [in Ukrainian].

Sokhatskyi, M. P. (1993). Arkheolohichni roboty Borshchivskoho kraieznavchoho muzeiu u 1991–1993 rr. *Litopys Borshchivshchyny*, 3, 10–15 [in Ukrainian].

Sokhatskyi, M. P., & Dudar, O. V. (2011). Doslidzhennia trypilskoho poselennia Vasylkivtsi na Ternopilshchyni. *Arkheolohichni doslidzhennia v Ukraini*, 315 [in Ukrainian].

Sytnyk, O. S. (1993). Poselennia Buchach I ta yoho mistse sered trypilskoho masyvu Podnistrovia. Proceedings of the International Scientific Conference: *Trypilska kultura na Ukraini (do 100-richchia vidkryttia)* (pp. 58–60). Lviv [in Ukrainian].

Sytnyk, O. S. (2005). Postati arkheolohii Lvivskoho universytetu u fokusi stolitnoi istorii. *Arkheolohichni doslidzhennia Lvivskoho universytetu*, 8, 17–25 [in Ukrainian].

Sytnyk, O. S., & Yahodynska, M. O. (2012). Okhoronni rozkopky trypilskoho ta slovianskoho poselen u Buchachi. In *Zemledeltsy i skotovody Drevnei Yevropy. Problemy, novyye otkrytiia, gipotezy* (pp. 187–202). Kyiv; Saint Petersburg [in Ukrainian].

Tkachuk, T., & Kochkin, I. (2009). Etap BI–BII trypilskoï kultury u Verkhnomu Podnistrovi. *Rocznik przemyski. Archeologia*, 14–39 [in Ukrainian].

Tymoshchuk, B. O. (1956). Arkheolohichni doslidzhennia Chernivetskoho muzeiu v 1949–1951 rr. *Arkheolohichni pamiatky USSR*, 6, 205–209 [in Ukrainian].

Vinogradova, N. M. (1972). Pamiatniki perekhodnoho etapa Tripolia BI–BII v Podnestrovie. *Sovetskaia arkheologiia*, 1, 36–55 [in Russian].

Vinogradova, N. M. (1983). *Plemena Dnestrovsko-Prutskogo mezhdurechia v period rastsveta Tripolskoi kultury*. Kishinev [in Russian].

Yana YAKOVYSHYNA

PhD

Junior Researcher at the Department of Archaeology

I. Krypiakevych Institute of Ukrainian Studies

National Academy of Sciences of Ukraine

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-7539-6706>

e-mail: jkovyshyna@ukr.net

HISTORY OF RESEARCH OF TRYPILLIAN SITES OF ZALISHCHYKY GROUP

History of research of the sites of Zalishchyky group of Trypillia of the stages BI–BII is presented in this paper. They were studied (during the last 150 years) using various excavation methods and analysis of archaeological materials. The state of the studies is very different: excavations were carried out only in some settlements, namely, in Zalishchyky, Buchach I, Bilche-Zolote Park I, Blyshchanka II, Bilshivtsi, Horodnytsia nad Dnistrom, Khomiakivka I. Rest of the sites are known only by surface material. Today, this group includes 29 settlements located in Ternopil, Ivano-Frankivsk, Khmelnytskyi, and Chernivtsi regions.

Four periods of study are distinguished: the first one begins from the excavations, conducted by Polish researchers in the second half of the 19th century and ends with the beginning of World War I. The second period began in the 1920^s and lasted until the late 1930^s. At this time, Ukrainian scholars (Yurii Polianskyi, Oleh Kandyba) joined the study of Trypillia settlements in the observed region. Methods of excavation changed, the first attempts to systematize archaeological material appeared. Exactly during the first two periods, most of the Zalishchyky settlements were discovered. After World War II, large-scale systematic expeditions marked the third period, when already known sites were explored further and new ones were discovered. The fourth period has begun in the 80^s of the 20th century and continues till nowadays. At this stage sites of the Zalishchyky group were discovered in the Upper Dnister region and research, carried out in the south part of the Ternopil region, was continued.

Keywords: Trypillia, stages BI–BII, Zalischyky group, archeological site, ceramic.

Наталя БУЛИК

*кандидат історичних наук
завідувач відділу археології*

*Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України
ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-9040-2676>*

e-mail: nata_bnm@ukr.net

РОЛЬ ГРЕКО-КАТОЛИЦЬКОЇ ЦЕРКВИ В РОЗВИТКУ АРХЕОЛОГІЇ НА ПРИКЛАДІ БОГОСЛОВСЬКОЇ АКАДЕМІЇ У ЛЬВОВІ (1929–1939)

На основі архівних документів, публікацій у тогочасній пресі та наявної літератури простежено роль Греко-Католицької Церкви в розвитку археології на теренах заходу України у міжвоєнний період. Передовсім розглянуто діяльність Греко-католицької богословської академії у Львові в галузі археології, яка поряд із Львівським університетом, Науковим товариством ім. Шевченка та низкою музеїв зайняла помітне місце в розвитку археологічної науки у 1929–1939 рр. Відзначено, що Йосиф Сліпий та Андрей Шептицький одразу після заснування академії ввели до навчальних програм біблійну, християнську й церковну археологію. Констатовано, що незабаром цей перелік доповнився курсом «Археологія України». Свідченням того, що археології відведено далеко не останнє місце, було й запрошення на роботу Ярослава Пастернака – відомий археолог підготував лекційні курси з археології Палестини, а згодом приступив до розробки спеціального курсу з української археології для майбутніх священників. Зазначено, що 1932 р. світ побачила його «Коротка археологія західноукраїнських земель», написана як підручник для студентів-богословів.

Як окрему сторінку діяльності Богословської академії розглянуто організацію т. зв. археологічних екскурсій, під час яких студенти мали змогу брати участь в археологічних розкопках під керівництвом Я. Пастернака. Інформацію про ці експедиції віднайдено серед документів Управління консервації Львівського воєводства. Виявлено, що розкопки відбувалися на пам'ятках різних археологічних епох, відтак майбутні священники ознайомлювалися з польовою археологією, щоб у майбутньому зберегти від нищення нашу минувшину, долучалися до формування археологічної збірки музею, а керівництво академії фінансово підтримувало наукові дослідження на низці археологічних пам'яток.

Ключові слова: біблійна археологія, Ярослав Пастернак, польові дослідження, Богословська академія у Львові.

Археологічний Львів міжвоєнного часу представлений двома науковими установами – Науковим товариством ім. Шевченка (НТШ), яке творило українську

археологію, та Львівським університетом, який був польським, а з археологів-українців у ньому працювали Маркіян Смішко й Іван Старчук. Навколо цих двох осередків зосереджувала діяльність когорта археологів, які проводили польові дослідження на теренах заходу України, опрацьовували матеріал, формували музейні збірки, брали участь у наукових форумах тощо.

Поряд із Львівським університетом і НТШ археологія розвивалася у кількох львівських музеях, а з часу заснування Богословська академія також відіграла помітну роль у формуванні української археології. Власне про роль Греко-Католицької Церкви в розвитку останньої на заході України в міжвоєнний період і йтиметься у статті.

Джерельною базою стали неопубліковані архівні документи Управління консервації Львівського воєводства, публікації на сторінках тогочасної преси, періодичні видання, звіти про діяльність навчального закладу тощо.

Історія Богословської академії висвітлена в низці наукових праць¹. Дослідники також заторкували окремі аспекти наукових досліджень у стінах академії, зокрема й археології². Однак проведений аналіз наукових публікацій дає змогу констатувати, що вказана тема не стала предметом окремої комплексної наукової роботи, чимало важливих моментів залишилися поза увагою. Тому доцільно детальніше зупинитися на археологічних студіях, які ініціювало керівництво Богословської академії у контексті впровадження пам'яткоохоронного законодавства, лекціях Я. Пастернака, його наукових подорожах тощо. Власне висвітлення цих питань і ставить за мету авторка.

Греко-католицька Богословська академія заснована 28 лютого 1928 р., коли затверджено статуту установи та призначено ректором Йосифа Сліпого (1892–1984). Однак урочисте відкриття відбулося лише за півтора року – 6 жовтня 1929 р. Навчання проводилося на двох факультетах: богословському (з 1928 р.) та філософському (1930). Як згадував Микола Чубатий: «... ректор о. Сліпий подбав про стягнення якнайбільше поважних наукових сил не тільки з-поміж духовних, але також і світських. Окрім богословських предметів викладалися в Академії такі світські предмети: Історія Мистецтва (проф. Залозецький), археологія (д-р Пастернак), антропологія (д-р Раковський), філологія (д-р Чехович), основи права (д-р Надрага)»³. Основними були богословські курси. Однак, окрім них, до навчального процесу на філософському факультеті широко впроваджувалися антропологія, етика, історія мистецтва, математика, мови, а також археологія. Звичайно, остання не була провідною навчальною дисципліною в академії, проте митрополит А. Шептицький і Й. Сліпий під час паломницьких подорожей до Палестини переконалися в тому,

¹ Пахолок Р. І. Реформа богословської освіти в Галичині (1929–1944 рр.). *Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія: Педагогіка*. Тернопіль, 2012. № 4. С. 64–69; Коваль І., Пахолок Р. Студентська науково-дослідницька робота в системі чоловічої богословської освіти Галичини (1929–1939 роки). *Обрії*. 2013. № 1 (36). С. 21–24.

² Гайковський М. Українська греко-католицька церква в часи митрополитування Андрея Шептицького. *Київська церква*. 2001. № 2–3. С. 32–46; Гоян І., Коваль І. Світ археологічних зацікавлень кардинала Йосифа Сліпого. *Етнос і культура*. Часопис Прикарпатського національного університету ім. Василя Стефаника: зб. наук.-теор. статей. Івано-Франківськ, 2014. № 10–11/2013–2014. С. 115–123.

³ Світильник Істини: джерела до історії Української Католицької Богословської академії у Львові 1928–1944 / мат. збір. і опрац. д-р П. Сениця. Торонто; Чикаго, 1983. Ч. III. С. 132.

що вивчення біблійної археології має беззаперечне значення для поглиблення знань студентів-богословів зі Святого Письма і поставили викладання біблійної, християнської та церковної археології на доволі високий рівень⁴.

Як уже зазначено, для викладання цього предмета запрошено відомого українського вченого Я. Пастернака (рис. 1), який тоді повернувся з Чехії і розпочинав роботу в українських установах. Одразу після прибуття із Праги він тісно спілкувався з А. Шептицьким, брав участь у різних заходах, які організовував митрополит (рис. 2)⁵. У Богословській академії археолог працював до 1939 р.: спочатку як доцент (1932–1935), а згодом – надзвичайний професор (1935–1939). Початково він читав два курси: «Біблійна археологія» і «Археологія Палестини». Для них було розроблено ілюстративний матеріал, почерпнутий із найновіших досліджень⁶. Частина ілюстрацій з археології Палестини зберігається в архіві відділу археології Інституту українознавства

Рис. 1. Ярослав Пастернак. Прага. 1927 р.

Рис. 2. Митрополит Андрей Шептицький та Ярослав Пастернак (сидить другий справа) серед української інтелігенції на відкритті виставки Школи Олекси Новаківського. 25 жовтня 1928 р.

⁴ Гоян І., Коваль І. Світ археологічних зацікавлень кардинала Йосифа Сліпого. С. 116.

⁵ Магковський І. Будівничі суспільства та Церкви. Фрагмент біографії бл. свцм. Климентія Шептицького на початку 30-х рр. XX ст. URL: http://photo-lviv.in.ua/budivnychi-suspilstva-ta-tserkvy-fragment-biografyi-bl-svshhm-klymentiya-sheptytskogo-na-pochatku-30-h-rr-hh-st/?fbclid=IwAR0BsSZ6eB3Z892Rkflu50cnx8stW27v-Jt2o0t9MLyJx5DKy3VU15_qSo

⁶ Пастернак Я. Новий чинник в українській археології. *Діло*. 1934. 30 вересня. С. 4.

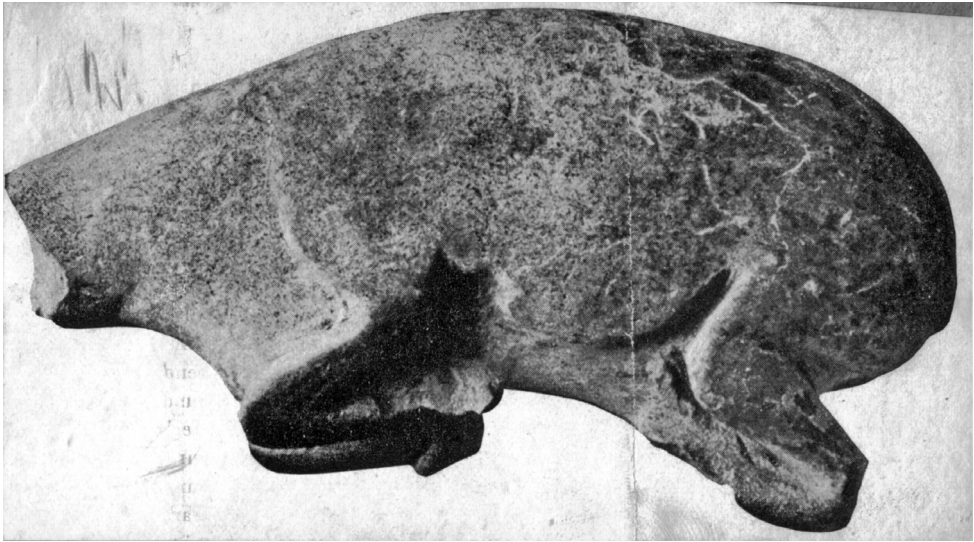

Рис. 3. Ілюстрація до курсу «Археологія Палестини». НА ВА ІУ НАН України

ім. І. Крип'якевича НАН України (рис. 3)⁷. У цей час, коли Я. Пастернак читав курс «Археологія Палестини», на сторінках «Діла» з'явилося кілька заміток його авторства, присвячених цим питанням⁸. Дуже скоро до навчальних програм академії він увів цикл узагальнювальних лекцій «Археологія України», а згодом розпрацював їх на курси: «Культура залізної доби на Україні», «Археологія України в першому тисячолітті по Христу» й «Археологія Галичини до Христа». Наприклад, у 1933/1934 н. р. читав курси «Культура залізної доби на Україні» та «Археологія Палестини», а відомий палеолітознавець Юрій Полянський – «Основи антропології»⁹. Щоб належно забезпечити підготовку студентів-богословів у цій галузі, Я. Пастернак написав підручник «Коротка археологія західноукраїнських земель» (1932), що вийшов у кількох частинах журналу «Богословія», а згодом окремою книжкою. Він призначався не лише для студентів академії, а й священників Галичини¹⁰.

Ярослав Пастернак був членом історико-правничої секції Богословського наукового товариства (1923–1939), де брав участь у засіданнях і читав лекції «Святе писмо в світлі найновіших археологічних розкопів»¹¹.

Дослідник дуже чітко розумів необхідність викладання археології саме майбутнім священникам. «Майже весь археологічний матеріал добувають на селі, тому обов'язок повчити селян-добувачів про його значіння та вартість для нашої історії та культури; цей обов'язок лежить майже виключно на сільській інтелігенції як головним виховним чиннику народу. У першу чергу священник та учитель можуть це зробити.

⁷ Матеріали Я. Пастернака. *Науковий архів відділу археології Інституту українознавства ім. І Крип'якевича НАН України* (далі – НА ВА ІУ НАН України).

⁸ Пастернак Я. З нових розкопок у Святій землі. *Діло*. 1932. 1 вересня. С. 2.

⁹ Вісти з гр.-кат. богословської академії у Львові. *Діло*. 1933. 14 грудня. С. 3.

¹⁰ Пастернак Я. *Коротка археологія західноукраїнських земель*. Львів, 1932. 130 с.

¹¹ Мизак Н. Діяльність Богословського наукового товариства української греко-католицької церкви у 1923–1939 рр. *Релігія та Соціум*. 2013. № 3–4 (11–12). С. 114.

Рис. 4. Фрагмент експозиції музею у Берліні. Фото Ярослава Пастернака.
НА ВА ІV НАН України

Однаке вони мусять перш за все самі цього навчитися і це зрозуміти. І тут причина факту, що вже отее третій шкільний рік йдуть виклади з археології України та Палестини у програмі викладів на філософичнім виділі Богословської Академії у Львові», – писав археолог на сторінка «Діла»¹². За три роки зі стін академії вийшло 90 випускників, які прослухали курс археології, виїжджали на пам'ятки й розуміли значення старовини для історії, що було предметом особливої гордості Я. Пастернака.

Ректор Й. Сліпий високо оцінював наукову діяльність Я. Пастернака, як і значення археології загалом. Підтвердження цього – двотижневе відрядження Я. Пастернака до музеїв Європи, яке ініціювала та повністю профінансувала Богословська академія. Це відрядження мало на меті ознайомити з аналогіями до знахідок, виявлених під час розкопок на теренах заходу України. Після повернення Я. Пастернак дуже детально на сторінках газети «Діло» описав свої враження з наукової подорожі, зокрема відзначав: «... ше сьогодні, коли хто хоче докладно перестудіювати прим, праісторію якого краю бувшої австрійської імперії, той після праці у краєвих музеях мусить ще їхати до Відня. Ціль такої моєї подорожі, центральна археологічна збірка, там у Природничо-історичному Музею. Вона приміщена тільки у трьох великих саях. Не дорівнює проте виставовою поверхнею хоч би праським археологічним збіркам, але так переповнена, що при більше прозорому приміщенні заповнила би ще може вдруге стільки місця. Найбільшою її атракцією є велика збірка пам'яток із світової слави погребіща у Гальштаті, яке надало назву цілій старшій фазі залізної доби у середущій Європі»¹³. Ця подорож була доволі результативною. Серед документів Я. Пастернака збереглися світлини з цієї подорожі (рис. 4–5). Дослідник знайшов серед експонатів із пам'ятки Гальштат, яка

¹² Пастернак Я. Новий чинник в українській археології. *Діло*. 1934. 30 вересня. С. 4.

¹³ Пастернак Я. Із мандрівки по віденських музеях. *Діло*. 1934. 30 березня. С. 5.

Рис. 5. Посуд з експозиції музею у Бухаресті. Фото Ярослава Пастернака. НА ВА ІУ НАН України

дала назву цілій археологічній культурі, майже абсолютні керамічні відповідники посуду з Янчина¹⁴.

Окрім теоретичних викладів і наукових розробок, дуже важливою частиною роботи Я. Пастернака в академії було залучення студентів «з рискалем у руці» до польових робіт. «Однак наука археологія в Богословській академії не є лише теоретична. Згідно з новочасними напрямками в науці мусить вона бути й оглядова, практична, і маючи це на увазі, відбувається що року научні екскурсії студентів Академії для розкопів у терені. Тим набирають вони практичного знання для кращого зрозуміння викладів та для успішної майбутньої праці в терені, коли дойде потреба негайно рятувати відкрити... пам'ятку», – писав археолог¹⁵.

Керівництво закладу започаткувало й фінансово підтримувало т. зв. археологічні екскурсії, організовані як повноцінні експедиції. Вони відбувалися щороку і супроводжувалися незначними за обсягом розкопками. На кожні такі розкопки чи розвідки Я. Пастернак мусів отримати дозвіл від консерватора. Український археолог стикався з численними перешкодами з боку влади. Щоб отримати право на професійну діяльність, змушений був здавати значно більше звітів і розписок, аніж інші дослідники, однак це його не зупиняло і він доволі активно проводив дослідження на терені¹⁶.

Одна з перших експедицій Я. Пастернака зі слухачами академії відбулася восени 1932 р. до с. Деліїв на Товмаччині, де об'єктом дослідження став цвинтар підплитових поховань XV ст. У ході проведених польових робіт він підтвердив гіпотезу, що т. зв. підплитові гроби княжої доби, де надгробна плита присипана землею, використовували до XV ст., після того їх уже не присипали та робили на них написи¹⁷.

Наступна експедиція була споряджена до с. Залісці Бібрецького повіту для проведення рятівних розкопок на селищі липицької культури. 3–4 жовтня 1933 р. Я. Пастернак зі слухачами Богословської академії провів попередні розкопки на поселенні та могильнику III–IV ст. н. е. у Залісцях (рис. 6). Ця експедиція була чи не найкращим прикладом усіх бюрократичних перипетій, з якими довелося зіткнутися дослідникові. Короткі дводенні роботи супроводжувалися величезною кількістю приписів. Я. Пастернак змушений був повідомляти про початок робіт, надсилати

¹⁴ Пастернак Я. Перші археологічні розкопки з рамени гр.-катол. Богословської академії у Львові. *Богословія*. Львів, 1936. Т. XIV, кн. 2–3. С. 174.

¹⁵ Там само. С. 165.

¹⁶ Детальніше див.: Булик Н. Археологія і влада: діяльність археологів Наукового товариства імені Шевченка в контексті пам'яткоохоронної реформи 1928 року. *Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині*. Львів, 2017. Вип. 21. С. 258–284.

¹⁷ Пастернак Я. Новий чинник в українській археології. *Діло*. 1934. 30 вересня. С. 4.

детальні звіти й навіть вказувати, хто братиме участь у його експедиції¹⁸. Про всі роботи інформовано консерватора в особі д-р Збігнева Горнунга (Zbigniew Hornung)*. Я. Пастернак одразу привернув увагу коменданта місцевої поліції, який написав дуже детальну доповідь Бібрському старості Бернатовічу, у якій зазначав, що «дня 3.10.1933 проводив в селі Заліссі професор археології Юзеф** Пастернак зі Львова дослідження каміння спаленого вулканом на землях Теодора Шведа сина Антона і Івана Яремка сина Василя. Він відкопав два горшки старого походження, які мають мати історичне значення, які забрав до Львова. Пастернак обіцяв повернутися за Залісець з метою дальших пошуків. Згадуваний мав дозвіл від Воєводського уряду на проведення досліджень на цій території Львівського воєводства. Дозвіл дійсний до грудня 1934 р.» Бернатовіч 18 жовтня 1933 р. інформував про цей приїзд воєводське управління у Львові¹⁹.

На окрему увагу заслуговують розкопки Я. Пастернака в підземеллях церкви Святого Юрія у Львові, які розпочалися у червні 1932 р. Результати досліджень автор опублікував у детальному звіті на сторінках журналу «Богословія»²⁰. У ході розкопок він відкрив сім захоронень, зокрема гріб священника, дитяче поховання, гріб зі скелетом без голови, поховання єпископа, поховання

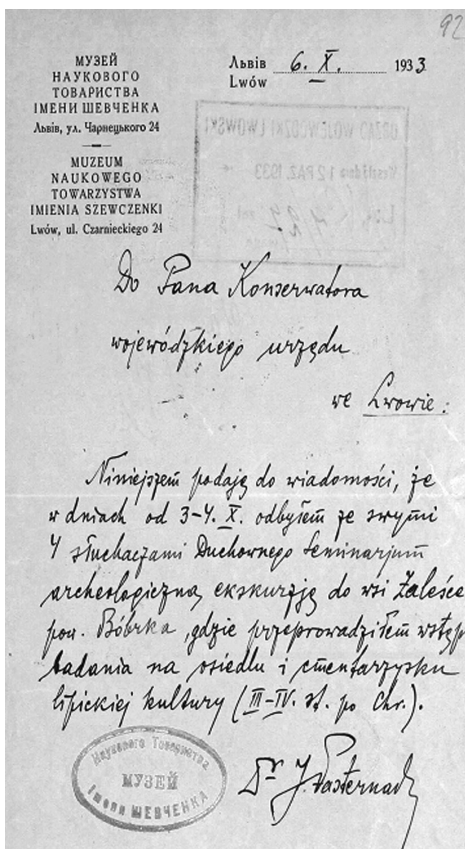

Рис. 6. Інформація консерватору про розкопки в Заліссях коло Бібрки. ЛННБ ім. В. Стефаника

¹⁸ Львівська національна наукова бібліотека ім. В. Стефаника НАН України, Відділ рукописів (далі – ЛННБ ім. В. Стефаника. Відділ рукописів). Ф. 26 (Управління консервації Львівського воєводства). Спр. 42. Ч. 1. Арк. 92.

* Збігнев Горнунг (1903–1981) – історик мистецтва. У 1929 р. після захисту докторату одержав посаду Округового консерватора пам'яток у Львові, яку обіймав до 1939 р. У 1946 р. виїхав до Польщі, де одержав керівну посаду в Центральному офісі інвентаризації пам'яток при Міністерстві культури і мистецтва. Після габлітації в 1949 р. працював професором у Вроцлавському та Торунському університетах.

** Тут представник поліції неправильно подав ім'я археолога.

¹⁹ ЛННБ ім. В. Стефаника. Відділ рукописів. Ф. 26 (Управління консервації Львівського воєводства). Спр. 42. Ч. 1. Арк. 121.

²⁰ Пастернак Я. Звіт з археологічних дослідів у підземеллях катедри св. Юрія у Львові. *Богословія*. Львів, 1932. Т. X, кн. 4. С. 312–315.

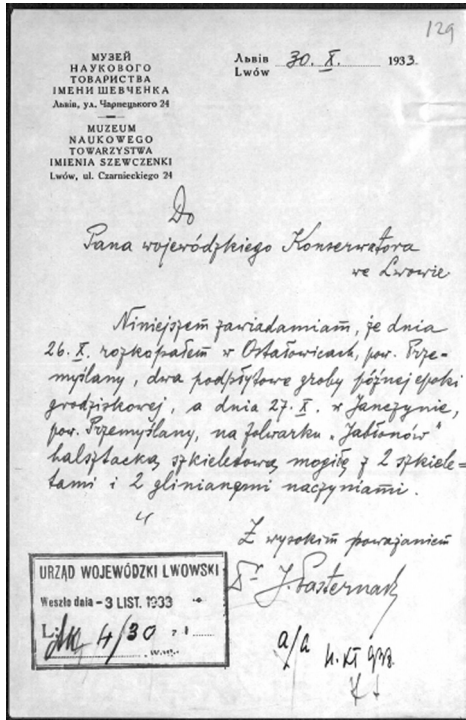

Рис. 7. Повідомлення консерватору про розкопки в Янсині й Осталовичах Перемишлянського повіту. ЛННБ ім. В. Стефаника

му з XIV ст. з прибудівкою невідомого призначення на зовні, а на підставі одного філяру колишньої престольної частини останок фрески XV–XVI ст., чим вповні потверджується факт, що там, де сьогодні вхід до катедрі, був колись її головний вівтар... Розкопками потверджено також устну традицію, що св. Юр побудований на скалі»²⁴.

Наступна коротенька експедиція зі слухачами Богословської академії зафіксована під 26 жовтня до Осталович і Янчина Перемишлянського повіту (рис. 7). В Осталовичах Я. Пастернак розкопав «два підплитові поховання пізньої епохи городищ»²⁵. У ході досліджень кургану с. Янчин знайшов «27.10 в Янчині пов. Перемишляни на фільварку “Яблунів” гальштатську скелетову могилу з

Сильвестра Сембратовича та домовину Натана Шептицького, і склав детальний план розкопу»²¹.

Розкопки на Святоюрській горі викликали неабиякий резонанс серед населення. Щоби вдовольнити цікавість, у вересні 1933 р. скликано пресконференцію, на яку запрошено провідні львівські часописи («Діло», «Новий час», «Нова зоря», «Мета», «Неділя», «Свобода» й ін.)²². Я. Пастернак представив результати розкопок. Відзначав, що «всі археологічні розкопки на території св. Юра веде він на власний кошт Ексцеленції Митрополита, який не жаліє видатків на те, та як великий меценат нашої науки і мистецтва дає й нашій церковній археології одинокую тепер і найкращу змогу нинішніми святоюрськими досліддами додержувати одного кроку з аналогічними, модерними тепер досліддами у інших народів культурного світа»²³. Археолог розповів про основні результати досліджень і висновки, на які наштотхнули ці роботи, зокрема акцентував, що «цього року найшов д-р Пастернак під підлогою притвору катедрі головну абсиду хра-

²¹ Пастернак Я. Звіт з археологічних дослідів... С. 313.

²² Віднова архикатедрального собору св. Юра. *Діло*. 1933. 10 вересня. С. 2–3.

²³ Там само. С. 3.

²⁴ Там само.

²⁵ ЛННБ ім. В. Стефаника. Відділ рукописів. Ф. 26 (Управління консервації Львівського воєводства). Спр. 42. Ч. 1. Арк. 129.

двома скелетами та двома глиняними посудинами»²⁶. У захороненні були чоловічий і жіночий випростані скелети, розміщені на долівці на незначній відстані один від одного. Біля чоловічого стояв глиняний півкулястий черпак, нижня частина якого прикрашена канелюрами. Форма посудини, а найбільше вушко, що виступало над вінцями, дали підстави Я. Пастернакові віднести пам'ятку до гальштатської доби та датувати 800–300 рр. до н. е. (рис. 8)²⁷. Звіт про роботи надіслано до Тернопільського і Львівського воєводств.

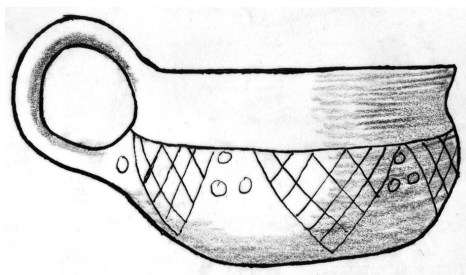

Рис. 8. Посудина з гальштатського поховання. Рисунок Ярослава Пастернака. НА ВА ІУ НАН України

При Богословській академії у 1931 р. засновано музей, який служив для начального навчання студентів. «Археологічний матеріал, добутий фінансованими через Богословську Академію екскурсіями, зберігається у новозаложеному музею як показовий матеріал до викладів та засновок необхідного при високошкільній кафедрі археологічного кабінету», – писав Я. Пастернак²⁸. Окрім археології, у музеї збирали ікони, пам'ятки мистецтва, речі церковного вжитку. Збірки містилися у двох кімнатах, трьох коридорах і сходовій клітці через три поверхи. Дрібніші експонати демонстрували в закслених габлятах. Охоронцем був колишній співробітник Національного музею Михайло Драган²⁹.

Михайло Драган також брав участь в археологічних дослідженнях, які збагачували музей. Прикладом цього служать розкопки в с. Побережжя неподалік Єзуполя на Станіславщині, проведені всередині червня 1935 р. за участю Я. Пастернака. Інформацію про споруду круглої форми, що потребувала досліджень, М. Драган одержав ще 1928 р., однак тільки всередині 1935 р. вдалося їх провести за фінансової підтримки ректора Й. Сліпого. Відтак відкрито фундаменти ротонди з тесаного каменю, котру в місцевих переказах уважали монастирем Святих Бориса і Гліба, який зруйнували татари. Під час перших досліджень удалося розкопати головну наву. Розкопки вівтарної частини дослідники змушені були відкласти до осені – до збору урожаю з поля. М. Драган датував пам'ятку XIII ст. Як наслідок музей Богословської академії поповнився цікавими фрагментами різьбленого каміння³⁰.

Археологічні дослідження вносили різноманіття у студентське життя, тому в них залюбки брали участь. Траплялися випадки, що студенти залишали свого роду щоденники з таких подорожей на сторінках львівської періодики. Для прикладу наведу конспект студента Д. Микитюка із заняття з польової археології під керівництвом проф. Я. Пастернака на місці літописного міста Щекотин на Глинському

²⁶ Там само. Арк. 129; Пастернак Я. Новий чинник в українській археології. *Діло*. 1934. 30 вересня. С. 4.

²⁷ Пастернак Я. Перші археологічні розкопки з рамени гр.-катол. Богословської академії у Львові. *Богословія*. Львів, 1936. Т. XIV, кн. 2–3. С. 172.

²⁸ Пастернак Я. Новий чинник в українській археології... С. 4.

²⁹ Другий з'їзд українських музеологів. *Діло*. 1933. 9 липня. С. 1.

³⁰ Пастернак Я. Цінне археологічне відкриття з княжих часів. *Діло*. 1935. 29 червня. С. 1.

городищі біля Жовкви в часописі «Мета»³¹. Йдеться про розвідкове шурфування на городищі, яке провів Я. Пастернак зі студентами Богословської академії впродовж 30 жовтня – 3 листопада³². Внаслідок розкопок виявлено залишки наземного житла із фрагментами гончарного посуду, скляних браслетів і бойову сокиру XIV ст. Пам'ятку археолог датував XIII–XIV ст.

Одні з останніх робіт Я. Пастернака зі студентами-богословами відбулися у 1938 р. Й. Сліпий зніціював розкопки крипти під церквою Святого Духа. У ході досліджень під головним престолом виявлено поховання ченців-домініканців. Із цього приводу Я. Пастернак відзначав: «Колись престіл був висунений значно до переду, а у пресвітерії був лише хор – місце для монашок під час богослужінь. Під таким хором можна було ховати небіжчиків. Зовсім аналогічний випадок спостерігав, просліджуючи 19.V.1933 крипту під нинішньою українською парохіальною церквою у Белзі»³³.

Підсумовуючи, необхідно зазначити, що в міжвоєнний період Греко-Католицька Церква відіграла важливу роль у формуванні правильного розуміння археології серед священників через навчальні програми слухачів Богословської академії. Упродовж 1929–1939 рр. вона розвивалася як повноцінний науковий і навчальний осередок, далеко не останнє місце в якому займала археологія. Свідчення чого – розкопки на низці пам'яток, діяльність музею, участь у з'їздах та конференціях, а також численні публікації Я. Пастернака на археологічну тематику в богословських часописах. Подальшому розвитку наукових досліджень у Богословській академії у Львові на перешкоді стала Друга світова війна.

REFERENCES

Bulyk, N. (2017). Arkheolohiia i vlada: diialnist arkheolohiv Naukovoho tovarystva imeni Shevchenka v konteksti pamiatkookhoronnoi reformy 1928 roku. *Materialy i doslidzhennia z arkheolohii Prykarpattia i Volyni*, 21, 258–284 [in Ukrainian].

Druhyi ziizd ukrainskykh muzeolohiv (1933, Lypen 9). *Dilo*, 176, 1–2 [in Ukrainian].

Haikovskiy, M. (2001). Ukrainska hreko-katolytska tserkva v chasy mytropolytvannia Andreia Sheptytskoho. *Kyivska tserkva*, 2–3, 32–46 [in Ukrainian].

Hoian, I., & Koval, I. (2014). Svit arkheolohichnykh zatsikavlen kardynala Yosyfa Slipoho. *Etnos i kultura. Chasopys Prykarpatskoho natsionalnoho universytetu im. Vasylia Stefanyka: zbirnyk naukovykh teoretychnykh statei*, 10–11/2013–2014, 115–123 [in Ukrainian].

Koval, I., & Pakholok, R. (2013). Studentska naukovy-doslidnytska robota v systemi cholovichoï bohoslovskoï osvity Halychyny (1929–1939 roky). *Obrii*, 1(36), 21–24 [in Ukrainian].

Matkovskiy, I. (2019, Liutyi 13). Budivnychi suspilstva ta Tserkvy. Frahment biohrafii bl. svshchm. Klymentiiia Sheptytskoho na pochatku 30-kh rr. XX st. Fotografii staroho Lvova. Retrieved from <http://photo-lviv.in.ua/budivnychi-suspilstva-ta-tserkvy->

³¹ Микитюк Д. Під попелом століть. *Мета*. 1936. 10 лютого.

³² ЛННБ ім. В. Стефаника. Відділ рукописів. Ф. 26. Спр. 17. Ч. 2. Арк. 82.

³³ Пастернак Я. Крипта під церквою Св. Духа гр.-кат. Богословської Академії у Львові. *Богословія*. Львів, 1938. Т. XVI, кн. 2–3. С. 158–160.

fragment-biografii-bl-svshhm-klimentiya-sheptytskogo-na-pochatku-30-h-rr-hh-st/?fbclid=IwAR0BsSZ6eB3Z892RkflU50cnx8stW27v-Jt2o0t9MLyjJx5DKy3VU15_qSo [in Ukrainian].

Mykytiuk, D. (1936, Liutyi 10). Pid popelom stolit. *Meta* [in Ukrainian].

Myzak, N. (2013). Diialnist Bohoslovskoho naukovooho tovarystva ukrainskoi hreko-katolytskoi tserkvy u 1923–1939 rr. *Relihiia ta Sotsium*, 3–4 (11–12), 109–117 [in Ukrainian].

Pakholok, R. (2012). Reforma Bohoslovskoi osvity v Halychyni (1929–1944 rr.). *Naukovi zapysky. Serii: Pedahohika*, 4, 64–69 [in Ukrainian].

Pasternak, Ya. (1932). *Korotka arkheolohiia zakhidnoukrainskykh zemel*. Lviv [in Ukrainian].

Pasternak, Ya. (1932). Zvit z arkheolohichnykh doslidiv u pidzemelliakh katedry sv. Yuriia u Lvovi. *Bohosloviia*, X, 4, 312–315 [in Ukrainian].

Pasternak, Ya. (1932, Veresen 1). Z novykh rozkopok u Sviatii zemli. *Dilo*, 193, 2 [in Ukrainian].

Pasternak, Ya. (1934, Berezen 30). Iz mandrivky po videnskykh muzeiakh. *Dilo*, 83, 5 [in Ukrainian].

Pasternak, Ya. (1934, Veresen 30). Novyi chynnyk v ukrainskii arkheolohii. *Dilo*, 261, 4 [in Ukrainian].

Pasternak, Ya. (1935, Cherven 29). Tsinne arkheolohichne vidkryttia z kniazhykh chasiv. *Dilo*, 1 [in Ukrainian].

Pasternak, Ya. (1936). Pershi arkheolohichni rozkopky z rameny hr.-katol. Bohoslovskoi akademii u Lvovi. *Bohosloviia*, XIV, 2–3, 165–179 [in Ukrainian].

Pasternak, Ya. (1938). Krypta pid tserkvoiu Sv. Dukha hr.-kat. Bohoslovskoi Akademii u Lvovi. *Bohosloviia*, XVI, 2–3, 158–160 [in Ukrainian].

Senytsia, P. (Comp.). (1983). *Svitylnyk Istyny: Dzherela do istorii Ukrainskoi katolytskoi bohoslovskoi akademii u Lvovi. 1928–1944 (Pt. III)*. Toronto; Chicago [in Ukrainian].

Vidnova arhykatedralnoho soboru sv. Yura (1933, Veresen 10). *Dilo*, 237, 2–3 [in Ukrainian].

Visty z hr.-kat. bohoslovskoi akademii u Lvovi (1933, Hruden 14). *Dilo*, 330, 2–3 [in Ukrainian].

Natalia BULYK

PhD

*Head of the Department of Archaeology
Ivan Krypiakevych Institute of Ukrainian Studies of the
National Academy of Sciences of Ukraine*

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-9040-2676>

e-mail: nata_bnm@ukr.net

THE ROLE OF THE GREEK CATHOLIC CHURCH IN THE DEVELOPMENT OF ARCHAEOLOGY, ON THE EXAMPLE OF THE THEOLOGICAL ACADEMY IN LVIV (1929–1939)

The role of the Greek-Catholic Church in the development of archaeology in the West of Ukraine during the interwar period is traced, based on archival documents, publications in the press of the time, and available literature. Firstly, activities of the Lviv Greek-Catholic Theological Academy in the field of archaeology, which, along with the Lviv University, Shevchenko Scientific Society, and several museums, took an important place in the development of archaeological science in 1929–1939, are studied. It should be pointed out that after the foundation of the Academy, Yosyf Slipyi and Andrei Sheptytskyi immediately introduced Biblical, Christian, and church archaeology into curricula. Soon, this list was complemented by the academic course «Archaeology of Ukraine». An invitation of Yaroslav Pasternak to work was a good indication of the fact that archaeology was far from the last place in the Academy. The famous archaeologist had prepared lectures on the archaeology of Palestine and later began to develop a special academic course dedicated to Ukrainian archaeology, specifically for future priests. In 1932, «Brief Archaeology of the Western Ukrainian lands» was published. It was written as a textbook for students-theologians.

The organization of so-called archaeological excursions, during which students were able to participate in archaeological excavations, led by Yaroslav Pasternak, was a specific page in the activity of the Theological Academy. The information about these expeditions is preserved among documents of «Office of Conservation of Lviv Voivodeship». In this way, future priests could learn about field archaeology and then protect our historical heritage, as well as join the formation of the archaeological collection of the museum, and the Academy direction financially supported scientific research on several archaeological sites.

Keywords: Biblical archaeology, Yaroslav Pasternak, field researches, Lviv Theological Academy.

Ольга ЗАНЕВИЧ

кандидат філологічних наук

старший науковий співробітник відділу української мови

Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України

ORCID: <http://orcid.org/0000-0002-7513-2150>

e-mail: olgazanevych@gmail.com

ЛЕКСИКОГРАФІЧНА ІНТЕРПРЕТАЦІЯ РЕФЛЕКСИВНИХ ДІЄСЛІВ

Продовжено цикл досліджень, присвячених зворотним дієсловом, утвореним від перехідних фізичної дії і постфікса *-ся* в українській мові XVI–XVII ст. та українській мові загалом. Зокрема, подано трактування рефлексивних дієслів у сучасних теоретичних студіях. Виявлено різні типи тлумачення власне зворотних (власне рефлексивних) дієслів у лексикографічних працях XX – початку XXI ст. (історичних і сучасних тлумачних та тлумачно-перекладних словниках). Залежно від семантики перехідного дієслова репрезентовано шість типів інтерпретації значень власне зворотних дієслів на позначення зміни зовнішності об'єкта, набуття ним якісно нових ознак ($V_{trans.} + \text{pron. себе}$; $V_{trans.} + \text{pron. себе} + \text{Nom}_{abl} [+ \text{праер.} + \text{Nom}]$; $V_{trans.} + \text{pron. собі} + \text{Nom}_{acc} [+ \text{Nom}_{abl}]$; $V_{trans.} + \text{праер. на} + \text{pron. себе} + \text{Nom}_{acc}$; $V_{trans.} + \text{праер. з} + \text{pron. себе} + \text{Nom}_{acc}$; $V_{-ся} + \text{Nom}_{abl}$). Лексеми на позначення деструктивної семантики потрактовано за допомогою семи основних типів моделей ($V_{trans.} + \text{pron. себе}$; $V_{trans.} + \text{pron. себе} + \text{Nom}_{abl} [+ \text{праер.} + \text{Nom}]$; *убивати* + $\text{pron. себе} + [\text{Nom}_{abl} / \text{праер. з} + \text{Nom}_{gen}]$; *умертвляти* + $\text{pron. себе} + V + \text{Nom}_{acc}$; *позбавляти себе життя* + $V + \text{Nom}_{acc}$; *завдати собі смерть* + $\text{праер. через} + \text{Nom}_{acc}$; *заподіювати собі смерть* + $[\text{праер. через} + \text{Nom}_{acc} / V + \text{Nom}_{acc}]$).

Виявлено також й інші способи тлумачення рефлексивних дієслів із загальним значенням 'убивати себе' (іншим зворотним дієсловом, описовими конструкціями), які за семантикою ніколи не є ні тотожними, ні синонімічними до конструкції « $V_{trans.} + \text{pron. себе}$ ». Відповідно встановлено, що тлумачення значення зворотних дієслів, утворених від дієслів фізичної дії та постфікса *-ся*, демонструють формальний та функційний підходи до трактування досліджуваних лексем у словниках.

Ключові слова: лексикографія, рефлексивне дієслово, перехідне дієслово фізичної дії, типи моделей, постфікс *-ся*.

Кінець XIX – перша половина XX ст. для українського мовознавства – період пошуку відповідних тлумачень і термінів на позначення дієслів із постфіксом *-ся* (Євген Тимченко (1907), Іван Нечуй-Левицький (1913), Василь Сімович (1919), Михайло Левицький (1923), Микола Угрин-Безгрішний й Антін Лотоцький (1937)). У лінгвістичних працях другої половини XX ст. закріплюється термін *зворотне*

дієслово (Михайло Жовтобрюх (1972), Марія Леонова (1983) тощо)¹. Наприкінці ХХ – на початку ХХІ ст. у лінгвістиці утверджується функційно-семантичний підхід до аналізу речення, і, відповідно, Анатолій Загнітко, Катерина Городенська починають трактувати по-іншому *рефлексивні* дієслова (не утворюють станової пари, є одностановими і належать лише до активного стану)². Проте, незважаючи на значну кількість досліджень теоретичного аспекту, мовознавці загалом залишили поза увагою лексикографічну інтерпретацію цих лексем.

Існує чимало формальних, синтаксичних та семантичних класифікацій системи зворотних дієслів, із-поміж яких виокремлюють власне зворотні (чи власне рефлексивні). Вони становлять «перехідну ланку між одно- та двовалентними, тому що семантично і структурно належать до двовалентних дієслівних лексем, але валентно “усіченого” вияву, оскільки їхній другий об’єктний компонент міститься в самій структурі дієслова, показником якого слугує постфікс *-ся*»³. Дієслова цієї групи можна поділити на такі:

а) дія яких без зворотного форманта і рівнозначні їм зворотні лексеми, крім рис перехідності/неперехідності, не виражають інших відмінностей;

б) що мають відповідник, який керує прямим додатком, проте їхні взаємні семантичні стосунки не мають тотожності. Головна їхня відмінність – неможливість заміни зворотного дієслова перехідним із додатком *себе*⁴.

Пропонована розвідка продовжує цикл досліджень, присвячених зворотним дієсловом, зокрема утвореним від перехідних дієслів фізичної дії і постфікса *-ся* в українській мові ХVІ–ХVІІ ст. та українській мові загалом⁵.

У дослідженні розгляну особливості інтерпретації значень рефлексивних дієслів у лексикографічних студіях, зокрема проаналізую основні способи та моделі тлумачення власне зворотних дієслів на позначення зміни зовнішності суб’єкта, набуття ним якісно нових ознак, а також дієслів із деструктивною семантикою. Джерельною базою слугували: «Словник української мови ХVІ – першої половини ХVІІ ст.», «Матеріали до Словника писемної та книжної української мови ХV–ХVІІІ ст.» Євгена Тимченка, «Історичний словник українського язика» за ред. Євгена Тимченка та неопубліковані частини машинопису «Історичного словника українського язика» за ред. Євгена Тимченка (зберігаються у відділі української

¹ Детальніше див.: Заневич О. Є. Власне зворотні дієслова в граматиках і в словниках: ілюстративний матеріал та інтерпретація значень. *Галактика Слова. Галині Макарівні Гнатюк*. Київ: Вид. дім Дмитра Бурого, 2020. С. 248–253.

² Загнітко А. Словник сучасної лінгвістики: поняття і терміни: у 4-х т. Донецьк: ДонНУ, 2012. Т. 1: А–Й. С. 224.

³ Городенська К. Дієслово. *ГраMATика сучасної української літературної мови. Морфологія* / І. Р. Вихованець, К. Г. Городенська та ін.; за ред. К. Г. Городенської. Київ: Видавничий дім Д. Бурого, 2017. С. 456; Загнітко А. П. Теоретична граMATика української мови. Морфологія. Донецьк: ДонДУ, 1996. С. 286.

⁴ Детальніше див.: Щербій Н. Суб’єктні рефлексивні конструкції в українській та польській мовах. *Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Серія «Філологічна»*. 2014. Вип. 49. С. 146–149.

⁵ Див.: Заневич О. Відсуб’єктні зворотні дієслова із загальним значенням ‘задовольняти побутові потреби’ в українській мові ХVІ–ХVІІ ст. *Наукові праці. Серія «Філологія. Мовознавство»* Миколаїв: Вид-во ЧДУ ім. П. Могили, 2016. С. 46–50; Заневич О. Відсуб’єктні зворотні дієслова деструктивної семантики в українській мові ХVІ–ХVІІ ст. *Вісник Львівського університету. Серія філологічна*. Львів, 2017. Вип. 64, ч. І. С. 378–384.

мови Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, м. Львів). До уваги також взято «Словник української мови» за ред. Сергія Єфремова й Андрія Ніковського (1927–1928) та «Словник української мови» (СУМ) в 11-ти томах.

На підставі опрацьованих граматик української мови ХХ – початку ХХІ ст. фіксуємо лише одну модель тлумачення власне зворотних дієслів – «перехідне дієслово + займенник себе» ($V_{trans.} + \text{pron. себе}$)⁶. Варто зазначити, що здебільшого ілюстративний матеріал повторюється, проте в жодній з аналізованих граматик не згадано зворотних дієслів, утворених від дієслів із деструктивною семантикою (напр., *ранитися*, *вішатися*, *застрелитися*). Зауважу, що постфікс *-ся* вносить у дієслово, утворені від дієслів фізичної дії, різні семантичні зміни (до прикладу, *голити*–*голитися*, *мити*–*митися*, *топити*–*топитися* тощо), однак і в словниках немає одностайності щодо інтерпретації значень дієслів аналізованої семантики.

Отже, в аналізованих лексикографічних працях виявлено рефлексивні дієслова, утворені від дієслів фізичної дії, які потрактовано по-різному. Зокрема, власне зворотні дієслова на позначення зміни зовнішності об'єкта, набуття ним якісно нових ознак лексикографи тлумачать різними способами. До прикладу:

- $V_{trans.} + \text{pron. себе}$. Цю модель виявлено переважно в «Словнику української мови» (в 11-ти т.), спорадично – в «Історичному словнику українського язика» за ред. Є. Тимченка: *витиратися* 'витирати себе' [СУМ I: 510]; *вычиститися* 'вычищати себе' [ІСУЯ I: 474]; *вписоватися* 'вписувати себе' [ІСУЯ I: 320]; *забинтовуватися* 'забинтовувати себе' [СУМ III: 20]; *оббриватися* 'брити себе' [СУМ V: 466]; *обкалятися* 'забруднити, загідити себе' [СУМ V: 510]; *обприскуватися* 'обприскувати себе' [СУМ V: 559]; *ущипнутися* 'ущипнути себе' [СУМ X: 543] та ін.;

- $V_{trans.} + \text{pron. себе} + \text{Nom}_{abl} [+ \text{praep.} + \text{Nom}]$. Ця модель представлена переважно в СУМі: *заквітчуватися* 'прикрашати себе квітами, зіллям' [СУМ III: 141]; *надушитися* 'обприскати, змочити, натерти себе духами або чим-небудь пахучим' [СУМ V: 83]; *намащуватися* 'мазати себе чим-небудь жирним, густим' [СУМ V: 125]; *обмазуватися* 'забруднювати себе якою-небудь в'язкою, липкою і т. ін. масою, речовиною' [СУМ V: 533]; *обполіскуватися* 'обмивати, обдавати себе водою' [СУМ V: 558]; *обтикатися* 'обтикати себе чим-небудь' [СУМ V: 589]; *обхлюпуватися* 'обхлюпувати себе чим-небудь' [СУМ V: 599]; *одягатися* 'покривати себе яким-небудь одягом' [СУМ V: 645]; *покропитися* 'побризкати себе чим-небудь' [СУМ VII: 52]; *помазатися* 'помазати себе чим-небудь жирним, рідким' [СУМ VII: 111] тощо.

Поодинокі випадки виявлено й у «Словнику ХVІ – першої половини ХVІІ ст.» та машинописі «Історичного словника українського язика» за ред. Є. Тимченка: *в'нчатися* 'вінчати себе вінком із квітів, прикрасою і т. ін.' [СУМ¹⁶⁻¹⁷ 6: 144]; *маститися* 'мастити себе чим' [МШ ІСУЯ (Н): 212].

- $V_{trans.} + \text{pron. собі} + \text{Nom}_{acc} [+ \text{Nom}_{abl}]$. Ця модель широко поширена у СУМі, натомість в історичних словниках її зафіксовано спорадично: *заплітатися* 'заплітати собі волосся' [СУМ III: 107]; *нафарбовуватися* 'фарбувати собі губи, обличчя, брови' [СУМ V: 224]; *підбриватися* 'підбривати собі вуса, бороду' [СУМ VI: 400]; *підголюватися* 'підбривати собі вуса, бороду' [СУМ VI: 416]; *подряпатися*

⁶ Заневич О. Є. Власне зворотні дієслова в граматиках і в словниках: ілюстративний матеріал та інтерпретація значень. *Галактика Слова. Галині Макарівні Гнатюк*. Київ: Вид. дім Дмитра Бураго, 2020. С. 248–253.

‘подряпати собі що-небудь’ [СУМ VI: 759]; *помадитися* ‘мастити собі волосся, губи помадою’ [СУМ VII: 111]; *поранитися* ‘заподіяти собі рану (рани)’ [СУМ VII: 247]; *принудрюватися* ‘пудрити собі обличчя’ [СУМ VII: 718]; *причісуватися* ‘розчісувати собі волосся, пригладжувати його гребінцем’ [СУМ VIII: 101]; *розплітатися* ‘розплітати собі косу’ [СУМ VIII: 770]; *чесатися* ‘розчісувати собі волосся’ [СУМ III: 107]; *голитися* ‘здіймати собі волосся бритвою’ [ІСУЯ I: 547]; *наблизитися* ‘білити собі вид чим’ [МШ ІСУЯ (Н): 47];

- $V_{trans.} + \text{праер.на} + \text{pron.себе} + \text{Nom}_{acc.}$ Поодинокі випадки використання цієї моделі виявлено у СУМі в 11-ти томах та машинописі «Історичного словника українського язика»: *застібатися* ‘застібати на собі одяг’ [СУМ III: 331]; *зашнуровуватися* ‘зашнуровувати на собі корсет, корсаж’ [СУМ III: 417]; *розстібатися* ‘розстібати на собі одяг’ [СУМ VIII: 817]; *оболокатися, оболочатися* ‘брати, надівати на себе одяг’ [МШ ІСУЯ (Н): 132];

- моделі $V_{trans.} + \text{праер.з} + \text{pron.себе} + \text{Nom}_{acc.}$ та $V_{-ся} + \text{Nom}_{abl.}$ зафіксовано лише в СУМі: *розбинтовуватися* ‘знімати з себе бинти, пов’язки’ [СУМ VIII: 606]; *розбуватися* ‘скидати з себе взуття’ [СУМ VIII: 616]; *квітчатися* ‘прикрашатися квітами, зіллям’ [СУМ IV: 136]; *милитися* ‘натиратися милом’ [СУМ IV: 703]; *напомадитися* ‘намазатися, натертися помадою’ [СУМ V: 156] та ін.;

- у «Матеріалах до Словника писемної та книжної української мови XV–XVIII ст.» Є. Тимченка та машинописі «Історичного словника українського язика» за ред. Є. Тимченка також засвідчено тлумачення власне зворотного дієслова іншим **зворотним дієсловом** ($V_{-ся}$), що можна пояснити особливістю структури словникової статті (яка «включала російський переклад або тлумачення») [Німчук 2002: 10]: *маститися* ‘мазатися’ [Тимч.Мат. 1: 422]; *облекатися* ‘одягатися’ [МШ ІСУЯ (О): 47]; *опер’язуватися* ‘опоясуватися’ [Тимч.Мат. 2: 45]; *подголитися* ‘подбриться’ [Тимч.Мат. 2: 132]; *убратися* ‘одетися’ [Тимч.Мат. 2: 411] та ін. Зауважмо, що в історичних і словниках сучасної української мови виявлено поодинокі випадки використання **описових конструкцій**: *вмитися* ‘миючися, стати чистим’ [СУМ¹⁶⁻¹⁷ 5: 220]; *зачісуватися* ‘пригладжувати гребінцем, розміщати в порядку своє волосся на голові’ [СУМ III: 409].

Із-поміж рефлексивних дієслів виявлено незначну кількість лексем деструктивної семантики. Зокрема, зворотні дієслова із загальним значенням ‘*ранитися*’ лексикографі тлумачать за допомогою таких моделей:

- $V_{trans.} + \text{pron.себе}$: *битися* ‘бити себе’ [ІСУЯ I: 93]; *бичоватися* ‘бити, шмагати себе’ [СУМ¹⁶⁻¹⁷ 2: 91]; ‘бичувати себе’ [ІСУЯ I: 94];

- $V_{trans.} + \text{pron.себе} + \text{Nom}_{abl.} [+ \text{праер.} + \text{Nom}]$: ‘уколоти, поранити себе чим-небудь гострим у багатьох місцях’ [СУМ VII: 36]; *уколюватися* ‘уколювати себе чим-небудь’ [СУМ X: 419] та ін.

А також за допомогою **описових конструкцій**: *калічитися* ‘зазнавати каліцтва, ставати калікою, ранити себе’ [СУМ IV: 78] та ін.

Окремо варто зупинитися на зворотних дієсловах, утворених від перехідних із загальним значенням ‘*убивати*’. В історичних словниках дієслова вказаної семантики пояснено по-різному (що зумовлено особливістю будови словникової статті). Відповідно, виявлено такі моделі трактування:

- ремарка «*покінчити життя самогубством*» і **сучасний український відповідник** у «Словнику української мови XVI – першої половини XVII ст.»:

забитися ‘(покінчити життя самогубством) забитися, убитися’ [СУМ¹⁶⁻¹⁷ 9: 199];
задавитися ‘(покінчити життя самогубством) задавитися, повіситися’ [СУМ¹⁶⁻¹⁷ 10: 14] та ін.;

- модель $V_{trans.} + \text{pron. себе}$ та конструкція «*завдати собі смерть*+праер. *через*+ Nom_{acc} » в «Історичному словнику українського языка» за ред. Є. Тимченка: *в'їшатися* ‘вішати себе, завдавати собі смерть через повішання’ [ІСУЯ I: 493];
- **відповідне зворотнє дієслово – переклад:** *зав'їситися* ‘повіситися’ [СУМ¹⁶⁻¹⁷ 9: 244]; ‘повеситься’ [Тимч.Мат. 1: 264]; *задушитися* ‘задушитися’ [СУМ¹⁶⁻¹⁷ 10: 27] тощо.

Натомість у «Словнику української мови» в 11-ти томах, окрім описової конструкції, фіксую тлумачення цих рефлексивних дієслів за такими моделями:

- $V_{trans.} + \text{pron. себе}$: *зарізатися* ‘зарізати себе’ [СУМ III: 292];
- *убивати*+ pron. себе + [Nom_{abl} / праер. *з* + Nom_{gen}]: *зарубатися* ‘убити себе сокирою, шаблею’ [СУМ III: 297]; *застрілитися* ‘убивати себе з вогнепальної зброї’ [СУМ III: 334]; *пострілятися* ‘убити себе з вогнепальної зброї’ [СУМ VII: 381] та ін.;
- *умертвляти*+ pron. себе + $V + \text{Nom}_{acc}$: *душитися* ‘умертвляти себе, здавлюючи горло і насильно припиняючи дихання’ [СУМ II: 448];
- *позбавляти себе життя* + $V + \text{Nom}_{acc}$: *отруюватися* ‘позбавляти себе життя, прийнявши отруту’ [СУМ V: 812]; *труїтися* ‘приймаючи отруту, позбавляти себе життя’ [СУМ X: 298];

- *заподіювати собі смерть* + [праер.*через*+ Nom_{acc} / $V + \text{Nom}_{acc}$]: *повіситися* ‘заподіяти собі смерть через повішення’ [СУМ VI: 675]; *удушитися* ‘заподіяти собі смерть, здавивши горло, насильно припинивши дихання’ [СУМ X: 399].

Однак зворотні дієслова, утворені від перехідних дієслів із загальним значенням ‘убивати’, за семантикою ніколи не є ні тотожними, ні синонімічними до конструкції «перехідне дієслово + займ. себе», попри те, що дія може відбуватися з власної волі суб’єкта і звернена безпосередньо на суб’єкт (порівняймо, *вішатися* ≠ *вішати себе*, *повіситися* ≠ *повісити себе*, *топитися* ≠ *топити себе*).

Варто також зазначити, що одне й те ж рефлексивне дієслово може мати різні моделі тлумачення того ж самого значення у різних словниках. До прикладу, типові дієслова *голитися* та *митися* мають такі інтерпретації значень:

<i>Голитися</i>	• ‘голити себе; бритися’ [СУМ II: 107]. • ‘здіймати собі волосся бритвою’ [ІСУЯ I: 547]. • ‘бриться’ [Єфр. СУМ I: 365]. • ‘голитися’ [СУМ¹⁶⁻¹⁷ 6: 249].
<i>Митися</i>	• ‘очищати, обмивати себе водою чи іншим плинном, обмиватися, купатися’ [МШ ІСУЯ (М-2): 353]. • ‘мити себе (обличчя, руки, тіло); вмиватися, обмиватися’ [СУМ IV: 721]. • ‘мыться’ [Єфр. СУМ III: 286].

Отже, детальний аналіз моделей тлумачення семантики зворотних дієслів, утворених від дієслів фізичної дії та постфікса *-ся*, дав змогу побачити формальний та функційний підходи до трактування досліджуваних лексем різних лексико-семантичних груп у словниках. Тому вважаю, що розмірковування над цією проблематикою надалі актуальне і потребує залучення більшої кількості граматистів та лексикографів для належної інтерпретації семантики зворотних дієслів.

REFERENCES

- Bilodid, I. (Ed.). (1970–1980). *Slovník ukraínskoi movy*. (Vol. I–XI). Kyiv: Naukova dumka [in Ukrainian].
- Horodenska, K. (2017). Diieslovo. In K. H. Horodenska (Ed.), *Hramatyka suchasnoi ukraínskoi literaturnoi movy. Morfolohiia* (pp. 364–492). Kyiv: Vydavnychiy dim D. Buraho [in Ukrainian].
- Hrynchyshyn, D., Chikalo, M., & Voitiv, H. (Eds.). (1994–2017). *Slovník ukraínskoi movy XVI–pershoi polovyny XVII st.* (Vol. 1–17). Lviv: Instytut ukraínoznavstva im. I. Krypiakévycha NAN Ukraíny [in Ukrainian].
- Shcherbii, N. (2014). Subiektni refleksyvni konstruksii v ukraínskii ta polskii movakh. *Naukovi zapysky Natsionalnoho universytetu «Ostrozka akademiia». Seriia «Filolohichna»*, 49, 146–149 [in Ukrainian].
- Tymchenko, Ye. (2002–2003). *Materialy do Slovníka pysemnoi ta knyzhnoi ukraínskoi movy XV–XVIII st.* (Vol. 1–2). Kyiv, New York: Presa Ukraíny [in Ukrainian].
- Tymchenko, Ye. (Ed.). (1930–1932). *Istorychnyi slovník ukraínskoho yazyka* (Vol. 1: A–Zh). Kyiv; Kharkiv: Derzh. vyd. Ukraíny [in Ukrainian].
- Yefremov, S. & Nikovskiy, A. (Eds.). (2017). *Slovník ukraínskoi movy* (Vol. 1–3). Kyiv: Vydavnychiy dim D. Buraho (repynt z vydannia 1927 r.) [in Ukrainian].
- Zahnitko, A. (2012). *Slovník suchasnoi linhvistyky: poniattia i termíny* (Vol. 1). Donetsk: DonNU [in Ukrainian].
- Zahnitko, A. P. (1996). *Teoretychna hramatyka ukraínskoi movy. Morfolohiia*. Donetsk: DonDU [in Ukrainian].
- Zanevych, O. (2016). Vidsubiektni zvorotni diieslova iz zahalnym znachenniam ‘zadovolniaty pobutovi potreby’ v ukraínskii movi XVI–XVII st. *Naukovi pratsi. Seriia «Filolohiia. Movoznavstvo»*, 46–50 [in Ukrainian].
- Zanevych, O. (2017). Vidsubiektni zvorotni diieslova destruktivnoi semantyky v ukraínskii movi XVI–XVII st. *Visnyk Lvivskoho universytetu. Seriia filolohichna*, 64 (I), 378–384 [in Ukrainian].
- Zanevych, O. Ye. (2020). Vlasne zvorotni diieslova v hramatykakh i v slovníkakh: iliustratyvnyi material ta interpretatsiia znachen. In *Halaktyka Slova. Halyni Makarivnyi Hnatiuk* (pp. 248–253). Kyiv: Vyd. dim Dmytra Buraho [in Ukrainian].

Olha ZANEVYCH

PhD

*Senior Researcher at the Department of Ukrainian Language**Ivan Krypiakevych Institute of Ukrainian Studies of the**National Academy of Sciences of Ukraine*ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-7513-2150>*e-mail: olgazanevych@gmail.com***LEXICOGRAPHIC INTERPRETATION OF THE REFLEXIVE VERBS**

The proposed article continues the cycle of inverse verbs research, formed from the transitive verbs of physical action and postfix *-ся* in the Ukrainian language of the 16-17th centuries and the Ukrainian language in general. In particular, the interpretation of the reflexive verbs in modern theoretical studies is given. Different types of interpretation of actually inverse (actually reflexive) verbs in lexicographical works of the 20th – the beginning of the 21st century are revealed (historical and modern explanatory and interpretive dictionaries). Depending on the transitive verbs semantics, 6 types of interpretation of the inverse verbs meanings to denote the change in the appearance of the object, the acquisition of qualitatively new features are represented ($V_{trans.} + \text{pron. себе}$; $V_{trans.} + \text{pron. себе} + \text{Nom}_{abl} [+ \text{praep.} + \text{Nom}]$; $V_{trans.} + \text{pron. собі} + \text{Nom}_{acc} [+ \text{Nom}_{abl}]$; $V_{trans.} + \text{praep. на} + \text{pron. себе} + \text{Nom}_{acc}$; $V_{trans.} + \text{praep. з} + \text{pron. себе} + \text{Nom}_{acc}$; $V_{-ся} + \text{Nom}_{abl}$). Tokens to denote destructive semantics are interpreted using 7 main types of models ($V_{trans.} + \text{pron. себе}$; $V_{trans.} + \text{pron. себе} + \text{Nom}_{abl} [+ \text{praep.} + \text{Nom}]$; *убивати* + $\text{pron. себе} + [\text{Nom}_{abl} / \text{praep. з} + \text{Nom}_{gen}]$; *умертвляти* + $\text{pron. себе} + \text{V} + \text{Nom}_{acc}$; *позбавляти себе життя* + $\text{V} + \text{Nom}_{acc}$; *завдати собі смерть* + $\text{praep. через} + \text{Nom}_{acc}$; *заподіювати собі смерть* + $[\text{praep. через} + \text{Nom}_{acc} / \text{V} + \text{Nom}_{acc}]$). There are also other ways of interpreting the reflexive verbs with the general meaning of ‘to kill yourself’ (another inverted verb, descriptive constructions), which in their semantics are never identical or synonymous with the construction « $V_{trans.} + \text{pron. себе}$ ». Therefore, it is established that the interpretation of the meaning of the inverse verbs formed from the verbs of physical action and the postfix *-ся*, shows formal and functional approaches to the interpretation of the studied lexemes in dictionaries.

Keywords: lexicography, reflexive verb, transitive verb of physical action, types of models, postfix *-ся*.

УДК: 81'282(=16)(477.87)
DOI: 10.33402/ukr.2021-34-290-317

Вільмош ГАЗДАГ

*доктор філософії у галузі мовознавства, доцент кафедри філології
Закарпатського угорського інституту ім. Ференца Ракоці II
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-9331-2307>
e-mail: gazdag.vilmos@kmf.org.ua*

ТЕМАТИЧНІ ГРУПИ СХІДНОСЛОВ'ЯНСЬКИХ ЛЕКСИЧНИХ ЕЛЕМЕНТІВ В УГОРСЬКИХ ГОВІРКАХ БЕРЕГІВСЬКОГО РАЙОНУ ЗАКАРПАТСЬКОЇ ОБЛАСТІ

Відзначено, що закарпатські угорські говори ще до набуття чинності Тріанонського мирного договору слугували кордонами угорської мовної території, на якій проживали кілька народів, що перебували в повсякденних зв'язках і впливали один на одного як на культурному, так і мовному рівнях, – двомовність на Закарпатті стала поширеним явищем. Встановлено, що внаслідок Тріанонського мирного договору в новій державі представники угорської національності перетворились на національну меншину.

Звернено увагу на те, що відповідно до ситуацій національних меншин угорці для ведення щоденної комунікації, окрім рідної, використовують й інші мови. Встановлено, що вони вживають українську або ж російську мови, елементи яких своєрідно впливають на рідну – угорську мову. Досліджено, що українські та російські запозичення вплелися в звукову систему угорської мови, а окремі слова українського або ж російського походження увійшли в сферу комунікації угорською мовою так щільно, що вони вже непомітні для учасників мовлення. Виявлено, що російські та українські запозичення наявні в усіх сферах функціонування угорської мови на Закарпатті, у цілому кількість цих запозичень, незалежно від сфер їх вживання, налічується в кілька сотень.

Наголошено на тому, що вивчення слов'янського впливу на угорську мову активно розпочалося ще в 1800-х роках, натомість дослідження регіональних діалектів, зокрема й закарпатських угорських говірок, дещо припізнилося в часі. До того ж констатовано, що після підписання Тріанонського мирного договору регіональні мовні території (окраїнні діалекти), які раніше майже не вивчалися, опинилися по інший бік державного кордону, що ще більше ускладнило появу досліджень у цьому напрямку. Тож зазначено, що завдання вивчати закарпатські угорські говірки через труднощі із закордонними дослідженнями для лінгвістів Угорщини лягло на плечі місцевих науковців.

Через дослідження говірок угорської мови Берегівського р-ну Закарпатської обл. та їх сфер вживання представлено тематичні групи лексичних елементів російської та української мов, які укорінилися в говірках внаслідок двомовності.

Після ознайомлення з демографічною ситуацією та територіальними особливостями Закарпаття представлено методи дослідження, які використано при зборі словесного матеріалу, а також подано словникову базу, що містить 581 запозичене слово, віднесене до різних тематичних груп.

Констатовано, що для закарпатських угорських говорів питомі ті сфери використання російських та українських запозичень, де спостерігається домінування державної мови. Однак акцентовано, що вживання лексичних запозичень присутні і в щоденному мовленні угорців Закарпаття.

Ключові слова: Закарпаття, Берегівський район, угорська мова, міжмовні контакти, лексичні запозичення, східнослов'янські елементи.

Мовна ситуація угорської меншини Закарпаття. На Закарпатті впродовж багатьох віків перебувають у тісних зв'язках різні говірки одного діалекту, діалекти однієї мови й різні мови (українська, угорська, російська, румунська, словацька, німецька та ін.), тобто територія області – своєрідна лабораторія для вивчення інтерференції, бо в регіоні існують усі типи і види мовних контактів та білінгвізму¹. Основні типи двомовності – угорсько-російський, угорсько-український, українсько-угорський.

Проте запозичення слів не може автоматично примикати до мови реципієнта – воно нерозривно пов'язане з її активним впливом на те, що він запозичує із зовнішнього джерела, тобто з перетворенням, переробкою запозиченого слова, насамперед у фонетичному відношенні, та додання йому його граматичного оформлення за законами граматики². Найбільшому впливу мова піддається при контактуванні із близькоспорідненою. Коли ж мови характеризуються глибокими структурними та генеалогічними відмінностями, то можливість впливати одна на одну значно менша³. Українська й угорська не є близькоспорідненими, але впродовж століть українські лексеми постійно потрапляли в мовлення закарпатських угорців, і навпаки – угорська впливала на закарпатські українські говори⁴. Контакткування останніх відбувається в лексиці, що стосується найрізноманітніших форм суспільного життя народів, їхньої матеріальної та духовної культури⁵.

Упродовж тисячоліття регіон належав до Угорського королівства, угорська мова функціювала як державна⁶. У ХХ ст. мовна ситуація на Закарпатті змінилася⁷. Після Першої світової війни в результаті підписання Тріанонського мирного договору угорська тут втратила свої функції і набула статусу мови національної

¹ Ладченко М. М. Особливості просодії українського речення у реалізації закарпатських українців. *Українська мова на Закарпатті у минулому і сьогодні: матеріали науково-практичної конференції* (Ужгород, 5–6 травня 1992 р.). Ужгород, 1992. С. 207.

² Лизанец П. М. Українсько-венгерские межязыковые (междиалектные) связи. *Hungarian Studies / Journal of the International Association of Hungarian Studies* 3/1–2. Budapest: Akadémiai Kiadó, 1987. С. 1–16.

³ Барань Є., Черничко С. Дослідження українсько-угорських міжмовних контактів у Закарпатському угорському інституті ім. Ференца Ракоці ІІ. *Acta Beregsasiensis. A II. Rákóczi Ferenc Kárpátaljai Magyar Főiskola tudományos évkönyve*. 2009. VIII. évfolyam. 1. kötet. С. 95.

⁴ Барань Є. Лексичні гунгаризми у творах українських письменників Закарпаття. *Українська мова*. 2009. № 2. С. 56–69.

⁵ Путрашик В. Іншомовні запозичення в лексиці гірського рельєфу українських говорів Карпат. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія: Філологія*. Ужгород, 2008. Вип. 18. С. 81.

⁶ Про це див.: Csernicskó I. *Államok, nyelvek, államnyelvek. Nyelvpolitika a mai Kárpátalja területén (1867–2010)*. Budapest: Gondolat kiadó, 2013. 576 p.

⁷ Zoltán A. Szavak, szólások, szövegek. *Nyelvészeti és filológiai tanulmányok*. Budapest, 2005. 274 p.

меншини⁸. У 1944–1950 рр. здійснено радянізацію Закарпаття. У Радянському Союзі теоретично всі національності й мови були рівними, проте російська як міжнародного спілкування посідала панівне становище і на те були вагомими політичні, економічні та ідеологічні причини⁹. У всіх школах запровадили її викладання. Так, питання про розвиток термінології літературних мов безпосередньо стосується питань про роль російської у розвитку інших мов народів країни, про місце російських лексичних запозичень у їхньому словниковому складі. Так, у мовах національних меншин запозичені з російської і її посередництвом тисячі слів та термінів із найрізноманітніших сфер суспільного життя¹⁰.

Відповідно до ситуацій національних меншин, угорці для ведення щоденного спілкування, окрім рідної, використовують й інші мови. Найчастіше – українську або ж російську¹¹, елементи яких своєрідно вплинули на рідну угорську, вплелися в її звукову систему, а окремі слова українського або ж російського походження увійшли до сфери спілкування угорською так щільно, що вже непомітні для учасників мовлення. Ці слова інколи навіть витісняють угорську лексику з рідної (угорської) мови¹². Крім цього, українська – обов'язковий предмет вивчення в усіх навчальних закладах країни. Її студіюють не тільки у школах з українською мовою навчання, а й у тих, де вишкіл здійснюється іншими¹³.

Методи дослідження. Збір східнослов'янських лексичних елементів – кількарівневий процес, який, окрім опрацювання звукових матеріалів, розповсюдився на використання запозичених мовних елементів у друкованих та електронних засобах масової інформації (ЗМІ), белетристичних творах, Інтернет-джерелах, а також на спостерегання за членами комунікаційних актів. Достовірність даних про вживання і знання зафіксованих слів-запозичень перевірено під час проведеного анкетування, дані якого оброблені у формі карт.

Аналіз живорозмовної мови. Збір укорінених у говірках угорської мови Берегівщини слов'янських лексичних елементів відбувався через опрацювання 150 діалогів (приблизно 86-годинного звукозапису), зафіксованих у 35 угорських населених пунктах Берегівського р-ну Закарпатської обл.

Аналіз мови ЗМІ. Для проведення дослідження довелося застосувати часово-просторову диференціацію. Звернено увагу на угорськомовну друкарську продукцію 2000-х років. Однак із погляду наукової праці дослідити таку кількість видань було б надскладним завданням. У зв'язку з цим досліджувану сферу довелося звужити. У ході аналізу увагу акцентовано на виданнях єдиного району Закарпаття з більшістю угорського населення – Берегівського. Тутешні угорськомовні мешканці,

⁸ Lanstyák I., Szabó Mihály G. *Magyar nyelvhasználat – iskola Kétnyelvűség*. Pozsony: Kalligram, 1997. С. 6.

⁹ Мельник С., Черничко С. *Етнічне та мовне розмаїття України*. Аналітичний огляд ситуації. ПоліПрінт, Ужгород 2010. 164 с.

¹⁰ Исаев М. И. Этнолингвистические проблемы в СССР и на постсоветском пространстве. *Вопросы языкознания*. 2002. № 6. Ноябрь–декабрь. С. 114.

¹¹ *Híába repülsz te akárhová...* Segédkönyv a kárpátaljai magyar nyelvjárások tanulmányozásához / szerk.: I. Csernicskó, A. Márku. Ungvár: PoliPrint, 2007. p. 14.

¹² Детальніше див.: *Nyelvek, emberek, helyzetek*. A magyar, ukrán és orosz nyelv használata a kárpátaljai magyar közösségben / ed. I. Csernicskó. Ungvár: PoliPrint Kft, 2010. 136 p.

¹³ Анафієва Е. Проблеми двомовності і багатомовності в умовах нової мовної ситуації. *Наукові записки, серія: філологічні науки*: зб. наук. праць. Кіровоград, 2010. Вип. 89 (2). С. 135.

читають усього п'ять газет, не беручи до уваги релігійних видань: «*Kárpáti Igaz Szó*», поширену по всій країні; «*Kárpátalja*» та «*KárpátInfo*» – по області; районну «*Beregi Hírlap*»; міську «*Beregszász*», поширену по району. За поданим списком видань можна стверджувати, що дослідження представляє правдиву картину всього Закарпаття, незважаючи на проведений відбір.

Аналіз художньої літератури. Під час дослідження метою було провести спостереження над явищами інтерференції у творах сучасної угорської літератури Закарпаття: на основі праць угорських письменників Закарпаття (Кароль Болло Д. (Balla D. Károly); Ласло Болло (Balla László); Густав Барта (Bartha Gusztáv); Золтан Дьєрке (Györke Zoltán); Вільмош Ковач (Kovács Vilmos); Сільвія Курмої-Раті (Kurmai-Ráti Szilvia); Золтан Міхай Нодь (Nagy Zoltán Mihály); Марія Пенцковфер (Пуньков) (Pencskóferné Panyakó Mária); Ласло Варі Фабіан (Vári Fábíán László); Каталін Венраух (Weinrauch Katalin)) зроблено спробу представити основні риси впливу слов'янських мовних елементів на закарпатські говори угорської мови. До аналізованих літературних творів явно не вписується роман Вільмоша Ковача (Kovács Vilmos) «*Holnap is élünk*» («Завтра житимемо також»), який побачив світ 1965 р. Водночас, якщо взяти до уваги той факт, що незабаром після появи радянська влада заборонила його, а також те, що він зрештою став відомим загалу лише у 90-х роках минулого століття, на нього неодмінно потрібно звернути увагу. Надалі планую коротко представити деякі твори та їхніх авторів. Окрім цього, до списку досліджених потрапив і документальний роман Міклоша Зеля (Zelei Miklós) «*A kettézárt falu*» («Село навпіл»), у якому мовиться про історичну долю угорців Закарпаття, зокрема події ХХ ст. на прикладі с. Малі та Великі Селменці й сусідніх населених пунктів крізь призму спогадів місцевих жителів або тих, хто колись тут проживав, а також архівних матеріалів.

Аналіз інтернет-комунікації. Інтернет і можливості, які він надає, відіграють значну роль у житті людини. У зв'язку з цим уважав за потрібне провести аналіз комунікативних процесів, що реалізуються у всесвітній павутині.

Односторонній аналіз соціальної мережі «Фейсбук» показав, що слова-запозичення трапляються частіше в різних, здебільша створених із комерційною метою, спільнотах на шкалт «Куплю–продам», ніж у постах користувачів та їхніх коментаторів. Як і у випадку зі словами-запозиченнями, у цих спільнотах наявні переважно іменники, що цілком природно, адже людина купити чи продати зазвичай може конкретні речі/предмети.

Спостереження. Окрім названих методів, для збору матеріалів застосовано й спостереження. Почалося все з дорожньо-транспортної пригоди (ДТП), у яку я потрапив наприкінці 2012 р., як наслідок, близько двох тижнів довелося користуватися послугами травматологічного відділення Берегівської районної лікарні. Я не міг не звертати уваги на мовні явища, а точніше на вживання запозичених зі слов'янських мов слів. За 8 днів вдалося скласти список, що містив 64 слова. Дослідження тривають і сьогодні, щоправда не так інтенсивно. З погляду місця збору речень-прикладів, їх можна умовно поділити на чотири групи: 1) зафіксовані в населеному пункті, де проживаю, – с. Запсонь; 2) під час поїздок в електричці за маршрутом «Запсонь–Берегове»; 3) під час автобусних поїздок за маршрутом «Запсонь–Берегове»; 4) у м. Берегові. Варто зазначити, що через неувважність та лінощі вдалося занотувати лише частину речень, у яких містилися слова-запозичення.

Водночас за 5 років збору матеріалу в такий спосіб вдалося зафіксувати близько 150 таких.

Тематична класифікація слов'янізмів. Окремі праці присвячені тематичній класифікації слов'янізмів. Більшість мовознавців вважає, що завдяки такому групуванню чіткіше можна окреслити мовні території, які піддалися впливу слов'янізмів.

У праці «Життєпис угорської мови» Гейза Барці (Gejza Bárczi) вкорінені в період між здобуттям батьківщини угорцями та Битві при Могачі слов'янські запозичення ділять на 17 тематичних груп¹⁴. Іштван Ковтюк у дисертації 247 лексичних елементів відносить до 21 тематичної групи¹⁵. Шандор Рот¹⁶ у праці «Угорсько-український мовний взаємовплив» запозичення, які вкорінилися внаслідок давньоугорсько-давньоруських міжмовних контактів, ділять на 7 тематичних груп. Російськомовні елементи, що вкрапилися у національні мови в часи радянської епохи, М. Ісаєв класифікував у 8 тематичних груп¹⁷. А І. Ковтюк радянськи, що ввійшли до ужанського угорського говору, відніс до 6 груп¹⁸.

Відтак групування іншомовних елементів за тематичною класифікацією ненове. Однак деякі відрізняються один від одного. Це пояснюється тим, що й елементи, введені до каталогу, різняться між собою.

Порівнюючи подані класифікації та створивши нові групи, досліджені слов'янізми виокремлено у 26 тематичних груп:

МАТЕРІАЛИ: *antifriz* 'водні розчини деяких речовин, що не замерзають' < укр., рос. *антифриз*, пор. уг. *fagyálló (folyadék)*; *belizna* 'побутовий відбілювальний засіб на основі гіпохлориту натрію' < рос. *белизна*, пор. уг. *fehérítőszer*; *csuhon* 'сплав заліза з вуглецем' < рос. *чугун*, пор. уг. *öntöttvas*; *diklofosz* 'фосфорорганічна сполука, інсектицид широкого спектра застосування' < укр., рос. *дихлофос*, пор. уг. 1. *diklórfosz*; 2. *légyeméreg, rovarirtó*; *gruntovka* 'перший нижній шар фарби на полотні картини, на предметі, що є основою, на яку наносять інші фарби при малюванні або фарбуванні' < укр., рос. *грунтовка*, пор. уг. *alapozó*; *herbicid* 'хімічна речовина для боротьби з бур'янами' < укр. *гербіцид*, рос. *гербицид*, пор. уг. *gyomirtószer*; *himikália* 'хімічні реактиви й препарати, а також хімічні вироби' < укр. *множ. хімікалії*, рос. *множ. химикалии*, пор. уг. *vegyszerek, kemikáliák*; *koncentrát* 'корм для худоби, що містить у собі багато поживних речовин (зерно, висівки борошна тощо)' < укр., рос. *концентрат*, пор. уг. *koncentrátum; sűrítmény*; *nyerzsavějka* 'неіржавна сталь' < рос. *нержавејка*, пор. уг. *rozsdamentes acél*; *odekolon* 'спирто-водяний розчин запашних ефірних масел, що є парфюмерним, гігієнічним та освіжувальним засобом' < укр., рос. *одеколон*, пор. уг. *kölni (víz)*; *pasztelin* 'в'язка маса для ліплення, виготовлена з глини, воску, жирів та різних барвників' < укр. *пластилін*; рос. *пластилин*, пор. уг. *gyurma*; *szoljárka* 'продукт перегонки нафти, який використовують як паливо для

¹⁴ Bárczi G. *A magyar nyelv életrajza*. Budapest: Gondolat, 1963; 2-ге вид. Budapest, Custos Kiadó, 1996. 462 p.

¹⁵ Ковтюк І. Українские заимствования в ужанском венгерском говоре / под ред. и предисл. А. Золтана. Ниредьхаза, 2007. 340 с.

¹⁶ Rot S. *Magyar-ukrán nyelvi kölcsönhatás. Nyelvünk a Duna-tájon* / szerk. J. Balázs. Budapest: Tankönyvkiadó, 1989. С. 357–364.

¹⁷ Исаев М. И. Этнолингвистические проблемы в СССР... С. 114.

¹⁸ Ковтюк І. Українские заимствования в ужанском венгерском говоре... С. 95–96.

¹⁹ [уг. = угорське стандартне].

дизелів, мастило для легких механізмів і т. ін.' < укр., рос. *розм. солярка*, пор. уг. 1. *gázolaj*; 2. *üzemanyag*; **szpirt** 'горюча, багата на алкоголь рідина, яку одержують перегонкою деяких продуктів, багатих на цукор і крохмаль' < укр., рос. *спирт*, пор. уг. *szesz, alkohol*; **topliva** 'горючі природні або штучні тверді, рідкі або газоподібні речовини, які при спалюванні слугують джерелом теплової енергії' < укр., рос. *топливо*, 1. *füttanyag*; 2. *üzemanyag*; **zeljonka** 'розчин брильянтового зеленого в етиловому спирті (лат. *solutio viridis nitentis spirituosa*) використовується як антисептик' < рос. *зелёнка*, пор. уг. *zöld tinktura, zöldike*.

ДОКУМЕНТИ: akt 1. 'офіційний документ', 2. 'протокол, запис про який-небудь факт' < укр., рос. *акт*, пор. уг. 1. *okirat*, 2. *jegyzőkönyv*; **anketa** 'бланк установленної форми для запису в ньому певних біографічних та інших відомостей' < укр., рос. *анкета*, пор. уг. 1. *kérdőív*; 2. *úrlap*; **atesztát** 'свідоцтво про закінчення навчального закладу' < укр. *атестат*; рос. *аттестат*, пор. уг. (érettségi) *bizonyítvány*; igazolás; **autobiográfia** 'опис свого життя' < укр. *автобіографія*, рос. *автобиография*, пор. уг. *önéletrajz*; **bilet** 'паперова або картонна картка певної форми з відповідним написом, що дає право користуватися чим-небудь, входити куди-небудь, брати участь у чомусь і т. ін.' < укр. *білет*, рос. *билет*, пор. уг. 1. *menetjegy*; 2. *belépő*; **blánki** 'друкована стандартна форма якогось документа, що заповнюється окремо конкретними даними' < укр., рос. *бланк*, пор. уг. *nyomtatvány, úrlap*; **bolnicsnij** 'листок непрацездатності' < рос. *больничный лист*, пор. уг. *a keresőképtelenségre vonatkozó orvosi igazolás*; **diplom** 'документ про вищу або середню спеціальну освіту, а також про присудження якого-небудь звання, надання вченого ступеня і т. ін.' < укр., рос. *диплом*, пор. уг. *diploma, oklevél*; **dodátok** 'те, що додається, служить доповненням до чого-небудь' < укр. *додаток*, пор. уг. *melléklet*; **dohovor** 'взаємне зобов'язання, письмова або усна угода про права та обов'язки між державами, установами, підприємствами та окремими особами' < рос. *договор*, пор. уг. 1. *szereződés*; 2. *egyezmény*; **dokument** 'письмове свідоцтво, що офіційно підтверджує особу' < укр., рос. *документ*, пор. уг. *okmány*; *okirat*; **doverenoszty** 'документ, що дає кому-небудь право діяти від імені особи, яка видала його' < рос. *доверенность*, пор. уг. *meghatalmazás*; **dovidka** 'документ з короткими відомостями про кого-, що-небудь' < укр. *довідка*, пор. уг. 1. *igazolás*; 2. *jelentés, tájékoztatás*; **grafik** 'план роботи з точними показниками норм і часу її виконання' < укр. *графік*, рос. *график*, пор. уг. *menetrend; ütemterv*; **gramota** 'документ, яким нагороджують за успіхи в якій-небудь справі' < укр., рос. *грамота*, пор. уг. *oklevél*; **harakterisztika** 'опис, визначення істотних, характерних особливостей, ознак кого-, чого-небудь' < укр., рос. *характеристика*, пор. уг. 1. *jellemrajz*; 2. *jellemzés, minősítés*; **kalendár** 'спосіб лічення днів у році' < укр., рос. *календар*, пор. уг. *naptár*; **kartocska** 'невеликий чотирикутний аркуш твердого паперу для записування або із записом на ньому різних відомостей (переважно як одиниця картотеки)' < рос. *карточка*, пор. уг. 1. *kis lap, kártyácska*; 2. *személyi lap*; **kvitancia** 'офіційна розписка встановленої форми про прийняття грошей, документів, цінностей і т. ін.' < укр. *квитанція*; рос. *квитанция*, пор. уг. 1. *nyugta*; 2. *elismervény*; **kvitok** 'документ, особове посвідчення про належність до організації, товариства, установи тощо' < укр. *квиток*, пор. уг. *[diák] igazolvány; jegy*; **nákáz** 'офіційний документ, в якому викладається розпорядження, постанова і т. ін. військового начальника, керівника установи, підприємства, організації і т. ін.' < укр., рос. *наказ*, пор. уг. *utasítás; rendelkezés*;

náprávlényie ‘документ про призначення на роботу’ < рос. *направление*, пор. уг. (*kórházi*) *beutaló*; **nárjád** ‘завдання, розпорядження про виконання якої-небудь роботи’ < укр., рос. *наряд*, пор. уг. 1. *munkalap szerint végzendő munka*; 2. *parancs, rendelkezés*; **otpiszka** ‘письмова відповідь, у якій обминається головне, суть справи’ < рос. *отписка*, пор. уг. *formális [semmitmondó] válaszlevél*; **paszport** ‘документ встановленого зразка, що посвідчує особу власника, його громадянство’ < укр., рос. *паспорт*, пор. уг. *személyigazolvány*; **plán** ‘задум, проєкт, що передбачають хід, розвиток чого-небудь; текст, документ із викладом такого задуму, проєкту’ < укр., рос. *план*, пор. уг. *terv, tervezet*; **potyóka** ‘1. листок, на якому записується маршрут і завдання для водіїв транспорту; 2. офіційне посвідчення, що видається особі, яку направляють куди-небудь’ < рос. *путівка*, пор. уг. 1. *menetlevél*; 2. *beutaló [üdülőhelyre]*; **práva** ‘документ, що посвідчує право фізичної особи на керування транспортним засобом’ < *prava* → укр. *права водія*; рос. *права водителя*, пор. уг. *gépjárművezetői jogosítvány*; **propuszk** ‘документ, який засвідчує дозвіл на право входу, в’їзду куди-небудь, проходу, проїзду через щось’ < укр., рос. *пропуск*, пор. уг. *belépési engedély*; **protokol** ‘документ, який засвідчує певний факт, подію і т. ін.’ < укр., рос. *протокол*, пор. уг. *jegyzőkönyv*; **ráport** ‘усне або письмове офіційне повідомлення про що-небудь вищій інстанції, керівництву’ < укр., рос. *рапорт*, пор. уг. *jelentés [tétel]*; **szertifikát** ‘документ, що засвідчує склад, якість продукції, а також сортність, асортимент тощо’ < укр. *сертифікат*, рос. *сертификат*, пор. уг. *bizonyítvány; igazolás, tanúsítvány*; **szprávka** ‘документ з короткими відомостями про кого-, що-небудь’ < рос. *справка*, пор. уг. 1. *igazolás*; 2. *tudakozódás, érdeklődés*; **techpaszport** ‘документ, який містить відомості про основні технічні характеристики транспортного засобу, ідентифікаційні дані основних агрегатів, відомості про власника, постановлення на облік та зняття з обліку’ < укр., рос. *техпаспорт*, пор. уг. *műszaki igazolvány*; **ukáz** ‘постанова, розпорядження найвищого органу влади або глави держави, що має силу закону’ < укр., рос. *указ*, пор. уг. *rendelet; parancs*; **védomoszty** ‘зроблений за встановленою формою список яких-небудь цифрових або інших даних’ < рос. *ведомость*, пор. уг. *különböző adatok (pl. munkanapok, jövedelem) feltüntetésére szolgáló lista*; **vizitka** ‘картка з прізвищем, ім’ям та по батькові, іноді з адресою її власника для вручення під час знайомства або візиту’ < укр. *візитка* → *візитна картка*, рос. *визитка* → *визитная карточка*, пор. уг. *névjegykártya*; **zájává** ‘письмове прохання, оформлене за певним зразком, що подається на ім’я офіційної особи або до установи чи організації’ < укр. *заява*, пор. уг. *kérvény, folyamodvány*; **zsáloba** ‘офіційна заява, скарга на кого-, що-небудь з приводу неправильних або незаконних дій’ < рос. *жалоба*, пор. уг. *panasz*.

ПОСУД ТА ЙОГО ДЕТАЛІ: **bakál** ‘шкляна або кришталева посудина для вина, схожа на чарку, але більша’ < укр., рос. *бокал*, пор. уг. *söröspohár*; **bánki/a** ‘шкляна, металева і т. ін. посудина переважно циліндричної форми’ < укр., рос. *банка*, пор. уг. 1. (*befőttes*)*üveg*, 2. *palack*; **bástya** ‘висока і вузька споруда багатогранної або круглої форми, що будується окремо або становить частину будівлі’ < укр. *башта*, пор. уг. (*víz*)*torony*; **butilka** ‘емність для довготривалого зберігання рідини’ < рос. *бутылка*, пор. уг. *palack; üveg*; **csájnik** ‘посудина з ручкою та носиком, у якій заварюють чай або кип’ятять воду’ < укр., рос. *чайник*, пор. уг. *teáskanna*; **eserpák** ‘невелика посудина (переважно з довгою ручкою) для черпання чого-небудь’ < укр., рос. *черпак*, пор. уг. *merítőedény*; **kanisztra** ‘металевий або

синтетичний (переважно чотирикутний) бак із герметичною кришкою для різних видів рідини' < укр. *канистра*, рос. *канистра*, пор. уг. *tartály*; **korobka** 'невелике вмістище різної форми з картону, пластмаси, фанери тощо, звичайно з кришкою' < укр., рос. *коробка*; пор. уг. *doboz, tojástartó*; **kriska** 'верхня частина предмета, якою затуляють у ньому отвір; покришка, накривка' < укр. *кришка*; рос. *крышка*, пор. уг. *fedő (az ívegedényen)*; **kruzska** 'посуд для зберігання і вживання холодних або гарячих напоїв' < рос. *кружка*, пор. уг. *korsó, bögre*.

МЕДИЦИНА: analiz 'визначення складу і властивостей якої-небудь речовини, дослідження їх' < укр. *аналіз*; рос. *анализ*, пор. уг. *vegyelemzés; vérvizsgálat*; **apteczka** 'набір ліків для надання першої допомоги хворому або для домашнього лікування' < укр., рос. розм. *аптечка*, пор. уг. *elsősegély csomag; (házi, úti) gyógyszerkészlet*; **bint** 'стрічка з марлі або з іншої тканини для перев'язування ран і т. ін.' < укр., рос. *бинт*, пор. уг. 1. *kötés*; 2. *kötszer, fásli*; **gripp** 'гостроінфекційна хвороба, що вражає переважно органи дихання і супроводиться загальним отруєнням організму' < укр. *грип*, рос. *gripp*, пор. уг. *influenza*; **gruppa** 'сукупність осіб, об'єднаних спільною метою, ідеєю, працею і т. ін.' < рос. *группа*, пор. уг. 1. *csoporth*; 2. *[iskolai] napközis csoport*; **invalid** 'людина, що частково або повністю втратила працездатність унаслідок поранення, хвороби, каліцтва чи старості' < укр. *інвалід*, рос. *инвалид*, пор. уг. *rokkant; mozgássérült*; **kápolynica** 'пристрій для дозованого надходження рідини в організм при краплинному внутрішньовенному вливанні' < рос. *капельница*, пор. уг. *csepegtető; infúzió*; **poliklinika** 'лікувальний заклад для обслуговування населення кваліфікованою медичною допомогою' < укр. *поліклініка*, рос. *поликлиника*, пор. уг. *rendelőintézet, ambulancia*; **szanitár(ka)** 'особа молодшого медичного персоналу в лікарні, госпіталі, яка доглядає хворих і поранених, стежить за чистотою приміщення тощо' < укр. *санітар*, рос. *санитар*, пор. уг. *ápoló, betegápoló*; **szesztra** 'особа середнього медичного персоналу в лікувальних закладах' < укр. (*медична*) *сестра*, рос. (*медицинская*) *сестра*, пор. уг. *nővér*; **terapevt** 'лікар, фахівець із внутрішніх хвороб; спеціаліст у галузі терапії' < укр., рос. *терапевт*, пор. уг. *belgyógyász*; **terápia** 'лікування внутрішніх хвороб лікарськими засобами або фізичними методами (без хірургічного втручання)' < укр. *терапія*, рос. *терапия*, пор. уг. *belgyógyászat*; **ukol** 'підшкірне, внутрішньом'язове і т. ін. введення лікувальних речовин; ін'єкція' < укр., рос. *укол*, пор. уг. *injekció*; **uzi** 'дослідження організму людини за допомогою ультразвукових хвиль' < укр. *узі* → *ультразвукова інтроскопія*, рос. *узи* → *ультразвуковая интроскопия*, пор. уг. *ultrahang (vizsgálat)*; **znyimok** 'ображення кого-, чого-небудь, одержане способом фотографування' < укр. *знімок*, пор. уг. *[röntgen] felvétel; fénykép*.

ВЧИНКИ, ВЛАСТИВОСТІ, ЧАСТИНИ ТІЛА: bambula 'чоловік-тютхтій' < укр. *зневажл. бамбула*, пор. уг. *tőkfilkő*; **blátnoj** 'належний злодіям, злодійський' < рос. розм. *блатной*, пор. уг. *tolvaj, gőgös, kötekedő természetű embert*; **dezsural** 'виконувати в порядку черги будь-які службові або громадські обов'язки' < укр. розм. *дежурити*, рос. *дежурить*, пор. уг. *örködik, felvigyáz*; **drasztvujtéz** 'привітати когось зі словами «здравствуйте»' < рос. *здравствуйте*, пор. уг. *jó napot kíván*; **firma** '1. об'єднання однорідних або суміжних підприємств; 2. в угорських говорах і в значенні 'погана жінка' < укр. *фірма*, рос. *фирма*, пор. уг. 1. *céh*; 2. *rosszhírű nőcske*; **geroj** 'видатна своїми здібностями і діяльністю людина, що виявляє відвагу, самовідданість і хоробрість у бою і в труді' < укр., рос. *герой*, пор. уг. *hős*;

hősködő (*nagyképű*); **hápol** 'швидко, поривчасто брати, схоплювати, підхоплювати кого-, що-небудь' < укр. *xanamu*, рос. *xanamb*, пор. уг. *elkaporint, elhappol*; **hárkál** 'випльовувати мокротиння (іноді з кров'ю) при кашлі, прочищаючи горло; плювати мокротинням' < укр. *xarkamu*, рос. *xarkamb*, пор. уг. *krárog; köpdös*; **kiborg** 'захисники терміналів Донецького аеропорту 2014 року' < укр. множ. *кіборги*, рос. множ. *киборги*, пор. уг. *a donyеcki repülőtér védelmét ellátó ukrán katonák*; **kulák** 'заможний селянин, який використовував наймитів як найману робочу силу' < укр., рос. *кулак*, пор. уг. 1. *a Szovjetunióban gazdasági korlátozásokkal sújtott gazda*; 2. *zsirosparaszt*; **lapatylol** 'говорити поспішно, неясно' < укр. *лопотами*, пор. уг. 1. *sokat beszél*; 2. *hadar*; **mesál** 'бути на перешкоді кому-, чому-небудь, ставати перешкодою в чому-небудь; перешкоджати' < рос. *мешать*, пор. уг. 1. *zavar, háborgat*; 2. *összekever, vegyít*; **pászol** 'бути зручним, прийнятним для кого-, чого-небудь; чимось подобатись, годитись, відповідати кому-, чому-небудь' < укр. *пасувати*, рос. *пасовать*, пор. уг. *megfelel*; **plombál** 'накладення пломб' < укр. *пломбувати*, рос. *пломбировать*, пор. уг. *ólmzárat rak rá*; **púp** 'круглий рубець посередині живота, який залишається на місці відпадіння пуповини' < укр. *пупок*, рос. *пуп*, пор. уг. *köldök*; **smirol** 'крадучись, проскочити крізь щось, повз кого-, що-небудь кудись' < укр. *шмигнути*, рос. *шмыгать*, пор. уг. *meglök, megdob*; **turiszt** 'той, хто подорожує' < укр., рос. *турист*, пор. уг. *turista, természetjáró*; **voléjbálozik** 'спортивна гра, що полягає в перекиданні руками м'яча через сітку від однієї команди до другої' < від укр., рос. *волейбол*, пор. уг. *röplabdázni*; **zákázál** 'доручати кому-небудь виготовити, виконати, підготувати або доставити що-небудь у певний, наперед визначений строк' < рос. *заказать*, пор. уг. *megrendel*; **zehernyáskodik** 'стати гордовитим, чванливим; зазнатися' < укр. *загордунися*, пор. уг. 1. *büszkévé válik*; 2. *kényeskedik*; 3. *kötekedik*.

ЗНАРЯДДЯ ПРАЦІ: **brezent** 'груба лляна водонепроникна тканина' < укр., рос. *брезент*, пор. уг. 1. *vízhatlan ponyva*; 2. *sátorlap*; **burzsujka** 'металева піч для обігріву приміщень та приготування їжі, популярна в першій половині ХХ століття' < укр., рос. *буржуйка*, пор. уг. *vaskályha*; **drobilka** 'обладнання для дроблення, тобто механічного впливу на тверді матеріали з метою їхнього руйнування' < рос. *дробилка*, пор. уг. 1. *zúzógép*; 2. *kötőő*; **gázplita** 'обладнання для приготування їжі, що працює на природному газі' < укр. *газова плита*, рос. *газовая плита*, пор. уг. *gáztűzhely*; **hamut** 'деталь у вигляді зігнутого в скобу стержня або кільця для кріплення чого-небудь' < укр., рос. *хамут*, пор. уг. *(cső)bilincs, pánt*; **holovká** 'закруглене потовщення кінцевої частини чого-небудь' < укр., рос. *головка*, пор. уг. 1. *fejecske*; 2. *valaminek a feje, felső része*; **insztrument** 'технологічне оснащення (знаряддя або пристрій), який у процесі праці безпосередньо стикається з предметом праці з метою зміни чи контролю його форми, стану, властивостей тощо' < укр. *інструмент*; рос. *инструмент*, пор. уг. *műszer*; **katuska** 'прилад, що складається з порожнистої циліндричної основи з намотаним на неї дротом' < рос. *катушка*, пор. уг. 1. *tekeres*; 2. *orsó* "horgászbeton"; **kolonka** 'котел для нагрівання води у ванній' < укр., рос. *колонка*, пор. уг. *vízmelegítő bojler*; **kolpák** 'накриття круглої, конусоподібної та ін. форми над чимось' < рос. *колпак*, пор. уг. *sapka, kupak*; **mantyirovka** 'товстий металевий стрижень, ручний інструмент, який слугує як для розбивання твердих матеріалів, пересування важких предметів тощо' < рос. *монтажировка*, пор. уг. *csavarkulcs; fészítővas*; **misálka** 'знаряддя, пристрій для розмішування чого-небудь' < укр. *розм. мішалка*, пор. уг. *[malter]keverő*; **noszilka** 'пристрій для перенесення вантажів, людей і т. ін.' < укр., рос. *носилки*,

пор. уг. 1. *hordágy*; 2. *különböző dolgok kézi szállítására szolgáló eszköz*; **pálec** 'одна з п'яти рухомих кінцевих частин кисті руки або ступні ноги у людини' < укр. *палець*, рос. *палец*, пор. уг. 1. *ujj*; 2. *csapszeg*; **plita** 'великий плоский з гладкою поверхнею шматок каменю, металу і т. ін.' < укр., рос. *плита*, пор. уг. *tábla, lap; lemez*; **rucski** 'частина предмета, за яку його держать або беруть рукою' < укр., рос. *ручка, множ. ручки*, пор. уг. *kar, fogó, markolat*; **scsitok** 'прикриття, що захищає частину тіла' < рос. *щиток*, пор. уг. *hegesztő-védőszemüveg*; **sifer** 'будівельний плитковий матеріал' < укр., рос. *шифер*, пор. уг. *pala*; **szisztéma** 'пристрій для дозованого надходження рідини в організм при краплинному внутрішньовенному вливанні' < укр., рос. *система*, пор. уг. *csepegető rendszer; infúzió*; **szítka/szetka** 'предмет різного призначення з перехресних ниток, мотузок, дроту та ін.' < укр. *сітка*, рос. *сетка*, пор. уг. 1. *háló*; 2. *hálóból készült tasak*; **szelázs** 'ряд полиць, розташованих одна над одною і призначених для розкладання чого-небудь' < укр. *стелаж*, рос. *стеллаж*, пор. уг. *állvány, polc*; **troosz** 'канат із сталевого дроту' < укр., рос. *трос*, пор. уг. *sodort drótkötél*; **tumbocska** 'невелика, невисока шафка, яку звичайно ставлять біля ліжка' < рос. *тумбочка*, пор. уг. *éjjeliszekrény*; **zabór** 'спорада, яка служить для огорожування, захисту, обрамлення певної території' < рос. *забор*, пор. уг. *kerítés*; **zápász** 'певна кількість продуктів, матеріалів і т. ін., заготовлених заздалегідь для використання у разі потреби' < укр., рос. *zamac*, пор. уг. *pótkatarrész, készlet*.

ХАРЧІ, НАПОЇ: **borscs** 'рідка страва, що вариться з посічених буряків, капусти з додатком картоплі та різних приправ' < укр., рос. *борщ*, пор. уг. *borscsleves*; *ukrán céklaleves*; **brindza** 'сир з овечого молока' < укр. *бринза*, рос. *брынза*, пор. уг. *juhtúró, brindza*; **buhánka** 'пшенична або гречана хлібина; взагалі одна хлібина' < укр., рос. *буханка*, пор. уг. *felete (formában süített) kenyér*; **bulo/icska** 'хліб з білого пшеничного борошна' < укр. *булка*, рос. *булочка*, пор. уг. *zsemle*; **csája** 'південна вічнозелена рослина (дерево або кущ), із висушеного і спеціально обробленого листя якої готують ароматний напій' < укр., рос. *чай*, пор. уг. *tea*; **cséburek** 'пиріжок з тонко розкачаного прісного тіста, начинений бараниною' < укр., рос. *чебурек*, пор. уг. *(birka)húsos rétes; húsos fánk*; **grecska** 'однорічна трав'яниста медоносна рослина, із зерен якої виготовляють високопоживну крупу та борошно' < укр., рос. *гречка*, пор. уг. *tatárka, hajdinakása (Fagopyrum Gaerth)*; **haluska** 'різаний або рваний шматочок прісного тіста, зварений на воді або на молоці' < укр., рос. *мн. галушки*, пор. уг. *galuska; gombóc, knédli*; **halva** 'кондитерський виріб у вигляді густої маси, виготовленої з протертого насіння або потовчених горіхів з карамеллю' < укр., рос. *халва*, пор. уг. *törökméz; halva (keleti édesség)*; **irisz** 'гатунок цукерок у вигляді кубиків шоколадного кольору' < укр. *ірис*, рос. *ирис*, пор. уг. *karamellszerű, kocka alakú cukorka*; **kiszél** 'драглиста страва або напій з ягідного або фруктового сиропу, молока тощо з домішкою крохмалю' < рос. *кисель*, пор. уг. *gyümölcskocsonyából készült ital*; **kvász** 'кислуватий напій, який готують із житнього хліба або житнього борошна з солодом' < укр., рос. *квас*, пор. уг. *savanykás erjesztett üdítőital*; **marmaládé** 'кондитерський виріб із фруктово-ягідного пюре, звареного з цукром' < укр., рос. *мармелад*, пор. уг. *gyümölcszelé, gyümölcsaját*; **mjátnája** 'смоктальні цукерки зі смаком м'яти' < рос. *мятная*, пор. уг. *(mentás) cukorka*; **pálocski** 'харчовий продукт, який представляє собою сформовану і висушену піну, виготовлену на основі спеціально підготовленої кукурудзяної крупи' < рос. *палочки*, пор. уг. *pufi, kukorica rudacskák*; **pelmenyi** 'різновид вареників, які ліплять у формі вушок

і начиняють фаршем із сирого м'яса' < укр. *пельмені*, рос. *пельмени*, пор. уг. *húsos derelye*; *hússal töltött barátfüle*; **pirog** 'печений виріб із тіста з начинкою' < рос. *пирог*, пор. уг. *töltött lepény*; **piroski** 'страва з тіста з начинкою, яка випікається або смажиться' < рос. *пирожки*, пор. уг. *fánk, bukta*; **poncsik** 'круглий, звичайно солодкий пиріжок, смажений в олії, маслі і т. ін.' < рос. *пончик*, пор. уг. *fánk*; **sampán** 'ігристе виноградне вино' < укр. *шампанське [вино]*, рос. *шампанское [вино]*, пор. уг. *pezsgő*; **számohonká** 'алкогольний напій, який виготовляють кустарним способом із буяків, картоплі, цукру тощо' < укр., рос. *розм. самогонка*, пор. уг. *kisüsti v házi pálinka*; **szok** 'рідина, що міститься в клітинах, тканинах і порожнинах рослинних та тваринних організмів' < рос. *сок*, пор. уг. 1. *gyümölcsből készült üdítőital*; 2. *lé, nedv*; **szoszsíki** 'білковий продукт харчування продовгуватої циліндричної форми, який готується з м'яса або його заміників' < укр., рос. *сосиски*, пор. уг. 1. *virslí*; 2. *hosszú, vékony kifőzve fogyasztott hústermék, húspép*; **sztoqramm** 'термін, яких означає норму видачі алкоголю (горілки)' < укр. *сто грам*, рос. *сто грам*, пор. уг. *egy deciliter [vodka]*; **száz gramm**; **tusonka** 'консервоване тушковане м'ясо' < укр. *розм. тушонка*, рос. *тушёнка*, пор. уг. *[párolt] konzervhús; pörkölt*; **váfli** 'сухе печиво з клітчастим або фігурним відбитком на поверхні' < укр., рос. *вафля*, пор. уг. *ostya[szelet]*; **zakusza** 'легкі страви, звичайно холодні, що їх їдять перед обідом для збудження апетиту' < укр., рос. *закуска*, пор. уг. *előétel*.

ПОНЯТТЯ: avári(j)a 'значне пошкодження механізму, машини і т. ін. під час дії, руху' < укр. *аварія*, рос. *авария*, пор. уг. 1. *baleset*; 2. *gépkocsibaleset*; **balansz** 'порівняльний підсумок прибутків і видатків при завершенні розрахунків, а також відомість, в якій зафіксовано цей підсумок' < укр., рос. *баланс*, пор. уг. 1. *mérleg, kimutatás*; 2. *egyensúly*; **bida** 'нещаслива пригода, подія, що завдає кому-небудь страждання; нещастя, лихо' < укр. *біда*, пор. уг. 1. *baj, nyomorúság*; 2. *kár, csapás*; **blát** 'знайомство, зв'язки і т. ін., що використовуються в особистих інтересах' < укр., рос. *розм. блат*, пор. уг. *protekcio*; **ekonómia** 'бережливність, ощадливість при витрачанні чого-небудь' < укр. *економія*, рос. *экономия*, пор. уг. *gazdaságtan; megtakarítás*; **ekonómika** 'сукупність суспільно-виробничих відносин' < укр. *економіка*; рос. *экономика*, пор. уг. *gazdasági helyzet*; **holodomor** 'штучно створений масовий голод з метою винищення населення внаслідок голодної смерті' < укр., рос. *голодомор*, пор. уг. *éhínség*; **krah** 'цілковитий провал чогось; невдача, катастрофа' < укр., рос. *крах*, пор. уг. *csőd, bukás, összeomlás*; **rozrjád** 'група осіб, ряд предметів або рід явищ, об'єднаних однією чи кількома спільними ознаками' < укр. *розряд*, рос. *разряд*, пор. уг. *kategória, osztály*; **szokrascsényie** 'звільнення з роботи, займаної посади' < рос. *сокращение*, пор. уг. 1. *létszámleépítés*; 2. *csökkentés*; 3. *rövidítés, egyszerűsítés*; **szubszidió** 'грошова допомога, що надається державою за рахунок коштів бюджету, а також спеціальних фондів юридичним особам, місцевим державним органам, іншим державам' < укр. *субсидія*, рос. *субсидия*, пор. уг. *segély, támogatás*; **szutki** 'проміжок часу, протягом якого Земля робить один оберт навколо своєї осі; день і ніч' < рос. *сутки*, пор. уг. *teljes (24 órás) munkanap*.

ПРОФЕСІЇ, ПОСАДИ: advokát 'юрист, що захищає обвинуваченого або веде якусь справу в суді, а також дає поради з правових питань' < укр., рос. *адвокат*, пор. уг. *ügyvéd*; **agronóm** 'фахівець з агрономії' < укр., рос. *агроном*, пор. уг. *agronómus*; **brigadér(os)** 'керівник виробничої бригади' < укр., рос. *бригадир*, пор. уг. *munkavezető*; **buhálter** 'фахівець з бухгалтерії, той, хто здійснює грошовий і

матеріальний облік' < укр., рос. *бухгалтер*, пор. уг. *könyvelő*; **csinovnyik** 'державний службовець певного рангу в дореволюційній Росії і за кордоном' < укр., рос. *чиновник*, пор. уг. *hivatalnok, tisztségviselő*; **deputát** 'обрана або виділена особа, уповноважена для виконання якого-небудь доручення' < укр., рос. *депутат*, пор. уг. *küldött, képviselő*; **ekonomista** 'учений, фахівець з економіки, економічних наук' < укр. *економіст*, рос. *экономист*, пор. уг. *közgazdász*; **felcser** 'особа з середньою медичною освітою; помічник лікаря в лікувальних закладах' < укр., рос. *фельдшер*, пор. уг. *orvossegéd; felcser; furaszér* 'той, хто видав заготовілею, зберіганням, видачею, підвезенням до ферми фуражу в колгоспі, радгоспі та ін.' < укр., рос. *фуражир*, пор. уг. *takarmánykezelő*; **gáterista** 'людина, що працює на пилорами' < укр. *працівник гатра*, рос. *работник гатра*, пор. уг. *fűrésztelepi munkás*; **generáldirektor** 'директор, вища адміністративна посада, широко використовується в багатьох державах і країнах світу' < укр. *генеральний директор*, рос. *генеральный директор*, пор. уг. *főigazgató*; **gruscik** 'робітник, що виконує вантажно-розвантажувальні роботи' < рос. *грузчик*, пор. уг. *rakodómunkás*; **gubernátor** 'вища службова особа' < укр., рос. *губернатор*, пор. уг. *kormányzó; helytartó*; **inszpektor** 'посадова особа в державних установах, на підприємствах, у громадських організаціях, що здійснює нагляд і контроль за правильністю їх дій, виконанням законів, інструкцій, постанов, ухвал і т. ін.' < укр. *інспектор*, рос. *инспектор*, пор. уг. *ellenőr, felügyelő*; **insztruktor** 'працівник якої-небудь установи, що контролює діяльність підлеглих йому органів і осіб, інструктує, як правильно організувати працю' < укр. *інструктор*, рос. *инструктор*, пор. уг. 1. *útmutató*; 2. *kiképző, idomár*; **kádró** 'здійснює принцип підбору і розстановки кадрів за діловими якостями, контроль за правильним використанням їх на роботі' < від рос. *отдел кадров* укр., рос. *розм. кадровик*, пор. уг. *a személyzeti osztály vezetője*; **kasszír** 'той, хто завідує касою, приймає та видає гроші, продає квитки тощо' < укр. *касир*, рос. *кассир*, пор. уг. *pénztáros*; **Kede** 'військове звання вищого командного складу збройних сил' < рос. *командир дивизии* → *КД (кеде)*, пор. уг. *hadosztályparancsnok*; **kehebista** 'співробітник КГБ' < рос. *кагэбист*, пор. уг. *KGB ügynök*; **kocsegár** 'робітник, що обслуговує печі парових казанів' < рос. *кочегар*, пор. уг. *fűtő (személy)*; **kompozitor** 'автор музичних творів' < укр., рос. *композитор*, пор. уг. *zeneszerző*; **konduktor** 'працівник залізничного транспорту, який супроводить поїзд і стежить за безпекою його руху, за збереженням вантажу тощо' < укр., рос. *кондуктор*, пор. уг. *kalauz*; **májszter** 'фахівець з якого-небудь ремесла' < укр. *майстер*, пор. уг. *mester*; **mechanik** 'той, хто стежить за роботою машин і механізмів, лагодить їх' < укр. *механік*, рос. *механик*, пор. уг. *szereelő*; **nacsalnnyik** 'особа, що очолює що-небудь, керує кимось, завідує чим-небудь' < укр., рос. *начальник*, пор. уг. *főnök; parancsnok*; **notáriusz** 'службова особа, яка очолює нотаріальну контору, керує її роботою та здійснює нотаріальні дії' < укр. *нотаріус*; рос. *нотариус*, пор. уг. *jegyző, közjegyző*; **organizátor** 'той, хто організовує, засновує, налагоджує або впорядковує що-небудь' < укр. *організатор*; рос. *организатор*, пор. уг. *szervező*; **perevodcsik** 'той, хто займається перекладами з однієї мови на іншу' < рос. *переводчик*, пор. уг. *tolmács, fordító*; **pionír** 'член добровільної масової дитячої комуністичної організації, що об'єднує радянських школярів віком від 9 до 14 років' < укр. *піонер*, рос. *пионер*, пор. уг. 1. *úttörő "fiú"*; 2. *pionír*; 3. *maga az úttörőszervezet*; **pógruscik** 'пристрій для вантаження чого-небудь' < рос. *но-грузчик*, пор. уг. *pakoló, rakodógép*; **programista** 'фахівець з програмування' < укр.

програміст, рос. *программист*, пор. уг. *programozó*; **prokuror** ‘службова особа, що здійснює нагляд за точним виконанням законів та підтримує державне обвинувачення в суді’ < укр., рос. *прокурор*, пор. уг. *ügyész*; **provodn(y)ik** ‘працівник залізничного транспорту, який супроводить пасажирський вагон, стежить за безпекою його руху, порядком у ньому й обслуговує пасажирів’ < рос. *проводник*, пор. уг. *kalauz*; **reketőr** ‘той, хто займається здирництвом, погрожуючи насильством, здійснює рекет’ < укр. *рекетир*, рос. *рэкетир*, пор. уг. *(védelmi pénzek szedésével foglalkozó) gengszter*; **spion** ‘той, хто займається шпигунством’ < укр. *шпiон*, рос. *шпион*, пор. уг. *kém*; **szekretár** ‘службовець, який відповідає за діловодство установи, організації тощо’ < укр. *секретар*, рос. *секретарь*, пор. уг. *titkár*; **szosztávitelyj** ‘фахівець зі складання, формування поїздів’ < рос. *составитель*, пор. уг. *váltókezelő*; **szpiscsik** ‘той, хто списує що-небудь’ < рос. *списчик*, пор. уг. *kocsi-felíró*; **sztaroszta** ‘виборна або призначена особа для ведення справ якого-небудь громадського колективу, товариства і т. ін.’ < укр., рос. *староста*, пор. уг. 1. *régi [falusi] bíró*; 2. *vezető, felelős*; 3. *iskolai felügyelő*; **sztorozs** ‘особа, яка охороняє кого-, що-небудь’ < укр., рос. *сторож*, пор. уг. *őr, éjjeliőr*; **tankista** ‘той, хто служить у танкових військах’ < укр. *танкіст*, рос. *танкист*, пор. уг. *harckocsizó katona*; **technik** ‘фахівець із певної галузі техніки, що має середню технічну освіту’ < укр. *технік*, рос. *техник*, пор. уг. *technikus*; **trubás** ‘музикант, який грає на трубі’ < рос. *трубач*, пор. уг. *trombitás, kürtös*; **tyituskó** ‘молоді люди спортивного вигляду (зокрема і перевдягнені у цивільний одяг співробітники владних силових структур), яких за грошову винагороду використовують для протизаконних методів перешкодження конституційним проявам громадського опору’ < укр. *тітушки*, пор. уг. *a kijevei tüntetések fizetett provokátorai*; **ucsaszkovij** ‘міліціонер, в обов’язки якого входить спостерігати за порядком в підвідомчій йому ділянці, або лікар, який надає загальну медичну допомогу населенню в призначеній йому ділянці’ < рос. *участковый*, пор. уг. *körzeti [orvos vagy rendőr]*; **ucsotcsik** ‘особа, яка веде облік чого-небудь’ < рос. *розм. учётчик*, пор. уг. 1. *számfejtő*; 2. *nyilvántartó*; **veszovcsik** ‘той, хто має справу з вагами, хто займається зважуванням (зазвичай великих вантажів)’ < рос. *весовицик*, пор. уг. *árupénztáros*; **zámpolit** ‘заступник командира з політичної роботи’ < рос. *замполит* → *заместитель командира по политической части*, пор. уг. *szovjet katonai tisztség: a politikai alakulat helyettes vezetője*; **zavhoz** ‘особа, яка керує роботою з господарського обслуговування підприємства, установи, організації або їхніх підрозділів’ < рос. *завхоз* → *заведующий хозяйством*, пор. уг. *gazdasági vezető*; **závucs** ‘заступник директора середнього та середньо-спеціального навчального закладу, відповідає за організацію навчальної та методичної діяльності педагогів у навчальному закладі’ < рос. *завуч* → *заведующий учебной частью*, пор. уг. *oktatási igazgatóhelyettes*; **zootechnikus** ‘фахівець у сфері тваринництва, тобто професіонал, який займається годівлею, утриманням і розведенням сільськогосподарських тварин’ < укр. *зоотехнік*, рос. *зоотехник*, пор. уг. 1. *állattenyésztési szakember*; 2. *zootechnikus*; **zsulik** ‘злочин, який займається дрібними крадіжками’ < укр., рос. *жулик*, пор. уг. *tolvaj, csibész*; **zsurnalista** ‘професіональний літературний працівник газет, журналів, радіо та інших органів інформації і пропаганди’ < укр. *журналіст*, рос. *журналист*, пор. уг. *újságíró*.

ГЕОГРАФІЧНІ НАЗВИ ТА НАЗВИ ОКРАЇН: **Donbász** ‘історичний регіон України, що займає більшу частину Донецької області та південь Луганської області’

< укр. *Донбас* → *Донецький вугільний басейн*, рос. *Донбасс* → *Донецкий угольний бассейн*, пор. уг. *Donyes-medence; donyecki szénmedence; perevál* 'найнижче і найдоступніше для переходу місце в гірському хребті чи масиві' < укр., рос. *перевал*, пор. уг. 1. (*hegy*) *szoros*; 2. *hágó; pogranzóna* 'ділянка місцевості у вигляді смуги землі вздовж кордону держави і території, де обмежені вільне пересування людей і їхня господарська діяльність' < рос. *погранзона* → *пограничная зона*, пор. уг. *határmenti övezet; Szibér* 'великий історико-географічний регіон Євразії, що простягається від Північного Льодовитого океану на півночі до горбкуватих степів Казахстану і Монголії та лісів КНР на півдні і від Уралу на заході до гірських хребтів тихоокеанського вододілу на сході' < укр. *Сибір*, рос. *Сибирь*, пор. уг. *Szibéria; szotek* 'частина земної поверхні з установленими межами, певним місцем розташування, з визначеними щодо неї правами, що особливо використовуються в землеробстві' < укр. *сотий*, рос. *сотый*, пор. уг. *földrészleg; verhovina* 'назва високогірної місцевості в межах Українських Карпат' < укр. *верховина*, пор. уг. *hegyvidék; felvidék, felföld*.

МІСЦЕВОСТІ: *bánya* 'спеціальне приміщення, де паряться і миються' < укр., рос. *баня*, пор. уг. 1. *fürdőhelyiség; 2. gőzfürdő; beszedka* 'легко вкрита будівля в саду або парку і т. ін. для відпочинку і захисту від сонця, дощу' < рос. розм. *беседка*, пор. уг. 1. *lugas; kerti pavilon; 2. filagória; blokposzt* 'дорожній укріплений контрольно-пропускний пункт із озброєною охороною і здатний самостійно тримати колову оборону' < укр., рос. *блокпост*, пор. уг. *közúti ellenőrző pont; butyka* 'невелика споруда для вартового, сторожа, взагалі для тимчасового перебування' < укр., рос. *будка*, пор. уг. *bódé, kalyiba; dácsa* 'літній будинок для відпочинку за містом' < укр., рос. *дача*, пор. уг. 1. *nyaraló; 2. kerti lak, házikó; dezsúrka* 'приміщення для чергових' < рос. *дежурка*, пор. уг. 1. *ügyelet; 2. szolgálát; hutor* 'відокремлене селянське господарство разом із садибою власника' < рос. *хутор*, пор. уг. *farm, tanya; komplex* 'сукупність предметів, явищ, дій, властивостей, що становлять одне ціле' < укр., рос. *комплекс*, пор. уг. *komplexum; korpusz* 'один із кількох будинків. Вони мають спільне призначення й розташовані на тій же ділянці' < укр., рос. *корпус*, пор. уг. (*ház*) *tömb; épületszárny; kupé* 'окреме відділення у залізничному пасажирському вагоні на два або чотири спальні місця' < укр., рос. *купе*, пор. уг. *2 vagy 4 személy részére biztosított vonatfülke; sahta* 'система підземних споруд, де добувають корисні копалини (переважно вугілля) або проводять які-небудь роботи' < укр., рос. *шахта*, пор. уг. 1. *bánya, 2. akna, kút; sopa* 'покрівля, накриття на опорах для захисту чогонебудь від сонця, дощу і т. ін.' < укр. *шона*, пор. уг. *pajta, fészter; teritória* 'земельний простір, зайнятий населеним пунктом, підприємством, установою тощо' < укр. *територія*, рос. *территория*, пор. уг. *terület; tunel* 'споруда у формі наскрізного проходу під землею або в горах (для транспорту, пішоходів, каналу, підземних комунікацій тощо)' < укр. *тунель*, рос. *туннель*, пор. уг. *alagút; ucsásztok* 'частина території, виділена для спеціальних потреб' < рос. *участок*, пор. уг. *terület, parcella, körzet; zabora* 'сарай для сіна, кришка на чотирьох жердинах, якою можна піднімати і опускати' < укр. *забора*, рос. *забора*, пор. уг. *a széna tárolására szolgáló csűr*.

ЗАКЛАДИ: *ambulatórium* 'невеликий лікувальний заклад, що надає медичну допомогу хворим, які приходять, а також тим, які лежать вдома' < укр. *амбулаторія*, рос. *амбулатория*, пор. уг. *rendelőintézet; archív* 'установа, яка займається збиранням, упорядкуванням і зберіганням старих документів, писемних пам'яток та ін.' < укр. *архів*, рос. *архив*, пор. уг. *levéltár; ártyel* 'добровільне об'єднання осіб для

досягнення спільною працею певної господарської мети' < рос. *артель*, пор. уг. *termelőszövetkezet*; **báza** 'місце скупчення матеріалів, сировини, використовуваних для забезпечення якого-небудь району, підприємства і т. ін.' < укр., рос. *база*, пор. уг. *áru lerakat, telephely*; **bazár** 'торгівля (переважно приватна) продуктами харчування або предметами широкого вжитку (часто у певні дні тижня) на площі або в спеціально збудованому приміщенні' < укр., рос. *базар*, пор. уг. *piac*; **berkassza** 'фінансова установа, в якій зберігаються грошові заощадження населення' < рос. *сберегательная касса* ~ *сберкасса*, пор. уг. *takarékpénztár*; **biblioteka** 'установа, культосвітній заклад, де зберігаються і видаються читачам книжки, журнали і т. ін., а також здійснюється популяризація і пропаганда літературних творів' < укр. *бібліотека*, рос. *библиотека*, пор. уг. *könyvtár*; **birzsa** 'підприємство, яке надає спеціалізовані послуги із працевлаштування громадян на ринку робочої сили' < укр. *біржа праці*, рос. *биржа труда*, пор. уг. *munkaközvetítő iğynökség; munkanélküli hivatal*; **buháleria** 'рахівничий відділ установи, підприємства' < укр. *бухгалтерія*, рос. *бухгалтерия*, пор. уг. *könyvelőség, számviteli osztály*; **büfet** 'стіл або стойка для продажу закусок і напоїв, невеликий ресторан, буфет' < укр., рос. *буфет*, пор. уг. *büfé; falatozó*; **ceh** 'об'єднання ремісників однієї або близьких спеціальностей за феодалізму, яке являло собою замкнуту корпорацію, що захищала їхні станіві інтереси' < укр., рос. *цех*, пор. уг. *üzem; céh*; **CUM** 'звична назва для головного універмагу міста, яку полюбили давати в країні Рад у тих містах, які могли собі дозволити мати кілька універсальних магазинів' < укр. *Центральний універсальний магазин*, рос. *Центральный универсальный магазин*, пор. уг. *Központi Áruház*; **csájna** 'вид громадської їдальні, де можна випити чаю та поїсти' < укр. *чайна*, рос. *чайная*, пор. уг. 1. *teázó*; 2. *kocsma*; **csász** 'організаційно самостійна бойова, навчальна і адміністративно-господарська одиниця збройних сил' < рос. *часть*, пор. уг. 1. *laktanya*; 2. *hadosztály*; **csurma** 'місце ув'язнення, будівля, де перебувають особи, засуджені до позбавлення волі або які знаходяться під судовим слідством' < укр. *тюрма*, рос. *тюрьма*, пор. уг. 1. *börtön*, 2. *tömlőc*; **DeU** 'підприємства (незалежно від форми власності), які здійснюють ремонт і утримання дорожніх об'єктів' < рос. *ДеУ* → *дорожно-эксплуатационный участок*, пор. уг. *közútkezelő*; **DOF/DOK** 'лісова промисловість, що здійснює механічну і хіміко-механічну обробку і переробку деревини і що використовує як сировину для свого виробництва різні лісоматеріали' < *ДОФ* → укр. *деревобробна фабрика*, рос. *деревобрабатывающая фабрика*, *ДОК* → укр. *деревобробний комбінат*, рос. *деревобрабатывающий комбинат*, пор. уг. *fafeldolgozó kombinát*; **filiál** 'місцеве відділення великої установи, закладу, підприємства, організації, що має деяку самостійність' < укр. *філіал*, рос. *филиал*, пор. уг. *fiókéntézet, leányvállalat*; **gasztronom** 'назва магазину, в якому продається гастрономія' < укр., рос. *гастроном*, пор. уг. *élelmiszerbolt*; **internát** 'закритий шкільний заклад, у якому учні навчаються та живуть' < укр. *інтернат*, рос. *интернат*, пор. уг. *bentlakásos iskola*; **kassza** 'окремий відділ в установі, на підприємстві тощо для приймання, зберігання й видачі грошей, продажу квитків і т. ін., а також приміщення цього відділу' < укр. *каса*, рос. *касса*, пор. уг. 1. *pénztár, pénzszekrény*; 2. *a pénztár pénzkészlete*; **klub(b)** 'частина культурно-дозвіллевого комплексу, до якого входять: школа, клуб, бібліотека (шкільна та публічна), та різноманітні громадські об'єднання, метою існування яких є забезпечення культурного відпочинку населення' < укр., рос. *клуб*, пор. уг. 1. *a kárpátaljai magyar nyelvben elsősorban 'kultúrház*

'*jelentésben*; 2. *klub*; **kombinát** 'велике промислове підприємство, що об'єднує кілька різних підприємств, пов'язаних між собою технологічним процесом або адміністративно' < укр. *комбінат*, рос. *комбинат*, пор. уг. 1. *szövetkezet*; 2. *egyesített üzem*; **kontora** 'адміністративно-канцелярський відділ підприємства, закладу, установи або окрема установа з господарськими, фінансовими й т. ін. функціями' < укр., рос. *контора*, пор. уг. 1. *hivatal*; 2. *iroda*; **koperatíva** 'кооперативна крамниця' < укр., рос. *кооператив*, пор. уг. *szövetkezeti bolt, üzlet*; **kulytproszvet** 'органи виконавчої влади в СРСР, які займалися питаннями культури і освіти' < рос. *культпросвет* → *Культурно-просветительное образование*, пор. уг. *kulturális művelődési szakiskola*; **láger** 'комплекс будівель і споруд, тимчасових або постійних, спеціально обладнаних для тимчасового проживання (перебування) в ньому людей' < рос. *лагерь*, пор. уг. *tábor*; **lombárd** 'кредитна установа, що надає грошові позички за певний процент під заставу рухомого, а раніше й нерухомого майна' < укр., рос. *ломбард*, пор. уг. *zálogház*; **magazin** 'приміщення для роздрібної торгівлі; крамниця' < рос. *магазин*, пор. уг. 1. *bolt*; 2. *áruház*; **meducsiliscse** 'середній спеціальний медичний навчальний заклад' < *медучилище* → укр. *медичне училище*, рос. *медицинское училище*, пор. уг. *egészségügyi szakközépiskola*; **milicia** 'різновид поліції в СРСР, країнах колишнього «Соціалістичного табору» та деяких сучасних країнах СНД' < укр. *міліція*, рос. *милиция*, пор. уг. *rendőrség*; **muzucsi** 'середній спеціальний музичний навчальний заклад' < *музучи* → укр. *музичне училище*, рос. *музыкальное училище*, пор. уг. *zenei szakközépiskola*; **obsezsit** 'приміщення для спільного проживання осіб, переважно тих, що працюють на одному підприємстві або вчаться в одному навчальному закладі' < рос. *общежитие*, пор. уг. 1. *diákotthon*; 2. *közös szállás, munkásszálló*; **ofisz** 'нежитлове приміщення, яке належить суб'єкту господарювання, де міститься його виконавчий орган і яке має певну адресу, через яку можна здійснювати поштовий зв'язок' < укр. *офіс*, рос. *офис*, пор. уг. *iroda*; **hivatal**; **otgyel** 'частина установи або підприємства' < рос. *отдел*, пор. уг. *részleg, osztály*; **otgyel kádró** 'це структура в організації, яка займається управлінням персоналом' < рос. *отдел кадров*, пор. уг. *személyzeti osztály*; **OTK [oteká]** 'становлення відповідності продукції та процесів вимогам нормативно-технічної документації, зразкам-еталонам' < рос. *ОТК* → *отдел технического контроля*, пор. уг. *műszaki ellenőrzési osztály*; **OVIR** 'входить до системи органів виконавчої влади та утворюється для реалізації державної політики у сферах міграції (імміграції та еміграції), у тому числі протидії нелегальній (незаконній) міграції, громадянства, реєстрації фізичних осіб, біженців та інших визначених законодавством категорій мігрантів' < рос. *ОВИР* → *Отдел виз и регистрации иностранцев*, пор. уг. *útlevélosztály*; *a rendőrség külföldieket ellenőrző és nyilvántartó osztálya*; **peteu** 'освітня установа для підготовки робітничих кадрів на базі середньої школи' < *ПТУ* → укр. *професійно-технічне училище*, рос. *профессионально-техническое училище*, пор. уг. *szakiskola*; **piscse** 'підприємство, орієнтоване на виробництво широкого асортименту продуктів для їжі' < рос. *пищекомбинат*, пор. уг. *konzervgyár*; **PMK [peemká]** 'основним напрямом діяльності є виготовлення і монтаж металокопункцій різного призначення' < рос. *ПМК* → *производство металлоконструкций*, пор. уг. *vasszerkezetekkel foglalkozó építési vállalat*; **profti** 'заклад освіти, що забезпечує реалізацію потреб громадян у професійно-технічній освіті, оволодінні робітничими професіями, спеціальностями, кваліфікацією відповідно до їхніх інтересів, здібностей, стану здоров'я' < укр. *професійно-технічний*

інститут, рос. *профессионально-технический институт*, пор. уг. *műszaki főiskola*; **prokurátúra** 'один із органів держави, що головним чином здійснює функції кримінального переслідування та підтримання обвинувачення в суді' < укр., рос. *прокуратура*, пор. уг. *ügyészség*; **regisztratúra** 'вирішує величезну кількість завдань, починаючи з видачі будь-якої довідкової інформації відвідувачам і ведення картотек' < рос. *регистратура*, пор. уг. *iktató [hivatal]*; **remzavod** 'організація, яка виконує технічне обслуговування і ремонт рухомого складу сторонніх організацій, які не мають власної ремонтної бази' < укр. *ремонтний завод*, рос. *ремзавод* → *ремонтный завод*, пор. уг. *javitóműhely*; **restorán** 'приміщення (з музикою, танцями), де подають страви та напої' < укр., рос. *ресторан*, пор. уг. *étterem*; **stáb** 'орган керування військами в частинах, з'єднаннях і об'єднаннях усіх видів збройних сил; особи, що входять у цей орган' < укр., рос. *штаб*, пор. уг. 1. *törzs*; 2. *parancsnokság*; **svájna** 'підприємство легкої промисловості, що спеціалізується на виробництві одягу' < укр. *швейна (фабрика)*, рос. *швейная (фабрика)*, пор. уг. *varroda*; **szilhoztechnika** 'широкий спектр технічних засобів, призначених для підвищення продуктивності праці в сільському господарстві шляхом механізації і автоматизації окремих операцій або технологічних процесів' < укр. *сільгосптехніка* → *сільськогосподарська техніка*, пор. уг. *mezőgazdasági gépellátó*; **szilpó** 'крамниця сільського споживчого товариства' < рос. *сельское потребительское общество*, пор. уг. *szövetkezeti bolt*; *vegyeskereskedeés*; **szovhoz** 'державне сільськогосподарське підприємство' < рос. *совхоз «советское хозяйство»*, пор. уг. 1. *szovjetgazdaság*; 2. *szovhoz*; **sztolova** 'заклад громадського харчування' < рос. *столовая*, пор. уг. 1. *ebédlő*; 2. *étkezde*; **szuvenyír** 'фабрика, яка виготовляє сувеніри та прикраси' < укр. *сувенір*; рос. *сувенир*, пор. уг. *emléktárgy készítő üzem*; **tobszklád** 'організація, яка зберігає товар та надає послуги, пов'язані зі зберіганням, на засадах підприємницької діяльності' < укр. *товарний склад*, рос. *товарный склад*, пор. уг. *áruraktár*; **tocska** 'місце організації або ведення чого-небудь, місце, де розташовано, встановлено що-небудь' < рос. *точка*, пор. уг. *pont*, *támaszpont jelentésben is*; **zágsz** 'органи державної реєстрації народжень, шлюбів, розлучень та смертей громадян країни, а також інших людей' < укр. *загс* → *запис актів громадського стану*, рос. *загс* → *записи актов гражданского состояния*, пор. уг. *anyakönyvi hivatal*; **záprávka** 'розмовна назва автозаправної станції' < укр., рос. *розм. заправка*, пор. уг. *üzemanyag töltőállomás*; *benzinkút*, *tankoló*; **zasztava** 'військовий охоронний загін, охоронна варта' < рос. *застава*, пор. уг. *határőrs*; **ZsEK** 'комунальна госпрозрахункова організація, що має свій розрахунковий рахунок у відділенні банку і статутний фонд у розмірах, визначених виконкомом місцевої міської чи районної Ради, користується правами юридичної особи' < укр. *ЖЕК* → *Житлово-експлуатаційна контора*; рос. *ЖЭК* → *Жилищно-эксплуатационная контора*, пор. уг. *lakásgazdálkodási hivatal*.

ОСВІТА, ШКОЛА: **attesztáció** 'характеристика фахових знань та ділових якостей службовця' < укр. *атестація*, рос. *аттестация*, пор. уг. *minősítés*; *érettségi bizonyítvány*; *a független érettségi letételét igazoló hivatalos dokumentum*; **attesztál** 'надавати кому-небудь якість звання' < укр. *атестувати*, рос. *аттестовать*, пор. уг. *tanúsít*; *minősít*, *véleményez*; **bál** 'виражена цифрою оцінка знань і поведінки учня' < укр. *бал*, рос. *балл*, пор. уг. *pontszám*; **esercsenyie** 'навчальний предмет у загальноосвітній школі, завданням якого є навчити учнів креслити' < рос. *черчение*, пор. уг. *ábrázoló geometria*, *műszaki rajz*; **diktánt** 'письмова робота, вправа для засвоєння або

перевірки грамотності, що полягає в записуванні тексту, який диктується' < укр., рос. *диктант*, пор. уг. *tollbamondás*; *exkurszija* 'поїздка або похід куди-небудь з метою відвідати, оглянути що-небудь' < укр. *екскурсія*, рос. *экскурсия*, пор. уг. *kirándulás*; *individuályna* 'одна з форм самостійної роботи студента, яка передбачає створення умов для повної реалізації його творчих можливостей, застосування набутих знань на практиці' < укр. *індивідуальна* (робота), рос. *индивидуальная* (работа), пор. уг. *önálló, egyéni [munka]*; *kabínet* 'кімната в будинку чи квартирі для занять, ділових розмов тощо' < укр. *кабінет*, рос. *кабинет*, пор. уг. *szertár, dolgozószoba*; *konkursz* 'змагання, яке дає змогу виявити найбільш гідних із його учасників або найкраще з того, що надіслане на огляд' < укр., рос. *конкурс*, пор. уг. 1. *verseny*; 2. *pályázat*; *konzspekt* 'короткий писаний виклад змісту чого-небудь' < укр., рос. *конспект*, пор. уг. *jegyzet, kivonat*; *kursz* 'рік, ступінь навчання (у вищому і середньому спеціальному навчальному закладі)' < укр., рос. *курс*, пор. уг. 1. *tanfolyam, évfolyam*; 2. *kurzus*; *kurszova* 'вид самостійної навчально-наукової роботи з елементами дослідження, що виконується студентами закладів вищої або спеціальних закладів середньої освіти протягом семестру' < укр. *курсова робота*, пор. уг. *évfolyammunka*; *lekciija* 'усний виклад навчального предмета викладачем у вищому або середньому спеціальному навчальному закладі' < укр. *лекція*, рос. *лекция*, пор. уг. *előadás*; *línijjka* '1. найпростіший прилад для вимірювання довжини; 2. стрій, в якому учні розміщені на одній лінії один поруч з іншим, згідно з визначеним інтервалом' < укр. *лінійка*, рос. *линейка*, пор. уг. 1. *vonalzó*; 2. *sorakozó*; *metodika* 'вчення про методи викладання певної науки, предмета' < укр., рос. *методика*, пор. уг. *módszertan*; *modulyna* 'це різновид контрольних заходів, який проводиться з метою оцінки результатів навчання студентів на визначених його етапах, а також для встановлення зворотного зв'язку між викладачем, його якістю викладання і рівнем знань і умінь студентів' < укр. *модульна* (робота); від укр., рос. *модуль*, пор. уг. *témazáró; modulzáró*; *ohorona práccjá* 'система правил і заходів, які забезпечують безпечну роботу на даному виробництві' < укр. *охорона праці*, пор. уг. *munkavédelem*; *olimpiáda* 'змагання у галузі самодіяльного мистецтва, у виконанні навчальних завдань і т. ін.' < укр. *олімпіада*, рос. *олимпиада*, пор. уг. *vetélkedő, olimpia*; *páпка* 'обкладинка з картону, шкіри і т. ін. для зберігання паперів, малюнків, нот та ін.' < укр., рос. *папка*, пор. уг. *mappa, irattartó*; *pára* 'академічна година; мінімальна облікова одиниця навчального часу' < укр., рос. *пара*, пор. уг. *órapár; 2x45 perc*; *politinformáció* 'повідомлення, інформування про поточні політичні події внутрішньодержавного та міжнародного життя' < укр. *політінформація* → *політична інформація*, рос. *политинформация* → *политическая информация*, пор. уг. *politikai információk, a volt Szovjetunióban kötelező jelleggel tartott foglalkozások*; *prakticsnája* 'форма навчального заняття, при якій викладач організовує детальний розгляд студентами окремих теоретичних положень навчальної дисципліни та формує вміння і навички їхнього практичного застосування шляхом індивідуального виконання студентом відповідно до сформульованих завдань' < укр. *практична*, рос. *практическая*, пор. уг. *gyakorlati [foglalkozás]*; *praktika* 'застосування і закріплення теоретичних знань учнів, студентів і т. ін. на виробництві' < укр., рос. *практика*, пор. уг. *szakmai gyakorlat; sztipendium* 'регулярна грошова допомога, яку надають тим, хто навчається в навчальних закладах, а також особам, що перебувають в аспірантурі, докторантурі і т. ін.' < укр. *стипендія*, рос. *стипендия*, пор. уг. *ösztöndj; titulyna* 'перша сторінка книжки, на якій надруковано

заголовок, ім'я автора, рік і місце видання тощо' < укр. *титульна*, пор. уг. *borító, címlap*; *turnyik* 'гімнастичний спортивний снаряд, виготовляється з металу (найчастіше сталі)' < укр., рос. *турник*, пор. уг. *nyújtó*; *ucsiliscse* 'заклад вищої освіти першого рівня акредитації або структурний підрозділ вищого навчального закладу третього або четвертого рівня акредитації' < укр., рос. *училище*, пор. уг. *szakiskola, tanintézet*; *universzítet* 'вищий навчальний заклад, наукова установа з різними гуманітарними та природничо-математичними факультетами' < укр. *університет*, рос. *университет*, пор. уг. *egyetem*; *zacsot* 'перевірка знань студентів і учнів вищих і спеціальних середніх навчальних закладів без оцінки в балах' < рос. *зачёт*, пор. уг. 1. *beszámoló, kollokvium*; 2. *vmibe beszámítás*; *ZNO [zeneo]* 'комплекс організаційних процедур (передусім – тестування), спрямований на визначення рівня навчальних досягнень випускників середніх навчальних закладів при їхньому вступі до закладів вищої освіти' < укр. *ЗНО* → *зовнішнє незалежне оцінювання*, пор. уг. *külső független érettségi tesztelés*.

ТРАНСПОРТНІ ЗАСОБИ ТА ЇХНІ ЗАПЧАСТИНИ: *amartizátor* 'пристрій, який пом'якшує дію поштовхів, ударів під час руху автомобіля, при посадці літака і т. ін.' < укр., рос. *амортизатор*, пор. уг. *lengéscsillapító*; *avarijka* 'сукупність умовних знаків та пристроїв для повідомлення дзвінком, сиреною, світлом, газлом про аварійний стан об'єктів' < рос. *живорозм. аварийка*, пор. уг. 1. *elakadásjelző lámpa*; 2. *vészfény*; *bagázs(nyik)* 'пристрій ззаду велосипеда, мотоцикла або автомобіля для перевезення невеликого багажу' < укр., рос. *багажник*, пор. уг. *csomagtér; csomagtartó*; *bak/bák* 'велика закрита металева посудина для рідини' < укр., рос. *бак*, пор. уг. *(üzemanyag) tartály*; *benzovoz* 'спеціально обладнана машина для перевезення бензину' < укр., рос. *бензовоз*, пор. уг. *üzemanyag szállító*; *bordacsok* 'речовий ящик, відділ навпроти переднього сидіння пасажира в салоні авто для зберігання дрібних речей' < укр., рос. *бардачок*, пор. уг. *kesztyűtartó [gépkocsiban]*; *bufer* 'пристрій у вагона, паровоза, автомобіля та ін. для послаблення сили удару, поштовху' < укр., рос. *буфер*, пор. уг. *lökhárító*; *diszk* 'деталь машини, якогонебудь знаряддя, що має вигляд плоского круга, кільця з рівними або зазубленими краями' < укр., рос. *диск*, пор. уг. *korong*; *[autó] tárcsa*; *elektricska* 'електрична залізниця' < укр. *розм. електричка*, рос. *электричка*, пор. уг. *villanyvonat, a magyarországi HÉV- nek megfelelő helyközi vonatját*; *kapot* 'відкидна покритка, що прикриває мотор або якийсь механізм у машині й запобігає проникненню пилу, вологи тощо' < укр., рос. *канот*, пор. уг. *motorháztető*; *kuzó* 'частина автомашини, автобуса тощо, призначеного для перевезення людей або вантажу' < укр., рос. *кузов*, пор. уг. *teherautó billenőplatója*; *marsutka* 'вид комерційного громадського транспорту' < укр., рос. *розм. маршрутка*, пор. уг. *iránytaxi*; *parohod* 'судно, що приводиться в рух паровою машиною або паровою турбіною' < рос. *пароход*, пор. уг. *gőzhajó*; *sáró* 'тіло, утворене обертанням круга навколо його діаметра' < рос. *шар*, пор. уг. *golyó, gömb*; *szkoraja* 'спеціалізована медично-санітарна служба, завданням якої є надання першої медичної допомоги при станах, загрозливих для життя, потерпілим від нещасних випадків або при раптових захворюваннях, а також транспортування потерпілих до лікарень' < рос. *скорая медицинская помощь*, пор. уг. *mentőautó*; *sztarter* 'механізм, пристрій для запуску автомобільних, авіаційних і т. ін. двигунів' < укр., рос. *стартер*, пор. уг. *indító, starter*; *sztupica* 'середня частина колеса у возі з отвором для осі та гніздами для спиць' < рос. *стыпуца*, пор. уг. *a kerék középső része*;

tramváj 'міський рейковий електричний вид транспорту' < укр., рос. *трамвай*, пор. уг. *villamos*; **transzport** 'партія вантажів, доставлених або призначених для доставки куди-небудь' < укр., рос. *транспорт*, пор. уг. 1. *szállítás*; 2. *szállítmány*; **tulka** 'деталь машини або якогось пристрою, що має осьовий отвір, куди входить інша деталь' < укр., рос. *втулка*, пор. уг. *dugattyú*; **zápcászt** 'складова виробу, призначена для заміни такої самої частини, що перебувала в експлуатації, для підтримання або відновлення справності чи роботоздатності виробу' < укр. *запасна частина*, рос. *запасная часть*, пор. уг. *pótalkatrész*.

АРМІЯ: komangyirovka 'поїздка, пов'язана зі службовим дорученням' < рос. *командировка*, пор. уг. *kiküldetés*, *misszió*; **komendánt** 'військовий начальник, що наглядає за правильністю відбування гарнізонної служби, дисципліною військових і т. ін. у населених пунктах і військових таборах, а також забезпечує їхню охорону (оборону) й нормальну діяльність різних служб' < укр., рос. *комендант*, пор. уг. 1. *parancsnok*; 2. *gondnok*; **komengyír** 'керівник військової частини, підрозділу, з'єднання, загону, судна, ескадрильї тощо' < укр., рос. *командир*, пор. уг. *parancsnok*; **komisszár** 'посадова особа, наділена урядом особливими повноваженнями' < укр. *комісар*, рос. *комиссар*, пор. уг. *biztos [tiszség]*; *kommunista politikai biztos*; **komisszió** 'група осіб, якій доручено розв'язувати певні питання' < укр. *комісія*, рос. *комиссия*, пор. уг. *bizottság*; **kommandatúra** 'установа, яку очолює комендант' < укр., рос. *комендатура*, пор. уг. *városparancsnokság*; **lityinánt** 'друге офіцерське звання в армії, флоті, міліції, а також людина, що носить це звання' < укр., рос. *лейтенант*, пор. уг. *hadnagy*; **major** 'офіцерське звання в армії, наступне після звання капітана, а також особа, що має це звання' < укр., рос. *майор*, пор. уг. *örnagy*; **oficer** 'особа командного та начальницького складу збройних сил, що має військове звання від молодшого лейтенанта до полковника включно' < укр. *офіцер*, рос. *офицер*, пор. уг. *tiszt*; **patruly** 'невеликий рухомий озброєний загін (військового підрозділу, міліції і т. ін.) або військове судно, літак тощо для догляду за порядком, безпекою на якому-небудь об'єкті, в якомусь районі' < укр., рос. *патруль*, пор. уг. *járőr*; *őrzárat*; **peredácsa** 'механізм, що передає рух від однієї частини машини, пристрою до іншої' < укр., рос. *передача*, пор. уг. 1. *adás*; *átadás*; 2. *mechanikus szerkezet*; **povesztká** 'коротке письмове повідомлення з викликом куди-небудь, нагадуванням про щось' < рос. *новестка*, пор. уг. *katonai behívó*; **szerzsánt** 'в армії, міліції – звання або чин молодшого командного складу, а також особа, що має це звання' < укр., рос. *сержант*, пор. уг. *örmester*; **sztársij** 'який стоїть вище за званням, посадою, чином, службовим становищем у порівнянні з ким-небудь' < укр., рос. *старший*, пор. уг. *rangidős*; *fő-*; **sztársina** 'звання молодшого командного складу військово-морського флоту, відповідне сержантові' < укр., рос. *старшина*, пор. уг. *törzsörmester*, *tiszt*; **ucsebka** 'армійська частина, де солдат-новобранців протягом пів року навчають військової спеціальності або готують до посади молодшого командира' < рос. *розм. учебка*, пор. уг. *képzés*, *tanulás*; *féléves katonai kiképzés*; **vojenkomát** 'орган місцевого військового управління в СРСР, а потім у республіках колишнього СРСР, відповідальний за військово-мобілізаційну та обліково-призовну роботу' < рос. *военкомат* «военный комиссариат», пор. уг. 1. *hadkiegészítő parancsnokság*; 2. *sorozási hely*.

СУСПІЛЬНЕ ЖИТТЯ: dvizsényié 'громадська діяльність або масовий виступ, спрямований на досягнення певної мети' < рос. *движение*, пор. уг. 1. *mozgás*; 2. *mozgalom*; 3. *forgalom*; **expert** 'розгляд, дослідження якої-небудь справи, якогось

питання з метою зробити правильний висновок, дати правильну оцінку відповідному явищу' < укр. *експертиза*, рос. *экспертиза*, пор. уг. *szakértői vizsgálat*; **majdan** 'велике незабудоване місце в селі або місті; площа' < укр., рос. *майдан*, пор. уг. 1. *tér*; *összejöveteli hely*; 2. *Kijev főtere*; 3. *a narancsos forradalom megnevezése*; **peresztrojka** 'зміни в політиці та економіці Радянського Союзу, спрямовані на встановлення ринкових відносин, на розвиток демократії і гласності, на закінчення холодної війни' < рос. *перестройка*, пор. уг. *átalakítás*; *a szovjet viszonyok átalakítására, a szocializmus megreformálására irányuló gorbacsovi politika*; **planyorka** 'коротке виробниче застібання, присвячене плану роботи, ходу його виконання' < рос. *розм. планёрка*, пор. уг. *tervezési ülés, workshop*; **posztatyé** 'згідно із законом' < рос. *по статье*, пор. уг. *paragrafus, a törvény cikkelye szerint*; **szjezd** 'збори представників яких-небудь організацій, груп населення, діячів у певній галузі, які обмірковують і вирішують суспільно-політичні, наукові та інші питання' < рос. *съезд*, пор. уг. *kongresszus*; *konferencia*; **sztattyá** 'самостійний розділ, параграф у юридичному документі, описі, словнику і т. ін.' < укр. *стаття*, рос. *статья*, пор. уг. *paragrafus, cikkely*.

УПРАВЛІННЯ: АТО 'комплекс військових та спеціальних організаційно-правових заходів українських силових структур, спрямований на протидію діяльності незаконних російських та проросійських збройних формувань у війні на сході України' < укр. *АТО* → *Антитерористична операція*, пор. уг. *a kelet-ukrajnai konfliktus háborús területei; terrorellenes hadművelet*; **gránic** 'лінія, яка відділяє територію одної держави від території іншої або води суміжних держав; кордон' < укр. *розм. границя*, рос. *граница*, пор. уг. *határ*; **oblásznij** 'чинний тільки в межах будь-якої області' < укр. *обласний*, рос. *областной*, пор. уг. *megyei, területi*; **oblászty** 'адміністративний центр, а також керівні організації такої одиниці державної території' < укр., рос. *область*, пор. уг. *terület*; *a megyének megfelelő közigazgatási egység*; **rajon** 'частина території, що становить єдине ціле як економічна, промислова, географічна і т. ін. одиниця' < укр., рос. *район*, пор. уг. 1. *járás*; 2. *kerület, körzet*; **úlica** 'обмежений двома рядами будинків простір для їзди та ходіння' < рос. *улиця*, пор. уг. *utca*.

ПОВСЯКДЕННЕ ЖИТТЯ: brakk 'продукція або товар низької якості' < укр., рос. *брак*, пор. уг. *selejt, brakkos*; **brigád** 'колектив, група людей одного фаху, які разом виконують певне виробниче завдання на заводі, в колгоспі і т. ін.' < укр., рос. *бригада*, пор. уг. 1. *munkáscsoport*; 2. *brigád, dandár, csapat*; **buket** 'пучок зірваних або зрізаних і складених до купи квітів' < укр., рос. *букет*, пор. уг. 1. *virágcsokor*; 2. *bokréta*; **dá** 'уживається при передачі підсумку роздумів з приводу чого-небудь у знач. так, дійсно' < рос. *да*, пор. уг. *igen*; **dáváj** 'заклик до дії; закріплення домовленості' < укр., рос. *давай*, пор. уг. 1. *adj*; 2. *indulj, gyereünk, nosza*; **dekret** 'відпустка, яку надають громадянам на певний період часу до і після народження дитини' < укр. *розм. декрет (декретна відпустка)*, рос. *декретный отпуск*, пор. уг. *szülési szabadság*; **dezsurnij** 'який виконує в порядку черговості які-небудь обов'язки' < укр. *розм. дежурний*, рос. *дежурный*, пор. уг. *ügyeletes, szolgálatban lévő [orvos, rendőr, tűzoltó]*; **durák** 'розумово обмежена, тупа людина' < укр., рос. *дурак*, пор. уг. 1. *tököflkó, bolond*; 2. *népies kártyajáték*; **element** 'кошти на утримання, що виплачуються за законом непрацездатним членам сім'ї (дітям, батькам та ін.) особами, пов'язаними з ними відносинами спорідненості або свояцтва' < укр. *алименти*, рос. *алименты*, пор. уг. *tartásdíj*; **fortocska** 'частина вікна, призначена для вентиляції, поєднана шарніром з коробкою вікна' < укр., рос. *розм. форточка*, пор. уг. *szellőztető (ablak)*;

investor 'людина чи комерційна установа, яка вкладає гроші та/або інші активи з метою їхнього збереження та примноження' < укр. *інвестор*, рос. *инвестор*, пор. уг. *befektető*; **kalim** 'плата за зроблену приватним чином послугу' < укр. *розм. калим*, рос. *калым*, пор. уг. *feketés szerzett jövedelem, fusi*; **kanalizáció** 'система труб, підземних каналів та інших санітарно-технічних споруд для видалення та обробки стічних вод' < укр. *каналізація*, рос. *канализация*, пор. уг. *csatornázás; szennyvízhálózat*; **koperta** 'пакет із паперу, певним чином складеного й склеєного, у який вкладають лист, документи тощо для пересилання поштою або для передавання кому-небудь' < укр. *коперта*, пор. уг. *(levél) boríték; kvadrátúra* 'розмір площі, обчислений у квадратних одиницях' < укр., рос. *квадратура*, пор. уг. 1. *négyzet*; 2. *lakás területe*; **marsrut** 'заздалегідь визначений шлях проходження, їзди тощо' < укр., рос. *маршрут*, пор. уг. *útvonat, útirány*; **minutom** 'одиниця вимірювання часу в шістдесятковій системі числення' < рос. *минута*, пор. уг. 1. *perc*; 2. *pillanat, szempillantás*; **mohorics** 'плата за послугу, допомогу і т. ін.' < укр. *могорич*, пор. уг. *áldomás*; **norma** 'установлена міра виробітку; денне, змінне завдання робітника, колгоспника і т. ін.' < укр., рос. *норма*, пор. уг. *munkában megkövetelt mennyiség*; **ocsered** 'певна послідовність, порядок у діях, русі, прямуванні, слідуванні кого-, чого-небудь' < рос. *очередь*, пор. уг. 1. *sor*; 2. *egymásutániség, sorrend*; **operáció** 'окрема технологічно однорідна частина виробничого процесу, виконувана на одному робочому місці одним робітником або групою' < укр. *операція*, рос. *операция*, пор. уг. *művelet*; **optom** 'великими партіями, у великих кількостях; усе разом, гуртом (про купівлю–продаж товарів); протилежне вроздріб' < укр., рос. *оптом*, пор. уг. *nagyban (nagy tételben)*; **nagykereskedelmi áron**; **optovij** 'який купує або продає оптом, у великих кількостях' < укр. *оптовий*, рос. *оптовый*, пор. уг. *nagybani (piac)*; **nagykereskedelmi**; **pácski** 'невеликий пакет чого-небудь упакованого, складеного разом' < укр., рос. *пачка*, пор. уг. *köteg; csomag*; **perevod** 'текст, слово, усне висловлювання, а також літературний твір, перекладені з однієї мови на іншу' < рос. *перевод*, пор. уг. 1. *fordítás*; 2. *áthelyezés*; 3. *átutalás*; **pidzszakolás** 'верхня частина чоловічого костюма у вигляді куртки з рукавами й полами на застібці, зазвичай з відкритим відкладним коміром', тут у значенні 'безмитне ввезення різних товарів через кордон шляхом їх розподілу між фізичними особами' < від укр. *піджак*, рос. *пиджак*, пор. уг. *a különféle árucikkek vámmentes behozatala a magánszemélyek között történő szétosztással*; **pikírozás** 'пересаджування рослини в молодому віці за допомогою кілочка – піки' < рос. *пикировать*, пор. уг. *(palánták) kiültetése*; **plávkison** 'короткі чоловічі труси в обтяжку, звичайно для плавання' < від укр., рос. *плавки*, пор. уг. *úszónadrágosan, fürdőgatyás*; **pricseszka** 'певним способом укладене, підстрижене або завите волосся на голові' < рос. *причёска*, пор. уг. *frizura*; **prikolul** 'причина для сміху, що-небудь смішне' < від рос. *прикол*, пор. уг. *viccesen, mókásan*; **remont** 'виправлення пошкоджень, усунення дефектів, поломок, лагодження чого-небудь' < укр., рос. *ремонт*, пор. уг. *javítás, rendbehozatal; szerelés*; **rezulytát** 'кінцевий підсумок якого-небудь заняття, діяльності, розвитку і т. ін.' < укр., рос. *результат*, пор. уг. *eredmény*; **sáski** 'настільна гра в шашки на дошці, поділеній на сто кліток' < укр., рос. *шашки*, пор. уг. *dámajáték*; **stampolt** 'виготовлений, зроблений штампом, штампуванням' < укр. *штампований*, рос. *штампованный*, пор. уг. *sorozatgyártásban készült*; **stráf** 'грошове стягнення, яке накладається як покарання переважно в адміністративному або судовому порядку' < укр., рос. *штраф*, пор. уг. *bírság*; **stukaturozó** 'робітник, фахівець з штукатурення чого-небудь' < від укр.,

рос. *штукатур*, пор. уг. 1. *vakoló*; 2. *vakolás*; **szekciás** ‘одна з частин, ділянок, що становлять яке-небудь ціле’ < від укр. *секція*, рос. *секция*, пор. уг. *részes, szekciós*; **szignál** ‘зоровий або слуховий умовний знак для передачі якого-небудь повідомлення, розпорядження, команди і т. ін.’ < укр., рос. *сигнал*, пор. уг. 1. *jel*; 2. *jelzés, jeladás*; **szmena** ‘частина доби, протягом якої одна група людей виконує певну роботу і змінюється іншою, коли минає цей час’ < рос. *смена*, пор. уг. 1. *műszak*; 2. *váltás, csere*; 3. *munkacsoport*; **sztávka** ‘встановлений розмір заробітної плати’ < укр., рос. *ставка*, пор. уг. 1. *fizetés, javadalmazás, tarifa*; 2. *(dij) tétel, (bér) osztály*; **sztőlba** ‘колода або товстий брус, установлені вертикально’ < рос. *столб*, пор. уг. *oszlop*; **sztrojka** ‘місце, де здійснюється будівляння, а також споруджувана будівля; установа або організація, яка будує, споруджує що-небудь’ < рос. *стройка*, пор. уг. *építkezés*; **szubotnyik** ‘добровільне і безоплатне колективне виконання суспільно корисної роботи в позаурочний час (спершу по суботах)’ < укр. *суботник*, рос. *субботник*, пор. уг. *közös munkafelajánlás «munkaszüneti napon»*; **zabrálás** ‘насильно брати, віднімати силою в кого-небудь’ < укр. *забрати*, рос. *забрать*, пор. уг. *elvétel; fosztogatás*.

РОБОЧІ МАШИНИ: **freza** ‘грунтообробна машина, головним робочим органом якої є барабан, що обертається, з ножами або польовими гачками, за допомогою яких розпушують і перемішують ґрунт, знищують купини на луках, підрізають торф і т. ін.’ < укр., рос. *фреза*, пор. уг. *talajmaró (gép)*; **gréder** ‘землерийна машина для вирівнювання ґрунтових доріг, спорудження зрошувальних каналів і т. ін.’ < укр., рос. *грейдер*, пор. уг. *földgyalu*; **kombájn** ‘складна машина, що одночасно виконує роботу кількох машин, цикл виробничих процесів’ < укр., рос. *комбайн*, пор. уг. 1. *aratógép*; 2. *kombájn*; **krán** ‘механізм для підймання й переміщення вантажів’ < укр., рос. *кран*, пор. уг. *emelő [daru]; toronydaru*; **lenta** ‘об’єднаний вантажно-несучий і тяговий орган конвеєра стрічкового, конвеєра стрічково-ланцюгового або конвеєра стрічково-канатного’ < укр., рос. *лента*, пор. уг. *szalag; futószalag*; **motoblokk** ‘універсальний мобільний енергетичний засіб на базі одновісного шасі, різновид малогабаритного трактора’ < укр., рос. *мотоблок*, пор. уг. *rotációs kapává átalakítható kistraktor*; **pricep** ‘вантажний візок без мотора, який причіплюється до самохідних транспортних засобів (трактора, автомашини і т. ін.)’ < рос. *прицеп*, пор. уг. *pótkocsi*; **szamoszvál** ‘вантажний автомобіль з перекидним кузовом, а також кузов такого автомобіля’ < рос. *самосвал*, пор. уг. *billenőkocsi*.

НАРОДИ: **gruzin** ‘народ картвельської мовної родини, що становить основне населення Грузії, проживає переважно в центральній і західній частині Південного Кавказу, а також північно-східній Туреччині’ < укр., рос. *грузин*, пор. уг. 1. *grúz*; 2. *grúz nemzetiségű ember*; **hucul** ‘етнографічна група українців, що живуть у гірських районах західних областей України’ < укр., рос. *гуцул*, пор. уг. *a Kárpátokban élő ukrán népcsoport*.

ЕКОНОМІКА: **avansz** ‘частина грошей (або продуктів), яка дається наперед у рахунок майбутньої платні за роботу, товар і т. ін.’ < укр., рос. *аванс*, пор. уг. *előleg*; **hrivnya** ‘грошова одиниця сучасної України’ < укр. *гривня*, пор. уг. *Ukrajna hivatalos pénzneme*; **kopek** ‘грошова одиниця – одна сота гривні, а також дрібна мідна монета такої вартості’ < укр. *копійка*, рос. *копейка*, пор. уг. *fémpénz; az orosz/szovjet rubel váltópénze*; **kredit** ‘надання в борг матеріальних цінностей, грошей; позика’ < укр., рос. *кредит*, пор. уг. *hitel*; **roszrocška** ‘виплата або виконання чого-небудь частинами у визначені строки’ < рос. *рассрочка*, пор. уг. *részletfizetés*; **rubel** ‘назва сучасних

валют Росії; валюта російських республік і князівств, а також Радянського Союзу' < рос. рубль, пор. уг. *rubel*, *Oroszország és a volt Szovjetunió hivatalos pénzneme*.

ВБРАННЯ: *buszlák* 'рід верхнього одягу у моряків' < укр., рос. *бушлат*, пор. уг. *kétsoros posztózubbonny*; *dublyonka* 'легкий кожух з дублених шкір' < укр. *дублянка*, рос. *дублѐнка*, пор. уг. *bélelt bőrkabát*; *gimnasztyorka* 'військова формена сорочка з цупкої тканини з відкладним або стоячим коміром' < укр. *гімнастерка*, рос. *гимнастѐрка*, пор. уг. *ingzubbonny*; *kalosnyi* 'взуття (переважно гумове), що надівають поверх звичайного, щоб зберегти його від вологи тощо' < укр. *калоші*, рос. *калоши*, пор. уг. *sárcipő*; *kombinzon* 'предмет верхнього одягу, що являє собою з'єднання верхньої частини одягу та штанів' < укр. *комбінезон*, рос. *комбинезон*, пор. уг. *kezeslábas*; *kroszovki* 'спортивне взуття для бігу, ходьби' < рос. *кроссовка*, пор. уг. *tornacipő*; *kurtka* 'короткий верхній одяг, що наглухо застібається' < укр., рос. *куртка*, пор. уг. *dzseki*; *rövid férfi felsőkabát*; *májka* 'трикотажна сорочка без рукавів і коміра' < укр., рос. *майка*, пор. уг. 1. *trikó*; 2. *sportmez*; *pufajka* 'тепла плетена, вовняна або байкова сорочка чи безрукавка' < укр., рос. *фужайка*, пор. уг. 1. *pufajka*, *vattakabát*, *vattaruha* 2. *kötött alsóruha*, *trikó*; *sinely* 'верхній формений одяг особливого крою – із складкою на спині й хлястиком (переважно для військових, певної категорії учнів, службовців і т. ін.)' < укр., рос. *шинель*, пор. уг. *köpeny*; *télikabát*; *usanka* 'зимова шапка з вухами' < рос. *ушанка*, пор. уг. *füles téli sapka*; *vájlinyki* 'зимове взуття з валяної вовни' < укр. *валянки*, рос. *валенки*, пор. уг. *posztószerű és-fejű csizma*.

ОРГАНІЗАЦІЯ: *bezpeka* 'державні органи, діяльність яких спрямована на припинення і розкриття злочинів проти державного ладу, зовнішньої і внутрішньої безпеки держави' < укр. *безпека*, рос. *органы государственной безопасности*, пор. уг. *állambiztonsági szervek*; *CVK [ceveká]* 'постійний колегіальний державний орган, який діє на підставі Конституції України, законів України і наділений повноваженнями щодо організації підготовки, проведення виборів' < укр. *ЦВК* → *центральна виборча комісія*, пор. уг. *Központi Választási Bizottság*; *Cseka* 'державно-політичний карний орган уряду «більшовиків», створений за більшовицькою формулою для «боротьби з контрреволюцією і саботажем»' < рос. *Чека* → *Чрезвычайная комиссия по борьбе с контрреволюцией и саботажем*, пор. уг. *Ősszoroszországi Rendkívüli Bizottság a Szabotázs és Ellenforradalom Megakadályozására*; *DAI* 'Державна автомобільна інспекція Міністерства внутрішніх справ України' < укр. *ДАІ* → *Державна автомобільна інспекція*, пор. уг. *Állami Közlekedésrendészet*; *duma* 'представницький виборний орган центрального чи місцевого управління' < укр. *Державна дума*; рос. *Государственная дума*, пор. уг. *tanács (hivatal)*; *eszdepeu* 'українська політична партія, створена в 1990 році' < укр. *СДПУ* → *Соціал-демократична партія України*, пор. уг. *Ukrajnai Szociáldemokrata Párt*; *gulag* 'у СРСР у 1934–1956 роках підрозділ НКВС, який керував системою виправничо-трудова таборів' < рос. *ГУЛАГ* → *Главное управление исправительно-трудовых лагерей*, пор. уг. *Javítómunka-táborok Főigazgatósága*; *KGB* 'союзно-республіканський орган державного управління у сфері забезпечення державної безпеки' < рос. *КГБ* → *Комитет государственной безопасности*, пор. уг. *Állambiztonsági Bizottság*; *kolhoz* 'колективне господарство' < рос. *колхоз* → *коллективное хозяйство*, пор. уг. 1. *termelőszövetkezet*; 2. *kollektív gazdaság*; *kollektíva* 'група людей, пов'язаних спільною працею в одній організації, установі, на підприємстві тощо' < укр. *колектив*; рос. *коллектив*, пор. уг. *kollektív*

gazdaság; **kollektivizáció** ‘об’єднання одноосібних селянських господарств у великі соціалістичні господарства – колгоспи’ < укр. *колективізація*, рос. *коллективизация*, пор. уг. *kollektivizálás*; **komszomol** ‘комуністичний молодіжний рух в СРСР, скорочення від «комуністичний союз молоді»’ < рос. *Комсомол* → *Коммунистический Союз Молодёжи*, пор. уг. 1. *Kommunista Ifjúsági Szövetség*; 2. *a Kommunista Ifjúsági szövetség tagja*; **organizáció** ‘об’єднання людей, суспільних груп, держав на базі спільності інтересів, мети, програми дій і т. ін.’ < укр. *організація*, рос. *организация*, пор. уг. *szervezet*; **ráda** ‘колегіальний орган якої-небудь організації, установи чи сама організація, установа, що розпоряджається, керує ким-, чим-небудь або радить у чомусь’ < укр. *рада*, пор. уг. *tanács (szervezet)*; **rájkom** ‘районний комітет (як установа)’ < укр. *райком* < *районний комітет*; рос. *районный комитет*, пор. уг. *járásai tanács*; **SZBU [eszbeu]** ‘державний орган спеціального призначення з правоохоронними функціями, який забезпечує державну безпеку України’ < укр. *СБУ* → *Служба безпеки України*, пор. уг. *Ukrajna Biztonsági Szolgálat*; **sziliszovjet** ‘назва місцевого органу влади й одиниця адміністративно-територіального поділу в СРСР’ < укр. *сільський* та рос. *совет*, пор. уг. *községi tanács*; **szovjet** ‘колегіальний орган якої-небудь організації, установи чи сама організація, установа, що розпоряджається, керує ким-, чим-небудь або радить у чомусь’ < рос. *совет*, пор. уг. *tanács*; **szpecnaz** ‘війська спеціального призначення, спецпризначенці, – унікальний рід військ, що підготовлені за особливою програмою вишколу, призначені для боротьби і знищення терористичних формувань, проведення спеціальних операцій, організації партизанської війни, диверсійних актів у глибокому тилу противника і виконання інших складних бойових завдань’ < рос. *спецназ* → *специального назначения*, пор. уг. *különleges hadosztály*; **UPA** ‘скорочення: Українська повстанська армія; військово-політичне формування, що діяло в Україні протягом 1942–1956 років, озброєне крило Організації українських націоналістів’ < укр. *УПА* → *Українська повстанська армія*, пор. уг. *Ukrán Felkelő Hadsereg*.

ТЕХНІЧНІ ЗАСОБИ: **ap(p)arát** ‘прилад, пристрій для виконання якої-небудь роботи’ < укр. *апарат*, рос. *аппарат*, пор. уг. 1. *készülék, műszer*; 2. *szerv*; **ekrán** ‘електронний засіб для відтворювання графічної й алфавітно-цифрової інформації’ < укр., рос. *екран*, пор. уг. *képernyő*; **fleska** ‘носії інформації, що використовує флеш-пам’ять для збереження даних та підключається до комп’ютера чи іншого пристрою через USB-порт’ < укр. *розм. флешка*; рос. *флэшка*, пор. уг. *pendrive, USB Flash Drive*; **forszunka** ‘пристрій, за допомогою якого розпилюють рідину (переважно рідке паливо, воду)’ < укр., рос. *форсунка*, пор. уг. *szórófej, fűvóka*; **planset** ‘клас ноутбуків, обладнаних планшетним пристроєм рукописного введення, об’єднаним з екраном’ < укр., рос. *планшет*, пор. уг. *iPad, tablet, táblagép*; **pláta** ‘пластина, на яку кріпляться елементи електричної схеми’ < укр., рос. *плата*, пор. уг. *nyomtatott áramkör*; **plyonka** ‘прозора стрічка, вкрита чутливою до світла речовиною (емульсією), що використовується у фотозйомці для фіксації зображення’ < рос. *плёнка*, пор. уг. *film*; **röntgenkép**; **rozetka** ‘пристрій для вмикання освітлювальних, нагрівальних та інших приладів в електромережу’ < укр., рос. *розетка*, пор. уг. *csatlakozóaljzat; foglalat*; **szignalizáció** ‘прилад або пристрій для подавання сигналів’ < укр. *сигналізація*, рос. *сигнализация*, пор. уг. 1. *jelzőrendszer*; 2. *riasztó berendezés*; **szvetafor** ‘сигнальний електричний ліхтар із різнобарвними стеклами для регулювання руху на вулицях та шляхах’ < рос. *светофор*, пор. уг. *jelző v*

közlekedési lámpa; **zamokányije** ‘неправильне з'єднання в електричному колі, яке може призвести до аварії через надмірне нагрівання провідників’ < рос. *замыкание*, пор. уг. 1. *zárlat*; 2. *rövidzárlat*.

РЕЛІГІЯ: **pászka** ‘1. те саме, що Великдень; 2. пасхальний хліб’ < укр. *розм. паска* [пасхальний хліб], рос. *пасхальный хлеб*, пор. уг. 1. *Húsvétkor a zsidóknál kenyér helyett sütött kovásztalan vékony tészta*; 2. *a Húsvéti ünnep maga*; **pokrova** ‘назва релігійного свята, що відзначається православною церквою першого жовтня за старим стилем’ < укр. *Покров Пресвятої Богородиці*, рос. *Покров Пресвятой Богородицы*, пор. уг. *Szűz Mária oltalma (egyházi ünnep)*; **pravoszláv** ‘той, хто сповідує православ'я’ < укр. *православний*, рос. *православный*, пор. уг. 1. *ortodox*; 2. *ortodox vallású ember*.

ОВОЧИ: **baklászán** ‘однорічна овочева рослина з плодами довгастої форми синього або фіолетового кольору’ < укр., рос. *баклажан*, пор. уг. *padlizsán (Solanum melongena L.)*; **murkó** ‘городня рослина з пірчаторозсіченими листками й довгастим потовщенням коренем’ < рос. *морковь*, пор. уг. *sárgarépa, nyelvjárásí murok (Daucus carota)*.

Як бачимо, угорці на території Закарпаття для щоденного спілкування, окрім рідної, використовують українську або ж російську мови. Наявність в угорській українських та російських запозичень – загальноновизнаний факт. Їх у мовленні використовують білінгви, які щодня спілкуються з росіянами й українцями.

З погляду хронології зафіксованих слів-запозичень можна стверджувати, що більшість із них нові, тобто такі, які укорінилися у говорах після 1945 р. Слова українського походження почали розповсюджуватися та закріплюватися в говорах угорської мови після проголошення незалежності України. Це передовсім пояснюється тим, що протягом десятиліть український народ жив під владою Російської імперії, а українську мову вважали діалектом російської. Тому в радянські часи російська мова використовувалася майже у всіх сферах суспільного життя. Престиж української зріс після проголошення України незалежною державою.

Здебільш запозичені слова зберігають лексичне значення мови-першоджерела, однак засвідчено випадки, коли у процесі адаптації до системи мови-реципієнта значення запозиченого слова дещо змінилося або набуло нових відтінків²⁰.

REFERENCES

Anafieva, E. (2010). Problemy dvomovnosti i bahatomovnosti v umovakh novoi movnoi situatsii, *Naukovi zapysky, seriia: filolohichni nauky*: zb. nauk. prats, 89 (2), 135–139 [in Ukrainian].

Baran, Ye. (2009). Leksychni hunharyzmy u tvorakh ukrainskykh pysmennykiv Zakarpattia. *Ukrainska mova*, 2, 56–69 [in Ukrainian].

Baran, Ye., & Chernychko, S. (2009). Doslidzhennia ukrainsko-uhorskykh mizhmovnykh kontaktiv u Zakarpatskomu uhorskому instytuti im. Ferentsa Rakotsi, II *Acta Beregsasiensis. A II. Rákóczi Ferenc Kárpátaljai Magyar Főiskola tudományos évkönyve*, VIII (1), 91–112 [in Ukrainian].

Bárczi, G. (1996). *A magyar nyelv életrajza*. Budapest: Custos Kiadó [in Hungarian].

²⁰ Lanstyák I. *Nyelvből nyelvbe Tanulmányok a szókölcsönzésről, kódváltásról és fordításról*. Pozsony, Kalligram Könyvkiadó, 2006. P. 38.

Csernicskó, I. (2013). *Államok, nyelvek, államnyelvek. Nyelvpolitika a mai Kárpátalja területén (1867–2010)*. Budapest: Gondolat kiadó [in Hungarian].

Csernicskó, I. (Ed.). (2010). *Nyelvek, emberek, helyzetek. A magyar, ukrán és orosz nyelv használata a kárpátaljai magyar közösségben*. Uzhhorod: PoliPrint Kft [in Hungarian].

Csernicskó, I., & Márku, A. (Eds.). (2007). «*Hiába repülsz te akárhová...*» *Segédkönyv a kárpátaljai magyar nyelvjárások tanulmányozásához*. Uzhhorod: PoliPrint [in Hungarian].

Isaiev, M. I. (2002). Etnolingvistichekiiie problemy v SSSR y na postsovetском prostranstve. *Voprosy yazykoznanii*, 6, 101–117 [in Russian].

Kovtjuk, I. (2007). *Ukrainskiiie zaimstvovaniia v uzhanskom vengerskom govore* (A. Zoltan, Ed.). Nyíregyháza [in Russian].

Ladchenko, M. M. (1992). Osoblyvosti prosodii ukrainskoho rechennia u realizatsii zakarpatskykh ukrainsiv. Proceedings of the Scientific Practical Conference: *Ukrainska mova na Zakarpatti u mynulomu i sohoodni*, Uzhhorod, 5–6 travnia 1992 (p. 207). Uzhhorod [in Ukrainian].

Lanstyák, I. (2006). *Nyelvből nyelvbe Tanulmányok a szókölcsönzésről, kódváltásról és fordításról*. Bratislava: Kalligram Könyvkiadó [in Hungarian].

Lanstyák, I., & Szabó Mihály, G. (1997). *Magyar nyelvhasználat – iskola Kétnyelvűség*. Bratislava: Kalligram [in Hungarian].

Lizanets, P. M. (1987). Ukrainsko-vengerskiiie mezhiazykovyie (mezhdialektnyie) sviazi. *Hungarian Studies / Journal of the International Association of Hungarian Studies*, 3/1–2, 1–16 [in Russian].

Melnyk, S., & Chernychko, S. (2010). *Etnichne ta movne rozmaittia Ukrainy. Analitychnyi ohliad sytuatsii*. Uzhhorod: PoliPrint [in Ukrainian].

Putrashyk, V. (2008). Inshomovni zapozychennia v leksytsi hirsokoho reliefu ukrainskykh hovoriv Karpat. *Naukovyi visnyk Uzhhorodskoho natsionalnoho universytetu. Serii: Filolohiia*, 18, 81–84 [in Ukrainian].

Rot, S. (1989). Magyar-ukrán nyelvi kölcsönhatás. In J. Balázs (Ed.), *Nyelvünk a Duna-tájon* (pp. 351–401). Budapest: Tankönyvkiadó [in Hungarian].

Zoltán, A. (2005). *Szavak, szólások, szövegek. Nyelvészeti és filológiai tanulmányok*. Budapest [in Hungarian].

Vilmos HAZDAH

PhD in Philology

Associate Professor at the Ferenc Rákóczi II

Transcarpathian Hungarian College of Higher Education

e-mail: gazdag.vilmos@kmf.org.ua

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-9331-2307>

**THEMATIC GROUPS OF EAST SLAVIC LEXICAL ELEMENTS
IN HUNGARIAN DIALECTS OF BEREHOVO DISTRICT OF
TRANSCARPATHTIA REGION**

Even before the entry into force of the Trianon Peace Treaty, the Transcarpathian Hungarian dialects served as the borders of the Hungarian-speaking territory inhabited by several peoples. These peoples were in daily contact and have influenced each other on both cultural and linguistic levels. As a result, bilingualism has become common in Transcarpathia. In consequence of the Treaty of Trianon, Hungarians became a national minority in the new state.

The paper, by investigating the Hungarian dialects of the Berehove district of the Transcarpathia region and their spheres of using, presents thematic groups of lexical elements of Russian and Ukrainian languages, which are rooted in dialects due to bilingualism.

After getting acquainted with the demographic situation and territorial features of Transcarpathia, the paper presents research methods used in the collection of verbal material, as well as a dictionary database containing 581 borrowed words from different thematic groups.

In the case of Transcarpathian Hungarian dialects, the most important areas of use of Russian and Ukrainian borrowings are considered to be those where the dominance of the state language is observed. However, it is also important to note that the use of lexical borrowings is present also in the daily speech of the Hungarians of Transcarpathia.

Keywords: Transcarpathia, Berehove district, Hungarian language, language contact, lexical borrowing, East Slavic elements.

УДК [94:81'373.21](477.87)"1919/1938"
DOI: 10.33402/ukr.2021-34-318-331

Sándor DOBOS

MA in History

*Lecturer at the Department of History and Social Sciences
Ferenc Rákóczi II Transcarpathian Hungarian College
of Higher Education*

*ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-5417-5266>
e-mail: bdobossandor@gmail.com*

PLACE-NAME CHANGES IN THE TERRITORY OF PRESENT-DAY TRANSCARPATIA DURING THE FIRST CZECHOSLOVAK REPUBLIC FROM 1919 TO 1938¹

Based on the relevant specialised literature and contemporary documents the academic article studies the history of present-day Transcarpathia between 1919 and 1938 when it was one of the provinces of the First Czechoslovak Republic under the name of Podkarpatská Rus.

In the first part of the article, we describe the way in which after the First World War the region was separated from the Kingdom of Hungary and attached to the First Czechoslovak Republic. We analyse the sections of the *Treaty of Saint-Germain* (signed on 10th September 1919) and the constitutional charter of the First Czechoslovak Republic (approved on the 29th of February 1920) that specified the adaptation of the region to the republic with wide-ranging autonomy. Besides, we also review the main modifications of the administrative division of the region that was carried out in the era of the First Czechoslovak Republic according to different governmental orders and the Administrative Reform Law number 125 (came into force on the 1st of July 1928).

In the second part of the paper, we survey place-name changes in the territory of present-day Transcarpathia during the First Czechoslovak Republic. Firstly we examine the law number 266 (signed on the 14th of April 1920) about *Naming cities, towns, places, and streets, standing place name signs and numbering houses/buildings*, the governmental order number 324 (signed on the 25th of August 1921), and other decrees that detailed the way of the national regularization of settlement names of the region. Secondly, we list several names of settlements to show the results of the place-name changes in the territory of present-day Transcarpathia that were implemented in the era of the First Czechoslovak Republic.

We can only find mentions in the specialised literature referring to the national regularization of settlement names in the territory of present-day Transcarpathia during the era of the First Czechoslovak Republic. Thus, the importance and actuality of the present

¹ The research – on which the present study has been based – was supported by the International Visegrad Fund between 2016 and 2017.

academic article are that it aims to reveal such a historical event of the region which has not been studied in detail earlier.

Keywords: regularization, settlement names, administrative division, Transcarpathia, the First Czechoslovak Republic.

During the 20th century, several territorial and governmental changes occurred in the Carpathian Basin that caused several regularizations of settlement names by the authorities in the territory of present-day Transcarpathia – especially because of political and ideological purposes, without taking cultural traditions, historical backgrounds into consideration. In this way, settlement names have been changed about five times in the region²:

- 1) the first regularization of settlement names was between 1898 and 1912 when the territory of present-day Transcarpathia belonged to the Austro-Hungarian Monarchy;
- 2) the second one was during the period between the First World War and the Second World War when the region was integrated into the First Czechoslovak Republic from 1919 to 1938;
- 3) the names of the settlements were modified for the third time between 1938 and 1944 when the region became the part of Hungary again;
- 4) after the Second World War the settlement names were changed again, for the fourth time, when the territory of present-day Transcarpathia was attached to the Soviet Union from 1945 to 1991;
- 5) the fifth change of city, town, and village names began after the collapse of the Soviet Union when the region became part of independent Ukraine (1991).

The subject of the present academic article is connected to the second regularization of settlement names in the territory of present-day Transcarpathia that belonged to the First Czechoslovak Republic at that time.

The territory of present-day Transcarpathia was the part of the Kingdom of Hungary until the end of the First World War and it was administratively divided into four counties: Ung, Bereg, Ugocsa, and Máramaros. The region also included some settlements that belonged to other counties: Eszeny, Szalóka, Tiszaágtelek from the county of Szabolcs and Nagypalád from the county of Szatmár³. After the First World War, according to the *Treaties of Saint-Germain* (signed on 10th September 1919) and *Trianon* (signed on 4th June 1920), the territory was attached to the First Czechoslovak Republic under the name of Podkarpatská Rus (in English – Subcarpathian Rus)⁴.

² Dobos S. Changes of Place Names in the Territory of Present-Day Transcarpathia from 1898 to 2000. *Nyelvhasználat, kétnyelvűség: Tanulmányok a Hodinka Antal Nyelvészeti Kutatóközpont kutatásaiból II* / ed. K. Hires-Laszló. Ungvár: Autdor-Shark, 2016. P. 187–206; Dobos S. Magyar helységnevek Kárpátalján. Kodifikációs kísérletek és eredmények (1989–2000). *Határhelyzetek VII: Közösség és identitás a Kárpát-medencében* / eds. Cs. Fedinec, Sz. Szoták. Budapest: Balassi Intézet Márton Aron Szakkollégium, 2014. P. 454–479.

³ Molnár D. I. A hatalomváltások hatása Kárpátalja népességszámának alakulására 1869-től napjainkig: Egyetemi doktori (PhD) értekezés / Debreceni Egyetem, Földtudományok Doktori Iskola, Debrecen, 2013. P. 20–21. URL: https://dea.lib.unideb.hu/dea/bitstream/handle/2437/169062/Moln%20D_Istv%20E1n_%20C9rtekez%20E9s-t.pdf;jsessionid=CB760EDE2805A5DB338A1FC6971D9C23?sequence=6 (Last accessed: 7.18.2017).

⁴ Vidnyánszky I. Csehszlovák diplomáciai siker. *Kárpátalja 1919–2009 történelem, politika, kultúra* / eds.: Cs. Fedinec, M. Vehes. Budapest: MTA Etnikai-nemzeti Kisebbségkutató Intézete; Argumentum

Based on the *Section 10–13* of the *Treaty of Saint-Germain* the Czechoslovak Republic promised that the region would get autonomy. *Section 10* stated that the area to the south of the Carpathian Mountains inhabited by the Rusyns/Ruthenes, within borderlines determined by the Allied and Associated Powers, would be integrated into the Czechoslovak Republic as a self-governing region that would get the most wide-ranging autonomy in agreement with the unity of the Czechoslovak state. *Section 11* specified that the territory to the south of the Carpathian Mountains inhabited by the Rusyns/Ruthenes would have its own assembly, legislation in its own language, its own public education, its own religion, its own local administration. That section also stipulated that the region would have a governor appointed by the president of the Czechoslovak Republic and accountable to the local assembly of the region. *Section 12* included that the officials of the territory of the Rusyns/Ruthenes would be chosen and appointed among local inhabitants. Finally, *Section 13* stated that the region would have locally selected representatives who could take part in the work of the National Assembly of the Czechoslovak Republic.⁵ The *Treaty of Saint-Germain* was ratified by the First Czechoslovak Republic on the 10th of November 1919⁶.

On the 29th of February 1920, the interim constitution being in force since November 1918 was replaced and the constitutional charter of the Czechoslovak Republic was adopted⁷. The constitutional charter of the First Czechoslovak Republic (Chapter I, Paragraph 3, Section 1–9) confirmed that the self-governing territory of Podkarpatská Rus, «based on its own decision» according to the *Treaty of Saint-Germain*, became the part of the unitary and indivisible Czechoslovak Republic and the most wide-ranging autonomy would be given to it under the leadership of the governor who would be appointed by the president of the Czechoslovak Republic and accountable to the assembly of Podkarpatská Rus⁸.

However, according to the *Treaty of Saint-Germain* and the constitutional charter of the Czechoslovak Republic, the establishment of autonomy was promised to Podkarpatská Rus it was not created by the government of the First Czechoslovak Republic. In connection with the postponement of the establishment of the autonomy, the Czechoslovak government gave such an explanation that the Rusyns/Ruthenes were not capable of having autonomy and they should be educated and prepared for self-government. The real autonomy was given to Podkarpatská Rus only in November of 1938 when the existence of the First Czechoslovak Republic became quite doubtful⁹.

Kiadó, 2010. P. 47; Fedinec Cs. A kárpátaljai magyarság történeti kronológiája 1918–1944. Galánta; Dunaszerdahely: Fórum Intézet; Lilium Aurum Könyvkiadó, 2002. P. 14.

⁵ A Csehszlovákia függetlenségéről és a kisebbségek védelméről szóló szerződés. Saint-Germain-en-Laye, 1919. szeptember 10. *Iratok a Kárpátaljai Magyarság történetéhez (1918–1944): Törvények, rendeletek, kisebbségi programok, nyilatkozatok* / ed. Cs. Fedinec. Dunaszerdahely: Fórum Intézet; Lilium Aurum, 2001. P. 54–57.

⁶ Fedinec Cs. A kárpátaljai magyarság... P. 57.

⁷ Ibid. P. 59.

⁸ A Csehszlovák Köztársaság alkotmánylevele (részletek). Prága, 1920. február 29. *Iratok a Kárpátaljai Magyarság történetéhez (1918–1944): törvények, rendeletek, kisebbségi programok, nyilatkozatok* / ed. Cs. Fedinec. Dunaszerdahely: Fórum Intézet; Lilium Aurum, 2001. P. 61–63.

⁹ Tokar M., Panov A. Közigazgatás. *Kárpátalja 1919–2009: történelem, politika, kultúra* / eds.: Cs. Fedinec, M. Vehes. Budapest: MTA Etnikai-nemzeti Kisebbségkutató Intézete; Argumentum Kiadó, 2010. P. 54.

After the territory of present-day Transcarpathia was attached to the First Czechoslovak Republic under the name of Podkarpatská Rus its administrative structure was modified several times.

On the 18th of November 1919 in Užhorod (Ungvár) «Generálny Statutum» (in English: «General Statutes») was announced.¹⁰ According to that document, the territory of Podkarpatská Rus was divided into four administrative units called župa/county of Užhorod (Ungvár), Mukačevo (Munkács), Berehovo (Beregszász) and Marmaroš (Máramaros)¹¹. Župa/counties consisted of smaller administrative units called okres/districts¹²:

- 1) Župa/county of Užhorod (Ungvár) – okres/districts of Užhorod (Ungvár), Perečín (Perecseny), Seredné (Szerednye), Velký Berezný (Nagyberezna);
- 2) Župa/county of Mukačevo (Munkács) – okres/districts of Mukačevo (Munkács), Dohé (Dolha), Svalava (Szolyva), Roszvegovo (Oroszvégy), Nižní Verecky (Alsóverecke), Volové (Ökörmező);
- 3) Župa/county of Berehovo (Beregszász) – okres/districts of Berehovo (Beregszász), Chust (Huszt), Iršava (Ilosva), Kosino (Kaszony), Sevluš (Nagyszőlős);
- 4) Župa/county of Marmaroš (Máramaros) – okres/districts of Veliký Bočkov (Nagybocskó), Rachov (Rahó), Teresva (Taracköz), Tačovo (Técső).

Three settlements had municipal status: city of Užhorod (Ungvár), Mukačevo (Munkács), Berehovo (Beregszász). The «Generálny Statutum» also confirmed that the official name of the region was Podkarpatská Rus and Rusinsko could be used as another name of it as well¹³.

On the 15th of October 1921, the decree of the Minister of Home Affairs signed on the 26th of August 1921 came into force that modified the administrative structure of Podkarpatská Rus.¹⁴ According to that decree the number of the župa/counties of the territory was decreased into three župa/counties which were the followings¹⁵:

- 1) župa/county of Už (Ung), county seat: city of Užhorod (Ungvár), county okres/districts: Užhorod (Ungvár), Perečín (Perecseny), Seredné (Szerednye), Velký Berezný (Nagyberezna); city: Užhorod (Ungvár);
- 2) župa/county of Berež (Bereg), county seat: city of Mukačevo (Munkács), county okres/districts: Mukačevo (Munkács), Nižní Verecky (Alsóverecke), Svalava (Szolyva), Iršava (Ilosva), Kosino (Kaszony), Roszvegovo (Oroszvégy). Cities: Mukačevo (Munkács) and Berehovo (Beregszász);
- 3) župa/county of Marmaroš (Máramaros), county seat: Chust (Huszt) (temporarily Sevluš (Nagyszőlős) until Office Buildings would be finished in Chust (Huszt)), county okres/districts: Chust (Huszt), Tačovo (Técső), Teresva (Taracköz), Veliký

¹⁰ Fedinec Cs. A kárpátaljai magyarság... P. 57.

¹¹ Botlik J. Közigazgatás és nemzetiségi politika Kárpátalján. I. kötet. Magyarok, ruszinok, csehek és ukránok 1918–1945. Nyíregyháza, 2005. P. 144–145.

¹² Statistický lexikon obcí v zemi Podkarpatoruské: úřední seznam míst... / vyd. Ministerstvem Vnitřní a Státním Úřadem Statistickým na základě výsledků u sčítání lidu. Praha, 1937. P. 33–35; Tokar M., Panov A. Közigazgatás. P. 51–52.

¹³ Kiáltvány (Generalny Statutum) Podkarpatszka Rusz berendezkedéséről. Užhorod, 1919. november 8. *Iratok a Kárpátaljai Magyarság történetéhez (1918–1944): Törvények, rendeletek, kisebbségi programok, nyilatkozatok* / ed. Cs. Fedinec. Dunaszerdahely: Fórum Intézet; Lilium Aurum, 2001. P. 58–60.

¹⁴ Fedinec Cs. A kárpátaljai magyarság... P. 94.

¹⁵ Statistický lexikon obcí... 1937. P. 33–35; Tokar M., Panov A. Közigazgatás. P. 52.

Bočkov (Nagybocskó), Rachov (Rahó), Dovhé (Dolha), Volové (Ökörmező), Sevluš (Nagyszőlős).

On the 31st of January 1923, the district of Kosino (Kaszony) was cancelled and the settlements of that districts were attached to the three neighbour districts:¹⁶ 1) Kosino (Kaszony), Hetin (Hetyen), Šom (Som), Žapson (Zápszony), Harangláb (Kisharangláb) got to the district of Berehovo (Beregszász); 2) Malá Dobroň (Kisdobrony) and Veliká Dobroň (Nagydobrony) got to the district of Užhorod (Ungvár); 3) Baťovo (Bátyu), Barkasovo (Barkaszó), Boutraď (Bótrágy), Serné (Szernye), Čomonin (Csomonya/Csongor), Rafajново (Rafajnaújfalu) went to the district of Mukačevo (Munkács).

The operation of authorities of administration and the administrative status of the settlements in Podkarpatská Rus were regulated by two governmental orders number 113 and 171 signed in 1923. According to them, cities of Užhorod (Ungvár) and Mukačevo (Munkács) could keep their municipal status, but the city of Berehovo (Beregszász) was demoted to the status of a single large settlement¹⁷.

In 1926, according to the governmental order number 84 signed on the 4th of June administrative structure of Podkarpatská Rus was changed for the third time. The governmental order stated that the three župa/counties of the territory – Už (Ung), Berež (Bereg) and Marmaroš (Máramaros) – would be merged into a «velka župa/big county» whose county seat would be the city of Mukačevo (Munkács). All members of the Czechoslovak National Assembly locally selected in Podkarpatská Rus were strongly against that order because it meant the further postponement of the establishment of the autonomy. But that order was put into force on the 1st of July 1926 and Podkarpatska Rus became a «velka župa/big county» with the capital city of Mukačevo (Munkács)¹⁸.

The above-mentioned administrative structure of Podkarpatská Rus was in force for only two years because on the 1st of July 1928 the Administrative Reform Law number 125 signed on the 14th of July 1927 came into force. According to that Law (Part II, Paragraph 1), the administrative structure of the First Czechoslovak Republic was reorganized and unified by dividing its territory into four administrative units called provinces. They were the followings: Čechy/Bohemia (capital city: Prague), Morava/Moravia (capital city: Brno), Slovensko/Slovakia (capital city: Bratislava) and Podkarpatská Rus/Subcarpathian Rus (capital city: Užhorod (Ungvár)). Administration became two-tiered: on the level of the provinces provincial (national) offices while on the level of districts district offices coordinated the administration. In Podkarpatská Rus, according to the governmental order number 103 signed on the 15th of July 1927, beside the head of provincial (national) office, there was a governor of the province who kept on participating in the management of the region¹⁹.

According to the Administrative Reform Law of 1927 number 125, the definitive (final) administrative division of Podkarpatská Rus was established. Its earlier administrative structure that still kept several administrative units like counties and districts dating

¹⁶ Statistický lexikon obcí... 1937. P. 33–35; Fedinec Cs. A kárpátaljai magyarság... P. 94.

¹⁷ Statistický lexikon obcí... 1937. P. 33–35; Fedinec Cs. A kárpátaljai magyarság... P. 18.

¹⁸ Fedinec Cs. A kárpátaljai magyarság... P. 20; Tokar M., Panov A. Közigazgatás. P. 52; Botlik J. Közigazgatás és nemzetiségi... P. 162–163.

¹⁹ Tokar M., Panov A. Közigazgatás. P. 52–54; Fedinec Cs. A kárpátaljai magyarság... P. 21.

back to the era of the Kingdom of Hungary was cancelled²⁰. «Velka župa/big county» was liquidated and the number of okres/districts was decreased. Instead of nineteen okres/districts twelve ones were established that were the followings²¹: okres/districts of Berehovo (Beregszász), Velký Berezny (Nagyberezna), Chust (Huszt), Iršava (Ilosva), Mukačevo (Munkács), Perečín (Perecseny), Rachov (Rahó), Sevluš (Nagyszőlös), Svavla (Szolyva), Tačovo (Técső), Užhorod (Ungvár) and Volové (Ökörmező). The cities of Užhorod (Ungvár) and Mukačevo (Munkács) kept their municipal status. The city of Užhorod (Ungvár) became the capital city of the province of Podkarpatská Rus²².

The new administrative division of Podkarpatská Rus was absolutely against the establishment of the wide-ranging autonomy which was promised to the Rusyns/Ruthenes in the Treaty of Saint-Germain and the constitutional charter of the Czechoslovak Republic. The members of the provincial (national) office consisted of 18 persons: 12 of them were elected by the local inhabitants while 6 of them were appointed by the Minister of Home Affairs of the First Czechoslovak Republic. The head of the provincial (national) office was appointed by the government of the Republic and in this way, he was not accountable to the members of provincial (national) office elected by the local inhabitants. Due to the Administrative Reform Law of 1927, the region was integrated into the administration of the Czechoslovak Republic in order that the government of the republic could implement a centralized policy and could have total control over Podkarpatská Rus²³.

During the era of the First Czechoslovak Republic, the Government supervised and modified the place names in Podkarpatská Rus as well. The national regularization of settlement names was specified as early as 1920 by the law number 266 signed on the 14th of April about *Naming cities, towns, places, and streets, standing place name signs, and numbering houses/buildings*²⁴. The way of carrying out that law was detailed by the governmental order number 324, signed on the 25th of August 1921. That governmental order came into force on the 6th of September 1921 and consisted of three chapters²⁵:

- *The First Chapter* was about the names of cities, towns, and places. Its *Section 1* stated that each city, town, and place (town part) would be given such an official name by the Minister of Home Affairs that was created in the Czechoslovak language. According to *Section 2* in case of cities, towns, places, and headquarters of

²⁰ Kárpátalja településeinek nemzetiségi (anyanyelvi) adatai (1880–1941) / eds.: J. Kepecs, Z. Czibulka, D. Dányi. Budapest: Központi Statisztikai Hivatal, 1996. P 11.

²¹ Statistický lexikon obcí... 1937. P. 33–35.

²² Ibid.

²³ Tokar M., Panov A. Közigazgatás. P. 52–54; Botlik J. Közigazgatás és nemzetiségi... P. 163–165.

²⁴ Sbirka zákonů a nařízení státu československého. Praha, Ročník 1920. P. 595–596; «A városok, községek, helységek és utcák elnevezéséről, községeknek helységtáblával való megjelöléséről és házak számozásáról» szóló 1920. évi 266. számú törvény. *A Slovenskón és Podkarpatská Rusban hatályos magyar és csehszlovák jog rendszerbe foglalása. Igazságügyi, közigazgatási és pénzügyi (bankügyi) hármast mutató* / writ. K. Kemenczky. Košice: Athenaeum, 1924. P. 172.

²⁵ 1921. évi 324. számú kormányrendelet «A városok, községek, helységek és utcák elnevezéséről, községeknek helységtáblával való megjelöléséről és házak számozásáról» szóló 1920. évi 266. számú törvény végrehajtásáról. *Cseh-Szlovák törvények és rendeletek gyűjteménye* / ed. E. Pálesch. Prešov (Eperjes), 1921. P. 841–845; 1921. évi 324. számú kormányrendelet «A városok, községek, helységek és utcák elnevezéséről, községeknek helységtáblával való megjelöléséről és házak számozásáról» szóló 1920. évi 266. számú törvény végrehajtásáról. *A Slovenskón és Podkarpatská Rusban hatályos magyar és csehszlovák jog rendszerbe foglalása. Igazságügyi, közigazgatási és pénzügyi (bankügyi) hármast mutató* / writ. K. Kemenczky. Košice: Athenaeum, 1924. P. 172.

the court and the authority where the rate of the national minority population was at least 20 % the Minister of Home Affairs could determine minority-language place names as official names of settlements as well. But minority-language place names should be original, historically authenticated, and administrative or other important reasons should not be inconsistent with them. Its *Section 3* stipulated that the official place names should be used by all courts, state, and public authorities, organs, institutes, firms, and by all clients in the communication with them as well. That section also specified that courts, state, and public authorities, organs, institutes, and firms should use the official names of settlements of the Czechoslovak Republic created in the Czechoslovak language when they made announcements written in non-state languages towards foreigners. But in the announcements written in minority languages beside the official place names created in the Czechoslovak language the minority-language place names should be used as well. Finally, *Section 4* stated that governmental order would sanction for non-compliant use of settlement names, as submissions containing place names used incorrectly were sent back to the client for correction.

- *The Second Chapter* included regulations in connection with the naming of streets and squares (public spaces). It consisted of *Section 5* which stipulated that councils of settlements had the right to decide about the naming of streets, squares (public spaces), and the language in which they should be indicated as well. It also specified that in settlements where the Czechoslovak population rate was at least 20 %, street, and square (public spaces) names should appear in the state language of the Czechoslovak Republic, namely the state language in the first place. Finally, *Section 5* stated that in case of decisions of settlement councils that would not follow the regulations of that governmental order the authorities had to defer them and to take necessary actions in order to implement the compliant naming of streets and squares (public spaces).
- *The Third Chapter* detailed the place name signs of cities, towns, and villages. Its *Section 6* stipulated that the texts on the place name signs of cities, towns, and villages should be written in the state language but they could be also indicated in other languages based on the decisions of settlement councils. *Section 7* specified the material, size, shape, colour of place name signs and their texts. The place name signs had to be made of rolled iron sheets and fixed on iron frames. The sizes of them: monolingual signs (they are signs on which texts are placed only in the Czechoslovak language) 61x81 cm; bi- and multilingual signs (they are signs on which texts are placed not only in the Czechoslovak language but also in other languages) 68x90 cm. The shape of them should be an ellipse. At the upper part of the place name signs to the left the county name while to the right the district name (in case of settlements situated close to borderline the name of the customs district as well) had to be indicated. At the lower part of the signs, the word *settlement* (in Czech – *obec*) and the settlement name should be shown. On bi- or multilingual place name signs, texts in minority-language had to be placed under texts in the Czechoslovak language. The colours of signs: dark blue, red and white. The surface of place name signs should have a dark blue background with red frame lines while all the texts had to be indicated in white on them. *Section 8* stated that place name signs had to be placed on the walls of

the houses situated along the roads near the border of settlements and in case of the lack of that houses they should be fixed on stakes (poles). *Section 9* specified that the settlements should be obliged to obtain and install place name signs in compliance with that governmental order at their own expense. Finally, *Section 10* stipulated that the implementation and the observance of the regulations of that order were under the supervision of the governmental authorities and if it was necessary the governmental authorities could take necessary actions at the settlement's expense.

The matter of place name signs was considered so important to the Ministry of Home Affairs that it also issued Circular number 68.133/14 on the 9th of September 1921. The Circular stated that special emphasis should be laid on the task of displaying place name signs of towns and villages immediately. In addition, it specified that it was also necessary to act on the requirements of Chapter II of the governmental order number 324 signed on the 25th of August 1921 so the naming of streets and squares (public spaces) be implemented in the most possible urgent way, particularly, it should happen in those cases in which the way of making was the subject of complaints and grievances. Finally, the Circular also stipulated that by the end of 1921 it should be reported how much progress was made in the implementation of that regulation²⁶.

According to the above-mentioned law number 266 signed in 1920, to implement the national regularization of settlement names, the Ministry of Home Affairs established a national consultative board called *Standing Commission for Determination of Official Place Names in the Czechoslovak Republic* (in Czech – *Stálé komise pro stanovení úředních názvů míst v republice Československé*). That commission was headed by the Minister of Home Affairs or the representative appointed by him²⁷.

In 1923, the sub-commission of *Standing Commission for Determination of Official Place Names in the Czechoslovak Republic* was founded in Užhorod (in Hungarian: Ungvár) to make suggestions for the Ministry of Home Affairs to supervise settlement names of Podkarpatská Rus. The members of that sub-commission were national and local officials and experts (linguists of the Czech, Hungarian, and Rusyn/Ruthene languages, historians, etc.)²⁸.

The Czech Academy of Sciences and Arts was also involved in the revision of settlement names by the Ministry of Home Affairs. The main task of the academy was to review the suggestions of the sub-commission of the national consultative board on the regularization of settlement names in Podkarpatská Rus²⁹.

In 1924, the governmental order number 324, signed on the 25th of August was approved in connection with the place names of Podkarpatská Rus. It stipulated that settlement names of the region for official use should be determined in the official Czechoslovak

²⁶ A hely nevei, a nyelv helyei. A kisebbségi nyelvi jogok története Szlovákiában 1918–2012 / ed. Ö. Orosz. Somorja: Fórum Kisebbségkutató Intézet, 2012. P. 57–58.

²⁷ Sbírka zákonů... P. 595–596; «A városok, községek, helységek és utcák elnevezéséről, községeknek helységtáblával való megjelöléséről és házak számozásáról» szóló 1920. évi 266. számú törvény. *A Slovenskón és Podkarpatská Rusban hatályos magyar és csehszlovák jog rendszerbe foglalása. Igazságügyi, közigazgatási és pénzügyi (bankügyi) hármass mutató* / writ. K. Kemenczky. Košice: Athenaeum, 1924. P. 172.

²⁸ Statistický lexikon obcí v zemi Podkarpatoruské. Praha, 1928. P. X; Kárpátalja településeinek... P. 11.

²⁹ Statistický lexikon obcí... 1928. P. XI.

language and in the «Russian (Little Russian)»³⁰ language. That order also specified that the official Czechoslovak language in Podkarpatska Rus was Czech except in its three settlements (*Ašvaň*³¹, *Malé Rátovce*³², *Velké Rátovce*³³) which were under the management of Slovakia (in Slovak: Slovensko). Those three settlements were situated to the east of the demarcation line³⁴ and Slovak was the official Czechoslovak language in them³⁵.

On the 8th of March 1927, the Czech Academy of Sciences and Arts reviewed the suggestions of the sub-commission of *Standing Commission for Determination of Official Place Names in the Czechoslovak Republic* on the regularization of settlement names in Podkarpatská Rus. After it, on the 8th of April 1927, the national consultative board discussed the results of the review of the academy and in compliance with the governmental order number 324 from 1924 determined definitely all place names of Podkarpatska Rus for official use in Czech and in the Rusyn(Ruthene) language, for example: *Mukačevo* (in Czech)–*Мукачево* (in Rusyn/Ruthene), *Užhorod*–*Ужгород*, *Nížní Remety*–*Нижні Ремета*, *Velký Berezny*–*Великий Березный*, *Koštrina*–*Кострина*, *Užok*–*Ужок*, *Chust*–*Хуст*, *Iršava*–*Иршава*, *Vyšní Korolec*–*Вышний Коронець*, *Perečín*–*Перечин*, *Rachov*–*Рахов*, *Jasína*–*Ясѣня*, *Tačovo*–*Тячово*, etc.³⁶ (See Table 1 that includes several place names illustrating regularizations of settlement names in the territory of present-day Transcarpathia during the era of the Austro-Hungarian Monarchy and the First Czechoslovak Republic as well).

According to the above mentioned governmental order number 324, signed on the 25th of August 1921, in case of settlements where the rate of the Hungarian minorities was at least 20 % besides official Czech and Rusyn (Ruthene) settlement names Hungarian place names could be used as well³⁷, for example: *Berehovo* (in Czech)–*Берегово* (in Rusyn/Ruthene)–*Beregszász* (in Hungarian), *Veliká Běhaň*–*Велика Бѣгань*–*Nagy-Bégány*, *Mužijovo*–*Муژیюво*–*Muzsaly*, *Som*–*Шом*–*Som*, *Vary*–*Варѣ*–*Vári*, *Dryšina*–*Дрисина*–*Dercen*, *Serně*–*Серне*–*Szernye*, *Bekeň*–*Бекень*–*Bökény*, *Ďakovo*–*Дяково*–*Nevetlénfalva*, *Saloka*–*Сальоки*–*Szalóka*, etc.³⁸ (See Table that includes several place names illustrating regularizations of settlement names in the territory of present-day Transcarpathia during the era of the Austro-Hungarian Monarchy and the First Czechoslovak Republic as well).

³⁰ The Russian (Little Russian) language is the another name of the Rusyn (Ruthene) language.

³¹ Before the First Czechoslovak Republic in the era of Austro-Hungarian Monarchy its official place name was *Tiszaásvány*.

³² Before the First Czechoslovak Republic in the era of Austro-Hungarian Monarchy its official place name was *Kisrád*.

³³ Before the First Czechoslovak Republic in the era of Austro-Hungarian Monarchy its official place name was *Nagyrád*.

³⁴ The temporary borderline between Podkarpatská Rus and Slovensko that was finalized in 1927. Source: *Statistický lexikon obcí...* 1928. P. 31.

³⁵ *Statistický lexikon obcí...* 1928. P. XII, 31.

³⁶ *Ibid.* P. XI, 3–30.

³⁷ 1921. évi 324. számú kormányrendelet «A városok, községek, helységek és utcák elnevezéséről, községeknek helységtáblával való megjelöléséről és házak számozásáról» szóló 1920. évi 266. számú törvény végrehajtásáról. *Cseh-Szlovák törvények és rendeletek gyűjteménye* / ed. E. Pálesch. Prešov (Eperjes), 1921. P. 841–845.

³⁸ *Statistický lexikon obcí...* 1928. P. XII, 3–30.

Table

Regularizations of place names in the territory of present-day Transcarpathia during the era of the Austro-Hungarian Monarchy and the First Czechoslovak Republic (illustrating with several names of settlements)

Country	Austro-Hungarian Monarchy (1867–1918)		The First Czechoslovak Republic (1919–1938)		
	No.	Place names in 1900 before the regularization of them based on the 4 th article of the Act from 1898	Official place names that were determined based on the 4 th article of the Act from 1898	Official place names that were determined based on the law no. 266 from 1920, governmental order no. 324 from 1921, governmental order no. 324 from 1924	
			in Czech	in Rusyn (Ruthene)	in Hungarian (non-official)
1.	Ungvár	Ungvár	<i>Užhorod</i>	<i>Ужгород</i>	–
2.	Munkács	Munkács	<i>Mukačevo</i>	<i>Мукачево</i>	–
3.	Bátyú	Bátyú	<i>Bat'ovo</i>	<i>Батьово</i>	<i>Bátyú</i>
4.	Bökény	Tiszabökény	<i>Bekeň</i>	<i>Бекень</i>	<i>Bökény</i>
5.	Bilaszovicza	Bagolyháza	<i>Bélasovice</i>	<i>Бѣласовиця</i>	–
6.	Beregszász	Beregszász	<i>Berehovo</i>	<i>Берегово</i>	<i>Beregszász</i>
7.	Bukócz	Ungbükkös	<i>Bukovcová</i>	<i>Буковцьова</i>	–
8.	Huszt	Huszt	<i>Chust</i>	<i>Хуст</i>	–
9.	Nevetlenfalu	Nevetlenfalu	<i>Ďakovo</i>	<i>Дяково</i>	<i>Nevetlenfalu</i>
10.	Derczen	Derczen	<i>Drysina</i>	<i>Дрисина</i>	<i>Derczen</i>
11.	Holubina	Galambos	<i>Holubinné</i>	<i>Голубинное</i>	–
12.	Ilosva	Ilosva	<i>Iršava</i>	<i>Иршава</i>	–
13.	Makkos-Jánosi	Makkosjánosi	<i>Janošovo</i>	<i>Яношово</i>	<i>Jánosi</i>
14.	Körösmező	Körösmező	<i>Jasína</i>	<i>Ясѣня</i>	–
15.	Tisza-keresztúr	Tiszakeresztúr	<i>Kerestúr</i>	<i>Керестур</i>	<i>Keresztúr</i>
16.	Kabolapolyána	Gyertyánliget	<i>Kobylecká Polana</i>	<i>Кобылецка Поляна</i>	–
17.	Mező-Kaszony	Mezőkaszony	<i>Kosino</i>	<i>Косино</i>	<i>Kaszony</i>
18.	Kosztrina	Csontos	<i>Kostrina</i>	<i>Кострина</i>	–
19.	Kis-Kupány (Mála Kopánya)	Alsóveresmart	<i>Malá Kopaňa</i>	<i>Мала Копаня</i>	–
20.	Nagy-Muzsaly	Nagymuzsaly	<i>Mužijovo</i>	<i>Мужийово</i>	<i>Muzsaly</i>
21.	Alsó- Hrabonicza (Hrábonica, Hrábonic)	Alsógereben	<i>Nížní Hra- bovnice</i>	<i>Нижня Гра- бовниця</i>	–

22.	Alsó-Remete	Alsóremete	<i>Nižní Remety</i>	НижнѢ Ре- мета	–
23.	Perecseny	Perecseny	<i>Perečín</i>	<i>Перечин</i>	–
24.	Péterfalva	Tiszapéterfalva	<i>Petrovo</i>	<i>Петрово</i>	<i>Péterfalva</i>
25.	Rahó	Rahó	<i>Rachov</i>	<i>Рахов</i>	–
26.	Szalóka	Szalóka	<i>Saloka</i>	<i>Сальоки</i>	<i>Szalóka</i>
27.	Szernye	Szernye	<i>Serně</i>	<i>Серне</i>	<i>Szernye</i>
28.	Nagy-Szöllős	Nagyszöllős	<i>Sevluš</i>	<i>Севлюш</i>	<i>Szöllős</i>
29.	Som	Beregsom	<i>Šom</i>	<i>Шом</i>	<i>Som</i>
30.	Técső	Técső	<i>Táčovo</i>	<i>Тячово</i>	<i>Técső</i>
31.	Uzsok	Uzsok	<i>Užok</i>	<i>Ужок</i>	–
32.	Mező-Vári	Vári	<i>Vary</i>	ВарѢ	Vári
33.	Nagy-Bégány	Nagybégány	<i>Veliká Běhaň</i>	<i>Велика БѢгань</i>	<i>Nagy-Bégány</i>
34.	Nagy-berezna	Nagyberezna	<i>Velký Berez- ný</i>	<i>Великий Березный</i>	–
35.	Ökörmező	Ökörmező	<i>Volové</i>	<i>Воловое</i>	–
36.	Visk	Visk	<i>Výškovo nad Tisou</i>	<i>Вышково над Тисою</i>	<i>Visk</i>
37.	Felső- Hrabonicza	Felsőgereben	<i>Vyšní Hra- bovnive</i>	<i>Вышня Гра- бовница</i>	–
38.	Felső- Schönborn	Felsőkerepecz	<i>Vyšní Koro- pec</i>	<i>Вышний Ко- ропецъ</i>	–

Edited by Sándor Dobos based on sources³⁹.

The Czechoslovak government had a lot of provisions, which took very deep effects on the political, administrative, economic, social, and cultural life in Podkarpatská Rus. One of these provisions was the national regularization of settlement names that were specified by the law number 266 signed in 1920 on «*Naming cities, towns, places, and streets, standing place name signs and numbering houses/buildings*». The way of carrying out that law was detailed by several governmental regulations: 1) Governmental order number 324 signed on the 25th of August 1921, 2) Circular number 68.133/14 issued on the 9th of September 1921, 3) Governmental order number 324 signed on 25th of August 1924. The main principle was to replace the Hungarian names of all settlements with Czech and Rusyn/Ruthene names and the Minister of Home Affairs of the First Czechoslovak Republic had the right to supervise it.

The national regularization of settlement names was completed in the territory of Podkarpatská Rus by 1927. As a result, each city, town, and village of Podkarpatská Rus was given official names established in two languages: firstly in Czech, secondly

³⁹ A történeti Magyarország városainak és községeinek névváltozatai az Országos Községi Törzskönyv-bizottság iratanyaga alapján (1898–1913) / ed.: A. Jeney, Á. Tóth. Budapest: Központi Statisztikai Hivatal, 1998. 554 p.; Statistický lexikon obcí... 1928. 70 p.; Melléklet a 14.500/1939. B. M. számú rendelet 1. §-ának (2) bekezdéséhez: «A kárpátaljai terület községeinek jegyzéke», *Belügyi Közlöny*, 44(6th of July 1939)/30. P. 781–802.

in Rusyn/Ruthene. Thanks to the governmental regulations of the First Czechoslovak Republic, in case of settlements where the rate of the Hungarian minorities was at least 20 % besides official Czech and Rusyn(Ruthene) settlement names Hungarian place names could be used as well.

Though by the national regularization of settlement names the Czechoslovak government aimed to strengthen the unity of the Republic and further the efficient control of the central management, the local minorities, especially the Hungarian community considered it as an offense and a way to cancel the historical backgrounds of their ethnic territory.

REFERENCES

1921. évi 324. számú kormányrendelet «A városok, községek, helységek és utcák elnevezéséről, községeknek helységtáblával való megjelöléséről és házak számozásáról» szóló 1920. évi 266. számú törvény végrehajtásáról. (1921). In E. Pálesch (Ed.), *Cseh-Szlovák törvények és rendeletek gyűjteménye* (pp. 841–845). Prešov (Eperjes) [in Hungarian].

Botlik, J. (2005). *Közigazgatás és nemzetiségi politika Kárpátalján* (Vol. 1). Nyíregyháza [in Hungarian].

Dobos, S. (2014). Magyar helységnevek Kárpátalján. Kodifikációs kísérletek és eredmények (1989–2000). In Cs. Fedinec, Sz. Szoták (Eds.), *Határhelyzetek VII.: Közösség és identitás a Kárpát-medencében* (pp. 454–479). Budapest: Balassi Intézet Márton Áron Szakkollégium [in Hungarian].

Dobos, S. (2016). Changes of Place Names in the Territory of Present-Day Transcarpathia from 1898 to 2000. In K. Hires-László (Ed.), *Nyelvhasználat, kétnyelvűség: Tanulmányok a Hodinka Antal Nyelvészeti Kutatóközpont kutatásaiból II* (pp. 187–206). Uzhhorod: Autdor-Shark [in English].

Fedinec, Cs. (2002). *A kárpátaljai magyarság történeti kronológiája 1918–1944*. Galánta; Dunaszerdahely: Fórum Intézet; Lilium Aurum Könyvkiadó [in Hungarian].

Fedinec, Cs. (Ed.). (2001). *Iratok a Kárpátaljai Magyarság történetéhez (1918–1944): Törvények, rendeletek, kisebbségi programok, nyilatkozatok*. Dunaszerdahely: Fórum Intézet; Lilium Aurum [in Hungarian].

Jeney, A., & Tóth, Á. (Eds.). (1998). *A történeti Magyarország városainak és községeinek névváltozatai az Országos Községi Törzskönyvbizottság iratanyaga alapján (1898–1913)*. Budapest: Központi Statisztikai Hivatal [in Hungarian].

Kemenczky, K. (1924). *A Slovenskón és Podkarpatská Rusban hatályos magyar és csehszlovák jog rendszerbe foglalása. Igazságügyi, közigazgatási és pénzügyi (bankügyi) hármas mutató*. Košice: Athenaeum [in Hungarian].

Kepecs, J., Czibulka, Z., & Dányi, D. (Eds.). (1996). *Kárpátalja településeinek nemzetiségi (anyanyelvi) adatai (1880–1941)*. Budapest: Központi Statisztikai Hivatal [in Hungarian].

Melléklet a 14.500/1939. B. M. számú rendelet 1. §-ának (2) bekezdéséhez: «A kárpátaljai terület községeinek jegyzéke». (1939, July 6). *Belügyi Közlöny*, 781–802 [in Hungarian].

Molnár, D. I. (2013). *A hatalomváltások hatása Kárpátalja népességszámának alakulására 1869-től napjainkig* [The effects of governmental changes on the formation of population's numbers on the territory of Transcarpathia from 1869 to nowadays]. (Candidate's thesis). Debrecen. Retrieved from <https://dea.lib.unideb.hu/dea/bitstream/>

handle/2437/169062/Moln%E1r_D_Istv%E1n_%C9rtekez%E9s-t.pdf;jsessionid=CB760EDE2805A5DB338A1 FC6971D9C23?sequence=6 [in Hungarian].

Orosz, Ö. (Ed.). (2012). *A hely nevei, a nyelv helyei. A kisebbségi nyelvi jogok története Szlovákiában 1918–2012* [*Names of places, places of names. History of minority language rights in Slovakia 1918–2012*]. Somorja: Fórum Kisebbségkutató Intézet [in Hungarian, in Slovak, in English, in French].

Sbírka zákonů a nařízení státu československého. (1920). Prague [in Czech].

Statistický lexikon obcí v zemi Podkarpatoruské. (1928). Prague [in Czech].

Statistický lexikon obcí v zemi Podkarpatoruské: úřední seznam míst. (1937). Prague: Ministerstvem Vnitra a Státním Úřadem Statistickým na základě výsledků sčítání lidu [in Czech].

Tokar, M., & Panov, A. (2010). Közigazgatás. In Cs. Fedinec, M. Vehes (Eds.), *Kárpátalja 1919–2009 történelem, politika, kultúra* (pp. 51–54). Budapest: MTA Etnikai-nemzeti Kisebbségkutató Intézete; Argumentum Kiadó [in Hungarian].

Vidnyánszky, I. (2010). Csehszlovák diplomáciai siker. In Cs. Fedinec, M. Vehes (Eds.), *Kárpátalja 1919–2009 történelem, politika, kultúra* (pp. 44–48). Budapest: MTA Etnikai-nemzeti Kisebbségkutató Intézete; Argumentum Kiadó [in Hungarian].

Олександр ДОБОШ

магістр історії

викладач кафедри історії та суспільних дисциплін

Закарпатського угорського інституту ім. Ференца Ракоці II

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-5417-5266>

e-mail: bdobossandor@gmail.com

ЗМІНИ В ТОПОНІМАХ НА ТЕРИТОРІЇ СУЧАСНОГО ЗАКАРПАТТЯ У ПЕРІОД ПЕРШОЇ ЧЕХОСЛОВАЦЬКОЇ РЕСПУБЛІКИ З 1919 ПО 1938 РІК⁴⁰

На основі релевантної літератури та тогочасних документів досліджено історію сучасного Закарпаття у 1919–1938 рр., коли територія була однією з провінцій Першої Чехословацької Республіки під назвою «Podkarpatská Rus».

У першій частині описано, як територію відірвано від Угорського королівства та приєднано до Першої Чехословацької Республіки після Першої світової війни. Проаналізовано статті Сен-Жерменського мирного договору (підписано 10 вересня 1919 р.) і параграфи Конституційної хартії Першої Чехословацької Республіки (прийнято 29 лютого 1920 р.), які визначали інтеграцію регіону в склад Чехословацької Республіки з широкою автономією. Описано основні зміни адміністративно-територіального устрою регіону, виконувани згідно з різними урядовими постановами та Законом № 125 про адміністративну реформу (затверджено 1 липня 1928 р.) Першої Чехословацької Республіки.

У другій частині статті досліджено зміни назв населених пунктів на території сучасного Закарпаття у період Першої Чехословацької Республіки. Проаналізовано Закон № 266 «Про назви міст, сіл, поселень і вулиць, а також про встановлення знаків

⁴⁰ Дослідження виконано за підтримки Міжнародного Вішеградського фонду у 2016–2017 рр.

із такими назвами та нумерацією вулиць» (підписано 14 квітня 1920 р.), постанову уряду № 324 (прийнято 25 серпня 1921 р.) та інші документи, у яких деталізовано порядок державного регулювання назв населених пунктів регіону. Опубліковано декілька назв населених пунктів із метою показати результати змін у топонімах на території сучасного Закарпаття, здійснені під час Першої Чехословацької Республіки.

Ключові слова: регулювання, топоніми, адміністративно-територіальний устрій, Закарпаття, Перша Чехословацька Республіка.

Наталія ХІБЕБА

*кандидат філологічних наук
доцент кафедри українського прикладного мовознавства
Львівського національного університету ім. І. Франка
ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-1098-3082>
e-mail: khibeba@ukr.net*

СЛОВНИК ВЕСІЛЬНОЇ ЛЕКСИКИ БОЙКІВСЬКИХ ГОВІРОК: СПЕЦИФІКА РЕЄСТРУ ТА СПОСОБИ РЕПРЕЗЕНТАЦІЇ

Обґрунтовано важливість укладання діалектних словників, які б репрезентували лексику весільного обряду. Зазначено, що словники такого типу важливі для різноаспектного вивчення говору, формують кадастр загальнономовного діалектного словника – джерела фактажу для перспективних наукових студій із лексикології, історії мови, порівняльних досліджень тощо. Встановлено, що водночас регіональні особливості весільного обряду та його лексики мають неабияке значення з огляду на змогу репрезентувати багатоманітність і самотність українського весілля.

Представлено один із варіантів упорядкування регіонального діалектного словника весільної лексики на прикладі бойківських говірок, укладений на основі доступних фольклорно-етнографічних матеріалів, лексикографічних та лінгвогеографічних джерел, корпусів діалектних текстів, архівів діалектологічних експедицій і власних записів авторки, зібраних польовим методом у селах Бойківщини Львівської та Івано-Франківської обл.

Визначено, що за репрезентацією говіркової лексики – це діалектний тематичний словник з елементами етнографічного коментаря, у якому засвідчено як обрядові (назви етапів весілля, обрядодій, учасників, духовно-матеріальних компонентів обряду), так і загальноновживані номінації, що стають джерелом збагачення обрядового лексикону, розвиваючи свою семантику. Зафіксовано чималу кількість слів, архаїчних за своїм значенням.

Акцентовано на важливості розлогих цитат-ілюстрацій, фрагментів зв'язного мовлення, особливо за відсутності номінації; на потребі візуалізації словникових статей, що дасть змогу одержати чіткіше уявлення про реалії весільного обряду й удоступнити тлумачення, а також на потребі лінгвістичних карт до словникових статей, які засвідчать просторову варіантність лексем.

Ключові слова: бойківські говірки, весільна лексика, діалектний словник, словникова стаття, лексикографія.

Бойківська діалектна лексикографія на сьогодні представлена досить повно, проте досі немає тематичних словників, які б репрезентували той чи той комплекс традиційної народної культури, недослідженою залишилася й обрядова лексика говору, зокрема весільна. Усвідомлення незворотної втрати інформації про весільну

звичаєвість та про її лексику мотивує укладання «Словника весільної лексики бойківських говірок», що дасть змогу не тільки скласти уявлення про регіональні особливості цього ритуально-обрядового дійства в контексті загальноукраїнського весілля, а й збагатити діалектну лексикографію новим фактажем.

Джерелом словника стали доступні фольклорно-етнографічні матеріали (опубліковані в часописах кінця XIX – початку XX ст. («Зоря», «Lud», «Матеріали до українсько-руської етнології»)), весілля з різних теренів Бойківщини: сіл Дидьова (Іван Кузів), Мшанець (Володимир Гнатюк), Гвоздець (Юрій Кміт), Лавочне (Зенон Кузеля), Ясень і смт Перегінське (Юзеф Шнайдер); лексикографічні та лінгвогеографічні джерела, корпуси діалектних текстів, архіви діалектологічних експедицій, спеціально записані для «Атласу української мови», які зберігають у відділі української мови Інституту українознавства НАН України ім. І. Крип'якевича (м. Львів) (50-ті роки XX ст.)¹, і власні записи авторки, зібрані польовим методом у селах Бойківщини Львівської та Івано-Франківської обл., що відображають говіркове мовлення бойків від кінця XIX ст., ілюструють динаміку складу весільної лексики говору.

До словника залучено інформацію про дошлюбне спілкування молоді, особливості шлюбної поведінки бойків, правила, які регулювали дошлюбні інтимні стосунки в бойківському селі на межі XIX–XX ст.; у сконденсованій формі експліковано етнокультурну інформацію про створення сім'ї як пріоритету повноцінного життя, про засудження дошлюбних інтимних стосунків і народження нешлюбних дітей, про осуд повторних одружень та засади у виборі шлюбного партнера, які не тільки цементують інститут сім'ї в Галичині вказаного часу, а й зберігають рудименти архаїчних, здебільшого втрачених, звичаїв.

Мовно-культурний аспект шлюбних домовленостей бойків представлено в номінаціях відповідних усних і письмових угод, адже дошлюбне звичаєве право бойків – продуманий порядок відшкодування матеріальних та моральних збитків для обох сторін, укладений відповідно до моральних цінностей, досвіду та світогляду цього етносу. Народне право передбачало також вирішення й інших питань, зокрема утримання батьків після одруження дітей, розподілу майна, забезпечення старости бездітному подружжю та умов для нешлюбних дітей, удівців і вдів тощо.

Моральні й етичні цінності бойків позначилися і на назвах вагітної дівчини – у загальновідомих номінаціях фізіологічного стану жінки і в номінаціях із вираженою оцінною семантикою: схвальною чи осудною.

Пропонований словник репрезентує як обрядові (назви етапів весілля, обрядодій, учасників, духовно-матеріальних компонентів обряду), так і загальноновживані номінації, що стають джерелом збагачення обрядового лексикону, розвиваючи свою семантику. І навпаки – чимало «весільних» назв уже втратили своє обрядове значення, сформувавши загальноновживану семантику.

Реєстр словника охоплює насамперед назви тематичної групи весільної лексики, яких не засвідчено в різних за обсягом словниках і словничках бойківських говірок² [Он.; Матіїв; ЕБ], а також лексеми, які зафіксовано з іншою

¹ Матеріали діалектологічної експедиції із с. Бориня Турківського р-ну (тепер – Самбірського) та с. Коростів Сколівського (тепер – Стрийського) р-ну Львівської обл.

² Детальніше див.: Онишкевич М. Словнички та словники бойківських говірок. *Вісник Львівського ордену Леніна державного університету ім. І. Франка. Серія філологічна*. Львів, 1966. Вип. 4. С. 94–100.

обрядовою семантикою (наприклад, *пóвниця* ‘бокал, глечик’ [Он. II: 230] – *пóвниця* ‘обдаровування наречених’ (Кр)) або ж із загальноновживаною (*служáля* ‘наймичка’ [Там само: 230] – *служáля* ‘жінка, яка прислужує на весіллі’ (ВСт)). Репрезентовано чималу кількість слів, архаїчних за значенням. Деякі лексеми з обрядовою семантикою сьогодні не зрозумілі навіть для респондентів старшого віку. Цінні для лексикографічної праці такого типу, безперечно, раритетні слова та вислови, які вдалося зафіксувати.

До «Словника весільної лексики бойківських говірок» увійшли слова, словосполучення, описові конструкції, фразеологізми, паремійні одиниці.

Фразеологізми з обрядовим значенням, залучені до реєстру словника, вирізняються специфічними рисами, джерела яких – у національній культурі краю, символіці, традиціях. Частина весільних фразеологізмів вузьколокальна, мотивація інших дедалі частіше стає більш затемненою через редукцію, архаїзацію та факультативність деяких обрядодій. Фразеологізації зазнають вільні словосполучення, набуваючи переносного значення завдяки метафоризації, і навпаки – поодинокі «весільні» фразеологізми стають загальноновживаними. Корпус таких зафіксованих фразем дає змогу висвітлити їхній прихований зміст, встановити мотиви виникнення, виявити особливості зовнішньої форми та формування значення, фразеопродуктивність.

Словник допоможе «відчитати» компресовані «сюжети» весільних обрядів, звичаїв, традицій, зафіксованих у численних пареміях з обрядовим компонентом, однак загальне значення яких – загальноновживане: чимало таких мовних конструкцій сформувалося з обрядових пісень («ладканок»), традиційних весільних висловлювань і промовлянь. Залучено також паремійний матеріал зі збірника «Галицько-руські народні приповідки» Івана Франка (у досліджуваній лексикографічній праці слова з обрядовим значенням виступають реєстровими одиницями, складниками паремій та принагідно – у коментарях укладача) [Фр.].

Весільна лексика становить особливу «підмову» говору, вивчення якої передбачає залучення широкого екстра- й інтралінгвального тла. Тому до реєстру внесено фрагменти зв’язного мовлення, завдяки яким змодельовано загальний уклад духовно-матеріального життя бойків. Ідеться про усталені мовленнєві формули-побажання, настанови, прокльони, замовляння, а також приказки, прислів’я, порівняння, мінітексти, які виголошують під час виконання тієї чи тієї обрядодії або які стосуються обрядодій.

Щоб удоступнити такий словник для якнайширшого кола зацікавлених читачів, застосовано спрощене транскрибування текстів. Назви, зафіксовані в лексикографічних та етнографічних матеріалах, подано за першоджерелом. Наголос у текстах надрядковий (у деяких першоджерелах його не зазначено).

Загальновідомо, що павзи в діалектному мовленні не завжди відповідають сучасній пунктуації, тому в ілюстраціях дотримуємося павзації мовця. Знак оклику (!) та знак запитання (?) відповідно відображають інтонацію окличних та питальних речень.

Подано розлогі ілюстрації, які виявляють текстову поведінку слів з обрядовим значенням. Тексти-цитати цікаві тим, що частково репрезентують і автентичне бойківське весілля, і народну філософію, пов’язану із загальнонародськими цінностями. Ілюстративний матеріал різного обсягу, подекуди у вигляді мікротекстів, дає змогу витлумачити вокабули, проілюструвати особливості досліджуваних говірок

і водночас пізнати мовно-культурний світ бойків. Урізноманітнюють словник і народні сентенції про морально-етичні правила поведінки мешканців цього терену, реалізовані в мовленнєвих формулах подяки, прохання, заборони, оберега тощо. Пояснення упорядника в цитатах-ілюстраціях подано у квадратних дужках [‘свідок нареченого’ – Н. Х.], а доповнене слово – у трикутних: її <молоду> поховали.

Структура словникової статті та її оформлення вже адаптовані у словниках серії «Діалектологічна скриня»³: реєстрове слово, яке передано літературною графікою (за абеткою), граматичний коментар (для іменників зазначено число; збірні іменники позначені скороченням *зб.*; для дієслів – вид), ремарки подано курсивом (вказують на стилістичне або емоційно-експресивне забарвлення), тлумачення, географічні дані (скорочення назв населених пунктів, у яких зафіксовано лексему), ілюстративний матеріал.

Значення реєстрових одиниць витлумачено літературним відповідником (**корогва́й** ‘коровай’), описово, за допомогою синонімів (**коло́бильці** ‘атрибут дружби; палиця із дзвінками і калаталкою вгорі, когутовим пір’ям і кількома колосками вівса й жита, яка внизу має ремінь, щоб за потреби повісити на руку’) або за допомогою вокабул, які виділено курсивом (**капту́р** ‘головний убір нареченої до обряду *покривання*’). Значень літературних слів не подано, а лише їхню обрядово марковану семантику.

Фонетичні та граматичні варіанти подано як окремі гасла, вони мають відсилач (→) до інваріанта (найбільш належний до літературного відповідника або ж – за його відсутності – за абеткою): **слюб** → **шлюб**. Фонетичні варіанти викладено в дужках: **дру́жка** (**дру́шка**).

Усвідомлюючи, що про синоніми можна говорити тільки в межах однієї говірки, після значка || наведено назви з ідентичним значенням, які функціують у різних говірках: **запоро́бжці** *перев. мн.* ‘сторонні люди, не запрошені на весілля, які, однак, спостерігали за перебігом дійства’ || **незапоро́шені, непоро́шені, підвесільні го́сті, підворо́тники, побоб́чні; косма́та** *ім.* ‘мати нареченого або нареченої, одягнена в кожух вовною доверху’ || **ба́ба в кожусі, коструба́та**.

Традиційно значення багатозначних слів сформульовано під одним гаслом, причому першим подано первинне чи найбільш поширене в говірках; засвідчені омоніми – в окремих словникових статтях:

до́ля¹ 1. барвінковий вінок, який виплітали в домі нареченої і підвішували (прикріплювали) над нареченими, коли вони сиділи за весільним столом (Кр, Шм): До́лю вішали над молодими, коли вони сиділи вже за столом, то як де (Кр) || **гре́гор**.

2. коса, сплетена з мирти, яку наречена перед весіллям підвішувала в хаті під образами [ЕБ: 48].

3. вінок із барвінку, який прикріплювали над вікном хати, у якій відбувалося весілля (Кр, Шм): У нас була́ і кру́гла <до́ля>, а була́ і так, що вішали отакім просто́ вінкoм над вікном (Кр).

Після весілля дівчата хапали *до́лю*: хто швидше вхопить, той швидше вийде заміж: Коли́ молоді́х, вже молоду́ в кінці́ весі́ля пов’язали́ в ху́стку, значить, то

³ Книжкова серія, заснована 2003 р. у відділі української мови Інституту українознавства ім. І. Крип’якевича НАН України (Львів).

тоді друшкі і дружбі, котрі швидше, хапáli ту дóлю з вікна. Хто швидше вийде заміж (Кр).

дóля² солодкий святковий хліб, який несли весільні гості як подарунок нареченим [див.: ЕБ: 48].

Словосполучення, фразеологізми, описові конструкції переважно подано під опорним словом після значка ♦ (під іменниками та дієсловами; однак цього принципу не завжди дотримано з огляду на контекст функціонування мовних одиниць та їхнє змістове навантаження), наприклад:

- ♦ **ста́роста бра́нський** → **бра́нський**
- ♦ **ста́роста дівцо́цький** → **ста́роста**
- ♦ **ста́роста дівчо́чий** → **ста́роста**
- ♦ **ста́роста молоді́** → **ста́роста**
- ♦ **ста́роста прида́нський** → **ста́роста**.

Стилістично марковані слова позначено ремарками: *згруб.* – згрубіле (*чипчіще, найдуши́ско, батяру́га*), *здр.* – здрібніле (*па́личка, ціпо́йко*), *знев.* – зневажливе (*діву́ля, розве́деник, розві́дниця*), *жарт.* – жартівливе (*гу́гі-му́гі, чі́та*), *пест.* – пестливе (*марша́вочка, цепенра́йко, старостойко*), *вульг.* – вульгарне (*гоні́тися, тига́тися, курва́ль*). Замарковано евфемізми (© я така сама́, як мо́я ма́ма *евф.* вислів, який промовляє під час шлюбу наречена, яка має менструацію (Рс)), застарілу (срібля́нка *заст.* ‘спеціальний порошок, який використовували для оздоби весільного *вінка́* нареченої’) та рідковживану лексику (закося́ни *рідк.* ‘гості нареченої, які приходять на частування до нареченого’).

Стрілками ↔ позначено слова з ідентичною семантикою: спрóбування ↔ за́прóсини.

Якщо значення слова не вдається точно з’ясувати або ж воно сумнівне, недостатньо зрозуміле з ілюстрації, використано знак запитання [?], наприклад, **бурошкі́** *тільки мн.* ‘вироби з тіста у формі кульок як прикраса на весільному хлібі’ [?] (Мж).

Для словника такого типу важливий етнолінгвістичний коментар, адже навіть за відсутності номінації збережено фрагменти багатого, поліфонічного, насиченого весільного обряду. Тому до словникових статей доцільно залучати аудіофрагменти, що дасть змогу відчувати специфіку говірки, лінгвістичні карти, які засвідчать просторову варіантність лексем, наочні ілюстрації (малюнки, фотографії тощо) про реалії весільного обряду.

Інші скорочення:

- у.н.п. – усі населені пункти
- б.н.п. – більшість населених пунктів
- док. – доконаний вид
- ім. – іменник
- кул. – кулінарне
- муз. – музичне
- перев. – переважно
- церк. – церковне

Умовні позначення:

◆ – стійке словосполучення, синтаксична конструкція або фразема

■ – приказка, прислів'я, народне порівняння

◆* – проклин

⊠ – передбачення

✂ – прикмети гармонійних подружніх стосунків

⊛ – побажання

⊙ – звичаєві настанови, мовленнєві формули-поради: «як і що треба робити» під час весілля для повноцінного й щасливого, за народними мірками, сімейного життя; виконання таких народних приписів, на думку бойків, має забезпечити добробут, злагоду в подружжі, легкі пологи жінки, народження дитини визначеної статі, зокрема хлопчика, тощо

● – звичаєві заборони на весіллі, які стосуються передусім нареченої (наприклад, не можна дарувати навиворіт подарунки батькам і родичам нареченого; дивитися в піч або ставати на поріг (позаяк помре свекруха); не можна торкатися до короваю (забере все багатство за собою); бути непричесаною (не вмітиме тримати порядку вдома) тощо. Удовиці або розлученій жінці заборонено брати участь у важливих обрядодіях (барвінковому, коровайному та ін.), *старостині* – оглядатися (діти будуть затинатися) тощо

⊙ – усталені мовленнєві формули, які виголошують під час запрошення гостей на весілля, благословення наречених та ін., образні висловлювання, які промовляють під час обрядодій або які стосуються обрядодій (наприклад, *Мбі ключі в вієсі, ходіт дівчата за мнов всі* – так промовляє наречена, ідучи до шлюбу, щоб інші дівчата швидко вийшли заміж)

⊛ – мінітексти

♪ – ілюстрації з пісень

«Словник весільної лексики бойківських говірок» – джерело нових наукових пошуків, добра нагода пізнати мовно-культурний світ представників цієї етнографічної групи, змога реконструювати весільний обряд і загальну модель укладу життя бойків в аспекті морально-етичної шкали. Такий словник – украй потрібна лексикографічна праця, багатий матеріал якої сприятиме дослідженню колоритного говіркового мовлення.

акт *рідк.* 1. церковний або звичаєвий обряд [(ДзГ) Кміт²: 9; Он. I: 34]

2. ↔ **весіля 2** [(Бт) Свенц.: 16; Он. I: 34 (за I. Свенціцьким)]

◆ **весільний акт** ↔ **весіля 2** (НГс, Трл): Після того уже великого танцю вся родина, той акт весільний, який там був присутний на тому весіллі, всі перетанцювали з молодію (НГс); ♪ На дзінь добри, на дзінь добри, алі не кождому, пану ойцу, пані матци й цілому акту весільному (Трл)

АМЕРИКАНСЬКИЙ:

◆ **американська хустка** → **хустка**

АНГЕЛ оздоба з тіста у вигляді небесної істоти – ангела – на весільному короваю нареченої, яка «має її оберігати»: Я молодій пекла ангела, і довкола квіти, виногра́д. А молодому ко́шик с цвѣтами. Молодїй трѣба, шоб хоронїв ї ангел (Іл)

АНТРЕТІЗНА ↔ **ерцетіза**

АРЦИ́ЗА ↔ ерцеті́за

АРЦИТИ́ЗА ↔ ерцеті́за

АРЦИТИ́ЗНА ↔ ерцеті́за

А́ГЛАСНИЙ:

◆ **А́тласна сто́нчка** 1. атласна стрічка, яку пришивали до наміткоподібно-го головного убору нареченої: Жінке́ сходя́щі увече́р в п'ятни́цю і плéли ві́нкé. Прикрі́плювали різні а́тласні стончкі́. Нитка́ми, го́лкою і нитко́ю, і так прикрі́плює до пере́мету (СНБ)

2. атласна стрічка, якою обв'язують коровай: А ще сто́нчков а́тласнов ши́роков так об'езу́вали корова́й той навко́ла (СНБ)

БА́БА¹ 1. наречена після обряду *чипчання* (Б, Дн, Мш): Заві́ли хусті́ну, і вже не молоді́ця, а вже ба́ба (Мш) || **жі́нка 1, жона́, заві́та, замолоді́чена, молоді́ця**

2. псевдонаречена в жартівливій обрядодії підміни || горба́та ба́ба, ди́ка ба́ба, дру́га, інча, на́маяна, незда́ла жі́нка, пере́брана, переоді́та, спеціа́льна ба́ба, ста́ра ба́ба, ста́ра ба́ба незда́ла, страпа́та, чу́чело

◆ горба́та ба́ба ↔ ба́ба¹ 2: Пото́му вбира́ли ба́бу, таку́ горба́ту, горб. Таку́ вели́ку ля́льку зроби́ли, дітї́ну таку́ вели́ку зроби́ли, йой! Сьмі́ялися! (Мл)

◆ ди́ка ба́ба ↔ ба́ба¹ 2: А вони́ прибе́рут таку́ ди́ку ба́бу, ди́ку ба́бу прибе́рут, о. Пелеха́ту прибе́рут, пока́зуют... Собі́ шось пока́жут таке́, чу́чело. Коме́дія бу́ла вся́ка. Та й шо то́то говори́ти, а типе́р ці́лком не так. Тоді́ приво́дят молоду́, пока́зуют молодому́, і вже молоді́й сі́дат за сьгів (ЛБ)

◆ спеціа́льна ба́ба ↔ ба́ба¹ 2 [(Прс) Ков.-Фуч.: 148]

◆ ста́ра ба́ба ↔ ба́ба¹ 2: Даю́т таку́ ма́рлю, ая́. Найпе́рши даю́т таку́ ста́ру ба́бу, а по́тім даю́т дру́шку, дру́шку виво́дят, по́тім дру́гу дру́шку, а на́решті́ та й вже ка́же, шо «і́ тота́ фа́йна, і тота́, а́ле то ще не така́, ка́же, як ми хо́чемо». І на́решті́ вже приво́діт тоту́ <справжню> молоду́ і вже тогді́ всьо. «О, ка́же. Отото́ на́ші» (СНБ)

♪ Ой кувала́ зозу́лечка,

та сі́ла на гра́ба.

Не да́йтеся підману́ти,

бо то ста́ра ба́ба (Гл)

◆ ста́ра ба́ба незда́ла ↔ ба́ба¹ 2 [(ЯЗм) Гліб.: 158]

3. жі́нка: Та й зроби́ли весі́ле, та й живу́ дотепе́р з ба́бов (Лк); Ну десь там, мо́же, яку́сь жі́нку, ста́ршу ба́бу таку́, зна́ют, шо вона́ й так не пі́де на весі́ле <не прося́ть> (СНБ); Баби́ ла́ткали за сто́лом (Трл)

◆ **ба́ба в кожусі́ ↔ космо́та:** Виходи́ть ба́ба в кожусі́ – вовно́ю на́верх – з хлі́бом на голо́ві [Мис.: 34]

◆ **ба́ба, шо ла́ткає́ ↔ ва́йда:** То сходи́цьці́ такі́ ста́рші ба́бі, плету́т той віне́ць, там ла́ткают. Там в нас є́ така́ і́дна ба́ба, шо вона́ бі́дна сла́ба, вона́ як ла́ткає́, то сі́ пла́кати хо́чи (ДБ)

◆ ба́ба, шо плéла віно́к ↔ сва́ха 3: Ну такі́ бу́ли ба́бі, жо плели́ ві́нкї. Вмі́ли ла́ткати, прила́ткували (ДБ)

♪ Пішла ба́ба по пере́ць, надібав і́ старе́ць, припер ба́бу до двере́ць, розсипав і́ пере́ць «жартлива примі́вка взята́ із весі́льної пі́сні» [(Кнг) Фр. III: 491]

♪ Пішла́ ба́ба на пе́риц,

та і́ наді́бав ста́рец.

Припéр ба́бу до двéриц.

Ба́ба то́го хоті́ла,

бо перцьо́м шелесті́ла (Лп)

БАБИЦЬ головень [Он. І: 37; Матіїв: 19]; риба, яка має гладку шкіру без луски з великою головою, водиться в гірських річках [Кур.: 327]

✠ Під час *мітвин* наречена мала дивитися у воду, щоб, побачивши і порахувавши *бабців*, довідатися, скільки матиме синів:

♪ Диви ся, Аннице, в воду,

Ци сут у воді бабці,

Ци будут в тебе хлопці.

А кілько в воді бабців,

Тільки в Анниці хлопців [Куз: 149]

БАБА² 1. щоденний неприкрашений хліб, який гості приносили на весілля (Вл, Ур): Нёсла а́бо бу́лок, а́бо ба́бу пекла́, а́бо ми́ску збі́жа яко́го. І то та́ке бу́ло бі́днёньке весі́ле, там па́ру ко́пійок, не та́як типéр, не зна́ти шо да́ру́ют. А по́то́м вже пі́зніше вже не́сли цу́кор (Ур) || **буха́нка хлі́ба 2**

2. головний весільний хліб, оздоблений, призначений для розподілу між гістьми; *ба́бу* ніс *дру́жба* до церкви: На дру́гу неді́лю ще ся зби́рали, то́гді коро́гва́й кра́яти, бо там ще бу́ли коро́гва́ї. Молоді́й дава́в коро́гва́ї та́кі печéні вели́кі, як в нас ка́зали, та́кі ба́бі печéні, вели́кі, убра́ні. Дру́жбі то́то не́сли, як до шлю́бу на́віть ішли́ (СНБ) || **корова́й**

БАБА-НЕВІСТА ↔ **сва́шка 2** [Мис.: 25, 28, 32, 48]

БАБІЙ хлопець, який одружується із жінкою, яка має дитину: Ба́бій, шо йшов на діти на дру́гі (Рс)

БА́БКА круглий хліб, зверху оздоблений переплетеним у вигляді коси тістом, який кладуть на стіл перед нареченою: Пéрет молоді́ю сто́ят та́кі ба́пки фа́йні та́кі, віроблені, с косичка́ми, та́кий хлі́б кру́глий фа́йний пе́чений (Ос)

БАВІВНИЦЯ хустка, яку зав'язувала мати нареченій поверх очіпка:

♪ Здогадайся, мати, що маєш доньці дати –

Чепець і бавівницю –

Зробим з неї молодицю [Васил.: 89]

БАВТ (**ба́втя**, **балт**) *заст.* весільний атрибут *дру́жби* – сокирка на довгій ручці; весільний ціпок-топірець [(Лб_С) Кміт²: 10; ЕБ: 12]. На Бойківщині топірцем-*бавтям* «віддавали честь» порогові, який застелювали ліжниками, веретами [Здор.: 100] || **сокі́рка, топі́р, топі́рець**

БАВТЯ → **бавт** [(Бт) Он. І: 38; ЕБ: 12]

БАГА́ЦТВО (**бога́цтво**) ↔ **віно́ 4**: І там в ку́фрі бага́цтво ї́й ма́ма да́ла. Дава́ла верéту, дава́ла беса́ги. Верéта, то типéр ка́жут хідні́к. Беса́ги дава́ла, би ма́ла чим горба́тіла (Ур)

БАЖА́НЯ віншування, побажання батьків нареченим: Молодо́го ба́тькі сідáють, там благословéнство, бажа́ня для молоді́х на до́бре житя́ (НГс); Прóщі, то ба́тькі гово́рили, розумі́єте, там бажа́ня. Ста́роста там ї́м даé слова́, а вони́ <й ка́жуть> «Най Бог благослові́ть і ми благослові́мо» (НГс)

БАЗА́РЬ *заст.* вечірка з танцями [(Орв) Кміт²: 10; (Д, Лб_С) Он. І: 40]

БА́ЛЕЦЬ (**ба́лиць**, **ба́лиць**) 1. полотно (переважно фабричне) як весільний подарунок нареченої свекрусі (Бт, ВЯБ, Дб, Кр, Лб, Лв, Лп, Мт, Ор, Пр, Св, Ур) [Кміт¹:

98; Кузів: 317; Куз.: 146; Гнат.: 28; (Ж) Он. I: 41; ЕБ: 13; Збор.: 185]. Метраж *бальцю* – 3–4 м – зумовлений його обрядовим використанням: свекруха, загорнувшись у подароване полотно, танцювала зі своєю невісткою або зі *старостою*. Після весілля з *бальцю* свекруха «шось се шéла» (Кр). На Бойківщині вручення *бальцю* – важливий та урочистий етап весілля, адже цей подарунок – знак подяки за дар народження та виховання сина – гідного чоловіка для майбутньої невістки. Дарункові для свекрухи наречена приділяла особливу увагу, позаяк *балець* «оцінювали» привселюдно під час символічного танцю із цим полотном (сучасне – хустка) або ж випитували після весілля, що свекруха отримала в подарунок: *Балець*, то полотно велике, три метри полотна. Співали: «Біленький, як лебедец, тоненький, як папериц» (Ур); Полотно біленьке máло бúти, три метри полотна білого. Ні два, ні чотири, а три хіба máло бúти. Аби́ бúла не páра (Ур); Давáла молодіця мáмі молодóго балець. Три метри полотна білого і в тiм танцювáла із молодóв, з своїов невістков (ЛБ); А як мáли ужé почiпчáли молодóу, тодi, як вже зав'язáли в хустку, тодi молодá мáла датi балець. Називáлося такé бiле полотно́. То молодá мáла датi мáмі молодóго. Купiти полотна́ бiлого, завiти тудá стручень такiй, в платiнку такú (Кр) || **балець на палець**

♦ **балець на палець** ↔ **балець 1** [(Нч) Фр. III: 493 («балець – весільний дарунок, рантух, більша або менша штука білого полотна»)]

♦ **гуляти в бальцю** танцювати (тричі обертагися), загорнувшись у *балець*-полотно (про матір нареченої): Це називáют балець, кусóк полотна́. Обв'язували мáтр, завивáли в хустiну і тодi приспiвували мáтері, шо йшла получáти балець:

♪ Ходi, мáмцю, до стóлу,
дiждáлася гóнору,
ти сiна годувáла,

би-с в бальцю погуляла (Гл) || **гуляти під бальцом, іти в балець, танцювати в бальци (бальцю), танцювати під бальцем (бальцом)**

♦ **гуляти під бальцом** ↔ **гуляти в бальцю**:

♪ Мáма сiна кохала,
абi під бальцом гуляла (Кр)

♦ **іти в балець** ↔ **гуляти в бальцю**: То ше брали велика та хустка, шо свекри́ йшла в балець (Лс)

♦ **коротойкий балець** невелике полотно, яке отримувала свекруха як подарунок від своєї невістки; *коротойкий балець* не давав змоги свекрусі загорнутися в нього й взяти участь у танцю-подяці, сигналізуючи про те, що не заслужила *бальцю*, адже не виховала для майбутньої невістки гідного чоловіка || **куртій балець**

♪ А я сина годувала, мидок солодойкий,
Подивлюся долі собов, балець коротойкий.
Ой на горі, на високі дує завірюха,
Ти лішого ни вартуеш, бо твій син биз вуха [(Лм) ФАКУФ]⁴

♦ **куртій балець** ↔ **коротойкий балець**: Мамі молодого дай великий обрус, балець. Вона́ завинé сьа і йде гуляти в нiм. Як за куртiй балець, спiвайи: Iшлáм з лúшка, напiлам сьа, Найшлáм гáтки, – завiлам сьа. Подивi сьа, паньi Янье, Якé сьльiчне завивáнье [Гнат.: 28]

♦ **скакати бальця** скакати по лавці, тримаючи *балець* (про матір нареченого).

⁴ Інформатор: Чуплак Анастасія Миколаївна, 1939 р. н., с. Лiмна Туркiвського р-ну. Запис 10.07.2008.

Свекруха, отримавши подарунок від нареченої – *балець*-полотно, мочила його у воді, тоді скакала по лаві й «била» ним весільних гостей (Тр, Тш): Молодій приводит молоду до себе і там уже скачут бальця. Такий закон був. Типер вже мало того є, але є. То сьпівают і так говорят: «А я синка годувала, шобі-м в бальці поскакала». І танцюють тріхи (Тш); Та то як пропій прийде за молодів. Бальця скачут – і вже по всьому (Тш) || **скакати в бальці (бальци), скакати з бальцом**

♦ **скакати в бальці (бальци) ↔ скакати бальця** (Тр, Тш): Пригадую, як то моя цьоце, як брат мій сі женив. Та й вже староста, і цьоце брав за кухарку. Як то ше були лави колісь такі. Взела такий рушник, намочила в воду, і скакала по цій лаві, а той вуйко вже був нанизу, вже староста. І як то сьпівав? «Би-м си в бальци поскакала, би-м си синка годувала». Мала мама скакати і тим рушником біла так. Шо як вуйка вдарила по очох чи куди, шо вуйко сі загнівав (Тр)

♦ **скакати з бальцом ↔ скакати бальця** (Тр, Ур): Скакала мама с тим бальцом, вже чоловікова мама. Скакала с старостов піт тим бальцом, танцювала (Ур)

♦ **танець під бальцем** танець весільного старости з матір'ю нареченого, під час якого їй на голову клали хліб, а зверху обоє накривалися полотном. Танцюючи коломийку, староста намагався відкусити шматок хліба (*стручуня*). Після танцю хліб розподіляли між усіма учасниками весілля: То називалося танцювати під бальцом. Значить, то був хліб, хліб клали на голову мамі, накривалися староста з мамою білим полотном, і грала музика коломийку. Староста кусав той хліб, зубами тримав, і танцював з нею коломийку. І потім тим хлібом обділювали всіх гостей. То називалося, то полотно, то була відзнака, молода мусіла дати то полотно за то, що мама вігодувала сина. Називався танець під бальцем (Кр)

♦ **танцювати в бальци (бальцю) ↔ гуляти в бальцю** (Лб, НГс): А балиць, то є в нас. То молода мала принести мамі молодого кусок полотна якогось такого дорюгшого старалася, не менше трьох метрів, то називався балиць. Коли він прийшов за нев, шо я кажу, з малою кількістю людей повертався, і вона <молода> зразу с собов брала один балиць... І там вручали чи на площаци, чи в хати... і вона <молодого мама> мусіла затанцювати у тому бальци. Староста крутив так нев добре по всіх кутах, замотают у три метри полотна і попробуй ся вирви, бабо! Вона ся спрощувала, каже: «Вже хватит, буде-буде» (Лб)

♪ Мати сина годовала,
щоби в бальцю танцювала.
А хто сина не годусь,
та й у бальцю не танцюе (НГс)

♦ **танцювати під бальцем (бальцом) ↔ гуляти в бальцю** (Кр, Ям) [Кузів: 319]: Староста молодого с свекрухов. Вони обе танцювали. Так танцювали під тим бальцом! То страшне! (Ям)

♦ **файний балець** достатня кількість полотна, яке невістка дарувала свекрусі, що під час весілля давало змогу їй «гоноруватися» – замотатися в нього й тричі затанцювати (обернутися):

♪ Не жаль ми, не жаль,
Жи я з газдов спала,
Жи я собі в свейі свახы
Файный балець дыстала [Гнат.: 28]

☉ *Балець* свекруха кидала на піч, щоб у подружжя народжувалися хлопці: Кидали на піч, абі ся хлопці родили (Ур)

☉ Свекруха, отримавши *балець* від нареченої, кидала його на полицю з посудом і промовляла, ініціюючи народження хлопців або дівчат: «Кидаю межи го́ньці, би там веліся хлопці, кидаю межи баняча́та, щобі веліся дівча́та» (Лс)

♪ Дає невістка балиць...

білейкий, як папериць.

Вержти його межи го́ньці,

би ся родили хлопці (Яв)

✠ Скільки в тім бальці дірок,

Стільки невістці діток.

Скільки в тім бальці гудзиків,

Стільки невістці синків.

Скільки в тім бальці ниток,

Стільки невістці доньок [(Пк) Пісні]

2. *заст.* полотно, яке клали нареченій на шию: «На шию беруть довгий балець так, що его крайкою припасують, а кінцѣ спадують; на грудяхъ звязують той балець гарасѣвкою червоною, а до руки беруть хустки червоної, броцки» [(Д) Кузів: 282]

3. *заст.* полотно, яке дарувала мати нареченої матері нареченого:

♪ Ой шось тут має бути

від сва́хе до сва́хе.

Має бути балець, тоненький, як папериць,

біленький, як лебедиць (Ям)

4. весільний подарунок нареченої свекрусі – хустка, яка замінила *балець*-полотно (Лс, Ор, Ям) [Мис.: 34, 45]: Пóтім дарувала молодá подару́нки молодóго ба́тька, ма́тері, там ху́стка в нас ка́жуть, балець на́віть (Ор)

◆ **та́нець під ба́льцем** танець нареченої з весільним гостем під хусткою, яку за чотири кінці натягали над ними *дружбі* та *дружкі*. Після танцю («покрутившись») гість дарував гроші, кидаючи їх на хустку (Лс). У деяких бойківських селах наречена танцювала сама з подарунком або з родичами, поклавши *балець*-подарунок на голову (Гл); *ста́рший дру́жба* танцював із весільним гостем, тримаючи йому на голові подарунок від нареченої (Трл). Під час такого символічного танцю нареченої з подарунком *ста́роста* тримав тарілку, на яку весільні гості клали гроші (НГс) та ін.: В нас отó та́нець під ба́льцем бу́ло у то́му селі... То вже пісьля весіля. Віспівали «Мно́гая літа», молодá виході́ла насереді́ну. Тут друшкі й дружбі́ по бока́х чо́тири трима́ли ту ху́стку, а молодá все піт то́у ху́сткою бра́ла всіх госте́й по поря́дку танцюва́ти... всі сідáли навко́ло, і молодá до ко́жного підходи́ла, бра́ла його́ до та́нцю. Там му́зика гра́ла, закрути́ла, ну вальс перева́жно гра́ла, в оди́н бік чи в дру́гий бік закрути́ла, і той там гісьть кида́в у ху́стку, що міг (Лс); А на той та́нець, та́нець під ба́льцем, то ба́гато гро́ші не кида́в, то рідко хто був бога́ч, що міг кинути ба́гато. То дава́ли чи рубль, чи п'ядеся́ть копі́юк, чи деся́тку, чи п'я́тку. Якшо́ кого́сь з роді́ни молодá не взяла́ до та́нцю, значить, вона́ його́ обра́зила. Це була́ прóсто як пова́га до тих госте́й, шо бу́ли на весі́лю (Лс) || **та́нець під ху́сткою, дару́нків та́нець**

5. (мн. **бáльці**) будь-який весільний подарунок нареченої батькам і родичам нареченого (ВСт, Пт, Рс, Трл) [(Хв) Кміт²: 11; Он. I: 41; (Ял) Сокіл: 598]. Наприклад, свекрусі часто дарували одяг (Гв, Д, Лв, Лс, Мл, Мш, Ям): *Бáлець ту мамі давали який найліпший, а там сестрам юш там по хустиньці, чи там на сукенку, їке могли (Ос); То ввечері, як є перепііни, перепивають, то в перепіінах невіста дає, молодá дає бáльці родині. То старóста голосів: «Ходіт, тáту, ма́мо. Ходіт, невістка вам дає подáрок». Вони йшли (Рс) || **бáльчик, дар 2, подáрок***

♦ **великий бáлець** коштовний подарунок свекрусі від нареченої, що свідчив про повагу невістки: *Бáлець, це той дарунок, який дає молодá. Не дарунок, а бáлець називáеця. Кажуть: «Шо ти дістала в бáлець?» То обов'язково треба було велику хустку парчову чи таку хустку. На косьтiом мáтері мав бути дуже дорогий дарунок, якщо невістка не давала дорогого дарунку, значить, невістка йде в сім'ю не з душею... А от вже для мáтері то мав бути бáлець великий (Лс)*

♦ **давати бáльці** обдаровувати родичів нареченого (про наречену, зрідка – матір нареченої) (Лб, Рс, Яв) || **перепивати бáлець, робіти бáльці**

✿ А-а, бáлиць... я вам такé самé повім. Як мій ся син женів в Лáгодів, за Львовом сорок кілометрів. Свáха менé питат, дай Бóже нéбо цáрство небéсне, вже помéрла: «Свáхо, повіч мені, який у вас закóн». Я знаю, шо мені казати? Який в мéне закóн? Кажу: «Свáхо, я ся бóду дивіла, який в вас закóн, а я за мiсiць бóду робіти в себе весіля, будéте вiдити, який в мéне закóн». В нас закóн, в Росóхах дають бáльці, а там не давали бáльці. Приїхала я додóму, пішла я в колгóсп, а жiнкі <запитують>: «Кажі, який ти бáлиць дістала?» Знайте, як то жiнкі? Ну шо бóду казала, закóн такий є, як я нич не дістала. Дають вуйковi, сестрi там, братiм. Я кажу: «Жiнкі, я забóула взятi той бáлиць». І не повiдаю нич. Кажу: «Я забóула тi бáльці». А потóму, як приїхала свáха до мéне і невістка, в мéне вже сi дóчка вiддала... свéдер ме купiла, хустку ме купiла, самá, я їй то не казала, так пiдiбрала, вiдит, шо ся рóбит (Рс)

♦ **перепивати бáлець ↔ робіти бáльці**: Дає перепивáє молодá бáлиць, дала ху́ща, положив дру́жба на гóлову, гулят. Гулят, обернóвсі пáру рас, бéре дрóгого. Дрóгому бáлиць даю. Там мáтері давали якусь матерiю кóсник чи сорóчку, чи такевó. Типéр тóго нимá (Трл)

♦ **робіти бáльці ↔ давати бáльці**: Робiли бáльці, ну дворiдним ше дала, áле по чоловіку, по жiнцi не (Рс)

♦ **тáнець з бáльцьом** танець *дру́жби* з батьками та родичами нареченого, під час якого тримав *бáлець*-подарунок від нареченої на голові того, із ким танцював («оберталися» кілька разів): Дру́жба бров гуляти, такі бiли настанóви, шо брали бáлець, метáли, а потiм бров дру́жба гуляти тáнець с тим бáльцьом (Рс)

♦ **танцювати з бáльцьом** (Трл) танцювати з весільним подарунком нареченої (про *дру́жбу* та батьків і родичів нареченого): Бáлиць то бóули подарунки. Молодá дарiла там сестрi, бáтьковi, мамi, братáм, хто там був, то сi бáльці називáло. С тим бáльцьом кóжний танцювóв. Дру́жба приводiв тáнець. Дали менi, дру́жба приишóв, взов менé с тим бáльцьом танцювати. Вéргне на гóлову той бáлиць, i так танцювали с кожним (Трл)

б. подарунок свекрухи невістці, якщо син іде за зятя (Мл, Трл): *Бáлець? То, напри́клад, я купю невісьци бáлець. Косьтiом я їй кóп'ю чи шось, ну шось такé, би гáрне бóло, розумiете? То свекрúха купує своiй невісьци подарунок, то бáлець*

назівацьці. Якшо невістка там, а якшо невістка йде до мене, значить, невістка мені купує балець, свекрусі (Мл)

7. *заст.* подарунок тещі *боярам* [Мис.: 27]

8. обряд, під час якого мати нареченої дає подарунки родичам нареченого (Шн) [(ДзГ) Кміт²: 11; Он. I: 41; ЕБ: 13]

9. обряд, під час якого наречена дає батькам і родичам нареченого подарунки (Дб, Лб, Мш, НГс, Ур): Та тотó давала молодá, то ся називáв балець. Тотó як давала подаркі, то тотó називáлося балець (Дб); Та то ся називáє балець, то коли вона дарить балець, то є окремо (НГс); Та то такий обряд балець (Ур)

БАЛЕЦЬ² головний весільний хліб, призначений для розподілу між гостями в обряді *перепю* або наступного дня після весілля: Був балець. Танцювала свáха с свáтом. Мала той балець і накривáли тим таким полотнóм білим, і то танцювала свáха с свáтом. Балець, ну то хліб такий був кру́глий (Кр)

БАЛИЦ → **балець**

БАЛИЦЬ → **балець**

БАЛТ → **бавт** [(Рз) Он. I: 38]

БАЛЬЦИК *пест.* до **балець 5** [(Пр) Он. I: 42]

БАНИКИ *мн., кул.* круглий пиріг із прісного або заквашеного тіста, начинений сиром або товченою картоплею, який готували на весілля (Лб, Мт): В нас так робили. Варіли бубльбу, то мня́ли і робіли такі, як сказáти, баникі. Баникі то ся називáли. Насподі́ було ростиска́ли, ту накла́ли бубльби, і там завіли тотó, і так пеклі́. То бу́ли такі баникі. То бу́ло ранче так колісь (Лб); Та ка́зали, баники колісь пеклі́ і хліб такий, звичáйний. Баники то такий кру́глий був, а то сира давали всередину. То так тонко роска́чували хліб і сирóу всередину давали, і зверху́ таким тонкім знов прикрі́ли. То ся називáли баники (Мт) || **книш**

БАНИЙ сумний

◆ **банный музика** → **музика**

БАРАНКОВИЙ баранячий

◆ **баранкова шепка** ↔ **баранячка**: Мав молодій віне́ц, шепка. Як ужé до сьлю́бу йшли, на шепці́ віне́ц був. Баранкова ша́пка, а на ша́пці́ віне́ц (ВСт)

БАРАНЯЧКА головний убір нареченого – шапка зі шкури молодого барана, яку прикрашали (пришивали) збоку *вінцем*: Баранячку таку́ молодій мав. Караку́лку, і так віне́ць йому́ то́же чіпа́ли (Кз) || **баранкова шепка, караку́лка**

БАРАШІВНИК 1. чоловік, який брав участь у *свátанні*; *сват* [(говірки Воловеччини) Леньо²: 63] || **зводжа́й, обря́нчик, сват, свата́ч, ста́роста 1, флу́дик**

2. учасник весілля, який перегороджує шлях весільним гостям нареченого з метою отримати викуп за наречену (СНб) || **барі́чник, мафі́йбзник, торга́ш, хло́пець 4**

БАРВА́НКА *заст.* бараняча шапка, яку клали нареченій поверх білої хустки. Шапку прикрашали збіжжям (вівсяним колоссям) і головками часнику. «Така шапка часом була досить тяжка і незручна. Коли вісі́ля закінчува́лось, молодій знімали з голови і хустку, і шапку, а накладали віне́ць» [(НЯб) Збор.: 19] || **ку́чма, ша́пка**

БАРВІ́НКАШІ *перев. мн.* учасники обряду збирання барвінку:

♪ Барвінкаші прийшли,

барвінок принесли,

Вийди вон, Маріко –

шо-сьме ти принесли [(Кл) Леньо¹: 209]

БАРВІНКОВИЙ (бервінковий):

◆ **барвінкóва косіця** → **косіця**

◆ **барвінкóвий вінчик** → **вінчик**

БАРВІНОК (бервінок, бирвінок, бірвінок) барвінок, який часто використовували у весільних обрядодіях: плели вінки нареченим, доплітаючи овес, часник, штучні квіти та ін.; виготовляли весільні відзнаки – нагрудні *букéтики* для наречених і гостей; прикрашали хати, у яких відбувалося весілля; оздоблювали *коровáй*; листям барвінку обсипали наречених та ін. Ходили по барвінок уранці в день весілля (центральна та північна частини Бойківщини) або ж напередодні (південно-східна Бойківщина)⁵. Різали рослину одночасно для нареченого й нареченої, ділячи нарізане вже перед *вінкоплéтєнням*; по барвінок могли ходили тільки представники нареченого, які приносили вже нарізаний барвінок нареченій; могла ходити по барвінок наречена з *дру́жкою*. У деяких селах Турківщини та Старосамбірщини брали хлопчика, щоби зрізав перші три галузки барвінку. Зазвичай їх протягували через *кільце́* (перстень нареченого або нареченої, калач), а решту – стинали без персня (Бч, Вч, Лб, Лп, Лс, Сд та ін). На барвінкову грядку клали хліб, притуляючи до нього рослину, яку зрізали. На грядці залишали «плату» за барвінок – хліб, печиво – та поливали її горілкою або свяченою водою, «би ся далі родився на других» (Лп). Нарізаний барвінок зав'язували в хустку (у с. Вовчому – червоного кольору) та несли до хати, у якій відбувалося плетіння вінків: То йде різати барвінок дру́жба. Стáроста йде с хлібом і не́сут горівку там, заку́ску, і дру́жба ріже. Три ра́зи проди́ват. Здо́йме си кільце і скрузь кільце три ра́зи проди́ває по три галу́зки. Отода́ пропиха́ют три ра́зи по три кольці так. Ну такво́. Три галу́зки там вирива́ют і так проди́вають рас, пак дру́гий рас, а пак трéтий рас. І потóму вже він собі накла́дує на па́лиць, а ріжут да́лі востальне́ так (Лп); І ма́є <хлопець, який ішов по барвінок> рва́ти три ра́зи че́рес кола́ч. Че́рес кола́ч рве барвінок (Глб); Кладу́т фля́шку горівки, хліб, і хлопчик мали́й ріже. Три ра́зи но́жом виріза́є барвінок і кладé, на тарілочку три пучéчки зріже (Нд); І бра́ли хлопця с собо́в, бра́ли такий ко́шик і йшли різати барвінок. Бра́ли хлопця, брав хлопець персьтінь, че́рес той персьтінь, і він че́рес то три тоті́х бадильці́ барвінку передів і відрі́зав, і верг в той ко́шик, і так три ра́зи... Потóму різали вже більше барвінку як-небу́дь (Дн)

◆ **благословля́ти барвінок** благословляти барвінок перед *вінкоплéтинами* (про батьків і родичів наречених). Також нарізаний барвінок приносили до священника, щоби поблагословити; цю функцію міг виконував *ста́роста*: Барвінок обов'язково поблагословів сьвященик, обов'язково скро́плювали сьвяче́нов водою, просто то не було (Кр); Як барвінок стеліли на сьтіл, то ще батькі і всі рідні йшли той барвінок благослови́ти с само́го почáтку. То як благослови́ли, сьпівáли:

♪ Покропі́, маті́нко,
той зелéний барвінок.

А маті́нка мо́вит,
най го Бог благосло́вит (Шм)

⁵ Галько О. Традиції укладення шлюбу бойків Карпат (кін. XIX – перша пол. XX ст.). *Етнічна історія народів Європи*. 2001. Вип. 10. С. 42. URL: irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/.../cgiirbis_64.exe (дата звернення: 20.09.2021).

◆ **вмерлій барвінок** ↔ **мерлій барвінок** (Сшц)

◆ **жа́ти барвінок** різати барвінок для весільних потреб (про учасників барвінкового обряду). Як свідчать весільні пісні, барвінок саме різали, жали, а не рвали:

♪ Жне́ме барвінок, жне́ме,

від Бо́га ла́ски жде́ме (Вч) || **косіти барвінок, різати барвінок, рубати барвінок**

барвінок

◆ **іти на барвінок** брати участь в обряді *вінкоплéтин* (Бк, Гл):

♪ Йде́мо на барвінок, буде́мо віти вінок (Гл)

◆ **косіти барвінок** ↔ **жа́ти барвінок**:

♪ Ой в ме́не молоді́ї тільки барвіно́чку,
що ко́сили два коса́рі до полуденóчку.

Косі́ли два коса́рі, косі́ли-косі́ли,

то вни мйні й молоді́йкій на віно́к лиші́ли (Вч)

◆ **кропіти барвінок** скроплювати барвінкову грядку та нарізаний барвінок освяченою водою (про учасників барвінкового обряду) (Вч, Ур, ШМ): Різали бервінок, ішли́ додо́му, приході́ли додо́му, ну і кла́ли. То́же водóв съвяче́нов кропі́ли, так і са́мо в горóді кропі́ли водóв съвяче́нов, і до́ма в ха́ті (Ур);

♪ Покропі́, ма́тінко,

той зелéний барвінок.

А ма́тінка мо́вит,

най го Бог благосло́вит (ШМ)

◆ **мерлій барвінок** барвінок, який сіяли на окремій грядці та призначали тільки для поховального обряду. Для весілля такий не використовували: Та́мка є барвінок, шо як хтось умре́, рвут барвінок. Жебі́ юш там молоді́м не рва́ти в тім горóді, но спеці́альна гра́дка, би бі́ла для молоді́х (Трл) || **вмерлій барвінок, мертвій бервінок**

● Не йдут різати барвінок, де на похорон берут [БП: 23]

◆ **мертвій барвінок** ↔ **мерлій барвінок** (Т)

◆ **обсівати барвінок** обсіпати барвінкову грядку пшеницею, житом або іншим зерном перед тим, як різати рослину (про учасників барвінкового обряду): Бра́ли с собóв горівку, бра́ли фля́шку горівки лишáли, на барвінок кла́ли і хлі́б. Тоді бра́ли в ко́шик ши горівку го́стити, і пшени́цю ци жи́то, шо́б обсіва́ли. Обсі́яли барвінок, а по́тім різали (Вч)

✠ Перед шубом мати нареченого або нареченої обсівала молодят і гостей пшеницею, листочками барвінку, цукром, цукерками. Якщо комусь попаде барвінок, це означало, що незабаром одружиться: А потóму той барвіно́чок листóчки нарвúт, і як обсіва́ли, як ішли́ до сльóбу, то там пшени́ця, хлі́б на тім, копі́йкі, конфéти, і барвінок. Обсіва́ют. То вни тим барвінком обсіва́ют. Іде́ ба́тько, обсіват, то ба́тько. А всі трима́ют, шо ко́му впа́де. Ко́му впа́де барвінок: «О! – ка́же, – буду́ сі віда́вати, бо барвінок впав»

◆ **пе́рший барвінок** перший зрізаний барвінок, який тричі пропихали через перстень нареченого або нареченої знизу вверх: Пе́рший барвінок рі́жут, два барві́нки і пропиха́ют в ко́льце́, то́то шо там в молоді́ї, і пропиха́ют його́ так знізу вверх три ра́зи (Бк)

◆ **полива́ти барвінок** скроплювати барвінкову грядку горілкою або освяченою водою (про учасників барвінкового обряду): Горівку бра́ли, пе́чиво бра́ли, го́стили,

піли, поливали барвінок тов горівков (Лп); Та поливають, би ся родив далі, би не зісòх. Поливають горівков там (Лп)

♦ **прищипляти барвінок** прикрашати вікна весільних хат барвінком, часто викладаючи барвінковими листочками різні взори на вікнах або ж підвішуючи барвінкову гірлянду над вікном (про *дружок*): Барвінок хібá в нас по вікнах кладут друшкé, барвінок на вікнах прищипляють, видно, жи весіля, бо барвінок є на вікнах (Рс)

♦ **різати барвінок (бервінок) ↔ жати барвінок** (Вч, Гл, Дн, Лб, Лп, Лс, Мт, НГс, Сл, Ур): Коли йдэцьця бервінок різати, то там благословіня є (НГс); Молодá йшла різати бервінок із друшков (Сл); Ішли з музиков бервінок різати (Ур)

♦ **рубати барвінок ↔ жати барвінок** [(ВБ) Ков.-Фуч.: 144, 145]

♦ **сьлюбний барвінок** барвінок, який спеціально сіяли й використовували для плетіння весільних вінків: Нарвали барвінку, áле відите, би не бив мерлій, тільки сьлюбний (Трл)

♦ **танцювати по барвінку** танцювати коломийку по барвінковій грядці чи довкола неї (про наречених), ініціюючи щасливе подружнє життя (Лс): Ну, бралися отáк за рúки коломийкьи і навкóло барвінку танцювали, шоб íхне житя́ бóло щасливе, бо барвінок – це сýмвол житя́, сýмвол благополúчя. Та й по ньóму, навкóло (Лс)

☒ Потанцювавши по барвінку, спостерігали: якщо розростеться рослина, то це ознака гармонійного подружжя: Навкóло барвінку танцювали... та й по ньóму... Чим він більше був толочéний, тим він крáще розростáвся, і отáк казáli. Якшó пíсьля тих молодíх барвінок, бо буваé так, шо гíне барвінок, знáчить, в молодíх не складáєця, вдовіе кáжуть. Но пíсьля кóго барвінок буяé, знáчить, з них прекрáсна бóде пáра (Лс)

♦ **хрищатий барвінок:**

♪ А ми йдимó дорóгою,
широкóю, не вускóю.

Ми йдимó в чíсте пóле,
по зíля городóве,

по хрищатий барвінок (Вч) ↔ **барвінок**

◎ «На щастя, на здоровля» – так промовляє господиня, дозволяючи учасникам весілля нарізати барвінок

◎ З барвінку, який росте в лісі, плели вінок дівчатам, а городовий – використовували для весільних вінків: Барвінок, шо ріс на горóді, був тільки для молодíх (Лп)

◎ Барвінок треба нарізати тільки в першій половині дня: Барвінок все різали до дрóгої годíни, і типéр так (Вч)

◎ За барвінком обов'язково йшли у верхню частину села, вище за хату, де відбувалося весілля: Ідóт за барвінком під сóнце, не в зáхід, ай під сóнце (Бк); Але все не йшли вдолíну, а все вгорóу (Вч); Так вниз не йшли... говорят так, шо під сóнце. То такíй звичáй був, шоб молодím йшло вгорóу, не вдолíну (Вч); Вниз не йшли... шоб молодím йшло вгорóу, не вдолíну (Лл); Нíкóли не йшли вдолíну різати. Догорí, шоб дóбре велóся (Ур); «Выще свóї хáти все йшли різати <барвінок> ... шобы́ молодым шло вперед, догори» [БП: 23]

◎ Листки нарізаного барвінку для блиску мазали медом: Тодí погóстилися над тим барвінком, брали горівку, брали хлíб, потóму ше мéду. Ше мéдом той барвінок примáщували, би ся фáйно той вінóк блисьтív (Дн)

◎ Зрізаючи барвінок, на грядці залишали колодку з двома-трьома гілочками, щоб упродовж двох або трьох років спільного життя в молодят не було дітей [Васил.: 33]

● Не можна йти по барвінок до вдовиці (Влш, Кр): Ще одні, що не дозволялося. Вдовиця туди не мала запхати навіть свого носа, і блісько там при тому не було (Кр)

● Не можна йти по барвінок у «жіночі» дні: В середу, понеділок і п'ятницю не різали барвінок. Тільки різали у мужські дні, в жінські дні не різали. І весілля було в мужські (Кз)

БАРВІНОЙКО *пест. до барвінок*

♪ Вийди, городничко, с хати,
зілію показати.

Ой тоті не зілію,
то хрищатий барвіночко (Вч)

БАРВІНОЧОК *пест. до барвінок*

♪ Та й у мене й молоді
тільки барвіночку,
шо косили два легені
до полуденочку (Вч)

БАРИЧНИК ↔ **барашівник 2** (Вл)

БАРИШНЕ *ім.* хустка як весільний подарунок матері нареченої *боярам* [Мис.: 64]

БАС *муз.* типовий смичковий музичний інструмент, на якому грали під час весілля; бас (Бк, Вл, Кр, Крш, Іл, Лб): То була скрипка, бас, то було трішки більше такє, трималося подібно до скрипки, але більших розмірів, і так сунув тим смичком, і бубен, всьо (Кр); Скрипка, бас і бубен (Крш); Клікали два музики, такі скрипка і бубен, і бас, такий був бас, що такий здоровий (Бк); Такє, як бандура, такє довге... бас-бас (Вч); Бас був, цимбали (Іл); Скрипка, цимбали, бас, і бубин (Лб)

БАТЕЙКО *пест. до батько* (у весільних піснях) [Мис.: 46]

БАТЕНЬКО *пест. до батько* (у весільних піснях) [Левин.: 110]

БАТЬКІ батьки нареченого або нареченої (у.н.п.): Ну свадьба, сватанкє. Вже прихоче, берє своїх батьків, там вуйків, так таких свою родину він воче, там пару хлопів (Тш) || **отець-маїти**

БАТЬКО батько нареченого або нареченої (у.н.п.): Сватаня так було. Договорівся батько з батьком тим, чи молоді ся знали, чи не знали (Іл) || **отець, тато**

БАТЯР бабій, гультяй, розпусник (Рс): Швагер мій, вибачайте мені, батяр (Рс) || **огір, старий батяр**

◆ **старий батяр** ↔ **батяр**:

♪ Ожені ня, моя мамко, ожені молодого,
бо буде татко женити батяра старого (Вл)

БАТЯРИНА *зруб. до батяр*

БАТЯРИТИ парубкувати, жити розгульно. Народна мораль не надто засуджувала дошлюбне інтимне життя хлопця; про поведінку хлопця-розпусника здебільшого говорили в гумористично-жартівливому тоні || **батярувати**

БАТЯРИЩЕ *зруб. до батяр*

БАТЯРКА дівчина, яка мала інтимні стосунки з хлопцем; розпусниця. Моральні норми громади не допускали інтимних дошлюбних стосунків, а за втрату цноти до шлюбу дівчину карали не тільки морально, а й фізично || **гуляща, нахальна батярка**

♦ **нахальна батярка** ↔ **батярка**: То вже була нахальна батярка! (Кр)

БАТЯРНИЙ гульвісний, розпусний [(Кр) Он. I: 46]

БАТЯРУВАТИ ↔ **БАТЯРИТИ** [(Хв) Он. I: 46]

БАТЯРУГА зруб. до **БАТЯР**

БАХУР *перев. знев.* залищальник, полубовник [Матіїв: 27]

БЕЗРУКАВКА верхній вовняний одяг без рукавів – елемент весільного вбрання нареченого; безрукавка: Та молодий мав чимёрку, такú казали, такé бите, такé-такé самовирóбне, але з вóвни, безрукавка (Ур) || **чимёрка**

♦ **вишита безрукавка**: На літо безрукавка така вишета всяка (Ур)

БЕНДА → **бінда 1**

БЕНДИРІЦЯ ↔ **бінда 1**

БЕРВІНКОВИЙ → **барвінківий**

♦ **бервінківий він** → **вінець**

БЕРВІНОК → **барвінок**

БЕРВІНОЧОК *пест. до бервінок*

♦ **хрущастий бервіночок** ↔ **барвінок**:

♪ Хрущастий бервіночок,

На мене на віночок [(Св) Збор.: 114, 115]

БЕРЕМЕНА вагітна (Бг, Мж, Тр, Ям): Як б́ула дівчина берéмenna, мáло хто брав, лиш́ьїли (Ям); Берéмена, гру́ба. Хто ка́же берéмена культу́рно. Гру́ба, бо сі зав́їла, зав́їласі (Рс); Нев́їста б́їла берéмenna (Рс) || **гру́ба, несамá, самодва́, самодру́га, тяжка́, черева́та**

☼ Ма́міні рóдичі розка́зували. Шо як дівчина мáла дит́їну, сход́їлася вся ціла́ грома́да села́, бра́ли то́ї ве́рби коне́ць, ве́рби то́ї ѓлку, і то́та ся дівчина йма́ла до то́ї ве́рби, і то́ту ве́рбу пуска́ли. І як то́та ве́рба іс корі́ ся відорва́ла, то вб́їласі, і з не́ї там нічо́ не ста́ло. То вб́їлася. А як ві́трималасі, то вона́ вже пішла́ ме́жи дівча́тами. Вони́ ї́ вже счита́ли, шо вона́ вже дівчина. Коли́сь такий був зв́ичай (Тсв)

● Вагітній заборонено брати участь у весільних обрядодіях: плести вінок, пекти коровай та ін.: Як берéмenna, вона́ уже́ не бра́лась ні до косі́ці, ні до віньце́, до нічо́го не (Мж)

БІНДА (б́енда, мн. би(е)нді́) 1. кольорова стрічка, якою прикрашали весільний головний убір нареченої: Ша́пка є ша́пков, то то́ті квіто́чки, а зза́ду, мо́жи, ну, п'ятна́цять, мо́жи два́цять со́рту всякі бенди́ріці, то ся називáло бенді́ (Ос) || **бенди́ріця, за́плітка, заплі́точка, зріше́на сто́нчка, ле́нта 1, парта́чка, па́ртиця 1, по́плітка, сто́нжка, сто́ночка, сто́нчачка, сто́нчка 1, стьо́нжка, стя́жка**

2. широка довга біла стрічка, яку прив'язують до нагрудної відзнаки нареченого – весільного букета. На початку весілля *букéт* прикріплювали на лівий бік, а після шлюбу – на правий, що символізувало зміну соціального стану парубка: А хло́пиць... косі́цю мав, але́ косі́цю ніби то́же вели́ку, і б́инду такú по ко́ліна або́ ніще́ колі́н, такú б́инду йо́му до то́го причіпа́ли. Косі́цю, ну так, як і типе́р берúт дру́жбі, лиш́е така́ б́ільша, б́ільша така́. Ну б́инда така́ заширо́ка б́ула так (Ос)

3. широка довга кольорова стрічка, яку *дру́жка* купує на подарунок *дру́жбі* та чіпляє як весільну відзнаку до нагрудного *букéта* на лівий бік (Ос): Ні, тогди́ ні, лиш́е дру́шка купу́є йо́му вже ту косі́цю, вели́ку б́инду (Ос)

4. кольорова стрічка, яку прив'язують до весільного дерева: А тогді то вбирали сосну. Квіточками тоже. Квіточку, і так такі бинді причіпали, такó, с п'ять-шість (Ос) || **лента з паперу кольорового, пігулка, стончка 2**

БІРВІНОК → **барвінок**

БІТИ:

◆ **біти дружок** ударяти дружок вінком нареченої, ініціюючи швидке одруження: То знімают той вінок, о, там б'ют дружок, щоб заміж виходили, там кидают на дівчат (Бк)

◆ **біти дупакá** брати участь у грі на вечорницях: один з учасників жмурить і вгадує, хто вдарив його по сідницях: Біли дупакá, зав'язували вóчі, відгадував, та то різні б́ули (Трл)

◆ **біти заголовок** ударяти палицями по подушці. Учасники весілля, несучи *придане* до нареченого, дорогою роздирали подушку або перину: Вперед повідали, що несли заголовок. Ну, подушку. Та десь били, в нас мовись, шо заголовук. Били, били та й піря спустили, ся подерли палицями, та й піря вилетіло [(Мш) ФАКУФ]

◆ **біти стакáни** розбивати склянки; після шлюбу наречених частували алко-голем, випивши який, вони кидали порожні склянки, намагаючись їх розбити: Ой, та стакáни біли. Вийдут зі сльóбу і давали пíti... Має бути, шо стакáни біли, та як ні? І типєрь б'ют (Нб)

◆ **ховшні бити** «залицятися, жартувати з дівками» [(Лм) Фр. III: 360]

БІБ кул. весільна страва з відвареного бобу: На весільóх з́нбу давали киселіщó, біб, хліб чóрний (Яв)

БІГАРЬ палиця, ціпок як весільний атрибут *старости* нареченої: «Староста стає на столець і “кóвтає” 3 рази “бігарьом” або “коштурьом” до стіни і “гойкат”»: Старосто, став ся, не бав ся, стрій ся, не бій ся! Староста виходить з комори, стає собі на “хїжний” поріг в сїньох: “Щось ня хочеш, що на мене виковтуєш, видуркуєш! Я тебе приняв, як чесного чоловіка до хати, а ти на мене ся грозиш!?”» [Куз.: 143] || **коштурь**

бігос (бігус, бікус) кул. весільна рідка страва, яку готували із квашених буряків (зокрема з білих кормових, червоно-білих, які виварювалися й ставали білими) та відвареного окремо м'яса: Потім ужé варіли такий борщ, то бігус називáли. В нас не було бігуса, в нашій місцевіс́ті, то б́льше біля Кáлуша (СНб) || **бікус-юшка**

бігус → **бігос** (Оп, СНб)

БІК:

◆ **на бік оженітися** → **оженітися**

бікус → **бігос**: Дивіцьця. П́рaвда, ще до́ти, вже як за тїждень має б́ти весіля, клічут там чи д́сєть дівок, чи п'ятна́цїть, і таку бóчку кри́шут бураків. Ну такї́х звича́йних, черво́них, кри́шут бураків, то́то тїждень кесне, віттáк ужé кúхарка то́то відва́рює, гет абі то не б́уло квасне́, і в той горщóк кьидáє мнясо, а віттáк при кінці бураків, і то такий бікус ся називáв (Ос)

бікус-юшка ↔ **бігос**: Но кáша б́ула, і той бікус-юшка, ну і кáву. І то́то ни всі, котрі вже трóшки замо́жніші (Ос)

БІЛЕ ім. весільне вбрання нареченої (Дб, Глб, Ям): У субóту украї́нський стрій. А в неділю біле (Глб)

БІЛЕНЬКИЙ:

◆ **біленька хустіна** → **хустіна**

♦ біленький фарту́х → фарту́х

білий:

♦ біла блю́зка → блю́зка

♦ біла пі́вка → пі́вка

♦ біла пі́лка → пі́лка

♦ біла спі́дниця → спі́дниця

♦ біла сукéнка → сукéнка

♦ біла ху́стка → ху́стка

♦ біла ху́сточка → ху́сточка

♦ біле завивáне → завивáне

♦ біле пла́тя → пла́тя

♦ біле убра́ні → убра́ні

♦ білий борщ → борщ

♦ білий бۇ́кет → бۇ́кет

♦ білий віно́к → віно́к

♦ білий віно́чок → віно́чок

♦ білий корова́й → корова́й

♦ білий рантушо́к → рантушо́к

♦ білий хлі́б → хлі́б

♦ білий шта́пель → шта́пель

БІЛИЛО *заст.* 1. біле полотно – головний убір нареченої на весіллі: Завивáли в такé біле полотно, вно білило в нас називáлося, но, типéрь вельон одивáют [(Вл) Гліб.: 128, 205]

2. полотно, яке наречена мала на плечах, ідучи до шлюбу: Молода́ бۇ́ла у вінку́, в гу́ні і вирхь гу́ні біло, білило клáли і віно́к (Нв) || **ранту́х**

3. полотно, яким покривали наречену на весіллі; намітка:

♪ Де ся кісочка діла,

Чи в поле полетіла,

Чи під білило сіла? [(НРж) Сокіл: 107] || біле завивáне, завивáне 1, наме́т (наме́т), переме́т (переме́т), ранту́х 1, ручні́к

4. вишита хустка, варіант сучасної *фати́* [(ВВт) Леньо¹: 215; Леньо²: 68]

БЛИЦЯ дівчина під час *сва́тання* (у промовах весільних старостів) [(Лз) Ков.-Фуч.: 148]

БІРВІНОК → барвінок

БЗОРИНИ → **обзо́рини** (Лп, Рс, Трл): По́том батькі́ молоді́ї йдут ся диві́ти, то пішли́ до сваті́в, на бзо́рини (Рс); Шо́ там за бзо́рини бۇ́ли? Диві́лися, хтось мав одну́ ха́ту, хтось дві кімна́ти (Трл)

БЛАГОСЛОВÉНСТВО 1. батьківське благословення наречених на щасливе подружнє життя (у.н.п.): Ну і там тоді́ молодій і молодá там дякую́т та́тові, ма́мі за їх благословéнство (Кр) || **благословéніє**, **благословéня**, **благослові́ня 1**, **Бóже благословéнство**

♦ **Бóже благословéнство** ↔ **благословéнство 1**: І у свої́ ма́мі, і у свої́х роді́чів попросі́ти Бóжого благословéнства (СНб)

● Без благословéнства наві́ть не сіда́ли за сьті́в (Вч)

♦ **просі́ти благословéнства** від і́мени наречених у батькі́в просити́ дозволу́ на шлю́б (про *ста́росту*):

В «Тату, мамо, ми просимо, ви тоту дитину годували, а тепер вона йде на свій шлях, самий сакрамент, і ми просимо благословенства» – промова старости від імени наречених до батьків. – «Бог Святий! Най Бог відпустит, і ми відпускаємо» (Гл)

В «Просимо благословенства на самий перед в Господа Бога, і від Господа Бога, від витьця, від матері, від сестер і від усей ближньої родини, від усей родини» (Лп) – промова старости від імени наречених до батьків

В Тоді виходили, староста просив благословенства: «Тату-тату, і ви, мамо. Та дитина збираєся до стану супружеского. Може вона вас колись і образила, може шось не послухала, може що, вона просит мене, а я прошу вас, щоб ви її простіли і відпустили» (Вч) – промова старости від імени наречених до батьків || **просіти благословеня**

◆ **просіти благословеня** ↔ **просіти благословенства** (Ксм, Тсв): Та просіла благословеня і мама і благословила. Так. Вона вставала на колінки перед мамов (Тсв); Перед весіле благословеня йшли просіти (Ксм)

◆ **робіти благословенство** ↔ **благословіти 3**: Значить, музиканти ввійшли на подвір'я, стали під вікном, <батьки> зробили благословенство (НГс)

2. благословення священника на щасливе подружнє життя (у.н.п.): Саме перше йдещця, пішли до святиченника по благословенство. Пішли до святиченника по благословенство (Глб)

БЛАГОСЛОВЕНЕ → **благословеня** [Куз.: 137; Вакал.: 9]

БЛАГОСЛОВЕНІЄ → **благословеня**: Вже коли маюти іти до шлюбу, то сідают на лавку тату, мама, сестри, браті, хресні, блиська родина, і він просит благословеніє (Ксм)

БЛАГОСЛОВЕНЯ (благословене, благословеніє, благословіня) ↔ **благословенство 1** (Ксм, Оп, СНБ, Тсв): Благословеня дают батькі (СНБ)

◆ **давати благословеня** ↔ **благословіти 3**: Благословеня дают батькі (СНБ)

БЛАГОСЛОВІТИ 1. благословляти наречених (про священника); давати згоду на шлюб: Святиченник їх поблагословив, тоді вони вже ішли в село (Ур); І просіли отця духовного, аби благословив. І так три рази вклонілися, ставали навколо четверо <молоді із дружкою та дружною> (Глб)

2. благословляти барвінкові вінки наречених (про священника): Раньче вінець ксьонз благословив (Ур)

3. благословляти наречених на щасливе подружнє життя; уділяти благословенство (про батьків). Якщо наречені зустрічалися біля церкви, то батьки окремо благословляли своїх дітей; якщо ж наречений приходив по наречену, то батьки дівчини ще раз їх благословляли. Зазвичай на Бойківщині на початку весілля й перед шлюбом *староста* просив благословенства в батьків та родичів від імени наречених (Дб, Лл, Лп, Лс, НГс, Нд, Ор, Ос, Тр, Тсв, Ям) [Мис.: 30; Левин.: 110]: Просіли, значить, батьків, щобі простіли їм і благословили на щасливе весіля і спільне сімейне житя. То така традиція збереглася і по сьогодні на весілі (Кр); Сідали батькі, благословляли с хлібом його до шлюбу (Ор); Молодій приходит до молоді, тоді вже клічут батяка й матір. Батько, щобі благословив (Гл); Йшли до шлюбу, вже мама, тату благословили (Лл); Вона <мама молоді> їх обсівала зерном, благословила святиченнов водів з образами, молоді кланялися і йшли до церкви (Лс) || **благословляти (благословяти), давати благословеня, робіти благословенство**

♪ Благослові, Боже,
та й ти, Божая Мати,
шобі до шлюбу зібрати (Дб);

♪ Благослові, Божейку,
та й ти, Божая Мати,
весіля й зачинати (Гл)

В «Добрі люде, допоможіт, поблагословіт весіля почати!» (Кр) – прохання старости розпочинати святкування

В «Тату-тату, і ви, мамо. Сестри, брата, сусіди, близькі, дальні, вся родина. Тотá дитіна збират ся до стáну супрúжества, вна мня прóсит, би ми ї поблагословили. Ми ї благословимé, най ї Биг благословіт» (Вч) – промова старости від імени наречених – прохання старости благословенства в батьків від імени наречених

В «Прийшов той день, прийшла тотá година, шо стáла перед ва́ми ва́ші дитіна. Стáла вона́ перед ва́ми, як тот я́сни місяць перед звіздами. І прóсит ма́му й та́та, бра́ті й сестри, всю свою́ родину, і всі сво́ї сусіди, шобі ї благословили до стáну супрúжого» (Тр) – прохання старости благословенства в батьків від імени наречених

В «Тату-тату, і ви, мамо. Батькі. Сестри, братя, тіткі, вуйкі, сусіди, ближні, дальні. Прóсит менé молодій чи молодá, а я прóшу вас, щоб ви ї поблагословили і відпустили на щасливу доро́гу житя́» (Вч) – прохання старости благословенства в батьків від імени наречених

В «Діти мо́ї! Няй вас Бог благословіт і я вас благословлю́!» (Бк) – благословення батьків на щасливу долю

В «Неха́й Господь вас благословіт, ма́ма й та́то» (Іл) – благословення матері нареченого перед шлюбом

В «Най вас Бог благословіт!» – традиційна відповідь на запрошення наречених прийти на весілля

4. благословляти учасників барвінкового обряду (про матір нареченої) перед нарізанням барвінку: Мати ішла́, благослови́ла їх, сьвяче́нов водóв кропи́ла їх та й так (Ул)

5. благословляти нарізаний барвінок і виплетені барвінкові вінки наречених (про весільного *ста́росту* (Кр, Лб) або про батьків, родичів наречених (Шм)): Як барвінок стели́ли на сьгіл, то ще батькі́ і всі рідні йшли той барвінок благословити с само́го початку (Шм); Отáк кли́кали та́та, кли́кали ба́бцю, ді́да, сестру́, всю родину, яка́ ішла́ благословити той барвінок (Шм); Вже як повіли віньці́, сва́шки повіли, поблагослові́в ста́роста, тоді́ родичі́ підходи́ли, ці́лува́ли <віньці> (Кр); Тоді́ бра́ли той вінóк, вже там благослові́в той ста́роста, і тоді́ так з му́зиков чіпля́ли на молоду́ (Лб); То благослови́ли <віно́к>, ці́лува́ли с трьох боків (Лб)

♦ **благословіти вінóк** благословити виплетений барвінковий вінок нареченої; після благословення родичі нареченої урочисто *корону́ют* ним наречену (Кр)

В «Родичі́ приходи́т, поблагослові́т вінóк, бо почина́єся корона́ция» (Кр) – прохання старости до батьків та родичів нареченої поблагословити барвінкові вінки

6. робити *калачém* знак хреста на дверях (про *дру́жбу*): Потóму ви́ходят у двє́рі, дру́жба благослові́т двє́рі, хри́сьтет (Бг)

БЛАГОСЛОВІНЯ 1. → **благословє́ня**: Там вже пройшла́ тотá ці́ла процеду́ра, тотó благослові́ня (НГс)

2. благословення учасників барвінкового обряду: Коли йдэцьця бервінок рíзати, то там благословіня є (НГс)

БЛАГОСЛОВЛЯ́ТИ (благословя́ти) ↔ благослові́ти 3 (Гл, Дн, Кр, Ур, Яв)

В «Благословляю, проща́емсі, благословляю. Най вас Бог благослові́т» (Кр) – благословення матері нареченої, яке вона уділяла своїй доньці, поклавши руку їй на голову

♦ **благословля́ти з хлібом** благословляти наречених перед шлюбом, торкаючись хлібом до голови або до пліч (про матір нареченого чи нареченої): Сідали батькі́, благословля́ли с хлібом його́ до шлю́бу (Ур); Сідали батькі́, благословля́ли с хлібом його́ до шлю́бу (Ор)

БЛАГОСЛОВЯ́ТИ → благословля́ти (Дб, Нд): А ма́ма і та́то благословя́т, бажа́ють їм всьо́го до́брого в житі́ю (Нд)

БЛУД розпуста

♦ **пода́тися на блуд ↔ роздіво́читися**

♦ **пустила красу в блуд** «про дівчину, що задля своєї краси пішла блудом» [(Л) Фр. П: 407]

♦ **у блуд пусти́ти вроду ↔ роздіво́читися**

♦ **у блуд пусти́ла свою вроду** «про дівчину або жінку, що збилася з чесної дороги» [(Л) Фр. І: 104]

♪ Ой як буде милий добрий,

То я красу в личку зношу,

А як буде милий сукрит,

То я красу у блуд пущу [Фр. І: 104 (із весільної пісні, за О. Рошкевич)]

БЛЮ́ЗКА (блію́ска) 1. спеціально вишита сорочка нареченої; буденна вишита сорочка, яку наречена одягала на весілля (ВСт, Дб, Кз, Крш, Лб, Тр, Ям): Обов'яско́во ма́ла бу́ти ви́шита соро́чка, блю́ска (Кр) || **блію́зочка, виші́вана блію́ска, ви́шита блію́ска, катра́н**

♦ **біла блію́ска** біла весільна сорочка нареченої (ВСт, Кз, Кр, Лб, Ос, Ур, Яв): Та як? Звичайно. Блію́ска, спі́дниця, каса́к, така́ блію́ска до́вга бі́ла (ВСт); Молода́ була́ у всьо́му бі́лому. Була́ сьпі́дниця бі́ла, блію́зка бі́ла (Яв)

♦ **блію́ска з збі́рками** весільна сорочка нареченої, призі́брана, «під шиєю морщена» [Мат.: 51]: В нас собі́ прóсто так трóшкі така́ робі́ла уплі́чя, то ся назива́ло, блію́ска с та́кими збі́рками. То уплі́чя са назива́ло (Лб) || **уплі́чя**

♦ **виші́вана блію́ска ↔ блію́зка 1**: Бра́ли, що ма́ли. Блію́скі виші́вані, лейбі́чки виші́вані і сьпі́дницю шеляно́ву, і блію́ску таку́ ви́шету (Ур)

♦ **ві́шита блію́ска (ві́шета, ві́шита) ↔ блію́зка 1** (Нд, Крш, Тсв): Блію́ска ви́шита му́сіла бу́ти, то бес то́го не бу́ло (Тсв); Шо ся відда́вали, то ви́шита блію́ска або́ соро́чка пе́рет тим вишива́ло (Нд); Шеляно́ва сьпі́дниця. То шаль та́кий був ви́шне́вий, в чо́рно-ви́шньо́вих сьпі́дничка́х, і ви́шиті блію́ски (Крш)

♦ **ві́шета блію́ска → ви́шита блію́ска**: Ві́шета блію́ска, ві́шета (Ос)

♦ **ві́шита блію́ска → ви́шита блію́ска**: Блію́ска бі́ла а́бо ві́шита бу́ла (СНб)

2. короткий верхній одяг; куртка, яку одягав наречений: Зробі́лося сукно́ і так ші́ли ті сіракі́, та́як блію́ску (Лб)

3. чоловіча сорочка: А дру́жба, то лиш є́дну косі́чку тувó до груде́й приче́пліт, до блію́ски (Мж)

БЛЮЗОЧКА ↔ **блюзка 1** (Крш, СНБ): То кажут, шо була у вельоні. Люба спідниці, яку хто міг купити, і блюзочка. Зараз спеціально є біла сукенка, а колись не було (СНБ) || **вішита блюзочка**

♦ **вішита (вішета) блюзочка** ↔ **блюзочка**: Молодұха, я так памітаю, в українськiм стрóй, вишита блюзочка і камізелька (Крш)

♦ **вішета блюзочка** → **вішита блюзочка**: То кóнче мала бұти вишета блюзочка. Ну, як який був закóн. Або отак вишитя лишé напорéк і так сюда на грúди, або долів рукавóм вiттáк (Ос)

БЛЮСКА → **блюзка**

БОГАЦТВО → **багацтво**

БОГРИЙДА 1. ↔ **букёт 2** [(Гкл, Кл) Леньо¹: 215; Леньо²: 66, 68]

2. ↔ **букёт 3** [(Гкл, Кл) Леньо¹: 215; Леньо²: 66, 68]

3. ↔ **букёт 4** [(Гкл, Кл) Леньо¹: 215; Леньо²: 66, 68]

4. ↔ **букёт 5** [(Гкл, Кл) Леньо¹: 215; Леньо²: 66, 68]

БОЖЕНИЙ шлюбний (про чоловіка)

♦ **божена жонá** шлюбна жінка [Кміт²: 17; Он. I: 63 (за Ю. Кмітом)]

БОЖИЙ:

© Жоно божа! – традиційне звертання до жінки; «звичайний спосіб бойківської промови до жінки, хоч би й до власної» [(Тхл) Фр. II: 179]

БОЖИТИСЯ присягати під час шлюбу в церкві [Кміт²: 17; Он. I: 63]

БОКОВИЙ ім. коханець [ЕБ: 19]

БОКОВИЙ нешлюбний, незаконний

♦ **боковá сестра** «знач. жінка, частіше наложниця, яку дехто при чужих видає за свою сестру» [(Нч) Фр. I: 157]

БОРЩ обрядова рідка страва, яку подавали на весіллі (б.н.п.). Давніше використовували в різних обрядодіях: мати нареченої або *баба-невiста*, виряджаючи наречених до шлюбу, тричі обходила весільних гостей, тримаючи борщ у горщику, потім подавала цей горщик нареченому, який кидав його «через голову поза себе» [Мис.: 32]. Борщ у горщику мати давала нареченому перед відходом до нареченої, а він виливав його «під сонце». Хлопці збігалися й цей горщик розбивали [Там само: 19] та ін.: Далі борщ, борщ. З'їли борщ, давали їшку. З'їли їшку, давали м'ясо. А потóm напослiтку крúпи (Вч) || **висiвний борщ, дiрба**

♦ **бiлий борщ** кул. 1. рiдка перша страва: заквашують вивар iз промитого жита або пшеници, який улiтку настоюють 3–4 днi; до «квасу» додають тiльки приправ (часник, сiль, крiп) (ВСт, Вч). Якщo вода iз зерном довго не скисає, опускають до вивару завинену в марлю варену м'яту картоплю або ж скибку житнього хлiба: Наостiтку м'усiла бiти пшонянá кáшi, а молоко як не бiло, то се купувáли, абi заправити ту кáшу. Капуста, бурачiнка, чир, то борщ бiлий, áле квасний (ВСт) || **пóльський борщ, сирiй борщ**

2. рiдка перша страва на «квасi» з бiлих кормових або червоно-бiлих бурякiв; подекуди додавали бурякове насiння

♦ **борщ з жiтної мукi** кул. рiдка страва, зварена на м'ясi та пiдбита житньою мукою: Борщ робiли з жiтної мукi, дуже вкúсний бив. Ну i кiдали там м'яса, i пiдбивáли, так звичáйно, борщ (Вч)

♦ **бураковий борщ** кул. рiдка страва, яку варять, додаючи столовий (червоний) буряк: Там такiй борщ, знáйте, бураковий (Ор)

♦ **варенний борщ** кул. рідка страва, до якої додають попередньо відварений столовий (червоний) буряк (Вч)

♦ **висівний борщ** ↔ **борщ** [ЕБ: 27]

♦ **підбиваний борщ** ↔ **підбитий борщ**: Варіли борщ, підбиваний такий, як то кажуть, український борщ (Кр)

♦ **підбитий борщ** кул. рідка страва зі столових (червоних) буряків, заправлена збитим до однорідності борошном із водою (молоком, сметаною), яйцем: Як я сі віддавала, варіли борщ підбитий, так я казала, борщ підбитий (Рс) || **підбиваний борщ, український борщ, червоний борщ**

☞ І цьотка каже: «Михайле, кажі-кажі, би Гані зваріла бубльби і борщу такого підбитого». Знайте, який то підбитий борщ такий, український борщ. Думаю: «Бже мій, я ше того не пійняла». Віділа, як моя мама робіла, вибивала єйці там їдно, чи дві, кільки сіла була. А нич мовчу, нич не кажу. Як я підбіла той борщ, бубльби зваріла, вимняла так, подусіла, на колотівці називали. Я взяла той борщ на лишку, а лишка не падає, такий густий. Я так плакала, аш ми вочи червоні стали. Мій чоловік пішов, каже: «Шо так плакала?» – «Бо-м зваріла борщ, нездальий, навіть лишка не падає». – «Ти дурна, каже, вона не вміє сама добре варіти, а ти тувó плачиш?» Посідали їсти всі разом, типер тарілки, знайте, типер паньське. Вже посідали всі їсти разом, а цьотка каже: «Таке молодé, каже, а такий файний борщ зваріла, ситний». А мій менé щіпле: «Відиш, каже, а ти, каже, сплакаласе» (Рс)

♦ **польський борщ** ↔ **білий борщ** [(Вч) БП: 39–40]

♦ **сирій борщ** ↔ **білий борщ** (Вч)

♦ **український борщ** ↔ **підбитий борщ** (Кр, Рс)

♦ **червоний борщ** ↔ **підбитий борщ** (Вч)

бояри *тільки мн.* **бояри (буєри, буяри), боярци (боярце, буярци, буярці), бояроби (боярове, буяроби)** 1. неодружені учасники весілля; товариші нареченого (Б, Бт, Вл, ВТ, Вч, Гл, Дн, Іл, Лб, Лк, Лп, Лс, Мл, Нв, Оп, Пр, Пл, Св) [Весілля: 89, 92, 94, 98; Сокіл: 107]: Та буяри, о! Та то були дружбі. Дружбі були по три (Кр); Бояри мали сокірку, а молодий мав гарап, а дружбі мали сокирки (Лп); Ідут хлопці, бояри ідут до молодого (Бг); Дуже в давнину називалися чось дружбі буяри (Лб); Жучка міні казала, як є десіть дружбів, то є бояри (Нб) || **молодці**

2. гості нареченого, які після шлюбу разом із ним ідут по наречену (незалежно від статі та віку, переважно молоді хлопці) (Бк, Вч, Дн, Іл, Кн, Ксм, Лб, Лп, Лс, Мж, Мл, НЯб, Пр, Пт, Св, Сд) [Кузів: 284, 286, 299, 317; Гнат.: 12, 13, 23; Куз.: 131, 138; Кміт¹: 91, 92, 98; Левин.: 115]: Тогді всьо, виходит ма́ти навстрічу, привéтує всіх люде́й, молодого. Називаюця лю́ди бояри, боярци. Котрі йдут з молодім, то називаюця боярци (Дн); Вони звінчались, молодий пішов собі домів, молодá домів. А потóm він збира́в бояри, тоті свашкы́ і йшли за молодóв (Вч); Боярами називали всіх гóстей (Лп); Молодий собі попросів сво́ї буєри, а молодá тоті сво́ї ма́ла гóсьті (Іл)

♪ Втваря́й, свату, ха́ту,

та й нове́йкі сіни,

би си боя́рце сіли (Дн)

♪ А там туді́ їде

ста́роста з боя́рми,

ой мілий Бо́же,

стáроста з боя́рми (Вч) || **бояри-ловчі, старости 2**

◆ **великі буя́ри** ↔ **боя́ри 2** Та він привів собі с трійцять, sóрок буя́рів, то ся буя́ри називáли. Буя́ри прийшли великі, так ка́жут. З ним прийшли до не́ї, і тоді йшли до хáти, сидáли за сьгів (Лл)

◆ **весільні бояри** ↔ **боя́ри 2** [Мис.: 24]

◆ **красні бояри** ↔ **боя́ри 2:**

♪ Ой чим село заквило?

Вишнями, чьирешнями,
Красними боярами [Кміт¹: 93]

◆ **молодийки бояри** ↔ **боя́ри 2:**

♪ Ой у нашого молодого
Всі бояре молодийки [Кузів: 317]

◆ **пишні бояри** ↔ **боя́ри 2:**

♪ Пишні бояри, пишні
Типер з костела прийшли [Кміт¹: 94; Гнат.: 13]

3. весільні гості нареченої, які після того, як наречений забрав її до себе, приходили до них на гостину. Зазвичай несли подарунки, які наречена мала вручати батькам та родичам нареченого: Як вже весіля пішло перше, молодий з молодів, та пішли з ним люди, а ті, що їхали вже ззаду, там через годину чи через дві години, решту весіля їхало там до молодого, чи до молодого, то називалося буя́ри. То єдно і то. Буя́ри і пропій то їдно і то (Мл) || **пропій 1**

4. *заст.* супровід нареченого на весіллі; почет: «Призначають ро́гі, т.зн. вибирають старосту, “маршалка, хоренжого, підскарбія, сендзього, ксьондза, коваля” і т. д. Всіх осіб 15 душ, які зовуться боярами» || **ро́гі** [Мис.: 15]

бояри-ловчі ↔ **боя́ри 2** [Весілля: 104]

БОЯРÓВЕ → **боя́ри 2** [Кміт¹: 89]

БОЯРОЙКИ *пест. до боя́ри 1* [Мис.: 16]

БОЯРОНЬКИ *пест. до боя́ри 1* [(Св) Збор.: 117]

БОЯРЦЕ → **боя́ри 2** (Вч, Дн)

БОЯРЦИ → **боя́ри 2** (Дн)

БРА́МА 1. ворота як символічна межа між світом дівчини і хлопця; символ зміни соціального статусу: Та й разом на бра́мі вже зустрічає. Ма́ма віхо́де с кожухо́м, вивертає кожух ко́лись, і несé ко́лач, і ме́ду ми́ску, півлі́тру чи ме́нче (Мж)

◎ Родичі нареченого, зустрічаючи пошлюблену пару біля брами, виносили відро води, яке наречена мала занести до хати, утверджуючи себе як нову господиню: Навіть був в нас в одін період такий звичай, що давали молоді на бра́мі, як вони поверталися с шлю́бу, відро з водо́ю, шобі вона́ заносила. Щобі була́ повнопра́вна госпо́днія вже в хáті (Кр)

2. перепона на шляху весільним гостям нареченого, яку влаштовують гості нареченої з метою отримати за неї *вікуп* (Вл, Дб, Кр, Лп, Мж, Нв, Оп, Рп, Тх): Їдна ка́зала: «О, ми зроби́мо ту бра́му». Я ка́жу: «Та дава́йте робі́т» (Дб); То вже ко́ли він при́ходив с свої́ми дру́жба́ми, ко́ли він мав забира́ти молоду́ до шлю́бу. Отоді перегорóджували дорóгу, робі́ли, як ка́жут, таку бра́му. На ту бра́му він мав виставити грóші і мав виставити мого́рйч хлóпцям, бо іна́кше його́ не пропусти́ли (Кр); На бра́мі зупиня́ют, торго́уюцьце, купу́ють (Мж) || **перегорóдка, рога́тка, рога́чка, шлагба́м, шльо́бан**

♦ **весёла бра́ма** весільні гості, які біля воріт, жартуючи, торгувалися за наречену:

♪ Ой весёле подвіря́чко та й весёла ха́та,
лиш моло́да нивесёла, бо ни ма́е та́та.

Ой весёле подвіря́чко та й весёлі бра́ми,
ой моло́да нивесёла, бо ни ма́е ма́ми (Мж)

♦ **вино́сити бра́му** ставити перешкоду на шляху весільним гостям нареченого, яку влаштовують гості нареченої, щоб отримати за неї *ві́куп*: А ко́ло молодо́йї на столі знов, як вино́сят там бра́ми, і знов стої́т карава́й на столі, так стріча́ють (ЛБ) || кла́сти бра́му

♦ **кла́сти бра́му ↔ вино́сити бра́му**: Но пе́рет тим кладу́т таку́ бра́му, сьтїв. Як моло́дий ї́де по молоду́, то кладу́т сьтїв. Поло́жат десь на дорозі і кладу́т на ньо́го хлі́б, кві́ти, сіль, горі́вку (Рп)

♦ **просі́ти від бра́ми до бра́ми** запрошувати на весілля всіх односельчан (про нареченого або наречену). Такий «закон був», що на весілля просили «ціле село», не минаючи жодної хати, «чи був багатий, чи був бідний»:

♪ Я просі́ла від бра́ми до бра́ми,
але ни просі́ла рідне́нької ма́ми (Ксм)

♪ Сестри́чку, сестри́чку, в те́бе весі́лечко,
напросі́ла-с ро́ду по́вне подвіре́чко.

Напросі́ла-с ро́ду від бра́ми до бра́ми (Мж) || **просі́ти від ха́ти до ха́ти**

БРАННЯ КОНОПЕЛЬ *заст.* спеціальний танець, який весільні гості виконують, коли наречені ходять по селу, просячи в односельців благословення [(Нвц) Борис.: 124–124]

БРА́НСЬКИЙ *ім., заст.* весільний *ста́роста* нареченого [Он. I: 69] || **ста́роста мо́лодецький, ста́роста мо́лодо́го, ста́роста па́рубчий**

БРАТИ:

♦ **бра́ти дівку́** женитися (ЛБ, Рс, Трл): Не ході́в хлопе́ць до дівки, не ході́в. Тре сі́ жени́ти, он там є́ дівка. «Он там бу́дем бра́ти то́ту дівку́, – там говори́ли в ха́ті, – то́ту дівку́ тре́ба бра́ти, бо вона́ ма́е ко́ні, або тели́ця, або коро́ви є». То дарёмно не бра́ли так без нич. Го́лу дівку́ не бра́ли без нич (ЛБ); Ну а перече́ти так бу́ло, тілько́ там дівку́ бра́ли, де по́ли (Рс); Горо́дили там, де дівку́ бра́ли (Трл); Вона́ ніби пла́кала <і ка́зала:> «Шо́сь ми зроби́в?» Не хоті́в і бра́ти (Мл); Ну, в ме́не дівка́ бу́ла, а ту́ й хлопе́ць, уже́ й мав бра́ти, мав жени́тисі, бо то́ сусі́ди бу́ли (Сл) || **бра́ти дівча́, бра́ти дівчину́, жени́тися**

♦ **бра́ти дівча́ ↔ бра́ти дівку́**: Ну так шу́ткува́ли-шу́ткува́ли. Ві́ттáк пові́ли: «В нас є́ хло́пиць, ми хо́чемо в вас дівча́ бра́ти» (ЛБ)

♦ **бра́ти дівчину́ ↔ бра́ти дівку́**: Якшо́ хлопе́ць не хоті́в бра́ти дівчину́, то бу́ло стра́шнє! (Мл)

© Якщо хлопе́ць *брав дівку́* з дитино́ю, то мав відрі́ктися від родичі́в (у церкві, поклавши руку́ на Євангелі́є): Клав на Євангелі́я па́льці, від ро́дичі́в відрі́кавсі, якшо́ вони́ ся обо́є люби́ли. Напри́клад, ви беретє́ дівчину́, а та дівчина́ ма́є дити́ну. Но ви ї́ любите, а ро́дичі́, ва́ші ро́дичі́ не хотя́т. Зна́чить, ва́ші ро́дичі́ ка́жут: «Так, дити́нко, ти сі́ від нас відрі́ка́й, ми тебе́ не хо́чем зна́ти». Тоді́ кладє́ па́льці на Євангелі́я мо́лодий, той син, ро́дичі́в катего́рично́ ся відрі́кає́. Він до ро́дичі́в вже́ тогди́ не йде́ (Мл)

♦ **брати рѳсписку** рееструвати цивільний шлюб: Ше рѳсписку не брали за Польщі (Трл)

♦ **брати шлюб (сьлюб, слюб) → шлюб**

■ Не тебе беру, Нацю, а твою працю – «про дівчину, що йде замож; муж бере або задля єї робучої сили або задля її маєтку, що также називаєся працюю» [(Нч) Фр. II: 586], тобто йдеться про справжню причину одруження – корисливість жениха

■ Нині такий чѳс, що соломяний парубок золоту дівку бере – «такий час, що парубків мало, а дѳвок багато» [(Нч) Фр. III: 393]. Контекст життєвих реалій: хлопець і дівчина не мають рівних прав щодо вибору своєї пари

■ Я би кожного вдѳвця прала серед села, як бере дівку – «на погляд старших жінок, вдовець не повинен брати дівку, лише вдову» [(Турківщина) Фр. II: 783 (за Ю. Кмітом)]. Морально-етична настанова для вдѳвців – не одружуватися з дѳвчатами

БРАТ брат нареченої, який під час весілля виконує визначені функції: розчісує косу сестрі, сідає на місце наречених за весільним столом, вимагаючи *вікнуту* та ін. (у.н.п.): А потім брат молодѳї, якшѳ є рідний брат молодѳї, мав косу розчесати. Молодѳї закладають у волѳсь гроші туді ззаду, брат розчісує косу (СНБ); Брат продавав молодѳу. Як приходили за молодѳов, брат продає (Бк)

БРАТИК *пест.* до **брат**: Вплітали гроші, і ту косу потім мав розчесати наймолодчий братик чи мѳже з родини якийсь хлѳпиць (Шм)

БРАТОНЬКО *пест.* до **брат** (у весільних піснях) [(НЯБ) Збор.: 29]

БРАТЦУНЕЙКО *пест.* до **брат** (у весільних піснях) [(НЯБ) Збор.: 29]

БРАТЦЬО *пест.* до **брат**

♪ Не дайся, брацьцю, звѳсти,
сестріцю продавати (Вч)

♪ Ої хорѳші паробѳчки,
хорѳші-хорѳші,
ни продай, брацьцю, сестрічку,
за марнійкі гроші (Лп)

БРАТЧИК *пест.* до **брат**

♪ Устань-устань, мій братчику,
косу розчесати (СНБ)

БРІНЬДЗЯ гострий сир, який приносили весільні гѳсті; разом із хлѳбом мав бути на весільному столі: Ну на перше весіля, то так стояло на столі три, так кѳпка хлѳба. Одѳн хлѳб, другий, третій. Одѳн на другий поставили. Мѳсів стояти бріньдзя, мѳсіла стояти. Бріньдзя, то такий гѳстрий сир, і сир такий звичайний. Отѳ все стояло на весілю. То мѳсіло бути (Лс)

♦ **віднести бріндзю** ↔ **відмѳвити** [(Прг) Schn. II: 141]

♦ **прикітити бріндзю** ↔ **відмѳвити** [(ДзГ) Кміт²: 19; Он. II: 139]

БРОЦКИ *заст.* червона хустка як відзнака нареченого і *дружби* [?]: «Молодий и дружба убирають ся, якъ на свято велике зъ додаткомъ, що на шию берутъ хустки бѳлї, звязанї на передѳ пѳдъ бородою; кѳнцѳ хустки спадують на плечѳ, а до рукъ берутъ хустки червонї, броцки» [(Д) Кузів: 282]

БЎБЕН (**бѳбень**, **бѳбен**, **бѳбін**) *муз.* бубон (Бк, ВСт, Вч, Кр, Крш, Лб, Лп, НГс, Нд, Рс, Ул): Красно співають, бѳбня грають (Рс); Кликали два музики, такі скрипка і бѳбен, і бас, такий був бас, шо такий здоровий. То музика бѳла красіва (Бк)

БЎБЕНЬ → **бѳбен**

БУ́БИН → **бу́бен** (Бк, Вч, Кз, Кр, Лб, Лп, Мл, Нб, Ур): Та то скрипка була та й бу́бин, той кля́рнет. Або́ я як віддава́ласі в два́йціть во́сьми́м ро́ці, то бу́ла скрипка, бу́бин і кля́рнет (Дб); Кра́сна му́зика. Скри́пка, бу́бин (Ур)

БУ́БИН → **бу́бен**: І ві́ттак а́же і бу́бін по́явився. Та́кий, зна́йте, що та́кий кругли́й, що ма́є що нести́ (Ос)

БУ́БЛИЧОК невели́кий кругли́й хлі́б із ді́ркою, який прив'язува́ли на кі́нець пали́ці – атри́бута дру́жби; цією пали́цею дру́жба хрестив двері́, одві́рки перед тим, як наречені виходили́ з до́му, і́дучи до шлю́бу: Дру́жба та́ку ма́є гілочку́ с ко́си́чков уба́рану, і та́кий бу́бличок прив'язаний, хлі́б, аби́ був до то́ї па́лочки. І хрестит та́ковó двері́ (Мж); Він ма́є просто́ та́ку па́лочку, що він собі́ з нев бу́де до це́ркви йти. Та́ковó па́лочку, ну та́ковó затоне́нку і на кінчи́ку прив'язана́ чу́ть-чу́ть бу́бличок, і чу́ть-чу́ть там які́хось кві́точок (Мж) || **ка́ла́чик, оба́рянець, оба́рянок**

БУ́ЄРИ → **бо́яри 2** (Лл)

БУ́КЕТ (**бу́кѐт, бу́кіт**) 1. весі́льний букет наречено́ї (Кр, Рс): Бо то в нас типе́р заведе́но, що ви́но́к кида́ють, бу́кѐт кві́тів кида́є молода́, хто шви́дше. А тоді́ та́ко́го не бу́ло (Кр); Даю́т їй ве́льон, даю́т їй пе́рстень, бу́кѐт, то всьо́ даю́т, як на шлю́б (Рс)

◆ **бу́кѐт з жя́ліви** букет із кро́пиви чи бур'я́ну, який тримала́ в руках *псевдо-нарече́на*: Бу́кѐт у́же з жя́ліви, що́сь та́ке, с та́ко́го робі́ли з бур'я́ну, підста́вляли́ коро́че (Лк) || **жа́лівий бу́кіт**

◆ **жа́лівий бу́кіт** ↔ **бу́кѐт з жя́ліви**: Перебра́ласі, да́ли ве́льон, бу́кіт жа́лівий (Ор)

2. нагрудна відзна́ка наречено́го – букет із барві́нку або зі штучних кві́тів, до якого доплі́тають галу́зку барві́нку та зазвичай прив'язу́ють стрі́чку бі́лого ко́льору (да́вніше – стрі́чок до букетів не ці́пали). Наречено́му та́кий букетик ці́пають на лі́вий бі́к, а після́ шлю́бу – на пра́вий, що́ символізу́є змі́ну його́ соці́ального ста́тусу (Бг, Бк, ВСт, Іл, Кз, Кр, Лб, Лп, Лс, Мж, Мл, Мт, Нб, Нд, Прс, Рс, Ск, СНб, Трл, Ур, Яв, Ям): А молода́ вже присиле́є молодому́ бу́кѐт (Ям); Бу́кѐт на гру́дях то́же, бу́кѐт то́же з барві́нку то́же ви́витий (Бк); Хи́ба бу́кѐт і всьо́. За́рас стончкі́ то ви́сят, тоді́ не бу́ло (Іл) || **бо́грийда 1, бу́кѐтик 1, ви́нець 3, ви́но́к 5, ви́но́чок 3, ви́нчик**

◆ **бі́лий бу́кѐт** нагрудна відзна́ка наречено́го – букет зі штучних кві́тів, до якого прив'язу́ють бі́лу стрі́чку, або зі штучних кві́тів бі́лого ко́льору: Молоді́й мав бі́лий бу́кѐт, а дру́жба мав та́кий ро́зовий, че́рво́ний, вся́кий (Вч) || **бі́лий ви́но́чок**

◎ То бра́ли че́рво́ну ні́тку, та́ку дуже-ду́же до́вгу. І ко́жен із ро́дини му́сів три ра́зі обві́ти галу́зучку то́го, барві́нку. І та́ке по́тім намота́ли, аш гру́бе, че́рво́нов ні́тків. І тоді́ то всьо́ до бу́кѐта, до бі́лого, і то причі́пляли вже там молодому́ чи молоді́й, на пра́ву сто́рону, то вже був бу́кѐт (Лб)

◆ **бу́кѐт з ле́нтами** нагрудна відзна́ка наречено́го – букет, до якого прив'язува́ли кі́лька стрі́чок: На кашке́ті ма́лесе́нький ви́нчик і ше на гру́дях бу́кѐт з ле́нтами (Кр)

◎ Букети́ наречени́х після́ весі́лля зашивали́ в поду́шку: То́ді ба́тькі́ забира́ли той його́ бу́кѐт і зашива́ли той бу́кѐт у поду́шку, де вони́ спа́ли. Його́ бу́кѐт в поду́шку, бо типе́р ше й молода́ но́сить бу́кѐт, то обидва́ бу́кѐта зашива́ють у поду́шку, де вони́ спля́ть (Лс)

◎ Пришива́ючи наречено́му *бу́кѐт*, наречена́ повинна́ відкусити ні́тку: Як молода́ пришива́ла бу́кѐт, та й тре́ба бу́ло ві́ткусува́ти ні́тку зу́бамі, не но́жице́ма. Я́г молода́ бу́ла дівка́, то ві́ткушувала́, а як ста́рша бу́ла дівка́, то казала́: «А я вже зу́би в'ї́ла куса́ти». Але́ му́сіла яко́сь так відгри́зти [(Ск) Глі́б.: 163]

3. нагрудна відзнака нареченої – букет із барвінку або зі штучних квітів, до якого доплітали галузку барвінку та зазвичай прив'язували стрічку білого кольору. Нареченій чіпали букет на правий бік (ВСт, Кр, Лб, Лп, Лс, Мт, Лб, Нб, Нд, СНб): Раньше ше букети клали, молодім. Причипляли з барвінку, пришивають до букета хоч дві-три галузки барвінку (Нд) || **богрийда 2, вінець 5**

4. нагрудна відзнака *дружби* – букет із барвінку або зі штучних квітів, до якого доплітали галузку барвінку та прив'язують кольорову стрічку (Бг, Бк, ВСт, Дб, Ж, Л, Кз, Кр, Лс, Мж, Мл, Нб, НГс, Рс, Ск, СНб, Трл, Тш, Ул, Яв, Ям): Друшке дають дружбам вінкє такі, букети купуют, а молода молодому купує (Рс); Друшка приселювала дружбі б'укіт і дружба платів за букет (Ур); Молода чіпає букет молодому, і друшкі дружбам (СНб) || **богрийда 3, букетик 2, вінець 5, вінок 4, значок, косиця 3**

5. нагрудна відзнака *дружки* – букет із барвінку або зі штучних квітів, до якого доплітають галузку барвінку (Нб, Тр): Типер друшке ідут на весіле просіти. Берут два букети з едної стороні, з другої попришпільюют та й так (Тр) || **богрийда 4**

6. нагрудна відзнака запрошених на весілля гостей – зазвичай барвінковий букет або барвінковий букет, до якого доплітали штучні квіти (Лс, Лп, Мш, Слв, СНб, Тхл, Ур, Шм): Пришпиляли букети кожному (Ур); Тоті пришлі з букетами, хто запросів. А хто, то без б'укіта. Хіба пришлі на стручень, би дали з медом (Ур); Молоді дівчєта робіли букети з барвінку, квіточкі прищипали (Шм) || **букет з барвінку, букетик 3, букетик для гостей, букетчик 2, вінець 4, маленький букетчик, квітка на грудях, квіточка 1**

◆ **букет з барвінку ↔ б'укет 6 (Лп)**

7. відзнака на головному уборі нареченого – букет, переважно зі штучних квітів: А молодій так само причипляли букета, як зарас причипляют, на голові до шапки чи як там (Ор); Пришпиляла якісь там букет до шапки (Дн) || **букетчик 1, вінець 5**

8. відзнака на головному уборі *дружби* – букет зі штучних квітів: А за капелюхами біли букети, ну такі куповані квіти (Вч)

9. букет із барвінку або зі штучних квітів, якими прикрашають весільний хліб: Коровай пеклі, замаєли кічками ріжними, букет, віти і вітти понапинали тай всьо (Рс); Хліб спечений круглий, вкрітий і дожджом, і букетами, і квітами (Бк)

10. букет зі штучних квітів, який клали всередину *наручників* (Ос, СНб): Хліб має форму круглий, обов'язково круглий. Всередині має бути дірочка, щоб там квіти класти. Букет, пучок квітів, суцільний пучок квітів всередині. Квіти такі не живі, штучні (Ос); Наручники, то мали форму круглого хліба, всередині така невелика дірка, щоб заложити букет квітів, квіти були штучні (СНб) || **букетчик 3 букетик 1. ↔ б'укет 2: Такі букетики сплітали на груді (Кр)**

2. ↔ **б'укет 4: А боярам косиці ладили, стончки таківо довгі, букетики пришивали (Бг)**

3. ↔ **б'укет 6: І цей барвінок вже ішов у букетики для всіх гостей (Лс)**

◆ **букетик для гостей ↔ б'укет 6: І цей барвінок вже ішов у букетики для всіх гостей, шо приходили (Лс)**

4. букет, який чіпали до весільного *топірця* нареченого: Мали такій топирець деревляний, якісь букетик прицеплений (НГс)

БУКЕ́ТЧИК 1. ↔ **БУ́КЕ́Т 7:** На ша́пці то́же ту збо́ку ві́нчик, та́кий буке́тчик (Бк)
2. ↔ **БУ́КЕ́Т 6** (СНб)

♦ **МАЛЕ́НЬКИЙ БУКЕ́ТЧИК** ↔ **БУ́КЕ́Т 6** (Кр, СНб): Ко́лись в да́внину не да́вали го́сьтям буке́тчики ма́ленькі, та́к йа́к за́рас купу́є мо́лода́ (СНб)

3. ↔ **БУ́КЕ́Т 10:** А в мо́лодо́ї на́ру́чники кла́дуть. На́ру́чники кла́дуть на ді́жу с ти́м буке́тчи́ком кві́тів (СНб)

4. (*перев. мн.* **БУКЕ́ТЧИКИ**) ма́лі букети, я́кі на́речена ро́здає прису́тнім на ве́сіллі ді́тям: Ко́лись ді́тєй ма́ло бу́ло, а ти́пєр бі́льше. Мо́лода́ то цуке́рки да́є ді́тям, то буке́тчики (СНб)

БУ́КЕ́Т → **БУ́КЕ́Т**

БУ́КІТ → **БУ́КЕ́Т**

БУ́ЛЯ (*перев. мн.* **БУ́ЛІ**) ↔ **БУ́ЛЬБА** (Вл, Лс, Нд): Ма́каро́н зва́рили, та́м ду́шені́ни, та́м бу́лі (Нд); І та́м бу́лю зва́рили, і та́м при́ляли тро́ха ти́м жи́ром і по ку́сничкові м'я́са, та й то́ їли (Нд)

♪ Чи я то́бі, ма́мцьо мо́я, й бу́лі ни копа́ла,
що ти ми́не й то́ту зи́му й ни до́зимувала́ (Лп)

БУ́ЛКА 1. бу́лка, яку го́сті приноси́ли на ве́сілля (Ул)

2. бу́лка, яку ма́ти на́речено́го розподі́ляє між ве́сільними го́стями, зу́стрічаю́чи і́х пі́сля шлю́бу; та́ку бу́лку вона́ ри́же на шма́тки та поли́ває ме́дом (Вч, Кз, СНб): То́то бу́лка бі́ла, не хлі́б, ай бу́лка, бу́лка покра́яна і зго́ри ме́дом пома́щена (Вч); А то да́вали бу́лку з ме́дом, го́стили, та́к, як і ти́пєр го́сьтят (Кз); То тих го́стєй, шо при́ходєт і́с шлю́бу, бу́лку з ме́дом. Та́рілку ме́ду і та́м ма́чаю́т кусо́чок бу́лочки і ко́жному го́стєви то́му, шо на ве́сіля при́ходит (СНб)

3. бу́лка, яко́ю свекру́ха часту́є неві́стку, зу́стрічаю́чи її пі́сля шлю́бу; та́ку бу́лку вона́ ри́же на шма́тки та зали́ває мо́локом: А свекру́ха мо́лоду́ зу́стріча́ла, бу́лка в ми́ску і мо́локо. На́лива́ють мо́локо і бу́лку в мо́локо. Ну як зу́стріча́ють? При́водьт сва́хьи мо́лоду́, і во́ні за́ходєт до ха́ти і та́м у́жє, де мо́лоді́ си́даю́т, бу́лку з мо́локом кла́дуть і то́ для не́ї бу́ла та́ка го́сті́на (СНб)

4. бу́лочка, яко́ю на́речена частувала́ ді́тєй на ве́сіллі (Кз, Нб, Ос): То́гді́ ді́тєй ба́гато на́схо́дицьця, бо во́ні ді́станут бу́лку від мо́лодо́ї. То та́кі ма́цьо́нькі бу́лочки. Чи́мойдан та́кий до́брый. Каза́ли: «То на-на, то від мо́лодо́ї» (Кз) || **БУ́ЛОЧКА, МА́ЦЬО́НЬКА БУ́ЛОЧКА**

БУ́ЛОЧКА ↔ **БУ́ЛКА 4** (Ос, СНб): Мо́лода́ вже бе́ре бу́лкьи́ для ді́тєй, ді́тєй вже в ти́й ха́ті і на ла́вици, і на кінці́ сто́ла по́вно, бо чека́ють, шо мо́лода́ бу́лочку да́сть. Ро́здасьть вже та мо́лода́ бу́лочкьи́ (Ос)

♦ ма́цьо́нька бу́лочка ↔ бу́лка 4 (Кз)

БУ́ЛЬБА на ве́сіллі пода́вали пере́важно ці́лі карто́плини, зва́рені в лупи́нні (Кз, Лс, Мл, Оп, Слв, СНб, Ул): Бу́льбу да́вали, не та́к як ти́пєр, не зна́ти шо. То́гді́ бу́ло бі́дно (Ул); Ну та́м карто́пля, бу́льба; бу́льба, го́лупці́ ра́зом в одні́й ми́сьці (СНб) || **БУ́ЛЯ**

♦ **БУ́ЛЬБА В ЛУПІ́НІ** ку́л. ці́ла карто́пля, зва́рена в лупи́нні, яку пода́вали на ве́сіллі (Бк, Кр, Ос): І та́к бу́льбу с то́ї лупи́ни почи́стили, ни чи́стили но́жом, а й та́к покра́яли, як на зу́пу, і в ми́ску. І на́ляли то́го бу́льйо́ну, і і́ште (Ос); Бу́льбу в лупи́ні ва́рили (Кр) || **БУ́ЛЬБА В ЛУ́СЬЦІ, БУ́ЛЬБА В МУ́НДУ́РАХ**

♦ **БУ́ЛЬБА В ЛУ́СЬЦІ** ↔ **БУ́ЛЬБА В ЛУПІ́НІ** (Кр, Ос): І бу́льбу у лупи́ні, в лусьці́ (Ос)

♦ **бульба в мундурах** ↔ **бульба в лупіні**: Бульба в лупіні, в мундурах (Бк)
бульйон *кул.* чистий відвар м'яса без овочів і приправ, який готували на весілля (б.н.п.). М'ясо виймали з бульйону, різали на шматки й подавали на окремій тарілці: Варили там бульйон, як то кажуть, юшка (Кр); Там діти налупят бульбу в лупіні, начісять, приставлять дітей, якесь телятко або ягнятко зарізали на бульйон, бульйону того налляли і такé біло весіля (Бк) || **бульйон с свиніни, юшка**

♦ **бульйон с свиніни** ↔ **бульйон**: Були голупці. Ну, як кажуть, юшка, бульйон с свиніни, трóхи мн'яса. Юшка зварицьця, мн'ясо окремо на тарілочки подробили дрібóнько. Отака була страва (СНБ)

буляник (*перев. мн. буляники*) *кул.* 1. прісний хліб, який пекли «на сухій блясі», додаючи вареної і потовченої картоплі (Вч) || **книш**

2. невелика паляниця з тертої картоплі та борошна, спечена в печі [Бойк.: 150, 151]: В Біличі. Буляники кажуть, напекли буляники (Бч)

бураковий буряковий

♦ **бураковий борщ** → **борщ**

бурачєнка *кул.* страва з бурякового листя, яке заливали свіжим молоком, підбивали борошном та подавали на весілля (ВСт, Тш) [див.: Бойко: 31]: Бурачєнку такó сільську зваріли (Тш)

бурачківий бордовий, темно-червоний

♦ **бурачкова квітка** → **квітка**

бурошки *тільки мн.* вироби з тіста у формі кульок як прикраса на весільному хлібі [?]: Ось, рошїнемо, та й далі. Замісимо, вироблєємо тоті бурошки, яйця там кладут, бо потóму вирізуйут (Мж)

бути:

♦ **в жóнах <бути>** → **жонá**

♦ **будемо свої** «будемо свояками, поберемося або посватаємося» [(Нч) Фр. III: 89] – згода батьків на весілля

буханка 1. хлібина, у яку перед випіканням клали гроші (копійки), їх мав знайти *стáроста* нареченого: Пєрши стáроста шукáв грóші. Не дивівся там на молодóго подáрок, áбо на молодóу. А пєрши брав бухáнку в рúкí і шукáв грóші... Не едєн стáроста ся помúчив, зáки тотó він вишпортав. Найшóв еднó, е-е... То ще не всьо. Найшóв дрúге мiсце. То ще не всьо, ще трéба найтí трéте. Ну колí вже трéте найшóв, тогдí вже дарíв молодí подáрок ци молодá молодóму. Але грóші мúсів найтí в тій бухáнци (НГс)

♦ **бухáнка хліба** 1. обрядова хлібина, яку залишають на барвінковій грядці (часто із пляшкою горівки) як подяку господині за нарізаний барвінок: Ну і там кладут фляшку горівки, бухáнку хліба у бервінок у грядку, і то лишáют. То вже такий подáрок за бервінок, áле вже нарізали, кiлько хотiли, так, абí було на цiле весiля (НГс); Колí йдєцьця бервінок рiзати, то там благословiня є. Але там берут áбо малєнького хлóпчика, áбо дiвчинку, розумiєте, пєрстинь, знáчить, молодóи чи молодóго, чєрес той пєрстинь продiвáєся три галузочки, чєрес пєрстинь так вiдрiзує хлóпчик. Ну і там кладут фляшку горівки, бухáнку хліба у бервінок у грядку, і то лишáют. То вже такий подáрок за бервінок (НГс)

2. ↔ **бáба**² 1: Не брали нiкий ни грóші, ни нич. Бухáнку хліба та й на весiля пiшла <запрошена жiнка> (Нд)

- б'яри** → **бо'яри 1** (Лб, Ул, Шм), **бо'яри 2** (Лл, Ксм, Лс, Мт)
б'яро́ви → **бо'яри 1** [(Св) Збор.: 124]
б'яро́ньки *пест. до бо'яри 2* [(Св) Збор.: 134]
б'я́рци → **бо'яри 2** [(Лп) Збор.: 84]
б'я́рці → **бо'яри 2** [(НЯб) Збор.: 36, 37]

ДЖЕРЕЛА

Бойк. – Бойківщина. Історико-етнографічне дослідження / відп. ред. Ю. Гошко. Київ: Наукова думка, 1983. 304 с.

Бойко – Бойко І. Харчування бойків. URL: <https://www.academia.edu> (дата звернення: 20.09.2021).

Борис. – Борисенко В. К. Весільні звичаї та обряди на Україні: Історико-етнографічне дослідження. Київ: Наукова думка, 1988. 192 с.

БП – Бойківські пацьорки: народні пісні с. Вовче Турківського району з голосу Любові Федьків / упоряд. В. Галайчук. Львів: Камула, 2012. 192 с.

Вакал. – Вакалюк Я. Ю. Весільна лексика в говірках Прикарпаття. *Проблеми дослідження діалектної лексики і фразеології української мови*: Тези доповідей. Ужгород, 1978. С. 9–10.

Васил. – Василечко Л. Таїна весільного обряду. Івано-Франківськ: Тіповіт, 2006. 172 с.

Весілля – Обряди і пісні весільні люду руського в селі Лолин Стрийського повіту [зібрала О. Рошкевич, опрацював І. Франко]. *Весілля*: у 2-х кн. / упоряд. М. Шубравська. Київ: Наукова думка, 1970. Кн. 2. С. 73–124.

Гліб. – Українські говірки південно-західного наріччя: Тексти / упоряд. Н. Глібчук. Львів: Видавничий центр ЛНУ ім. І. Франка, 2005. 238 с.

Гнат. – Гнатюк В. Бойківське весіле в Мшанци (Старосамбірського повіта). *Матеріали до українсько-руської етнології*. Львів, 1908. Т. X. С. 1–29.

ЕБ – Енциклопедія Бойківщини: люди, мова / за ред. Р. Дяківа. Київ: Зерцало, 2014. 296 с.

Збор. – Зборовський П. Бойківські латканки / упоряд. П. Зборовський. Львів: Укр. акад. друкарства, 2013. 198 с.

Здор. – Здоровага Н. Нариси народної весільної обрядовості на Україні. Київ: Наукова думка, 1974. 159 с.

Кміт¹ – Кміт Ю. Бойківське весіле в Гвіздци (Турчанського повіта). *Матеріали до українсько-руської етнології*. Львів, 1908. Т. X. С. 82–100.

Кміт² – Кміт Ю. Словник бойківського говору. *Літопис Бойківщини*. Самбір, 1934–1939. Ч. III–XI. URL: https://shron1.chtyvo.org.ua/Kmit_Yurii/Slovyuk_boikivskoho_hovoru.pdf

Ков.-Фуч. – Коваль-Фучило І. Сучаний стан побутування весільного обряду на Закарпатті. *Весільна обрядовість у часі і просторі*: матеріали Міжн. наук.-практ. конф. «Одеські етнографічні читання». Одеса: Вид-во КП ОМД, 2010. С. 143–151.

Куз. – Кузеля З. Бойківське весіле в Лавочнім (Стрийського повіта). *Матеріали до українсько-руської етнології*. Львів, 1908. Т. X. С. 121–150.

Кузів – Кузів І. Жите-буте, звичаї і обычаї гірського народу. *Зоря*. Львів, 1889. Ч. XVII. С. 282–287; Ч. XVIII. С. 299–302; Ч. XIX. С. 317–320.

Кур. – Курило В. Діалектний словник Болехівщини. *Діалектологічні студії. II. Слово – словник – корпус*. Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАНУ, 2018. С. 323–332.

Левин. – Левинський В. Бойківське весіле в Доброгостові (Дрогобицького повіта). *Матеріали до українсько-руської етнології*. Львів, 1908. Т. X. С. 101–120.

Леньо¹ – Леньо Т. Весільна обрядовість бойків Закарпаття. Передвесільний етап (за матеріалами експедицій та рукописних матеріалів). *Весільна обрядовість у часі і просторі*: матеріали Міжн. наук.-практ. конф. «Одеські етнографічні читання». Одеса: Вид-во КП ОМД, 2010. С. 203–216.

Леньо² – Леньо Т. Початковий етап весільної обрядовості бойків Закарпаття (середина ХХ століття). *Етнічна історія народів Європи*. 2012. Вип. 38. С. 61–74.

Мат. – Матейко К. Український народний одяг: Етнографічний словник. Київ: Наукова думка, 1996. 195 с.

Матіїв – Матіїв М. Словник говірок центральної Бойківщини. Київ–Сімферополь: Ната, 2013. 602 с.

Мис. – Мисевич О. Український весільний обряд у Бойківщині. Львів: Наш лемко, 1937. 89 с.

Он. – Онишкевич М.Й. Словник бойківських говірок: у 2-х ч. Київ: Наукова думка, 1984.

Пісні – Пісні з Львівщини / упоряд. Ю. Корчинський. Київ, 1988. URL: <https://nashe.com.ua/song/12738> (дата звернення: 20.09.2021).

Свенц. – Свенціцький І. Бойківський говір села Бітля. *Затиски Наукового товариства ім. Т. Шевченка*. Львів, 1913. Т. СХІV. С. 117–153.

Сокіл – Фольклорні матеріали з Отчого краю / упоряд.: В. Сокіл і Г. Сокіл. Львів: Інститут народознавства НАН України, 1998. 615 с.

ФАКУФ – Фольклорний архів кафедри української фольклористики ім. акад. Філарета Колесси Львівського національного університету ім. Івана Франка.

Фр. – Галицько-руські народні приповідки: у 3-х т. / упоряд. І. Франко: 2-ге вид. Львів: Видавничий центр ЛНУ ім. І. Франка, 2006. Т. I–III.

Хібеба 2014 – Хібеба Н. Словник весільної лексики бойківських говірок: способи тлумачення назв. *Тенденції розвитку української лексики та граматики / за ред. І. Кононенко, І. Митнік, С. Романюк*. Варшава; Івано-Франківськ, 2014. Ч. I. С. 134–147.

Schn. – Schnaider J. Z życia górali nadłomnickich. Wesele w Perehińsku. *Kwartalnik etnograficzny. Lud*. 1912. Т. XVIII, з. I–IV. S. 141–153.

REFERENCES

- Boiko, I. *Kharchuvannia boikiv*. Retrieved from: [In Ukrainian].
- Borysenko, V. K. (1988). *Vesilni zvychai ta obriady na Ukraini: Istoryko-etnografichne doslidzhennia*. Kyiv: Naukova dumka [In Ukrainian].
- (Chuplak A. M., Personal communication, July 10, 2008) [in Ukrainian].
- Diakiv, R. (Ed.). (2014). *Entsyklopediia Boikivshchyny: liudy, mova*. Kyiv: Zertsalo [In Ukrainian].

Folklornyi arkhiv kafedry ukrainskoi folklorystyky im. akad. Filareta Kolessy Lvivskoho natsionalnoho universytetu im. Ivana Franka.

Franko, I. & Roshkevych, O. (Comps.) (1886). Obriady i pisni vesilni liudu ruskoho v seli Lolyn Stryiskoho povitu. In Shubravska, M. (Comp.). (1970). *Vesillia*: in 2 books. (Book 2, pp.73–124). Kyiv: Naukova dumka [In Ukrainian].

Franko, I. (Comp.). (2006). *Halysko-ruski narodni pryovidky*: in 3 vols. (2nd ed.). (Vol. 1–3). Lviv [In Ukrainian].

Halaichuk, V. (Comp.). (2012). *Boikivski patsorky: narodni pisni sela Vovche Turkivskoho raionu z holosu Liubovi Fedkiv*. Lviv: Kamula [In Ukrainian].

Halko, O. (2001). Tradytzii ukladennia shliubu boikiv Karpat (kin. XIX – persha pol. XX st.). *Etnichna istoriia narodiv Yevropy – Ethnic history of European Nations*, 10, 40–44. Retrieved from: irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/.../cgiirbis_64.exe [In Ukrainian].

Hlibchuk, N. (Comp.). (2005). *Ukrainski hovirky pivdenno-zakhidnoho narichchia: Teksty*. Lviv: Vydavnychi tsestr LNU im. I. Franka [In Ukrainian].

Hnatiuk, V. (1908). Boikivske vesilie v Mshantsy (Starosambirskoho povita). *Materialy do ukrainsko-ruskoj etnologii*. (10), 1–29. Lviv [In Ukrainian].

Hoshko, Yu., (Ed.). (1983). *Boikivshchyna. Istoryko-etnografichne doslidzhennia*. Kyiv: Naukova dumka [In Ukrainian].

Khibeba, N. (2014). Slovyk vesilnoi leksyky boikivskykh hovirok: sposoby tlu-machennia nazv. In Kononenko, I., Mytnik, I. & Romaniuk, S. (Eds.). *Tendentsii rozvytku ukrainskoi leksyky ta hramatyky* (1, pp. 134–147). Varshava–Ivano-Frankivsk [In Ukrainian].

Kmit, Yu. (1908). *Boikivske vesilie v Hvizdtsy* (Turchanskoho povita). *Materialy do ukrainsko-ruskoj etnologii* (10), 82–100. Lviv [In Ukrainian].

Kmit, Yu. (1934). *Slovyk boikivskoho hovoruu*. Sambir. Retrieved from: https://shron1.chtyvo.org.ua/Kmit_Yurii/Slovyk_boikivskoho_hovoru.pdf? [In Ukrainian].

Korchynskiy, Yu. (Comp.). (1988). *Pisni z Lvivshchyny*. Kyiv. Retrieved from: <https://nashe.com.ua/song/12738> [In Ukrainian].

Koval-Fuchylo, I. (2010). Suchasnyi stan pobutuvannia vesilnoho obriadu na Zakarpatti. Abstracts of papers ‘2010: *Vesilna obriadovist u chasi i prostori* (pp. 143–151). Odesa: Vydavnytstvo KPOMD S. [In Ukrainian].

Kurylo, V. (2018). Dialektnyi slovyk Bolekhivshchyny. *Dialektolohichni studii* (Vol. 11: Slovo – slovyk – korpus, pp. 323–332). Lviv: Instytut ukrainoznavstva im. I. Krypiakevycha NANU [In Ukrainian].

Kuzelia, Z. (1908). Boikivske vesilie v Lavochnim (Stryiskoho povita). *Materialy do ukrainsko-ruskoj etnologii* (10), 121–150. Lviv [In Ukrainian].

Kuziv, I. (1889). Zhytie-butie, zvychai y obychai hōrskoho narodu. *Zoria* (17, pp. 282–287; 18, pp. 299–302; 19, pp. 317–320). Lviv [In Ukrainian].

Leno, T. (2010). Vesilna obriadovist boikiv Zakarpattia. Peredvesilnyi etap (za materialamy ekspedytsii ta rukopysnykh materialiv). Abstracts of papers ‘2010: *Vesilna obriadovist u chasi i prostori* (pp. 203–216). Odesa: Vydavnytstvo KPOMD [In Ukrainian].

Leno, T. (2012). Pochatkovi etap vesilnoi obriadovosti boikiv Zakarpattia (seredyna XX stolittia). *Etnichna istoriia narodiv Yevropy – Ethnic History of European Nations*, 38, 61–74 [In Ukrainian].

Levynskiy, V. (1908). Boikivske vesilie v Dobrohostovi (Drohobyt'skoho povita). *Materialy do ukrainsko-ruskoj etnologii* (10), 101–120. Lviv [In Ukrainian].

Mateiko, K. (1996). *Ukrainskyi narodnyi odiah: Etnohrafichnyi slovnyk*. Kyiv: Naukova dumka [In Ukrainian].

Matiiv, M. (2013). *Slovnyk hovirok tsentralnoi Boikivshchyny*. Kyiv, Simferopol [In Ukrainian].

Mysevych O. (1937). *Ukrainskyi vesilnyi obriad u Boikivshchyni*. Lviv: Nash Lemko [In Ukrainian].

Onyshkevych, M. (1966). Slovnichky ta slovnyky boikivskykh hovirok. *Visnyk Lvivskoho ordena Lenina derzhavnoho universytetuim. I. Franka. Seria filolohichna – Visnyk of the Lviv State University, Series Philology*. Lviv: LDU im Ivana Franka, 4, 94–100 [In Ukrainian].

Onyshkevych, M. I. (1984). Slovnyk boikivskykh hovirok: in 2 parts. Kyiv: Naukova dumka [In Ukrainian].

Schnaider, J. (1912). Z życia górali nadłomnickich. Wesele w Perehińsku. *Etnographic Quarterly*, 18, 141–153 [In Polish].

Sokil, V. & Sokil, H. (Comps.). (1998). *Folklorni materialy z Otchoho kraiu*. Lviv: Instytut narodoznavstva NAN Ukrainy [In Ukrainian].

Svientsitskyi, I. (1913). Boikivskyi hovir sela Bitlia. *Zapysky Naukovoho tovarystva im. T. Shevchenka* (Vol. 114, pp. 117–153). Lviv [In Ukrainian].

Vakaliuk, Ya. Yu. (1978). Vesilna leksyka v hovirkakh Prykarpattia. Abstracts of papers '78: *Problemy doslidzhennia dialektnoi leksyky i frazeolohii ukrainskoï movy* (pp. 9–10). Uzhhorod [In Ukrainian].

Vasylechko, L. (2006). *Taina vesilnoho obriadu*. Ivano-Frankivsk: Tipovit [In Ukrainian].

Zborovskiy, P. (Comp.). (2013). *Boikivski latkanky*. Lviv: Ukr. akad. Drukarstva [In Ukrainian].

Zdoroveha, N. (1974). *Narysy narodnoi vesilnoi obriadovosti na Ukraini*. Kyiv: Nauk. Dumka [In Ukrainian].

СПИСОК НАЗВ НАСЕЛЕНИХ ПУНКТИВ ТА ЇХНІХ СКОРОЧЕНЬ

Б – Бабино Старосамбірського р-ну Львівської обл.

Бг – Богрівка Богородчанського р-ну Івано-Франківської обл.

Бгт – Багнувате Турківського р-ну Львівської обл.

Бк – Боберка Турківського р-ну Львівської обл.

Бн – Бачина Старосамбірського р-ну Львівської обл.

Бнв – Беньова Турківського р-ну Львівської обл.

Бр – Бориня Турківського р-ну Львівської обл.

Бс – Бусовисько Старосамбірського р-ну Львівської обл.

Бт – Бітля Турківського р-ну Львівської обл.

Бч – Біличі Старосамбірського р-ну Львівської обл.

В – Воля Старосамбірського р-ну Львівської обл.

ВБ – Верхній Бистрий Міжгірського р-ну Закарпатської обл.

ВВ – Верхне Висоцьке Турківського р-ну Львівської обл.

ВВл – Велика Волосянка Старосамбірського р-ну Львівської обл.

ВВт – смт Верхні Ворота Міжгірського р-ну Закарпатської обл.

Вл – Волосянка Сколівського р-ну Львівської обл.

- ВЛн – Велика Лінина Старосамбірського р-ну Львівської обл.
 Влж – Верхній Лужок Старосамбірського р-ну Львівської обл.
 Влк – Великосілля Старосамбірського р-ну Львівської обл.
 Влш – Волошиново Старосамбірського р-ну Львівської обл.
 ВСт – Верхня Стинава Стрийського р-ну Львівської обл.
 ВСш – Велика Сушиця Старосамбірського р-ну Львівської обл.
 ВТ – Верхній Турів Самбірського р-ну Львівської обл.
 Вч – Вовче Турківського р-ну Львівської обл.
 Вш – Вишків Долинського р-ну Івано-Франківської обл.
 ВЯБ – Верхня Яблунька Турківського р-ну Львівської обл.
 Гв – Гвоздець Старосамбірського р-ну Львівської обл.
 Гк – Галівка Старосамбірського р-ну Львівської обл.
 Гкл – Гукливий Воловецького р-ну Закарпатської обл.
 Гл – Головецько Старосамбірського р-ну Львівської обл.
 Глб – Глибоке Старосамбірського р-ну Львівської обл.
 Глбк – Глибоке Богородчанського р-ну Івано-Франківської обл.
 Гр – Грозьово Старосамбірського р-ну Львівської обл.
 Грб – Грабовець Сколівського р-ну Львівської обл.
 Д – колишне с. Дидьова Турківського р-ну Львівської обл.
 Дб – Доброгостів Дрогобицького р-ну Львівської обл.
 Дв – Довжик Сколівського р-ну Львівської обл.
 Дз – Дзвиняч Богородчанського р-ну Івано-Франківської обл.
 ДзГ – Дзвиняч Горішній → Шандровець
 Дл – м. Долина Долинського р-ну Івано-Франківської обл.
 Дн – Дністрик Старосамбірського р-ну Львівської обл.
 Ж – Жукотин Турківського р-ну Львівської обл.
 Жд – Жденієво Воловецького р-ну Львівської обл.
 Жп – Жупани Сколівського р-ну Львівської обл.
 Зб – Зубриця Турківського р-ну Львівської обл.
 Зв – Завадка Сколівського р-ну Львівської обл.
 Зк – Заколоть Дрогобицького р-ну Львівської обл.
 І – Ісаї Турківського р-ну Львівської обл.
 Іл – Ільник Турківського р-ну Львівської обл.
 Кб – Кобло Самбірського р-ну Львівської обл.
 Кз – Кузьминець Рожнятівського р-ну Івано-Франківської обл.
 Кзв – Козеве Сколівського р-ну Львівської обл.
 Кзк – Козаківка Долинського р-ну Івано-Франківської обл.
 Кк – Кривка Турківського р-ну Львівської обл.
 Кл – Келечин Міжгірського р-ну Закарпатської обл.
 Км – Комарники Турківського р-ну Львівської обл.
 Кн – Кіндратів Турківського р-ну Львівської обл.
 Кнг – Княгинин – колишне село, передмістя сучасного Івано-Франківська.
 Тепер – у складі міста.
 Кр – Коростів Сколівського р-ну Львівської обл.
 Крн – Кринята Турківського р-ну Львівської обл.
 Крш – Крушельниця Сколівського р-ну Львівської обл.

- Кс – Красне Рожнятівського р-ну Львівської обл.
Ксм – Космач Богородчанського р-ну Львівської обл.
Кт – Катина Старосамбірського р-ну Львівської обл.
Кч – Корчин Сколівського р-ну Львівської обл.
Л – Лолин Долинського р-ну Івано-Франківської обл.
Лб – Либохора Турківського р-ну Львівської обл.
Лб_С – Либохора Сколівського р-ну Львівської обл.
Лбх – Лібухова Старосамбірського р-ну Львівської обл.
Лв – Лавочне Сколівського р-ну Львівської обл.
Лг – Луги Рожнятівського р-ну Івано-Франківської обл.
Лз – Лозянський Міжгірського р-ну Львівської обл.
Лк – Луквиця Богородчанського р-ну Івано-Франківської обл.
Лм – Лімна Турківського р-ну Львівської обл.
Лп – Лопушанка Турківського р-ну Львівської обл.
Лпв – Липовиця Рожнятівського р-ну Львівської обл.
ЛпХ – Лопушанка-Хомина Самбірського р-ну Львівської обл.
Лс – Лосинець Турківського р-ну Львівської обл.
Лц – Лецівка Рожнятівського р-ну Івано-Франківської обл.
Мж – Міжгір'я Богородчанського р-ну Івано-Франківської обл.
Мл – Мельничне Турківського р-ну Львівської обл.
Мр – Муроване Старосамбірського р-ну Львівської обл.
Мт – Матків Турківського р-ну Львівської обл.
Мх – Махнівесь Старосамбірського р-ну Львівської обл.
Мхн – Мохнате Турківського р-ну Львівської обл.
Мш – Мшанець Старосамбірського р-ну Львівської обл.
Н – Нижнє Самбірського р-ну Львівської обл.
Нб – Небилів Рожнятівського р-ну Івано-Франківської обл.
Нвц – Новиця Калуського р-ну Івано-Франківської обл.
НГс – Нижнє Гусне Турківського р-ну Львівської обл.
Нд – Недільна Старосамбірського р-ну Львівської обл.
НРж – Нижня Рожанка Сколівського р-ну Львівської обл.
Нч – Нагуєвичі Дрогобицького р-ну Львівської обл.
НЯб – Нижня Яблунька Турківського р-ну Львівської обл.
Оп – Опорець Сколівського р-ну Львівської обл.
Ор – Орів Сколівського р-ну Львівської обл.
Орв – Орявчик Сколівського р-ну Львівської обл.
Ос – Осмолода Рожнятівського р-ну Івано-Франківської обл.
Пг – Погар Сколівського р-ну Львівської обл.
Пд – Підгородці Сколівського р-ну Львівської обл.
Пдс – Підсухе Дрогобицького р-ну Львівської обл.
Пк – Побук Сколівського р-ну Львівської обл.
Пл – Плав'я Сколівського р-ну Львівської обл.
Плк – Плоске Старосамбірського р-ну Львівської обл.
Пр – Присліп Турківського р-ну Львівської обл.
Прг – смт Перегінське Рожнятівського р-ну Івано-Франківської обл.
Прс – Присліп Міжгірського р-ну Закарпатської обл.

- Пт – Петранка Рожнятівського р-ну Івано-Франківської обл.
Рз – Розлуч Турківського р-ну Львівської обл.
Рк – Рекіти Міжгірського р-ну Львівської обл.
Рп – Ріп'яна Старосамбірського р-ну Львівської обл.
Рс – Росохи Старосамбірського р-ну Львівської обл.
Св – Свидник Турківського р-ну Львівської обл.
Сд – Саджава Богородчанського р-ну Івано-Франківської обл.
Сбч – Стрільбище Старосамбірського р-ну Львівської обл.
Скл – м. Сколе Сколівського р-ну Львівської обл.
Сл – Сливки Рожнятівського р-ну Івано-Франківської обл.
Слв – смт Славське Сколівського р-ну Львівської обл.
Сн – Сенечів Долинського р-ну Івано-Франківської обл.
СНБ – Слобода-Небилівська Рожнятівського р-ну Івано-Франківської обл.
Спс – Спас Старосамбірського р-ну Львівської обл.
СР – Стара Ропа Старосамбірського р-ну Львівської обл.
СС – м. Старий Самбір Львівської обл.
Ств – Старява Старосамбірського р-ну Львівської обл.
Стр – Стрільки Старосамбірського р-ну Львівської обл.
Сх – Східниця Дрогобицького р-ну Львівської обл.
Схд – Суходіл Рожнятівського р-ну Івано-Франківської обл.
Сш – Страшевичі Старосамбірського р-ну Львівської обл.
Сщц – Сушиця Старосамбірського р-ну Львівської обл.
Т – Тур'є Старосамбірського р-ну Львівської обл.
Тв – Тершив Старосамбірського р-ну Львівської обл.
Тн – Торунь Міжгірського р-ну Львівської обл.
Тп – Топільниця Старосамбірського р-ну Львівської обл.
Тр – Труханів Сколівського р-ну Львівської обл.
Трл – Терло Старосамбірського р-ну Львівської обл.
Тс – Тисовиця Старосамбірського р-ну Львівської обл.
Тсв – Тисовець Сколівського р-ну Львівської обл.
Тсв_Д – Тисів Долинського р-ну Івано-Франківської обл.
Тх – Тухолька Сколівського р-ну Львівської обл.
Тхл – Тухля Сколівського р-ну Львівської обл.
Тш – Тишівниця Сколівського р-ну Львівської обл.
Уж – Уріж Дрогобицького р-ну Львівської обл.
Ул – Уличне Дрогобицького р-ну Львівської обл.
Ур – Урич Сколівського р-ну Львівської обл.
Хв – Хашів Турківського р-ну Львівської обл.
Ч – Чаплі Старосамбірського р-ну Львівської обл.
Цн – Цінева Рожнятівського р-ну Львівської обл.
Шм – Шум'яч Турківського р-ну Львівської обл.
Шн – Шандровець (колись – Дзвиняч Горішній) Турківського р-ну Львівської обл.
Яб – Яблунів Турківського р-ну Львівської обл.
Яв – Явора Турківського р-ну Львівської обл.
ЯЗм – Ясениця-Замкова Старосамбірського р-ну Львівської обл.
Ял – Ялинкувате Сколівського р-ну Львівської обл.

Ям – Ямельниця Сколівського р-ну Львівської обл.

Яс – Ясень Рожнятівського р-ну Івано-Франківської обл.

Яск – Ясінка Турківського р-ну Львівської обл.

Ясл – Ясениця-Сільна Дрогобицького р-ну Львівської обл.

Ясн – Ясениця Турківського р-ну Львівської обл.

Nataliia Khibeba

Associate Professor at the

Department of Ukrainian Applied Linguistics

Ivan Franko National University of Lviv

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-1098-3082>

e-mail: khibeba@ukr.net

DICTIONARY OF WEDDING VOCABULARY OF BOYKO'S DIALECTS: SPECIFICS OF THE REGISTER AND METHODS OF REPRESENTATION

The presented paper grounds the importance of compiling dialect dictionaries that could represent the vocabulary of wedding ceremonies. Dictionaries of this type are important for the multi aspected study of dialects, as they form a cadastre of common dialect dictionary – the source of facts for promising studies in lexicology, language history, comparative studies, etc.

One of the variants of organizing the regional dialect dictionary of wedding vocabulary on the examples of Boyko's dialects is presented. It is based on available folklore and ethnographic materials, lexicographic and linguogeographical sources, corpora of dialect texts, archives of dialectological expeditions, and the author's own records, collected by field method in the villages of Boyko's region in Lviv and Ivano-Frankivsk regions.

It is determined that by the nature of the colloquial vocabulary representation it is a dialect thematic dictionary. It contains elements of ethnographic commentaries, which certify both ritual (names of wedding stages, ceremonies, participants, spiritual and material components of the rite) and commonly used nominations that become a source of lexicon enrichment developing its semantics. A considerable number of archaic words have been recorded.

Emphasis is made on the importance of extensive quotations, illustrations, fragments of coherent speech, especially in the absence of nomination; on the need to visualize dictionary articles, which will provide a clearer idea of the denotation of the wedding ceremony and provide interpretation, as well as the need for linguistic maps for dictionary articles that show the spatial variability of lexical tokens.

Keywords: Boyko's dialects, wedding vocabulary, dialect dictionary, dictionary article, lexicography.

Тимофій ГАВРИЛІВ

*доктор філологічних наук, старший науковий співробітник
старший науковий співробітник відділу української літератури
Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-0277-2448>
e-mail: havryliv9@gmail.com*

МОВНО-ПСИХОЛОГІЧНИЙ ПОРТРЕТ МІСТА У КНИЖЦІ ВІРШІВ «ТРИ ПЕРСТЕНІ» БОГДАНА ІГОРЯ АНТОНИЧА

Досліджено образ міста у книжці віршів «Три перстені» українського поета-модерніста, уродженця Лемківщини Богдана Ігоря Антонича. Проаналізовано семантичні коди й характерні практики образотворення, висвітлено зв'язок між лексико-семантичним рівнем і рівнем поетикальної семантики, розкрито механізми образотворення, виділено притаманні для модерністичного мовлення загалом і мовлення поета зокрема образи, подано мовно-психологічний портрет міста.

Вказано, що місто – визначальний топос модерністичного письменства і центральна категорія модерністичного світосприйняття. Зазначено, що в жодну іншу добу місто не користувалося такою увагою письменників, як наприкінці XIX ст. й у першій третині XX ст., модерне місто набуває обрисів щойно в середині XVIII ст., а модерністичне – від другої половини XIX ст., особливо на початку XX ст. через діалектичне заперечення і подолання «просвітницького міста».

Стверджено, що в модернізмі суттєву роль відіграє мова зображення, тож акцент переміщується з предмета на спосіб зображення, зв'язок мови зображення з його предметом слабшає, а найрадикальніші модерністичні течії і напрями рвуть його – модернізм переосмислює роль мови та переглядає стосунки мови й дійсності. Констатовано, що мова стає самоцінністю, звільняється від рабства утилітарного функціоналізму.

Досліджено семантику та функції образу дому. Дім і метаморфози, пов'язані з ним, виявлено в більшості віршів книжки «Три перстені»: дім – вихідний пункт і місце фізичного перебування ліричного суб'єкта. Творення поезії прирівняно до подолання просторових обмежень, поставлених будинком у вигляді стін, даху, вікон, дверей, до розмивання меж об'єктів усередині, а також до сну. Відзначено, що поміщення дому у простір поезії відкриває новий філософсько-екзистенційний вимір домівки буття.

Використано методи текстового, контекстового, дистрибутивного, поетикального, семантичного, стилістичного аналізів, герменевтичний і постструктуралістський методи.

Ключові слова: модернізм, мова, образ, семантика, топос, природний ландшафт, урбанний ландшафт.

Говорячи про місто в поезії Богдана Ігоря Антонича, ми говоримо про модерністичне місто. У модернізмі важливу роль відіграє не лише те, що зображають, а й те, як це роблять, і мова зображення. Акцент переміщується з предмета на спосіб зображення, зв'язок мови зображення з предметом слабшає, а найрадикальніші модерністичні течії і напрями рвуть його взагалі. Модернізм переосмлює роль мови та переглядає стосунки мови й дійсності. Мова стає самоцінністю, звільняється від рабства утилітарного функціоналізму. Те, що характеризує поезію загалом, у модернізмі виявляється загостреніше, очевидніше.

Іван Огієнко, сучасник Антонича, – перший дослідник, який зосередив увагу на мові його поезії. На рецензію «Мова Богдана-Ігоря Антонича», опубліковану 1935 р. у часописі «Рідна мова» і присвячену книжці віршів «Три перстені»¹, охоче покликаються сучасні дослідники. Огієнкові й Антоничу присвячені, зокрема, праці «Сонячний поет (Іван Огієнко та Богдан-Ігор Антонич)» Михайла Лецькіна², «Іван Огієнко – перший дослідник мови Богдана-Ігоря Антонича» Наталії Прозор³, «Богдан-Ігор Антонич: особливості його творчості та перекладу на хорватську мову» Дори Механович (Dora Mehanović)⁴.

Апелюючи до І. Огієнка, визначного вченого, громадського, релігійного й політичного діяча, пам'ятаймо, що його висока оцінка мови Антонича менше зумовлена чеснотами самої поезії (естетико-поетологічний аспект), які також відзначено, і більше внеском поета в українську літературну мову (націєтворчо-ідентичнісний). Цією оцінкою митрополит і вчений починає рецензію на збірку «Три перстені» Б. І. Антонича, даючи зрозуміти, що саме факт використання літературної мови і став приводом для похвальних слів. Рецензент не приховує захоплення, емоційність надає сказаному виняткового піднесеного звучання: «Коли я вперше перечитав був “Три перстені” Богдана Антонича (Львів, 1934) (власне не перечитав, а – випив), не міг я поняти віри, щоб подібна книжечка вийшла у Львові. Антоничева мова така чисто літературна, щиро наддніпрянська, що майже ніщо не зраджує автора провінціала. Судячи з їхньої мови, “Три перстені” могли вийти десь у Києві, Харкові, але тільки не в Львові, тільки не за межами метрополії.

Коли ж я довідався, що Б. Антонич – лемко з походження, з Горлицького повіту, мійому глибокому здивуванню не було границь: чи ж то справді лемко міг так ґрунтовно мовно переродитися на правдивого наддніпрянца? Але перед нами факт довершений: на наших очах сталася чи не найкраща казка наших днів: знайшовся нарешті поет, що не тільки зрозумів усю велич гасла: для одного народу – одна літературна мова, але й глибоко зреалізував його. Мовне чудо над Полтвою!»⁵.

¹ Огієнко І. Мова Богдана Ігоря Антонича. *Рідна мова*. 1935. Чис. 6 (30). Червень. С. 255–262.

² Лецькін М. Сонячний поет (Іван Огієнко та Богдан-Ігор Антонич). *Іван Огієнко і сучасна наука та освіта. Серія історична та філологічна*: наук. зб. Кам'янець-Подільськ, 2008. Вип. 5. С. 162–167.

³ Прозор Н. Іван Огієнко – перший дослідник мови Богдана-Ігоря Антонича. *Науковий вісник Ужгородського університету. Серія: Філологія*. Ужгород, 2004. Вип. 9. С. 51–55.

⁴ Механович Д. Богдан-Ігор Антонич: особливості його творчості та перекладу на хорватську мову. URL: <https://repozitorij.ffzg.unizg.hr/islandora/object/ffzg%3A3254/datastream/PDF/view> (дата звернення: 27.02.2021).

⁵ Огієнко І. Мова Богдана Ігоря Антонича. С. 255.

Огієнко вважає збірку Антонича історичною подією і початком «мовного переродження» Західної України, цеглиною в підмурівок «соборних культурних цінностей», «історичною, величною хвилиною»⁶. За десятиріччя, що проминули від часу появи рецензії, драстичність спільної для всіх українців літературної мови, якою вона була в часи І. Огієнка, відступила на другий план, що дає змогу відійти від дискурсу ауксиліарності й зосередитися на феноменності.

Показово, що структура рецензії віддзеркалює провідний образ, покладений в основу книжки віршів. Розмова про поетико-естетичні чесноти обрамлена націєтвірно-ідентичною оболонкою, виправлена в неї, як діамант у перстень. «Як правдивий поет, Антонич має глибоко поетичну мову», – наголошує І. Огієнко⁷. Вміння зливатися із предметом зображення в «одне неподільне ціле», молодеча краса поетичної мови – важливі риси віршів поета з Лемківщини. І. Огієнко вказує на одухотвореність письма, «образовість мови», підкріплюючи прикладами порівнянь та епітетів⁸. «“Три перстені” – це невичерпна криниця найпоетичніших образів та яснопрозорих порівнянь»⁹.

Образ – наріжний камінь поезії: «Образність мови – це взагалі основний ґрунт кожного поета»¹⁰. Образ – знак вищого комплекснішого рівня, особливої емоційно-мисленнєвої рефлексійності, коли мова й людська *psyche* витворюють неповторну особливу амальгаму. Яскрава образність лірики Богдана Ігоря Антонича, дар мислити й виражати власне світовідчуття мовними картинками дали змогу Миколі Неврлому (Nevrlý Mikuláš) вважати Антонича імажиністом (головно у «Трьох перстнях»)»¹¹. Водночас, як потужний самобутній талант, Антонич не вкладається у прокрустове ложе жодної течії чи напрямку. У його ліриці простежуються також риси кубізму й абстракціонізму, поширені в малярстві та рідкісні в літературі, з їхнім потягом до геометризованих форм, сприйняттям простору через стереометричні складові й намаганням вивільнити предмет зображення із просторової стосунковості, неоромантизму, найбільше і найвиразніше, однак, експресіонізму. Б. І. Антонич – модерніст *par excellence*.

Місто – центральний топос модерністичної лірики. Модернізм здійснив *the great turn* від природного до урбанного ландшафту. Місто народило модернізм, модернізм оспівав місто – і в поезії, і в прозі. Якщо Чарльз Діккенс (Charles Dickens) й Оноре де Бальзак (Honoré de Balzac) зробили місто місцем дії, то модернізм підніс його до рівня властивої теми. Коли попередні літературні епохи портретували героїв на урбанному тлі, у модернізмі (і прозі, і поезії) місто стає героєм – дійовою особою, фігурою, об'єктом рефлексій та поетико-естетичних екзерсисів.

Книжка віршів «Три перстені» Богдана Ігоря Антонича вийшла 1934 р. у Львові в оформленні Володимира Ласовського накладом Богдана Дороцького і була присвячена «друзям юности й творчості». Згідно з прикінцевою авторською

⁶ Огієнко І. Мова Богдана Ігоря Антонича. С. 255–256.

⁷ Там само. С. 256.

⁸ Там само. С. 257–260.

⁹ Там само. С. 257.

¹⁰ Там само.

¹¹ Неврлий М. Поет із серцем у руках (поезія Б. І. Антонича на тлі української модерні). М. Я. Неврлий. *Минуле й сучасне*. Збірник слов'янознавчих праць. Київ: Смолоскип, 2009. С. 401–421.

приміткою, поезії, вміщені тут, написані впродовж 1932–1934 рр., значна частина – напровесні 1933 р., тоді як книжку віддруковано у грудні 1934 р. «Три перстені» відзначено премією Товариства письменників і журналістів ім. І. Франка у Львові. Ці зовнішні чинники непрямо вказують на: 1) зв'язок літературного процесу, учасником якого був Антонич, із традицією (тяглість); 2) зв'язок між творчістю Франка й Антонича (модернізм як спільний знаменник); 3) новаторство.

Оцінка І. Огієнка, виправдана в контексті часу, у якому її зроблено, з погляду сьогодення потребує ревізії, що і є метою цієї статті. Якщо в І. Огієнка, який бачить поезію Б. І. Антонича крізь призму нагальності творення літературної мови, що єднала б українців «від Сяну до Дону» і виконувала б, зокрема, функцію консолідатора нації і – тимчасового – замітника (й носія та виразника) її державності, діалектизми й регіоналізми поета потрапляють у неласку, то в нашому прочитанні вони навпаки відіграють активну, причому аж ніяк не вторинну роль у творенні поетики й естетики Антоничевого вірша загалом і генеруванні образу модерністично-антоничівського міста зокрема.

Коли у «Трьох перстенях» – вірші, що дав назву книжці, Антонич використовує такі діалектизми, як «дзбан» і «вориння», то аж ніяк не провінціалізує, а, навпаки, поетизує. Саме тому, що Антонич загалом послуговується літературною мовою, «дзбан» та «вориння» тягнуть поетику не додолу, а вивищують, урозмаїтнюють, кольорують її, сприяють її творенню, забезпечуючи у взаємодії з іншими чинниками те неповторне звучання, завдяки якому ми так цінуємо поезію цього сина Лемківщини. «Дзбану» відведено головну роль, що бачимо з варіативної повторюваності цієї лексеми: «червоний дзбан, квітчаста скриня» (перша строфа), «В червонім дзбані м'ятний трунок» (третя), «кружляє дзбан, співає скриня» (четверта)¹².

Лексемно й образно вірш побудовано за принципом виготовлення кроснами килима. «Скрипка», «скриня» і «дзбан», поміщені щоразу в нове лексичне оточення, дають неповторний візерунок, яким є цей вірш. Лексичний рівень творить основу для образного рівня, лексична семантика (перший) кшталтує семантику образу (другий), а та своїм ладом – поетикальну (третій рівень). Персоніфікаційна метафорика прикінцевих рядків логічно (і поетично) підсумовує взаємодію світу живої та неживої, зате оживленої природи (роса, насіння, три зорі, ясне каміння, зелені краплі яворові) та світу людини (скрипка, дзбан, скриня, дзвони), це – нерозривне (фізично й метафізично) і нерозбивне (мовно-естетично) переплетення людського та природного, антропогенного й універсального: «І сонце, мов горючий птах,/ і ранок, спертий на вориння».

Те саме з лексемою «перстені», яка так не влаштує І. Огієнка. Стандартизувавши її, як пропонує вчений, ми позбавимо вірш, книжку й поезію частинки її неповторності, поетичності, ідентичності – того, що робить її поезією. І. Огієнко небезпідставно та цілком слушно побоювався виникнення двох українських мов – галицької і наддніпрянської, а разом із цим паралельних світів, які утруднюватимуть єдність українців і справу державотворення. Його пасіонарність науковця, громадського й політичного діяча спрямовувалася на утвердження спільної для всього українства літературної мови. Водночас пам'ятаймо, що саме діалекти,

¹² Антонич Б.-І. Повне зібрання творів. Львів: Літопис, 2009. С. 117–118.

говірки, оказіоналізми, авторські новотвори живлять і збагачують літературну мову, а також мають потужний стилістично-поетизаційний потенціал.

На лексичному рівні скрипка, дзбан, перстень, скриня маркують антропоморфність змалюваного світу, на образному – «ранок, спертій на вориння». Антропоморфний світ – світ культури (скрипка) і культури побуту (дзбан, скриня). Скрипка виконує місткову роль, лучачи побутову культуру людської спільноти і світ-як-симфонію. У цьому плетиві лексемі «дах» («Підноситься угору дах») відведено роль протоурбанної субстанції. *Sensu stricto*, урбаністичними в цій книжці віршів є поезії «Ніч на площі Юра», «Елегія про перстень ночі», «Ранок», «Гірка ніч», а книжка загалом репрезентує те, що партикулярно відтворює кожний окремих вірш: закоріненість людини у світі природи, триединість: світ живої природи, неживої природи та людини. Вводячи притаманне для світу людини у світ природи, персоніфікуючи й антропоморфізуючи її, Антонич також вводить природу у світ людини: його поезія – вулиця із двостороннім рухом, а міст виконує символічну сполучну роль.

У решті поезій книжки «Три перстені» місто присутнє імпліцитно у вигляді протоурбанної субстанції, промаркованої насамперед «будинковими» лексемами «дах», «двері», «вікно», «шиба». Антропо-, зоо- і фітоморфізацією просякнений кожен рядок, кожен образ, зокрема й протоурбанна субстанція: «Ще пам'ятаю: в сонці міст/ рудий хребет ліниво гріє, неначе велетенський кіт, що в сні ледачим очі щупить»¹³. Кіт перебуває в силовому полі людини, він – доместикований, домашній, який мешкає разом із людиною при і в домі. Дім, будинок – топос антропогенний, із найвищою концентрацією антропоса. В «Елегії про ключі від кохання» – це ще не місто, а шойно містечко («Містечко в саяві ночі біле») ¹⁴. Антонич ближчий до пан'європейського уявлення, ніж до іманентно-української, сфорсованої та поглибленої радянської індустріалізацією антиномійності «місто–село»: замість протистави «антиурбанність–урбанність», в Антонича маємо різновелику урбанність.

Принаймні в цих віршах місто – не антипод природи, як це висновує загалом про творчість поета Микола Ільницький, один із найавторитетніших дослідників Антонича, воно не протистоїть селу й не є пародією на природу, як, на думку Ільницького, у «Сурмах останнього дня» із книжки віршів «Ротації»¹⁵. У «Трьох перстнях» на основі багатопланової взаємодії – флуктуації, перетікання, дисперсії, амальгамування, метаморфізації, відбувається інший процес – синкрези. Природний та урбанний ландшафт утворюють металандшафт, який стає метазнаком, виразником чогось геть особливого: містерійного єднання нот-елементів у великій симфонії буття, де кожна річ-у-собі являє та виявляє себе через спілкування – і в сенсі мовного висловлення, і в сенсі міжпредметної та між'явищної взаємодії. Саме в контексті феноменності й феноменологічності варто сприймати слова Антонича про «місто саме в собі, місто – суть, місто – майже біологізоване»¹⁶.

¹³ Антонич Б.-І. Повне зібрання творів. С. 120.

¹⁴ Там само. С. 123.

¹⁵ Ільницький М. Від «дочасного світла» до «сурм останнього дня». Б.-І. Антонич. Повне зібрання творів. Львів: Літопис, 2009. С. 29.

¹⁶ Антонич Б.-І. Повне зібрання творів. С. 667.

Ситуація ліричного суб'єкта-поета блискуче відтворена у вірші «Елегія про перстень пісні». Дім – урбанність, сад – поезія, останні рядки сигналізують про прагнення кшталтувати урбанність далі – від дому до міста:

Я маю дім, при домі сад,
Ліричні яблуні у ньому.
Мов свіже молоко, роса,
Розваги мед мені палкому.
Мов капелюх, квітчастий дах
І дім мальований, мов скриня.
Злодії ходять по садах
Крізь перелази та вориння.
Обгородити треба конче,
Покласти мур з каміння й сну.
Росте в мойому саді сонце –
Похмільна квітка тютюну¹⁷.

Дім і метаморфози, пов'язані з ним, бачимо в більшості віршів книжки «Три перстені». Дім – вихідний пункт і місце фізичного перебування ліричного суб'єкта. Творення поезії прирівняно до подолання просторових обмежень, поставлених будинком у вигляді стін, даху, вікон, дверей, до розмивання меж об'єктів усередині, а також до сну, адже поетичне писання споріднене зі снобаченням, вони відбуваються подібно:

Розсунулись, мов карти, стіни,
Угору стеля поплила
І вікна згасли в синій тіні,
Найближчі речі вкрила мла.
Так ява стала сном.
Уже не стеля, лиш глибінь,
Уже не стіни – далечінь,
І наче іскри в тиші сплячій,
Далекі, недосяжні в мряці,
Дзвінкі, мінливі та дрижачі
Засяли зорі над столом.

І я спокійний та невгнутий
Під небом, що важке, мов камінь.
Мені сьогодні не заснути.
Пишу холодними руками
Оці слова¹⁸.

Урбаністичні вірші Антонича – переважно нічні. Почасти це пояснює ситуація поета-віршотворця, його психоконституція, більше, однак, характеристики самої

¹⁷ Антонич Б.-І. Повне зібрання творів. С. 126.

¹⁸ Там само. С. 129.

ночі. Ніч – місце розмитості та стирання меж, просторових і свідомісних, місце метаморфози, територія, де відбувається неймовірне, місце дива, де сновидіння має пріоритет над дійсністю, де можливе те, що інакше неможливе, і – *last but not least* – місце творчості, територія, на якій народжується поезія. Розмиті межі – найпридатніший майданчик для модерністичного поетичного світовідчуття і поетичного мовлення. Сновида – *alter ego* ліричного суб'єкта, а сновидіння (бачення снів) – метафора віршописання. Місяць – магічний ліхтар, який не лише освітлює місце метаморфози та дивасій, а й своїм світлом і сутністю їх евокує. Хоча місяць неодмінно то зоо-, то фіто-, то антропоморфізований, він – мертвий, наскільки етимологічно й семантично споріднені в окцидентальній традиції, опертій на еліністичне світопрочитання, смерть та сон:

Співають на дахах сновиди,
осріблюються краєвиди,
шумлять, мов ліс, в кімнатах стіни
і місяць мертвий, місяць синій
відчиняє п'ять брам ночі
над містом чорним та іскристим¹⁹.

Модерністичне місто – місто нічне: «відчиняє п'ять брам ночі/ над містом чорним та іскристим», як в «Елегії про перстень ночі»²⁰, «Заснули люди в чорнім місті/ під ковдрами леліють сніг», як у вірші «Гірка ніч»²¹, чи «Північ чорна, наче вугіль,/ ходить тінь по площі Юра» – «Ніч на площі Юра»²², «Поплили над світом чорні води/ ночі» – «Пізня година»²³. З ніччю пов'язаний холод, мерзнення, місяць світить, та не гріє: «Будеш в срібнім сьайві мерзти/ під холодним дахом неба» («Ніч на площі Юра»)²⁴. Епітети ночі й образи, до яких вдається поет, змальовуючи ніч, – маркери незатишності, дискомфорту, тривоги.

Ранок – пролонгація ночі, «п'яний ранок» («Ранок юнаків»)²⁵ означає нестійкість меж, диспропорцію й дискоординацію, «п'янливий» – це й епітет поезії, «цієї книги/ співні, п'янливі сторінки» («Кінчаючи»²⁶). «П'яний» – це й стан поета, який можна витлумачити з банальною буквальністю, а можна образно, як це, на мій погляд, і мислить Антонич. Стан сп'яніння, охмеління – стан поезієтворення, неодноразово відрефлектований і в цій книжці віршів, і в інших поезіях Антонича, зокрема у цих промовистих рядках, в яких творчість порівняно з ловінням білольняних хмаринок на синьому обрії «у завороженому перстені краси». Синій обрій – простір вірша, хмаринки білольняні – поетичні слова й образи, заворожений перстень краси – це сам вірш, а всі ці рядки разом – перифраз віршотворення:

¹⁹ Антонич Б.-І. Повне зібрання творів. С. 143.

²⁰ Там само. С. 143.

²¹ Там само. С. 148.

²² Там само. С. 149.

²³ Там само. С. 145.

²⁴ Там само. С. 149–150.

²⁵ Там само. С. 151.

²⁶ Там само. С. 152.

Тремтить захоплення струною голос твоїй
і з неба ждеш вечірньої роси,
і ловиш оком п'яним
на синім обрії хмаринки білільняні
у завороженому перстені краси²⁷.

Ранок «сивий, попелястий», він – сіра зона, смуга непевності й невизначеності, снів, які до решти ще не розвіялися, і надії, яку несе новий день, на ньому осіла порошинками холодна сріблястість нічного місяця. «Ранне сонце –/ молоде оленя»²⁸ – найоптимістичніший, найсміливіший і, можливо, найвідаліший образ цієї книжки віршів. «Молоде оленя» – це, з одного боку, ще непевність (несамостійність, брак досвіду, неміцне стояння на ногах), із другого – перспектива, надія, радість. Водночас – первозданна чистота, естетична цнота. Така енантіосемія – основоположна для «Трьох перстенів» зокрема і творчості Б. І. Антонича загалом.

Книжка віршів «Три перстені» побудована на дуалізмі дня і ночі, вечора і світанку, однак там, де місто експлікується, панує ніч. Б. І. Антонич не мав проблем з українськістю/неукраїнськістю урбанної субстанції, поет вирішує ребуси іншого штибу, у цьому він – типовий європейський модерніст із нетиповою рисою: поетичним змагом за право радіти життю. Оспівування життя, віталістичний імпетус споріднює його із провансальськими трубадурами. Домінантна пора «Трьох перстенів» – весна. Це останнє відрізняє поета від його песимістичнодухіших модерністів-сучасників.

Розмитість, невиразність, ситуація міжграниччя – найоптимальніший модус творчості, ліричне образотворення близьке до образотворення у снах, психограма вірша та психограма сну тотожні, тим вірш так нагадує сновидіння. Цей стан, а разом із ним психологію творчості блискуче описує сам Антонич в інтерв'ю «Як розуміти поезію», уперше опублікованому 1935 р. у серпневому числі «Назустріч» – наступного року після появи «Трьох перстенів» і того самого, коли з'явилася рецензія І. Огієнка: «Найкраща пора писати для мене це ранній ранок. Напів пробуджений, ще в ліжку складаю вірші. Тоді уява викликає образи небагато різні від сонних мрій, тоді маю дослівно вражіння, мовби мені хтось нашіптував якісь дивні слова. Буджуся вже цілком, одягаюся і записую якнайскоріше зложені в цей спосіб поезії. Так повсталі вірші здебільша не потребують згодом майже ніяких поправок і змін. Все на своєму місці, нічого не можна переставити. В інших порах дня при повній свідомості пишу назагал важко й багато виправляю. Мав я цікаву пригоду. Одного ранку пробуджуюся і маю вражіння, що саме народжується бодай найкращий мій вірш. Встав, одягся, хотів записувати, але закликали до снідання. Коли згодом вернувся й сів писати, переконався, що вірша зовсім забув, не пам'ятав ні одного рядка. Довгий час ходив дослівно в розпуці, що забув, що не встиг записати свого досі найкращого твору»²⁹.

Що йдеться про Львів, видно з топоніміки віршів, шойно урбанна субстанція набуває просторових обрисів. Водночас мовно-психологічний портрет міста

²⁷ Антонич Б.-І. Повне зібрання творів. С. 148–149.

²⁸ Там само. С. 152.

²⁹ Там само. С. 665.

загалом – міста-як-такого (універсалізація, щільність зображення та поетикальні характеристики) дає змогу говорити про рівень понятійності й екземплярності, про універсальне місто.

REFERENCES

- Antonych, B. I. (2009). *Povne zibrannya tvoriv*. Lviv: Litopys [in Ukrainian].
- Ilnytskyi, M. (2009). Vid «dochasnoho svitla» do «surm ostannyyoho dnia». In *B.-I. Antonych. Povne zibrannya tvoriv* (p. 29). Lviv: Litopys [in Ukrainian].
- Lietskin, M. (2008). Soniachnyi poet (Ivan Ohiienko ta Bohdan-Ihor Antonych). *Ivan Ohiienko i suchasna nauka ta osvita: Naukovyi zbirnyk, seriia istorychna ta filolohichna*, 5, 162–167 [in Ukrainian].
- Mekhanovych, D. (2021). Bohdan-Ihor Antonych: osoblyvosti yoho tvorchosti ta perekladu na khorvatsku movu. Retrieved from <https://repozitorij.ffzg.unizg.hr/islandora/object/ffzg%3A3254/datastream/PDF/view> [in Ukrainian].
- Nevrlyi, M. (2009). Poet iz sertsem u rukakh (poeziia B. I. Antonycha na tli ukraïnskoïi moderny). *Mynule i suchasne: zbirnyk slovianoznavchykh prats*, 401–421 [in Ukrainian].
- Ohiienko, I. (1935, Cherven). Mova Bohdana Ihoria Antonycha. *Ridna mova*, 6 (30), 255–262 [in Ukrainian].
- Prozor, N. (2004). Ivan Ohiienko – pershyi dosladnyk movy Bohdana-Ihoria Antonycha. *Naukovyi visnyk. Seriia: Filolohiia*, 9, 51–55 [in Ukrainian].

Tymofii HAVRYLIV

*Doctor of Sciences in Philology, Senior Researcher
Senior Researcher at the Department of Ukrainian Literature
Ivan Krypiakevych Institute of Ukrainian Studies of the
National Academy of Sciences of Ukraine
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-0277-2448>
e-mail: havryliv9@gmail.com*

A LINGUISTIC AND PSYCHOLOGICAL PORTRAIT OF THE CITY IN THE BOOK OF POEMS «THREE RINGS» BY BOHDAN IHOR ANTONYCH

The article is dedicated to the linguistic and psychological aspects of the city image in the book of poems «Three Rings» by the Ukrainian poet-modernist, a native of Lemkivshchyna Bohdan Ihor Antonych. Semantic codes and characteristic practices of city image formation are analyzed, the connection between lexical-semantic level and level of poetic semantics is emphasized, formation mechanisms are revealed, images characteristic of modernist speech in general and poet's speech, in particular, are highlighted, linguistic and psychological portrait of the city is given.

The city is the main topos of modernist writing and the central category of the modernist worldview. In no other epoch did the city enjoy the attention of writers as at the end of the 19th century and in the first third of the 20th century. The modern city acquires its outlines only in the middle of the 18th century, and the modernist city from the second half of the 19th

century and especially in the early 20th century through dialectical denial and overcoming the «enlightened city».

In modernism, the language of the image plays a significant role. The emphasis shifts from the subject of the image to the way of the image, the connection of the language of the image with the subject of the image weakens, and the most radical modernist currents and directions tear it apart. Modernism rethinks the role of language and reconsiders the relationship between language and reality. Language becomes self-worth, freed from the bondage of utilitarian functionalism.

The semantics and functions of the image of the house are studied. The house and the metamorphoses associated with it are found in most of the poems in the book *The Three Rings*. The house is the starting point and place of the physical stay of the lyrical subject. The creation of poetry is equated with overcoming the spatial limitations set by the house in the form of walls, roof, windows, doors, to blurring the boundaries of objects inside, as well as to sleep. Placing the house in the space of poetry opens another dimension – the philosophical and existential home of existence.

Methods of textual and contextual analysis, method of distributive analysis, semantic analysis, poetic analysis, stylistic analysis, hermeneutic and post-structuralist methods, are used in the article.

Keywords: modernism, language, image, semantics, topos, natural landscape, urban landscape.

Наталія МОЧЕРНЮК

*доктор філологічних наук
старший науковий співробітник відділу української літератури
Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України
ORCID: <http://orcid.org/0000-0002-2737-8690>
e-mail: mocher.n@gmail.com*

СОЮЗ ВІРИ ВОВК І ЗОЇ ЛІСОВСЬКОЇ: ТВОРЧИЙ ДІАЛОГ МИСТКИНЬ

Розглянуто історію співпраці письменниці Віри Вовк і художниці Зої Лісовської – цей творчий союз склався вкінці 30-х років минулого століття і триває дотепер. Звернуто увагу на мемуаристику й автобіографічний роман «Духи й дєрвіші» Віри Вовк, у яких вона висвітлила їхні взаємини, починаючи від дитинства, та багато питань творчої самоідентифікації. Проаналізовано вірші-присвяти Зої Лісовській із різних збірок. Зазначено, що Віра Вовк була авторкою мистецтвознавчої студії, присвяченої творчості подруги. Відзначено, що художниця створила чимало обкладинок до книжок Віри Вовк, у яких зуміла реалізувати багато образно-формальних ідей.

Проаналізовано тримовне видання «Меандри», яке репрезентує поєднання зображень Зої Лісовської і поезій Віри Вовк. Вказано на роль асоціативності, на основі якої скомпоновано візуально-текстовий матеріал. Зазначено, що картини не є ілюстраціями до віршів, а вірші не є ефразами до різножанрового живопису, представленого в «Меандрах»; водночас можливі перетини на рівні окремих образів, настроєвих тональностей тощо. Констатовано, що специфіка жанру такого видання, як мистецько-словесного альбому, зумовлює важливість співтворчості читача, а читацьку уяву стимулює візуальний план, у міметичних зображеннях якого можна шукати пояснень до складної метафорики поетеси. На основі аналізу суб'єктної організації віршів, чільних образів збірки простежено магістральні інтенції самоідентифікаційних пошуків поетеси, пов'язані з її культурним кодом, увиразненим візуальним рядом. Зазначено що візуально-вербальний діалог у межах одного видання розвивається в різних стильових системах: для малярства Зої Лісовської притаманний нахил до експресіонізму, поетика Віри Вовк тягнє до імажинізму. Стверджено, що саме завдяки поезії мистецько-словесний альбом нарощує філософський інтерпретаційний потенціал, а «Меандри» стали найбільш плідним синтезованим результатом творчої співпраці мисткинь.

Ключові слова: міжмистецькі взаємодії, мистецько-словесний альбом, візуальність, композиція, стиль, поезія, малярство.

Культурний код літературної творчості української письменниці Віри Вовк (Селянської) (1926 р. н.) неможливо дешифрувати без урахування ролі різних видів мистецтва, зокрема й образотворчого, на що вже звертали увагу дослідники.

Зокрема, наголошувала на мистецькому «синкретизмі» поетичних збірок Віри Вовк Михайлина Коцюбинська¹; 2007 р. з'явилося дослідження про взаємодію мистецтва у творчості авторки Ірини Жодані²; акцентувала на інтермедіальному вимірі поетики її творів також Ольга Смольницька³, однак багатогранна мистецька тематика у творах письменниці не остаточно розкрита в літературознавстві.

Один з аспектів вивчення – встановлення контактів Віри Вовк із мистецьким середовищем, під впливом яких з'являлися оригінальні ідеї та творилися нові збірки. Авторку завжди приваблював світ мистців, серед яких і в діаспорі, й у материковій Україні вона мала чимало друзів⁴. Спілкування з художниками інспірувало багато її літературних проєктів, а інколи виливалося у співтворчість, наслідком якої ставали книжки, де текстовий і візуальний плани співіснують у довірчому контакті. Серед усіх мистців Зоя Лісовська (Нижанківська) (1927 р. н.) у житті Віри Вовк – унікальна особистість. Їх єднає дружба з дитинства, і це духовне сестринство, як вони самі означають свій зв'язок, постійно живило творчі інтенції письменниці. Найвищим виявом співтворчості Віри Вовк і Зої Лісовської стало тримовне видання «Меандри», яке репрезентує поєднання зображень та текстів, що змагають до синтезу. Історія творчого союзу письменниці й художниці, характеристика їхніх мистецьких інтересів і стильових засад, специфіка міжмистецьких перетинів – висвітлення цих питань, що є метою статті, увиразнює літературний портрет Віри Вовк, її естетико-художні пошуки на тлі доби.

Відтворити біографічну канву дружби Віри Вовк із Зоєю Лісовською допомагають літературні твори й мемуаристика письменниці, у яких вона неодноразово згадує свою посестру. Постає Зої Лісовської та її творчий доробок висвітлив у мистецькому виданні Роман Яців⁵. Незайве заакцентувати на важливих віхах життя мисткині та її ролі у творчій долі Віри Вовк з її ж свідчень. Зоя Лісовська народилася у Львові в родині мистців (батько – маляр Роберт Лісовський, мати – композиторка Стефанія Туркевич). Із Вірою вона знайомиться 1938 р. у Львові. Дівчата відразу відчували спорідненість натур і стали близькими подругами. Вони разом відпочивали в Кутах та Тюдеві, звідки родом батько Віри – лікар Остап Селянський. Для Віри Вовк Зоя стала «кровою з вибору», вибраницею духа: «Якщо Зоя і я дивилися на світ іншими очима, то тільки тому, що вона сірими, а я каштановими. Обидві ми походимо з галицьких священничих родин, які десь на десятому щаблі завжди між собою споріднені. Наші бабуні і наші мами сиділи на одній шкільній лавці, і нам теж

¹ Коцюбинська М. *Метаморфози віри Вовк. Коцюбинська М. Х. Мої обрії*: у 2-х т. Київ: Дух і літера, 2004. Т. 2. С. 60.

² Жодані І. *Емма Андіївська і Віра Вовк: тексти в контексті інтерсеміотики*. Київ: ВДК «Університет “Україна”», 2007. 116 с.

³ Смольницька О. *Культурна самоідентифікація ліричного героя у вибраній поезії Віри Вовк: aesthetica interior. Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Серія: Культурологія: зб. наук. праць. Острог, 2016. Вип. 17. С. 151–160.*

⁴ Аналізуючи багатоаспектний міжмистецький масштаб творчості письменниці, зроблено спробу каталогізувати імена мистців, які так чи так згадані у творчості авторки, окресливши їхню роль у житті Віри Вовк та функції цих відсилань у поетиці творів. Див. про це: Мочернюк Н. *Віра Вовк і художники: досвід кореспонденції мистецтва. Крізь століття твій голос лунає: збірник матеріалів конференції до ювілею Віри Вовк /* упоряд. Н. Гаврилук. Дрогобич: Коло, 2021. С. 30–44.

⁵ Яців Р. *Зоя Лісовська: джерела пристрасті. Малярство, графіка*. Львів: Априорі, 2018. 216 с.

прийшлося сидіти разом, хоч трохи пізніше. Зовсім змалку я думала бути маляркою, але коли побачила перший малюнок роком молодшої Зої, закинула назавжди фарби і пензлі. Стільки самокритики вже в мене було! Зате, прочитавши Зоїні вірші, в мене зросло самопочуття в тім напрямку, і я, остаточно, посвятилася поезії⁶. Отже, Віра Вовк акцентує на важливості творчої самоідентифікації вже в дитячому віці, причому роль подруги у цьому бачить рушійною. Вона фіксує її позитивний вплив на себе і свій творчий розвиток: «Коло Зоїної розкішної степової вдачі, незвичайно гармонійної, я почала виокрулювати свої канти. Зате Зоя черпала від мене ентузіазм і, може, дещо системи в творчості, яку ми вже тоді брали зовсім поважно. Ми “видавали” разом дитячу газетку “Казочку”»⁷. Так Віра Вовк констатує і свій вплив на подругу, а також раннє усвідомлення ролі системи у творчості. Необхідно згадати й важливість Віриного знайомства з батьками Зої, які теж відкрили для неї цікавий світ мистецтва. Як свідчить Віра Вовк у спогадах «Мережа», на початку 40-х років родина опинилася у Дрездені, де Віра й Зоя ходили до дівочої гімназії Кляри Шуман. Через десятиліття поетеса напише вірш «Кляра Шуман» з присвятою Зої, у якому поетично згадає про їхнє навчання («Ти пригадала мені, сестричко,/ Як нас двох, єдиних чужиню/ У гімназії Кляри Шуман,/ Водили на показ від кляси до кляси/ Наших народних пісень/ На два голоси співати») і їхню творчу місію, яку вже тоді усвідомили («Крізь чарторії й перевали/ Крізь убитки й утрати/ Ми несли з гідністю через життя/ Іскру дитячої слави»⁸). Батько Віри – Остап Селянський – запрошує Роберта Лісовського приїхати до них із Праги: «Професор Лісовський зараз став моїм “вуйчиком Робертом”, а батько, познайомившись ближче з його музично-малярським виміром, назвав його “Маджоко”, що звучало мистецько-італійським тембром»⁹. Роберт Лісовський дав дівчатам ґрунтовний виклад про Юрія Нарбута, Віра вперше побачила українські гроші й український Буквар його проєкту, і це справило на неї незабутнє враження. Згодом він листувався з нею, оригінально прикрашаючи свої листи дотепними малюнками, і завжди цікавився її творчістю. Прекрасні взаємини єднали Віру Вовк із мамою Зої – відомою українською композиторкою Стефанією Туркевич, – з якою вона тривалий час листувалася.

У Дрездені дівчата активно долучалися до мистецтва, вчилися музики, ходили на концерти до опери й театру, багато читали. «Ми навчилися не звертати головної уваги на зміст перечитаного, тільки ділити своє зацікавлення на будову фрази, композицію і добір слів, витворюючи собі особистий смак і своє власне критичне наставлення», – цікава нотатка Віри Вовк, що характеризує інтелектуальне зростання мисткині¹⁰. Уже тоді вони усвідомили, що мають важливу місію – знайомити світ з українською культурою, бути достойними представницями українства за кордоном («...на нас лягла категорично імперативна відповідальність гідної репрезентації того незнаного народу»). В автобіографічній повісті «Духи й дервіші» Віра Вовк порівнює себе з подругою: «Зоя – степ, я – Черемош. Степ хвилює спокійно і рівно довгими травами, барвиться цілим багатством своїх квіток, а Черемош підстрибує на всіх кременіцях, виблискує імпресіоністичною своєю чар-вродою, мішаною зі

⁶ Вовк В. Духи й дервіші. *Вовк В. Знамено: повісті і романи*. Львів: БаК, 2001. С. 34.

⁷ Там само.

⁸ Вовк В. Кляра Шуман. *Вовк В. Легенда*. Ріо-де-Жанейро, 2019. С. 21.

⁹ Вовк В. Мережа. Львів: БаК, 2011. С. 6.

¹⁰ Вовк В. Духи й дервіші. С. 51.

всіх джерел. Так і осталося: Зоя “барвить”, я “навітлюю”¹¹. Згодом доля їх розлучила: Віра з мамою виїхали до Бразилії, Зоя – до родини у Відні, де студіювала мистецтвознавство в університеті, згодом вчилася у Політехнічній мистецькій школі в Лондоні, пізніше – в Академії мистецтва у Римі. Однак зв’язок між подругами ніколи не обривався, де би вони не опинилися. Взаємини Віри Вовк зі сім’єю Лісовських-Нижанківських формувалися на основі своєрідної міжродинової взаємодії мистецтв: «Вся Зоїна родина органічно вплелася в нашу співпрацю. Роберт Лісовський намалював обкладинку до моїх “Вітражів”; похресник Роман Нижанківський переклав мою “Мандалю” французькою мовою; Лада Нижанківська Кукс є ілюстраторкою моїх книжок: “Зимове дійство”, “Весняне дійство”, “Проза” і “Маскарада”; Стефанія Туркевич написала музику до моїх віршів: “Червоний капчур”, “Срібна пісня”, “Сонічко-писанко” й “Успеніє”. А я переклала на німецьку мову її дитячу оперу “Бабусин городчик”, написала уявний роман про похресника Романа, і спогади про Зоїних батьків...»¹².

Малярська концепція Зої Лісовської, багата формально-образними ідеями, реалізувалася у численних жанрах і темах. Мисткиня визначає тематичну домінанту своєї творчості за людиною: «Однак домінуючим вибором тем стала і найбільше притягала мене людина. Фізична форма, глибинна скаля її чуттєвості залишилися в центрі моїх зацікавлень»¹³. Осмислення екзистенції людини в малярстві, яке Зоя Лісовська запропонувала, втілюючи у множинності жанрів, можна припустити, підтримувало постійний інтерес до її творчості посестри-письменниці. Віра Вовк свідчить: «Зоїна творчість провадила мене крізь усе життя. Її Богородиці, розп’яття, матері з дітьми, ліричні коханці, пламенні танцюристи, п’янки вакханалії, краєвиди наповнені світлом органічно впліталися в мою поезію, наче її доповнення в іншому вимірі. Нам двом притаманні світові теми, персонажі й почування крізь призму української стихії»¹⁴. Зоя Лісовська утвердилася як успішна художниця – її персональні виставки відбувалися в різних країнах світу. Віра Вовк писала про малярство Зої Нижанківської у «Сучасності» 1962 р., де, зокрема, зазначила таке: «Відомо: в малярстві, як і в кожному іншому мистецтві, важить не стільки “що”, скільки “як”. І Зоя вміє сказати своїми улюбленими, гарячими тонами в експресіоністичний спосіб дуже важливі речі. В її картинах відчувається настрої, незаспана душа»¹⁵. Віру Вовк завжди приваблював такий стиль та «незаспана душа» Зої Лісовської, яку вона зчитувала з її полотен, тож не випадково ім’я подруги як ілюстраторки трапляється в багатьох книжках письменниці («Хоч і часто на віддаль, ми далі працюємо разом. Зоїні обкладинки й ілюстрації є важливою часткою моїх видань: “Юність”, “Зоря провідна”, “Духи і дервіші”, “Чорні акації”, “O Cântaro”, “Der Baum”, “Меандри”, “Іконостас України”, “Formas”, “Жіночі маски”, “Молебень до Богородиці”, “Театр”, “Знамено” і “Смішний святий”, у польському перекладі, завдячують їй свій

¹¹ Вовк В. Духи й дервіші. С. 57.

¹² Вовк В. Сестри – на все життя. *Вовк В. Човен на обрії. (Спогади 2010–2013)*. Ріо-де-Жанейро; Київ; Львів, 2014. С. 105.

¹³ Лісовська З. Життя дало мені в посаг малярство і музику. *Яців Р. Зоя Лісовська: джерела пристраті. Малярство, графіка*. С. 14.

¹⁴ Вовк В. Союз творчості. *Там само*. С. 187.

¹⁵ Вовк В. Про творчість Зої Лісовської. *Сучасність*. 1962. Ч. 5. С. 19–21.

вигляд»)¹⁶. Варто відзначити широкий діапазон дизайнерських «ролей» художниці, яка вирішує їх як фігуративні образи й абстракції, ошадно в лініях і з детальним переобтяженням, у яскравих кольорах і в ахроматичній колірній гамі тощо. На думку Романа Яціва, саме у праці над обкладинками й ілюстраціями до книг Віри Вовк Зоя Лісовська домоглася найбільшого розмаїття образно-формальних ідей¹⁷.

У поетичних книжках, які оформляла Зоя, починаючи від першої, є вірші-дедикації подрузі. Так, у збірці «Юність» – посвята Зої перед віршем «Горів Дрезден», що дав назву окремому циклу і в образах якого легко впізнаються дві юнки – Віра і Зоя («Попід галуззям тих дерев струнких/ Із листям мов китайські вахлярі,/ По вулиці, де дощеві струмки,/ Ми бігли в школу, біг щічки нам грів./ Там бігли ми в квітистих суконьках,/ Як літо слало срібно-сивий мох,/ Здалека наче стьожки тонка/ Сріблилась Ельба й кликала нас двох»¹⁸). У другій збірці «Зоря провідна» (1955), багатий на враження про дитинство в карпатському краї, авторка теж не раз поетизує образ посестри. Зокрема, це вірш-присвята «Подрузі», датований 1954 р.:

Ти вся ще – юна бузина, подруго.

Лишаєш первісний посмак на своїх малюнках,

І несмілість твоя непогордима із смуглявістю

І волоссям, як бойківська смола.

Покладено стриманість у бровах – крилах кавки

І добрих устах, тесаних по-селянськи,

Як писанники на Покутті;

Вірю, що ти міцна посудина на міцний мед мистецтва¹⁹.

Вгадується її прототип у віршах «Тюдів», «Дружба», «Мрія», «Сестричці» й ін.

Отже, мемуаристика, автобіографічна проза, поетичні присвяти Зої Лісовській авторства Віри Вовк, з одного боку, й оформлення книжок письменниці роботами подруги-малярки²⁰, з другого, формують вагомий масив творчого доробку цього союзу мисткинь, що засвідчує їхню духовну спорідненість і відданість мистецтву «крізь призму української стихії». Та, як уже згадано, найцікавішим виявом міжмистецької співдружності Віри Вовк і Зої Лісовської можна вважати тримовне видання «Меандри», що репрезентує поєднання зображень та текстів, ґрунтовний аналіз якого свого часу запропонував у рецензії «Меандрами Віри Вовк» (1981) Богдан Рубчак²¹.

¹⁶ Вовк В. Сестри – на все життя. С. 104–105.

¹⁷ Яців Р. Зоя Лісовська: джерела пристрасті. Малярство, графіка. С. 52.

¹⁸ Вовк В. Горів Дрезден. *Вовк В. Юність*. Прудентопіль, 1947. С. 16.

¹⁹ Вовк В. Подрузі. *Вовк В. Зоря провідна*. Мюнхен: Молоде життя, 1955. С. 61.

²⁰ Варто зазначити, що у книжці Романа Яціва про Зою Лісовську вміщено і її проникливі спогади, написані з хистом літератора, у яких тепло згадано про Віру Вовк: «1938 року я зустріла дівчинку Віру Селянську (відома як письменниця Віра Вовк), з якою нас познайомили наші мами. З першого погляду це став непомільний пакт приязні, що триває по нинішній день. Це були стихійні спільні зацікавлення в малярстві, поезії і музиці. З того часу я проводила всі вакації в Кутах, де жили Вірині батьки: легендарний лікар на Гуцульщині Остап Селянський і етнограф Стефанія Селянська. Гуцульщина – наука краси, поезії мови, співанок і легенд, чар Карпат запав у душу назавжди. В городі ми пнялися на верх крислатого горіха. Там був наш Олімп, повний муз, де Віра віршувала, а я малювала» (Лісовська З. Життя дало мені в посаг малярство і музику. *Яців Р. Зоя Лісовська: джерела пристрасті. Малярство, графіка*. С. 6).

²¹ Богдан Рубчак, відзначаючи високий рівень видання в авторському й видавничому розуміннях, рясну багатосторонність книжки, пише про дві її версії, одна з яких містить французькі й англійські переклади поезій, а друга – португальські та німецькі, причому в першій чимало

Літературознавець обстоює думку, що «Меандри» – одночасно і збірка поезій, і мистецький альбом – презентують поезію Віри Вовк й образотворче мистецтво Зої Лісовської «на рівних правах»: «Якщо Вовк і Лісовська хотіли виявити якусь “кривність душ”, чи навіть менш безпосередні перегуки талантів, то таке свідчення вийшло, як на мене, зовсім непереконливо. Не тільки, що немає в даній книжці *внутрішнього зв’язку* між поезіями й картинами (хоч помітні, вряди-годи, намагання взаємної тематичної – себто, *зовнішньої* [курсив автора – Н. М.] – ілюстрації), але будь-яку спорідненість між цими двома дуже різними творчими темпераментами навіть неможливо уявити. Обидва мистці творять на цілком інших рівнях чи, так би мовити, в цілком інших кліматах: не тільки образи, але навіть синтакса Віри Вовк не підходить до рішучої міметичності та формальної закінченості Лісовської, яка в своїх картинах не допускає “темних місць”, переливань форм, візуальних багатозначностей»²². Натомість Лариса Залеська-Онишкевич вважає, що «в “Меандрах” тематика картин Зої Лісовської більш-менш побічно відбита у віршах Віри Вовк»²³. Отож доцільно реактуалізувати питання міжмистецької взаємодії у цій збірці.

В історії новітнього мистецтва, на яке посилається Б. Рубчак, справді є чимало прикладів співпраці образотворчих і словесних мистців в одному виданні, в експериментах яких помітні «намагання співзвуччя не так тематичного, як стилістичного». У компаративістиці вже давніше утвердилася думка, що порівняння мистецтв на основі змісту чи теми недостатнє²⁴, а саме стиль і композиція мають становити інтерес дослідників, які вдаються до компаративних студій мистецтв²⁵. Однак це не означає, що реалістичну розповідь можна образно осмислити в малярстві лише в реалістичній манері, а модерністські твори, наприклад, ненаративним живописом. Показово, що видатні письменники, романтики та реалісти з минулих століть можуть інспірувати сучасних художників на сміливі й різноманітні експерименти аж до абстрактних циклів. Зоя Лісовська тяжіє до експресіонізму, а Віра Вовк часто послуговується прийомами з імажиністської естетики, та це не унеможливає візуально-вербального діалогу в межах одного видання. У «Меандрах» поетеса підхоплює певні ідеї та настрої художниці, яка задає тональність для багатьох поезій, і так твориться діалог мисткинь та мистецтв. Невипадково Михайлина Коцюбинська, загострюючи увагу на тому, що Зоя Лісовська не ілюстраторка, а співавторка книжок Віри Вовк, вирізняє «виразний зоровий ряд, внутрішню змістову і настроєву співзвучність» у «Меандрах» та вказує на роль асоціативності в поезиці поетеси: «Асоціативний світ буйний і розмаїтий, асоціативні хвилі накочуються одна на одну, творячи єдину стихію. Кожна з цих хвиль, як і тенденція до взаємоперели-

недоліків як перекладацького плану, так і редакційного (Рубчак Б. Меандрами Віри Вовк. *Сучасність*. 1981. Ч. 1. С. 33). Я послуговувалася тримовним виданням «Меандри» (поряд із португальським переспівом Терезії де Олівєра (Theresia de Oliveira) і німецьким переспівом Уве Шмельтера (Uwe Schmelter).

²² Рубчак Б. Меандрами Віри Вовк. С. 33.

²³ Залеська-Онишкевич Л. Різні світи Віри Вовк. *Сучасність*. 1987. № 9. С. 21.

²⁴ Вайсштайн У. Порівняння літератури з іншими видами мистецтва: сучасні тенденції та напрями дослідження в літературознавчій теорії і методології. *Сучасна літературна компаративістика: стратегії і методи*. Київ: Вид. дім: «Києво-Могилянська академія», 2009. С. 380–381.

²⁵ Див. про це: Вислоух С. Література й візуальний образ. Простір структурної спільності мистецтв. *Теорія літератури в Польщі: антологія текстів. Друга половина ХХ – початок ХХІ ст.* Київ: Вид. дім: «Києво-Могилянська академія», 2008. С. 309–321.

Буря, гуаш, 1953

«Мати з дитиною» та ін. У них поетично актуалізується певний візуальний образ із картини, і таких віршів найбільше. Можна вирізнити вірші, основою яких стала інтенція вловити рух, динаміку, ритм, притаманний малярським полотнам. Наприклад, фігуративна робота «Вогонь» (1957), де експресивно передано образи жінки й чоловіка в танці, має еквівалентний бездієслівний вірш, який, однак, чітко ритмізований:

канна зарана
китайка в вітрі
фенікс у танці
водограй крові
в зелених лезах
земельна рана
серце навстіж

Не можна оминати увагою поезій, асоціації у яких постають з емоційних перегуків із картинами: роботи «Зустріч», «Коханці» інспірували передати щем, бентегу, схвильованість. Ці відчуття рефіковані через систему міфологічних і християнських образів-символів. Суголосно з «Бурею» Зої Лісовської звучить вірш Віри Вовк, де буря метафорично роздвоюється – і в небі, і в тілі. Поетична «репліка» авторки стосується і образу, і настрою, твореного малярською темою. Лариса Залеська-Онишкевич саме так і тлумачить функції репродукцій мистецьких робіт у пізніших збірках, які «в ніякому разі не є “ілюстраціями”-прикрасами, тільки конкретним

вання їх, до синтезу – належить до свята святих Віри Вовк, зумовлюють характер її еволюції і водночас якусь особливу цілісність її поетичного доробку»²⁶. Саме на асоціаціях постає композиційне пов'язування віршів і картин. Різноманітні роботи Зої Лісовської, представлені у збірці, викликають вірші-репліки поетеси. Іноді асоціації виникають буквально за ключовими словами, які є вже в назвах робіт: малярська «Соняшники й маки» породжує поетичні «Соняшники гукають...», «Сходи на горб» – «Драбина Якова...», «Прялі»,

²⁶ Коцюбинська М. Метаморфози віри Вовк. С. 60.

зоровим й настроєвим спільним пов'язанням, який немов додає зовнішню рельєфність»²⁷. Водночас вірші Віри Вовк аж ніяк не екфрази до картин, поетеса може «процитувати» окремі образи у відповідних верлібрах, художниця лише задає провідну тональність своєю роботою. Скажімо, шестирядковий вірш, який слідує за гуашшю «Дівчина з вазою», виразно резонує з цією картиною. Віра Вовк домислює, дописує (домальовує) деталі, розвиває сюжет (причому бездієслівно), символічно його наповнює:

На кераміці на обрусі
 На клявішах
 Слід обтяжений медом
 У вікні
 Водограєм
 Жовте життя

Інколи поетеса підтримує діалог, йдучи за кольором і світлом, які випромінює живопис художниці: так сприймається вірш «Вібрації світла/ тераси сходи голуби...», що супроводжує сповнений світла «Прованс» З. Лісовської, контрастуючи з попередніми похмурими палітрами. З роботою «Альбі», виконаною у насиченій червоногарячій гамі з синіми акцентами, Віра Вовк немов перекликається фразою у вірші «мандрівник мачає заграву в колодязях». Є чимало герметичних віршів, семантика яких надійно закрита для читача, однак для мисткинь за тим чи тим поетичним світом криються їхні враження, спогади, розмови, переживання. Наприклад, Богдан Рубчак, намагаючись дати трактування одного з віршів, свідчить, що Віра Вовк сказала у прилюдній розмові, що ця фраза стосується картини Лісовської «Троїсті музики», однак функцію фрази в тексті поезії таке пояснення від авторки не розкриває. Отже, зв'язок між візуальним та текстовим рядами помітний і пунктиром закладений у композицію збірки, яка покликана розвинути концепцію «Меандрів» (повторюваний мотив, який творить неперервну звивиста лінія, – така візуально-образотворча природа назви, що може символізувати людське життя, долю).

Вірі Вовк імпонує у малярстві художниці чуттєвість, невимушеність та «сваволя імпульсу» (Роман Яців), які вона підхоплює й філософськи наснажує на поетично-му рівні. Так постає складний художній матеріал, що вимагає читача як співтворця.

Дівчина з вазою

²⁷ Залеська-Онишкевич Л. Різні світи Віри Вовк. С. 17–18.

Богдан Рубчак покладається на його уяву, яка має якнайтісніше співпрацювати з уявою поетки, зважаючи на «калейдоскоп недоговорень, мозаїку уламків»²⁸. На мій погляд, великою мірою активізує читачке мислення й візуальний план, у міметичних зображеннях якого можна шукати пояснень до складної метафорики поетеси. Поєднання картини і тексту – це виклик для читача, інтерпретація якого буде іншою, ніж коли б перед ним постало окремо зображення, а окремо – текст. Відзначеним літературознавцем розмаїтим інтонаціям Віри Вовк (від плинності спокійно вигореної мови до нервового, рваного викладу, різкої стаккатності, навмисної задиханості ритму) відповідають різні візуальні наративи (сюжетні сценки, пейзажі, причому переважно урбаністичні, натюрморти), співзвучно висловлюючи багато мотивів, спільних для обох мисткинь: мандрів, втрати, визволення, перетворень. Багато ідей перетинається через образ Дафни, який не раз використовує Віра Вовк.

Компонуючи це видання на два «голоси», упорядниці прагнули самовираження й вислову своїх творчих кредо. Невипадково перша малярська робота в «Меандрах» – «Автопортрет» (1957) Зої Лісовської. Далі представлено картини за роками створення – 50–70-ті (хоча трапляється й порушення хронології), що мало би відобразити творчу еволюцію художниці. Якщо роботи 50-х років – це переважно фігуративний живопис, зображення людей («фігури здебільшого динамічні, розквітлі, вігальні», за словами Віри Вовк²⁹), то 60-ті представлено передусім пейзажами з різних країн, а 70-ті – натюрмортами і двома фігуративними роботами, які технічно відрізняються від попередніх у подібних жанрах. Виразний зв'язок з українськими коренями простежується саме в першій групі – далі мисткиня має інтенцію увиразнити вир еміграції. Значущі в композиції і три роботи релігійної тематики: «Розп'яття» (1953), «Темна ікона» (1953), «Вітраж» (1960), які оприявнюють ціннісні орієнтири художниці. Невипадково остання в «Меандрах» – «Вітраж», що зображає Богородицю з дитям.

Для реконструкції світоглядних основ Віри Вовк необхідно дешифрувати поетичну «партію» її ліричної героїні. Поетеса надає перевагу безособистісній суб'єктній організації, віршів від першої особи значно менше, причому це «я» ще рідше відкривається в жіночому роді. Вона уникає безпосередніх виявів своїх почуттів й емоцій, пропонуючи відтворювати їх за багатим і символічно насаженим образним світом, візуальний потенціал якого відзначили всі дослідники її творчості. Зокрема, Богдан Рубчак, незважаючи на свій скепсис щодо синтетичного задуму «Меандрів», змушений констатувати зумовленість мистецької сили поетичних образів у збірці природою «мистецько-словесного альбома»: «Причина їх особливої барвистості й візуальної переконливості в цій книжці, мабуть, ще в тому, що вони мають перегукуватися з репродукціями картин Лісовської: пригадуємо, що це видання задумане як не тільки образотворчий, але й словесний “альбом”»³⁰. Літературознавець акцентує на «прецизному – майже малярському – спостеріганні світу», притаманному Вірі Вовк, та «імажиністичному» трактуванні дійсності, яке вона пропонує в поезії. Важливо, що поетеса, чутлива до різних видів мистецтва, передусім до образотворчого, розкрила свій хист у витинанці, тож такий талант – у генезі її художнього слова.

²⁸ Рубчак Б. Меандрами Віри Вовк. С. 36.

²⁹ Вовк В. Про творчість Зої Лісовської. С. 19.

³⁰ Рубчак Б. Меандрами Віри Вовк. С. 41.

У «Меандрах» є **портрет** Зої Лісовської «Віра» (1956), виконаний у синіх кольорах смутку, з активністю тіней та акцентами червоного кольору на обличчі й руках сорочки. Невипадково вірш, який супроводжує цю роботу, посилено експлуатує колір і світло, будуючи, зокрема, на їхній основі метафори й епітети (фіялкові зорі, зелені думки, свічка скапує темним медом, корони з білого хліба, тіні зі світла, темні місця в житті, сіризна очей). Поетична візія Віри Вовк, резонуючи з цим портретом та настроєм, і почасти колористикою, передає спектр ідей, важливих для авторки. Знегоди чужини (темні місця в житті) лірична героїня сублімує через пам'ять про корені й досвід Батьківщини (материне дерево, мова, гори, ватра). Самоідентифікаційні пошуки ліричної героїні Віри Вовк усвідомлюються лише у зв'язку з власним культурним кодом:

треба самою йти
питатися власної глини
дерево не проведе

Віра, олія, 1956

Образ глини у творчості авторки значущий і трапляється в інших «самоідентифікаційних» віршах із різних збірок³¹. Це – семантично місткий образ, у який Віра Вовк вкладає багато значень: і життєдайна основа, і матеріал для мистецтва, і людинотворна глина (Богдан Рубчак), і зв'язок із родом та минулим. Невипадково останній вірш, що супроводжує роботу-ікону, знову акцентує на глині як основі тілесного, що має постійно прагнути до одуховлення:

глину суху
цю плоть мою
тлом ікони
розчини світлом

³¹ Наприклад, у ранній збірці «Зоря провідна» є вірш «Палена глина» (1953) з епіграфом із Рабіндраната Тагора: «Ліпи, як хочеш, з моєї перепаленої пристрастями глини смертельної святую статую на свій олтар», який поетеса обіграє в останніх рядках: «Але я хочу очистити своє тіло в святім вогні./ Щоб хоч у попелі бути чистою перед тобою./ Палена глина, на статую твого вівтаря» («Палена глина», збірка «Зоря провідна»). Одним із головних цей образ постає в іншому вірші, який маніфестує особистісне кредо Віри Вовк: «Я ліплена з доброї/ бориславської глини./ Куди не поніс би мене буревій./ темні ялиці шумлять у мені./ темна Тисмениці таємниці/ струмить у жилах./ Моя душа стане дзвоном/ старої бойківської дзвіниці./ щоб голосити за мертвими/ і будити живих» («Я ліплена з доброї...», збірка «Ромен-зілля»).

спали всі запони
мого ества

Як слушно підсумовує Б. Рубчак: «...у цій поезії йдеться не так про містичне заперечення тіла, як про *піднесення* [курсив мій – Н. М.] глини до духовних висот, про остаточну синтезу гори й низу, що в ній земля тіла стала б ще ближче до своєї суті»³². Отже, поетеса будує свій вірш-молитву як проєкцію на образ Богородиці, намальований художницею, щоб завершити власне на такій ствердній духовній ноті. Як і в багатьох інших творах, тут помітна спроба якщо не перекодування чи цитування образотворчого мистецтва, то інтенції звучати резонансно, так чи так творити гармонійні інтервали із зображенням. За драматизмом й напругою, при-таманними поетиці образів, поезія та малярство суголосні.

Як бачимо, міметичний живопис Зої Лісовської стимулює розвиток метало-гічних образів у Віри Вовк. Візія поетеси – «Зоя “барвить”, я “насвітлюю”» – стала творчим принципом у мистецько-словесному альбомі «Меандри».

REFERENCES

- Khotsiubynska, M. (2004). *Metamorfozy Viry Vovk*. In M. Kotsiubynska, *Moi obrii: u 2-kh t.* (Vol. 2, pp. 56–81). Kyiv: Dukh i litera [in Ukrainian].
- Lisovska, Z. & Vovk, V. (1979). *Meandry*. Rio de Janeiro [in Ukrainian, German, Portuguese].
- Mocherniuk, N. (2021). *Vira Vovk i khudozhnyky: dosvid korespondentsii mystetstv*. *Proceedings of the Conference to anniversary of Vira Vovk: Kriz stolittia tvii holos lunaie* (pp. 30–44). Drohobych: Kolo [in Ukrainian].
- Rubchak, B. (1981). *Meandry Viry Vovk*. *Suchasnist*, 1, 32–49 [in Ukrainian].
- Smolnytska, O. (2016). *Kulturna samoidentyfikatsiia lirychnoho heroia u vybranii poezii Viry Vovk: aesthetica interior*. *Naukovi zapysky Natsionalnoho universytetu «Ostrozka akademiia»*, 17, 151–160 [in Ukrainian].
- Vaishtain, U. (2009). *Porivniannia literatury z inshymy vydamy mystetstva: suchasni tendentsii ta napriamy doslidzhennia v literaturoznavchii teorii i metodolohii*. In D. Nalyvaiko (Ed.), *Suchasna literaturna komparatyvistyka: stratehii i metody* (pp. 372–392). Kyiv: Vyd. dim: «Kyievo-Mohylianska akademiia» [in Ukrainian].
- Vovk, V. (1947). *Yunist*. Prudentopolis [in Ukrainian].
- Vovk, V. (1955). *Zoria providna*. Munich: Molode zhyttia [in Ukrainian].
- Vovk, V. (1962). *Pro tvorchist Zoi Lisovskoi*. *Suchasnist*, 5, 19–21 [in Ukrainian].
- Vovk, V. (2001). *Dukhy i dervishi*. In *V. Vovk, Znameno: povisti i romany* (pp. 23–130). Lviv : BaK [in Ukrainian].
- Vovk, V. (2011). *Merezha*. Lviv: BaK [in Ukrainian].
- Vovk, V. (2014). *Sestry – na vse zhyttia*. In *V. Vovk, Choven na obriiu. (Spohady 2010–2013)* (pp. 102–105). Rio de Janeiro; Kyiv; Lviv [in Ukrainian].
- Vovk, V. (2019). *Legenda*. Rio de Janeiro [in Ukrainian].
- Vysloukh, S. (2008). *Literatura i vizualnyi obraz. Prostir strukturnoi spilnosti mystetstv*. In *Teoriia literatury v Polshchi: antolohiia tekstiv. Druha polovyna XX – pochatok XX st.* (pp. 309–321). Kyiv: Vyd.dim: «Kyievo-Mohylianska akademiia» [in Ukrainian].

³² Рубчак Б. Меандрами Віри Вовк. С. 49.

Yatsiv, R. (2018). *Zoia Lisovska: dzherela prystrasti. Maliarstvo, hrafika*. Lviv: Apriori [in Ukrainian].

Zaleska-Onyshkevych, L. (1987). Rizni svity Viry Vovk. *Suchasnist*, 9, 16–25 [in Ukrainian].

Zhodani, I. (2007). *Emma Andrievska i Vira Vovk: teksty v konteksti intersemiotyky*. Kyiv: VDK «Universytet «Ukraina» [in Ukrainian].

Nataliia MOCHERNIUK

Doctor of Sciences in Philology

Senior Researcher at the Department of Ukrainian Literature

Ivan Krypiakevych Institute of Ukrainian Studies of the

National Academy of Sciences of Ukraine

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-2737-8690>

e-mail: mocher.n@gmail.com

THE UNION OF VIRA VOVK AND ZOIA LISOVSKA: CREATIVE DIALOGUE OF ARTISTS

The article examines the history of collaboration between the writer Vira Vovk and the artist Zoia Lisovska. Their creative alliance was formed at the end of the 1930s and persists until now. The memoirs and autobiographical novel *Dukhy i dervishi* (Spirits and Dervishes, 1956) by Vira Vovk, in which she highlights their relationship from childhood onwards, and many issues of creative self-identity, have been covered. The poems in dedication to Zoia Lisovska from various collections were of interest. Vira Vovk was the author of an art history study on her friend's work. The artist has created many covers for Vira Vovk's books, in which she has implemented many imaginative and formal ideas. A trilingual edition of *Meandry* (Meanders, 1979), which represents a combination of images by Zoia Lisovska and poems by Vira Vovk, has been analyzed. The role of associativity on which the visual-textual material is assembled has been pointed out. It is noted that the pictures are not illustrations of poems, and the poems are not ekphrasis to the diverse genre of paintings presented in *Meandry*. At the same time, there may be overlaps at the level of individual images, mood disposition, etc. Unique features of art and word album predetermines the importance of the reader's co-operation. The reader's imagination is stirred by the visual plane, in whose mimetic images one may seek accounts of the poet's complex metaphor. The analysis of the subjective arrangement of the poems and the dominant images in the collection traces the main intentions of the poetess' self-identification quest, which are tied in with her cultural code expressed through the visuals. The visual-verbal dialogue develops in different stylistic systems within the same edition: Zoia Lisovska's painting tends towards expressionism, while Vira Vovk's poetics to imagism. It is through poetry that the art and word album ramps up its philosophical interpretative potential. *Meandry* has become the most efficient fusion of the artists' creative collaboration.

Keywords: interart interaction, art and word album, visuality, composition, style, poetry, painting.

Тетяна ЧОНКА
кандидат філологічних наук
доцент кафедри філології (українське відділення)
Закарпатського угорського інституту ім. Ференца Ракоці II
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-5567-813X>
e-mail: tchonka14@gmail.com

ХУДОЖНЯ ІНТЕРПРЕТАЦІЯ РАДЯНСЬКОЇ ДІЙНОСТІ В ДЕТЕКТИВНОМУ РОМАНІ АНДРІЯ КОКОТЮХИ «ТАЄМНЕ ДЖЕРЕЛО»

Здійснено цілісний проблемно-тематичний аналіз детективного роману сучасного українського письменника Андрія Кокотюхи «Таємне джерело». Проаналізовано багатогранність висвітлення радянських реалій на всіх рівнях, представлених у тексті: ідейно-тематичному, мовно-стильовому та пообразному. Акцентовано на своєрідності авторської манери митця у зображенні непривабливої жорстокої життєвої правди часів СРСР, переданої легкою емоційно забарвленою мовою у формі захопливого детективного сюжету з елементами української готики.

Констатовано, що в романі масштабно висвітлено реалії радянської дійсності від побутових до філософських: ідеологічна нетерпимість антигуманної влади, її боротьба з релігією та інакомисленням, політичний тиск у всіх сферах суспільного життя, вторгнення в особисте буття людини, масові заслання до Сибіру та насильницька смерть у психлікарнях, брехливість засобів інформації, відносини Америки й СРСР, війна в Афганістані, всемогутність і безкарність політичних діячів, зловживання службовим становищем тощо.

Акцентовано на мовній специфіці твору: застосування історизмів визначеної епохи, діалектизмів місцевості, де відбуваються події (Тернопіль, Львівщина), полонізми дають можливість читачеві глибше зануритися в хронотоп роману; для привернення уваги до особливо емоційно навантажених у контексті твору думок письменник виділяє окремі слова курсивом, що є певним виявом авторської довіри та запрошенням читача до творчого діалогу.

Доведено необхідність вивчення роману як у загальноосвітніх закладах, так і у вишах: історичні реалії нелегких для України часів представлено незаангажовано, правдиво та просто, що дасть змогу молоді одержати не лише естетичне задоволення від читання, а й відчуття реалії зазначеного періоду та краще пізнати історію своєї країни.

Ключові слова: сучасна українська література, Андрій Кокотюха, «Таємне джерело», детективний роман.

Предмет наукової розвідки – роман Андрія Кокотюхи «Таємне джерело», за визначенням видавців, «детектив у стилі ретро, сюжет якого замішаний на

українській готиці»¹. Андрій Кокотюха (1970 р. н.) – надзвичайно плідний автор, на рахунок якого понад 80 книжок. Його роман «Таємне джерело» розрахований на масового читача². У цьому контексті погоджуюся з дослідницею Софією Філоненко: «Сегмент масової літератури наразі активно розвивається, кількість видань поступово переходить у літературну якість... В елітарної і масової літератури різні “логіки” і “практики”, якщо скористатися словами Кена Гелдера (Ken Gelder), різні функції, і читачі мають щодо них абсолютно різні очікування»³. Кокотюха відкрито звертається до свого читача в післямові до роману, акцентуючи увагу на важливих для нього моментах читачької рецепції: «Сподіваюся, не нудьгували, читаючи цю книгу... Але ви, мої улюблені читачі, сподіваюся, також не залишилися байдужими до реального часу, в якому розгортаються події роману. ... Сюжет – вигадка. Радянська Україна, в якій усе це відбувається, – на жаль, ні. Поміщати вигаданих героїв у справжній реалії – складова мого творчого методу, мого світогляду журналіста і моя письменницька позиція»⁴. Горизонт очікування, за Гансом Робертом Яуссом (Hans Robert Jauss), наперед задає автор – читачеві варто зупинити увагу на історичних реаліях тексту, щоб осягнути його ідею: страхіття радянської антилюдяної системи забувати не маємо права, свою історію мусимо пам'ятати.

На сьогодні творчість А. Кокотюхи присвячено незначну кількість літературознавчих праць. Щодо досліджуваного роману знаходжу лише окремі рецензії та студентські статті⁵.

Найдетальніше дослідила творчість А. Кокотюхи літературознавиця С. Філоненко, яка зазначила: «У “Таємному джерелі” зійшлися докупи три лінії творчості письменника. Найперша – “готична” детективна проза: у романах “Темна вода”, “Легенда про Безголового”, “Пророчиця” та “Аномальна зона” колізія вибудовується навколо спроби раціонально пояснити містичні злочини. По-друге, новий твір продовжує лінію рیمейків фольклорних сюжетів, започатковану оригінальною “Язикатою Хвеською”. Третя лінія – “Червоний”, у якому пригоди героїв на тлі післявоєнної історії дали автору підстави зробити глибокі морально-психологічні та соціально-політичні висновки про антилюдську, антиукраїнську сутність радянської влади»⁶.

Юрій Макаров, автор передмови до книги⁷, резонно відзначив у ній елементи «фольклорної містики», «наукової фантастики», «політичного трилера», «ліричної мелодрами» і «психологічного детективу».

¹ Див. анотацію до роману: Кокотюха А. Таємне джерело: роман. Тернопіль: Навчальна книга – Богдан, 2019. 320 с. (Серія «Детективна агенція ВО»).

² Літературознавці зазначають, що твори масової літератури передбачають спрощене комфортне читання. Їхні типові ознаки – пригодницький або звільгаризований романтичний сюжет, який має зовнішню напружену динаміку і часто щасливий фінал. До масової літератури відносять, зокрема, і детективні та кримінальні романи.

³ Філоненко С. Місія здійснення: популярна література у дзеркалі критики: літературно-критичні статті. Мелітополь: Видавничий будинок Мелітопольської міської друкарні, 2017. С. 10.

⁴ Кокотюха А. Таємне джерело: роман. С. 312.

⁵ Див.: Грицюта О. В. студентка; Тендітна Н. М. кандидат філологічних наук, доцент, Донбаський державний університет. Художні варіації втілення образу смерті у романі Андрія Кокотюхи «Таємне джерело». *Молодий вчений*. URL: <http://molodyvchenu.in.ua>

⁶ Філоненко С. Місія здійснення: популярна література у дзеркалі критики... С. 15.

⁷ Кокотюха А. Таємне джерело. Харків: Книжковий Клуб «Клуб Сімейного Дозвілля», 2013. 288 с.

Мета дослідження – аналіз проблематики, образів та мови твору.

Епіграф – «Він був готовий робити ідіотські жести, аби підштовхнути події. Будь-які» – взято з роману норвезького письменника Ю. Несбьо (Jo Nesbø) «Таргани», головний герой якого також детектив – Гаррі Голе. Легко простежити спільні риси між цими персонажами: обидва розумні, уважні, наділені неабиякою інтуїцією у своїй справі, демонструють принциповість і прагнуть досягти справедливості, чим спричиняють незадоволення керівництва, страждають від алкоголізму через бажання хоч тимчасово забути про «тарганів», породжених навколишньою реальністю, які мучать їх. У тексті роману автор обіграє ці слова: підполковник Бурков пояснює своєму підлеглому Князевичу позицію верхів щодо його поведінки, через яку той потрапив у немилість: «Аби ж ти тоді не робив цілком зайвих рухів... Вважай, оця мертва вода в Гайвороні твій шанс утриматися на плаву»⁸.

Вагома для розуміння суті роману антропоніміка, має, на перший погляд, має іронічне забарвлення, проте передбачає досить серйозне прочитання персонажів (як і стилю всього тексту): від казкового Адаміка (алюзія на біблійного Адама та приреченість людства на страждання) до головного героя Ігоря Князевича й полковника Половця (згадаймо «Слово о полку Ігоревім»). Ігорю 33 роки (алюзія на вік Ісуса Христа); він близький до ліричного героя Данте, який на половині життєвого шляху заблукав у темному лісі в пошуках життєвої істини. З певною іронією автор змальовує Князевича (капітана, слідчого карного розшуку Головного управління внутрішніх справ) у главі «Делон», про що свідчить сама назва: дружина Ігоря «зацікавилася перспективнішим за нього москвичем...»⁹, і вони розлучилися, розмінявши двокімнатну квартиру на дві однокімнатні, на роботі став ізгоєм (назва 4-ї глави) через те, що «не маючи наміру мовчати та спускати все на традиційних гальмах, він на свій страх і ризик викликав на допит одного з інструкторів ЦК»¹⁰ у справі з наркотиками, у якій фігурував син Щербицького, першого секретаря ЦК КПУ. Керівництво відправило його у вимушену відпустку, поки вирішить його долю у верхах, і він запив, відчуваючи себе «вигнанцем з раю, не менше»¹¹. Тому дантівські слова: «На півшляху свого земного світу/ Я трапив у похмурий ліс густий./ Бо стежку втратив, млою оповиту./ О, де візьму снаги розповіді/ Про ліс листатий цей, суворий, дикий./ Бо жах від згадки почина рости!» – саме про нього, адже «... Хоч мав лише тридцять три, уже встиг заморитися від усього цього: непомірні кар'єрні апетити колишньої; робота, де останнім часом частіше спускають вказівки ловити тільки "правильних" злочинців, тобто – жодним боком не пов'язаних із партійним і радянським керівництвом; країна, про невидиме життя якої йому було відомо значно більше, ніж треба знати пересічному радянському трудівникові...»¹². Ігор розумів, що в радянській системі без партквитка (яким би розумним і талановитим не був) він ніколи не досягне жодних посад, проте інтуїтивно уникав вступу до партії.

Отже, рай насправді виявляється справжнім пеклом, а чистилищем для героя стає віддалене західне село Гайворів, куди його заслали розслідувати дивні смерті комсомольського ватажка і двох партійних діячів, які нібито отруїлися водою з

⁸ Кокотюха А. Таємне джерело: роман. С. 59.

⁹ Там само. С. 18.

¹⁰ Там само. С. 39.

¹¹ Там само. С. 40.

¹² Там само. С. 21.

джерела Святої Варвари. Епілогом до цієї справи послужив відеозапис із психікарні у Львівській обл. Проповідування Григорова Якова Васильовича можемо вважати ідейною кульмінацією роману: «Ваша влада не від Бога, а від Сатани. Ви – слуги диявола, пекельне плем'я, ви безбожники та грішники... Ви забрали все, ви морили нас голодом та війнами, ви руйнуєте наші храми та виселяєте нас із наших земель. Ви забираєте у людей усі права. Тільки права думати в мислячої людини забрати ніхто не може... За це воздається вам уже на цьому світі»¹³.

Приїхавши до Тернополя для розслідування справи, «сам Князевич вирішив власних помилок не повторювати і відразу ж поставити до відома тих, кого *треба*¹⁴, готуючись будь-якої миті відійти убік»¹⁵. Відряджаючи підлеглого, Бурков пояснює: «Сам знаєш політику партії: релігія – опіум для народу. В західних областях Української РСР народ ще забитий, скільки там більшовики, менше сорока років? Не всі пережитки вибиті»¹⁶. Проте село Гайворів та його мешканці кардинально змінюють світогляд Князевича – ті, хто для влади вороги, насправді виявляються мудрими, добрими, людяними, справжніми.

Галина Дорош, місцева цілителька або, як про неї писали радянські газети, «забита відьма», вдова (на її чоловіка батько комсомольця Боровчука написав «донос», просто так написав, аби похвалили). А Лизгунов «зліпив справу так само, аби мати похвалу перед пенсією... прирекли померти в дурдомі від уколів...»¹⁷. На запитання Князевича, чи робив Дорош щось незаконне, секретар партійної організації села відповів: «Він ненавидів владу і персонально нас, комсомольців та комуністів. Це вже, я вважаю, своєрідний трамплін для злочину»¹⁸ – мати двох доньок, які поспішили відмовитися від неї, щоб не мати проблем із владою. Баба Галя радіо й телевізор – «таких брехунців у себе в хаті тримати не збиралася»¹⁹, вважаючи не просто шкідливим, а навіть гріховним те, що лунало з них. За своє життя «ховалася по лісах від бомбових дощів, утікала від вивезення на роботу до Німеччини, ... втекла від переселення до Сибіру»²⁰. За часів підрадянської України представники влади звикли мати зиск із неї: «Дільничний Козуб... призвичаївся щось мати з Галини Дорош... радянський міліціонер не був би радянським міліціонером, якби не користався службовим становищем»²¹.

Баба Галя бачила душі людей: вона відверто сказала Ігорю: «... ти якраз не поганий, не лихий, просто слуга... Вони пишуть доноси, заяви, судять, читають вироки, карають, милують. Вони не вірять у Бога, бо самі хочуть бути богами... Хочуть бути на іконах, як вожді...»²².

Село Гайворів стало прихистком для людей, неугодних для системи. Так шкільним сторожем, якого обожнювали всі дітлахи, був Віктор Рогоза, у минулому

¹³ Кокотюха А. Таємне джерело: роман. С. 46–47.

¹⁴ Тут і надалі зберігаються авторські виділення курсивом і вони мають додаткове емоційно-смісловне забарвлення, про що йтиметься далі.

¹⁵ Кокотюха А. Таємне джерело: роман. С. 61.

¹⁶ Там само. С. 49.

¹⁷ Там само. С. 170.

¹⁸ Там само. С. 183.

¹⁹ Там само. С. 10.

²⁰ Там само. С. 16.

²¹ Там само. С. 15.

²² Там само. С. 170.

професор, колишній викладач хімії директора школи, який і дав йому житло та роботу. Працював Rogoza в Тернополі, поки не «заарештували кількох викладачів... за поширення явної брехні проти радянського устрою... та буржуазний націоналізм...»²³.

Фельдшером був Кудімов Роман Миколайович – «класний лікар, терапевт, вчився у Харкові, жив у Рівному, завідував терапевтичним відділенням обласної лікарні»²⁴. Через те, що Кудімов написав позитивний відгук на свого заступника, у якого виявили антирадянську літературу, його «поперли» з роботи, «розлучився майже відразу, жінці такий не потрібен»²⁵.

Бібліотекарка – «вдова одного з ворогів народу, ніде не могла знайти роботу, хоча в неї навіть учений ступінь є»²⁶.

Можна констатувати, що автор вдається до певної гри з читачем: він розкриває вагомі питання через героїв, яких лише згадують ніби між іншим другорядні персонажі. Зокрема, Орест Пилипів, майор, який зустрів Князевича в Тернополі, розповідає йому про пані Христину, паталогоанатома, яка може дістати будь-які дефіцитні товари (каву, вірменські й молдавські коньяки, польські цукерки, ковбаси й ікру) без проблем: «... хто і навіщо все це їй несе, поняття зеленого не маю і знати не хочу»²⁷. Лише ознайомлений зі страшними реаліями тих часів читач здатен зрозуміти, за що паталогоанатом мав такі привілеї – що, скільки і від кого він мав за це замовчувати. Про це говорить ще одна героїня, колишній політв'язень, п. Анеля: «Люди в нашій країні помирають від різного... Над всякою смертю тут можна багато думати. Пані Христина – майстер своєї справи, до неї везуть усіх важливих мерців»²⁸. Саме п. Анеля розповідає Князевичу про джерело: «Праведникам джерело Святої Варвари дає життєву силу. А в тих, хто грішить, забирає життя. Можна обдурити людину... Дурять навіть багатьох людей, мільйони. Обдуреними є цілі країни й народи. Та Бога не обдурити. Він усе бачить»²⁹.

Протиставляються жителям села т. зв. жертви: сексуально стурбована викладачка атеїзму Софія Григорівна Новицька, яка зламала долю студента Антона Мазура (вона полюбляла молоденьких хлопчиків і, по суті, згвалтувала його. Антон насмілювався заявити на неї у ректорат, за що «вірна комуністка домоглася його виключення з інституту»³⁰), після чого забрали до лав радянської армії, де панувала дідовщина, як наслідок – скалічений юнак більше ніколи не стане на ноги – назавжди залишиться інвалідом).

Енкаведист Андрій Іванович Лизгунов (прізвище говорить саме за себе) «командував винищувальним загonom МДБ. Особисто розстрілював бандерівців як ворогів радянської влади, чим дуже пишався, ... дуже любив виступати, особливо – перед школярами, ... приїде ... у село, йому наженуть у клуб людей, і він вихваляється, як убивав їхніх дідів, навіть чийхось батьків»³¹.

²³ Кокотюха А. Таємне джерело: роман. С. 182.

²⁴ Там само.

²⁵ Там само.

²⁶ Там само. С. 184.

²⁷ Там само. С. 69.

²⁸ Там само. С. 82.

²⁹ Там само. С. 85.

³⁰ Там само. С. 90.

³¹ Кокотюха А. Таємне джерело: роман. С. 89.

Третій – комсомольський ватажок Юрій Боровчук, який звалтував молоду вчительку Марію Романів. Дівчина підпільно зробила аборт і більше ніколи не матиме дітей. Марійн батько заявив на нього, проте йому швидко пояснили: «Боровчук не міг такого вчинити, він комсомольський активіст, кандидат у лави КПРС... це звинувачення легко можна подати наклепом на владу. Мовляв, знаємо ми тут вас, бандерівців прихованих»³².

Отже, жертвами, які померли від джерельної води, стали: «Там комуністка – сексуально нестримана, там – колишній кат, який пишається своїми діяннями, там – секретар комсомольської організації, він же – гвалтівник»³³. Дізнавшись про це, Ігорю вже не хотілося шукати відповіді: «Адже виходило – він знайшов тут, у далекому селі на Заході України, те, від чого вперто намагався втекти у Києві... Якщо злитися на кого, то хіба на самого себе, власне безсилля дорослого тридцяти трьох років, чоловіки перед необхідністю приймати та виконувати чужі рішення»³⁴.

Типовий образ радянського комуніста – Цибух Петро Андрійович – стукач (символічна назва 19-го розділу) – секретар місцевої партійної організації. Характеризуючи Князевичу село, він категорично заявив: «Тут живуть вороги... нашої влади, нашого способу життя, наших ідей та державного ладу... Їм тільки дай привід, вони радянську владу... з гноєм змішають... Бо всі тут – бандерівці!»³⁵. Його антипод – Рогоза, який намагається захистити село, що стало для нього рідним. Саме вони з Кудімовим (хоча й не були місцевими жителями) допомагають Дмитрові Ярчуку, 19-літньому дезертиру, який утік з Афганістану, бо не міг змиритися з тим, що під прицілом своїх же має убивати невинних жінок і дітей: «У чому мій обов'язок? Ти знаєш, що таке зачистка? Про таке в газетах не пишуть, радіо не скаже, телек не передасть! А я сам ходив туди, сам, оцими ось руками розстріляв хлопчика в кишляку! ... Я випустив у нього весь ріжок, брате! Бо позаду, за спиною, за три кроки, стояв сержант Лопарьов, наставивши дуло на мене!»³⁶. Дмитро, переховуючись у лісі, випадково дізнався про те, що біля їхнього джерела Святої Варвари будують спеціалізований урядовий санаторій для найвищого керівництва СРСР, щоби продовжувати їхнє життя, а отже, й перебування при владі, цілощодою водою. З відчаєм Дмитро звернувся до Князевича: «Вони не повинні жити довго, брате! Брежнев Леонід Ілліч, Андропов Юрій Володимирович, усе політбюро, наш... Щербицький Володимир Васильович – вони мусять померти швидше, лише тоді все це скінчиться! І не тільки Афган... Але не можна, не можна допускати, аби їм продовжували життя!»³⁷. Дмитра розстріляли впритул солдати – охоронці джерела, незважаючи на крики Ігоря, який намагався їх зупинити. Полковник Половець із комітету державної безпеки СРСР, який відповідав за будівництво, хоча й був родом із Бродів Львівської обл., твердо вірив, що «помирати їм зараз від старості й хвороб – політично неправильно... це створює загрозу державній безпеці... Чого чекати від нової влади?»³⁸. Князевич несподівано для себе довершує незакінчену

³² Там само.

³³ Там само. С. 92.

³⁴ Там само. С. 142.

³⁵ Там само. С. 178.

³⁶ Там само. С. 251.

³⁷ Там само. С. 256.

³⁸ Кокотюха А. Таємне джерело: роман. С. 279.

справу Дмитра: щоб зупинити будівництво санаторію, він повідомляє Половцю, що Ярчук уже встиг людям розповісти про секретний об'єкт, а отже, жителі села продовжуватимуть труїти воду.

Невипадкові художні твори, про які говорять Ігор із професором, зокрема «Східний експрес» Агати Крісті (Agatha Christie)³⁹: «... той, кого зарізали в поїзді, є жертвою лише за так званою формальною логікою. Насправді ж він заподіяв людям чимало горя. – Своїм убивцям, – уточнив Князевич»⁴⁰ (обидва розуміли, що йдеться саме про вбивства у Гайворові) та «Перевтілення» Франца Кафки⁴¹, адже своєрідне духовне перевтілення сталося у Гайворові з Ігорем Князевичем (а не тільки формальне, про що йдеться у главі 17 «Перевтілення»⁴², та фізичне у мареннях після чаю, яким пригостив його сторож-професор: «... рука видо-вжувалася настільки, що стала довшою за свого власника, котрий далі лежав на спині тепер уже посеред величезної кімнати, всерйоз відчуваючи себе хробачком, мурашкою у великій та вже неосяжній коробці»⁴³, чи, згадаймо епіграф, можливо, тарганом, якого легко знищити тим, у кого в руках влада), про що свідчить фінал роману. «Задивившись на воду, Князевич повністю очистив голову та відімкнувся від зовнішнього – мертвого – світу. Тож коли ззаду надійшов Половець та легенько вдарив по спині, здригнувся, повернувся рвучко, ніби збираючись дати відсіч лютому нападникові»⁴⁴. Отже, «жива вода» очистила Князевича, допомогла йому перемогти Половця, захистити від нього і тих, хто за ним стоїть, село й людей, які стали для Ігоря рідними, бо змогли зберегти своє людське «я», не дали розчавити себе системі, не пішли на компроміс із владою. Саме тому в тексті роману одна з основних стилістичних фігур – антитеза, яка ґрунтується на антонімічному вживанні займенників «наші» (жителі Західної України, зокрема Тернополя та с. Гайворів) – «ваши» (усі представники радянської влади)⁴⁵.

Остання розмова з проф. Рогозою, який, як з'ясував Князевич, і готував «мертву воду», чітко визначивши свою мотивацію: «Але якщо ти схильний до гріха, то краще не йди до влади... партквиток у цій країні дає необмежену владу..., якщо в кишені гвалтівника або іншого негідника червоний партійний квиток, це його врятує від заслуженої кари... Скільки за цей час буде Чехословаччин і Афганістанів? Скільки ще посадять у концтабори та психушки? Наскільки далі ми ще відірвемося від нормального цивілізованого світу, де люди справді знають, що таке свобода, честь, гідність? Де міру власної свободи не регулюють партійним квитком?»⁴⁶ – стала вирішальним аргументом для Князевича на користь с. Гайворова, його мешканців і насамперед самого Ігоря. Він вирішив залишитися з цими людьми, щоб захистити їх, щоби відчути себе людиною, здатною приймати власні рішення. Остання глава тому й називається «Одне велике» – рішення, почуття, нове життя.

³⁹ Там само. С. 203–204.

⁴⁰ Там само. С. 204.

⁴¹ Там само. С. 196.

⁴² Там само. С. 154.

⁴³ Там само. С. 208.

⁴⁴ Там само. С. 284.

⁴⁵ Там само. С. 99, 109, 178, 213 тощо.

⁴⁶ Там само. С. 300.

Як і герой Данте, у фіналі Ігор знаходить своє кохання – Марію, яка, до речі, вчителька історії (на мою думку, у цьому контексті це ім'я не так асоціюється з Біблією, як є аллюзією на Марію Уласа Самчука – дівчина зі села, яка, незважаючи на те, що її згвалтував представник влади і перед багатьма людьми вона стала винною без вини, намагається жити далі, не ховаючи очей і правди). «У нас усе піде добре. Інакше не може бути. Інакше все дарма»⁴⁷, – запевняє він Марію.

У романі висвітлено низку проблем підрадянської України:

- брехливість радіо і телебачення⁴⁸;
- дефіцит продовольчих товарів та торгівля з-під прилавку⁴⁹;
- пияцтво⁵⁰;
- відмова дітей від «неблагонадійних» батьків⁵¹;
- знущання над людьми у психлікарнях, з яких мало хто вийшов живим⁵²;
- зловживання службовим становищем⁵³;
- підслуховування та доноси⁵⁴;
- антирелігійна політика радянської влади⁵⁵;
- вимушене переселення до Сибіру⁵⁶;
- усемогутність і безкарність партійних діячів⁵⁷;
- відносини СРСР та Америки⁵⁸;
- війна в Афганістані⁵⁹;
- виступи проти радянської влади⁶⁰;
- доля політв'язнів⁶¹;
- радянська система освіти⁶²;
- дідовщина в армії⁶³.

Здійснивши інтерпретацію роману, можна стверджувати, що Андрій Кокотюха ставить перед своїми читачами вагомі морально-етичні та соціально-політичні питання. Вважаю актуальним вивчення роману в загальноосвітніх і вищих навчальних закладах.

⁴⁷ Кокотюха А. Тасмне джерело: роман. С. 307.

⁴⁸ Там само. С. 10, 251, 297.

⁴⁹ Там само. С. 10, 21, 26, 69–70, 108, 129.

⁵⁰ Там само. С. 24, 25, 60, 70.

⁵¹ Там само. С. 11.

⁵² Там само. С. 14, 33, 45, 170.

⁵³ Там само. С. 15.

⁵⁴ Там само. С. 30–31, 35, 50.

⁵⁵ Там само. С. 14, 109–110, 156, 158.

⁵⁶ Там само. С. 16, 99.

⁵⁷ Там само. С. 18, 20–21, 35, 38–40.

⁵⁸ Там само. С. 28.

⁵⁹ Там само. С. 29, 32, 62, 65, 251.

⁶⁰ Там само. С. 46–49, 53, 57.

⁶¹ Там само. С. 80.

⁶² Там само. С. 114, 118.

⁶³ Там само. С. 90.

REFERENCES

Kokotiukha, A. (2013). *Taiemne dzherelo*. Kharkiv: Knyzhkovyi Klub «Klub Simeinoho Dozvillia» [in Ukrainian].

Kokotiukha, A. (2019). *Taiemne dzherelo: roman*. Ternopil: Navchalna knyha – Bohdan (Serii «Detektyvna agentsiia VO») [in Ukrainian].

Filonenko, S. (2017). *Misiia zdiisnenna: populiarna literatura u dzerkali krytyky: literaturno-krytychni statti*. Melitopol: Vydavnychy budynok Melitopolskoi miskoi drukarni [in Ukrainian].

Tetiana CHONKA

PhD

Associate Professor at the Department of Philology (Ukrainian branch)

Ferenc Rakoczi II Transcarpathian Hungarian Institute

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-5567-813X>

e-mail: tchonka14@gmail.com

ARTISTIC INTERPRETATION OF THE SOVIET REALITY IN THE DETECTIVE NOVEL BY ANDRII KOKOTIUKHA «SECRET SOURCE»

A complete problem-thematic analysis of the detective novel by the modern Ukrainian writer, Andrii Kokotiukha's «Secret Source», was done. The diversity of the Soviet reality at all levels presented in the text – ideological-thematic, linguistic-stylistic, and figurative – was analyzed. Emphasis is placed on the originality of the writer's authorial style in depicting the unattractive, cruel life truth of the Soviet era, conveyed in light, emotionally colored language in the form of a fascinating detective story with the elements of Ukrainian Gothic.

It is stated that the novel comprehensively covers the Soviet reality: from domestic to philosophical – ideological intolerance of inhuman power, its struggle against religion and dissent, political pressure in all spheres of public life, intrusion into personal life, mass exile to Siberia and the violent death in mental hospitals, the lies of the media, the relations between America and the USSR, the war in Afghanistan, the omnipotence and impunity of politicians, abuse of office, and so on.

Emphasis is placed on the linguistic specificity of the work: the use of historicisms, dialectisms of the certain area where the events took place (Ternopil, Lviv region), polonisms – give the reader the opportunity to dive deeper into the chronotope of the novel. To draw attention to the particularly emotionally charged thoughts in the context of the work, the writer highlights individual words in italics, which is a certain expression of the author's trust and an invitation to a creative dialogue for the reader.

The necessity of studying this novel both in secondary schools and universities has been proved: the historical realities of difficult times for Ukraine are presented in the novel impartially, truthfully, and simply, which will allow young people not only to get aesthetic pleasure from reading but also to feel the realities of the period, learn the history of your country.

Keywords: modern Ukrainian literature, Andrii Kokotiukha «Secret Source», detective novel.

ОГЛЯДИ ТА РЕЦЕНЗІЇ

DOI: 10.33402/ukr.2021-34-403-407

Катерина ДУДИЧ-ЛАКАТОШ

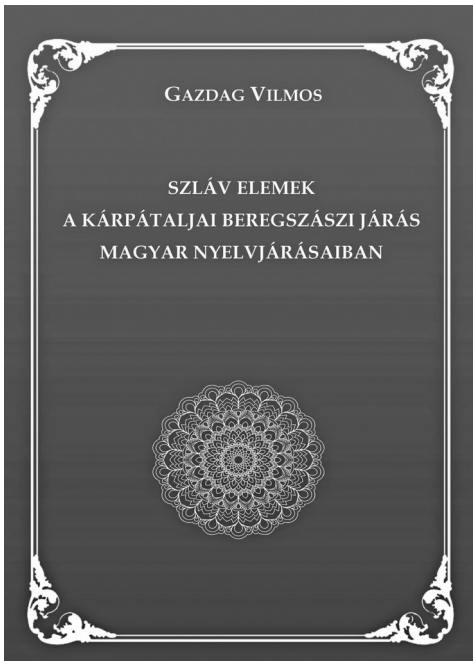
*доктор філософії у галузі мовознавства, доцент кафедри філології
Закарпатського угорського інституту ім. Ференца Ракоці II
ORCID: <http://orcid.org/0000-0003-1354-4421>
e-mail: dudics.katalin@kmf.org.ua*

Наталка ЛІБАК

*магістр філології, старший викладач кафедри філології
Закарпатського угорського інституту ім. Ференца Ракоці II
ORCID: <http://orcid.org/0000-0002-0200-4668>
e-mail: libak.natalka@kmf.org.ua*

[Рец. на]: Газдаг Вільмош «Слов'янські елементи в угорських говорах Берегівського району Закарпатської області». Терекбалінт: Спілка «Termini», 2021. 227 с.

Дослідження угорсько-слов'янських мовних контактів мають давні традиції в угорському мовознавстві, адже слов'янські мови вже тривалий час взаємодіють

з угорською. Учені припускають, що лексичні елементи з давньослов'янської потрапляли в угорську лексику ще до здобуття угорцями нової батьківщини (кінець IX – початок X ст.). З історичних і політичних причин цей процес триває по сьогодні. У зв'язку з відсутністю писемних джерел та праць, які б розкривали давніші контакти, процеси, впливи, зараз тільки завдяки важкій і кропіткій аналітичній праці етимологів може пролітати світло на походження та час певного запозичення. А ось у XX–XXI ст. причини запозичень, їхні типи, шляхи поширення науковець, який опирається на традиції слов'янського мовознавства, застосовуючи методику сучасної лінгвістики, може з'ясувати з більшою вірогідністю, особливо коли йдеться про запозичені слова в говірках, добре знах дослідників.

Саме це і робить Вільмош Газдаг у монографії, основою якої послужила його докторська дисертація (PhD), захищена 2018 р. у Науковому університеті ім. Лоранда Етвеша. У праці «Слов'янські елементи в угорських говорах Берегівського району Закарпатської області», яку можна трактувати як своєрідне продовження угорських і закарпатських досліджень на подібну тематику, автор наводить й аналізує дані, котрі є новими запозиченнями, що їх засвоїли місцеві угорські говірки вже після Другої світової війни. У передмові до видання Золтан Андраш (Zoltán András) наголошує на масштабності роботи дослідника, для якого ці говірки рідні та який володіє обома мовами: застосувавши метод багатогранного збору, він уклав тлумачно-етимологічний словник і комплексно проаналізував зібраний матеріал. Наводячи речення із прикладами з різних сфер, автор монографії підтверджує, що в щоденному мововживанні населених пунктів, де переважає угорське населення, органічним елементом активної лексики є лексеми, які належать до різних тематичних груп. Показово, що вони не залишаються на рівні неформального фамільярного спілкування.

Монографія складається зі вступу, семи великих розділів, словникової бази даних та авторських висновків. Багатий список наукової літератури доповнено переліком використаних словників і художніх творів. У чотирьох додатках наведено об'ємний мовний матеріал у формі фотографій, карт та словникових статей.

У першому розділі автор розглядає загальні питання з обраної теми. Зокрема, ретельно вивчивши здобутки наукової літератури, з'ясовує поняття двомовності та простежує відмінності між категоріями «слово іноземного походження», «запозичення», «макаронізм» тощо. Окрему увагу В. Газдаг звертає на те, що класифікації розрізняють прямі й непрямі, а також гібридні запозичення. Автор визначає і причини, якими науковці та звичайні майстри слова пояснюють використання слів, запозичених з інших мов. Йдеться про те (для наочності використано таблиці), які погляди мовознавці й соціолінгвісти висловлюють про двомовність. Власні діаграми автора показують, як у процесі мовних контактів формуються частота вживання запозичень та обставини, які це визначають.

Далі В. Газдаг ознайомлює читачів із результатами славістичних досліджень в Угорщині, зокрема говорить про те, яким часом датують фахівці початок угорсько-славістичних етнічних і мовних контактів, а також звертає увагу, що не всі мовознавці відкидають теорію спорідненості зі слов'янами. У цьому контексті автор відзначає, що в науковій літературі все популярнішим стає погляд, згідно з яким угорська мова походить від різних «предків», а це може призвести до зміни класичної картини мовних сімей. Детально розглянуто генезу славістичних досліджень, простежено заслуги окремих науковців і новаторство їхніх публікацій, при цьому розкрито й недоліки та дискусійні твердження напрацювань. Серед відомих лінгвістів сучасної угорської славістики автор простежує здобутки Оскара Ашбота (Oszkár Asbóth), Яноша Меліха (János Melich), Іштвана Кнежи (István Kniezsa), Ласло Гадровича (László Hadrovics) та Лайоша Кіша (Lajos Kiss). За слушним спостереженням науковця, у період після Другої світової війни найбільшим був вплив російської мови, а присутність української простежується насамперед у закарпатських угорських говірках.

У розділі «Мовне становище закарпатського угорського населення» читачів ознайомлено з характеристиками місцевих говорів та особливостями місцевого

мововживання. Покликаючись на надбання попередників, В. Газдаг визначає основні риси закарпатських угорських говорів, виділяючи відмінності між мовними варіантами північно-східних регіонів Угорщини й Румунії. «Те, чим найбільше ці мовні варіанти відрізняються від говорів, які вживають на сучасній території Угорщини, це якраз використання великої кількості запозичень із російської та української мов. Це насамперед можна пояснити двомовним становищем закарпатських угорців» (С. 51). Далі розкрито особливості закарпатської двомовності: автор ознайомлює із правилами мововживання в Радянському Союзі, а також з актуальними рішеннями мовної політики в Україні, які впливають на престижність мов, вибір мови навчання, використання мов тощо. Типи угорсько-української двомовності наведено за класифікацією Шандора Рота (Sándor Rot), також детально розглянуто роботи всіх тих закарпатських мовознавців, які так чи так аналізували слов'янські запозичення у побутовому мовленні або в мові художніх творів.

Після ґрунтовного огляду теоретичних надбань В. Газдаг демонструє результати власних досліджень: «Збір східнослов'янських лексичних елементів відбувався в рамках багаторівневого процесу. Це аналіз і звукових матеріалів живої мови, і мови друкованих та електронних ЗМІ, і мови творів художньої літератури, і мововживання в Інтернеті, а також спостереження за респондентами/носіями мови в різних сферах» (С. 62). Дані, зібрані різними методами, автор підтвердив проведенням контрольного анкетного опитування, результати якого відображено і на карті. Матеріал для аналізу живої мови забезпечено завдяки співробітникам Науково-дослідного інституту ім. Антала Годинки при Закарпатському угорському інституті, які зробили 150 спрямованих інтерв'ю (35 населених пунктів, приблизно 86 год аудіозаписів), де виявлено 246 слов'янських запозичень. До них додано запозичені елементи, виявлені в 2000-х роках у друкованих та електронних медіа Берегівського р-ну, а також зафіксовані у спонтанно обраних творах закарпатської художньої літератури. Російські й українські елементи в Інтернеті проаналізовано спостереженням за соціальними мережами. Вважаємо, що в підрозділі доцільно було б детальніше розповісти про обставини та методи й принципи збору матеріалу в цій сфері. За 5 років спостереження за респондентами/носіями мови (у місцях їхнього проживання, поїзді, автобусі) зафіксовано використання 150 запозичень, до яких додано речення-ілюстрації. Щоправда, у роботі наведено й такі, виконані в межах анкетного онлайн-опитування, словникові статті, до яких автор не дає прикладів. Такі слова вказано в додатках, як і часткові результати опитування 342 респондентів. Ці дані проілюстровані у формі діалектологічних карт. Завдяки цьому добре видно, у якому значенні, якій формі використовують певну лексему в конкретному населеному пункті.

Перед тим, як перейти до розділу з об'ємним тлумачно-етимологічним словником на 581 запозичене слово, автор детально описує будову словникової статті, що полегшує перегляд зібраного матеріалу й орієнтування в ньому. Після вказування значення слова, його морфологічної належності, подано етимологічне походження із точною фіксацією словника, де воно розкрито. Далі наведено речення-ілюстрації, зібрані в різних сферах, також вказано, чи є це слово в інших подібних базах даних. До порівняння було залучено реєстр Дослідницького інституту «Терміні» (245 збігів), Словник угорських говірок Закарпаття (193 збіги + 2 слова, зафіксовані з іншим значенням), дисертацію Іштвана Ковтюка (István Kótyuk), опубліковану

2007 р. (15 збігів), дисертацію Аніти Марку (Anita Márku) (64), опубліковану 2013 р., а також дипломну роботу Ілдики Крайнік (Ildikó Krajník), написану в 2010 р. (134)» (С. 77). У ході порівняння встановлено, що в базі даних автора монографії наведено 200 слів, раніше нефіксованих у наукових працях закарпатських дослідників. Наприкінці словникової статті вказано порядковий номер для відсилання на тематичні групи, наведені в додатку.

Після розділу «Словникова база даних» подано різносторонній аналіз зібраного матеріалу. Для статистичного унаочнення автор наводить діаграми. Хронологічна класифікація результатів дає змогу однозначно стверджувати, що більшість зафіксованих запозичень – нові, засвоєні угорськими говірками після 1945 р. і проголошення незалежності України. З етимологічного погляду автор ділить зібране 581 слово на такі групи: 223 слов'янського походження, 302 потрапили до слов'янських мов з іноземних, 56 складних слів, з яких слов'янський тільки 1 елемент, тобто йдеться про гібридне запозичення. У розділі наведено дані і щодо того, з якої мови більша частка запозичень – російської чи української. Згадано й те, що часто лексеми російського та українського походження в аналізованому середовищі використовують як синоніми: *довідка – справка, відділ – отдел*. Морфологічна класифікація, як і в попередніх подібних дослідженнях, вказує, що більша частина слів (87,44 %) – це іменники. Під час аналізу запозичень важлива їхня тематична класифікація, адже це дає змогу з'ясувати, у яких саме сферах/стилях мовлення найбільше спостерігається вплив слов'янських мов. Опираючись на праці попередників, а також на результати власних досліджень, В. Газдаг виділяє 26 тематичних груп. Автор відзначає, що в зібраній базі даних переважають безпосередні запозичення (85,71 % слів).

Процес асиміляції запозичень також комплексно проаналізовано. Фонетичний аналіз дає змогу з'ясувати звукову відмінність слов'янських та угорської мов. Автор звертає увагу, що російські й українські запозичення засвоїлися паралельно, але в різних фонетичних формах. Серед зафіксованого 581 слова траплялися випадки, на які звернена увага й у попередніх дослідженнях: у ході запозичень змінювалася і морфологічна належність лексеми, і значення. Наприкінці розділу науковець ілюструє процес засвоєння запозичень діаграмою.

У висновках автор узагальнює, що в говорах Берегівського р-ну, де абсолютну більшість становить угорське населення, сильним є слов'янський вплив у всіх сферах мововживання, особливо публічних. В. Газдаг відзначає, що проведений етимологічний аналіз «відкриває й те, які мови мали найбільший вплив на лексику слов'янських мов (української/російської)», а також розкриває «механізм впливу української та російської мов на угорську, який тісно пов'язаний з історичним минулим носіїв цих мов» (С. 159).

Окремо варто відзначити багаті додатки монографії, що дають змогу здійснювати подальший аналіз: 52 фотографії слів, зафіксованих в Інтернеті; 25 карт (повне зібрання аналізованого матеріалу у вигляді 220 карт доступне в Інтернеті за вказаним у книзі покликанням), котрі підходять для подальшого багатомірною лінгвогеографічного аналізу; таблиця з 581 лексемою, поділеною на 26 тематичних груп, в алфавітному порядку; реєстр запозичень у формі двомовного словника без речень-ілюстрацій.

Монографія В. Газдага, де поєднано соціолінгвістичну методичку з практикою традиційних славістичних досліджень, – гарний приклад інтердисциплінарного підходу, без якого у ХХІ ст. годі уявити серйозне дослідження у галузі суспільних наук. Книга буде корисною не тільки тим, хто цікавиться лінгвістикою, словникова база даних може стати в нагоді і пересічним читачам, успішно застосовуватися у викладанні угорської мови як рідної для ознайомлення зі зразками, що відрізняються від літературної. Адже якщо представники закарпатської угорської молоді (а також педагоги) бачитимуть вирази, які використовують удома, в авторитетній науковій роботі, то це сприятиме зростанню престижу такого мовного варіанта. А разом з угорським літературним відповідником можна розвивати й ситуативну двомовність, що з погляду збереження нацменшини – пріоритетна мета.

DOI: 10.33402/ukr.2021-34-408-412

Iryna CHEREVKO

PhD, Senior Researcher Department of the Ukrainian Language

I. Krypiakevych Institute of Ukrainian Studies

NAS of Ukraine

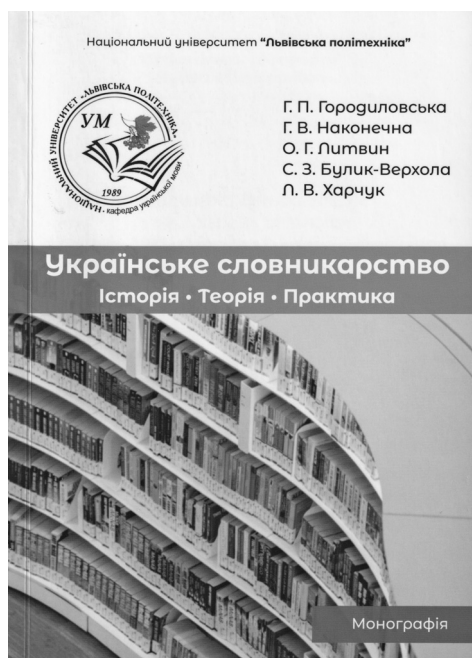
ORCID: <http://orcid.org/0000-0001-7895-5673>

e-mail: Iryna_Cherevko@i.ua

[Review of]: Ukrainian lexicography: history, theory, practice: monograph / H. P. Horodylovska, H. V. Nakonechna, O. H. Lytvyn, S. Z. Bulyk-Verkhola, L. V. Kharchuk. Lviv: Halychyna Publishing Union, 2020. 208 p.

On the occasion of the 90th anniversary of the birth of Professor Levko Mykhailovych Poliuha, his colleagues and students, the teaching staff of the Department of the Ukrainian Language of the Lviv Polytechnic National University, according to their love and respect to his memory, published a collective monograph devoted to the issues of Ukrainian terminography, systematically outlined the Ukrainian lexicography of electric power, music, and machine-building industries. Considerable attention is paid to portraits of personalities of famous Ukrainian lexicographers.

Doctor of Philology, Professor, Laureate of the Ivan Franko International Prize in the field of linguistics, the author of more than 500 scientific works, Lev Poliuha was an exceptionally gifted person and a distinguished scholar. He studied the lexical and semantic processes of various Slavic languages, word-building and morphemics, investigated the problems of lexicology and stylistics, morphology, syntax, historical and modern theoretical and applied lexicography, terminology and terminography, and dialectology. He made a major contribution to the Ukrainian lexicography, both historical and terminological, which is singled out by the author of the preface, the head of the department Zoryana Kunch (P. 5–6). Mention is made of the numerous lexicographic works compiled by Prof.

Doctor of Philology, Professor, Laureate of the Ivan Franko International Prize in the field of linguistics, the author of more than 500 scientific works, Lev Poliuha was an exceptionally gifted person and a distinguished scholar. He studied the lexical and semantic processes of various Slavic languages, word-building and morphemics, investigated the problems of lexicology and stylistics, morphology, syntax, historical and modern theoretical and applied lexicography, terminology and terminography, and dialectology. He made a major contribution to the Ukrainian lexicography, both historical and terminological, which is singled out by the author of the preface, the head of the department Zoryana Kunch (P. 5–6). Mention is made of the numerous lexicographic works compiled by Prof.

L. Poliuha («Dictionary of the Old Ukrainian Language of the 14th–15th centuries», «Morphemic Dictionary. About 36,000 Words», «Dictionary of Synonyms of the Ukrainian Language», «Spelling Dictionary of Ukrainian Medical Terms: 29,000 Terms», «Ukrainian-Russian Dictionary of Construction and Architecture», etc.). The significance of these lexicographic sources for numerous generations of Ukrainian philologists is rightly emphasized in the preface.

In addition to the preface, the book contains six sections. In the first section «**Lexicographic Heritage of Lev Mykhailovych Poliuha in the Context of the Present**», the author Halyna Horodylovska highlights the valuable contribution of Prof. Poliuha in the field of Ukrainian lexicography. After reviewing available studies devoted to his linguistic heritage (Stepan Bevzenko, Uliana Dobusevych, Nina Klymenko, Tamila Panko, Oleksandra Serbenska, etc.), the author observes that «today there is no in-depth comprehensive description of the linguistic heritage of the scholar, first and foremost, his lexicographic creativity, as well as linguistic personality and certain periods in its development» (P. 10). Halyna Horodylovska decides to trace the scholarly evolution of Prof. Poliuha in two directions: 1) *linguo-personal*, which enables to establish the key moments of linguistic individualization of the scholar with the emphasis on his influence and role in society; 2) *linguo-corpora*, which creates a holistic corpus of linguistic texts published by the researcher for the adequate study and use of his heritage in modern linguistic research. Having considered the life and the scholarly path of Prof. Poliuha, the leading direction of which was the historical and modern theoretical and applied lexicography, the author provides an in-depth thorough analysis of his outstanding lexicographic works (dictionaries and articles on the theory and history of lexicography), for example, «Dictionary of the Old Ukrainian Language of the 14th–15th Centuries» (et al.) (1977–1978, Vol. 1–2); «The Ukrainian Language Dictionary of the 16th–First Half of the 17th Century» (et al.) (1994–2018, Vol. 1–17); «Dictionary of Antonyms of the Ukrainian Language» (1999); «Dictionary of Synonyms of the Ukrainian Language» (2001); «Dictionary of Ukrainian Morphemes» (2009); «Basic Principles of Ukrainian Lexicography» (1998), etc. The author also analyzes the two monographs by Prof. Poliuha («The Word in the Poetic Text of Ivan Franko», 1977; «Ukrainian Abstract Vocabulary of the 14th – first half of the 17th Century», 1991), which are qualified as «noticeable contributions to the history of Ukrainian linguistics» (P. 20).

The second section «**The Phenomenon of Determinologization as an Object of Lexicographic Description at the Beginning of the 21st Century: An Attempt at Complex Characterization**» was written because there is limited research on the phenomenon of determinologization in Ukrainian linguistics. The author of this section Halyna Nakonechna sets the task «to trace the quantitative and qualitative indicators of the phenomenon of determinologization in the latest lexicographic sources» (P. 53) («An Explanatory Dictionary of the Ukrainian Language» in 20 volumes, ed. by Vitalii Rusanivskiy, Vol. 1. 2010; «New Explanatory Dictionary of the Modern Ukrainian Language» compiled by Viacheslav Busel, 2003; «Universal Dictionary of the Ukrainian Language» by Zoriana Kunch, 2005). Determinologization is understood as the loss of the term's defining and systemic characteristics and its transition to commonly used vocabulary (P. 54). Using the statistical method, Halyna Nakonechna described the realization of determinologization in the analyzed systems. Relying on the database

of explanatory dictionaries, Halyna Nakonechna distinguished the following types of determinologized units: 1) determinologisms with a full cycle of lexicographic marking; 2) determinologisms with a partial cycle of lexicographic marking; 3) determinologisms with missing marking. Research has shown that at the initial stage of determinologization, terms are registered in general explanatory dictionaries, determinologized units can be used in comparisons or phraseologisms due to their metaphorization or metonymization.

The main purpose of the third section «**On the History of Lexicographic Description of the Ukrainian Machine-building Terminology**» is a comprehensive analysis of the published Ukrainian-language dictionaries of the late 19th – early 21st century that fixes machine-building terms to systematize linguistic data about them. The author of this section Oksana Lytvyn adheres to the point of view of those linguists who believe that «the normalization and standardization of any terminology are possible only if there is a comprehensive study of specific terminology systems both in their synchronous plane and in diachrony, therefore, the standardization of the terminology systems should begin with a clarification of the main trends of their historical evolution» (P. 90–91). Since the development of Ukrainian terminography took place in a wavy-like manner, the researcher considers it necessary to analyze lexicographic works adhering to rough periodization. It has been shown that the first period (the second half of the 19th – beginning of the 20th centuries) is characterized by the accumulation of terminological vocabulary which mainly represents the names associated with blacksmithing, locksmithing, basics of mechanics, manual methods and ways of processing materials. The author lists the following works as examples to confirm her theory: Mykhailo Levchenko's Russian-Ukrainian Dictionary (1894), Ukrainian-German Dictionary compiled by Yevhen Zhelekhivskiy and Sofron Nedil'skiy (1886), Russian-Ukrainian Dictionary by **M. Umanets and A. Spilka (aliases, so we don't decipher the names)** (1893–1898), Dictionary of the Ukrainian Language by Borys Hrinchenko, Shevchenko Scientific Society Records in Lviv and publications of scientific circles at the Kyiv Polytechnic Institute, Society named after Hryhoriy Kvitka-Osnovianenko in Kharkiv, Luhansk scientific society. The second period (20^s–30^s of the 20th century) O. Lytvyn associates with the activities of the Institute of Ukrainian Scientific Language which played a major role in the compilation of terminological dictionaries, mainly translational Ukrainian-Russian or Russian-Ukrainian, in various branches of knowledge. The third period (50^s–80^s of the 20th century), according to the researcher, is characterized by a certain 'calmness' in the field of terminography, since dictionaries were published in small numbers and «due to a small number of terms reflected the state that existed in the Ukrainian language – narrowing of the spheres of its use» (P. 8). Ukrainian lexicography reached its most fruitful period only at the time of independence (90^s of the 20th century – the beginning of the 21st century). It is this fourth period that reflects the intensification of the process of compilation of terminological dictionaries (paper and electronic) of various branches of knowledge. Finally, Oksana Lytvyn has rightly stated that «the history of lexicography makes it possible to talk about the degree of systematization of the scientific system at a certain historical stage of its formation, and also traces the development of each terminology system» (P. 112).

«**The Formation and Development of Compilation of Music Terms Dictionaries in Ukraine**» is discussed in the fourth section. The author Sofia Bulyk-Verkhola notes:

«The systematic analysis of qualitative and quantitative changes in the lexicographic representation of music terminology will become a significant source of deepening our knowledge of history and culture of the Ukrainian people, will enable us to explain many controversial aspects of inter-lingual contacts» (P. 120). Having thoroughly elaborated the scientific concept of the study which traces the origins of the Ukrainian music terminology and the most important stages in its formation and evolution (second half of the 19th – first third of the 20th century; Soviet times; the diaspora and independent Ukraine), the linguist analyzed qualitative and quantitative changes in the process of lexicographic processing of music terminology, which were recoded for the first time only in the 20th century. Two leading trends in the development of music terminography in Ukraine are identified – the desire to revive Ukrainian terms which were unfairly forgotten or forcefully withdrawn from circulation and efforts to comprehend the acquired world culture and modern music art which was often banned in the Soviet times. To fully comprehend the great importance of lexicographic achievements, the leading trends of Ukrainian music science is provided in the Ukrainian Music Encyclopedia (2006–2015, Vol. 1–5), «which ... decently represents the Ukrainian humanitarian scientific and cultural arena in the world» (P. 148).

Investigation of lexicographic representation of Ukrainian electric power terminology in diachrony, characteristics of its linguistic interpretation in translation and explanatory dictionaries that contain the terms of the electric power industry is presented in the fifth section «**Ukrainian Dictionary in the Field of Electric Power: Diachronous Aspect**» by Liliia Kharchuk. The author distinguishes four stages in the development of Ukrainian electric power terminology (the second half of the 19th century – the 10^s of the 20th century; 20^s of the 20th century; 1933–1990^s; from 1991 until present day) and provides a detailed analysis of those dictionaries and scientific publications in which, in her opinion, the terms of electric power industry are most clearly elaborated. For example: «Materials on the Physical Terminology» by Volodymyr Levytskyi (1896–1902); «Dictionary of Ukrainian Physical Terminology» by Olena Kurylo (1918); «Dictionary of Physical Terminology (Project)» by Volodymyr Favorskyi (1933); «Concise Russian-Ukrainian Electrotechnical Dictionary» edited by Volodymyr Perkhach (1990); «Explanatory Russian-Ukrainian-English Electrotechnical Dictionary» edited by Anatolii Rudnik (1999), etc. The study has shown that in the Ukrainian electrotechnical terminology system there is an urgent need to compile highly specialized lexicographic works of the explanatory and translation type «which will contribute to the compliance with the current standards, unification of the Ukrainian power terminology system, and also will prevent discrepancies that arise in existing normative documents» (C. 186).

The reviewed monograph also contains memories about Prof. Poliuha (the fifth section «A word about the Teacher») as a scholar, colleague, a teacher who remains in our memory as an energetic, cheerful, and hard-working man full of benevolence, interesting ideas, and aspirations. Among the authors are the employees of the Department of the Ukrainian Language of the National University of Lviv Polytechnic Iryna Farion, Oksana Mykytiuk, Oksana Lytvyn and Sofiia Bulyk-Verkhola. The monograph also contains colour portraits of the scholar and his family, friends, colleagues; photos of the outstanding lexicographic works written by the linguist.

In conclusion, the study of the collective monograph convinces us that modern Ukrainian lexicography inherited from the predecessors' rich national terminographic

traditions. As a result, the methodological principles of terminological work are being constantly improved, the range of lexicographically processed branches of science is rapidly expanding. However, despite these significant achievements of modern Ukrainian lexicography, there are still many areas of knowledge that require terminological dictionaries (archeology, astronomy, sewing industry, etc.), they eagerly await their outstanding researchers.

Петро ШКРАБ'ЮК

доктор історичних наук

старший науковий співробітник відділу української літератури

Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-3379-7883>

e-mail: petrotus@gmail.com

**[Рец.]: ПРО «СИНДРОМ СПЛЯЧОЇ КРАСУНІ» У
ПАРАДИГМІ НАЦІЇ ТА СОБОРНОСТІ**

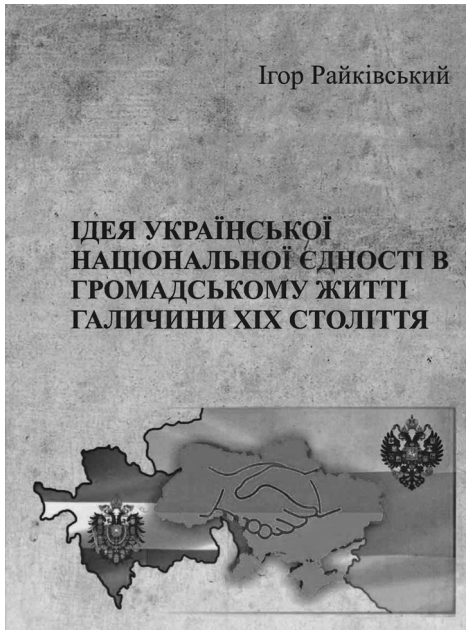
**[на кн.]: І. Райківський. Ідея української національної єдності
в громадському житті Галичини ХІХ століття /**

**Івано-Франківськ: Вид-во Прикарпатського нац. ун-ту
ім. Василя Стефаника, 2012. 932 с. + 16 с. іл.**

Проблема національної єдності актуальна завжди. Особливо в Україні. Антитеза єднанню – незгода, розбрат, руїна. Як писав великий гетьман Іван Мазепа, «через незгоду всі пропали, самі себе звоювали». Не випадково українці так люблять співати: «Боже, нам єдність подай!». (Прикметно, що просять Бога, а

не надіються на самих себе, тобто часто-густо перекладають проблему на Всевишнього, а не прагнуть вирішити її самі, тоді як Господь допомагає якраз таким – енергійним, мислячим, безкомпромісним...).

З цього погляду наукова праця Ігоря Райківського викликає зацікавлення, а то й подивування. Уже сам її обсяг, а також фактологічна насиченість, переконлива аргументація свідчать як про злободенність дослідження, так і про ерудицію, всебічне знання матеріалу, а разом уміння його подати. Якщо говорити конкретніше, то насамперед відзначу добре продуману структуру роботи, яка охоплює всі аспекти теми в її національному часопросторі; сама ж тема виходить за межі Галичини, обрамлюючи всю Україну.

Щоправда, зазначає І. Райківський (опираючись здебільшого на інших дослідників), «концептуальне визначення соборності до сьогодні залишається досить розпливчастим. Існує дефіцит цілісних узагальнюючих досліджень, побудованих на системному аналізі всіх складових поняття “соборність”...» (С. 10). Я ж особисто вважаю, що поняття «соборність» має два виміри: територіально-політичний (державницький) і духовно-культурний; цю двочленність ціхує історико-правова тяглість, або континуїтет. Зазначу також, що визначення «соборність» має стати складовою Української національної ідеї – як *Незалежність* і *Релігійність* (ширше – *Віра*). Тобто Незалежність, Соборність, Віра.

Друге, що вражає у роботі, – широка джерельна база й історіографія. Передусім – архіви. Окрім Львова та Києва, опрацьовано відповідні архіви у Варшаві, Кракові, Перемишлі, Москві й ін. – майже 380 фондів, справ та одиниць зберігання. Автор щедро використав також наукові, публіцистичні й художні твори діячів ХІХ – початку ХХ ст., епістолярну спадщину і періодику досліджуваного періоду, мемуарну літературу тощо. Сукупно Список використаних джерел і літератури складає близько 2 000 назв українською, російською, польською та деякими іншими мовами. Не знаю, чи хтось з істориків в Івано-Франківську, Львові та й взагалі в Україні так широко і глибоко обізнаний із цією проблематикою та її інтерпретацією, як І. Райківський. Це свідчить про його сумлінність і відповідальність як дослідника.

Сподіваюсь, цей список у майбутньому доповнить ще одна цінна книжка, про яку І. Райківський не знав і, мабуть, не міг знати, бо вона вийшла ще 1960 р. і не в Україні, а в Торонто (в нас не перевидавалася, до мене потрапила випадково). Це – спогади о. Олексія Заклинського «Записки пароха Старих Богородчан».

Олексій Заклинський – до речі, уродженець с. Озеряни Товмацького повіту – досить детально описав події 1848 р., зокрема постання Головної Руської Ради (ГРР), одним із творців, до того ж чільним, якої він був. Коли поляки намагалися забалотувати заснування ГРР, то семінарист Заклинський як знавець історії і права (перед тим навчався у Віденському університеті), за згодою обох сторін, вступив у диспут із польським адвокатом і переміг, на фактах довівши окремішність і галицьких русинів, і їхньої мови, і Церкви.

Заклинський детально описав також перебіг революційних подій у Відні, склад русинів-українців у першому парламенті, оскільки був їхнім перекладачем. Тому-то його спогади унікальні, тим більше для І. Райківського, який «Весні народів» 1848–1849 рр. у контексті формування проукраїнської концепції національної ідентичності присвятив цілий третій розділ. А це майже 80 сторінок.

Але повернуся до розділу першого – до параграфу «Концептуальні засади українського “національного відродження” (націотворення) ХІХ століття». Спершу незрозуміло, чому фразу «національне відродження» автор бере в лапки – мовби сумнівається в її правосильності, а також чому поряд (як синонім) ставить поняття «націотворення», хоча це, як побачимо далі, поняття не зовсім тотожні.

Суть такого тлумачення розкрито згодом. І. Райківський найперше аналізує дві концепції національного руху: *примордіалістську*, себто «прадавню», «одвічну», та *модерністську*. Аналітики першої – Михайло Грушевський, Дмитро Дорошенко, Іван Крип'якевич та чимало інших видатних істориків – фіксують історичне буття українського народу від часів його формування (за Грушевським – це ІV ст.) – і

аж до нових часів. Так, були періоди поневолення, політичного занепаду, народ мовби засинав, а потім пробуджувався – і наставало *національне відродження*. Покликаючись на Григорія Касьянова, Ігор Райківський стверджує, що це явище одержало вдалу назву – «синдром сплячої красуні» (С. 144).

Натомість адепти модерністської теорії, зокрема і Г. Касьянов, протиставляють «сплячій красуні», тобто національному пробудженню (відродженню), ідею *націотворення*, яке розпочалося в їхньому розумінні дуже пізно – фактично в ХІХ ст., цим самим, по суті, заперечуючи попередні етапи екзистенції українського народу й нації. Серед прихильників модерністської версії націотворення – Іван-Павло Химка, Роман Шпорлюк, Пол-Роберт Магочій (Paul Robert Magocsi) та ін., серед них і багато сучасних львівських авторів: Ярослав Грицак, Мар'ян Мудрий, Олег Турій та ін.

Ігор Райківський, намагаючись бути об'єктивним, а то й безстороннім, навіть низку їхніх тверджень. Скажімо, канадський історик Іван-Павло Химка вважає, що (за Ігорем Райківським) «нація виникла завдяки впливу передусім суб'єктивного чинника, діяльності “будителів”, що використали звичайну народну культуру для створення національних атрибутів, свідомого виконання проекту кодифікації національної мови та історії» (С. 49). Отже, за І.-П. Химкою, української нації як такої не було – її взяли і створили «будителі». Чи це не нагадує твердження, що галицьких русинів вигадав губернатор Франц Стадіон (Franz Stadion) у 1848 р.; що галицькі українці в баченні московських шовіністів – це австро-німецька інтрига... Та якщо бути точним, то будителі націю не створюють, а будять, тим-то вони й будителі.

Другий приклад – Р. Шпорлюк. Він, зазначає І. Райківський, «поклав в основу аналітичної схеми українського руху ХІХ – початку ХХ ст. модерністський підхід» (С. 51). Себто «підтримав ідею західних дослідників про націю як “уявлену спільноту”, що утворилася завдяки діяльності національної еліти». Ознаки української, як і будь-якої іншої європейської нації, не були заданими наперед, а з'явилися внаслідок раціональної діяльності інтелігенції» (С. 51). Ще цитата з монографії І. Райківського, який покликається на праці сучасних істориків-модерністів, схильних уважати, що головні «національні характеристики – мова, історична пам'ять, територія проживання, народні традиції – не були заданими наперед, а *конструювалися* самими національними діячами в модерну добу» (С. 146).

До речі, саме над таким «конструктивізмом» – винайденням «нації» карпаторусинів – уже чимало літ трудиться канадський історик П.-Р. Магочій, якому теж не одну сторінку присвятив автор рецензованої монографії. А про Пола-Роберта Магочія неодноразово писали свого часу як про агента КГБ (Комитет государственной безопасности [КДБ (Комітету державної безпеки) – *Ред.*]; зосібно авторитетний дослідник Юрій Луцький в Канаді¹.

Для мене особисто в цьому теж цінність праці І. Райківського – в огляді широкої панорами праць новочасних істориків-модерністів, хоча здебільшого автор не йде далі від констатації, рідко виявляє власне ставлення, проте, на мій погляд, занадто щедро цитує авторів-«модерністів». В одному місці він сам відкрито підпадає під їхній вплив. «Водночас, – пише І. Райківський, – можна погодитися з думкою “модерністської” школи, яка виступає проти некритичного використання

¹ Луцький Ю. Роки сподівань і втрат: Щоденникові записи 1986–1999 років. Львів: ВНТЛ-Класика, 2004. С. 445.

терміну “національне відродження”, більш влучно було б сказати “період націотворення”» (С. 145). Проте далі автор з допомогою Івана Лисяка-Рудницького намагається примирити обидві концепції: примордіалістську і модерну.

«Під “народом”, – зазначає І. Лисяк-Рудницький, – слід розуміти одиницю етнічну, під “нацією” – одиницю політичну»². Тож якщо формування українського етносу було в основному завершено в середині першого тисячоліття н. е. (це його перша фаза), то друга фаза – творення нації – почалася пізніше. «Початків формування української нації, – пише видатний історик, – треба шукати щойно в Київській Русі (чи, точніше, в період розпаду Київської держави), себто небагато століть після сформування українського народного (етнічного) колективу. Але нація, що викристалізувалася в Галицько-Волинському Королівстві та Великому Князівстві Литовському, загибає після Люблінської унії. Вдруге бачимо це явище в нашій історії на переломі 18 та 19 століть після ліквідації решток автономних установ козацької України»³.

Так, висновує І. Лисяк-Рудницький, «українська нація вже двічі вмирала й двічі відроджувалася наново»⁴. Отже, *відроджувалася*, а не створювалася наново... Далі вчений вказує на три фази української національної історії: княжофеодальну, козацьку і модерну. Словом, модерний розвій нації не заперечує два попередні періоди, а логічно – і вже на вищому рівні – продовжує їх.

Таке логічне та природне бачення української історії цілком узгоджується з поглядами І. Райківського. Подальші розділи його праці, всі параграфи підтверджують цю позицію. У ній він утвердив себе і як проникливий історик, і як етнолог, літературознавець, релігієзнавець, зрештою – і як політолог. У його особі наша наука має дослідника широкого діапазону, який не замикається на одній проблемі чи темі, а осмислює та залучає для її вирішення дані суміжних наук.

Щодо принципових зауважень, то їх практично немає. А якщо деякі і є, то вони риторичні, які аж ніяк не впливають на високу оцінку дослідження. Отож виникає запитання: чи варто так розлого цитувати й аналізувати П.-Р. Магочія, цим самим ставлячи заполітизованого професора в коло правдивих неупереджених знавців української історії? Такого типу «конструктори», на мою думку, силкуються підтягти прадавнє коріння нашого етносу-нації, позбавити нас державницької традиції, іти в ногу з усякими ксено- й українофобами. «Проповідувати політичне русинство з катедри українознавства – це підлість, – писав уже названий Ю. Луцький 1996 р. – Але в Канаді академічна свобода все дозволяє, а українська громада, яка давала на це гроші, мовчить»⁵.

Викликає спротив і тенденція серед молодих науковців (а не тільки І. Райківського) вдаватися до визначення «русофіли» замість терміна «москвофіли», що його свого часу використовували Іван Франко, Михайло Павлик, Михайло Лозинський, В'ячеслав Будзиновський, Микола Андрусак та й інші автори. Зрештою, і сучасний дослідник Олексій Сухий назвав свою монографію промовисто – «Від русофільства до *москвофільства*», бо ці галичани еволюціонували від мовно-літературних

² Лисяк-Рудницький І. Історичні есе. Київ: Основа, 1994. Т. 1. С. 11.

³ Там само. С. 18.

⁴ Там само. С. 18.

⁵ Ю. Луцький. Роки сподівань і втрат. С. 360.

зацікавлень російською культурою та нібито спільним історичним минулим до повної негації українства й остаточного ототожнення себе з росіянами.

Термін «русофіли» пом'якшує (а частково й виправдовує) політичну орієнтацію цієї групи колишніх русинів, які зреклися своєї національності та стали п'ятою московською колоною в Галичині. Аналогія – вживання назви *КДБ, кадебіст*, що в українському виконанні теж пом'якшує зловісне звучання цієї контори. Навіщо переклад, коли ця структура неукраїнська? Адже ніхто не перекладає *гестано, сигуранца, моссад...*

Вважаю також, що не варто послуговуватися спотвореною в радянський час назвою «Кирило-Мефодіївське товариство», коли це – *братство*: Кирило-Мефодіївське братство! Товариство по-російськи – товарищество.

Тому-то хочеться побажати дослідникові й надалі принциповості, динамічності, тим паче, що його наукова праця відрізняється від багатьох аналогічних своєю ґрунтовністю, актуальністю, самостійністю; вона – значний внесок в українську історіографію, має не лише теоретичне, а й передовсім практичне значення, бо спростовує міфи про відсутність у галицьких та наддніпрянських українців соборницької і державницької традиції, національного єднання, застерігає від згубного розбрату та взаємопоборювання.

REFERENCES

- Lutskyi, Yu. (2004). *Roky spodivan i vtrrat: Shchodennykovi zapysy 1986–1999 rokiv*. Lviv: VNTL-Klasyka [in Ukrainian].
- Lysiak-Rudnytskyi, I. (1994). *Istorychni ese* (Vol. 1). Kyiv: Osnovy [in Ukrainian].

Тарас ПАСТУХ

*доктор філологічних наук, старший науковий співробітник
завідувач відділу української літератури
Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України
ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-5606-1441>
e-mail: tarpastukh@gmail.com*

**[Рец.]: СУТРИ СТАРОГО МАЙСТРА [на кн.]: Воробйов М.
Намальовані двері (Проникнення): Поезії. Київ: Український
письменник, 2019. 249 с.**

У 2019 р. вийшла книжка Миколи Воробйова «Намальовані двері». Після п'ятилітньої перерви – попередня збірка «Скринька з прикрасами» з'явилася 2015 р. – поет продовжує знайомити читачів зі своїм багатим, незвичним, дивовижним світом. Книжка постала за фінансової підтримки Олександра Спренціса, і хоч її тираж невеликий (300 примірників), але вона має значний обсяг (249 с.) та доволі репрезентативна щодо образного письма поета. Тому з неї можна почати своє ознайомлення з його творчістю або ж продовжити розпочате. Читацький досвід, загальна освіченість і бажання вчитуватися в подекуди складні для сприйняття рядки будуть визначальними чинниками в рецепції поезій М. Воробйова.

Микола Воробйов – представник уже легендарної Київської школи поетів. І свою збірку – треба сказати, що робить це вперше – він розпочинає з вірша, присвяченого своїй ролі в угрупованні:

В «Київській школі» я був
зібранням мінералів,
квітів, холодків, алей...
і тільки.

Не міг осягнути того,
що говорив Віктор Кордун,
Василь Рубан,
Василь Голобородько,
Олег Лишега,
Михайло Григорів...
Тепер я зберігаю зібрання
неосяжного... (С. 5).

У перших чотирьох рядках Воробйов означає натурфілософську спрямованість

власної поезії. Ту спрямованість на Природу, яка передбачає тонке вчування в її окремі частини та медитації щодо певних закономірностей у тому, що постає перед очима. У наступних шести у властивий для поета парадоксальний спосіб стверджено унікальність мовлення кожного члена угруповання, який творив власний, самостійний, цілісний поетичний світ, який зрозуміти в усій повноті авторського вираження попросту неможливо. Цікаво, що до «школи» Воробйов залучає і О. Лишегу, який насправді не належав до угруповання. Та логіка міркувань автора зрозуміла: О. Лишега зі своєю залюбленістю у Природу, глибинним засвоєнням естетики Сходу, дивовижними метаморфозами у віршах тяжіє до образного досвіду Київської школи поетів (М. Воробйова насамперед). Останні два рядки можна розуміти по-різному. І як те, що Воробйов продовжує справу «школи» («зберігати» – це і є продовжувати), наслідок чого – вірші у пропонованій збірці. І як те, що він – носій свідомості цієї «школи», наявність же свідомості є важливим моментом у процесі рецепції, а значить досвід «киян» – «живим» та «відкритим» для сприйняття. Як скаже Воробйов пізніше: «... не знаю/ чи перлина сяє/ якщо її ніхто не бачить» (С. 136). І як те, що поезії учасників угруповання не здобулися на відповідне сприйняття з боку читацької спільноти. Водночас сказане можна розуміти як авторську іронію, яка засвідчує, з одного боку, дистанціювання від того, що було створене «киянами», точніше, від дискурсу, який розгорнувся довкола «школи», а з другого – любов і причетність до створеного. Ба більше, як самоіронію поета, який прекрасно усвідомлює нездатність мови передати всі тонкощі того, що він відчуває й усвідомлює.

Уже не раз ішлося про те, що поезія М. Воробйова близька до дзенівського світовідчуття та світорозуміння. Це, зрештою, засвідчував і сам автор у віршах збірок «Слуга півонії», «Оманливий оркестр», «Скринька з прикрасами». У «Намальованих дверях» дзенські вірші поета також постають у різноманітних варіаціях і формах. В одному з них поет міркує:

ніхто не знає
що таке дзен...

Дзен – це все
що довкола...
а там де його немає
там його найбільше (С. 141).

Вірш відображає три світоглядні засади дзену. Перша – вищу Істину (Дао, або Шлях) неможливо виразити словами, вона недоступна для людського розуміння. Друга – Дао міститься в усьому, що довкола нас, і там, де його, здавалося б, немає, він присутній найповніше; як і Дао спроможні осягнути якраз ті, хто мали би бути далекими від цього, – люди, які не мають освіти й ведуть просте життя, часто пов'язане із Природою (наприклад, лісоруби або водоноси). І третя – Дао осягається не розумом, а через безпосереднє містичне споглядання (слово дзен походить від санскр. ध्यान, дг'яна – *споглядання*). Воно призводить до безпосереднього інтуїтивного осяяння, у якому Дао виявляє себе.

Дзен особливо наголошує на спонтанності, без якої нереально скинути з себе усталені форми й шаблони сприйняття та одержати можливість безпосереднього відчуття дійсності. Засада спонтанності реалізована у Воробйова по-різному. Він

описує живі миті існування (наприклад, «попелом заростає жар/ і так тихо/ що квіти з розуму/ сходять...»), вдається до безпосереднього фіксування того, що являється йому у спогляданнях, komponує збірку так, що в ній відсутня впорядкованість ідейного чи формального вимірів. Свого часу Василь Рубан згадував, як Воробйов komponує свої книжки: що той буцімто підходить до великої гори рукописів, яка розташована в кутку його кімнати, витягує з одного боку аркуш із віршем (і читає, що там написано), з другого – ще один аркуш, із третього – ще один. З тих довільно витягнутих аркушів і постає книжка... Швидше за все, це – дотепно вигадана історія. Але вона слушно візуалізує той спонтанний принцип, якого Воробйов дотримується у своїй творчості. У «Намальованих дверях», попри значний обсяг збірки, відсутнє будь-яке загальне композиційне оформлення текстів – немає ні циклів, ні частин, ні якихось тематичних блоків. Вірші йдуть одним суцільним потоком, що створює враження безпосередньої плинності життя. З другого боку, у збірці можна простежити спонтанно постали такі чи такі ідейно-тематичні або формальні об'єднання. Наприклад, на с. 128 є два вірші, котрі перегукуються між собою тематично: 1) «Когось любити/ це ще когось/ не любити...»; 2) «даєш – бо забираєш/ тепер/ і потім/ і колись...». А на с. 59 бачимо, як низка різнопланових в ідейно-тематичному вимірі текстів потрапляють під формальне узагальнення «акценти». Спонтанне письмо м і його представлення у збірці постає так, що воно інколи містить у собі структурні одиниці, які творять певні перегуки між собою, ба більше – складні ритмічні утворення. Іншими словами, це письмо передає якісь закономірності й ритмічні форми життя.

Згадане безпосереднє фіксування того, що являється авторові у спогляданнях, впливає на форму віршів, які стають гранично стислими. Значна кількість текстів у збірці – або двовірш, або тривірш. В одних випадках ці короткі форми несуть метафоричну образність: «Увечері/ побилися джмелі/ червоними квітками...» (С. 63), «Листя збирається в зграї/ не відлітаючи –/ відлітає» (С. 84), «ртутно трава виблискує.../ страшно і синьо/ струмок дзвенить...» (С. 34) тощо. А в інших – передають авторські медитативні спостереження й розмірковування, які часто мають парадоксальну алогічну скерованість: «Коли чорна курка підстрибує/ то на коротку мить/ вона стає білою...» (С. 76), «Слухаю дощ/ Який не вщухає/ бо давно перестав...» (С. 89), «Коли невміння/ переходить межу/ вміння –/ світ сяє...» (С. 193), «Уявлення про абсолют/ обмежує абсолют» (С. 179). Отакі текстуально оформлені медитативні розмірковування, у яких автор прагне передати читачеві свій досвід осягнення навколишнього світу й опосередковано стимулювати останнього до власних спостережень і розмірковувань, можна назвати сутрами. Як відомо, сутра (санскр. सूत्र – *нитка*) – лаконічний та уривчастий вислів, який виник у Стародавній Індії і за допомогою якого викладали майже всі релігійно-філософські вчення індуїзму (наприклад, збірки «Дхарма-сутри», «Кальпа-сутри» чи «Смрити-сутри»). Мова сутр часто образна й афористична. Крім індуїзму, сутри широко використовуються в буддизмі, даосизмі та конфуціанстві. Цей жанр несе культурну пам'ять про велику стародавню традицію духовних шукань, він має образну експресивну форму – цим, мабуть, і привернув увагу Миколи Воробйова. В одному з віршів збірки читаємо:

сяяння сяє: бо все інше
не сяє.
Божеественна суть засіяла...
і в сутрі
згадали мене... (С. 98).

У ньому Воробйов образно виявляє свою долученість до східної традиції медитативних розмірковувань, яка постала у формі сутри. Цей вірш можна зрозуміти так, що його автор продовжує зазначену традицію, і якщо так, то його в цій традиції «згадують». У трансцендентному вимірі часу не існує, усі явища там одночасні, тому немає ніякої суперечності в тому, що у давній сутрі «згадали» автора. Сам він із переконаністю стверджує: «... сяяння сяє: бо все інше не сяє. Божеественна суть засіяла». У цьому, з погляду звичної логіки, тавтологічному вислові міститься важливе утвердження Божеественної суті. Пригадаймо, як свого часу Парменід дійшов висновку, що «буття є, а небуття немає», і це провело чітке розмежування між істинним і суб'єктивним, заклало основу вчення про буття у філософії. Божеественна сутність єдина лише й існує, і поширює вона своє «сяяння» на все інше, що так стає «видимим», набуває існування. А те, на що вона цього «сяяння» не поширює, не існує взагалі. Такий радикальний погляд притаманний як релігійно-духовній традиції Сходу, так і філософсько-духовній традиції Заходу.

Зрозуміло, що тексти Воробйова лишень наближаються до індуїстських чи буддистських сутр. Адже різними є культурні традиції, у яких постали і одні, і другі. Але ідейно-тематична скерованість, медитативна налаштованість, експресивне образне представлення ментальних «спалахів» у текстах Воробйова дають змогу говорити про таке наближення (зрештою, автор сам маркує у віршах східну традицію, до якої апелює). Тут не можна не згадати про поширену у дзен-буддизмі форму коан, яка становить собою коротке запитання, що несе логічну неузгодженість і передбачає інтуїтивний, позарозумовий, «просвітлений» спосіб відповіді. У такій відповіді людина осягає істинну природу навколишніх речей та себе самої. Найвідоміший коан такий: «Що являє собою звук від плескоту однією долонею?».

Воробйов у «Намальованих дверях» дає низку парадоксальних тверджень, які можна уподібнити до коанів. Наприклад:

Взимку легко дружити
із сорокою.
Ніде нікого...
навіть сороки... (С. 178)

або:

У темряві
ти завше влучаєш
бо ж невідомо
у що ти влучаєш... (С. 73)

або:

Коли невміння
переходить межу
вміння –
світ сяє... (С. 193).

Мета автора – вивести і себе, і свого читача з міцних лещат узвичаєного бачення та мислення, які перешкоджають сприймати життя безпосередньо й доходити до якихось власних узагальнень, а не бездумно засвоювати чужі. Цитовані тексти Воробйова можна розуміти так, що здатність (стан) суб'єкта для чогось важливіша, ніж сам об'єкт, на який ця здатність спрямована; пошуки у стані невідомості (без логічної заданості наперед) увінчуються успіхом, адже вони передбачають не послуговування чужим, а набуття власного досвіду; для усвідомлення повноти буття необхідно, щоб у спонтанній дії народилося живе розуміння. Важливим моментом такого розуміння стає радикальна зміна узвичаєного ракурсу бачення. Так, майстри дзену відкидають звичне твердження, «коли людина здійснює підйом на гору, то це вона своїми зусиллями підіймається вгору», й говорять протилежне, що «під час підйому людини на гору сама гора підіймає людину». Така зміна ракурсу пропонує цілком протилежний погляд на один і той самий процес, що в остаточному підсумку веде до ширшого його бачення. Подібне зміщення звичних уявлень можна побачити в такому двовірші Воробйова: «Гора починається там/ де починається небо» (С. 218). Замість поширеного й прийнятого способу означувати початок гори від її підніжжя, поет пропонує цілком протилежний спосіб вимірювання – від вершини. В останньому випадку у представленні феномена гори акцентується на її височині, небесній перспективі та красі.

Водночас окремі медитативні тексти Воробйова можуть бути прочитані і в культурно-світоглядній парадигмі Заходу. Так, тривірш:

Речі: нелогічні форми
логічного.

це завжди розсіяне (С. 104)

добре надається до сприйняття в контексті відомої філософської концепції Платона, який поділяв дійсність на два світи: 1) вічний і такий, що справді існує (ідей) та 2) мінливий, непостійний (речей довкола людини). Навколишній світ («нелогічні форми») – недосконале відображення досконалого світу ідей («логічного»). Філософ із його розумом або поет із його інтуїцією повинен бачити в «розсіяних нелогічних формах» відображення «логічного». Це і є основа глибокого сприйняття дійсності. В іншому вірші Воробйов підтверджує тезу, яку свого часу висловили Платон та Арістотель, що розум існує як незалежна від матерії онтологічна реальність – згодом вона трансформувалася у концепцію соліпсизму, що ґрунтується на засаді «Мій розум – єдина річ, яка існує». Саме з наданням первісності свідомості перед реальністю можна розуміти такі рядки:

Щось у мене

з головою:

цього року

Яблуня не зацвіла... (С. 248).

Яблуня «не зацвіла» не тому, що були якісь реальні перешкоди, а тому, що свідомість ліричного героя це не зафіксувала. Тут можливе ще й таке прочитання: оскільки «яблуня не зацвіла», то герой робить припущення, що в нього «щось з головою». Тобто він не є радикальним прихильником соліпсизму. Адже в дійсності, як він вважає, існує щось, що в певну пору року має відобразитися у свідомості як яблуня, що цвіте. Й оскільки такого відображення не відбулося, значить існує якась проблема зі свідомістю. Пригадаймо вже цитоване: «... не знаю/ чи перлина сяє/ якщо її ніхто не бачить...».

В одному з віршів поет міркує:
розмаїття доводить
що життя
не має мети (С. 244).

На одне з найскладніших онтологічних питань філософії він дає відповідь, яка виникла на підставі власних спостережень і розмірковувань. І не можна не визнати слушності його міркування: якби життя мало мету, то їй би підпорядковувалося все суще; відтак існував би відбір між більш і менш ефективним щодо цієї мети; і те, що пройшло б цей відбір, мало би «знаки» загальної спрямованості до цілі. Натомість існує розмаїття, яке вказує на відсутність відбору. Можна, звичайно, сказати, що така мета є, просто людина не може в навколишній дійсності завдяки власному чуттєвому досвіду її побачити. Але сказане не заперечує сам текст Воробйова, навпаки – воно породжується самим текстом.

Наступний вірш – приклад натурфілософських міркувань автора:
жовтий □ в ▲ посилюється
синій ▲ в ● посилюється.
форми у формах
посилюються (С. 151).

Ці міркування він розгортає в абстрагованій образності геометричних форм, забарвлених кольором. Квадрат, трикутник, коло – основні геометричні фігури, а жовтий та синій кольори – символічні маркери певних субстанцій. Перехід з однієї форми в іншу веде до посилення того, що ці форми містили в собі. Зміна форм веде до більшої вітальності всього живого у Природі, натомість статичність форм – до послаблення цієї вітальності.

Ліричний герой високо поцінує Природу. Її він ставить вище за себе: «Я примітивний/ але квіти ростуть/ де хочуть...» (С. 98). Природа вільніша за людину, багатша у формах свого існування і, що найголовніше, прекрасна. Останнє для Воробйова-естета важливе. Красу Природи він бачить у багатьох виявах, й насамперед звертає увагу на кольори – як вони спалахують, переходять один в інший, взаємодіють між собою:

Білий лебідь сліпить очі,
а хтось...
З гущавини дивиться
І лікується... (С. 27)

або:

Поволі бліднуть червонясті вежі
Я, стежкою підходячи до них,
визбирую рожеві пелюстки... (С. 18)

або:

Замість від'їзду
стілці поміняли...

жовтий стілець
прийняли
і поставили синій...

осені зблиски
пробрались... (С. 68).

Краса у Природі – це те, чим ліричний герой милується, що дає йому естетичну втіху й розраду в існуванні. Натомість соціальний простір викликає у нього скепсис та невдоволення: «Що змінилось за тисячу літ?! Якщо я нещасливий –/ то нічого не змінилось» (С. 18). Природа – єдиний простір, в якому він відчувається добре та затишно. У ній є те Первісне, після зустрічі з яким будь-що сприймається як «маска». Ліричний герой та Природа перебувають у стані обопільної емпатії, відчуття спільної основи: «Пригадав сосну/ і камінь коло неї.../ Отже і вони/ мене пригадали» (С. 243). Він не просто милується Природою, а й рефлексує над тим, що бачить, намагається простежити в ній певні закономірності та тенденції.

Загалом збірка «Намальовані двері» являє читачеві вже відомого Воробйова – натурфілософа, естета та прибічника духовних практик Сходу. Поет продовжує представляти власні «спалахи» естетичного вчування в навколишній світ та інтуїтивно-розумового його осягнення. Він розширює вже сказане в попередніх збірках, акцентуючи певні ідеї та мотиви. І цим збірка цікава читачам, які вже знайомі з поезією Воробйова. Тим, хто не знайомий, як уже мовилося, вона може стати «дверима» в його дивовижний, парадоксальний, прекрасний поетичний світ, який постає завдяки відточеній образній майстерності та сугестивній силі слова. Останній вірш збірки демонструє, мабуть, граничну форму стислості, чіткості й експресії поетичного образу:

Жнець спить:
Але серп сяє...

Тетяна ТИЩЕНКО

*кандидат філологічних наук, доцент
професор кафедри української мови та методики її навчання
Уманського державного педагогічного університету ім. П. Тичини
ORCID: <http://orcid.org/0000-0003-1601-2543>
e-mail: ttn1609@ukr.net*

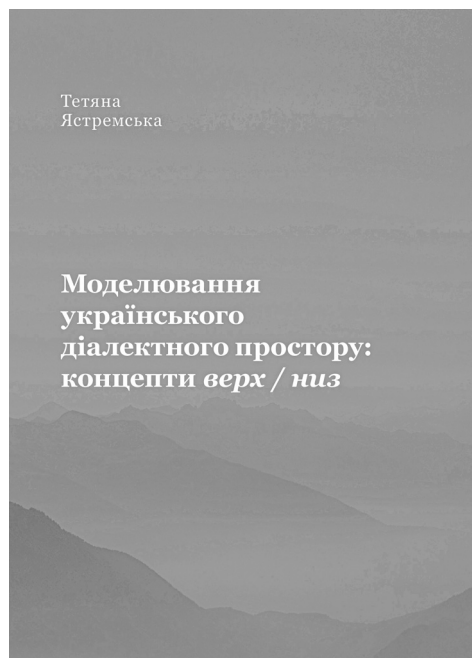
**[РЕЦ.]: ТРИ ДОМІНАНТИ В ДОСЛІДЖЕННІ
КОНЦЕПТІВ УКРАЇНСЬКОГО ДІАЛЕКТНОГО
ПРОСТОРУ [на кн.]: Тетяна Ястремська. Моделювання
українського діалектного простору: концепти *верх/низ* / НАН
України, Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича. Львів,
2021. 804 с. (Серія «Діалектологічна скриня»)**

Скарби «Діалектологічної скрині» вкотре цього року порадували шанувальників рідного живого народного слова виходом у світ фундаментальної трудомісткої новаторської праці Тетяни Ястремської «Моделювання українського діалектного

простору: концепти *верх/низ*», у назві якої вже закладено розуміння її структури та змісту – йтиметься про моделювання картини світу українця через концепти *верх/низ*.

Отже, розгляньмо, як три домінанти – «моделювання», «діалектний простір», «концепти *верх/низ*» – реалізовано в монографії Т. Ястремської.

Моделювання. Насамперед кілька слів про моделювання самої монографії. Зважаючи на назву, авторка цілком логічно вибудовує саме таку її структуру: розуміння поняття «модель» і вироблення засад моделювання слова та діалектної картини світу (1 розділ); номінативний простір концептів *верх/низ* (2 розділ); семантичний простір концептів *верх/низ* (3 розділ); лексико-семантична інтерпретація концептів *верх/низ* (4 розділ). Така архітектоніка роботи ще

на етапі ознайомлення зі змістом дає усвідомлення того, що завдання дослідження підпорядковані головній меті й будуть реалізовані неодмінно.

Ще одна «родзинка» *модельовання* монографії – використання як епіграфів до підрозділів дуже влучних цитат попередників про певне мовне явище, яке поглиблено у книжці (що визначає її теоретичну значущість) і засвідчує вміння авторки виокремити основне, дати наукову оцінку, виразити повагу й увагу до напрацювань попередників.

Кожен розділ теж має вдалу, на мою думку, структуру. Теоретичним підґрунтям монографії стало усвідомлення *модельовання* як способу пізнання лексико-семантичного простору, картини світу як основи й результату категоризації, концепту як гносеологічного конструкта. У першому (теоретичному) розділі проаналізовано значний пласт наукової літератури, зокрема українських, російських та інших слов'янських і неслов'янських (55 іноземними мовами) авторів, що засвідчило глибину наукового пошуку та його обшир. Цитати, використані в тексті на підтвердження власних думок, дослідниці доречно вплітає в канву авторського тексту, що робить виклад логічним, виструнченим та аргументованим.

Тетяна Ястремська вміло веде наукову дискусію, що сприяє виробленню узагальнень (наприклад, *модельовання* – одна з форм пізнання, особливий засіб відображення світу; *модель* – це аналог досліджуваного об'єкта; *модельовання* як метод є посередником між теорією і практикою; *модельовання* передбачає спрощеність, чіткість у фіксації матеріалів та перехід до подальших кроків алгоритму; *модель* виконує евристичну функцію) та власних визначень (*концепт* – це узагальнене поняття, одиниця мисленнєвої діяльності людини, що зберігає й акумулює, постійно оновлює й модифікує інформацію про все, що її оточує, відтворює у свідомості різні фрагменти життя, вербалізовані засобами мови (С. 41)).

Саме лексико-семантичне *модельовання* дало змогу авторці репрезентувати відношення діалектних явищ: від гносеологічної інваріантної наддіалектної моделі до онтологічного реального стану сучасних діалектів (С. 690). Прийом *модельовання* дослідниці також застосувала для виявлення формальної і семантичної структур слова (мінімальна одиниця) та до діалектної картини світу (макроодиниця) (С. 690). Вироблені теоретико-методологічні засади *модельовання* українського діалектного континууму підтвердили його ефективність, а сама *модель* опису концептів *верх/низ* може стати зразком для вивчення інших концептів українського діалектного континууму (в чому вбачаю також теоретичне значення рецензованої роботи).

Діалектний простір. Фундаментальних праць, які охоплюють зразу весь український діалектний простір, в українському мовознавстві поки небагато, це, зокрема, описові праці професорів Павла Гриценка, відповідального редактора цієї монографії (Гриценко П. Ареальне варіювання лексики. Київ: Наукова думка, 1990. 272 с.), Лідії Коць-Григорчук (Коць-Григорчук Л. Лінгвістично-географічне дослідження українського діалектологічного простору. Нью-Йорк; Львів, 2002. 267 с.), Івана Сабадоша (Сабадош І. Українські назви рослин. Історія. Етимологія. Ужгород: Вид-во УжНУ, 2019. 1031 с.) та лексикографічний доробок Валентини Леснової, у якому зібрані оцінні номени людини в українських діалектах (Леснова В. Словник оцінних номенів в українських діалектах. Луганськ: Вид-во ДЗ «ЛНУ ім. Тараса Шевченка», 2013. 304 с.).

Робота Т. Ястремської продовжує низку цих фундаментальних досліджень, переконуючи, що *діалектний простір* – живий організм, який постійно розвивається. Він представлений у праці через використання текстографічних та лексикографічних джерел від *гори* чи *зверху* (праці з північного наріччя) до *низу* (зі степового говору південно-східного наріччя), від *заходу* (з говорів південно-західного наріччя) до *сходу* (зі східнословобожанського та східностепового ареалів південно-східного наріччя). А його розвиток від *глибу* до *гори* (сьогодення) – *діалектний часопростір* – дали змогу простежити праці з історичного мовознавства загалом й історичної діалектології зокрема. Уся джерельна база, по суті, відображає стан української діалектології, передусім текстографії та лексикографії.

Діалектний простір у монографії відображає і перелік населених пунктів та регіонів, що займає С. 758–781(!), багато назв яких теж реалізують концепти *верх/низ*, маючи у своїй словотвірній структурі такі корені. Цей реєстр може стати джерельною базою для ономастичних досліджень.

Діалектний простір репрезентований у праці й через твердження про те, що більшість назв, пов'язаних із *верхом*, представлено в говірках південно-західного наріччя, значна частина носіїв якого заселяє гірські та передгірські райони Карпат, *низ* – говори південно-східного. Таке спостереження цікаве не тільки для діалектологів, а й науковців суміжних галузей (у чому ще вбачаю практичне значення монографії).

Діалектний простір присутній і в умовних позначках, які запропонувала Т. Ястремська на позначення говорів різних нарічч української мови: ▲ – північного, ◀ – південно-західного, ▶ – південно-східного, ■ – загальнономвне слово. Винахід у репрезентації діалектних ареалів візуалізує сприйняття українського *діалектного простору* – перед нами постає діалектологічна карта України. Така репрезентація також сприяє кількісним підрахункам частотності вживання певного лексико-семантичного явища і дає змогу простежити ареал його поширення, виявити вузьколокальні явища.

Для усвідомлення варіативності мови у *просторі* важливі ілюстрації зразками зв'язного мовлення з різних теренів українського *діалектного простору*, подані фонетичною транскрипцією. Через слово постають етнічні групи українців з їхніми картинами світу: «Представники різних частин етномовного континууму, різних етногруп упродовж життя моделюють свої наївні картини світу, свій *верх* і *низ*, фіксують особливості довкілля, побуту, звичаїв засобами рідної мови. Діалектні картини світу мешканців гір і долів, суходолу і примор'я мають, безперечно, свою специфіку, однак усі вони “вливаються” в загальнонаціональну картину світу, формуючи мовний образ України» (С. 693).

Концепт. Загальновідомо, що картину світу через концептосфери формують концепти, що відображають різні аспекти діяльності людини; вона мислить концептами, моделює й комбінує їх, створюючи знання про навколишній світ і даючи йому оцінки.

Глибокий науковий аналіз постулатів концептології дав змогу Т. Ястремській акцентувати на його ознаках: концепт – явище (лінгво)когнітивне; концепт – явище (лінгво)культурне; концепт – явище лінгвістичне (лінгвофілософське); концепт – явище психолінгвістичне. Значний масив дефініції лексеми «концепт» авторка вивчила і «перепустила через себе», а читачеві для полегшення сприйняття такої кількості тлумачень візуалізувала в таблиці 1 (С. 40–41) через ключові слова та

джерела. Такий спосіб подачі матеріалу вважаю досить доцільним і коректним, необтяжливим й інформативним.

Проаналізувавши базові теоретичні студії та переосмисливши поняття *концепту* відповідно до зібраного діалектного матеріалу, дослідниця виробила власну дефініцію поняття «концепт», зокрема «*концепт* – багатовимірне, цілісне, узагальнене поняття; одиниця мисленнєвої діяльності людини, ментальне утворення, яке відображає дійсність у свідомості людини, соціуму; активується у свідомості носіїв через асоціації; зберігає та акумулює інформацію, сформовану на підставі аналітичної діяльності мислення, знань та досвіду людини про навколишній світ, постійно “оновлює” її та модифікує відповідно до потреб сучасності; відтворює у свідомості людини різні фрагменти та аспекти її життя, вербалізовані засобами мови» (С. 41).

Розумінню концепту як елемента системи сприяють також схеми авторки, у яких представлено поділ концептів за функцією і темами; взаємовідношення концептуального простору й концептосфери, концептосфери і концептуальної картини світу; їхнє відношення до мовної (діалектної) картини світу (С. 56). Т. Ястремська справедливо зауважує, що «концепт – це один із “пазлів” концептуального простору – концептосфери – концептуальної картини світу, яка моделює мовну картину світу» (С. 77).

Візуалізація форми і змісту концепту на схемі 3 (С. 77) дає розуміння, що форма концепту – це його номінативний простір, який реалізується через лексичні (ключові слова та деривати), синтаксичні (словосполучення), фразеологічні (фраземи, паремії) засоби, а зміст – семантичний простір, реалізований через семантику лексичних чи синтаксичних одиниць. Отже, аналіз концепту зводиться до моделювання двох просторів – номінативного та семантичного, що авторка сумлінно виконала у другому, третьому та четвертому розділах.

Переконливо обгрунтовано в роботі, чому репрезентація в українському діалектному мовленні саме таких концептів обрана для дослідження: «Три виміри простору – довжина, ширина, висота – накладаються на три виміри людського тіла – *перед/зад, верх/низ, лівий бік/правий бік*, які, безперечно, є базовими універсальними» (С. 72).

Ну, щоб, здавалося, слова... *верх/низ* ... Але дослідниця припускає, «якщо в універсальному “наборі” опозицій одними із доміантних є просторові, то серед просторових, мабуть, основне значення має опозиція *нижній – верхній*, яка в українських говорах пов’язана з опозиціями *молодший – старший (за срархією), західний – східний, північний – південний, внутрішній – зовнішній, виворотний – лицевий, ближній – віддалений, чужий – свій, негативний – позитивний, земний – неземний* та ін.» (С. 73), і зв’язок яких із опозицією *верх – низ* виявлено в наступних розділах монографії.

Як і належить вдумливому науковцю, Т. Ястремська створила алгоритм аналізу концепту, який передбачає формування номінативного й семантичного просторів концептів. У межах номінативного виокремила ядро і периферію, визначила одиниці, які формують ці сегменти. Складнішим видавалося завдання аналізу семантики концепту, «адже саме семантика розкриває “секрети” концептів-понять, які вкладають у них носії говірок» (С. 80), проте дослідниця з ним успішно впоралася.

Відзначу велику уважність, сумлінність, бажання всеохопності діалектних джерел (і це вдалося!) авторки у вивченні концептів *верх/низ*. Т. Ястремська аналізує його поетапно такими кроками: дослідження етимології базових слів *верх, гора; низ, діл, під*, щоб з’ясувати їхню «внутрішню форму», адже саме етимологія

є підставою добору мовних одиниць; моделювання семантичних структур одиниць номінативного простору на підставі словникових дефініцій та контекстуального вживання в діалектних матеріалах, фіксація слова в різночасових пам'ятках й етнографічних джерелах – семантику слів проаналізовано в етимологічному, історичному й актуальному (діалектному) аспектах; моделювання синопсису – узагальненої семантичної структури концепту; створення графічної моделі – «графа»; виокремлення семантичних полів та субполів, у межах яких репрезентовано всі засвідчені мовні одиниці відповідно до семантики.

Семантичний простір концепту *верх/низ* з увагою до найтонших відтінків докладно вивчено у третьому розділі монографії (С. 147–237). Зауважу, що авторка не оминає проблем, які важко вирішувати, а намагається їх інтерпретувати аргументовано, з яскравими прикладами, як-от частиномовного (не)розрізнення (С. 225).

Найбільший за обсягом четвертий розділ дослідження – «Лексико-семантична інтерпретація концептів *верх/низ*» (С. 237–690). Використовуючи термінологію монографії, скажу захоплено й коротко: «Це вершина і глиба!». Вершина – на-гора піднято таке діалектне багатство! Глиба – так чітко та глибоко проаналізовано репрезентанти 5-ти семантичних полів і 16-ти семантичних субполів! Складається враження, що все наше довкілля реалізовано за допомогою концептів *верх/низ*!

Моделювання лексики у вигляді графа, семантичної мережі, яке подано для складних полів («Рельєф», «Будівля», «Духовна культура»), як зауважує дослідниця, важливе у відтворенні архітектоники семантики та напрямів трансформацій, взаємозв'язку значень, відношень основних і периферійних значень (С. 691).

Лексико-семантична інтерпретація мовних одиниць, об'єднаних формально й граматично, яку авторка здійснила у четвертому розділі, дала їй змогу «відтворити дві осі в будові семантичного поля концептів: вертикальну (єрархічні відношення в межах семантичної структури) і горизонтальну (синонімія), окреслити співвідношення полісемії та синонімії, з'ясувати, які структури реалізують виявлені значення або які значення номінує відповідна форма слова. Такі відношення постають рельєфно завдяки застосуванню ономаціологічної моделі опису» (С. 691).

Висновки переконують у тому, що мета, яку ставила авторка, досягнута, а завдання, котрі необхідно було виконати, повністю зреалізовані.

Монографія написана добірною українською мовою, з незначними вкрапленнями іншомовних слів, які вже давно стали активно вживаними українськими мовознавцями, а тому зрозумілі. Зверну увагу тільки на те, що скорочення відмінків, словотвірних категорій, частин мови, лінгвістичних ремарок подано англійськими відповідниками. Очевидно, це зумовлено технічним оформленням таблиць, у яких подано, наприклад, синопсис семантичного мікрополя (С. 411, табл. 26) та ін. Убачаю в цьому перспективу дослідження – порівняльний аналіз виявів номінативного та семантичного просторів концепту в інших (слов'янських і неслов'янських) мовах – і бажаю авторці успішної реалізації.

Українська діалектологія поповнилася фундаментальною працею, яка містить достовірний локалізований діалектний матеріал, пропонує сучасні шляхи його вивчення, прислужиться в лінгводидактиці вищої освіти та лексикографічній практиці, а її концептуальні засади стануть підґрунтям прикладних досліджень із семасіології, концептології, словотвору.

Любомир ХАХУЛА

кандидат історичних наук

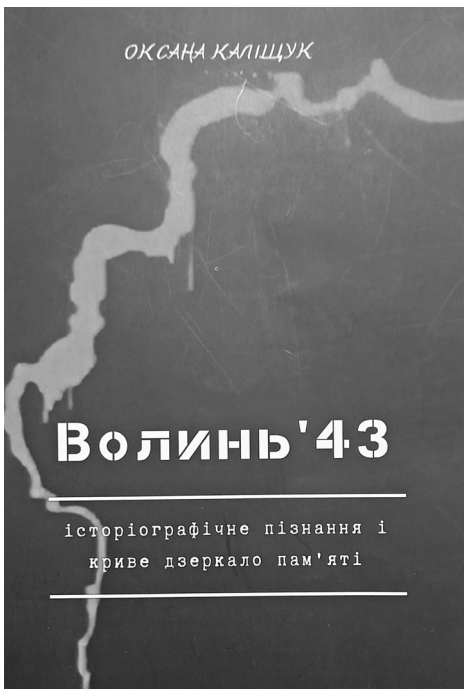
старший науковий співробітник

*відділу «Центр дослідження українсько-польських відносин»
Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України*

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-9954-9962>

e-mail: l.khakhula@gmail.com

[РЕЦ.]: ПАМ'ЯТЬ VERSUS ІСТОРІЯ: УКРАЇНСЬКО-ПОЛЬСЬКІ ВІДНОСИНИ ПІД ТЯГАРЕМ ВОЛИНСЬКОЇ ТРАГЕДІЇ [на кн.]: Каліщук О. Волинь '43: історіографічне пізнання та криве дзеркало пам'яті / Національна академія наук України, Львівське відділення Інституту української археографії та джерелознавства; Волинський національний університет імені Лесі Українки. Львів, 2020. 528 с.

Одним із основних чинників, що впливають на сучасні українсько-польські відносини, залишається історична спадщина, представлена культурною пам'яттю, зокрема і про трагедію Другої світової війни. Історія взаємин між обома народами справді тривала та впливає на поточні (взаємо)політики України й Польщі. Турбулентна і складна минувшина обох народів у ХХ ст. – це частина колективної пам'яті про події, свідками яких були люди, народжені в першій третині минулого століття. Друга світова війна завдала українсько-польським відносинам новітньої доби непоправних травм, пов'язаних із жорстоким міжнаціональним протистоянням на Волині, Холмщині та в Галичині. Події міжвоєнного періоду й особливо часу Другої світової війни дали поштовх новим конфліктам, які містили гостру емоційну складову. Щобільше, ще живі свідки

драматичних подій (хоча це покоління поступово відходить). Тому така історія близька до нас, вона все ще викликає живі спогади, є частиною політичного процесу в обох державах і чинником здійснення зовнішньої політики. Сумнівним видається твердження, що питання, пов'язані з міжетнічними конфліктами, охопює з «війнами щодо історії», зникнуть, тому Україні й Польщі потрібно навчитися жити з цим тягарем. Наведені факти актуалізують дослідження ролі сучасного медійного та політичного дискурсу в формуванні колективної пам'яті про окремі аспекти конфліктів і співпраці між українцями та поляками в роки Другої світової війни. Це дає змогу знайти відповідь на питання: чому для сучасних поляків Волинська трагедія має настільки важливе значення?

Волинські події часу Другої світової війни посідають одне з чільних місць в історіографії українсько-польських відносин ХХ ст. Це зумовлено замовчуванням такого явища попередньою радянською/прорадянською історичною наукою. З другого боку, поступова вичерпність новизни (особливо з погляду польських колег), необхідність відтворення гла для їх якісного змалювання (на чому наполягають українські дослідники) стали тими перешкодами, які змушені долати вчені-історики.

Водночас малозрозумілі для пересічних громадян інтерпретації дослідниками драматичних тем спільної історії ХХ ст. Аналіз наукової полеміки та розмаїття уявлень про них (пов'язаних у такому випадку із званою дихотомією сприйняття «іншого») – виклик для сучасної соціогуманітаристики. Стан вивчення українсько-польського протистояння в роки Другої світової війни – яскравий приклад ситуації, коли українська історична наука в 1990-х роках опинилася перед необхідністю надолужувати згаяне – заповнювати т. зв. «білі плями». Тому «наздоганяльна» українська історіографія, часто не встигаючи досліджувати й аналізувати, запозичувала синтети та концепти (у цьому випадку польських колег), які залишалися тільки ілюструвати. На жаль, тема Волинської трагедії 1943–1944 рр. і досі належно не висвітлена в українському інформаційному просторі. В Україні до сьогодні дослідження з цієї історичної проблеми поодинокі. Тим цінніша праця професорки Волинського національного університету ім. Лесі Українки, репрезентантки львівської історичної школи Оксани Каліщук «Волинь'43: історіографічне пізнання та криве дзеркало пам'яті». Монографія структурно поділена на три розділи та додатки. В основній частині книжки дослідниця проаналізувала польську й українську історіографічну спадщини проблеми, а також міжнародні пам'яттєві дискурси. У Додатках подано важливі суспільно-політичні та релігійні документи, в яких відтворено дискусійні інтерпретації трагедії 1943 р. та процес польсько-українського примирення.

Авторка, яка впродовж десятиліть займається проблематикою волинських подій 1943 р. і сучасної пам'яті про них, детально висвітлила процес дослідження українсько-польського протистояння на Волині, Східній Галичині, Холмщині й Підляшші в роки Другої світової війни. Вона виявила і позитивні, і негативні риси історіографічного процесу. Фахово аналізуючи напрацювання колег з України, Польщі, Західної Європи й Північної Америки, О. Каліщук показала, що рівень історичних знань щодо Волинської трагедії – закономірний продукт історичних умов. Треба також зауважити, що дослідниця вдалося продемонструвала еволюцію дослідження і розуміння волинських подій істориками України та Польщі (влучно

названу «полем битви національних історіографій»). Важливо, що у фокус зору дослідниці потрапили не лише українська і польська історіографії (як це зазвичай буває), а й західноєвропейська, північноамериканська та російська. Представлений аналіз, на жаль, схиляє до невтішних висновків. Призупинення діалогу, яке спостерігаємо останніми роками, призвело до радикалізації частини українських та польських вчених і громадськості в оцінках діяльності Української повстанської армії (УПА) й Армії Крайової (АК), трагедії 1938–1947 рр. на Волині, Холмщині, Підляшші та у Східній Галичині.

Використання історії як політичної зброї нині стало дуже модним заняттям. Можна було би визнати книгу української дослідниці вузькоакадемічною (чи ще точніше – історіографічною), якби не друга її частина, яка представляє політичну проєкцію волинської проблеми. Тим паче, як слушно стверджує авторка: «Волинські події ще неодноразово ставатимуть предметом політтехнологічних маніпуляцій, “міфологізацій”, “деміфологізацій”, “глюрифікацій”, “демонізацій”, розвінчування, сакралізацій, десакралізацій, профанацій, маргіналізацій і т. д.» (С. 255). Привертає увагу також широкоплановість розгляду політичної та суспільної складових. Залучення й аналіз результатів соціологічних досліджень в Україні та Польщі дали змогу у виразити зв'язок сучасних взаємин українців і поляків із минулим та динаміку пам'ятання волинських подій. У візії авторки недооцінені в українсько-польському історичному примиренні християнські цінності і роль Церкви. Це видається слухним з огляду на належність обох народів до християнської цивілізації та значний авторитет Церкви в обох суспільствах.

Особливість рецензованої монографії – текст, насичений детальними покликаннями та багатою бібліографією. Список літератури складає майже 3 000 позицій. Зрештою, з опрацюванням нових документів і джерел приходять нові гіпотези, які переосмислюються, перевіряються й відображаються у новому виданні. Зібрані й сумлінно опрацьовані матеріали, очевидно, будуть цікавими широкому колу читачів, зокрема й фаховим історикам. Особливо, на мою думку, історикам й усім зацікавленим будуть корисними додатки – заяви державних, громадських і церковних діячів України та Польщі.

Необхідно зауважити, що, попри розгляд О. Каліщук політичної складової пам'ятання волинських подій, авторка уникає політичної кон'юнктури, яка впливає на академічні та суспільні дискусії навколо трагічного українсько-польського протистояння у роки Другої світової війни. Подиву також заслуговує аналіз різновидових й ідеологічно різнобарвних матеріалів.

З огляду на те, що завдання, які поставила перед собою авторка, були непростими, очевидно, далеко не всі її судження та інтерпретації однозначні та не всі сюжети вичерпні. Так, на мою думку, варто було б чіткіше окреслити інституалізацію вивчення Волині⁴³, яка вплинула на неспівмірність та незіставність досліджень ученими України й Польщі. Не вистачило також у розділі про комеморативні практики сюжету щодо меморіалізації волинських подій поза межами України та Польщі. Тим паче, що це – один із надважливих елементів політики пам'яті Республіки Польщі, яку аналізує авторка. Наводячи проукраїнські висловлювання польських політиків, О. Каліщук в окремих місцях цитує діячів із яскравим партійним минулим часів Польської Народної Республіки.

Усвідомлюючи складність такого аналізу, зазначу і необхідність чіткої структуризації крайніх правих поглядів польської суспільної думки з виокремленням маргінальних інтерпретацій, які поділяла невелика частина громадян (серед іншого т. зв. «кресов'яки»). Це матиме прикладне значення для стратегії історичної політики України й запобігання міжнародних скандалів.

Хочеться висловити сподівання, що дослідження О. Каліщук буде перекладене польською мовою і колеги по лівий бік Західного Бугу зможуть ознайомитися з доробком українських. Імовірно, не завжди погоджуючись із висновками один одного, однак маючи змогу почути співрозмовника, фахівці зможуть прямувати шляхом консенсусу. Тим паче, що, на переконання дослідниці, немає ідеальних народів, а отже, й не виправданою є ідеалізація чи то УПА, чи то АК.

Попри всі можливі зауваження та застереження, безумовне одне – українська історіографія одержала серйозне й виважене наукове дослідження, у якому відтворено широкий інтелектуально-психологічний простір і створено підґрунтя для подальших роздумів та дискусій із безперечно важливої і болючої теми спільної українсько-польської історії. Незважаючи на неоригінальність цього висновку, вкотре повторю, що дражливі історичні теми на кшталт Волині⁴³ потрібно вивчати детально й ретельно, щоб з'ясувати і причини тих сумних явищ, і наслідки, до яких вони призвели. Й лише осмислення подій майже 80-літньої давнини – необхідна умова українсько-польського порозуміння та поєднання.

ЗМІСТ

ІСТОРИЧНІ СТУДІЇ

Актуальні питання української історії	3
Меренюк Христина, Паршин Ілля. «Фарь» у руських літописах: особливості трактування	3
Csatáry György. The Rákóczi war of independence (1703–1711) and its cult in Berehove, Transcarpathia (Ukraine)	13
Кісь Назар. Імперські ритуали та публічне відзначення польських національних ювілеїв у Габсбурзькому Львові	28
Райківський Ігор. Галичина в житті й діяльності Михайла Грушевського (1885–1894).	36
Ониськів Марта. Фонд допомоги вдовам і сиротам греко-католицьких священників: заснування та засади функціонування на початку діяльності	50
Мисак Наталія. Особливості фінансової організації та діяльності студентських товариств у Галичині (друга половина XIX – початок XX століття)	68
Стеців Ярослав. Участь українських офіцерів-артилеристів в Першій світовій війні у складі російської армії	88
Артимишин Павло. Українське питання в Польській Республіці: між «інкорпорацією» та «прометеїзмом».	103
Мовна Маріанна. «Історичні проходи по Львові» Івана Крип'якевича на тлі доби.	120
Ільницький Василь, Галів Микола, Огар Анна. Виявлення та розробка радянськими репресивно-каральними органами працівників колишніх румунських розвідувальних і контррозвідувальних структур в Україні (1944–1951)	130
Кобута Степан, Кобута Лариса. Інститут суспільних наук АН УРСР у житті й науковій творчості професорів Олександра Карпенка та Володимира Грабовецького.	148
Пуйда Роман. Активізація вірних Греко-Католицької Церкви в УРСР у 1970-х – першій половині 1980-х років: форми та методи протидії радянської влади	162
Ткачук Павло. Самвидавна періодика як джерело дослідження військово- політичної історії України кінця 80-х – початку 90-х років XX століття.	172
Годованська Оксана. Страх як дієвий елемент радянської соціальної інженерії у вчительському повсякденні (на основі автобіографічних наративів)	183

Український визвольний рух середини ХХ століття	192
Музичко Олександр. Діяльність українських націоналістів в Бразилії в 1930-х роках	192
Сеницький Віктор. До питання про залучення частин і з'єднань Вермахту та військ СС для боротьби проти українських повстанців у 1943–1944 роках.	199
Постаті	216
Сова Андрій. Діяльність Степана Гайдучка в «Українському спортовому кружку» Академічної гімназії у Львові (1906–1910)	216
Хома Іван. Євген Коновалець і «Молода Галичина».	234
Романина Ірина. Ярослава Закревська – знакова постать українського мовознавства (до 90-річчя від дня народження)	245
АРХЕОЛОГІЯ	
Яковишина Яна. Історія дослідження трипільських пам'яток заліщицької групи.	254
Булик Наталя. Роль Греко-Католицької Церкви в розвитку археології на прикладі Богословської академії у Львові (1929–1939)	271
МОВОЗНАВСТВО	
Заневич Ольга. Лексикографічна інтерпретація рефлексивних дієслів	283
Газдаг Вільмош. Тематичні групи східнослов'янських лексичних елементів в угорських говірках Берегівського району Закарпатської області	290
Dobos Sándor. Place-name changes in the territory of present-day transcarpathia during the First Czechoslovak Republic from 1919 to 1938.	318
Хібеба Наталія. Словник весільної лексики бойківських говірок: специфіка реєстру та способи репрезентації.	332
ЛІТЕРАТУРОЗНАВСТВО	
Гаврилів Тимофій. Мовно-психологічний портрет міста у книжці віршів «Три перстені» Богдана Ігоря Антонича	372
Мочернюк Наталія. Союз Віри Вовк і Зої Лісовської: творчий діалог мисткинь	382
Чонка Тетяна. Художня інтерпретація радянської дійсності в детективному романі Андрія Кокотюхи «Таємне джерело»	394
ОГЛЯДИ ТА РЕЦЕНЗІЇ	
Дудич-Лакатош Катерина, Лібак Наталка. [Рец. на]: Газдаг Вільмош «Слов'янські елементи в угорських говорах Берегівського району Закарпатської області». Терекбалінт: Спілка «Termini», 2021. 227 с.	403

- Cherevko Iryna.** [Review of]: Ukrainian lexicography: history, theory, practice: monograph / Н. Р. Horodylovska, Н. V. Nakonechna, О. Н. Lytvyn, S. Z. Bulyk-Verkhola, L. V. Kharchuk. Lviv: Halychyna Publishing Union, 2020. 208 p. 408
- Шкраб'юк Петро.** [Рец.]: Про «синдром сплячої красуні» у парадигмі нації та соборності [на кн.]: І. Райківський. Ідея української національної єдності в громадському житті Галичини XIX століття / Івано-Франківськ: Вид-во Прикарпатського нац. ун-ту ім. Василя Стефаника, 2012. 932 с. + 16 с. іл. 413
- Пастух Тарас.** [Рец.]: Сутри старого майстра [на кн.]: Воробйов М. Намальовані двері (проникнення): поезії. Київ: Український письменник, 2019. 249 с. 418
- Тищенко Тетяна.** [Рец.]: Три домінанти в дослідженні концептів українського діалектного простору [на кн.]: Тетяна Ястремська. Моделювання українського діалектного простору: концепти верх/низ / НАН України, Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича. Львів, 2021. 804 с. (Серія «Діалектологічна скриня») 425
- Хахула Любомир.** [Рец.]: Пам'ять versus історія: українсько-польські відносини під тягарем Волинської трагедії [на кн.]: Калішук О. Волинь '43: історіографічне пізнання та криве дзеркало пам'яті / Національна академія наук України, Львівське відділення Інституту української археології та джерелознавства; Волинський національний університет імені Лесі Українки. Львів, 2020. 528 с. 430

Наукове видання

Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність / гол. ред. Ігор Соляр; НАН України, Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича. Львів, 2021. Вип. 34. 438 с.

Літературний редактор

Наталія Галевич

Коректор

Анна Габрук, Віталія Станкевич

Редактор анотацій англійською мовою

Поліна Костюк

Упорядник науково-довідкового апарату

Оксана Рак

Художньо-технічний редактор

Дмитро Савінов

Свідоцтво про державну реєстрацію друкованого засобу масової інформації
Серія КВ № 16445–4917Р

Підписано до друку 30.12.2021. Ум. друк. арк. 35,49

Друк офсетний. Формат 70х100/16.

Наклад 50 прим.

Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України
79026 Львів, вул. Козельницька, 4. Тел: (032)-270-14-18